

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
102 illiyinə həsr olunmuş**

**AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ.
YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI
XVI Beynəlxalq Elmi Konfransın
MATERİALLARI
(7-8 may 2025-ci il)**

Büyük Önder Haydar Aliyev'in doğumunun 102. yılına ithafen düzenlenen

**AZERBAIJAN ARAŞTIRMALARININ GÜNCEL KONULARI.
YENİ DÖNEMİN AZERBAIJAN'I
16. Uluslararası Bilimsel Konferansın
BİLDİRİLERİ
(7-8 Mayıs, 2025)**

**PROCEEDINGS
of the 16th International Scientific Conference
ACTUAL PROBLEMS OF AZERBAIJANI STUDIES. AZERBAIJAN IN THE
NEW ERA**

**Dedicated to the 102nd anniversary of the birth of the National Leader Heydar
Aliyev
(May 7-8, 2025)**

**МАТЕРИАЛЫ
XVI Международной Научной Конференции
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ.
АЗЕРБАЙДЖАН В НОВУЮ ЭПОХУ.**

**Посвящённая 102-й годовщине со дня рождения Общенационального
Лидера Гейдара Алиева
(7-8 май, 2025)**

BAKİ – 2025

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ. YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI.
Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr olunmuş
XVI Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları [2 cildə]. – Bakı: Ziqzaq, cild 1, -2025. -415 s.

ISBN: 978 – 9952 – 39 – 403 – 0

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

© BSU / 2025

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Anar Nağıyev (sədr)	<i>Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru</i>
Urxan Ələkbərov	<i>Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru</i>
Yusif Yusibov	<i>Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru</i>
Hüsnü Kapu	<i>Qars Qafqaz Universitetinin rektoru (Türkiyə)</i>
Cemal Yıldız	<i>Türk - Alman Universitetinin rektoru (Türkiyə)</i>
Feruza Madrakhimova	<i>Ürgənc Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru (Özbəkistan)</i>
Şalva Kirtadze	<i>Akaki Tsereteli Dövlət Universitetinin rektoru (Gürcüstan)</i>
Bəxtiyar Əliyev	<i>Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı</i>
Pərvin Kərimzadə	<i>Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı</i>
Əmir Əliyev	<i>Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası Akademiyasının rektoru</i>
Mahirə Hüseynova	<i>Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru</i>
Nizami Cəfərov	<i>Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri</i>
Fikrət Cahangirov	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Tədris məsələləri üzrə prorektoru</i>
Nailə Xəndan	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru</i>
Aytən Bayramova	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru</i>
Fərid Məmmədov	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi işlər üzrə prorektoru</i>
Nigar Babayeva	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektoru</i>
Elçin Hüseynov	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Maliyyə-təsərrüfat işləri üzrə prorektoru</i>
Sevinc Abuşova	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı</i>
Sevinc Axundova	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Təhsil fakültəsinin dekanı</i>
Günəl Allahverdiyeva	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dil müəllimliyi fakültəsinin dekanı</i>
Əzim Əliyev	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Sosial elmlər fakültəsinin dekanı</i>
Kamran Hacıyev	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa dilləri fakültəsinin dekanı</i>
Ülviyyə Məmmədova	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Yüksək təhsil mərkəzinin direktoru</i>
Elnur Kəlbizadə	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Magistratura və doktorantura şöbəsinin müdiri</i>
Ramiz Sevdimaliyev	<i>Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının professoru</i>
Gülnarə Əliyeva Koşkun	<i>Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya</i>

Sadir Məmmədov

kafedrasının müdiri

*Bakı Slavyan Universitetinin
Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları
elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri*

Xanım Sultanova

*Bakı Slavyan Universitetinin Qərbi Azərbaycan
elmi-tədqiqat Mərkəzinin müdiri*

Ruslan Məmmədov

*Gəncə Dövlət Universitetinin Beynəlxalq
əlaqələr şöbəsinin müdiri*

Şəlalə Hüseynova

*Gəncə Dövlət Universitetinin Nəşriyyat
şöbəsinin əməkdaşı*

Joanna Marşalek

*Nikola Kopernik Universitetinin Siyasi elmlər
fakültəsinin professoru (Polşa)*

Xuraman Rüstəмова
(katib)

*Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili
kafedrasının müəllimi*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Anar Nağıyev (sədr)

Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru

Elnur Kəlbizadə (sədr müavini)

*BSU Magistratura və doktorantura şöbəsinin
müdiri*

Okan Yeşilot

*Marmara Universitetinin Elm və ədəbiyyat
fakültəsinin professoru, Türkiyə Araşdırmaları
İnstitutunun direktoru (Türkiyə)*

Cumali Şabanov

*Daşkənd Şərqsünaslıq Universitetinin dekanı
(Özbəkistan)*

Nigar Babayeva

*BSU Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə
prorektoru*

Sevinc Abuşova

BSU Filologiya fakültəsinin dekanı

Sevinc Axundova

BSU Təhsil fakültəsinin dekanı

Əsgər Əhməd

*BSU Azərbaycan tarixi və multikulturalizm
kafedrasının müdiri*

Pirali Əliyev

BSU Pedagogika və psixologiya kafedrasının müdiri

İbrahim Quliyev

BSU Regionşünaslıq kafedrasının müdiri

Gülnarə Əliyeva-Koşkun

BSU Türkologiya kafedrasının müdiri

Nizami Məmmədov

BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının professor

Sadir Məmmədov

*BSU Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları
elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri*

Yaşar Alxasov

*BSU Tərcümə və leksikoqrafiya elmi tədqiqat
laboratoriyasının müdiri*

Xanım Sultanova

*BSU Qərbi Azərbaycan elmi tədqiqat Mərkəzinin
müdiri*

Könül Əliyeva (katib)

*BSU Magistratura və doktorantura şöbəsinin baş
mütəxəssisi*

MÜNDƏRİCAT

Anar NAĞIYEV. YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI TƏDQİQATIN ƏSAS PREDMETİ KİMİ 11

I BÖLMƏ.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GÜCLÜ AZƏRBAYCAN

Afaq NƏSİBOVA. XALQINI İŞIQLI GƏLƏCƏYƏ APARAN LİDER 25

Aytəkin AXUNDOVA. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TƏHSİL: AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏYİNƏ YÖNƏLMİŞ STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİ..... 28

Bahar QASIMLI HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN TƏDQİQININ TARİXŞÜNASLIQ MƏRHƏLƏLƏRİ..... 31

Balamirzə MƏMMƏDLİ. HEYDƏR ƏLİYEVİN QƏRBİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNƏ İLK RƏSMİ SƏFƏRLƏRİ VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA..... 35

Cəmil QULİYEV. DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ 40

Fatma ƏSƏDOVA. HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ BAXIŞLARINDA MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GƏLƏCƏK İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ..... 44

Fəxrəddin ŞAHBAZ. AZƏRBAYCAN-İRAN SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ TARİXİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ 46

Hafiz ƏLİYEV. ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ ... 51

Хубяр АГАЕВ. ОБРАЗОВАНИЕ КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СУВЕРЕНИТЕТА АЗЕРБАЙДЖАНА: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА..... 56

Kəmalə ASLANOVA. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GÜCLÜ AZƏRBAYCAN 61

Leyla KƏRİMOVA. ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ KLASSİK İRSİMİZ..... 64

Ləzifə QASIMOVA. AZƏRBAYCAN XALQININ DÖVLƏTÇİLİK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİ..... 68

Məryəm ZEYNALOVA. ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN TƏHSİL SİYASƏTİNDƏ PSIXOLOQ İŞİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR 71

Müjkan MƏMMƏDZADƏ. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ HƏRBİ TƏHSİL SİYASƏTİ 75

Nəzakət İMAMVERDİYEV. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TƏHSİL: TARİXİ İNKİŞAF VƏ ÇAĞDAŞ NƏTİCƏLƏR..... 77

Nigar AXUNDOVA. AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASINDA MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU(1969-1982 illər)..... 81

Nurəngiz KƏRİMOVA. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZ..... 85

Nübar MUXTAROVA. ПОЧЁТНОЕ МЕСТО ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА – СИМВОЛА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА В МОЕЙ ЖИЗНИ! 91

Ofelya BABAYEVA. AZƏRBAYCAN DİLİ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	96
Pərvin İsgəndərova. AZƏRBAYCAN – YUNANISTAN ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU.....	100
Pirəli ƏLİYEV. ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI ƏSASINDA AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARI	103
Самира ИМАНОВА. ПЕРСПЕКТИВЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ: НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ	108
Samirə MƏCİDOVA. ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	112
Samirə MƏMMƏDOVA. PROFESSOR ZAHİD QARALOV İRSİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ TƏRBİYƏSİ	117
Sevinc ABBASOVA HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ STRATEGİYASINDA QADIN SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ MÜASİR İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	119
Sevinc AXUNDOVA. HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİNDƏ MİLLİ İDEOLOGİYA KONSEPTİ.....	122
Səbinə CƏFƏROVA. MİLLİ TƏHSİL SİSTEMİMİZİN BANİSİ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV.....	125
Səbinə MƏMMƏDOVA. MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINA TƏSİRİ	128
Şahismayıl İSMAYILOV. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI.....	132
Şəhla ZEYNALOVA. HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏDƏNİ İRSƏ QAYĞI SİYASƏTİ.....	136
Təranə TAPDIQOVA. КОНЦЕПЦИЯ СИЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНА ИЛЬХАМА АЛИЕВА	140
Вафа ТАГИЗАДЕ. РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ «СИЛЬНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН» В КОНТЕКСТЕ ЛИДЕРСТВА ИЛЬХАМА АЛИЕВА	145
Zeynəb ALLAHVERDİYEVA HEYDƏR ƏLİYEV VƏ YƏHUDİ İCMASININ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏKİ YERİ	149

II BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İRS VƏ QAYIDIŞ HÜQUQU

Afina HÜSEYNOVA QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ SƏNƏTİNDƏ ONOMASTİK KODLAR – MİLLİ-MƏDƏNİ İDENTİKLİYİN VERBALLAŞMASI FORMATI KİMİ	153
Aytən ƏHMƏDOVA. ZƏNGƏZUR VƏ QARABAĞ ONOMASTİK VAHİDLƏRİ (Ə.Vəliyevin əsəri əsasında)	157
Gülənə ƏLİYEVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNƏ DAİR LEKSİKOQRAFİK TƏDQİQATLAR.....	160

Günəl ŞAMİLOVA, Rauf QULİYEV. QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA OYUNLARIN LİNQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ	166
Həcər ATAĞİŞİYEV. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU, ABİDƏLƏRİ, TOPONİMLƏRİ	166
Xanım SULTANOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TOY ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRDƏ ƏKSİ	174
Xuraman RÜSTƏMOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİ: İRSİN QORUNMASI VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR	180
İbrahim QULİYEV. FARSCA YAZMIŞ İRƏVAN ŞAİRLƏRİ	183
İradə KƏRİMOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ OYKONİMLƏRİ	187
Jalə İSMAYILOVA. ƏYYUB ABBASOVUN “ZƏNGƏZUR” ROMANINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN HƏQİQƏTLƏRİNİN ƏKSİ	190
Könül ƏLİYEV. ЦБЕТ В ПОЭЗИИ АШУГА АЛЕКЕРА	195
Qadir ƏLVERDİYEV. TÜRK ETNOSLARININ ADLARI ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİNDƏ ..	199
Məmmədtağı RZAYEV. QƏRBİ AZƏRBAYCAN: ZƏNGİBASAR MAHALI, SARVANLAR KƏNDİNİNİN TOPONİMLƏRİ VƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ	202
Məleykə HƏMİDOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB VƏ MAARİFÇİLİK HƏRƏKATINA QISA BAXIŞ	209
Məleykə MƏMMƏDOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ NƏZƏRDƏN QORUNMA: İNANCLAR, RİTUALLAR VƏ SİMVLİK PRAKTİKALARIN FOLKLORİK VƏ SOSİAL TƏYİNATI	211
Mirvari QURBANOV. VEDİBASAR VƏ ZƏNGİBASARDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİ	223
Rauf Hacı. QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ALBANLARA MƏXSUS DİNİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏR ..	227
Rəna ƏLİYEV. QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLOR MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ-TARİXİ KİMLİYİN İFADƏSİDİR	233
Ceyran SALAHOVA. ULULARIN ULUSU – ULUXANLI: TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU, ABİDƏLƏRİ, TOPONİMLƏRİ	238
Sevinc ABUŞOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN: MƏDƏNİ İRSİMİZİN YADDAŞI	240
Sevinc MUXTAROVA. “AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN	246
Sevinc SADIQOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİ: TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ	250
Səkinə ƏLİYEV. GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ FARS ALINMALARI ..	253

Şəlalə HƏSƏNOVA. ZƏNGƏZUR ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNİN FORMALAŞMASINDA TÜRK TAYFALARININ ROLU	256
Teyyub QULİYEV. QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ SÖZYARATMA İMKANLARI	260
Tünzalə BAXŞIYEVA. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN BASARKEÇƏR RAYONUNUN MİKROTOPONİMLƏRİ.....	265
Zahir ƏSƏDOV. QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İRREDENTİK TERMİN YOXSA TARİXİ İRS? (LİNQVOKULTUROLOJİ BAXIŞ)	270
Ziyafət QASIMOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ.....	274

III BÖLMƏ

YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI:MİLLİ İDEYA VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Afət ƏLİYEV. QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ TƏHSİLDƏ MİLLİ KİMLİK	281
Asiman QASIMLI. II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN ROLU	285
Aygül ƏFƏNDİYEV. MÜASİR DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ “HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIQ” ANLAYIŞINA DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR	288
Aynur KƏRİMLİ. GÜCLÜ AZƏRBAYCAN KONSEPSİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ İSRAİL DÖVLƏTİ ARASINDA HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ.....	292
Badam MƏMMƏDOVA. 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ SONRASI ERMƏNİSTAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ	295
Cahangir CAHANGİRLİ. SÜLHÜN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏTLƏRİN HÜQUQİ ÖHDƏLİKLƏRİ.....	299
Ceyhun SƏİDOV. İSRAİL DÖVLƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SƏFİRLİYİNİN AÇILMASI: SƏBƏB VƏ PERSPEKTİVLƏR.....	304
Дильбар БАШИРОВА. ШКОЛА БУДУЩЕГО: СИНТЕЗ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕЙ И ИННОВАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ	308
Elnur KƏLBİZADƏ. ERMƏNİSTANDA ANTİSEMİT ÇAĞIRIŞLAR: 2020-Cİ İL MÜHARİBƏSİNDƏN ƏVVƏL VƏ SONRA	311
Elşənə AĞASIYEVA. MİLLİ İDEYA AZƏRBAYCAN XALQININ BİRLİYİ VƏ ÜMUMİ MARAQLARI KONTEKSTİNDƏ	316
Elza MOLLAYEVA. GƏNCLƏRİN MİLLİ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	319
Ərzuman ƏMİROV. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN REGIONAL ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞƏBBÜSLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI.....	322
Əsgər ƏHMƏD. TÜRKiYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ 44 GÜNLÜK II QARABAĞ SAVAŞI KONTEKSTİNDƏ.....	325

Fidan FƏRHADOVA. QƏLƏBƏDƏN GƏLƏCƏYƏ – YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ MİLLİ BİRLİYİN GÜCÜ.....	332
Gülərə KƏRİMOVA. NEW GLOBAL AND REGIONAL CHALLENGES IMPACTING AZERBAIJANI EDUCATION	334
Gülsəfa ƏLİYEVƏ. TƏHSİLDƏ MİLLİ İDEYANIN AŞILANMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU.....	337
Günay RÜSTƏMOVA. 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ: MİLLİ RUHUN YÜKSƏLİŞİ.....	342
Günəl ADGÖZƏLOVA. QARABAĞ QƏLƏBƏSİ VƏ YENİ DÖVR: MİLLİ İDEYANIN STRATEJİ FORMASI.....	345
Xanımınənə XUDİYEVƏ. MOBİL TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU	348
Хатира ИБРАГИМОВА. АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	351
Məryəm ORUCLU. MÜASİR DÜNYADA ETNO-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ	354
Наида МАМЕДХАНОВА. АРХЕТИП ЛИДЕРА В ВОСПРИЯТИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ: ФЕНОМЕН ГЕЙДАРА АЛИЕВА	358
Nigar AĞAYEVƏ. TƏHSİLDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ.....	360
Nigar BABAYEVƏ. 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ PREZİDENT DİSKURSUNDA	363
Нигяр РЗАЕВА. ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР В ОПРЕДЕЛЕНИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ И ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СОВРЕМЕННОСТИ	367
Nuranə EYVAZOVA. AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ MİLLİ İDEYANIN SİNTEZİ.....	374
Ofeliya TAĞİYEVƏ. ПРИНЦИПЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС	376
Pərvanə ƏLİYEVƏ. 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ VƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏRİN REALLAŞDIRILMASI.....	381
Полина ЧЕРНОВА. НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА КАК ГЛАВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ НОВОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭПОХИ	386
Rəşad ƏSGƏROV, Bağır BABAYEV, Sadiq HÜSEYNOV. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURAL TOLERANTLIQ MODELİ: ÖLKƏMİZDƏKİ UDİNLƏRİN DİNİ İNANCLARI VƏ HƏYAT TƏRZİ	389
Rəqsanə SEYİDƏHMƏDOVA. YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARINDA GƏNCLƏRİN SOSIAL-MƏDƏNİ FƏALLIĞI VƏ TURİZM İDARƏÇİLİYİNDƏ ROLU	394
Sevinc FƏTƏLİYEVƏ. TÜRK DÜNYASININ İNTEQRASIYASINDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU	397

Sevinc QARAYEVA. MİLLİ İDEYA VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL — HAMİ ÜÇÜN ORTAQ GƏLƏCƏK.....	403
Səidə PAŞAYEVA. MÜASİR TƏLƏBƏLƏRDƏ MİLLİ ŞÜURUN FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ.....	406
Yeganə BAXŞIYEVA. QARABAĞDA SU HÖVZƏLƏRİNİN REKONSTRUKSIYASI “BÖYÜK QAYIDIŞ” SİYASƏTİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ	409

PLENAR İCLAS

YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI TƏDQIQATIN ƏSAS PREDMETİ KİMİ

Anar NAĞIYEV

Bakı Slavyan Universitetinin rektoru

2024-cü ilin 14 fevral tarixində Milli Məclisdə keçirilən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin andiçmə mərasimində Prezident İlham Əliyev qarşıdakı illərdə dövlətimizin bütün istiqamətlər üzrə prioritetlərinin dəqiq müəyyən olunduğu konseptual xarakterli yol xəritəsini təqdim edərək əsas hədəfləri göstərdi və bildirdi: *“İndi isə yeni dövr başlayır. Biz bu dövrə alnımız açıq, üzümüz ağ, başımız dik daxil oluruz. Bu dövrün böyük nailiyyətləri olacaq, mən buna şübhə etmirəm. Çünki son illərin tarixi onu göstərir ki, qarşıya qoyduğumuz bütün vəzifələr icra edildi... Güclü Azərbaycan bizim həmişə hədəfimiz olub. Əgər güclü Azərbaycan qurmasaydıq, əgər kimdənsə istər siyasi, istər iqtisadi sahədə asılı olmuş olsaydıq, heç vaxt biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edə bilməzdik”*¹.

Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi hədəflərin daha sistemli öyrənilməsi və tədqiqi məqsədi ilə iki şərti kateqoriyada ümumiləşdirilməsi mümkündür. Prezident İlham Əliyevin istər andiçmə mərasimindəki, istərsə də zəfərin elan edilməsini xarakterizə edən “Əziz Şuşa, sən azadsan, əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!” xitabları ilə başlayan və sonrakı çıxışlarının hər biri Azərbaycan milli kimliyinin mərkəzdə dayandığı tarixi çıxışlardır. Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin andiçmə mərasimindəki xalqa müraciəti dövlət strukturlarına tapşırıq, beynəlxalq ictimaiyyətə isə mesajlardan ibarət olmaqla, mərkəzində Azərbaycan xalqının bütövlüyünün və Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarının dayandığı konseptual yol xəritəsidir.

Yeni dövrün Azərbaycanın inkişaf istiqamətləri üzrə tədqiqat prosesinin planlaşdırılması və təşkili, həmçinin hər il təşkil ediləcək beynəlxalq elmi konfransların öz hədəflərinə çatması məqsədi ilə Prezident İlham Əliyevin qeyd olunan çıxışında müəyyən edilən istiqamətlərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi vacibdir.

Bütöv Azərbaycan. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin bərpa edilməsi bütöv Azərbaycan anlayışını siyasi leksikonumuzda təsdiq etdi. Uzun onilliklərin uğurlu siyasətinin nəticəsi olan bu hadisə istər daxili, istərsə də xarici baxış bucaqlarından yeni reallıqları formalaşdırmışdır. Bu, ölkənin daxili iqtisadi, siyasi, təhlükəsizlik, hərbi sənaye quruculuğu və bu kimi digər məsələlərin inkişafının yeni mərhələsini müəyyən etməklə yanaşı, Soyuq müharibə dönməndən sonra Qafqazın geosiyasi xəritəsində yeni münasibətlər sistemi yaratdı. Bütöv Azərbaycan xalqımızın milli kimliyinin mərkəzinə çevrilməklə güclü vətəndaş institutunun möhkəmlənməsində xüsusi yerə malik böyük bir tarixi prosesdir.

Bütöv Azərbaycan uzun əsrlər Azərbaycan ərazilərinə qəsbkarlıq və təcavüzlərin sonunu, Azərbaycanın suverenliyi üzərində Azərbaycan xalqının iradəsinin təntənəsini ifadə edir. 2023-cü ilin 15 oktyabr tarixində əzəli Azərbaycan şəhəri olan Xankəndidə tarixi çıxışında Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan torpağında heç bir tarixi, coğrafi və siyasi əsası olmayan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti də 100 il bundan əvvəl – 1923-cü ildə yaradılmışdır. Bu, 100 illik tarixdir. Görün bu 100 il ərzində xalqımız nə qədər əzab çəkib, tarix bizi nə qədər sınağa çəkib”² deməklə, Azərbaycan xalqının iradəsinin əksinə olaraq ona süni şəkildə yazılan tarixi silən xalqın gücünü bir daha ifadə etmişdir. Başqa sözlə, bütöv Azərbaycan həm də tarixən itirilənlərin qaytarılması, tarixi yaddaşın bərpası, Qərbi Azərbaycana qayıdışa inamın milli kimliyin tərkib hissəsinə çevrilməsi ilə xarakterizə olunur, güclü Azərbaycanı ehtiva edir.

¹ İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 14 fevral 2024 - URL: <https://president.az/az/articles/view/63979>

² İlham Əliyev Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb və çıxış edib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 15.10.2023 - URL: <https://president.az/az/articles/view/61587>

Güclü Azərbaycan. Ölkənin sürətli iqtisadi inkişaf dinamikası istər rifah dövlətinin formalaşmasında, istərsə də güclü ordu və sərhəd xidmətinin qurulmasında mühüm amildir. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının ardınca ölkə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) kimi iri layihələr reallaşdırılmışdır. Bu layihələr ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirməklə yanaşı, Azərbaycanın çoxtərəfli diplomatiyasında, regional güc kimi formalaşmasında mühüm təməl olmuşdur. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində uğurlu fəaliyyət qeyri-neft sektorunun inkişafına səbəb olmuşdur. Sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat və logistika, son illərdə, xüsusilə rəqəmsal inkişaf və “yaşıl enerji” kimi sahələrin inkişafı iqtisadi artıma və iqtisadiyyatda şaxələnmənməyə səbəb olmuş, 2024-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 66,1%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür.³ Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi 1995-ci ildə 2,1 milyard manat olduğu halda, bu rəqəm son 30 ildə sürətlə artaraq 2024-cü ildə 126,3 milyard manata çatmışdır⁴. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında”⁵ Sərəncamın icrası məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın⁶ təsdiq edilməsi iqtisadiyyatın dayanıqlılığının artırılması və yeni mərhələdə davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Milli Birlik. Azərbaycan xalqı Qarabağ məsələsi kimi mühüm məsələdə növbəti dəfə milli birliyini nümayiş etdirmişdir. Bu, xalqın taleyüklü məsələlərdə hər zamanı özünü nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan xalqının müasir tarixi davamlı olaraq bu birliyin şahidi olmuş, imperiyaya qarşı durmaqla şəhidlərini dəfn etməsi, Ulu öndər Heydər Əliyevi ölkəni xilas etmək üçün təkidlə Azərbaycan rəhbərliyinə gətirməsi, Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşməsi və Vətən müharibəsindəki haqq müharibəsindəki iştirakı kimi məsələlər bariz nümunələrdir. Azərbaycan xalqı Qarabağın azad edilməsi kimi ümummilli məsələdə bir daha birlik nümayiş etdirmiş, əzəli torpaqlarımızı işğaldan azad etmişdir. Prezident İlham Əliyevin andıçmə mərasimində dediyi kimi “Milli birlik daimi olmalıdır, çünki Azərbaycanın önəmi artır, dünyada oynadığı rolu artır”⁷.

Azərbaycançılıq məfkurəsi. Azərbaycan xalqının milli birliyinin əsasları isə tarixən müxtəlif etnik qrupların birgə yaşayışı və ailə institutu kimi bu və digər möhkəm dəyərlər üzərində formalaşmış Azərbaycançılıq milli kimliyini əsaslandıran Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu ideologiya Azərbaycan xalqını vahid milli kimlik ətrafında birləşdirir, etnik, dini və sosial fərqliliklərdən asılı olmayaraq ümummilli dəyərlərə sadiqliyi nümayiş etdirir. “Xalqın, Vətənin taleyi hər bir insanın taleyinə çevrilməlidir!” və “Vətən birdir və hamı bu Vətən üçün çalışmalıdır!”⁸ çağırışlarının müəllifi olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası milli-mədəni və mənəvi dəyərlərin qorunmasını təmin edir.

1990-cı illərdən etibarən ölkənin xilasının və zəfərlərinin mərkəzində məhz bu ideologiya dayandı, ölkənin birliyini və burada yaşayan qrupların vəhdətini təmin etdi. Azərbaycan xalqının uzunəsirlik birgəyaşayış və multikultural dəyərlərinə söykənən bu ideologiya 1990-cı illərin əvvəllərindəki zəif, parçalanmağın və vətəndaş müharibəsinin həndəvərində dayanan, müharibənin ağır nəticələri fonunda iqtisadi və sosial tənəzzül yaşayan, məğlub və inkişaf etməməmiş damğası ilə yaşamağa məcbur xalqın nicatına çevrildi. Milli kimliyin mərkəzində zəifdən güclüyə,

³ Qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı. Yanvar-sentyabr 2024. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. URL: <https://economy.gov.az/storage/files/files/8453/fVAKFegQS0xKJ4n8l6l7BTq0DnPA8Eo7Mej05A2t.pdf>

⁴ Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi. [elektron resurs] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. - URL: <https://www.azstat.gov.az/portal/tblInfo/TblInfoList.do#>

⁵ Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 02.02.2021 - URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>

⁶ “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, - 22 iyul 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/50013>

⁷ İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 14 fevral 2024 - URL: <https://president.az/az/articles/view/63979>

⁸ Əhmədov E. Milli həmrəyliyin əsası olan azərbaycançılıq ideyasının müəllifi. [elektron resurs]. Azərbaycan. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/milli-hemreyliyin-esasi-olan-azerbaycanciliq-ideyasinin-muellifi-1683756631>

məğlubdan qalibə, tənəzzül etmişdən inkişaf etmişə, kiçik ölkə doqmasından regional gücə və global söz sahibinə malik xalq və dövlətin milli kimliyinin formalaşmasının da kökündə məhz Azərbaycançılıq ideologiyası dururdu. Siyasi elmin tədqiqatı üçün mühüm predmet olan bu hadisənin öyrənilməsi həm yerli, həm də beynəlxalq əhəmiyyətlidir, “Yeni dövrün Azərbaycanı” konfransının mərkəzində dayanır.

Şərqi Zəngəzur və Qarabağın dirçəldilməsi. Böyük qayıdış yeni dövrün Azərbaycanında yeni mərhələlərdən biridir. Azərbaycanın ərazilərinin işğaldan azad edilməsi və bu ərazilərdə geniş quruculuq fəaliyyətləri yeni dövrün mühüm hədəflərindəndir. Böyük qayıdış özündə geniş siyasi və iqtisadi anlamları daşımaqla yanaşı, ideoloji və tarixi mahiyyəti ilə də seçilir. Böyük qayıdışa daha geniş prizmadan baxdıqda bütün əzəli torpaqlarımıza, xüsusi ilə Qərbi Azərbaycana qayıdış məsələləri mühüm tədqiqat predmetlərindən birini formalaşdırır.

Vətən müharibəsinin ardından Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpasına dövlət tərəfindən xüsusi diqqət ayrılımış, yerli sakinlərin əzəli torpaqlara qayıdışı üçün yeni infrastrukturların yaradılması, yeni layihələr üçün sərmayələrin cəlb edilməsi, zəngin tarixi-memarlıq irsimizin bərpası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 6 yanvar 2021-ci il tarixli müşavirədə Prezident İlham Əliyev uzunillər davam edən erməni işğalı nəticəsində dağıntılara və ciddi ekoloji çirklənməyə məruz qalmış işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə güclü bərpa olunan enerji potensialının olduğunu bildirərək, bu ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonasının yaradılmasına dair strateji baxış irəli sürülmüşdür⁹. Erməni təcavüzü nəticəsində meşə örtüyünün məqsədli şəkildə məhv edildiyi, torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməyə məruz qaldığı, təbii landşaftın ciddi deformasiyaya uğradığı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində ekoloji təmiz enerji mənbələrinin yaradılması, yaşıl texnologiyalardan istifadə, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” layihələrinin icrası resursların səmərəli idarə olunmasına, dayanıqlı infrastrukturun yaradılmasına və regionun inkişafına səbəb olur.

İşğaldan azad edilən ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üçün Prezident İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı¹⁰ əsasında yaradılan Qarabağ Dirçəliş Fondu bərpa və yenidənqurma, dayanıqlı məskunlaşma, ekoloji tarazlığın bərpası, investisiya və işgüzar potensialının təşviqi kimi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Fondun əsas məqsədlərindən biri dayanıqlı məskunlaşmadır ki, ön sağlam, təhlükəsiz, müasir və abad yaşayış mühitində məskunlaşmanın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə, əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi hədəflənir¹¹.

“İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış” Milli Prioritetlərdə qeyd edilən 5 ümummilli məqsədlərdən biridir. Bu prioritetlərin icrasına istiqamətlənmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na əsasən 2022-ci ilin 16 noyabr tarixində “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramı ərazilərin sosial-iqtisadi potensialını və dünya iqtisadiyyatının müasir çağırışları nəzərə almaqla Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpasını və 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünü olan region əhalisinin əzəli torpaqlarda yaşayış məntəqələrində təhlükəsiz yaşayışın təmin edilməsini hədəfləyir. Dövlət proqramı əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi və ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyası strateji istiqamətlərində fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur¹².

Dövlət Proqramı 2026-cı ilin sonunadək ümumilikdə 280 min hektar ərazinin minalardan təmizlənməsini, 34500 mənzil və fərdi yaşayış evinin inşasını, 197 məktəbəqədər və ümumi təhsil

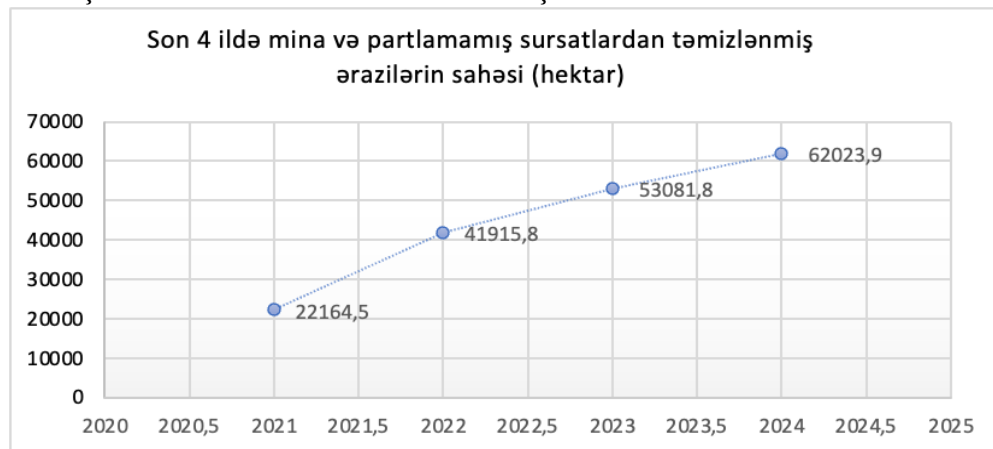
⁹ İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 06 yanvar 2021 - URL: <https://president.az/az/articles/view/49933>

¹⁰ “Qarabağ Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 19 yanvar 2021. URL: <https://e-qanun.az/framework/46706>

¹¹ Dayanıqlı məskunlaşma. Qarabağ Dirçəliş Fondu. [elektron resurs]. URL: <https://qdf.gov.az/fealiyyet/prioritetler/149-Dayaniqli-meskunlashma.html>

¹² “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 16 noyabr 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/52757>

müəssisəsinin, 8 peşə təhsili və 1 orta ixtisas təhsili müəssisəsinin tikinti və bərpa işləri nəzərdə tutur¹³. Dövlət Proqramına əsasən 2026-cı ilin sonuna kimi 34,500 ailənin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinə köçürülməsi planlaşdırılır. Əhəlinin təhlükəsizliyinə əsas təhdid olan minaların təmizlənməsi əməliyyatları uğurla davam etdirilir. 2024-cü ilin sonuna kimi 179,791.8 hektar ərazi mina və partlamamış sursatlardan tamamilə təmizlənməmişdir¹⁴.

Media Təhlil Mərkəzi

<https://mtm.az/x%C9%99b%C9%99rl%C9%99r/son-4-ild%C9%99-179-min-186-hektar-%C9%99razi-mina-v%C9%99-partlamamis-sursatlardan-t%C9%99mizl%C9%99nib/>

Texnoloji inkişaf. Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Vətən müharibəsi zamanı texnoloji imkanlardan maksimum istifadə itkilərin sayını minimuma endirmişdir. Yeni dövrün reallıqları fonunda ölkədə yeni texnoloji inkişaf meyilləri özünü göstərir. Prezident İlham Əliyevin 17 avqust 2009-cu il sərəncamı ilə Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi¹⁵ ilə ölkədə kosmik sənaye infrastrukturunu formalaşmışdır. 2013 və 2018-ci illərdə “Azerspace-1” və “Azerspace-2” telekommunikasiya, 2014-cü ildə “Azersky” Yerləşmə məsafədən müşahidəsi peyklərinin orbitə çıxarılması ölkənin yalnız iqtisadi və texnoloji inkişaf məqsədlərinə deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məqsədinə də xidmət etmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan eyni zamanda peyk məlumatlarını xaricə ixrac edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos) 2024-cü ilin yanvar-dekabr aylarında əsasən Birləşmiş Krallıq, Lüksemburq, BƏƏ, Pakistan, Türkiyə kimi ölkələr olmaqla, ümumilikdə 18,5 milyon dollar dəyərində telekommunikasiya xidmətlərini ixrac etmişdir¹⁶.

¹³ Böyük Qayıdış. Azərbaycan. [elektron resurs] - URL: https://azerbaijan.az/information/911?utm_source=chatgpt.com

¹⁴ Son 4 ildə 179 min 186 hektar ərazi mina və partlamamış sursatlardan təmizlənilib. [elektron resurs] 21 Yanvar 2025. URL: <https://mtm.az/x%C9%99b%C9%99rl%C9%99r/son-4-ild%C9%99-179-min-186-hektar-%C9%99razi-mina-v%C9%99-partlamamis-sursatlardan-t%C9%99mizl%C9%99nib/>

¹⁵ “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 17 avqust 2009 URL: <https://e-qanun.az/framework/18269>

¹⁶ Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. İxrac icmalı / 2025-ci il / Yanvar №1 (94)

“AZƏRKOSMOS” ASC-nin illər üzrə xidmət ixrac etdiyi 5 əsas ölkə. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. İxrac icmalı 2021/2024.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” strategiya sənədində ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyətin qurulması istiqaməti hədəflənmişdir¹⁷. Bu istiqamətdə yeni texnologiyalardan, süni intellektin imkanlarından geniş istifadə, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin reallaşdırılması innovativ cəmiyyətin qurulmasına xidmət edir. Həmçinin, 2025-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın formalaşması¹⁸ yeni dövr Azərbaycanının rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirməklə, regional lider ölkəyə çevirməsi istiqamətində mühüm strateji sənəddir.

Enerji təhlükəsizliyi. Yaşıl enerjiyə keçid. Azərbaycan neft və təbii qazın istehsalı və nəqli üzrə regional liderliyini davam etdirməkdədir. Bu, xüsusi ilə təbii qazın qlobal bazarlara çıxarılması, Azərbaycanın beynəlxalq öhdəlikləri və tərəfdaşlıqları çərçivəsində Avropa enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında öz rolunu oynamaqdadır. Qlobal dünya düzənində yeni çağırışlar, Avropa İttifaqının Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq və qaz ixracını şaxələndirmək siyasəti Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasındakı rolunu gücləndirir və onu Aİ-nin 4-cü ən böyük qaz ixracatçısına çevirir¹⁹. Həmçinin, Azərbaycanın qarşısında duran mühüm prioritetlərdən biri yaşıl enerji infrastrukturunun qurulması və yaşıl enerji üzrə tranzitlərin təmin olunmasıdır ki, bu da Azərbaycanın qlobal enerji bazarında mövqeyini gücləndirir. 2022-ci il dekabrın 17-də Buxarestdə “Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in imzalanması²⁰ Azərbaycanın Avropanın gələcək enerji təminatındakı rolunun güclənəcəyinin göstəricisidir. Azərbaycanın “yaşıl” enerji siyasəti onun Avropaya tək yaşıl enerji ixracatçısı kimi deyil, eyni zamanda tranziti kimi də rolunu ortaya qoyur. COP29 çərçivəsində 2024-cü ilin 13 noyabrında “Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Özbəkistan Respublikası hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in²¹ imzalanması dayanıqlı enerji sistemlərinin qurulması və Avropaya beynəlxalq enerji dəhlizinin rolunu artırmaqla ölkənin tranzit əhəmiyyətini gücləndirir.

¹⁷ Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 02.02.2021 - URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>

¹⁸ “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 19 mart 2025. URL: <https://e-qanun.az/framework/59218>

¹⁹ Eurostat. EU imports of energy products - latest developments. [elektron resurs] – URL:

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments

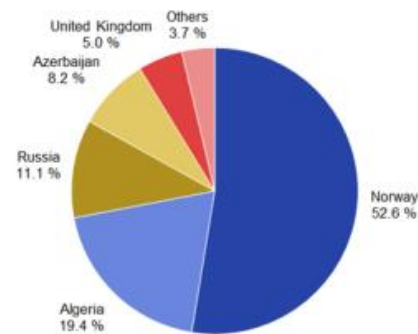
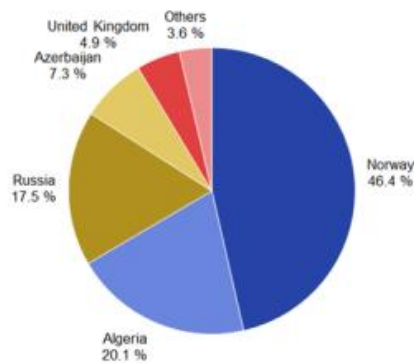
²⁰ Buxarestdə Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığa dair Saziş imzalanıb. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 17 dekabr 2022 - URL: <https://president.az/az/articles/view/58222>

²¹ “Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 20 fevral 2025 - URL: <https://president.az/az/articles/view/68196>

EU imports of natural gas in gaseous state by partner (share (%) of trade in value)

First quarter of 2024

First quarter of 2025

Source: Eurostat database (Comext) and Eurostat estimates

eurostat

AI-nin tərəfdaş tərəfindən qaz halında təbii qaz idxalı. Eurostat database (Comext) and Eurostat estimates.

Azərbaycanın yaşıl enerji siyasəti ölkənin davamlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq onun enerji potensialını genişləndirir, karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığını azaldır və onun etibarlı enerji tərəfdaşı kimi rolunu gücləndirir. Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və şaxələndirilməsi üçün günəş, külək, hidroenerji kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. 2021-ci il 6 yanvar tarixində 2020-ci ilin iqtisadi yekunlarına dair videoformatda keçirilən müşavirədə Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərin geniş bərpaolunan enerji potensialını nəzərə alaraq Yaşıl Enerji Zonasının yaradılmasına dair strateji baxış irəli sürülmüş, 3 may 2021-ci il tarixində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalanmışdır²². Azərbaycan Respublikasının 2030-cu il üçün Milli Prioritetlərində yer alan “təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” prioriteti yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanının formalaşmasını hədəfləyir. Bu istiqamətdə enerji səmərəliliyi tədbirləri, bu sahəyə investisiyaların, “yaşıl” texnologiyaların cəlbi, elektrik nəqliyyat vasitələrindən istifadə, “ağıllı” şəhərlər, “ağıllı” kəndlər kimi innovativ yanaşmalar həyata keçirilmiş, işğaldan azad edilmiş ərazilərin 2050-ci ilədək “Netto sıfır emissiya” zonasına çevrilməsi istiqamətində əsaslı addımlar atılmışdır.²³

Son tədqiqatlar Azərbaycanda enerji mənbələrinin iqtisadi potensialını 27 QVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3 000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt həcmində qiymətləndirir²⁴. Bu potensialın istifadəsi üçün bir sıra layihələr icra olunmaqdadır ki, 2030-cu ilədək ölkənin ümumi enerji balansında elektrik enerjisinin qoyuluş gücündə bərpaolunan enerjinin payının 30 faizə çatdırılması hədəflənir²⁵. Bu hədəfə nail olunması üçün Qarabağ və Şərqi Zəngəzurla yanaşı, zəngin potensiala sahib olan Naxçıvan Muxtar Respublikası da “Yaşıl enerji zonası” elan olunub. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi

²² “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 3 may 2021. URL: <https://e-qanun.az/framework/47397>

²³ COP29 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. [elektron resurs] - 11 Dekabr 2023. URL: <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20466>

²⁴ Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. 06.03.2024. URL: <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>

²⁵ Azərbaycanın uğurlu “yaşıl enerji” siyasəti. [elektron resurs] - AZƏRTAC. 30.11.2023. URL: <https://azertag.az/xeber/azerbaycanin-ugurlu-yasil-enerji-siyaseti-2837513>

inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda “yaşıl enerji” potensialının yaradılması, enerji səmərəliliyi və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi hədəfləri vurğulanıb²⁶.

Bərpaolunan enerji mənbələrinin artırılması məqsədi ilə bir sıra layihələr icra olunur, bu istiqamətdə xarici investisiyaların cəlbi təşviq edilir. Bu məqsədlə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar”, Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power”, Böyük Britaniyanın “BP”, Çinin “China Gezhouba Group Overseas Investment”, Yaponiyanın “TEPCO”, Avstraliyanın “Fortescue Future Industries”, İtaliyanın “Maire Tecnimont”, Fransanın “Total Energies” və digər xarici şirkətlərlə əməkdaşlıqlar qurulmuşdur²⁷.

2023-cü ildə BƏƏ-nin “Masdar” şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində 262 milyon ABŞ dolları dəyərində xarici sərmayə hesabına tikilərək istifadəyə verilən 230 MVt gücündə “Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası Xəzər regionunun və MDB məkanının ən böyük günəş elektrik stansiyası olmuşdur. Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power” şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ölkəmizdə bərpaolunan enerji sahəsində ən böyük layihələrdən biri olan “Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyasının tikintisi davam etdirilir. Həmçinin, “Masdar” şirkəti tərəfindən Biləsuvar və Neftçala rayonlarında günəş, Abşeron-Qaradağ rayonunda 240 MVt gücündə külək elektrik stansiyası layihələrinin icrası həyata keçirilir²⁸. Cəbrayıl rayonunda “SOCAR” və “AİŞ”, B.Britaniyanın “BP” şirkətlərinin birgə investisiyaları ilə 240 MVt gücündə “Şəfəq” günəş elektrik stansiyasının tikintisi həyata keçirilir²⁹. Bu layihələrin icrası Azərbaycanın bərpaolunan enerji potensialını artırmaqla, onun ixracı imkanlarını artırır və ölkəni yaşıl enerji hədəflərinə yaxınlaşdırır.

Nəqliyyat və logistika mərkəzi. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan birbaşa açıq dənizlərə çıxışı olmayan ölkələrdən biridir. Ölkənin geosiyasi lokasiyası Azərbaycanın nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilməsi üçün labüd imkanlar yaradır. Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən Azərbaycan mühüm nəqliyyat layihələrinin mərkəzində dayanır. Bu gün Azərbaycan Asiya və Avropaı birləşdirən qədim İpək Yolunun üzərində yerləşməklə Uzaq Şərqlə Avropa arasında körpü rolunu oynayır. Zəngin enerji resurslarına sahib Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə əlaqələndirən nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşən Azərbaycan bununla da, Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolunu möhkəmləndirir. Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində 2024-cü ildə imzalanan saziş³⁰ ekoloji təmiz enerji ixracını artırmaqla yanaşı Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolunun gücləndirilməsini hədəfləyir.

Vətən müharibəsində zəfərin nəticəsində torpaqların işğaldan azad olunması ölkənin nəqliyyat və logistika imkanlarını artırmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası istiqamətində uğurlu layihələr həyata keçirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş Füzuli və Zəngilan şəhərlərində hava limanları artıq istifadəyə verilmiş, Laçın Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi yekunlaşmaq üzrədir. “Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”na əsasən müasir magistral yol (avtomobil və dəmir yolu) infrastrukturunun qurulması üçün tədbirlər həyata keçirilir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın regional nəqliyyat və logistika imkanlarını xüsusilə strateji baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq olan Zəngəzur dəhlizinin açılması təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə regionun inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır. Zəngəzur dəhlizinin açılması məqsədi türk dünyasını birləşdirməklə yanaşı, dövlətlər arasında əməkdaşlığı gücləndirir və regional integrasiyanı sürətləndirir, yükdaşımaların daha qısa və sərfəli marşrutla həyata keçirilməsi ilə

²⁶ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 5 iyun 2023. URL: <https://e-qanun.az/framework/54322>

²⁷ Vüqar SƏLİMOV. “Yaşıl enerji” qlobal problemlərin həllinə “yaşıl işıq” yandırır. [elektron resurs] Xalq qəzeti. 02.04.2024. URL: <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/172926-yasil-enerji-qlobal-problemlerin-helline>

²⁸ Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. 06.03.2024. URL: <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>

²⁹ Cəbrayıl “Şəfəq” Günəş Elektrik Stansiyasının tikilməsi gerçəkləşir. Xalq qəzeti. N217 (30621) 4 oktyabr 2024-cü il. s.10

³⁰ “Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 20 fevral 2025 - URL: <https://president.az/az/articles/view/68196>

iqtisadi səmərəliliyi artırır, regionun Şərqlə-Qərb arasında tranzit əhəmiyyətini gücləndirir, həmçinin regional sabitliyi təmin edir.

Xarici siyasətdə yeni üfüqlər. Yeni dövrün mühüm tələblərindən biri xarici siyasətin prioritetlərinin yaradacağı imkanlardan ibarətdir. Məlum olur ki, Azərbaycan daha geniş regional təhlükəsizlik komplekslərində iştirak etməklə yanaşı, daha çox global proseslərin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu gün Azərbaycan həm Qlobal Şimalın inkişaf etmiş ölkələri ilə, həm də Qlobal Cənubun ölkələri ilə münasibətləri gücləndirməklə onlar arasında körpü rolunu oynamaqdadır. Avropanın enerji təhlükəsizliyində böyük rol oynayan Azərbaycan Avropa İttifaqının 9 üzvü ilə strateji tərəfdaşlıq haqqında sənəd imzalayıb³¹. Həmçinin, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və ikitərəfli müqavilələr vasitəsi ilə Qlobal Cənub ölkələri ilə münasibətlər qurulmaqdadır. Azərbaycanın iqtisadi, nəqliyyat və logistika əhəmiyyəti bu münasibətlərin güclənməsində mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər çoxtərəfli diplomatiyaya töhfə verməklə Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzunu və dəstəyini artırır, onun regional güc mərkəzi kimi rolunu gücləndirir.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində təsirli aktor kimi çıxış edir. Azərbaycanın 2012-2013-cü illərdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri daimi üzvü kimi beynəlxalq münasibətlərdə aktiv iştirakı, 2019-2023-cü illərdə Qoşulmama Hərəkatına sədrlik dönməsində əldə olunan nəticələr, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransı olan COP29-da əldə olunan nailiyyətlər ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır. Həmçinin, Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə müxtəlif dövlətlərin prezidentlərinin və rəsmi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən Qlobal Bakı Forumları global çağırışların müzakirəsi üçün unikal platforma yaradır.

Türk dünyası ailəsi. “Bizim Türk dünyasından başqa ailəmiz yoxdur” bəyanatı ilə Prezident İlham Əliyev ölkənin gələcək xarici siyasət prioritetlərini açıqladı. Azərbaycanın xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edən türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq istiqaməti eyni kökə, dil, mədəniyyət və tarixə malik türk xalqlarının integrasiyasının dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Vətən müharibəsi onun nəticələrinin aradan qaldırılması prosesi zamanı Azərbaycanın daim yanında olan türk dövlətləri bir daha birlik nümayiş etdirmiş oldu.

Türk dövlətlərinin müstəqillik əldə etməsindən sonra 1992-ci ildən başlayan Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə görüşləri dövlətlər arasında integrasiyanın güclənməsinə və təşkilatlanmasına səbəb olmuşdur. 2009-cu ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində keçirilən Zirvə toplantısında Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasına dair saziş imzalanmışdır. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 2021-ci ildə İstanbulda keçirilmiş Zirvə toplantısında təşkilat çərçivəsində integrasiyanın dərinləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, təşkilatın adı Türk Dövlətləri Təşkilatı adlanmış və təşkilatın gələcəyə hədəflənən “Türk dünyasına baxış — 2040” konsepsiyası qəbul edilmişdir. Türk dövlətləri arasında integrasiyanın dərinləşməsi eyni mədəniyyəti bölüşən xalqlar arasında ortaq iqtisadi və geosiyasi maraqların formalaşmasına, regional təhlükəsizlik kompleksinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan həmçinin türk dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətlərin də inkişafına önəm verir. 2021-ci ilin iyununda Azərbaycan və Türkiyə arasında işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərində imzalanan bəyannamə bir çox sahələri, siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, humanitar, səhiyyə, təhsil, sosial sahələri əhatə etməklə müttəfiqlik münasibətləri haqqında sazişdir. Şuşa bəyannaməsi müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı da əhatə edərək milli təhlükəsizlik üçün xarici hərbi və siyasi təhdidlərin neytrallaşdırılmasında mühüm rol oynayır³².

Qlobal Cənub və beynəlxalq təşkilatlar. Xarici siyasətin illər ərzində əldə etdiyi mühüm nailiyyətləri sırasında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı kimi təşkilatlarda əldə edilmiş nailiyyətlər yer alır. Qoşulmama Hərəkatı Azərbaycanın sədrliyi müddətində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etdiyi 2019-2023-cü illərdə təşkilat daxilində nüfuzunu artırmış, uğurlu xarici siyasət yeridərək global diplomatiyada

³¹ Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin sammitində İlham Əliyevin nitqi. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 18 iyun 2020 - URL: <https://president.az/az/articles/view/39850>

³² “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Şuşa Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi barədə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 1 fevral 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/49147>

etibarlı tərəfdaşlar toplamışdır. Qoşulmama Hərəkatına uğurlu sədrlik Azərbaycanın Qlobal Cənubla münasibətlərinin inkişafına töhfələr vermiş, onun Qlobal Cənub və Qlobal Şimal arasında əlaqələndirici rolunu gücləndirmişdir. Həmçinin, Azərbaycanın inkişaf yardımı siyasəti də Qlobal Cənub daxilində reputasiyasını gücləndirən mühüm amillərdən olmuşdur. 2011-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi Qlobal Cənubun zəif inkişaf etmiş dövlətlərində texniki və humanitar yardım proqramları həyata keçirir. Azərbaycanın humanitar yardım siyasəti onun Qlobal Cənub daxilində etibarlı tərəfdaş kimi rolunu möhkəmləndirir. Azərbaycan həmçinin, Qoşulmama Hərəkatı daxilində müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizədə öz fəal rolunu göstərmiş, Fransa kimi dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətini sərt şəkildə tənqid etmişdir³³.

Bu gün Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi, nəqliyyat-logistika imkanları, iqtisadi potensialı və çoxtərəfli diplomatiya istiqaməti onun beynəlxalq münasibətlər sisteminə mövqeyinin güclənməsinə və qlobal siyasətin mühüm aktoruna çevrilməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq gündəliyə düşən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması prosesi. 2020-ci ilin 9 noyabr tarixi Azərbaycanın tarixində mühüm səhifələrdən biridir. Məhz bu tarixdə Ermənistan kapitulyasiya sənədini imzaladı və Azərbaycanın şərtlərini qəbul etdi. Lakin bu sazişlə üzərinə götürdüyü qanunsuz silahlı birləşmələrin Qarabağdan çıxarılması və digər öhdəliklərini yerinə yetirməməsi Azərbaycanın anti-terror əməliyyatı keçirməsi ilə yekunlaşdı. Növbəti mərhələdə isə sülh müqaviləsinin imzalanmasına aparacaq münasibətlərin normallaşdırılması prosesinin qurulması və bu prosesin beynəlxalq gündəliyə daxil edilməsi dayanırdı.

Beləliklə, yeni dövrün Azərbaycanın tədqiq olunması ali təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat prosesinin tərkib hissəsinə çevrilməkdədir. Bu tədqiqat prosesi, təbii olaraq, Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi irsinin öyrənilməsi, Prezident İlham Əliyevin xilaskarlıq və zəfərlər yazan lider kimi tarixi missiyasının öyrənilməsi ilə paralel aparılır, Ulu öndərin siyasi irsi, siyasi liderin siyasi iradəsi və tarixi missiyası bu tədqiqatların mərkəzini təşkil edir.

Bakı Slavyan Universitetində 2024-cü ildə keçirilən “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri” konfransı yeni dövrün yaratdığı reallıqlar kontekstində müvafiq məzmunun yaradılması baxımından da keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Konfransın şüarının “Yeni Dövrün Azərbaycanı” seçilməsi, əslində konfransın keyfiyyətə yeni mərhələsinin məntiqi keçidini şərtləndirirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda yeni dövr başlamışdı³⁴. Bu dövrün ideoloji və geosiyasi altstrukturu Vətən müharibəsindən sonra yaranmış yeni regional və geosiyasi reallıqlar kontekstində formalaşmışdır. Burada bir çox şərtləndirici amillər yeni reallıqlar kontekstindəki zərurətlər nəzərə alınaraq, Azərbaycanın xarici siyasətindəki yenilənmiş prioritetlərlə də bağlıdır. Yeni dövrün ən mühüm məsələlərindən biri isə, təbii ki, ərazi bütövlüyü və suverenliyi bərpa edilmiş Azərbaycanın həm ideoloji, həm də xarici siyasət kontekstində hədəfləri ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin yeni dövrün Azərbaycanı üçün “yeni ideologiya” çağırışı ölkəmizin bütün beyin mərkəzlərində olduğu kimi, Bakı Slavyan Universitetində Azərbaycanşünaslıq tədqiqatının yeni mərhələsi və formasını labüd edir. Bu baxımdan artıq ikinci ildir ki, BSU-da “Yeni dövrün Azərbaycanı” şüarı altında yeni reallıqlar kontekstindəki çağırışlar ölkənin aparıcı mütəxəssisləri, eləcə də ixtisaslaşmış əcnəbi tədqiqatçılar, rektorlar və digər mütəxəssislərin iştirakı ilə müzakirə edilir. “Yeni dövrün Azərbaycanı” şüarı altında keçirilən BSU konfranslarının əsas hədəfi isə “Azərbaycanın qlobal arenada artan rolu kontekstində mühüm beynəlxalq missiyalarının tədqiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xarici siyasətinin qlobal təsirlərinin öyrənilməsi, tədqiqat nəticələrinin beynəlxalq səviyyədə təqdim edilməsi”dir³⁵. Ölkəmizin öz tarixində ilk dəfə olaraq bu qədər qlobal əhatəli, yerləşdiyi regionun

³³ İlham Əliyev Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirmə Bürosunun nazirlər görüşündə iştirak edib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 05 iyul 2023 - URL: <https://president.az/az/articles/view/60366>

³⁴ İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 14 fevral 2024 - URL: <https://president.az/az/articles/view/63979>

³⁵ Nəgıyev A. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq məfkurəsi və Yeni Dövr Azərbaycanı// Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmillələşmə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: BSU, 2024. – 548 s. S-16, 17

geosiyasi və geoiqtisadi konturlarından çox kənara çıxaraq daha geniş regional təhlükəsizlik komplekslərinin tərkibi olmaqla tədqiqat üçün də böyük imkanlar yaradır. Azərbaycanın xarici siyasətinin arealı və təsirləri siyasi elmlərin “orta güc” anlayışını da yenidən gündəmə gətirir. Bu səbəbdən, konfransın “Yeni dövrün Azərbaycanı” şüarı altında keçirilməsi dövrün tələblərinə uyğun olaraq beyin mərkəzinin üzərinə düşən məntiqi proses olmaqla yanaşı, son iki ildə (2024 və 2025) keçirilən uğurlu konfransların yeni formatı konfrans şüarının onun adına çevrilməsini labüd edir. Bu məqsədlə, konfransın 2024-cü il üzrə təşkilat komitəsinin təklifindən çıxış edərək “Yeni dövrün Azərbaycanı” beynəlxalq elmi-praktik konfransı adı altında keçirilməsi məqsəduyğundur.

“Yeni dövrün Azərbaycanı” konfransının mahiyyəti, onun strukturu və tədqiqatlarının hədəfləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yaratdığı yeni çağırışların üzərində qurulmaqla, Prezidentin 2024-cü ilin fevralında qeyd olunan çıxışındakı hədəflərin öyrənilməsi, bu hədəflərdən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət təcrübələrinin tədqiq olunmasını hədəfləyəcəkdir. Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi hədəflərin inkişafı üzrə nailiyyətlərin davamlı öyrənilməsi isə konfransın tədqiqat istiqamətlərini müəyyən etməlidir. Konfransın yeni mərhələyə keçidi mərhələli olmaqla, 2026-cı ildə yeni formatını tam əks etdirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2025-ci ilin ölkəmizdə “konstitusiya və suverenlik ili” elan edilməsi yalnız tarixi inkişafımızın deyil, eləcə də yeni dövrün göstəricilərinin öyrənilməsi baxımından da elm və təhsil camiiyyəsi qarşısında mühüm məsuliyyətlər müəyyən edir. Bu baxımdan Bakı Slavyan Universitetinin “konstitusiya və suverenlik ili” üzrə tədbirlər planına uyğun olaraq “Yeni dövrün Azərbaycanı” mövzusunda orta ümumtəhsil müəssisələrində keçirilən seminarların məqsədi “konstitusiya və suverenlik ili” çərçivəsində maarifləndirmənin aparılması ilə yanaşı, Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzunmüddətli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq milli dövlətçiliyin formalaşmasının təməlində duran konstitusiyamızın, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi olaraq suverenliyimizin bərpasına qədər gedən tarixi inkişafın əsas xüsusiyyətlərini, çətinlik, təhdid, çağırışlar və uğurların xüsusiyyətlərini gənc nəsllə təqdim etməkdən ibarətdir. Qeyd olunan seminarların əsas spikeri qismində Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, qonaq spikerlər isə müvafiq regionları təmsil edən millət vəkilləri, regional təhsil idarələrinin və Yeni Azərbaycan Partiyasının yerli təşkilatlarının nümayəndələri çıxış edirlər. Konfransın plenar iclas gününədək Abşeron rayonu, Naxçıvan şəhəri, Quba rayonunun Alekseyevka kəndi və Bakının Nəsimi rayonunun məktəblərində təhsil alan 1000 nəfərə yaxın yuxarı sinif şagirdləri iştirak etmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, “Yeni dövrün Azərbaycanı” seminarlarının “Azərbaycanın regional güc və etibarlı tərəfdaş” mövzusunda xarici ali təhsil müəssisələrində də təşkilı planlaşdırılmışdır. Bu məqsədlə 2025-ci ilin aprel ayında Albaniyanın ən böyük universiteti olan Tirana Universitetində keçirilən seminar bu universitetin müxtəlif ixtisaslarında təhsil alan 100 nəfərdən çox tələbəsi və müvafiq fakültələrində tədris edən professorlarının iştirakı ilə keçirilib. Azərbaycan Respublikasının bu ölkədəki səfirinin iştirakı ilə keçirilən seminarda tələbələr maraqlandıran suallar cavablandırılmışdır. 2025-ci ilin aprelində keçirilmiş digər seminar Bolqarıstanın ən qədim və böyük universiteti olan Sofiya Dövlət Universitetində 70 nəfərə yaxın tələbə və professorun iştirakı ilə keçirilmişdi.

Beləliklə, yeni dövrün Azərbaycanın yaratdığı reallıqların tədqiq olunması Bakı Slavyan Universitetinin konfransının əsas məqsədi olmaqla, Azərbaycanşünaslıq məsələlərinin yeni mərhələsinin öyrənilməsini hədəfləyir.

Summary

THE AZERBAIJAN OF THE NEW ERA AS THE MAIN SUBJECT OF RESEARCH

The **New Era of Azerbaijan** has become one of the key subjects of contemporary research in political science, historiography, and economics, encompassing a broad spectrum of areas. This era is characterized by transition of Azerbaijan to a new level of social, political, economic, and technological development, the strengthening of the ideology of Azerbaijanism and national unity with national identity at its core, as well as the consolidation of statehood through the values of sovereignty and victory. Against the background of political and economic achievements, the New

Era of Azerbaijan has consolidated its strength, ensured the country's territorial integrity and sovereignty, and transformed it into one of the **influential actors of international relations**.

Successes in foreign policy, Azerbaijan's active participation in international platforms, and its role as a host of global events have enhanced the country's authority on the world stage, turning it into a bridge between the Global North and the Global South. Today, Azerbaijan serves as a platform for the discussion of global challenges and occupies a distinctive position within the international political system.

The reconstruction of the liberated territories of Karabakh and Eastern Zangazur not only strengthens the national economy but also increases the country's transport and logistics significance. The establishment of "Green Energy" zones in these regions reinforces Azerbaijan's energy security and positions it as a significant "green" energy partner for Europe. The scientific study of these processes makes it possible to gain a deeper understanding of Azerbaijan's place in the contemporary system of international relations and to forecast the prospects for its further development.

Key words: *New era of Azerbaijan, modern research, the ideology of Azerbaijanism, international relations, energy policy, strong Azerbaijan, technological development*

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАН НОВОГО ПЕРИОДА КАК ОСНОВНОЙ ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Новая эпоха Азербайджана стала одним из ключевых предметов современных исследований в области политических наук, историографии и экономики, охватывая широкий спектр направлений. Этот этап характеризуется переходом Азербайджана на новый уровень социального, политического, экономического и технологического развития, укреплением идеологии азербайджанства и национального единства, где национальная идентичность занимает центральное место, а также укреплением государственности на основе ценностей суверенитета и победы. На фоне политических и экономических достижений Новая эпоха Азербайджана обрела ещё большую прочность: была обеспечена территориальная целостность и суверенитет страны, а сама страна превратилась в одного из влиятельных участников международных отношений.

Успехи во внешней политике, активное участие Азербайджана в международных платформах и проведение глобальных мероприятий способствовали росту его авторитета на мировой арене, превратив страну в своеобразный мост между Глобальным Севером и Глобальным Югом. Сегодня Азербайджан выступает площадкой для обсуждения глобальных вопросов и занимает особое место в системе мировой политики.

Восстановление освобождённых территорий Карабаха и Восточного Зангезура не только укрепляет национальную экономику, но и повышает транспортно-логистическое значение страны. Создание зон "зелёной энергетики" в этих регионах усиливает энергетическую безопасность Азербайджана и формирует его в качестве значимого «зелёного» энергетического партнёра Европы. Научное исследование данных процессов позволяет глубже осмыслить место Азербайджана в современной системе международных отношений и прогнозировать перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: *Новая эпоха Азербайджана, современное исследование, идеология Азербайджанства, международные отношения, энергетическая политика, сильный Азербайджан, технологическое развитие.*

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 02.02.2021 - URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. "Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş"ın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının

- Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 20 fevral 2025 - URL: <https://president.az/az/articles/view/68196>
3. Buxarestdə Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığa dair Saziş imzalanıb. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 17 dekabr 2022 - URL: <https://president.az/az/articles/view/58222>
 4. İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 14 fevral 2024 - URL: <https://president.az/az/articles/view/63979>
 5. İlham Əliyev Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb və çıxış edib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 15.10.2023 - URL: <https://president.az/az/articles/view/61587>
 6. İlham Əliyev Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirmə Bürosunun nazirlər görüşündə iştirak edib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 05 iyul 2023 - URL: <https://president.az/az/articles/view/60366>
 7. İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 06 yanvar 2021 - URL: <https://president.az/az/articles/view/49933>
 8. Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin sammitində İlham Əliyevin nitqi. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 18 iyun 2020 - URL: <https://president.az/az/articles/view/39850>
 9. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, - 22 iyul 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/50013>
 10. “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 17 avqust 2009. URL: <https://e-qanun.az/framework/18269>
 11. “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 19 mart 2025. URL: <https://e-qanun.az/framework/59218>
 12. “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Şuşa Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi barədə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 1 fevral 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/49147>
 13. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 16 noyabr 2022. URL: <https://e-qanun.az/framework/52757>
 14. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər” haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 3 may 2021. URL: <https://e-qanun.az/framework/47397>
 15. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. İxrac icmal / 2025-ci il / Yanvar №1 (94)
 16. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. 06.03.2024. URL: <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>

17. Azərbaycanın uğurlu “yaşıl enerji” siyasəti. [elektron resurs] - AZƏRTAC. 30.11.2023. URL: <https://azertag.az/xeber/azerbaycanin ugurlu yasil enerji siyaseti-2837513>
18. Böyük Qayıdış. Azərbaycan. [elektron resurs] - URL: https://azerbaijan.az/information/911?utm_source=chatgpt.com
19. COP29 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. 11 Dekabr 2023. URL: <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20466>
20. Cəbrayılда “Şəfəq” Günəş Elektrik Stansiyasının tikilməsi gerçəkləşir. Xalq qəzeti. N217 (30621) 4 oktyabr 2024-cü il. S.10
21. Dayanıqlı məskunlaşma. Qarabağ Dirçəliş Fondu. [elektron resurs]. URL: <https://qdf.gov.az/fealiyyet/prioritetler/149-Dayaniqli-meskunlashma.html>
22. Eurostat. EU imports of energy products - latest developments. [elektron resurs] – URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments
23. Əhmədov E. Milli həmrəyliyin əsası olan azərbaycançılıq ideyasının müəllifi. [elektron resurs]. Azərbaycan. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/milli-hemreyliyin-esasi-olan-azerbaycanciliq-ideyasinin-muellifi-1683756631>
24. “Qarabağ Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 19 yanvar 2021. URL: <https://e-qanun.az/framework/46706>
25. Qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı. Yanvar-sentyabr 2024. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. URL: <https://economy.gov.az/storage/files/files/8453/fVAKFegQS0xKJ4n8l6lBTq0DnPA8Eo7Mej05A2t.pdf>
26. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [elektron resurs] - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, 5 iyun 2023. URL: <https://e-qanun.az/framework/54322>
27. Nağıyev A. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq məfkurəsi və Yeni Dövr Azərbaycanı// Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: BSU, 2024. – 548 s.
28. Son 4 ildə 179 min 186 hektar ərazi mina və partlamamış sursatlardan təmizlənib. [elektron resurs] 21 Yanvar 2025. URL: <https://mtm.az/x%C9%99b%C9%99rl%C9%99r/son-4-ild%C9%99-179-min-186-hektar-%C9%99razi-mina-v%C9%99-partlamamis-sursatlardan-t%C9%99mizl%C9%99nib/>
29. Vüqar Səlimov. “Yaşıl enerji” qlobal problemlərin həllinə “yaşıl işıq” yandırır. [elektron resurs] Xalq qəzeti. 02.04.2024. URL: <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/172926-yasil-enerji-qlobal-problemlerin-helline>
30. Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi. [elektron resurs] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. - URL: <https://www.azstat.gov.az/portal/tblInfo/TblInfoList.do#>

I BÖLMƏ
HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ
GÜCLÜ AZƏRBAYCAN

XALQINI İŞIQLI GƏLƏCƏYƏ APARAN LİDER

Afaq NƏSİBOVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universitetinin

e-mail: afaqnesibova@mail.ru

ORCID ID 0000-0003-1653-884

Ölüm sevinməsin qoy! Ömrünü vermir bada

El qədrini canından daha əziz bilənlər.

Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,

Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər...

Səməd Vurğun [2, s.83].

Əbədiyyətə qovuşmasından 22 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan xalqının ulu öndəri, xilaskarı, dar günündə sığınacağı, bir çox dünya liderlərinin “bütün dünyanın etiraf etdiyi görkəmli lider”, “əsrin lideri” kimi tanıdığı Heydər Əliyev onu sevənlərin qəlbində daim yaşayacaqdır.

Bu gün dünyanın güclü dövlətləri sırasında qürurla dayanan müstəqil Azərbaycan hazırkı mövqeyinə heç də asanlıqla, bəzilərinin düşündüyü kimi tək-cə təbii sərvətləri hesabına deyil, dünya şöhrətli Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, gərgin əməyi sayəsində gəlmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev doğru zamanda xalqının mənafəinə düzgün qərarlar qəbul etməklə, dəqiq milli-siyasi strategiya seçməklə, dünyada xarici siyasətin nəbzini tutmuş, onun prioritetlərini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuş, bununla da seçdiyi yolda qətiyyətli addımlarla irəliləyərək öz arzu və istəklərini realizə edə bilmişdir.

Azərbaycan xalqının çox ağır illərində, ölkənin üçüncü prezidenti olaraq sanki bir xilaskar kimi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev millətinin gələcəyi, onunu maddi və mənəvi rifahı, ən əsası isə müstəqilliyi üçün böyük mübarizə yolu keçmiş, gecə-gündüz heç yorulmadan, səhhətindəki problemlərə məhəl qoymadan çalışmışdır. Məhz onun hakimiyyəti illərində Azərbaycan həm daxili, həm də xarici siyasət arenasında böyük uğurlar qazanmış, gələcəyə dair düzgün qərarlar qəbul edə bilmişdir.

Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrdə onu dünyada tanıdan və beynəlxalq aləmdə mövqeyini gücləndirən bir lider olaraq, Heydər Əliyevin əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

Müstəqillik və dövlətçilik: Bildiyimiz kimi, 1991-ci ildə Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra ölkəmiz müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş bir dövlət olaraq, ciddi siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra vətəndaş müharibəsi astanasında olan Azərbaycanda bu çətinlikləri aradan qaldırmaq və ölkədəki vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bir sıra ciddi islahatlar həyata keçirdi. Məhz onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın dövlət quruculuğu və ölkədaxilində vəziyyətin stabilləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

Xarici siyasət və beynəlxalq əlaqələr: Heydər Əliyev, öz hakimiyyəti illərində Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və ölkəni beynəlxalq arenada tanıtmaq məqsədilə dünyanın bir çox ölkələri ilə çoxsaylı diplomatik və dostluq münasibətləri yaratdı. Bununla da o, Azərbaycanın mövqeyini gücləndirərək, dünyanın böyük dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, ticari və mədəni əlaqələr qurdu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan, həmçinin Avropa, ABŞ və digər beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməyə başladı ki, bu əlaqələrin nəticəsində Azərbaycan dünyada daha çox tanınaraq nüfuz sahibinə çevrildi.

Enerji siyasəti və "neft diplomatiyası": Heydər Əliyevin ən mühüm uğurlarından biri, Azərbaycanın enerji resurslarını beynəlxalq bazara çıxarmaq üçün həyata keçirdiyi "neft diplomatiyası" idi. Belə ki, məhz onun sayəsində Azərbaycanın neft ehtiyatları dünya bazarına təqdim edilib, bu da öz növbəsində ölkənin iqtisadiyyatını gücləndirib. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin tikilməsi və digər mühüm enerji layihələri Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin

nəticəsi olaraq, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və ölkənin global enerji bazarında aparıcı mövqedə olmasına gətirib çıxardı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və milli həmrəylik: Azərbaycanın erməni təcavüzkarlığı nəticəsində, torpaqlarının 20% çox bir hissəsini itirdiyi bir dövrdə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev, dərhal vəziyyəti öz əlinə alaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın mövqeyini qorumağa başladı. O, daim istər daxili, istərsə də xarici siyasətdə Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə etmiş, xalqının birliyini və həmrəyliyinə təmin etmək üçün mühüm addımlar atmış, torpaqlarımızın tamlığı və ölkədəki siyasi sabitliyi qorumaq adına mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı: Heydər Əliyev, Azərbaycanın bir çox beynəlxalq təşkilatlarda iştirakını təmin edərək, onun Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, və digər beynəlxalq qurumlarla əlaqə qurması üçün şərait yaratdı. Bu da öz növbəsində, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyini gücləndirməsinə və siyasi arenada səsinə duyurmasına dəstək oldu.

Bütün bunlar, Heydər Əliyevin zəngin fəaliyyətinin sadəcə kiçik bir hissəsi olmaqla bərabər, Azərbaycanın dünyada tanınmasında və beynəlxalq siyasətdəki mövqeyinin güclənməsindəki mühüm amillərdir.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi illərdə daxilə olduğu kimi, Azərbaycanın xarici siyasətində də bir böhran, xaos özünü göstərməkdə idi. Həmin dövrdə *“Dövlətin xarici siyasət konsepsiyasında ardıcılığın, prinsipliliyin olmaması ölkə daxilindəki problemlərin daha geniş vüsət almasını şərtləndirir, respublikanın düşdüyü gərgin situasiyadan çıxmasına əngəl törədirdi”* [1]. Bununla belə, dövlət başçısı, ulu öndər Heydər Əliyev hər şeyi ələ alaraq, özünün uzaqgörən siyasəti və vəziyyəti düzgün qiymətləndirmə qabiliyyəti ilə doğru nəticə çıxardaraq, yerində qərarlar qəbul edə bildi. Onun ən çox ehtiyac duyulan anda, xalqının “bizi qurtar” harayı ilə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir başlanğıc, dirçəlişə səbəb oldu. Məhz onun gərgin əməyi, ciddi səyləri və siyasi nüfuzu hesabına bölgədəki vəziyyəti, eyni zamanda dünyanın gözündəki Azərbaycanın mövqeyini qaldırmaq və erməni lobbisinin təsiri altında formalaşmış qeyri-obyektiv münasibəti köklü surətdə dəyişmək mümkün oldu.

Ümümmili liderin xarici dövlətlərə davamlı səfərləri, beynəlxalq tribunallarda və görüşlərdə tutarlı və qətiyyətli çıxışları, eyni zamanda bir sıra beynəlxalq təşkilatların üzvləri ilə təşkil etdiyi görüşləri təcavüzkar bir dövlət olan Ermənistanın əsl simasının və niyyətinin bütün dünya dövlətlərinə tanıtmasına, əslində təcavüzə və soyqırma uğrayan tərəfin Ermənistan deyil, Azərbaycan olduğu gerçəklərin və erməni yalanlarının ifşa olunması və dünyaya çatdırılması adına böyük işlər gördü. Zamanında atılmış bu doğru addımlar bugünkü müstəqil, torpaqlarının suverenliyini bərpa etmiş bir Azərbaycanın gələcəyi naminə atılmış ən düzgün addım idi. Heydər Əliyevin dövlətimizin və onun vətəndaşlarının parlaq gələcəyi naminə zamanında, öncədən düşünülmüş olaraq atdığı bu addımlarının uzun illər sonra real vəziyyətin dəyərləndirilməsi zamanı nə qədər önəmli olduğunu bir daha görmək mümkündür.

Öncələri dünyada bir çoxlarının adını belə eşitmədiyi, bayrağını belə tanımadığı bir dövlət olan Azərbaycan hal-hazırda bir çox önəmli beynəlxalq tədbir və yarışlarının keçirilməsinə ev sahibliyi edir, beynəlxalq miqyasda həm energetika, həm siyasi, həm hərbi və s. sahələri üzrə dünyanın hesablaşdığı və örnək götürdüyü güclü, aparıcı bir dövlətə çevrilib.

Bu gün ulu öndər, xalqının qəlbində həmişəyaşar lider olan Heydər Əliyevin istər daxili, istərsə də xarici siyasi kursunun örnək və layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev, özünün də qeyd etdiyi kimi “ata vəsiyyətinə sadıq çıxaraq” Azərbaycan hər bir sahədə mövqelərinin güclənməsi, onun beynəlxalq aləmdə tanınması və daha da inkişaf edərək qüdrətli dövlət kimi nüfuzunun və suverenliyinin daim qorunması üçün düzgün strategiyalar seçərək, gəncliyimizin gələcəyi naminə yerində və düşünülmüş doğru qərarlar qəbul edir. O, da Heydər Əliyev kimi yalnız ölkəsinin deyil, həm də regionun və global aləmin diqqətini cəlb edən bir liderə çevrilmişdir.

Summary

A LEADER WHO LEADS HIS PEOPLE TO A BRIGHT FUTURE

The great leader Heydar Aliyev, who was always with his people, made the right decisions for their future and development, is the founder of today's independent Azerbaijan. The constant visits of the national leader to foreign countries, his consistent and decisive speeches at international forums and meetings, as well as the meetings he organized with members of a number of international organizations, did a great job in introducing the true face and intentions of the aggressive state of Armenia to all the countries of the world, and in exposing and informing the world of the fact that in fact the party that was subjected to aggression and genocide was not Armenia, but Azerbaijan, and the Armenian lies. These right steps taken at the time were the right steps taken for the future of today's independent Azerbaijan, which has restored the sovereignty of its lands. These steps, which Heydar Aliyev took in advance and thought out in his time, once again confirm how important these steps are when assessing the real situation of our state many years later.

Keywords: *nationwide leader, savior, correct policy, promoting in the world*

Резюме

ЛИДЕР, КОТОРЫЙ ВЕДЕТ СВОЙ НАРОД К СВЕТЛОМУ БУДУЩЕМУ

Общенациональный Лидер Гейдар Алиев, который всегда был рядом со своим народом, принимал правильные решения для его будущего и развития, является основателем сегодняшнего независимого Азербайджана. постоянные визиты Общенационального Лидера в зарубежные страны, его последовательные и решительные выступления на международных форумах и встречах, а также организованные им встречи с членами ряда международных организаций, проделали большую работу по ознакомлению всех стран мира с истинным лицом и намерениями агрессивного государства Армения, по разоблачению и информированию мира о том, что на самом деле стороной, подвергшейся агрессии и геноциду, была не Армения, а Азербайджан, и армянская ложь. Эти правильные шаги, предпринятые в то время, были правильными шагами, предпринятыми ради будущего сегодняшнего независимого азербайджана, восстановившего суверенитет своих земель. Эти шаги, которые Гейдар Алиев предпринял заранее и обдумал в свое время, еще раз подтверждают, насколько важны эти шаги при оценке реального положения нашего государства спустя много лет.

Ключевые слова: *Общенациональный Лидер, спаситель, правильная политика, продвижение в мире*

ƏDƏBİYYAT

1. Muradova, B. Azərbaycanı dünyaya tanıdan lider // Azərbaycan qəzeti, 6 may, 2009. s.3.
2. Səməd, Vurğun. (2005), Seçilmiş əsərləri [Beş cildə] / -Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. - 264 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TƏHSİL: AZƏRBAYCANIN GƏLƏCƏYİNƏ YÖNƏLMİŞ STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİ

Aytəkin AXUNDOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

İbtidai təhsil kafedrasının dosenti

e-mail: akhundovaaytekin@gmail.com

ORCID ID: 009-006-4332-2749

Təhsil cəmiyyətin intellektual potensialının, iqtisadi inkişafının və milli təhlükəsizliyinin əsasıdır. Azərbaycanın müasir tarixində bu sahəyə ən sistemli və ardıcıl yanaşmanı məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev gətirmişdir. Onun təhsilə verdiyi strateji önəm, təkcə inzibati tədbirlərlə məhdudlaşmayıb, milli inkişaf fəlsəfəsinin tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Heydər Əliyev təhsili ölkənin gələcəyinin əsas təminatçısı kimi görərək, bu sahəni dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti elan etmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin fikrincə, təhsil təkcə bilik ötürmə vasitəsi deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, milli kimliyin formalaşdırılması və dövlətçilik təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün əsas platformadır. Onun məşhur fikri: “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərin təhsilindən, biliyindən, dünyagörüşündən asılıdır” – bu baxışın nümunəsidir [1, 4].

Bu yanaşma çərçivəsində, təhsil sisteminin inkişafı sadəcə texniki proses deyil, milli ideologiyanın əsas sütunlarından biri kimi dəyərləndirilir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin həm dünyəvi biliklərlə silahlanmasını, həm də vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasını əsas şərt sayırdı.

Sovet dövründə təhsilin inkişafına nəzər salsaq görə bilərik ki, hələ həmin dövrdə bu sahədə tarixi addımlar (1969–1982) atılmışdır. Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra, respublikanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında yeni mərhələ başlamışdır. O dövr üçün ən vacib sahələrdən biri də təhsil idi. Bu dövrdə bir çox istiqamətlər üzrə ciddi inkişaf müşahidə olunurdu.

Peşə-ixtisas təhsilinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq xüsusilə sənaye, neft, tikinti sahələrinə uyğun olan texniki peşə məktəbləri açılmış, Sovet İttifaqında Azərbaycanın mühəndis və texniki kadr potensialı tanınmağa başlamışdır. Ali təhsilin keyfiyyətinin artırılması ilə əlaqədar olaraq bir çox universitetlərdə görünən inkişaf özünü göstərirdi. Buna misal olaraq, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Neft və Kimya İnstitutu, Tibb Universiteti kimi ali məktəblərdə yeni fakültələr və laboratoriyaların təşkilini göstərmək olar. Bundan başqa, o zamandan artıq SSRİ-nin qabaqcıl universitetlərinə azərbaycanlı gənclərin göndərilməsi üçün xüsusi kvotalar alınmışdır.

Elmi-tədqiqat sahəsində də nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliklər olmuşdur. AMEA ilə ali təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq gücləndirilmişdir. Bunun da nəticəsində elm və təhsilin integrasiyası baş vermişdir. Gənc alimlərin elmi fəaliyyətə cəlb olunmasına şərait yaradıldığı üçün onların bu işə marağı çoxalmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın qarşılaşdığı çətinliklər sırasında təhsil sistemindəki tənəzzül xüsusi diqqət tələb edirdi. Buna görə də Ulu Öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra, dövlətin əsas prioritetlərindən birini təhsilin dirçəldilməsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Müstəqillik dövründə təhsilin yenidən qurulması prosesi başlamışdır. Hüquqi və institusional bazada 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada təhsil hüququnun təsbit edilməsi, 1999-cu ildə “Təhsil haqqında” Qanunun qəbulunu bunlara aid etmək olar. “Təhsil haqqında” Qanun sistemin islahatı üçün hüquqi baza yaratmışdır. Bundan başqa, artıq həmin dövrdə məktəb infrastrukturunun bərpası işlərinə start verilmişdir. Müharibə və iqtisadi çətinliklərdən zərər çəkmiş bölgələrdə məktəb tikintisinə başlanılmış, uçulmuş və fəaliyyətsiz məktəblərin bərpası üçün dövlət proqramları tərtib edilmişdir. Məzmun islahatlarına gədikdə, burda da bir çox dəyişikliklər aparılmışdır - Sovet ideologiyası ilə yüklənmiş dərslər dəyişdirilmiş, yeni kurikulumlar hazırlanmışdır – tarix, ədəbiyyat, hüquq fənləri milli ruhda yenidən yazılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev təhsildə əsas dayaqlardan birinin müəllim peşəsi olduğunu dəfələrlə öz çıxışlarında xüsusi olaraq vurğulayırdı. O, müəllimləri “xalqın maarifçisi, gələcəyin qurucusu” adlandırırdı. Ulu Öndər deyirdi: “Elm və təhsil hər bir dövlətin milli sərvətidir. Bu sərvəti qoruyub artırmaq bizim vəzifəmizdir” [3, 23]

Buna görə də müəllim nüfuzu və pedaqoji kadrların yetişdirilməsi istiqamətində bir çox işlər həyata keçirilmişdir. Pedaqoji universitetlərdə qəbul planlarının artırılması, müəllimlərin sertifikatlaşdırılması və peşəkar inkişafı üzrə tədbirlərin görülməsi və s. məhz bu dövrdə baş vermişdir. Eyni zamanda 1990-cı illərin iqtisadi böhranına baxmayaraq, müəllimlərin əməkhaqqılarının artırılması, onların mənzil və sosial problemlərinin həll olunması məsələləri də daim gündəmdə saxlanılmışdır.

Heydər Əliyevin xarici təhsil strategiyası da Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafında, cəmiyyətin baxışlarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Ulu Öndər qloballaşan dünyada Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almalarının zəruri olduğunu daima nəzərdə saxlayır və cəmiyyət üçün vacibliyini vurğulayırdı. Bu baxış sonradan “2007–2015 Xaricdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı” na çevrildi. Lakin bu strategiyanın kökləri hələ 1994–1995-ci illərdə Heydər Əliyevin Avropa və ABŞ universitetləri ilə təhsil əlaqələri yaratmaq təşəbbüsünə gedib çıxır. Ulu Öndər deyirdi: “Biz elə bir gənclik tərbiyə etməliyik ki, həm vətəninə sevsin, həm də dünyada rəqabət apara biləcək biliklərə malik olsun” [5]

Heydər Əliyevin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi siyasət bu gün də Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasının təməlini təşkil edir. Prezident İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə bu kurs daha da dərinləşdirilmiş, rəqəmsallaşma, beynəlxalqlaşma və innovasiya meyarlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Prezident İlham Əliyev gənclərin təhsilinin inkişafını ölkənin strateji hədəfi olaraq müəyyənləşdirmişdir. Bu məqsədlə, xaricdə təhsil proqramlarının təşkili, xarici universitetlərdə təhsil almış gənclərin ölkə iqtisadiyyatına və sosial həyatına inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Bu proqramlar, həmçinin, Azərbaycanın gənclərinin dünyada gedən elm və texnologiya inqilablarını izləmək və bu yenilikləri Azərbaycanda tətbiq etmək imkanı yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın təhsil sistemini beynəlxalq səviyyəyə inteqrasiya etmək üçün çoxsaylı islahatlar həyata keçirmişdir. 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşulmaqla, Azərbaycan ali təhsilinin Avropa təhsil sistemində uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm addımla atılmışdır. Bu islahatla yanaşı, Azərbaycanın təhsil müəssisələri beynəlxalq reytinglərə daxil olmaq və dünya universitetləri ilə əlaqələr qurmaq imkanlarına malik olmuşdur. Bu, həm də gənclərin beynəlxalq təhsil və mübadilə proqramlarına qoşulmalarına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın ali təhsil sahəsində müxtəlif beynəlxalq təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır.

2004-cü ildə yaradılmış Heydər Əliyev Fondu da öz növbəsində Ulu Öndərin təhsil sahəsində qoyduğu irsin davam etdirilməsində mühüm rol oynayır. Fondun təşəbbüsü ilə:

- Minlərlə yeni məktəb binası inşa olunmuşdur.
- İnküziv təhsilin inkişafı üçün layihələr həyata keçirilmişdir.
- Uşaqlar üçün müasir tədris vəsaitləri, elektron resurslar hazırlanmışdır.

Heydər Əliyevin təhsil siyasəti müstəqil Azərbaycanın düşünülmüş, ardıcıl və sistemli inkişaf modelinin təməl sütunlarından biri olmuşdur. Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Təhsil Strategiyası – 2030” sənədində də Heydər Əliyevin irsinin əsas prinsipləri yer alır.

Bu siyasət təkcə məktəblərin və universitetlərin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin gələcəyinə qoyulmuş sərmayə idi. Bu gün Azərbaycanın təhsil uğurları və beynəlxalq təhsil məkanında tutduğu yer, məhz Heydər Əliyevin strateji baxışının real nəticəsidir.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION: A STRATEGIC ROADMAP TOWARDS AZERBAIJAN'S FUTURE

This article extensively analyzes the various stages of the Great Leader's activities in the field of education, his ideological foundations, and the results that affect him today.

Education is the foundation of society's intellectual potential, economic development, and national security. The most systematic and consistent approach to this area in the modern history of Azerbaijan was brought by the National Leader Heydar Aliyev. The strategic importance he attached to education was not limited to administrative measures alone, but was formed as an integral part of the philosophy of national development. Heydar Aliyev saw education as the main guarantor of the country's future and declared this area a priority direction of state policy. This article extensively analyzes the various stages of the Great Leader's activities in the field of education, his ideological foundations, and the results that affect him today.

Keywords: *Great Leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev, education, development, strategy*

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПУТЬ К БУДУЩЕМУ АЗЕРБАЙДЖАНА

В данной статье подробно анализируются различные этапы деятельности Общенационального Лидера в сфере образования, его идеологические основы и результаты, которые влияют на него сегодня.

Образование является основой интеллектуального потенциала общества, экономического развития и национальной безопасности. Наиболее системный и последовательный подход к этой сфере в новейшей истории Азербайджана был привнесен Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым. Стратегическое значение, которое он придавал образованию, не ограничивалось только административными мерами, а формировалось как неотъемлемая часть философии национального развития. В данной статье подробно анализируются различные этапы деятельности Общенационального Лидера в сфере образования, его идеологические основы и результаты, которые влияют на него сегодня.

Ключевые слова: *Общенациональный лидер, Президент Ильхам Алиев, образование, развитие, стратегия.*

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev H.Ə. Gənclərin birlik, dostluq və əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi, sülh və sosial tərəqqi uğrunda. — Bakı: 1981. — 35 s.
2. Əliyev H.Ə. Gənclərin əmək, əxlaq və ideya-siyasi tərbiyəsini hər vasitə ilə gücləndirməli. — Bakı: 1982. — 66 s.
3. Xalqa bağışlanan ömür. III kitab. — Bakı: 2004. — 543 s.
4. Muradov Ş. Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. — Bakı: Avropa, 2019. — 594 s.
5. Heydər Əliyev və təhsil siyasəti // Azərbaycan (onlayn nəşr). Bakı, 2008, dekabr. URL: https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2008/63636.htm
6. Heydər Əliyev və təhsil siyasəti // Azerbaijan-News.az. Bakı, 2022. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-tehsil-siyaseti-1670880755>

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN TƏDQIQININ TARİXŞÜNASLIQ MƏRHƏLƏLƏRİ

Bahar QASIMLI

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun “Tarixin nəzəriyyəsi, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq”*

şöbəsinin elmi işçisi

E-mail: baharfezli@gmail.com

ORCID ID 0009-0007-7628-8652

Tarix yazan insanlar həmişə həyatda bir amal olaraq, xalq üçün yaşayanlardır. Azərbaycan üçün Heydər Əliyev şəxsiyyəti də tarix yazaraq bugünkü inkişafımızın təməlini qoydu. Düzdür, bu ağır sınaqlar, keşməkeşli yollar bahasına başa gəlsə də məqsədə nail olmaq Heydər Əliyev üçün ən ümdə rol idi. Azərbaycan tarixşünaslığında Ulu Öndərin irsi tədqiqatçı alimlərin hər daim diqqət və marağında olmuşdur. Heydər Əliyev irsi, Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev irsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması və inkişafında müstəsna rol oynamaqla yanaşı, Ümummilli Liderin həyatı və fəaliyyətinin elmi şəkildə araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Həmin tədqiqatlar, Heydər Əliyevin dövlətçilik ideyaları, siyasi kursu, iqtisadi və sosial islahatları, xarici siyasəti və azərbaycançılıq məfkurəsi kimi mühüm məsələləri əhatə edir. Heydər Əliyev irsinin tədqiqi, Heydər Əliyev fenomeninin dərinədən öyrənilməsinə, Azərbaycanın müasir tarixinin daha da yaxşı anlaşılmasına, gələcək nəsillərə Ümummilli Liderin ideyalarının və xidmətlərinin dolğun çatdırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda tədqiq olunan əsərlər Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin inkişafında, milli kimliyin qorunmasında və ölkənin gələcək inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İstər dövlət quruculuğu, beynəlxalq nüfuz, istərsə də iqtisadi inkişaf sahələrində Heydər Əliyev imzası öz möhürünü vurmuşdur. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində ölkəni xaosdan xilas edərək, dövlətçiliyin möhkəm təməllərini qoyaraq milli birliyi formalaşdırmışdırmaqla dahi rəhbər çətin və keşməkeşli yol qət edib. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, Azərbaycanın regionun lider dövlətinə çevrilməsində mühüm rola malikdir. Ulu Öndərin irsinin araşdırılması milli kimliyin qorunması, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması deməkdir. Azərbaycan müasir dövr tarixşünaslığında, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev irsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onun zəngin siyasi fəaliyyəti, uzaqgörən strateji baxışı və qətiyyətli liderliyi ölkənin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi inkişafı və beynəlxalq nüfuzunun artırılması istiqamətində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyev irsinin tarixşünaslıq baxımından tədqiqi, bu irsin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığı üçün daim aktual olaraq qalır.

Heydər Əliyev irsinin tarixşünaslıq tədqiqi aşağıda mərhələli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Sovet dövrü (1969-1991): Bu dövrdə Heydər Əliyevin fəaliyyəti əsasən sovet ideologiyası prizmasından öyrənilirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı, xüsusən də sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrindəki uğurları ön plana çıxarılırdı. Bu dövrdə onun Azərbaycanın iqtisadi potensialının artırılması, infrastrukturun inkişafı və əhalinin rifahının yüksəldilməsi istiqamətindəki fəaliyyəti vurğulanırdı. Sovet dövründə Heydər Əliyev irsinin tədqiqi, onun fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini əhatə etməklə yanaşı, o dövrün siyasi və ideoloji xüsusiyyətlərini də əks etdirirdi. Onun köməyi ilə neçə-neçə azərbaycanlı Sovet dövründə mərkəzi hökumətin rəhbərlərinin qəzəbindən xilas olub, azərbaycanlıların əleyhinə hazırlanan qərar layihələri, yaxud qərarlar ləğv edilib. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsində Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlığını, onun partizan dəstələrində düşməne qarşı igidliklə döyüşdüyünü məhz Heydər Əliyev üzə çıxarıb, əldə etdiyi hərbi arxiv sənədlərini diqqətlə araşdıraraq onun döyüş yolunun əsl qəhrəmanlara xas olduğunu sübut edib. Mehdi Hüseynzadənin SSRİ-də ən yüksək ada - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməsi, ona həsr olunan “Uzaq sahillərdə” əsərinin tarixi materiallar əsasında yazılması və eyniadlı filmin çəkilməsi də Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə olub. Sonrakı illərdə Azərbaycanın milli düşüncəli tanınmış ziyalılarının, o cümlədən Bəxtiyar

Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk və başqalarının qorunmasında, onlar üçün daha geniş yaradıcı mühitin formalaşdırılmasında böyük xidmətləri olub. Sovet tarixşünaslığında Heydər Əliyev irsi bir çox istiqamətlərdə tədqiqatçıların yazılarında əks olunsada, onun bu dövrdə milli-mənəvi dəyərlərə, milli şüurun formalaşdırılmasına verdiyi töhfələr, eləcə də onun siyasi irsinin bəzi aspektləri kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. Buna baxmayaraq XX əsrin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edən sovet dövrü, Azərbaycan tarixində silinməz iz buraxdı.

Heydər Əliyev uzaqgörən, qətiyyətli siyasətçi olduğunu hələ ölkəyə ilk dəfə rəhbərlik etdiyi 1969-82-ci illərdə sübut etmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 60-cı illərinin sonu - 70-ci illərində, bütün dünyanın xalqımızın tarixi keçmişinə maraq artdı, bu sahədə də oyanış başlandı. Xalqımızın milli-mənəvi həyatında da dirçəliş dövrü başlandı. Azərbaycan milli tarixində özünəməxsus yer tutan Heydər Əliyev elə nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, onun zəngin irsi hələ neçə illər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olacaqdır. Çünki o öz əməlləri ilə hələ öz sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmişdir.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsindən sonrakı dövr milli özünüdərkini, milli özünəqayıdışın başlanğıcı kimi qəbul olunur.

1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan tarixinin “Əliyev dövrü” başlandı. O dövrün ki, sovet quruluşunun inzibati-amirlik sisteminin mahiyyətindən doğan bütün məhdudiyyətləri və çatışmazlıqları ilə bərabər respublikanın sosial, iqtisadi və mədəni inkişafında əvvəllər görünməyən sıçrayışlarla, ən başlıcası isə xalqın mənəvi intibah, oyanış proseslərinin dərinləşməsi, milli özünüdərkini kütləvi şəkildə oyanması ilə xarakterizə olunurdu [13; s.63].

Tədqiqatlar daha çox onun iqtisadi və sosial sahədəki nailiyyətlərinə yönəlmişdir. İqtisadi və sosial inkişaf planlarında Azərbaycan SSR –in milli gəlirini 191-1985-ci illər ərzində 29%, sənaye istehsalının 30%, əmək məhsuldarlığının 23% artırmaq nəzərdə tutulurdu. Kənd Təsərrüfatının ümumi məhsulunun orta illik həcmi onuncu beşillikdəkinə nisbətən 15, 2% artacaqdı. Respublikanın partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı, komsomol və təsərrüfat orqanları XXVI qurultayın irəli sürdüyü vəzifələri həyata keçirəcək. Bunlar aşağıdakılardır:

- Məcmu ictimai məhsul istehsalına nisbətən milli gəlirin üstün artımını təmin edilməsi

- Məhsuldar qüvvələrin daha səmərəli yerləşdirilməsi

- Elmi-texniki tərəqqinin müəyyən edən sahələrin üstün inkişafı hesabına sənaye strukturunun daha da təkmilləşdirilməsi və s. Sovet İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini 1969-cu ildən 1982-ci ilədək Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləmiş Heydər Əliyevin kitabı Sovet hakimiyyətinin 60 ili ərzində respublika zəhmətkeşlərinin keçdikləri böyük vəparlaq yoldan bəhs edir [2; s.106,107].

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün mərkəzdəki nüfuzundan bacarıqla istifadə etmişdir və Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti respublikanın həyatında köklü dəyişikliklərə, dinamik, intensiv inkişafı təmin edən mühüm qərarların qəbul etdirilməsinə nail olmuşdur (14).

Heydər Əliyevin Moskva dövrü fəaliyyəti (1982-1987) onun siyasi karyerasında mühüm mərhələlərdən biridir. Bu dövr, onun Azərbaycan SSR-dəki yüksək vəzifələrindən sonra, SSRİ miqyasında tanınması və nüfuz qazanması ilə xarakterizə olunur. 1982-ci ilin dekabrında Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edildi. Bu, Azərbaycan SSR rəhbərliyindən sonra Moskvada ittifaq səviyyəsində ən yüksək vəzifə idi. Bu təyinat, onun Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü seçilməsi ilə paralel baş verdi. Heydər Əliyevin Moskvadakı yüksək vəzifəsi Azərbaycanın nüfuzunun artmasına və respublikanın maraqlarının müəyyən səviyyədə qorunmasına xidmət etmiş, eyni zamanda ittifaq səviyyəsindəki təcrübəsi müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafında mühüm rol oynamışdır [15].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrünü xüsusi diqqətlə tədqiq edən akademik Yaqub Mahmudov özünün 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı”(8), 2002-ci ildə işıq üzünə çıxan Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti”[9] Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinə dair qiymətli faktları işıqlandırdı. Çağımızda baş verən yeni məzmunlu proseslərə elmdə tam fərqli yanaşmaların tətbiqini tələb edən keçid dövründə - peşəkar tədqiqatçı nəslinin yeni formalaşdığı bir dövrdə ümummilli liderin irsini müxtəlif

aspektlərdən işıqlandıran əsərlərin bir-birinin ardınca işıq üzü görməsi elmi ictimaiyyət üçün əlamətdar olan amilə çevrilmişdir. Yaqub Mahmudov özünün “Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi”[10] kitabında yazır: “Müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş hərcmərclik, xaos və anarxiyadan sonra doğma xalqının təkidli tələbi ilə Azərbaycanda hakimiyyət sükanının arxasına qüdrətli bir siyasətçi keçdi – düşmənlərin min bir hiyləsindən, məkrli oyunlarından asanlıqla baş çıxaran, onların dayanmadan dolaşdırdıqları siyasət kələfinin ucunu əldən verməyən, siyasi dühası ilə onilləri-yüzləri qabaqlayan, qalın-qalın siyasət divarlarının arxasında nələr baş verdiyini ovcunun içi kimi görən Heydər Əliyev başçılıq etdi Azərbaycana! Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xalqımızı dəfələrlə qan içərisində boğmuş ənənəvi düşmənlərimizin, onların bitib-tükənməyən məkr, hiylə və ən müasir silahlarının qarşısında məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti duruş gətirə bildi” [9; s.99].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü (1993-2003) Azərbaycan tarixində müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, dövlət quruculuğu, iqtisadi inkişaf və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dövr ölkənin gələcək inkişafı üçün möhkəm təməlin yaradıldığı mühüm bir mərhələdir.

Böyük siyasətçi, eyni zamanda güclü tarixçi olan Heydər Əliyev öz uzaqgörən siyasəti sayəsində əlindən gələni əsirgəməirdi. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasını dövlət ideologiyasına çevirdi. O deyirdi: “Milli mənsəbiyyət hər bir insan üçün onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!”. Ümumilli liderimiz xalqımız arasında həmrəyliyi gücləndirməklə milli birliyə nail olmağı öz fəaliyyət istiqamətində əsas tuturdu. Azərbaycan son illərdə sənayenin, kənd təsərrüfatının, iqtisadiyyatın və s. inkişafında dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə yarışdadır. Buna səbəb də Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti və uzaqgörən siyasətidir. Həmçinin Ulu Öndər Qarabağımızın bugünkü azadlığını o vaxt uzaqgörənliklə görərək deyirdi: “Respublikanın qarşısında çox böyük və ağır vəzifələr durur. Müstəqilliyi, suverenliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geriyyə qaytarılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmalıdır, müharibə qurtarmalıdır, sülh yaranmalıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb öz dövlətini özü istədiyi kimi qurmalıdır”. [13].

Heydər Əliyevin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulması və inkişafındakı rolunu öyrənmək üçün mühüm bir mənbə “Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi”[11] əsəri hesab olunur. Bu əsərdə milli ideologiyanın formalaşdırılması, müasir dövlətin qurulması, iqtisadi inkişaf, xarici siyasət, milli dəyərlərin qorunması və s. kimi əsas məsələlər işıqlandırılır. Bu kitab, Heydər Əliyevə həsr olunmuş digər əsərlər kimi, onun Azərbaycan tarixinə verdiyi töhfələri və müasir Azərbaycan dövlətinin formalaşmasındakı rolunu anlamağa kömək edir [11; s.27].

Heydər Əliyevin əsərləri Azərbaycanın müstəqillik illərində ölkənin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyevin əsərləri onun siyasi irsinin mühüm bir hissəsidir. Bu əsərlər Azərbaycanın müstəqillik illərində ölkənin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynamışdır. Onun əsərlərində milli dövlətçilik, demokratiya, insan hüquqları, iqtisadi inkişaf, sosial ədalət, milli-mənəvi dəyərlər, beynəlxalq əməkdaşlıq kimi məsələlərə geniş yer verilmişdir. Həmin əsərlərdən biz araşdırmaçıların istifadə etdiyi əsərlər sırasında olanlardan biri də “Müstəqilliyimiz əbədidir”. Heydər Əliyev çıxışlar, nitqlər, müsahibələr” çoxcildliyədir. Çoxcildlikdə olan materiallarda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, qorunub saxlanılması məsələlərində Heydər Əliyevin çıxış və nitqləri, müraciət, bəyanatları öz əksini tapmışdır. Həmçinin, Azərbaycanın müstəqilliyi və dövlətçiliyi: Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, milli kimliyin qorunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. [1, s. 10]

Heydər Əliyevin Qarabağ məsələsindəki rolu Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Onun bu məsələdəki fəaliyyəti həm sovet, həm də müstəqillik dövründə olduqca prinsipial xarakter daşımışdır. Çətin şəraitdə, keşməkeşli dövrdə Ulu Öndər əzəli Azərbaycan torpağı olan Qarabağa cəsarətlə sahib çıxmışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyətinin birinci rəhbərliyi dövründə erməni

millətçilərinin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək cəhdlərinin qarşısını qətiyyətlə alması təqdirəlayiqdir. Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in rəhbəri seçildikdən sonra Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun bu siyasəti regionda nisbi sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Tarix boyu torpaqlarımızda gözü olan ermənilərin Qarabağı xüsusi amansızlıqla işğal etməsi dahi xadimi daim narahat edirdi. Heydər Əliyev münaqişənin həlli üçün beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə ATƏT-in Minsk qrupu ilə fəal əməkdaşlıq etmişdir. Heydər Əliyev Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan cəmiyyətinə vurduğu zərərin aradan qaldırılmasına da böyük diqqət yetirmişdir. O, məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli üçün mühüm addımlar atmışdır. Bugünkü Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasının rüşeymləri uzaaqgörən liderimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Ta 30 il sonra Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin gərgin səyi və şəhidlərimizin müqəddəs qanı ilə Qarabağ azad oldu.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək qeyd edə bilərəm ki, Heydər Əliyev irsinin bütün dövrlərini araşdırıb gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim borcumuzdur. Ömrünü xalqa həsr edən dahi şəxsiyyətin irsi, həm özünün çıxış, nitq və müsahibələrində, həm də sanballı əsərlərdə işıqlandırılmışdır.

Summary **HISTORICAL STAGES OF THE RESEARCH OF** **HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE**

The article notes that Heydar Aliyev's legacy plays an exceptional role in the modern history of Azerbaijani statehood, and his life, activities, statehood ideas, political course, economic and social reforms, foreign policy, and Azerbaijanism ideology should be scientifically researched. His achievements in Azerbaijan's economic and social development, particularly in the industrial and agricultural sectors, were brought to the forefront. The article emphasizes that, during this period, although Heydar Aliyev contributed to national-spiritual values and the formation of national consciousness, these aspects were not sufficiently highlighted. It also notes how his activities during the Moscow period served to increase Azerbaijan's prestige and protect the republic's interests.

Keywords: *Heydar Aliyev, history, heritage, independence*

Резюме **ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

В статье отмечается, что наследие Гейдара Алиева играет исключительную роль в современной истории азербайджанской государственности, и его жизнь, деятельность, идеи государственности, политический курс, экономические и социальные реформы, внешняя политика и идеология азербайджанства должны быть научно исследованы. Его достижения в экономическом и социальном развитии Азербайджана, особенно в промышленном и сельскохозяйственном секторах, были выдвинуты на первый план. В статье подчеркивается, что в этот период, хотя Гейдар Алиев и внес вклад в национально-духовные ценности и формирование национального сознания, эти аспекты не были достаточно освещены. Также отмечается, как его деятельность в московский период способствовала повышению авторитета Азербайджана и защите интересов республики.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, история, наследие, независимость*

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə]. Bakı: Azərnəşr, 1997-2013.
2. Əliyev, H.Ə. Azərbaycan SSR. Bakı: Azərnəşr, - 1983.-189 s.
3. Əliyev, H.Ə. Sovet Azərbaycanı. Bakı: Azərnəşr, -1981.- 184 s.
4. Əliyev, H.Ə. Sovet Azərbaycanı 50 ildə. Bakı: Azərnəşr, - 1970. - 82 s.
5. Həsənov, Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Elm, -2004, - 631 s.
6. Mahmudov.Y. M. "Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi". Bakı: Elm, -2003,- 160 s.
7. Mahmudov.Y.M. "Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı". Bakı: Altay, -1998, - 44 s.

8. Mahmudov.Y.M. "Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti". Bakı: Təhsil, - 2002,- 309 s.
9. Mahmudov.Y.M. "Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi" Bakı: Təhsil, -2005, -140 s.
10. Musayev, İ. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: Elm, -2003, -12 s.
11. Nağıyev Ə.T və b. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr, -1988, -388 s.
12. Əliyev. H Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. -Bakı,1997. 22-30 s.
<http://files.preslib.az/projects/axc/meqaleler.pdf>
13. Nəbiyev.B Heydər Əliyev və AzərbaycanSSR-in iqtisadi inkişafı: 1969-1982-ci illər.(2007). [phhttp://www.heritage.gov.az/az](http://www.heritage.gov.az/az)

HEYDƏR ƏLİYEVİN QƏRBİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNƏ İLK RƏSMİ SƏFƏRLƏRİ VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Balamirzə MƏMMƏDLİ

*Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq,
arixşünaslıq və metodika kafedrasının doktorantı
E-mail: balamirzamammadli@gmail.com
ORCID ID:0009-0007-4506-4840*

Fransaya ilk rəsmi səfər. Ulu Öndər Heydər Əliyev prezident seçildikdən iki ay sonra, 1993-cü ilin 19-22 dekabrında Parisə rəsmi səfər etdi ki, bununla da Fransa – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi səfər etdiyi ilk xarici ölkə kimi tarixə düşdü. Bu məsələ Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçının diqqətini özünə cəlb etmiş və belə bir sual doğurmuşdur: niyə məhz Fransa? Ə.Həsənov bu suala belə cavab verir: *"Heydər Əliyev əvvəlki iqtidar rəhbərlərindən fərqli olaraq Fransanın dünyada və Avropada oynadığı rolu, malik olduğu nüfuzu yaxşı bildiyindən, həmin vaxta qədər Azərbaycanda yalnız "düşmən" kimi təlqin olunmuş Fransa ilə əlaqələri sahmana salmağı qərara aldı"* [10, s.66]. Sözügedən sual ətrafında ətraflı müzakirələr aparmış M.Qasımlının qənaətinə görə, ölkəmiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bəziləri elə güman edirdi ki, erməni diasporunun güclü olduğu Fransanın Ermənistanla münasibətləri isti olduğu üçün Azərbaycan-Fransa münasibətləri yaxşı ola bilməz: *"Azərbaycan bu fikrin yanlış olduğunu sübut etməli idi. Prezident Heydər Əliyevin səfəri ilk növbədə iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına və Azərbaycanın Fransa üçün əhəmiyyətli bir ölkə olduğunu fransız rəsmi dairələrinə göstərməyə xidmət edirdi"* [12, s.56]. T.Mustafazadə də məsələyə eynilə bu cür yanaşır [18, s.360]. H.Babaoğlu qeyd edir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev Fransanın xarici siyasətində ermənipərəst xəttin mövcudluğunu diqqətə alaraq prezident kimi ilk rəsmi səfərini bu ölkəyə etdi. Ardınca müəllif fikrinə davam edərək: *"Bu, çox müdrək bir siyasi gediş idi"* – qənaətinə gəlir [3, s.551]. Rəsmi səfəri müstəqil Azərbaycanın diplomatiya tarixinin ilk uğurlu səhifəsi adlandıran V.Abdullayevin fikrincə, Prezident Heydər Əliyevin səfəri xalqımızın ağırlı yeri olan Qarabağ probleminin həllində Fransa dövlətinin dəstəyini əldə etməyi nəzərdə tutmuşdu [1, s.152-153]. M.Baxışov da məsələyə oxşar mövqedən yanaşaraq yazır ki, rəsmi səfər Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinə ermənilərin mövqeyindən yanaşan Fransa hökumətinin diqqətinin obyektiv səmtə yönəldilməsinə xidmət edirdi: *"1993-cü ilin dekabrında Fransaya rəsmi səfər edən Prezident Heydər Əliyevin məqsədi münacişəyə münasibətdə Fransanın mövqeyinin dəyişilməsinə nail olmaq idi"* [4, s.194]. A.Piriyev isə Azərbaycanın Fransa ilə yaxınlaşmasının 5 konkret səbəbini sadalamaqla, milli tarixşünaslıqda xüsusilə diqqətimizi cəlb edir:

- 1) Fransada erməni təbliğatı nəticəsində yayılmış şayiələri aradan qaldırmaq;
- 2) güclü iqtisadi imkanlara sahib fransız şirkətlərini Azərbaycana cəlb etmək;
- 3) qarşılıqlı təhlükəsizliyi təmin etmək;
- 4) ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq;

5) beynəlxalq təşkilatlarda Fransanın gücündən Azərbaycanın mənafeyi üçün istifadə etmək [19, s.259].

Azərbaycan tarixçilərinin mövqelərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Prezident Heydər Əliyevin Qərb dövlətləri arasında məhz Fransaya ilk olaraq rəsmi səfər etməsi heç bir halda təsadüfi olmayıb, tamamilə düşünülmüş və məntiqli bir diplomatik addım idi. Fikrimizcə, bu rəsmi səfər ermənipərəst meyillərin açıq şəkildə özünü büruzə verdiyi aparıcı Avropa ölkəsində yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycana qarşı yönələn qüvvələrə həlledici bir zərbə vurmağa, Fransanı, eləcə də onunla oxşar mövqe tuta biləcək digər böyük gücləri Azərbaycanla bağlı məsələlərə həqiqət prizmasından yanaşmağa vadar etməyə yönəlmişdi.

Rəsmi səfərin gedişində iki ölkə liderlərinin Parisdə yerləşən prezident iqamətgahında, yəni Yelisey sarayındakı danışıqları öz əhəmiyyətinə görə Vətən tarixşünaslığında çox vaxt Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas istiqamət və perspektivlərinin, Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələrin müzakirə edildiyi Yelisey görüşləri zamanı bir sıra mühüm sənədlər, o cümlədən 20 dekabr 1993-cü ildə “Fransa və Azərbaycan arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında müqavilə” imzalandı ki, bu da siyasi, iqtisadi, hərbi və təhlükəsizlik, elm və təhsil, mədəni sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq və tərəfdaşlığın prinsiplərini özündə ehtiva edirdi. 20 maddədən ibarət olan müqavilənin “dostluq” sözü ilə başlaması “Fransa Ermənistanla dost, Azərbaycanla düşməndir” formulunu puça çıxardı, ikitərəfli münasibətlərin normativ-hüquqi bazasının əsası qoyuldu. Azərbaycan həmçinin “Paris xartiyası”na qoşulmaqla ümumavropa təhlükəsizlik sisteminə doğru ilk böyük addımını atdı. Prezident F.Mitteranın: “*Biz sərhədlərin silah gücünə dəyişdirilməsinə yol vermərik*” – deyərək, bəyan etməsi göstərdi ki, Fransa dövləti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır [8, s.39].

Prezident Heydər Əliyevin Fransaya ilk rəsmi səfərinin mühüm tarixi hadisə kimi Azərbaycan tarixşünaslığında yüksək qiymətləndirilməsinin bir neçə konkret səbəbi var. Əvvəla, bu rəsmi səfər bir çox tarixçilər (məsələn, Ə.Həsənov) tərəfindən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Avropa istiqaməti adlanan yeni strategiyanın başlanması kimi nəzərdən keçirilir [9, s.82]. İkincisi, M.Qasımlının qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan-Fransa münasibətlərində şübhələrin və etimadsızlığın aradan qalxmağa başlaması baxımından səfərin böyük əhəmiyyəti oldu [12, s.58]. Üçüncüsü, məhz bu rəsmi səfər nəticəsində Fransa dövləti, fransız ictimaiyyəti ilk dəfə olaraq Azərbaycan haqqında dəqiq, səhih və obyektiv məlumat əldə etmiş oldu və X.Hacıyevanın yazdığı kimi: “*Azərbaycanlıların mədəni, sivil və sülhpərvər xalq olması sübuta yetirildi*” [7, s.51]. Bu baxımdan, Vətən tarixşünaslığında rəsmi səfərin yekunlarını təhlil edən V.Abdullayev, İ.Musa və Z.Adıgözəlov kimi tədqiqatçıların yanaşmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Professor V.Abdullayev belə bir haqlı qənaətə gəlir ki, Fransada çoxdan “kök salmış” erməni diasporu və lobbisinin fransız parlamentinin fəaliyyətinə təsirini nəzərə aldıqda, Prezident Heydər Əliyevin səfəri çox önəmli siyasi addım idi [1, s.153]. Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin inkişafı yolunun qarşısını kəsən erməni diasporu və lobbisini obrazlı şəkildə “erməni hasarı” adlandıran tarixçi İ.Musa məhz 1993-cü ilin dekabr səfəri nəticəsində tərəflərin bu hasarı aşmağa nail ola bildiyini yazır [17, s.493]. Müəllif bunu tərəflərin strateji maraqların qarşılıqlı təminatına üstünlük verməsi kimi səciyyələndirir və beləcə, rəsmi səfərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırır. Z.Adıgözəlov isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ermənilərin üstün mövqelərə malik olduğu ölkələrdən biri olan Fransa ilə sıx siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasından çəkinməməsini, ilk xarici səfərini bu ölkəyə etməsini diplomatiya tarixindəki nadir hadisələrdən biri kimi qiymətləndirir [2, s.52]. Beləliklə, müəllif rəsmi səfərin misilsiz əhəmiyyəti ilə bağlı Vətən tarixşünaslığındakı yanaşmaları bir daha təsdiq etmiş olur.

Rəsmi səfərdən sonra Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin yeni mərhələyə qədəm qoyaraq dinamik tempdə inkişaf etməsi Vətən tarixşünaslığındakı mövqelərin haqlı olduğunu göstərir. Belə ki, səfərdən sonra Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə yaxından maraqlanmağa başlayan Fransa tərəfi 1994-cü ilin yayında öz nümayəndəsi Rolan Blümü ölkəmizə göndərdi. Azərbaycan tərəfi də əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə növbəti addımlarını atdı: 1994-cü ilin iyulunda Eleonora Hüseynova Azərbaycanın Fransadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edildi, bir neçə ay sonra Parisdə Azərbaycan səfirliyi açıldı. Həmin ilin dekabrında ATƏT-in Budapeşt sammitində Dağlıq

Qarabağ münaqişəsinə dair sənədlər qəbul edilərkən Fransa obyektiv mövqe tutdu. 1996-cı ilin oktyabrında Bakıya səfər edən Fransa xarici işlər naziri Erve de Şaretin: *“Avropa Atlantikdən başlayıb Xəzərdə qurtarır. Fransa üzünü ayrı-ayrı xalqların qüvvələri nisbətində xüsusi yer tutan strateji bir ölkə kimi Azərbaycana çevirir”* – deyə, bildirməsi isə Fransanın Azərbaycana olan marağının getdikcə artmasını aydın şəkildə təsdiq etdi.

Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfər. 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin xarakteri Vətən tarixşünaslığında tədqiqatçılara əsas verir ki, onlar ikitərəfli münasibətlərdə yeni mərhələnin başlanması mülahizəsini irəli sürsünlər. Məsələn, professor H.Hüseynova yazır ki, bu dövrdən etibarən respublikada əldə edilmiş uğurlar iki ölkə arasındakı siyasi münasibətlərə yeni təkan verdi, Böyük Britaniya Azərbaycanla bağlı strateji niyyətlərini geniş miqyasda həyata keçirməyə başladı [11, s.183]. Eyni zamanda Azərbaycan tərəfi də Böyük Britaniya kimi nüfuzlu ölkə ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması məqsədilə təxirəsalınmaz addımlar atmağa başladı. Təsadüfi deyildir ki, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyevin qəbul etdiyi ilk rəsmi xarici nümayəndə məhz Böyük Britaniyanın xarici işlər üzrə dövlət naziri D.Hoqq olmuşdu. Yeni mərhələnin başlanğıcındakı ilk mühüm hadisə 1994-cü ilin 22-25 fevralında Prezident Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri hesab olunur. Səfər zamanı Prezident Heydər Əliyev Birləşmiş Krallığın rəsmi şəxsləri ilə, o cümlədən Baş nazir Con Meycor ilə görüşdü, müxtəlif sahələrdə (siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi və humanitar) əməkdaşlığın genişləndirilməsi perspektivləri nəzərdən keçirildi və tarixçi G.Musayevanın yazdığı kimi, ümumilikdə 8 sənəd imzalandı [23, s.90]. Bunların içərisində ən mühümü 12 maddədən ibarət *“Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında birgə bəyannamə”* oldu. Bu sənəd ilə hər iki tərəf dost dövlətlər və yaxın tərəfdaşlar olduqlarını rəsmi olaraq bəyan etdi.

Vətən tarixşünaslığında Prezident Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfəri müstəqil Azərbaycanın xarici siyasəti tarixindəki ən mühüm hadisələrdən biri kimi qiymətləndirilir. M.Qasımlı öz tədqiqat əsərlərində səfəri Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinə yeni keyfiyyət halı verən, münasibətlərin başlıca prinsip, istiqamət və vəzifələrini müəyyənləşdirən hadisə kimi xarakterizə edir [13, s.56; 12, s.45-46]. Oxşar mövqedən çıxış edən Ə.Həsənovun fikrincə, üç günlük səfərin başlıca yekunu ilk dəfə olaraq İngiltərə kimi Avropa dövləti ilə əlaqələrin əsas prinsip, istiqamət və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi hesab oluna bilər [9, s.62]. M.Əliyeva 1994-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin hüquqi baza əldə etməsi və iki ölkə arasında siyasi dialoqun genişlənməsi baxımından səfərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır [22, s.36]. C.Ələkbərov rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşma mühitinin yaranması və əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi istiqamətində, professor A.Abbasbəyli isə Azərbaycanın ümumiyyətlə Qərbi Avropa dövlətləri ilə inteqrasiyası yolunda atılan mühüm addım kimi səciyyələndirir [6, s.43-44; 21, s.185]. V.Abdullayev səfərin gedişində Azərbaycan və Böyük Britaniya liderlərinin görüşünü münasibətlərdə yeni eranın başlanğıcını qoyan hadisə kimi səciyyələndirir [1, s.158]. R.Dadaşova Böyük Britaniya hökumətinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında obyektiv məlumatlandırılması baxımından səfərin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulayır [5, s.184]. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz rəsmi səfərdən sonra diplomat Mahmud Məmmədquliyev ölkəmizin Böyük Britaniyadakı ilk fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri kimi Azərbaycanın 1994-ci ilin yanvarında Londonda açılmış səfirliyində fəaliyyətə başladı.

Almaniyaya ilk rəsmi səfər. Prezident Heydər Əliyev 1996-cı ilin fevralında AFR kansleri Helmut Kol tərəfindən Almaniyaya rəsmi səfərə dəvət edildi və həmin ilin iyulunda səfər reallaşdı. Vətən tarixşünaslığında bu rəsmi səfər də böyük əhəmiyyətə malik tarixi hadisə kimi yüksək qiymətləndirilir. Ə.Həsənov rəsmi səfəri Azərbaycan ilə AFR arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verən [9, s.111], S.Məhərrəmov ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə yeni imkanlar yaradan [15, s.39], M.Qasımlı və E.Qasımov münasibətlərin inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ açan hadisə kimi xarakterizə edirlər [12, s.24; 14, s.18]. M.Abasov isə belə qənaətə gəlir ki, rəsmi səfər xarici kapital qoyuluşu və beynəlxalq kreditin Azərbaycana cəlb edilməsində mühüm rol oynadı [20, s.69]. Tədqiqatçı H.Mirzə ümumiyyətli bu səfəri siyasi-diplomatik münasibətlər tariximizdə mühüm yer tutan hadisə kimi səciyyələndirir [16, s.454]. Vətən tarixşünaslığında rəsmi səfərin bu cür şərhə heç də təsadüfi deyil. Belə ki, məhsuldar proqram çərçivəsində davam edən 4

günlük səfər zamanı Prezident Heydər Əliyevin Bonn şəhərində AFR Prezidenti R.Hersok, federal kansler H.Kol və digər rəsmilərlə yüksək səviyyəli görüşlərində geniş formatlı danışıqlar aparılmış, AFR-in Qafqaz regionundakı maraqları, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı “alman möcüzəsi” təcrübəsi, Azərbaycan-AFR tərəfdaşlığının perspektivləri müzakirə edilmişdi. Bonn danışıqlarının əsas nəticəsi isə iki ölkə arasında gələcək əməkdaşlığın əsas istiqamət və prinsiplərini müəyyənləşdirən bir sıra əhəmiyyətli müqavilələrin imzalanması olmuşdu. Məsələn, 3 iyul 1996-cı ildə Azərbaycan Milli Bankı ilə AFR-in ən böyük maliyyə konqlomeratı olan Deutsche Bank arasında əməkdaşlıq barədə anlaşma memorandumu imzalanması iki ölkə arasında qarşılıqlı maliyyə əməkdaşlığının real məzmun kəsb etməsinə zəmin yaratmışdı. Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə Deutsche Bank – əməkdaşlarının sayı (90 min nəfər) və ümumi aktivlərinin həcmi (2023-cü ilin məlumatına əsasən – 1,3 trilyon avro) baxımından dünyanın əsas transmilli banklarından biridir, bu əməkdaşlıq heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. “Simens”, “Tissen”, “Ferrostal” kimi iri alman şirkətlərinin rəhbərləri, maliyyə və bank sektorundakı alman iş adamları ilə görüşərkən Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial imkanlarını, beynəlxalq biznes üçün yaradılan şəraiti təsvir edərək onları əməkdaşlığa dəvət etdi. Alman kapitalı və qabaqcıl texnologiyanın cəlb edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərən amil kimi Vətən tarixşünaslığında yüksək qiymətləndirilir.

Beləliklə, Azərbaycan Prezidentinin AFR-ə ilk rəsmi səfəri iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf tempinə yeni bir impuls verərək siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın genişlənməsinə əlverişli zəmin yaratdı, alman siyasi və işgüzar dairələrinin Azərbaycana olan maraq və diqqətini xeyli artırdı. Bunu 1996-cı ilin iyulunda Siemens AG, sentyabrında Daimler-Benz şirkətinin rəhbərlərinin Bakıya gələrək Azərbaycan ilə əməkdaşlığın perspektivlərini müzakirə etmələri, oktyabrda “Azərbaycan-Almaniya Ticarət evi”nin yaradılması kimi sonrakı hadisələr təsdiq edir.

Summary

HEYDAR ALIYEV'S FIRST OFFICIAL VISITS TO WESTERN EUROPEAN STATES AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF THE HOMELAND

After the restoration of independence with the dissolution of the USSR, one of the most important tasks facing the Republic of Azerbaijan is to pursue foreign policy in accordance with its national interests and ensure successful diplomatic relations with sovereign states of the world. In particular, relations with such leading states as Germany, France and Great Britain are one of the most important priorities of foreign policy. However, in the first years of independence (i.e. in 1991-1993), the relations of the Republic of Azerbaijan with Western European countries were mainly cold and passive, and it was not possible to establish sufficiently successful diplomatic relations. That is why the prominent statesman Heydar Aliyev, who has extensive experience in public administration, immediately upon returning to power began to take measures to ensure the active integration of the republic into the international community and the establishment of a constructive political dialogue with European states. To achieve this, the official visits of Heydar Aliyev during his presidency were of great importance. The first official visits of President Heydar Aliyev to Western countries were widely studied in domestic historiography as an important historical event. Historians and political scientists have highly appreciated their significance in their works. The article analyzes the first official visits of the National Leader Heydar Aliyev to Western European countries based on the systematic involvement of historiographic materials in scientific circulation, analogies and generalizations.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan Republic, Western Europe, official visit, foreign policy, domestic historiography.

Резюме

ПЕРВЫЕ ОФИЦИАЛЬНЫЕ ПОЕЗДКИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СТРАНЫ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВА

После восстановления независимости с распадом СССР одной из важнейших задач, стоящих перед Азербайджанской Республикой, является проведение внешней политики в соответствии со своими национальными интересами и обеспечение успешных

дипломатических отношений с суверенными государствами мира. В частности, отношения с такими ведущими государствами, как Германия, Франция и Великобритания, являются одним из важнейших приоритетов внешней политики. Однако в первые годы независимости (т.е. в 1991-1993 годах) отношения Азербайджанской Республики с западноевропейскими государствами были в основном холодными и пассивными, и не удалось наладить достаточно успешные дипломатические отношения. Именно поэтому видный государственный деятель Гейдар Алиев, имеющий большой опыт государственного управления, сразу по возвращении к власти начал принимать меры по обеспечению активной интеграции республики в международное сообщество и налаживанию конструктивного политического диалога с европейскими государствами. Для достижения этого большое значение имели официальные визиты Гейдара Алиева в период его президентства. Первые официальные визиты президента Гейдара Алиева в западные страны широко изучались в отечественной историографии как важное историческое событие. Историки и политологи высоко оценили их значение в своих трудах. В статье анализируются первые официальные визиты Общенационального лидера Гейдара Алиева в страны Западной Европы на основе системного вовлечения историографических материалов в научный оборот, аналогий и обобщений.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская Республика, Западная Европа, официальный визит, внешняя политика, отечественная историография

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, V. Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyi və yeni diplomatiya məkanı / siyasi elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2004. – 317 s.
2. Adıgözəlov, Z. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə siyasi əlaqələri (1991-2006) / –Bakı: CBS PP, –2015. –200 s.
3. Babaoğlu, H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. / –Bakı: Çinar-Çap, –2010. –587 s.
4. Baxışov, M. Fransa Respublikası / –Bakı: Füyuzat, –2024. –248 s.
5. Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı / –Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, –2021. –344 s.
6. Ələkbərov, C. Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri (1991-2008-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. –Bakı, –2018. 160 s.
7. Hacıyeva, X. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində aparıcı Qərb dövlətləri və NATO (1991-1995). Tarix e.n. e. dər. al. üçün təq. ol. dis. –Bakı, –2001. –168 s.
8. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Tərt: N.İbrahimov, İ.Şükürov. Bakı, “Azərbaycan”, 1994, 173 s.
9. Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, “Elm”, 2000, 368 s.
10. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, “Azərənşr”, 1998, 315 s.
11. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 1998, 205 s.
12. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı, “Mütərcim”, 2015, 640 s.
13. Qasımov (Qasımlı), M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: 1991-1995-ci illər. Bakı, “Gənclik”, 1996, 135 s.
14. Qasımov E. Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri (Elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində, 1991-2005-ci illər). tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2013, 197 s.
15. Məhərrəмова S. Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə münasibətləri (1991-2011-ci illər). Bakı, “Turxan NPB”, 2020, 208 s.
16. Mirzə H. Azərbaycan-Almaniya münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı, “Poliart”, 2017, 904 s.

17. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. Üç hissədə. Üçüncü hissə. Bakı, "Bakı Universiteti", 2011, 776 s.
18. Mustafazadə T. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri. Bakı, "Avropa", 2021, 544 s.
19. Piriyeu A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı, "BDU", 2005, 545 s.
20. Абасов М.А. Международные отношения Азербайджана и Германии от истоков и до начала XXI века: политический аспект. Дис. на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. Баку, 2015, 201 с.
21. Аббасбейли А.Н. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, «Азернешр», 1999, 256 с.
22. Алиева М.М. Азербайджано-британские отношения на современном этапе. Баку, «МВМ», 2013, 272 с.
23. Мусаева Г.М. Нефтяной фактор в азербайджанской политике Великобритании (1991-2022 гг.). Баку, «Aspoliqraf», 2023, 312 с.

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ

Cəmil QULİYEV

AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: qcamil@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-8736-0667

Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasi irsi tükənməz xəzinədir. Azərbaycan tarixinin son yarıməsrlik dövrü Ümummilli Liderin adı və şəxsiyyəti, dövlətçilik təfəkkürü və yorulmaz fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Ötən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycanda sağlam ideyalarının yayılmasında, xalqda milli mənlilik və milli qürur hissənin daha da möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Böyük rəhbər hələ o zaman heç nədən və heç kimdən çəkinmədən Azərbaycanı istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də mədəni intellektual cəhətdən dirçəltmək, xalqını öz torpaqlarının, öz tarixi irsinin və tələyinin həqiqi sahibinə çevirmək üçün ardıcıl mübarizə aparırdı. Ümummilli Liderin şəxsiyyətinin əzəməti, böyüklüyü onda idi ki, onun düşüncələri, əməli fəaliyyəti təkcə bu günlə məhdudlaşmırdı. Azərbaycanın uğurlu sabahına, uzaq gələcəyinə ünvanlanmışdı. Respublikamızın rəhbəri vəzifəsində fəaliyyətinin ilk günlərindən aydın oldu ki, dahi şəxsiyyətin simasında Azərbaycan xalqı əsl milli liderini tapmışdır. Xalqımızın qürur duyduğu bu böyük şəxsiyyətlə əlaqədar olaraq ötən il elan edilmiş "Heydər Əliyev İli" nəinki Azərbaycanda, hətta bir çox xarici ölkələrdə də böyük təntənə ilə qeyd olunanda dünyanın tərəqqipərvər insanları, dövlət adamları, politoloqlar, siyasi ekspertlər onun şərəfli olduğu qədər də məsuliyyətli və keşməkeşli ömür yolu ilə yaxından tanış olmaq, Heydər Əliyev siyasi məktəbindən, dövləti idarəetmə təcrübəsindən bəhrələnmək imkanı əldə edə biliblər. Ulu Öndər xalqımızı zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Bu gün davamlı yüksəliş yolunda irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat əməlinin təntənəsidir. Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə xalqımızın əsrlər boyu arzusunda olduğu milli dövlətçilik istəyi reallığa çevrilmişdir. **[5; 308].**

Tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayan müstəqil Azərbaycan illər öncə bu ideologiyayı, yeni yüksəliş konsepsiyasını müəyyənləşdirən Ulu Öndər Heydər Əliyevin şah əsəridir. O əsər ki, bu gün müstəqil siyasəti, iqtisadi qüdrəti və müzəffər ordusunun gücü ilə dünyaya səs salıb günəş kimi doğan Azərbaycandır. Bu xoş günləri bizlərə Ulu Öndər arzu edirdi və yəqin ki, bu möhtəşəmlik dahi şəxsiyyətin ölməz ruhunu şad edir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşması, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması birbaşa Ümummilli Liderin azərbaycanlı olması ilə fəxr etdiyi kimi, hər bir azərbaycanlı da bu gün Heydər Əliyevin ən böyük əsəri olan müstəqil, inkişaf etmiş

Azərbaycanın vətəndaşı olmaqdan qürur duyur. Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təəcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə tək cə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir. Xalqımızı vahid amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə sahib qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında olması idi [6; 224]. Bütün varlığı ilə Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının təəssübkeşi olan Heydər Əliyevin zəngin dövləti idarəetmə təcrübəsi sayəsində bu reallığın tərkib hissəsi olan müstəqil dövlətin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, bütün sahələrdə sabit inkişafa nail olunması, ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının konstitusion səviyyədə təsbit edilməsi, milli-mənəvi dirçəlişin inkişafı, xüsusən də gənc nəsildə vətənpərvərlik və həmrəylik hissini daha da artırır. 1991-1993-cü illərin böhranlı günləri, ölkədə xaosun, siyasi hakimiyyətsizliyin geniş miqyas alması cəmiyyətin ümumi təhlükəsizliyini və dövlətin gələcəyini sual altına qoyurdu. Tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişiklikləri, siyasi qarşıdurmalar, qeyri-qanuni silahlı dəstələrin mövcudluğu vəziyyəti getdikcə gərginləşdirirdi. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu, gələcək taleyini təhlükə altına alırdı. Düşmənlə ölüm-dirim savaşının gərgin çağlarında, Şuşanın, Laçının itirildiyi vaxtlarda hərbiçiləri, zirehli texnikanı, silah-sursatı cəbhə bölgəsindən geri çəkib Bakıya gətirən və hakimiyyəti hərbi qiyam yolu ilə ələ keçirən AXC-Müsavat hakimiyyətinin ölkəyə rəhbərliyindən cəmi bir il ötmüşdü. 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcərin işğalı vəziyyəti daha da dramatikləşdirdi. Ardınca isə Gəncə hadisələri baş verdi. Belə bir vaxtda xalqın böyük əksəriyyətinin, Azərbaycanın gələcəyinə görə məsuliyyət hissi duyan milyonlarla insanın nəzərləri Naxçıvanda idi. Hamı Azərbaycan dövlətini və xalqını bu vəziyyətdən çıxara biləcək qüdrətli xilaskar gözündə məhz Heydər Əliyevi görürdü. Bu böyük dövlət adamının zəngin təcrübəsinə, qətiyyətinə, əzminə güvənirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci mərhələsi, qurtuluş hərəkatı, 1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı çoxlu faktlar öz əksini tapmışdır. Bakıya qayıtmaqda Heydər Əliyevin bir məqsədi var idi: əsrin əvvəllərində yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başına gələnlərin yeni yaranmış müstəqil Azərbaycanın tarixində təkrar edilməməsi və vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması idi [4; 99]. Heydər Əliyev iyun ayının 13-də Gəncə şəhərində olarkən orada döyüşün izlərini, dağıdılmış evləri, kül olmuş mənzilləri görür. Bundan sonra Bakıya qayıdaraq vətəndaş müharibəsini sona qoymaq üçün Milli Məclisin təklifini qəbul edir və iyun ayının 15-də Ali Sovetin iclasında böyük səs çoxluğu ilə Ali Sovetin sədri seçilir.

Ümummilli Liderin dövlət quruculuğu fəaliyyəti siyasətsünaslıqda «Heydər Əliyev məktəbi» kimi qiymətləndirilir. Bu real gerçəklik müstəqil Azərbaycanda «Heydər Əliyev Yolu» adlanır. Bu yol çox keçməklərdən, sərtliklərdən keçmişdir. Bu Yolda, siyasi iradəli, peşəkar dövlətçi, ictimai-siyasi xadim, böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev xarizması var. Məhz bu müsbət keyfiyyətlər də Azərbaycanın siyasi-ictimai inkişafının ən mühüm iqtisadi-ideoloji prioritetlərini əhatə edir. Heydər Əliyev strateji yolunun məntiqi əsası – çoxsahəli inkişaf fəaliyyəti, bəşəri dünyagörüşü və zəngin milli mədəni-mənəvi, siyasi-hüquqi təlimləri əhatə edən dövlət quruculuğunun siyasi-ideoloji baxışlar sistemidir. Ulu Öndər birinci siyasi hakimiyyəti dövründə respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunması üçün maksimum səylər göstərdi. Bunun sayəsində o dövrdə erməni millətçiləri Azərbaycan torpaqlarından bir qarış da olsa qoparmağa nail ola bilmədilər. Ulu Öndərin təhlükəsizlik orqanlarında və sovet Azərbaycanına rəhbərliyi dövründə əldə etdiyi ən böyük nəticə isə Azərbaycan cəmiyyətinin bütövlükdə sağlam milli düşüncəyə malik olması və hər kəsin özünü torpaq üçün məsul hiss etməsi idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması və itirilmiş torpaqların geri qaytarılması üçün uğurlu siyasətin aparılması isə Heydər

Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra mümkün oldu. Bu böyük tarixi hadisəni dahi siyasətçinin siyasi kursunu prinsipial şəkildə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev edə bildi. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin fəlsəfi və elmi tədqiqində dövlət müstəqilliyi məsələsi xüsusi yer tutur. Çünki Heydər Əliyev xalqın azadlığına, ölkənin mövcudluğuna və fərdin layiqli həyat yaşamasına dövlət müstəqilliyi kontekstində baxmışdır. Buna görə də Heydər Əliyev şəxsiyyətinin dövlət xadimi, dövlət başçısı və xalqın lideri kimi öyrənilməsi vacib məsələdir. 15 iyundan sonrakı dövrdə ölkənin fərqli bölgələrindən Prezident Aparatına, Milli Məclisə və başqa dövlət idarələrinə göndərilən məktublarda, bildirişlərdə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi gününün - 1993-cü il iyunun 15-nin Azərbaycan xalqının Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edilməsi xahiş olunur. Milli Məclisin 17 iyun 1997-ci il tarixli iclasında 15 iyun Milli Qurtuluş Günü elan olunur. Dahi dövlət xadimi, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin fəaliyyətinin hər bir dönəmi özündən sonra tədqiqatçılar və siyasi analitiklər tərəfindən dərinlən araşdırılır. Yeni nəsillər üçün onun fəaliyyət uğurunun mahiyyətini tapmaq və yeni dövrlərin problemlərinin həllində eyni siyasi texnologiyalardan istifadə etmək olduqca vacib bir məsələdir. Heydər Əliyevə uğurlar qazandıran əsas amillər onun şəxsi keyfiyyətləri və prioritetləri düzgün müəyyənləşdirə bilməsi idi. Sadəcə xalqın içərisində böyüyən, ziyalılarla çox yaxın münasibətlərdə olan Ulu Öndər Azərbaycan xalqının tarixinə, problemlərinə yaxşı bələd idi və bütün gücü ilə mənsub olduğu xalqın inkişafına çalışırdı [3; 18–19].

Deyirlər dünyada xüsusi missiya ilə gələnlər dərhal seçilirlər. Onlar qeyri-adi iş bacarıqları, möhkəm iradələri, uzaqgörənlikləri, xeyirxahlığı, ədalətli olmaları ilə insanların diqqətini cəlb edirlər. Tarix dəfələrlə sübut edib ki, belə şəxsiyyətlər mümkün olan hər şeyi edə bilib, bir insan ömrünə sığmayan böyük işlər görüblər. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev belə şəxsiyyətlərdən idi. Bəşər tarixində ən çox liderlərin formalaşdığı XX əsrdə Heydər Əliyevi liderlər lideri kimi tanıyırdılar. Nahaq yerə Gürcüstanın sabiq prezidenti Eduard Şevarnadze demirdi ki, “XX əsr liderlər əsridir. Əsrin lideri Heydər Əliyevdir”. Heydər Əliyev həm ən böyük azərbaycanlı, həm Azərbaycanın prezidenti, həm də dünyanın güclü siyasət və dövlət xadimi idi. Harada yaşamasından, hansı vəzifədə çalışmasından asılı olmayaraq, Heydər Əliyev üçün Azərbaycanın mənafeyindən kənarda heç nə mövcud deyildi. Çünki o, ən böyük azərbaycanlı idi. Hər birimiz vaxtaşırı öz fəaliyyətimizi təhlil edib, qiymətləndirir, bir növ özümüz özümüzlə hesabat veririk. Belə məqamda Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin bir kəlamı hər bir qiymətləndirmədə meyar olmalıdır: “Heç vaxt fikirləşməyin ki, Vətən sizə nə verib. Həmişə öz-özünüzdən soruşun ki, siz Vətən üçün nə etmisiz?” Fakt budur ki, Heydər Əliyev bütün həyatı boyu belə bir məfkurə ilə yaşadı, Vətəni, xalqı üçün nə mümkündürsə etdi, müstəqil Azərbaycan dövlətini qurdu.

Məqalənin dəyərliliyini artıran amillərdən biri də odur ki, tarix səhnəsində məlum hadisələr yalnız keçmişi xatırlatmaq, olub-keçənlərə nəzər salmaq məqsədi daşımır, həm də bu günün, sabahın vacib vəzifələrini müəyyənləşdirməyə və onları uğurla həyata keçirməyə istiqamətləndirilib. 1995-2003-cü illəri Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi dövrü kimi xarakterizə edən, ictimai-siyasi həyatdakı uğurları və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğundakı həmrəyliyin hər addımında insanların Heydər Əliyev ideyalarından bəhrələndiyini xüsusi vurğulamaq olar. Ulu Öndər bu fikirlərini təkcə kitabda deyil, xarici ölkələrdə nəşr olunan nüfuzlu qəzet və jurnallarda, dəfələrlə beynəlxalq elmi konfranslarda, digər tədbirlərdəki çıxışlarında da əcnəbi vətəndaşların diqqətinə çatdırmışdır [2; 107].

Bütün dövrlərdə tarix səhifəsinə qızıl hərflərlə əbədlilik həkk olunan Ulu Öndərin xalqa 1 oktyabr 2003-cü il tarixli müraciətində siyasi varisi İlham Əliyev haqqında “Ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümid bəsləyirəm” ifadəsinin milli müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsində, ölkəmizin sürətli iqtisadi inkişafında, 30 il erməni işğalı altında qalan Azərbaycan torpaqlarının 2020-ci ilin 27 sentyabrda başlayan müharibədə “dəmir yumruq” sayəsində 44 günə azadlığa qovuşmasında, Azərbaycanın bu gün dünya birliyində artan nüfuzunda öz reallığını tapdığına və yaddaşlarda əbədiyyətinə əminlik bildirilir. Əsərin ana xəttini təşkil edən belə bir fikir mövcuddur ki, Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Ulu Öndərin layiqli varisi kimi öz məsuliyyətini hiss edərək dünyaşöhrətli siyasətçinin qoyub getdiyi dövləti idarəetmə hissini daim keyfiyyətə zənginləşdirərək inkişaf etdirir və ona “özü qədər

inanan” dahi Liderin eləcə də, xalqının etimadını layiqincə doğruldur. Əsərin qayəsini təşkil edən əsas amil haqqında danışarkən qeyd olunmalıdır ki, bu gün Azərbaycan tarixşünaslığında Heydər Əliyevin çoxcəhətli və zəngin siyasi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilmişdir. Lakin həmin tədqiqat işlərində bu əsərin ortaya qoyduğu məsələlər kompleks şəkildə işlənilməmişdir. Əsərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsində Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin rolunu və əhəmiyyətini kompleks şəkildə araşdırmaqla onun əsasını qoyduğu siyasəti bütün istiqamətlərdə layiqli şəkildə yeni keyfiyyət mərhələsində davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətini də Ümummilli Liderin ideyalarının həyata keçirilməsi kimi nəzərdən keçirir. İlham Əliyevin idarəetmə və liderlik təcrübəsi elm üçün ortaya yeni vəzifələr çıxarır: siyasi varislik prinsipi əsasında İlham Əliyev şəxsiyyətinin fəlsəfi, siyasi-nəzəri və elmi araşdırılması zərurəti meydana gəlmişdir.

Summary

HEYDAR ALIYEV'S POLICY TO PROTECT STATE INDEPENDENCE

Azerbaijan, which restored its state independence in the 90s of the last century, successfully led our people through the complex historical and political trials of the time under the leadership of Heydar Aliyev and maintained this independence by conducting a consistent struggle. Great Leader Heydar Aliyev is the creator of the doctrine of independent statehood in Azerbaijan. The National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, not only created the doctrine of state independence of the Republic of Azerbaijan, but also built, preserved and preserved an independent state, giving it eternal life. Heydar Aliyev is the chief architect of the independent Azerbaijani state. Independent Azerbaijan is Heydar Aliyev's greatest masterpiece. Heydar Aliyev, whose ideal is an independent Azerbaijan, is the creator of the state ideology of Azerbaijanism. The article extensively analyzes the fact that the course of our history and the harmony of our life have radically changed, and the feelings of freedom and independence prevail in our national thought.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, independence, people, political will, state

Резюме

ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА ПО ЗАЩИТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Азербайджан, восстановивший свою государственную независимость в 90-х годах прошлого века, под руководством Гейдара Алиева успешно провел наш народ через сложные историко-политические испытания того времени и сохранил эту независимость, ведя последовательную борьбу. Великий лидер Гейдар Алиев является создателем доктрины независимой государственности в Азербайджане. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев не только создал доктрину государственной независимости Азербайджанской Республики, но и построил, сохранил и сберег независимое государство, дав ему вечную жизнь. Гейдар Алиев является главным архитектором независимого Азербайджанского государства. Независимый Азербайджан является величайшим шедевром Гейдара Алиева. Гейдар Алиев, идеалом которого является независимый Азербайджан, является создателем государственной идеологии азербайджанства. В статье широко анализируется тот факт, что ход нашей истории и гармония нашей жизни кардинально изменились, и в нашей национальной мысли преобладают чувства свободы и независимости.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, независимость, народ, политическая воля, республика

ƏDƏBİYYAT

1. Bibliografiya. Heydər Əliyev. Bakı: Zərdabi-nəşr, 2023, 1000 s.
2. M.Mikayılov. Azərbaycan özü qədər əbədi. Bakı: Maarif, 2023, 240 s.

3. M.Mikayılov. Möhtəşəm zəfərin müəllifi. Bakı: Maarif, 2022, 192 s.
4. İ.Hacıyev. Heydər Əliyev: həyatı və siyasi fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 176 s.
5. İ.Həbibbəyli. Heydər Əliyev siyasi irsi və azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 448 s.
6. İ.Məmmədzadə, S.Həsənov. Heydər Əliyev və İlham Əliyev: güclü dövlət, qələbənin fəlsəfəsi, böyük qayıdış. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 268 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ BAXIŞLARINDA MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GƏLƏCƏK İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Fatma ƏSƏDOVA

*Bakı Slavyan Universiteti,
Jurnalistika kafedrasının müəllimi
E-mail: fatma.asadova.70 @ mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-2586-9226*

Azərbaycanın müasir tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti milli dirçəlişin, sabitliyin və inkişafın rəmzinə çevrilmişdir. O, ölkənin ən çətin dönmündə rəhbərliyə qayıdaraq yalnız dövlətçiliyi xilas etməmiş, eyni zamanda gələcək inkişaf üçün möhkəm təməllər yaratmışdır. Onun siyasi baxışlarında müstəqil Azərbaycanın güclənməsi, xalqın rifah halının yüksəldilməsi və beynəlxalq nüfuzunun artması prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyində əsas məqsədi – milli maraqlara əsaslanan siyasət yürütmək, Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və qorumaq, eyni zamanda iqtisadi inkişaf və sosial rifahı təmin etmək olmuşdur. Bu strateji yanaşmalar onun irsinin bu gün də aktuallığını qorumasına, dövlətin siyasətində prioritet istiqamətlər kimi davam etdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkənin inkişafı baxımından dövlət müstəqilliyi və siyasi sabitliyin qorunması ümummilli liderin əsas istiqamətlərindən biri idi. Heydər Əliyevin siyasi baxışlarının mərkəzində dövlət müstəqilliyinin qorunması və siyasi sabitliyin təmin edilməsi dayanırdı. O, 1993-cü ildə ölkədə dərin daxili və xarici böhran şəraitində hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ilk növbədə vətəndaş qarşıdurmasının qarşısını aldı və ölkədə qanunçuluğa əsaslanan sabitlik mühiti yaratdı. Heydər Əliyev müstəqilliyin sadəcə siyasi akt yox, həm də real və praktiki əsaslarla möhkəmləndirilməli olduğunu vurğulayırdı. Bu məqsədlə dövlət strukturları formalaşdırıldı, hüquqi islahatlar həyata keçirildi və ordu quruculuğuna başlandı.

İqtisadi inkişaf və neft strategiyası ölkənin sürətlə inkişaf etməsinə səbəb oldu. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan "Neft strategiyası" Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin əsas dayacağına çevrildi. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə ölkənin zəngin enerji ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması təmin olundu. O, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün də hüquqi baza və sabit mühit yaratdı. Bu baxış ölkədə sahibkarlığın inkişafı, özəl sektorun stimullaşdırılması və beynəlxalq investisiyaların cəlb olunması ilə nəticələndi.

Təhsil və gənclərin inkişafı da Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində idi. Heydər Əliyevin siyasi baxışlarında gənclər siyasəti və təhsilin inkişafı xüsusi yer tuturdu. O, "Təhsil millətin gələcəyidir" şüarını rəhbər tutaraq, gənclərin elmi, mədəni və sosial baxımdan formalaşdırılmasını prioritet istiqamət elan etmişdi. Onun təşəbbüsü ilə xaricdə təhsil layihələri başlanmış, beynəlxalq proqramlarda iştirak genişləndirilmişdi. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması, milli dəyərlərlə beynəlxalq standartların vəhdətinin təmin olunması o dövrdə qoyulan strateji vəzifələrdən idi. "...biz gələcəyə nikbinliklə baxırıq. Mən Azərbaycanın gələcəyini çox gözəl görürəm. Bizim bu gün gordüyümüz işlər və həyata keçirdiyimiz tədbirlər Azərbaycanın ardıcıl inkişafını təmin edəcəkdir. Azərbaycanın gələcəyi gənclərə maxsusdur. Biz Azərbaycanın bugünkü gənc nəsli, Azərbaycanın

gələcək nəsilləri üçün yaxşı bünövrələr qoyur, yaxşı əsaslar yaradırıq. Ən əhəmiyyətli amil ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın müstəqil dövləti yaranıb, möhkəmlənib, inkişaf edir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi sarsılmazdır və əbədidir”. (2, 71)

Ulu öndər xarici siyasət və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində də az iş görməmişdir. Heydər Əliyevin siyasi strategiyası Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət yürütməsi, eyni zamanda beynəlxalq arenada nüfuzlu tərəfdaş kimi tanınması üzərində qurulmuşdu. Onun dövründə BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu qurumlarla əməkdaşlıq möhkəmləndirildi. Azərbaycan balanslı və çoxtərəfli diplomatiya yolu ilə regionda sülhün və əməkdaşlığın tərəfdarına çevrildi.

Hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü yolunda möhkəm addımlar atılmışdır. Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğuna xüsusi önəm verirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiya Azərbaycanda hüquq sistemi və dövlət idarəetməsinin əsaslarını müəyyənləşdirdi. Bu, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatına yönəlmiş mühüm addım idi. Siyasi plüralizm, azad media və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün də zəruri hüquqi və institusional zəmin yaradıldı.

Heydər Əliyevin siyasi baxışları yalnız dövrünün deyil, müasir Azərbaycanın da gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən güclü strateji xətt olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası möhkəm siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf, hüquqi dövlət quruculuğu və balanslı xarici siyasət əsasında formalaşdı. Müstəqilliyin qorunması, təhsilin inkişafı, gənc nəslin yetişdirilməsi və milli maraqların müdafiəsi bu baxışların əsas sütunlarını təşkil etmişdir. Onun siyasi irsi bu gün də dövlət siyasətində davam etdirilir və Azərbaycanın müasir inkişafında əsas baza rolunu oynayır. Düşünürəm ki, ulu öndərin siyasi baxışları çərçivəsində Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivləri, strateji istiqamətləri və bu baxışların çağdaş dövrdə davam etdirilməsi üçün:

- Heydər Əliyev irsinin təhsil müəssisələrində dərinlən öyrədilməsi üçün fənlərarası yanaşmalar inkişaf etdirilməli;
- onun dövlətçilik fəlsəfəsi müasir gənclərə milli kimlik və vətəndaşlıq ruhunun aşılmasında
- əsas vasitə kimi təbliğ olunmalı;
- “Heydər Əliyev məktəbi” adlı davamlı seminarlar, debatlar və konfranslar təşkil edilməli, gənclərin fəal iştirakı təmin olunmalı;
- dövlət idarəçiliyi üzrə təhsil proqramlarında Heydər Əliyev siyasətinin strateji istiqamətləri
- ayrıca modullar şəklində yer almalı;
- xarici siyasət, enerji təhlükəsizliyi, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət prinsipləri üzrə
- aparılan tədqiqatlar onun baxışları kontekstində təhlil olunmalıdır .
- Biz XXI əsra daha da qüdrətli, rniistaqil Azarbaycan dövr.

Summary

FUTURE DEVELOPMENT DIRECTIONS OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN HEYDAR ALIYEV'S POLITICAL VISION

The political vision and leadership philosophy of Heydar Aliyev, the national leader of the Republic of Azerbaijan, were aimed not only at preserving the country's independence but also at ensuring its sustainable and stable development. Under his leadership, the foundations of national statehood were strengthened, and significant steps were taken toward political stability, economic reforms, and the expansion of international relations. The main goal of the national leader in state governance has been to pursue a policy based on national interests and protect the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan. This article analyzes the future development prospects and strategic directions of Azerbaijan within the framework of Heydar Aliyev's political vision and explores how these ideas continue to shape the country in the contemporary era.

Keywords: Heydar Aliyev, political vision, independence, statehood, development strategy, future of Azerbaijan, political leadership

Резюме
БУДУЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ВИДЕНИИ ГЕЙДАРА
АЛИЕВА

Политическое видение и философия лидерства Гейдара Алиева, общенационального лидера Азербайджанской Республики, были направлены не только на сохранение независимости страны, но и на обеспечение ее устойчивого и стабильного развития. Под его руководством были укреплены основы национальной государственности, сделаны значительные шаги в направлении политической стабильности, экономических реформ и расширения международных связей. Главной целью Общенационального Лидера в государственном управлении было проведение политики, основанной на национальных интересах, и защита суверенитета и территориальной целостности Азербайджана. В данной статье анализируются будущие перспективы развития и стратегические направления Азербайджана в рамках политического видения Гейдара Алиева и исследуется, как эти идеи продолжают формировать страну в современную эпоху.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, политический взгляд, независимость, государственность, стратегия развития, будущее Азербайджана, политическое лидерство

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Heydər Əliyev və müasir dövlətçilik. Bakı: DİA nəşriyyatı, 2019.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 1998.
3. Əliyev H. Tarix yaradan lider. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2000.
4. Əliyeva T. Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyası və müasir Azərbaycan // Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatika. – 2022. – № 3. – S. 45–50.
5. Məmmədova S. Heydər Əliyevin siyasi irsində milli dövlətçilik strategiyası // Siyasi Elmlər Jurnalı. – 2021. – № 1. – S. 12–19.
6. UNDP. Sustainable Governance and National Development Strategies in Post-Soviet States: Case of Azerbaijan. New York: UNDP, 2023.

AZƏRBAYCAN-İRAN SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ TARİXİNDƏ
HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Fəxrəddin ŞAHBAZ

Bakı Slavyan Universiteti, Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: huseynfexreddin01@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4137-6990

Keçən əsrin sonlarında sovet dövləti dağıldı, onun tərkibində olan respublikalar müstəqilliyini əldə etdilər. Cənubi Qafqaz regionunda yeni dövlətlər yaranıb beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildilər. Bu tarixi və siyasi proseslərdən Azərbaycan Respublikası kənarda qalmadı. Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası oldu (1, s.6). Beləliklə, XX əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa edib beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil oldu.

Azərbaycan Respublikası özünün zəngin sərvətləri və əlverişli coğrafi – strateji mövqeyi ilə aparıcı dünya dövlətlərinin maraqlarını cəlb etməyə bilməzdi. Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda yaranan yeni müstəqil dövlətlər uğrunda Rusiya İran və Türkiyə bir-biri ilə rəqabət aparmağa başladılar. Bu dövlətlərdən başqa Ukrayna, Pakistan və uzaq ABŞ-ın da Xəzər hövzəsində yerləşən ölkələrə böyük siyasi və iqtisadi maraqları var idi [2,s.163].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında ilk dövrlərində ictimai, siyasi, və sosial vəziyyət çox mürəkkəb və dəyişkən idi. Dağlıq Qarabağda separatçılıq, Ermənistanın torpaqlarımıza təcavüzü, çoxlu sayda sosial-iqtisadi problemlər Azərbaycan dövlətinə fəal xarici siyasət yeritməyə mane olurdu. Belə bir mürəkkəb və çətin vəziyyətdə Azərbaycan diplomatiyası ölkənin müstəqilliyini qorumaq, xarici dövlətlərlə münasibətlər yaratmaq, beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olmaq kimi vəzifələri yerinə yetirirdi.

Azərbaycan dövləti ilk növbədə xarici ölkələrlə əlaqələr qurarkən dil, din, məişət, mədəniyyət və digər tarixi tellərlə bağlı olduğu İran İslam Respublikası ilə mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri qurmağa və faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirdi. İran İslam Respublikası 1991-ci il dekabr ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıdığını rəsmi şəkildə elan etdi (3,s.75). Azərbaycan Respublikası milli və dövlət mənafeələrindən çıxış edərək İran İslam Respublikası ilə siyasi, iqtisadi, humanitar və mədəni əlaqələr qurmağa başladı.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı və onun torpaqları XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələri nəticəsində iki hissəyə bölünmüşdür. İkiyə bölünmüş Azərbaycan xalqı fərqli olan siyasi-iqtisadi quruluşlu dövlətlərin tərkibində qalaraq onların siyasətlərinə uyğun tarixi inkişaf yolunu keçmişdir. Nəticədə Azərbaycan xalqının tam halda milli ideologiyasının, dövlətçilik meyllərinin güclənməsinin tarixi inkişafının qarşısı alınmışdır. İkinci, İranda çoxlu sayda azərbaycanlıların doğma torpaqlarında yaşamaları, Azərbaycan Respublikası əhalisi ilə dil, din eyniliyi, ümumi mədəni-əxlaqi dəyərlərə malik olması tarixi həqiqətdir. Bütün bölünmüş xalqlar kimi Azərbaycan xalqının hər iki hissəsinin bir-birinə qovuşmaq, birləşmək arzusu olmuşdur. XX əsrdə baş verən Səttarxan, Xiyabani və Pişəvəri hərəkətləri bu fikrə sübutdur. Bu məsələlər Azərbaycan-İran siyasi-diplomatik münasibətlərin formalaşmağa inkişaf etməsinə birbaşa təsir edir.

SSRİ dağıldıqdan sonra İran İslam Respublikasının xarici siyasətində dəyişikliklər əmələ gəldi. İran yeni beynəlxalq münasibətlər şəraitində dövlətçilik maraqlarına uyğun şimal sərhədləri boyunca yaranan dövlətlərə qarşı siyasət yürütməyə başladı.(4,s.102).

Azərbaycan Respublikası coğrafi mövqeyi və mədəni-mədəni dəyərlərinə görə daha çox İran İslam Respublikasına yaxındır. Lakin, İran Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqda müəyyən qədər gözləmə mövqeyi tuturdu. Belə ki, İran İslam Respublikası 1991-ci ilin sonuna kimi Moskva ilə əlaqələrinə üstünlük verir və müstəqillik əldə etmiş müsəlman respublikalarını tanımaqda tərəddüd edirdi (5,№107,1992). İran tərəfi ilk dövrlərdə Azərbaycan Respublikası haqqında ətraflı məlumat toplamaq, burada baş verən ictimai-siyasi dəyişiklikləri öyrənmək, habelə Rusiya, Türkiyə və ABŞ-ın Azərbaycan gerçəkliyinə təsir və münasibətini aydınlaşdırmaq istəyirdi. Ona görə də Azərbaycan-İran münasibətləri ilk vaxtlar siyasi yönümdən daha çox iqtisadi-ticarət yönümündə yaranırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-İran siyasi-diplomatik münasibətlərinin inkişaf yolunu üç dövrə ayırmaq olar. Zaman keçdikcə xarici dövlətlər Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini qəbul edib diplomatik əlaqələr yaradırdı. 1992-ci il martın 12-də İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında rəsmi siyasi-diplomatik münasibətlər quruldu. Azərbaycan dövləti üzləşdiyi problemlərin həllində ilk vaxtlar İrana ümidlər bəsləyirdi. Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərin formalaşmağa inkişafına Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təsir edirdi. Sərhədləri yaxınlığında silahlı münaqişənin güclənməsini istəməyən İran İslam Respublikası 1992-ci ilin əvvəllərindən Dağlıq Qarabağ probleminin həllində vasitəçilik missiyası göstərməyə başladı. İranın vasitəçilik missiyası bu problemin həlli yolunda uğur qazana bilmədi. Çünki, Ermənistan tərəfi heç vaxt İranın vasitəçiliyini ciddi qəbul etmirdi (6,s.78). Rusiya və ABŞ dövlətləri də İranın Cənubi Qafqaz regionunda nüfuz qazanmasına razı ola bilməzdilər. Elə bu səbəblərdən də İranın vasitəçilik missiyası heç bir əhəmiyyət kəsb etmədi.

1992-ci il may ayında Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. İki qonşu ölkə arasındakı siyasi münasibətlərinin inkişaf yolunun 1991-ci ilin sonlarından başlamış və 1992-ci ilin may ayının ortalarına kimi olan ilk dövr başa çatdı. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikası düçar olduğu iqtisadi çətinlikləri və Dağlıq Qarabağ probleminin həllində İranın dəstəyinə nail olmaq istəyirdi. O illərdə Rusiyadan Azərbaycana gələn nəqliyyat xətləri bağlı idi və Azərbaycan getdikcə daha çox erməni təcavüzünə məruz qalırdı. Həm də, blokada şəraitində olan Naxçıvanla ancaq İran ərazisi vasitəsi ilə əlaqə saxlamaq mümkün idi. Məhz, bu səbəblərin təsiri ilə

Azərbaycan Respublikası yenidən qurulmaqda olan xarici siyasətində İran İslam Respublikasına meyillilik nümayiş etdirirdi. Cənubi Qafqaz regionunda nüfuzunu gücləndirmək istəyən İran Qafqaz siyasətində dayaq nöqtəsi kimi Azərbaycan Respublikasını seçmiş və təsir vasitəsi kimi İslam amilindən istifadə etmişdir (7, №1,1372).

1992-ci ilin may ayının ortalarında hakimiyyətə gələn Azərbaycan Xalq Cəbhəsi dövlətin xarici siyasətində müəyyən dəyişikliklər etdi və İran İslam Respublikasının vasitəçilik missiyası tənqid edildi. Elçibəy hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti daha çox Qərbi və ABŞ-a meyilli olması ilə fərqləndi. Belə bir fikir formalaşdırılırdı ki, ABŞ-Rusiya, ABŞ-İran ziddiyyətləri Azərbaycana siyasi üstünlüklər verəcək və tezliklə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi aradan qalxacaqdır (8,s.71). Hələ 1991-1992-ci illərdə müəyyən siyasi qruplar bildirirdilər ki, Azərbaycan Respublikasında baş verən milli-azadlıq hərəkatı tezliklə Cənubi Azərbaycana keçəcəkdir (9,s.71). Diplomatik qaydalara uyğun olmayan və qeyri-real səslənən bu sayaq şüarlar təbii ki, rəsmi Tehranı qıcıqlandırmaya bilməzdi. İran İslam Respublikasında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini qısqançlıqla qarşılayan qüvvələr ölkəmizin ərazilərini tarixi İran torpaqları kimi qəbul edirdilər. Bu cür düşünülməmiş bəyanatlar iki qonşu ölkə arasında münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxararaq, yenidən yaranan dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf etməsinə mənfi təsir göstərirdi.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə gələn yeni qüvvələr tərəfindən İrana qarşı səsləndirilən bir sıra bəyanatlar, İranın uğursuz vasitəçilik missiyası İranın Azərbaycana qarşı daha ehtiyatlı mövqe tutmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi-sosial durum ağır idi və ərazisində silahlı münaqişələr gedirdi. Regionda sülhün qorunmasında və silahlı münaqişələrin qarşısının alınmasında İran İslam Respublikasının müəyyən imkanlara malik olması, bağlanan iqtisadi-ticarət əlaqələri Azərbaycan Respublikasının İrana qarşı siyasətində dəyişikliklər etməyə məcbur etdi. 1992-ci ilin sonuna doğru Azərbaycanla İran arasında həm siyasi, həm də iqtisadi əlaqələrdə yaxşılaşma baş verdi. İki qonşu ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr getdikcə artmağa başladı. Əlaqələrin genişlənməsi tezliklə Azərbaycan Respublikasının Tehran şəhərində səfirliyinin təsis edilməsi ilə nəticələndi. İqtisadiyyat, ticarət, elm və humanitar məsələlər üzrə birgə Azərbaycan – İran komissiyası yaradıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi gərginliyi aradan qaldırmaq, onu blokadadan çıxarmaq üçün bu komissiya müəyyən işlər gördü. Öldə edilmiş razılaşmaya görə İran dövləti Naxçıvana elektrik enerjisi verdi (10, №225, 1992). Azərbaycan – İran siyasi münasibətlərinin inkişafında ən mühüm hadisə 1992-ci il 12 dekabr tarixində baş verdi. Həmin gün Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasına təyin edilmiş ilk səfiri Nəsim Nəsimzadə etimadnaməsini İranın Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdi.

1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan Respublikasının ictimai- siyasi həyatında mühüm hadisələr baş verdi. Heydər Əliyev həmin ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sədri seçildi və eyni zamanda prezidentin səlahiyyətlərini yerinə yetirməyə başladı. Ölkədə siyasi hakimiyyətin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin xarici siyasət kursunda da yeniləşmə prosesi baş verdi. Xalqın və dövlətin maraqlarını əsas götürən Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrlə o cümlədən İran İslam Respublikası ilə münasibətlərini inkişaf etdirməyə başladı.

Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərində ən mühüm hadisələrdən biri də 1993- ci ilin oktyabrın 26-da İran İslam Respublikasının prezidentinin Bakıya ilk rəsmi səfəri oldu (11, №165, 1993). İran prezidenti Haşemi Rəfsəncaninin rəhbərliyi ilə böyük tərkibdə İran nümayəndə heyətinin Azərbaycana gəlişi və nəzərdə tutulan müqavilələrin imzalanması iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı üçün yeni bir mərhələ oldu.

Beləliklə, 1993-cü ilin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında baş verən yeniləşmə prosesləri nəticəsində Azərbaycan-İran ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri inkişaf etməyə başladı. Lakin, bir sıra qərbi dövlətləri xüsusən də Ermənistan və Rusiya Azərbaycan-İran münasibətlərinin yaxşılaşmasını istəməmişlər və müxtəlif vasitələrlə onlara mane olmuşlar. Rusiya həm Ermənistana həm də Dağlıq Qarabağ separatçılarına hərbi və texniki köməkliklər göstərirdi ki, bu da regionda müharibənin artmasına şərait yaradırdı (12, № 4,1373). 1994-cü ilin fevral ayında Naxçıvan şəhərində İran İslam Respublikasının Baş Konsulluğu açıldı. Bu hadisə Azərbaycan-İran siyasi-diplomatik münasibətlərinin inkişaf yolunda mühüm əhəmiyyətə malik idi. Artıq İran İslam Respublikasının siyasi, iqtisadi, mədəni və digər dövlətlərarası

münasibətləri tənzimləyən və dövlətçilik maraqlarını təmin edən səfirlik və konsulluğu Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd edək ki, 1993-cü ilin ortalarından sonra Azərbaycan-İran siyasi dialoqu və onunla yanaşı iqtisadi əməkdaşlığı əsasən yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. 1994, 1996 və 1997 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin İrana səfərləri iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafına böyük təkanlar vermiş, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev İran rəsmiləri ilə görüşlərində həmişə Azərbaycan dövlətinin mövqeyini açıqlayaraq bildirirdi ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra İranı özünə dost ölkə kimi qəbul etmişdir. Hər iki ölkənin xalqları eyni dinə və eyni ənənələrə mənsub olduğu üçün münasibətlər həmişə yüksək səviyyədə olmalıdır.

Azərbaycan-İran siyasi münasibətləri öz inkişaf yolunda müəyyən problemlərlə də qarşılaşmışdır. Bu problemlərə onların əmələ gəlmə səbəblərinə görə iki yerə ayırmaq olar. Birinci qrup problemlərə tarixilik, ikinci qrup problemlərə isə müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmaq lazımdır. Məlumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə aparılan müharibələrdə İran məğlub olaraq Araz şayından şimalda qalan torpaqlara olan iddialarından əl çəkməli oldu. İran dövlətinin məğlubiyyəti uzun illər keçməsinə baxmayaraq bəzi siyasi-ictimai dairələr tərəfindən Qafqazda 17 şəhərin itirilməsi kimi qiymətləndirilir. Məhz, bu fikir vaxtaşırı həmin qüvvələr tərəfindən səsləndirilir və Qafqaz regionunun xüsusən də Azərbaycan Respublikasının ərazisi İran torpaqları kimi təqdim edilir(13,s.43). Paris sülh konfransı zamanı İran nümayəndəsi Azərbaycanı vaxtilə itirilən torpaqlar kimi onlara qaytarılması tələbi ilə çıxış etmişdir. Hətta, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən tələb edilmişdir ki, Azərbaycan sözünün əvvəlinə Qafqaz kəlməsi artırılınsın. Tehrandə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Təbriz vilayətini İrandan ayırmaq üçün Osmanlı dövlətinə xidmət edir kimi şübhələr yarandı(14,s.95).

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikası bayrağının Təbriz şəhəri üzərində dalğalanacağı və milli-azadlıq hərəkatının tezliklə Cənubi Azərbaycana keçəcəyi kimi ideyaların səslənməsi həmin illərdə Azərbaycan- İran siyasi münasibətlərinin inkişaf yolunda problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan-ABŞ, Azərbaycan-İsrail əlaqələrinin qurulması Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərinin inkişafında problem yaradan amillərdən hesab edilir. 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə yaradılan neft konsorsiumunda ən çox payla ABŞ şirkətlərinin təmsil olunmaları Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərində müəyyən anlaşılmazlığın əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikasının NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulması İran İslam Respublikasının rəsmi dairələrini razı sala bilməzdi. İran tərəfinin qənaətinə görə Azərbaycan Respublikası qeyri-region qüvvələrinin , yəni ABŞ, İsrail, NATO və Türkiyənin regiona daxil olması üçün “qapı” rolunu oynamışdır(15,№3,1999). Azərbaycan Respublikasının İranla qurulan münasibətlərində Xəzər dənizi faktoru da mühüm rol oynamışdı.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan- İran siyasi münasibətlərinin inkişafında meydana gələn problemlərin bir qismi zaman keçdikcə aradan qaldırılmış, bir qismi isə öz həllini gözləyir. Hər iki ölkə həmin problemlərin aradan qaldırılmasında səylər göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında siyasi-iqtisadi və digər dövlətlərarası əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi üçün geniş perspektivlər var. Çoxlu müştərək tellərlə bağlı olan iki qonşu ölkə arasında münasibətlərin inkişafı tarixi zərurətdir. Fikrimizcə, Azərbaycan-İran çoxtərəfli münasibətlərinin perspektivlərini aşağıdakı amillər müəyyənləşdirir və hər iki ölkənin mənafeyi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, hər iki dövlətin bir-birinə qarşı güclü geosiyasi maraqları mövcuddur. İkinci, Azərbaycan və İran dövlətləri mühüm coğrafi-strateji məkanda yerləşərək uzun bir məsafədə quru və su sərhədlərinə malikdirlər. Üçüncü, iki ölkəni bir-birinə birləşdirən din, dil, etnik, adət-ənənə və mədəniyyət kimi tellərin tarixi çox qədimlərə gedir.

Azərbaycan dövlətinin geosiyasi maraqları müxtəlif tellərlə yaxın olduğu İran İslam Respublikası ilə mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri qurub inkişaf etdirmək, hər iki tərəf üçün faydalı olan iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirmək, müstəqilliyini və regionda sülhün qorunmasında İranla əməkdaşlıq etməkdən ibarət olmuşdur. İran İslam Respublikasının Azərbaycan

Respublikasına qarşı güddüyü geosiyasi maraqları əsasən yeni beynəlxalq şəraitdə özünün dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və daxili sabitliyini qorumaq, ABŞ, Türkiyə və digər dövlətlərin Azərbaycan Respublikasında mövqelərinin güclənməsinə maneçilik etmək, əksinə öz nüfuzunu burada artırmaq olmuşdur.

Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərinin qurulması və inkişaf yolunun təcrübəsinin öyrənilməsinə əsasən belə bir ümumiləşdirilmiş fikir söyləmək olar ki, iki qonşu ölkə arasında bir sıra problemlər meydana gəlsə də kəskin qarşıdurma vəziyyəti olmamışdır. Azərbaycan tərəfi İran İslam Respublikası ilə çoxtərəfli əlaqələrin inkişafını tarixi zərurət kimi qəbul etmiş və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının apardığı uğurlu xarici siyasət nəticəsində dövlətimizin beynəlxalq nüfuzu artmaqdadır. Azərbaycan və İran dövlətlərinin bir-biri ilə yaratdıqları normal siyasi münasibətlərinin inkişafı regionda sülh və sabitliyin möhkəmlənilib qorunmasına böyük köməklik göstərə bilər. Cənubi Azərbaycanda öz əbədi və əzəli torpaqlarında yaşayan 30 milyondan çox azərbaycanlı Azərbaycan-İran münasibətlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun inkişafını şərtləndirir.

Summary

HAYDAR ALIYEV'S STAGE IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI-IRANIAN POLITICAL RELATIONS

After gaining independence, the Republic of Azerbaijan began to develop good neighborly and friendly relations with the Islamic Republic of Iran. Azerbaijan-Iran political relations have undergone a number of periods, subject to certain factors. Geographical proximity, ethnic affiliation, linguistic and religious identity make the development of political, economic and other inter-state relations established between the two neighboring countries historically in the interests of the Azerbaijani-Iranian states.

Keywords: Azerbaijan Republic, Iran Islamic Republic, Southern Caucasus region, foreign policy, political-economic interests

Резюме

ЭТАП ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-ИРАНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Одним из важных направлений внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики является установление и развитие добрососедских и дружественных отношений с Исламской Республикой Иран, с которой она имеет общую границу. Политические отношения между Азербайджаном и Ираном пережили несколько периодов, на которые влиял ряд факторов, и которые развивались не гладко. Географическая близость, этническая принадлежность, религиозное и языковое единство делают развитие политических, экономических и других межгосударственных отношений между двумя соседними странами исторической необходимостью в интересах государств Азербайджана и Ирана. Хотя в развитии азербайджано-иранских политических отношений возникали определенные проблемы, случаев острых конфликтов не было. Интересы двух стран друг к другу имеют исторические корни. Азербайджано-иранские политические отношения развивались в основном по восходящей траектории.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Исламская Республика Иран, Южно-Кавказский регион, внешняя политика, политико-экономические интересы

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2001. – 55 s.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва: Международные отношения, 1999. – 256 с.
3. Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991–1995-ci illər). Bakı: Gənclik, 1996. – 136 s.

4. Mohsen M. Ofoğhaye həmkariyə İran və Rusiyə dər Asiyayə Mərkəzi və Ğəfğaz // Motaleate Asiyayə Mərkəzi və Ğəfğaz. — Sale çəharom (4-cü cild), Dəyişmə 2 (2-ci nəşr), № 12, Tehran, zimistan 1374. — S. 102–103.
5. van Inged Klod. İran v novoy situatsii v regione // Kompas. — № 107, Vestnik meždunarodnoj informatsii. Moskva, 1992. — C. 51–57.
6. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997. — 124 s.
7. Sərir Məhəmməd, Qorban Nərsi. Təhəvvolate sənəte nəfte Azərbaycan və mouğeyyəte məntəğeyi və beynəlmiləliyə an // Motaleate Asiyayə Mərkəzi və Ğəfğaz. — Sale dovvom (2-ci cild), № 1, Tehran, tabestan 1372. — S. 169–182.
8. Nəsirov E. Azərbaycan–ABŞ münasibətləri (1991–1997). Bakı: Qanun, 1998. — 136 s.
9. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997. — 124 s. (eyni materialın təkrar qeydidir)
10. Xalq qəzeti. — № 225, 1992.
11. Xalq qəzeti. — № 165, 1993.
12. Əmir Əhmədi Bəhram. Ğərəbağ: əz dirbar ta konun bərrəsiyə ruydadha // Motaleate Asiyayə Mərkəzi və Ğəfğaz. — Sale dovvom, № 4, Tehran, bəhar 1373. — S. 288.
13. Herzik Edmond. İran və houzeye cənubiye şourəviye sabəğ. Tehran, 1375. — S. 58.
14. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000. — 373 s.
15. Хафезниа М. Р. Разнообразность и претензии в геополитическом бассейне Каспия // Аму-Дарья. — № 3, Tehran, 1999. — С. 45–61.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ

Hafiz ƏLİYEV

*Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti, İbtidai təhsil kafedrasının
e-mail: hafiz.eliyev.52@mail.ru
ORCID ID0009-0004-3388-6749*

Azərbaycan Respublikasının müasir təhsil sistemi məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev ideyaları və siyasəti əsasında formalaşmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik təcrübəsi və strateji uzaqgörənliyi, təhsilə verdiyi xüsusi önəm 1993–2003-cü illər ərzində aparılan islahatların əsasını təşkil etmiş, ölkənin intellektual potensialının yüksəlməsinə təkan vermişdir. Bu məqalədə Heydər Əliyev dövründə təhsilin inkişaf istiqamətləri, aparılan islahatlar, əldə olunan nailiyyətlər və bugünkü çağdaş təhsil mühitində bu irsin davamlılığı araşdırılmaqdadır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu təhsil siyasəti hazırda inklüziv təhsilin inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Dünyada “təcridetmə” dövründən “inklüzivlik” dövrünədək əlilliyi olan şəxslərin təhsilinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Hazırda inklüziv təhsil həm yerli, həm də beynəlxalq qanunvericiliklə tənzimlənir. Müxtəlif tədqiqatlar inklüziv təhsilin bütün şagirdlər üçün həm akademik, həm də sosial-psixoloji baxımdan müsbət nəticələrə gətirib çıxardığını sübut etdiyindən bütün dünyada, o cümlədən ölkəmizdə inklüziv təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm əhəmiyyətli işlər görülməkdədir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1960-1980-ci illəri əhatə edən “normallaşdırma modeli”, yaxud “inteqrasiya” dövründə isə əlilliyi olan uşaqların digər uşaqlar kimi eyni ehtiyaclarının olduğu qəbul edildiyindən onların ailədə yaşamaq və təhsil almaq hüququna hörmətlə yanaşılmağa başlandı. Hakimiyyət artıq bu uşaqların internat evləri deyil, daha çox öz evlərində yaşamasını və əlilliyin ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq, təhsil almaları üçün münasib şəraitin yaradılmasını dəstəkləməyə başladı. Ulu Öndər Heydər Əliyev ilk dəfə Skandinaviyada yaranan

bu modelə görə Böyük Britaniya, Amerika, İtaliya və İsveçrədə əlilliyi olan şəxslərin təhsilinə yeni yanaşma modelini Azərbaycanda formalaşdırır, uşaq evləri və internat məktəbləri bağlanılması oradakı uşaqlar övladlığa və ya qəyyumluğa verilməsi problemini dövlətin prioritet məsələsində biri olduğunu bəyan edir (6).

1980-ci illərdən indiyədək olan dövr isə əlilliyin sosial modelinin tətbiq edildiyi “inklüzivlik” dövrü adlanır. Inklüzivlik sağlamlıq imkanlarından, bacarıqlarından, asılı olmayaraq bütün şəxslərin təhsil prosesində və həyatda bərabərhüquqlu iştirakıdır. Ulu Öndər təhsil sahəsində tək sağlamlıq imkanlarından məhrum olan uşaqları deyil, təhsilin bütün sahələrini diqqət mərkəzində saxlayırdı.

1. Tarixi Kontekst və təhsilə önəm. Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan hakimiyyətinə qayıdarkən ölkə ağır iqtisadi və siyasi böhran içərisində idi. Təhsil sektoru da resurs çatışmazlığı, məktəblərin texniki bazasının zəifliyi və müəllim hazırlığında boşluqla üz-üzə idi. Ulu Öndər dərhal təhsili prioritet sahə elan edərək, aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər gördü:

Maliyyə və İnfrastruktur Dəstəyi: Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan pay həddindən artıq azalmışdı. 1994-cü ildən başlayaraq, təhsilə ayrılan vəsaitin tədricən artırılması, yeni məktəb binalarının tikilməsi və köhnə məktəblərin bərpası üçün xüsusi proqramların qəbul edilməsi həyata keçirildi.

Müəllim Hazırlığı: Ulu Öndərin təhsilə qayğısı təkcə tükənməyən təhsil müəssisələri ilə yekunlaşmırdı. İstedadlı gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsi üçün də əsaslı işlər görülürdü. Ali məktəb tələbələri üçün Prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında 2001-ci il 3 sentyabr tarixli Fərman bunun bariz nümunəsidir. Ulu Öndər bu gənclərlə şəxsən görüşür, onlarda daha yaxşı oxumağa motivasiya yaradır, öz dəyərli tövsiyələrini əsirgəməirdi.

Heydər Əliyev təhsilin cəmiyyətdə rolunu savadlı, bilikli, vətənpərvər, milli dəyərlərə malik gənc nəsil-vətəndaş yetişdirmək missiyasının reallaşdırılmasında, dövlətçiliyə xidmətdə görürdü.

“Təhsil millətin gələcəyidir”- deyən Ümummilli Lider təhsilə millətin gələcəyi kimi baxırdı. “Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq. Hər birimizdə müəllimin hərarətli qəlbinin bir zərrəciyi var. Mən dünyada müəllimdən şərəfli ad tanımıram”, - deyən Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə müəllimə və müəllim əməyinə yüksək qiymət verirdi. Onun müəllimə münasibəti ən ali səviyyədə idi. Müəllim peşəsini yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər deyirdi: (1). “Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda, qəhrəmanlıq göstərən insanlardır” (3).

Ümummilli Lider müəllimlərin sosial vəziyyətinin və rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində çox əhəmiyyətli qərarlar qəbul edirdi. O, yeni tədris ilinin əvvəlində keçirilən Bilik günündə iştirak edərək təhsil ictimaiyyəti ilə səmimi söhbətlər edir, onların fikirlərini - problemlərini, qaygılarını, arzularını dinləyirdi.

Azərbaycan təhsilinin, müəllimlərinin himayədarı, xalqımızın unudulmaz rəhbəri Heydər Əliyevin anadan olmasının 102 illik yubileyini təhsil ictimaiyyəti Ümummilli Liderinin xatirəsini ehtiramla anır, təhsilə xüsusi qayğısını və Azərbaycan müəlliminə olan böyük sevgisini minnətdarlıqla xatırlayır və təhsilli cəmiyyət qurmaq istiqamətində tövsiyələrini vətənə şərəfli xidmət olaraq gerçəkliyə çevirməkdə davam edirlər. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı və qüdrətlənməsi naminə yarımçıq qalan işlərini onun layiqli siyasi varisi Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Həmçinin Ulu Öndərin milli təhsilimizin inkişafı ilə bağlı ideyalarının və arzularının gerçəkləşməsində onun adını daşıyan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva müstəsna rol oynayır. Ata vəsiyyətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Ümummilli Liderimizin təhsil naminə reallaşdırdığı müqəddəs işləri bu gün işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda həyata keçirməklə yaşadır. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə tikilən məktəblərdə Azərbaycan dövlətinin övladları Ümummilli Liderin arzuladığı kimi milli dəyərlərə sadiqlik, bəşəri amallara ehtiram, vətənə sevgi, torpağa məhəbbət ruhunda

təlim-tərbiyə alırlar. Onların aldığı doğru təlim-tərbiyə isə Azərbaycanın əbədi varlığını təmin edəcək (9).

Ali pedaqoji kadrların hazırlanması üçün Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti sayəsində Bakı Slavyan Universitetində yenidən struktur islahatlar aparıldı, müəllimlərin ixtisasartırma kursları təşkil edildi, regionlarda çalışan müəllimlərim elmi-praktik, pedaqoji, psixoloji, metodik hazırlıq səviyyəsini günün tələbi səviyyəsinə qaldırmaq üçün təlimlər, dəyrimi masalar təşkil etməkdə davam edir.

2. Təhsil Sisteminin Strukturu və islahatlar

2.1. Ümumi orta təhsil Heydər Əliyev dövründə tədris planları yeniləndi, orta məktəblərdə tədris proqramlarına informasiya texnologiyaları fənni əlavə edildi. Yeni dərsliklər hazırlanaraq müasir tələblərə uyğunlaşdırıldı.

2.2. Peşə təhsili. İqtisadiyyatın və sənayenin yenidən qurulması üçün kadr hazırlığı zərurəti yarandı. 1995–1998-ci illərdə peşə liseylərinin bazası genişləndirildi, təcrübə yönümlü təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq proqramları quruldu (4).

2.3. Ali təhsil. 1996-cı ildə ali təhsil müəssisələrinin özəl sektorunun formalaşmasına icazə verildi. Bu addım təhsil bazarında rəqabəti artırdı və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, Dövlət İmtahan Mərkəzi yaradıldı və ali məktəblərə qəbul qaydaları mərkəzləşdirilərək şəffaflaşdırıldı.

3. Heydər Əliyev irsinin davamlılığı Ulu Öndərin müəyyən etdiyi strateji istiqamətlər bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 2009–2024-cü illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları aşağıdakı əsas məqamlara diqqət yetirir:

Təhsildə innovasiyalar:

Məktəblərdə elektron dərsliklərin tətbiqi, distant tədris platformaları, "Virtual Təhsil" layihəsinin genişləndirilməsi.

Beynəlxalq əməkdaşlıq:

UNESCO, UNICEF və Dünya Bankı ilə birgə layihələr; xaricdə təqaüd proqramları; xarici universitetlərlə əməkdaşlıq memorandumu.

Keyfiyyət təminatı:

Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Təhsildə Keyfiyyət Təminatı agentliyinin yaradılması, akkreditasiya sisteminin tətbiqi.

4. Problemlər və çağırışlar müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sistemi bir sıra çətinliklərlə üz-üzədir:

Regionlararası Bərabərsizlik:

Şəhər və kənd məktəbləri arasında infrastruktura çıxış və müəllim kadrlarının keyfiyyəti baxımından fərq.

Müasir kadr ehtiyacları:

Rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellekt sahələrində ixtisaslı kadr çatışmazlığı.

Pedagoji innovasiyalar:

İnklüziv təhsil, STEAM yanaşmaları, layihə əsasında öyrənmə metodlarının tam tətbiqi üçün əlavə hazırlıq və resurslara ehtiyac.

Heydər Əliyev zəkasının yuxarıda müəyyənləşdirdiyi tezis xalqına sədaqətli övlad, layiqli davamçı, ali baş komandanı müzəffər ölkə başçısı tərəfindən inkişaf etdirilməkdədir.

Bununla yanaşı, məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələri üzrə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təmin etməkdən və onların təhsili üçün maneəsiz mühit yaratmaqdan ibarət olan 2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur.

Prezidentimiz İlham Əliyevin inklüziv təhsil sahəsinə olan xüsusi diqqəti sayəsində 2018-ci ildən etibarən əlilliyi olan uşaqlar üçün ümumtəhsil məktəblərdə keyfiyyətli təhsil almaq üçün əlverişli mühitin yaradılması və cəmiyyətdə əlilliyi olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunmasına dair müsbət münasibətlərin dəstəklənməsi, həmçinin müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində bacarıqlarının artırılması istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür. Belə ki, hazırda

ölkəmizdə 10 regionda 22 məktəbdə 190 əlilliyi olan şagirdin təhsil aldığı 83 inklüziv sinif təşkil edilmişdir.

Beynəlxalq ekspertlər tərəfindən hazırlanmış “İnklüziv təhsil üzrə müəllim inkişafı proqramları”nın Bakı Slavyan Universitetinin “İbtidai sinif müəllimliyi”, “Korreksiyaedici təlim”, “Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” və “Məktəbəqədər təlim və tərbiyə” ixtisaslarının təhsil proqramlarına inteqrasiya edilmişdir. Bununla yanaşı, təhsildə inklüziv təhsilin təşkilini təmin etmək məqsədilə ölkənin bir çox regional təhsil mərkəzlərində və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən mərkəzlərlə BSU-nun müəllimlərinə, həmçinin əlilliyi olan şagirdlərin inklüziv uşaqlarla işləyən siniflərə düzgün seçimini təmin etmək üçün bir neçə mərhələdən ibarət təlimlər keçirilmişdir. Bununla yanaşı, adıçəkilən inklüziv siniflərdə tədris aparan pedaqoji heyət və korreksiyaedici pedaqoqlar üçün təlimlər təşkil edilmişdir(12).

5. Gələcəyə baxış və tövsiyələr Heydər Əliyev ideyaları çərçivəsində gələcəkdə aşağıdakı istiqamətlərdə işlər gücləndirilərək yeni tədqiqat obyekti kimi öyrənilməsinə ehtiyac duyulan istiqamətlərdən biridir:

1. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı:

Kənd yerlərində internetə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması, məktəblərdə yüksək sürətli şəbəkələrin qurulması.

2. Müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı:

Onlayn platformalar üzərindən yeni metodik kursların təşkili, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi proqramlarının genişləndirilməsi.

3. Məktəb və biznes əməkdaşlığı:

Sənaye müəssisələri ilə praktik təcrübə proqramlarının yaradılması, tələbələrin real layihələrdə iştirakı.

4. Təhsil-elm sintezi:

Universitetlərdə tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması, gənc alimlərin layihə qrantlarına çıxışının təmin edilməsi.

Summary

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND MODERN AZERBAIJAN EDUCATION

The successful education policy of the Great Leader Heydar Aliyev has played a role in the development of inclusive education. In the world, from the era of “isolation” to the era of “inclusion”, there have been various approaches to the education of people with disabilities. Currently, inclusive education is regulated by both local and international legislation. Since various studies have proven that inclusive education leads to positive results for all students, both academically and socially, significant work is being done in the direction of the development of inclusive education all over the world, including in our country.

Keywords: *education, inclusion, inclusive education, persons with disabilities, educational institution*

Резюме

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И СОВРЕМЕННОЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Успешная образовательная политика Общенационального Лидера Гейдара Алиева послужила основой развития инклюзивного образования. Во всем мире существовали разные подходы к образованию людей с ограниченными возможностями: от эпохи «изоляции» до эпохи «инклюзива». В настоящее время инклюзивное образование регулируется как местным, так и международным законодательством. Поскольку различные исследования доказали, что инклюзивное образование приводит к положительным результатам для всех учащихся, как в академическом, так и в социально-психологическом плане, проводится значительная работа по развитию инклюзивного образования во всем мире, в том числе и в нашей стране.

Ключевые слова: образование, инклюзия, инклюзивное образование, люди с ограниченными возможностями, образовательное учреждение

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan müəllimi. "Azərbaycan müəllimi" qəzetinin 2010-cu il dekabr sayında yayımlanan məqalə. URL: http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm
2. AzərTAc. "Azərbaycan təhsilinin inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri". URL: https://azertag.az/xeber/Azerbaijan_tehsilinin_inkisafinda_ul_u_ond_er_Heyder_Aliyevin_tarixi_xidmetleri-2341676
3. University of Washington. "History and current trends regarding people with disabilities". URL: <https://www.washington.edu/doit/history-and-current-trends-regarding-people-disabilities>
4. İnküziv Təhsil (RİİB). "İnküziv təhsil (Məlumat kitabçası)". Müəllif: Mayis Əliyev. Bakı: İnküziv Təhsil, 2018. URL: <https://inkluzivtehsil.edu.az/book/3.html>
5. Effects of inclusion on students with and without special educational needs reviewed. URL: https://www.researchgate.net/publication/248571719_Effects_of_inclusion_on_students_with_and_without_special_educational_needs_reviewed
6. Council of Europe (COE). "The Universal Declaration of Human Rights (full version)". URL: <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
7. e-Qanun.az. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 15641 sayılı Qanun layihəsi". URL: <https://e-qanun.az/framework/15641>
8. e-Qanun.az. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 18343 sayılı Qanun layihəsi". URL: <https://e-qanun.az/framework/18343>
9. Azərbaycan müəllimi. "Azərbaycan müəllimi" qəzetinin 2018-ci il aprel sayında yayımlanan məqalə. URL: http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2018/aprel/586270.htm
10. e-Qanun.az. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 37269 sayılı Qanun layihəsi". URL: <https://e-qanun.az/framework/37269>
11. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ). "İnküziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi – II mərhələ" layihəsi üzrə əsas göstəricilər. URL: <https://arti.edu.az/2022/12/13/inkluziv-sinif-t%C9%99skil-edil%C9%99n-umumi-t%C9%99hsil-mu%C9%99ssis%C9%99l%C9%99rinin-s%C9%99b%C9%99k%C9%99sinin-genisl%C9%99ndirilm%C9%99si-ii-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99lay/>
12. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ). "İnküziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi – II mərhələ" layihəsinin ikinci mərhələsinə start verilib. URL: <https://arti.edu.az/2022/09/15/inkluziv-sinif-t%C9%99skil-edil%C9%99n-umumi-t%C9%99hsil-mu%C9%99ssis%C9%99l%C9%99rinin-s%C9%99b%C9%99k%C9%99sinin-genisl%C9%99ndirilm%C9%99si-layih%C9%99sinin-ikinci-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99sin/>
13. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ). "İnküziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi – II mərhələ" layihəsi üzrə metodik dəstək xidmətinin təşkil edilməsi. URL: <https://arti.edu.az/2022/10/28/arti-inkluziv-sinif-t%C9%99skil-edil%C9%99n-umumi-t%C9%99hsil-mu%C9%99ssis%C9%99l%C9%99rinin-s%C9%99b%C9%99k%C9%99sinin-genisl%C9%99ndirilm%C9%99si-adli-layih%C9%99-c%C9%99rciv%C9%99sind%C9%99ink/>

**ОБРАЗОВАНИЕ КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СУВЕРЕНИТЕТА
АЗЕРБАЙДЖАНА: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И
ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА
Хубяр АГАЕВ**

*Магистр политологии СПбГУ, аспирант
русской христианской гуманитарной
академии им. Ф.М. Достоевского
E-mail: hubyargroup@gmail.com
ORCID ID: 0009-0006-2747-9965*

Образование в XXI веке - это уже не просто социальный институт. Это поле борьбы. За память. За идентичность. За то, кто будет определять, что считать знанием, а что - мнением. В этом контексте говорить об образовании - значит говорить о судьбе. Не только о судьбе индивида, но и о направлении, в котором движется нация. Сегодня те общества, которые способны не просто воспроизводить чужие модели, но формировать собственные интеллектуальные элиты, создавать язык мышления и свой внутренний порядок смысла, - становятся полноценными акторами в мировой политической игре. Остальные - подстраиваются. Для Азербайджана вопрос образования никогда не был вторичным. После восстановления независимости в 1991 году перед страной встала задача не только построить институты, но и осмыслить саму парадигму собственного будущего. Что важнее: техника или культура? Форма или содержание? Где заканчивается советский образ мышления - и начинается свой? На эти вопросы ответ дал Гейдар Алиев - не только как политик, но и как мыслитель. Его отношение к образованию не сводилось к сфере социальной политики. Он воспринимал его как нерв национального возрождения. Как форму мышления, которая определяет, на что способна нация - и кем она себя считает. В его подходе образование - это не просто инструмент. Это зеркало. В нём отражается уровень общественного самоуважения. Именно поэтому Алиев говорил: «Образование - это не промышленность, не торговля, не сельское хозяйство. Это сфера, охватывающая интеллектуальный уровень общества. К ней нужно подходить очень внимательно, с чуткостью» [5]. Сейчас, когда мир стал цифровым, когда алгоритмы влияют на мышление, а молодёжь теряет ориентиры в потоке информации, возникает вопрос: актуальна ли сегодня та философия образования, которую он закладывал тогда? Можно ли её обновить, не разрушив смысла? Или нужно искать всё заново? Эта статья - попытка найти ответ. Она не просто анализирует идеи Гейдара Алиева. Она стремится прочесть их заново - в свете вызовов цифрового века, в контексте культурных и политических трансформаций. Мы рассмотрим пять уровней, на которых строится его образовательная парадигма, и попробуем показать, как она может работать здесь и сейчас - не как памятник, а как инструмент.

Для Гейдара Алиева образование было не отраслью. И даже не системой. Оно было способом существования нации. Способом сохранить себя - в мире, который непрерывно требует изменений. Он понимал: если у народа нет мышления, которое принадлежит ему самому, - он рано или поздно начнёт думать чужими понятиями. А там, где чужие смыслы, - там и чужая власть. Образование, в этом смысле, не просто передаёт знания. Оно формирует способ видеть, способ чувствовать, способ действовать. Алиев это знал. Потому и говорил: «Уровень каждой нации определяется уровнем её знаний» [8]. Но речь шла не о механическом знании. Не о количестве дипломов. А о способности к смыслопроизводству. О мышлении как суверенном действии. Он стремился вырвать образование из постсоветского оцепенения. Вернуть в него дыхание культуры, философии, азербайджанского языка как языка мысли, а не только как средства коммуникации. Создание собственных гуманитарных школ, поддержка философии, работа с терминологией - всё это были не просто реформы. Это была борьба за когнитивную независимость. И это звучит особенно остро сейчас. Когда

мышление всё чаще делегируется алгоритмам. Когда у молодёжи в голове - обрывки смыслов, тексты без авторов, форматы без содержания. Кто сегодня формирует повестку? TikTok? Сериалы? Рекламные алгоритмы? Если государство не вкладывается в философию образования, оно отказывается от будущего. Потому что в цифровую эпоху не тот прав, у кого армия, а тот, кто формирует язык мышления. Современные отчёты это подтверждают. В докладе Всемирного банка подчёркивается: философия образования – это ключ к интеллектуальному суверенитету [9]. Иначе говоря: если мы не создаём своих смыслов, мы начинаем жить в чужих. Из этого вытекает практический вектор:

- Университетам нужны гуманитарные центры - не формальные, а живые, в которых мысли рождаются, а не пересказываются;
- Школа должна учить не только предметам, но думать: история идей, логика, этика - как основа гражданского мышления;
- Общество нуждается в пространствах диалога - подкастах, журналах, лекциях - где обсуждают не только факты, но и смыслы;
- И, наконец, учёные и преподаватели, формирующие национальное мировоззрение, должны быть признаны как интеллектуальный ресурс.

Образование, каким его видел Гейдар Алиев, - это не только про знание. Это про людей, которые это знание воплощают. Не будет смысла в самых продвинутых программах, если некому их нести. Он верил: без кадров нет государства. Точнее - нет государства, которое не знает, куда идёт. Он не раз подчёркивал: «Развитие национальных кадров - основа независимости. Только подготовленные специалисты могут обеспечить устойчивое развитие страны» [1]. Но что значит «подготовленные»? Алиев вкладывал в это гораздо больше, чем просто квалификацию. Кадры - это люди, у которых есть не только знания, но и осознание своей ответственности. Они не просто решают задачи. Они понимают, что на них стоит целая история. Они - не исполнители, а носители идентичности. В этом и заключается стратегическое мышление: не ставить людей на места, а выращивать тех, кто будет создавать будущее. Алиев формировал систему поддержки молодёжи, отправлял лучших учиться за рубеж, открывал новые вузы, но делал это не ради реформы как таковой - а ради того, чтобы создать новую элиту. Не замкнутую, не формальную, а ту, которая мыслит Азербайджан в категориях времени, достоинства, перспективы. Сегодня эта задача звучит ещё острее. Утечка умов, интеллектуальный транзит, ощущение, что за границей «настоящее», а дома - временное. Всё это ставит под сомнение стратегическую устойчивость. Если государство не способно удерживать и развивать своих лучших, оно теряет будущее. Не сразу, но необратимо.

Что можно делать?

- Стипендии и академические контракты, при которых молодёжь возвращается и работает не по принуждению, а по смыслу;
- Академия стратегического лидерства - место, где выращивают не просто чиновников, а людей, умеющих мыслить системно, свободно и гуманистично ;
- Программа «Возвращение талантов» - не лозунг, а инфраструктура: жильё, лаборатории, смысловая включённость;
- Внутренняя академическая мобильность: не всё сосредоточено в столице - регионы тоже становятся центрами притяжения;
- Сотрудничество государства, университетов и бизнеса - как система, где кадры растут не в теории, а в живом процессе.
- Это не просто кадры. Это - архитекторы. Если нация хочет выстоять, она должна строить свою элиту - не как привилегию, а как форму служения.

Можно сколько угодно говорить о кадрах, ценностях и патриотизме - но если система разваливается, всё это уходит в песок. Гейдар Алиев это чувствовал. Он видел: образование - это не просто сеть школ и вузов. Это позвоночник государства. Если он слаб - нация теряет координацию, главного вектора – курса на успехи победу. Если сломан - не двигается вперёд. Именно поэтому он уделял особое внимание тому, как устроена сама система. Не

только что в ней преподают, но и как она управляется, на что опирается, к чему ведёт. Его цель была не просто расширить сеть учреждений, а выстроить живую архитектуру, в которой каждый уровень - школа, университет, академия - поддерживает другой. Он создавал единое пространство, где была связь между структурами, нормами, логикой управления. И одновременно - место для автономии ключевых университетов. Это не была бюрократическая машина. Это была мыслящая инфраструктура, встроенная в стратегию нации. В одном из своих выступлений он сказал: «Средняя школа - это основа. Потому что именно там человек получает то, что потом определяет его выбор, ценности, способ думать» [2]. Эта мысль проста, но фундаментальна: школа формирует не только ученика, но и страну, в которой он будет жить. Сегодня всё это снова под угрозой. Данные PISA 2022 показывают: ученики из Баку уступают себе же в прошлых циклах. Чтение, математика, естественные науки - везде падение. Это не просто цифры. Это зеркало: система теряет связность. Где-то между школой и университетом рвётся нить [7]. Где-то университет становится изолированным, школа - перегруженной, а государство - отстранённым. Bertelsmann Transformation Index 2024 говорит то же самое: грамотность - да, есть. А качество? А мотивация? А связь с жизнью? Учебники устарели. Подготовка учителей хромает. Нет понятной логики от детского сада до госслужбы [6].

Что с этим делать?

- Превратить Министерство науки и образования в не просто административный орган, а мозг - центр анализа, прогноза, стратегии;
- Создать автономные академические округа, где есть свобода - выбирать, думать, пробовать новое;
- Университеты должны перестать быть «учебными корпусами» и стать центрами смысла - хабами, в которых варится культура и инновация;
- Связь: ученик - учитель - университет - служба - должна быть прозрачной и просматриваемой, как траектория как духовного, интеллектуального, так и карьерного роста;
- Внедрить цифровую обратную связь на всех уровнях - не для контроля, а для понимания, как система чувствует себя в реальном времени.

Воспитательный уровень: человек, с которого начинается путь к знанию

Можно построить школы. Открыть университеты. Написать стратегию на сто страниц. Но если в классе стоит человек, которому всё это безразлично - ничего не сработает. Гейдар Алиев это чувствовал. Учитель, по его представлению, - не просто передатчик знаний. Это точка опоры, через которую проходит нация. Он не раз повторил: «Я не знаю имени выше, чем имя “учитель”. Потому что учителя нас воспитывают. Я до сих пор вспоминаю всех своих учителей с благодарностью» [4]. Эти слова звучат просто, но в них - суть. Учитель не просто ведёт урок. Он создаёт атмосферу, в которой ученик либо раскрывается, либо уходит в тень. Он может разбудить совесть. Может вложить уважение к знаниям. А может - и это тоже случается - навсегда отбить желание думать. Алиев понимал: без уважения к учителю не будет уважения к знаниям. И без знаний - не будет нации. Не в техническом, а в культурном, нравственном смысле. Поэтому в его подходе фигура учителя была центральной. Ему доверяли не просто учебную программу - ему доверяли воспитание будущего гражданина. Он должен был быть образцом. Человеком, который не только говорит, но и живёт тем, что говорит. Сегодня, в цифровую эпоху, когда школьников окружают тысячи альтернативных источников - от блогеров до алгоритмов, - учитель теряет монополию на информацию. Но именно теперь он может (и должен) вернуть влияние через личность. Не через власть. Через авторитет. Через культурную и человеческую силу.

Что нужно для этого?

-Новая модель подготовки: не только методика, но и философия. Этика. Умение держать аудиторию. Вдохновлять;

- Программа моральной репрезентации: фильмы, интервью, общественные награды, где учителя не формальны, а живы - как герои повседневности;
- Каждый предмет - с воспитательным измерением: физика может учить мышлению, литература - эмпатии, математика - честности;
- Общественная поддержка учителя - не как обязанность, а как культурная миссия. Он не обслуживающий персонал. Он - соавтор нации.

Гейдар Алиев был великим государственным деятелем. Он верил в традицию -но не путал её с догмой. Он понимал: время не спрашивает. Оно идёт. Оно требует. Оно проверяет, способна ли нация остаться собой, проходя через перемены. И в этом смысле образование - не просто сектор. Это линия фронта между прошлым и будущим. Между культурой и технологиями. Между устойчивостью и адаптацией. «Мы стремимся извлекать пользу из опыта Европы и Америки, одновременно сохраняя нашу идентичность и ресурсы» [3], - говорил он в 1999 году. Это не дипломатическая фраза. Это формула. Суть которой - в умении впитывать, но не растворяться. Принимать лучшее - не теряя себя. Сегодня мир стал быстрее. Жёстче. Циничнее. Искусственный интеллект меняет не только профессию - он меняет саму антропологию. Что такое обучение? Кто такой учитель? Где заканчивается человек и начинается алгоритм? В этих условиях остаться прежними -невозможно. Но и потерять себя - недопустимо. И вот тут на первый план выходит способность актуализировать традицию. Не отбросить. Не зацементировать. А преобразовать с сохранением смысла.

Какие вопросы стоят остро?

- Как сохранить национальную идентичность, когда стандарты образования становятся глобальными?
- Как реформировать вузы, не превращая их в клоны западных кампусов?
- Как говорить с поколением TikTok, не упрощая до бессмысленности?

Ответ может быть только один: создать модель, в которой инновация встроена в ткань культуры, а не противопоставлена ей. Не догонять — а идти своим путём. Не копировать - а синтезировать

Что это означает на практике?

- Принять стратегический документ «Образование-2040», где заложен баланс между технологией и традицией;
- Ввести гибкие образовательные траектории: не все идут одинаково, но все - внутри общего смыслового пространства;
- Перепрошить стандарты: навыки XXI века - проектное мышление, цифровая этика, эмоциональный интеллект - не как дополнение, а как часть общей философии образования

Пять уровней образовательной философии Гейдара Алиева - философский, стратегический, институциональный, воспитательный и актуализирующий - это не просто структура. Это система мышления, в которой образование предстает не как услуга, а как форма суверенитета. Не как ведомство, а как внутренняя ось нации. Философский уровень говорит: если мы не думаем сами - за нас думают другие. Стратегический - если мы не выращиваем свою элиту - её вырастят где-то ещё и уже с другой культурой мышления. Институциональный - если школы не соединены, университеты молчат, а система не видит ученика - она рассыпается. Воспитательный - если учитель потерял авторитет, нация теряет уважение к себе. Актуализирующий - если мы не умеем меняться - мы исчезаем. Это не лозунги. Это реальные линии напряжения, по которым сегодня проходит Азербайджан. Век перемен - не метафора. Это реальность. И либо мы находим в ней свой голос, либо тонем в чужих. Наследие Гейдара Алиева - не только политическое. Это интеллектуальный код нации. Это зашифрованная формула того, как сохранить себя, когда вокруг всё распадается. Он не дал готовых ответов. Он оставил систему координат. И теперь от нас зависит, будет ли она использоваться. «Образование 2040» - не просто стратегический документ. Это вопрос идентичности. Мы хотим выстоять? Значит, мы должны не просто учить - мы должны воспроизводить мысль, создавать носителей ответственности, встраивать культуру в

алгоритмы, учить будущих граждан быть - и оставаться - собой. И если мы это сделаем - тогда образование будет не только тем, что передаёт знание. Оно станет тем, что удерживает нацию в истории.

Xülasə

TƏHSİL AZƏRBAYCANIN SUVERENLİYİNİN STRATEJİ ƏSASLARI KİMİ: HEYDƏR ƏLİYEVİN KONSEPSİV İDARƏÇİLƏRİ VƏ XXI ƏSRİN ÇƏKİLƏRİ.

Bu məqalədə təhsil Azərbaycanın milli suverenliyinin formalaşmasında sistemqurucu və strateji element kimi nəzərdən keçirilir. İlk metodoloji çərçivə kimi Heydər Əliyevin konseptual irsi çıxış edir; o, təhsilin siyasi müstəqilliyin, mədəni özünəməxsusluğun və xalqın intellektual özünüidarəsinin ayrılmaz şərti kimi prioritetliyini ardıcıl şəkildə vurğulamışdır. Məqalədə təhsil siyasətinə fəlsəfi, strateji, institusional və tərbiyəvi prizmadan yanaşılaraq Heydər Əliyevin bu sahəyə dair düşüncə dərinliyi açılır. Təhsil yalnız kadr hazırlığı deyil, həm də milli təfəkkürün, tarixi yaddaşın və cəmiyyətin mənəvi dayanıqlılığının təkrar istehsalı mexanizmi kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, suverenlik, stratejiya, ənənələr, rəqəmsallaşdırma

Summary

EDUCATION AS A STRATEGIC BASIS OF AZERBAIJAN'S SOVEREIGNTY: HEYDAR ALIYEV'S CONCEPTUAL GUIDELINES AND THE CHALLENGES OF THE XXI CENTURY

This article examines education as a system-forming and strategic element in the formation of Azerbaijan's national sovereignty. The initial methodological framework is the conceptual legacy of Heydar Aliyev, who consistently asserted the priority of education as an integral condition for political independence, cultural identity and intellectual self-determination of the nation. Through the philosophical, strategic, institutional and educational dimensions, the depth of Heydar Aliyev's strategic thinking towards educational policy as a mechanism not only for training personnel, but also for reproducing national thinking, historical memory and moral stability of society is revealed.

Keywords: Heydar Aliyev, education, sovereignty, strategy, tradition, digitalization

ЛИТЕРАТУРА

1. Aliyev, H. (1997b, March 28). Speech at the ceremony dedicated to the 25th anniversary of the State Security Service Academy. Heydar Aliyev Heritage Research Center. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/9154870.html>
2. Aliyev, H. (1998, September 14). Speech at the meeting with schoolteachers on the occasion of the Day of Knowledge. Heydar Aliyev Heritage Research Center. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/6962052.html>
3. Aliyev, H. (1999). Interview with Azerbaijan International. Azerbaijan International. Heydar Aliyev Heritage Research Center. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/6114560.html>
4. Aliyev, H. (2000, September 1). Speech on the occasion of the Day of Knowledge. Heydar Aliyev Heritage Research Center. <https://lib.aliyev-heritage.org/en/7137751.html>
5. Aliyev, H. (2002, September 2). Выступление в школе №275 города Баку. TurkToday.info. <https://turktoday.info/az/velikiy-lider-geydar-aliev-i-sistema-o/>
6. Bertelsmann Stiftung. (2024). BTI 2024 Country Report — Azerbaijan. <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AZE>
7. OECD. (2023). PISA 2022 Results: Volume I – The State of Learning and Equity in Education. https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i-and-ii-country-notes_2fca04b9/baku-azerbaijan_0caf1462/20c688c8-en.pdf
8. Rustamova, R. T. (2023). The role of Heydar Aliyev in science, education and culture of Azerbaijan. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/373639119_THE_ROLE_OF_HEYDAR_ALIYEV_IN_SCIENCE_EDUCATION_AND_CULTURE_OF_AZERBAIJAN

9. World Bank. (2023). Social sustainability in development: Meeting the challenges of the 21st century. World Bank Publications.
<https://www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/publication/social-sustainability-in-development>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GÜCLÜ AZƏRBAYCAN

Kəmalə ASLANOVA

Bakı Slavyan Universitetinin

Roman-german dilləri kafedrasının laborantı

E-mail: r-gd.k@bsu-uni.edu.az

Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın qurucusu kimi tarixdə mühüm rol oynamışdır. O, 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə güclənməsi üçün əsaslı islahatlar həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan müstəqilliyini möhkəmləndirmiş, beynəlxalq aləmdə mövqeyini gücləndirmiş və strateji inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Heydər Əliyevin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycanın güclü və müstəqil dövlət kimi formalaşması idi. O, milli maraqları prioritet tutaraq daxili və xarici siyasətdə balanslaşdırılmış addımlar atmışdır. Onun rəhbərliyi altında siyasi sabitlik təmin olunmuş, hüquq sistemi təkmilləşdirilmiş və güclü idarəetmə strukturu yaradılmışdır. Heydər Əliyevin liderlik xüsusiyyətləri və dövlət idarəetmə strategiyası müasir Azərbaycanın güclü və müstəqil bir dövlət kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Onun həyata keçirdiyi siyasətlər siyasi sabitliyin təmin edilməsi, güclü idarəetmə institutlarının yaradılması, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və beynəlxalq arenada Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımları ehtiva edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın hərbi gücünün artırılmasını və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılmasını dövlətin ən əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirdi:

- Ordu quruculuğu: Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin modernləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Peşəkar kadr hazırlığına önəm verildi, hərbi hissələr gücləndirildi və beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq genişləndirildi.
- Daxili sabitliyin qorunması: Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti və Daxili İşlər Nazirliyi gücləndirildi, milli təhlükəsizlik məsələlərinə ciddi nəzarət sistemi yaradıldı.
- Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Heydər Əliyev münaqişənin diplomatik yollarla həlli üçün beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etdi və Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün fəal diplomatiya apardı.
- Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzunun artırılmasına və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdi.
- Beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya: Azərbaycan BMT, ATƏT, İƏT, GUAM və digər beynəlxalq təşkilatların fəal üzvü oldu. Bu təşkilatlar vasitəsilə ölkənin təhlükəsizlik və inkişaf maraqları qorundu.
- Strateji tərəfdaşlıqlar: Azərbaycan Qərbi və Şərqi arasında balanslı xarici siyasət yürüdərək ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqı və qonşu ölkələrlə əməkdaşlığı gücləndirdi.
- Neft diplomatiyası: Neft-qaz ehtiyatlarının xarici bazarlara çıxarılması üçün enerji layihələri həyata keçirildi. BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) neft kəməri kimi strateji layihələr Azərbaycanın iqtisadi gücünü artırdı və beynəlxalq əməkdaşlığını möhkəmləndirdi.

Təhsil, Mədəniyyət və Sosial Siyasət

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan cəmiyyətinin sosial və mədəni inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Onun həyata keçirdiyi islahatlar təhsil, mədəniyyət və sosial rifah sahələrində dərin dəyişikliklərə səbəb olmuş, milli irsin qorunması və yeni nəsillərin yetişdirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyev iqtisadi islahatlara xüsusi önəm vermişdir. 1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsi” adlı neft sazişinin imzalanması Azərbaycanın iqtisadi inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu müqavilə ölkəyə böyük xarici investisiyalar cəlb etmiş və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə şərait yaratmışdır. Neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması üçün Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır ki, bu da ölkənin uzunmüddətli iqtisadi sabilliyini təmin etmişdir.

Heydər Əliyev milli təhlükəsizliyin təmin edilməsini dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. O, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün beynəlxalq platformalarda fəal diplomatik səylər göstərmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmiş, Qər və Şərq dövlətləri ilə əlaqələri inkişaf etdirmişdir.

Heydər Əliyev ölkədə təhsil və mədəniyyətin inkişafına böyük önəm vermişdir. O, gənclərin təhsil imkanlarını genişləndirmək üçün müxtəlif dövlət proqramlarını həyata keçirmişdir. Onun təşəbbüsü ilə xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayı artmış, universitetlərin maddi-texniki bazası gücləndirilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan mədəniyyətinin və milli irsinin qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Heydər Əliyevin siyasi kursu müasir Azərbaycanın güclü dövlətə çevrilməsinin əsasını qoymuşdur. Onun həyata keçirdiyi islahatlar və inkişaf strategiyası bu gün də ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə uğurla irəliləməsinə zəmin yaradır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev atasının siyasi kursunu davam etdirərək ölkənin mövqeyini daha da gücləndirməkdədir. Təhsil Heydər Əliyevin strateji diqqət mərkəzində idi. O, ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün güclü təhsil sisteminin formalaşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır.

1.1. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi

- 1998-ci ildə “Təhsil haqqında” Qanunun qəbul edilməsi ilə təhsil sahəsində əsaslı islahatlara başlanıldı.
- Yeni məktəblərin tikilməsi və təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsi üçün genişmiqyaslı layihələr həyata keçirildi.
- Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin müasirləşdirilməsi və proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində addımlar atıldı.
- Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almasını dəstəkləyən dövlət proqramları icra olundu.

1.2. Ali təhsilin inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlıq

- Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı Dövlət Universiteti və digər ali təhsil müəssisələri beynəlxalq əlaqələrini genişləndirdi.
- Xarici universitetlərlə əməkdaşlıq müqavilələri bağlandı və tələbə mübadilə proqramları genişləndirildi.
- Elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti gücləndirildi, elmin inkişafı üçün dövlət dəstəyi artırıldı.

1.3. Müəllimlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması

- Təhsil işçilərinin maaşları artırıldı və onların sosial müdafiəsi gücləndirildi.
- Müəllimlər üçün təlim və ixtisasartırma proqramları təşkil edildi.
- Bölgələrdə müəllim çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün yeni kadr hazırlığı sistemləri tətbiq edildi.

Mədəniyyət və Milli İrsin Qorunması

Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin və milli irsinin qorunmasını dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən etmişdir.

- Azərbaycan mədəniyyətinin dünya miqyasında tanınması üçün müxtəlif beynəlxalq tədbirlər və festivallar təşkil edildi.
- Tarixi abidələrin bərpa və mühafizəsi üçün dövlət proqramları qəbul edildi.
- Azərbaycan ədəbiyyatının, musiqisinin və incəsənətinin inkişafına dövlət səviyyəsində dəstək artırıldı.
- 2.2. Mədəniyyət müəssisələrinin modernləşdirilməsi
- Teatrlar, muzeylər və mədəniyyət mərkəzləri yenidən quruldu və yeni texnologiyalarla təchiz edildi.

- Kino sənayesinin inkişafı üçün dövlət maliyyələşdirməsi gücləndirildi.
- Milli teatr və incəsənət sahəsində yaradıcı gənclərin dəstəklənməsi üçün xüsusi fondlar təsis edildi.
- 2.3. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı
- 2001-ci ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan dili dövlət dili kimi daha geniş istifadəyə başladı.
- Azərbaycan dilində dərsliklərin və elmi-tədqiqat işlərinin sayının artırılması üçün layihələr həyata keçirildi.
- Dövlət qurumlarında və KİV-də Azərbaycan dilinin işlənməsi üçün yeni qaydalar tətbiq edildi.

3. Sosial Siyasət və Əhalinin Rifahının Yüksəldilməsi

Heydər Əliyevin sosial siyasəti əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi və aztəminatlı ailələrin dəstəklənməsinə yönəlmişdir.

3.1. Sosial təminat və pensiya islahatları

- 1995-ci ildən başlayaraq sosial müdafiə sistemi gücləndirildi və pensiya təminatı islahatları həyata keçirildi.
- Əmək pensiyaları artırıldı və sosial təminat sistemi daha şəffaf və ədalətli hala gətirildi.
- Müharibə veteranları, şəhid ailələri və əlillər üçün dövlət yardımları artırıldı.
- 3.2. İşsizliyin azaldılması və məşğulluq siyasəti
- İş yerlərinin yaradılması üçün dövlət proqramları icra edildi.
- Gənclərin və yeni məzunların məşğulluğunu artırmaq üçün müxtəlif təlim proqramları təşkil edildi.
- Sahibkarlığın inkişafına dəstək olaraq güzəştli kreditlər və dövlət yardımları təqdim olundu.
- 3.3. Səhiyyə və sosial xidmətlərin inkişafı
- Yeni xəstəxanalar və tibb mərkəzləri açıldı, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyəti artırıldı.
- Tibbi sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı.
- Uşaqlar və yaşlılar üçün sosial xidmət mərkəzlərinin sayı artırıldı.

Heydər Əliyevin təhsil, mədəniyyət və sosial siyasət sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Onun təşəbbüsləri nəticəsində təhsil sistemi modernləşdirilmiş, milli mədəniyyət qorunmuş və sosial rifah səviyyəsi artırılmışdır. Bu siyasət Azərbaycan xalqının rifahını yüksəltməklə yanaşı, gələcək nəsillərin daha savadlı, vətənpərvər və milli kimliyinə bağlı böyüməsini təmin etmişdir.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND STRONG AZERBAIJAN

Heydar Aliyev, as the founder of modern Azerbaijan, implemented significant reforms to strengthen the state. Under his leadership, political stability was established, economic development accelerated, and the country's international standing was reinforced. He took major steps in oil strategy, national security, and foreign policy. His legacy continues to guide Azerbaijan's development today.

Keywords: Heydar Aliyev, strong state, development strategy, national security, oil policy, independence, foreign policy, economic reforms, education and culture, social welfare.

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И СИЛЬНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН

Гейдар Алиев, как основатель современного Азербайджана, провёл важные реформы для укрепления государства. Под его руководством была обеспечена политическая стабильность, ускорилось экономическое развитие и укрепилась международные позиции страны. Он предпринял значительные шаги в нефтяной стратегии, национальной безопасности и внешней политике. Его наследие продолжает направлять развитие Азербайджана и сегодня.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, сильная страна, стратегия развития, национальная безопасность, нефтяная промышленность, независимость, внешняя политика, экономические реформы, образование и культура, социальное благополучие.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı. s. 15–28, 63–71
2. Əliyev, H. (1999). Azərbaycanın neft strategiyası. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. s. 9–24, 40–55
3. Qasımov, T. (2010). Heydər Əliyev və müasir Azərbaycanın inkişafı. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı s. 31–47, 90–103
4. Həsənov, Ə. (2013). Heydər Əliyevin xarici siyasət kursu. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. s. 12–35, 110–122
5. Əliyev, İ. (2008). Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. s. 55–69, 144–158
6. Məmmədov, R. (2015). Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası və Azərbaycanın inkişaf modeli. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. s. 28–42, 88–95
7. Əliyeva, Z. (2020). Heydər Əliyev və sosial siyasət. Bakı: Elm Nəşriyyatı. s. 17–30, 77–83
8. Əliyev, H. (1995). Azərbaycanın dövlət quruculuğu və demokratiya yolu. Bakı: Azərənşr. s. 21–36, 60–67
9. Cornell, S. (2011). Azerbaijan Since Independence. New York: M.E. Sharpe. pp. 85–101, 155–167
10. Shaffer, B. (2012). Energy Politics and Azerbaijan: From Heydar Aliyev to Ilham Aliyev. London: Routledge. pp. 33–49, 120–134

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ KLASSİK İRSİMİZ

Leyla KƏRİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: leyla.karimova86@gmail.com
ORCID İD: 0009-0009-2914-786X

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının fəxr etdiyi, qürur duyduğu dahi bir şəxsiyyətdir. Hər zaman millətinin taleyini düşünən, xalqının milli mənafeyi naminə çalışan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dönmənin bütün dövrlərində dövlətçiliyə xidmət edən uğurlu bir siyasət həyata keçirmişdir. Tarixi keçmişin qorunması, milliliyin yaşadılması, əməllərə sadıqlıq, dilimizin, mədəniyyətimizin qorunması Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasından irəli gələn uğurlu siyasətin tərkib hissəsidir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətini, incəsənətini, dilini, tarixini, ədəbiyyatını olduqca yüksək dəyərləndirir, xalqımızın sahib olduğu bütün gözəllikləri qorumağa yönəlmiş addımlar atırdı. Vaxtaşırı ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ilə keçirilən görüşlər, Azərbaycan incəsənətinə qayğı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mədəni mirasımıza, klassik irsimizə olan rəğbətindən irəli gəlirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımızın sahib olduğu klassik irsi yüksək qiymətləndirmiş, klassiklərimizin adının əbədləşdirilməsi naminə mütərəqqi addımlar atmışdır. Hələ Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi işlədiyi dövrdə Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycançılıq ideologiyasından irəli gələn uzaqgörən bir siyasət irəli sürdü və xalqımızın dünya xalqları içərisində öz mövqeyi olmasına istiqamətlənmiş qərarlar qəbul etdi. Bir sıra görkəmli ədiblərimizin, mədəniyyət xadimlərimizin yubiley tədbirlərinin keçirilməsi, onların abidələrinin ucaldılması, haqqında filmlərin, verilişlərin lentə alınması Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu sahədə attığı mütərəqqi addımlar sırasındadır. 1972-ci ildə görkəmli xadim Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyinin keçirilməsi, abidəsinin Bakı şəhərində ucaldılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı

ilə bağlıdır. 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyinin keçirilməsi, 1982-ci ildə Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin keçirilməsi, 1996-cı ildə Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi, dahi ədiblərimizin abidələrinin ucaldılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. Ümummilli Lider təkcə bununla kifayətlənməyərək, Bakı şəhərində Cəfər Cabbarlının, Mehdi Hüseynzadənin, Hüseyn Cavidin, Səttar Bəhlulzadənin, Şuşa şəhərində Molla Pənah Vəqifin heykəllərinin ucaldılmasının təşəbbüskarı olmuşdur. Bununla yanaşı, Ulu Öndər Heydər Əliyev Qara Qarayev, Niyazi, Rauf Hacıyev kimi görkəmli mədəniyyət xadimlərinin, eləcə də Cəfər Cabbarlı, Rəsul Rza, Süleyman Rəhimov kimi şair və yazıçılarımızın yubiley tədbirlərinin keçirilməsi barədə müvafiq sərəncamlar imzalamışdır. Azərbaycanın ustad aşığılarından olan Aşıq Ələsgərin 175 illik və Aşıq Alının anadan olmasının 180 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi qərarı Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev xalqımızın sahib olduğu zəngin ədəbi, mədəni irsi olduqca yüksək dəyərləndirir, mədəniyyətin inkişafında, dilimizin zənginləşməsində inkişafın labüdlüyünü vurğulayırdı. Bu baxımdan Heydər Əliyev dilimizin zənginləşməsində elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın ön planda olduğunu bildirirdi: “Mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yazıçılar İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərməlidir [1; 42].

Ulu Öndər Heydər Əliyev həyatı boyu Azərbaycana sadıq olan fenomen bir şəxsiyyətdir. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə Azərbaycançılıq strategiyasına əsaslanan uğurlu siyasət yürüdən dahi rəhbər gələcəyi qurmaq üçün keçmişə sahib çıxmağı vacib amil hesab edirdi. Azərbaycançılıq məfkurəsindən irəli gələn milli irs, dövlət dili, klassik ənənələrə sadıqlıq, milli birlik və digər amillər xalqımızın rifahının yüksəlməsinə xidmət edirdi. Ulu Öndərimizin mütərəqqi addımlarından biri 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in konstitusiyasında Azərbaycan dilinin rəsmi status əldə etməsi ilə bağlıdır. O zamanlar SSRİ miqyasında bu, nadir görünən hadisələrdən idi. Ulu Öndərimizin qətiyyətli və uzaqgörən siyasəti nəticəsində bu mümkün oldu. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafına hesablanmış siyasət irəli sürən Ulu Öndər dilimizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın vətənpərvər bir təəssübkeşi olmuşdur. Məhz Ulu Öndərin rəhbərliyi sayəsində ötən əsrin 70-80-ci illərində və daha sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda bütün sahələrdə intibah yaşandı, güclü dövlətçilik ənənələri formalaşdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev 12 avqust 1969-cu ildə Qazax şəhərində Azərbaycanın klassik şairi və siyasi xadimi Molla Pənah Vəqifin ev muzeyinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 1982-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev Şuşa şəhərində Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin açılışda iştirak etmiş, şair haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərində mütəfəkkir şairimiz İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyinin qeyd olunması, şair haqqında “Nəsimi” filminin ekranlaşdırılması Ümummilli Liderimizin müvafiq qərarları ilə həyata keçirilmişdir. Tədbirlər planının davamı olaraq, 1980-ci ildə Bakı şəhərində Nəsiminin heykəli ucaldıldı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1979-cu ildə imzaladığı sərəncamla Nizami Gəncəvi irsi yenidən öyrənilməyə, araşdırılmağa, tədqiq olunmağa başladı. Nizami Gəncəvi irsinin müxtəlif dillərə tərcüməsi, öyrənilməsi, yubiley tədbirlərinin keçirilməsi məhz Ulu Öndərimizin adı ilə bağlıdır. Bu tədbirlər planının davamı olaraq, 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin 840, 1991-ci ildə 850 illik yubiley tədbirləri dövlət səviyyəsində keçirildi, 1982-ci ildə şair haqqında “Nizami” filmi çəkildi. 1996-cı ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə böyük şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olundu. Məhəmməd Füzulinin yubiley tədbirində Ulu Öndərin etdiyi çıxış, şairə verdiyi dəyər olduqca əhəmiyyətlidir: “Dahi Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi böyük mütəfəkkir şairin Azərbaycan xalqı qarşısında və bütün türk xalqları, dünya mədəniyyəti qarşısında xidmətlərinə verilən qiymətdir. Eyni zamanda həm də mədəniyyətimizi, tariximizi təbliğ etmək üçün çox əlverişli fürsətdir və biz bundan hərtərəfli istifadə etməliyik” [7; 239].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin klassik irsimizə verdiyi dəyərin ən bariz nümunələrindən biri dahi dramaturq, şair Hüseyn Cavidin nəşinin Sibirin “buzlu cəhənnəm”indən gətirilərək, vətəninə dəfn olunmasıdır. 1982-ci il oktyabrın 26-da Hüseyn Cavid öz vətəninə qaytarıldı, torpağına

qovuşdu. Bu təşəbbüs Ümummilli Liderimizin adı ilə bağlıdır. Məhz onun qərarı və göstərişi ilə bir qrup şəxs bu işi həyata keçirə bildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin mədəni irsimizi yaşatmaq üçün atdığı addımlardan biri klassiklərimizin ev-muzeylərinin yaradılması ilə bağlıdır. Hələ sovet dövründə bir sıra mötəbər şəxslərin ev-muzeylərinin yaradılması ilə bağlı verdiyi qərarlar dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin klassik irisimizə olan dəyərinin bariz nümunəsidir. 1974-cü ildə dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun ev-muzeyinin yaradılması ilə başlanan bu addım daha da geniş vüsət aldı. Bunun ardınca Səməd Vurğunun, Cəfər Cəbbarlının, Bülbülün, Cəlil Məmmədquluzadənin, Molla Pənah Vəqifin, Hüseyn Cavidin və başqalarının ev-muzeyləri açıldı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan folkloruna, ədəbiyyatına xüsusi önəm vermişdir. Ulu Öndərin imzaladığı 1997-ci il 20 aprel tarixli fərman ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubiley tədbirinin keçirilməsi qərara alındı. Bunun ardınca Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə UNESCO səviyyəsində həmin eposa aid tədbirlər təşkil edildi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “ana kitabımız” adlandıran Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımızın sahib olduğu bu eposu yüksək dəyərləndirmiş, haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında epos yox, bütöv xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərəzi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır” [2; 6].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev daim xalqının yanında olan, onun mənafeyini müdafiə edən dahi şəxsiyyətdir. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə dövlətçilik naminə bir sıra mütərəqqi qərarlar verən, Azərbaycanı dünyada tanıdan dahi rəhbərimiz Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin inkişafında, qorunmasında, tədqiqində müstəsna xidmət göstərmiş, vaxtaşırı mühüm qərarlar vermişdir. Azərbaycançılıq ideologiyasından qaynaqlanan vətən sevgisi Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin əsasını təşkil edir. Təkcə klassik irsə qayğısı ilə deyil, bütün sahələrə olan diqqəti ilə seçilən Ümummilli Liderimiz Azərbaycanın inkişafında, Azərbaycan xalqının rifahının yaxşılaşması istiqamətində qabaqcıl işlər görmüş, yüksək tribunallarda Azərbaycanı təmsil etmişdir. Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Çağdaş dövrümüzdə Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda bütün sahələrə diqqət yetirən dövlət başçısıdır. Dövlət başımız tərəfindən mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə diqqət yetirilir, onlarla görüşlər keçirilir, adları əbədləşdirilir, təltif olunur, müxtəlif tədbirlər planı həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən İ.Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi münasibətilə Azərbaycanda 2019-cu il “Nəsimi ili”, Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə “Nizami ili” elan olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva tərəfindən vaxtaşırı Muğam müsabiqələri, mədəniyyət xadimləri ilə görüşlər, klassiklərimizin yubiley tədbirləri həyata keçirilir. Azərbaycan bu gün uğurla inkişaf edir və dünyanın inkişaf etmiş ölkəri sırasında qərarlaşmışdır. Bütün bunlar Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən təməli müvəffəqiyyətlə qoyulan siyasətin uğurlu davamının nəticəsidir.

Summary

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND OUR CLASSIC HERITAGE

Our National Leader Heydar Aliyev is a genius who highly values our classical heritage, as well as all spheres. The measures taken to study, preserve and pass on to future generations the literary and cultural heritage of Azerbaijan occupy an important place in the far-sighted policy of our Great Leader Heydar Aliyev. The article discusses the work done by the great personality Heydar Aliyev to preserve our classical heritage. The article talks about the work done to preserve the valuable heritage of our national leader and our people, to study the works of our classical poets

and writers and to perpetuate their names. At the same time, the article examines the decisions taken by the Great Leader Heydar Aliyev during his years of rule regarding the erecting monuments to them, as well as holding anniversary events for our classics.

Keywords: *classic, literature, monument, museum, culture*

Резюме
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И НАШЕ
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

Общенациональный лидер Гейдар Алиев — гений, который высоко ценит наше классическое наследие, а также все сферы. Меры, принимаемые для изучения, сохранения и передачи будущим поколениям литературного и культурного наследия Азербайджана, занимают важное место в дальновидной политике Общенационального Лидера Гейдара Алиева. В статье рассматривается работа, проделанная великой личностью Гейдаром Алиевым по сохранению нашего классического наследия. В то же время в статье рассматриваются решения, принятые Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым в годы его правления относительно возведения памятников нашим классикам и проведения юбилейных мероприятий.

Ключевые слова: *классика, литература, памятник, музей, искусство*

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı / H.Əliyev. – Bakı: Ozan, – 1999. – 496 s.
2. Əliyev, H.Ə. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası : [2 cildə] / Red. hey. sədri Anar. – Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, – c. 2. – 2000. – 567 s.
3. Əsgərli, Ə.B. Heydər Əliyevin Azərbaycan klassik ədəbiyyatı sahəsində siyasətinə dair // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, – 2018 №1, – s. 11-20.
4. İmanov, M.K. Heydər Əliyev və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu // – Bakı: Türkologiya jurnalı, – 2017, №2, – s. 46-54.
5. Kərimli, T. H. Heydər Əliyev və klassik irs / T.Kərimli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 188 s.
6. Qarayev, Y.V. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı / Bakı: Şərq-Qərb, –2009, – 248 s.
7. Şəmsizadə, N.Ş. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq / N.Şəmsizadə, tərt. ed., Y.Qarayev. – Bakı: Şərq-Qərb, –2009, – 248 s.
8. Yusifoğlu, Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı: [Elektron resurs] / Bakı: Xalq qəzeti –16 iyun 2023. URL: <https://xalqqazeti.az/az/medeniyyet/130749-heyder-eliyev-ve-azerbaycan-edebiyati>

AZƏRBAYCAN XALQININ DÖVLƏTÇİLİK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Ləzifə QASIMOVA

Pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Bakı Dövlət Universiteti.

E-mail: qasimovalzif@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-5301-2415

Azərbaycan xalqının ən qədim tarixə malik milli mənəvi dəyərlərindən biri də dövlətçilikdir.

Dövlətçilik dedikdə, fikrimizcə, hər hansı bir xalqın, millətin tarixən yaşadığı ərazidə bütün sərvətlərin sahibi olması, rəsmi dövlət rəmzləri olan (dil, bayraq, gerb, himn, pul, ordu) müstəqil hüquqi siyasi qurumlara malik olması nəzərdə tutulur. Dövlətçilik dövlətin yaranması ilə başlanır.

Azərbaycan xalqı ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik xalqlardandır. Hələ Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk siyasi qurumlar – tayfa ittifaqları, Manna dövləti, Atropatena və Albaniya dövlətləri Ərəb xilafətinin zəifləməsi şəraitində yaranmış ilk feodal dövlətlər (Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər), Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Cəlarilər, Atabəylər dövlətləri, Azərbaycan torpaqlarının hamısını özündə birləşdirən Azərbaycan Səfəvi dövləti, müstəqil dövlət atributları olan xanlıqlar, birinci, ikinci və üçüncü müstəqil Azərbaycan Respublikaları dediklərimizdən soraq verir.

«Oğuznamə» (Nəsihətnamə) və Səlcuq sultanı Alp Arslan Məlikşahın dövründə yazılmış «Dövləti idarəetmə kitabı» (*Siyasətnamə*) Azərbaycan dövlətçiliyi ənənələri tarixində mühüm yer tutur. Onlar xalqımızın dövlətçilik ənənələrindən soraq verən qiymətli sənədlərdir.

Oğuz hakimi Səbutəkin oğlu Mahmuda yazırdı ki, «Siyasətlə bağlı heç bir işdə zəiflik göstərmə. Ədalət və şəriət yolundan çıxma. Qılınca gərək olan yerdə qırmanca əl atma, qırmanca gərək olan yerdə qılınca əl vurma. Ölkənin idarəsində qəfil olma. Adamlara ilk günahlarına görə cəza vermə. İşləri təkrar qarışdıranları cəzalandır. Orduya daim diqqətli ol, əsgərlərin halını öyrən, ehtiyaclarını ödəməyə çalış... Bacarıqsız və cəsərtsiz adamları yanında saxlama. Haqlı olanın haqqını ver... İşə layiq olmayanlara tapşırma, adamlara hünər və qabiliyyətlərinə görə iş buyur. Hər işdə dostluğu sınaqdan çıxmış adamların məsləhətlərini qəbul et, amma öz ağılnla qərar ver. Ədalətli və mərd ol». (2. Səh.123)

«Siyasətnamə»də dövlət başçısına, eləcə də bütün idarə etməyə çalışanlara xas olası keyfiyyətlər: ədalətli, xoşxasiyyət, elmlə, mərhəmətli, nəzakətli, təmiz əxlaqlı, saf mənəviyyatlı olmaq və s. tövsiyə olunurdu. Göstərilirdi ki, «ədalətli cəmiyyət qurmaq üçün irili-xırdalı bütün işləri əli, dili, qələmi, əməli, qəlbi, düz olan ağıllı, elmlə insanlara tapşırmaq lazımdır. Ölkədə qayda-qanun möhkəm olsa, hökmlər düzgün yerinə yetirilsə, işlər ədalətlə gedər».

Bundan başqa tarixin müəyyən zaman kəsiyində iri imperiya və dövlətlərin tərkibində olarkən Azərbaycan ərazisində özünü müstəqil idarə edən (Albaniya, Şirvanşahlar) siyasi qurumlar da mövcud olmuşdur.

Milli dövlətçiliyimizin ən mühüm şərtlərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, mövcud milli siyasi qurumlar təkcə ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, habelə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və inkişafına xidmət etmişlər. Onlar xalqımıza çox zəngin milli dövlətçilik ənənələri bəxş etmişlər. Milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də indi çox aktual səslənən azərbaycançılıqdır. Bu mənəvi dəyərin kökləri çox qədimlərə gedir. Onun əsasını ana torpaqlarımızda çoxsaylı etnosların yaşaması təşkil edir. Tarixi hesablamalara görə, Azərbaycan ərazisində təqribən 50-dən çox etnik soylar məskunlaşmışdır. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabonun göstərdiyinə əsasən, təkcə qədim Albaniyada 26 müxtəlif dildə danışan etnos olmuşdur.

Məhz bu da azsaylı etnosların əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən etnosun-türklərin ətrafında birləşməsinə zəruri etmişdir. Buradan da azərbaycançılıq ideyası meydana gəlmişdir.

Bu ideya «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında daha əsaslı şəkildə öz əksin tapmışdır. Dastanda Vətən duyğuları, torpaq ideyası, birlik ideyası verilmişdir. Bu ideya Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin, Molla Pənah Vəqifin, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsənbəy Zərdabının, Nəcəf bəy Vəzirovun, Nəriman Nərimanovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin,

Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Abbas Səhhətin, Cəfər Cəbbarlıının, Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin, Süleyman Rüstəmin, Rəsul Rzanın, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rza Ulutürkün, Süleyman Rəhimovun və onlarla digərlərinin əsərlərində inkişaf etdirilib möhkəmləndirilmişdir. O, Səməd Vurğunun «Azərbaycan», Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam», Süleyman Rüstəmin «Azərbaycana gəlsin», Rəsul Rzanın «Ərk qalası» və s. əsərlərdə lirik tərənnümünü tapmışdır.

Bu ideologiyanın kökləri çox qədimə getsə də, yenidir. O, konkret olaraq XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyimizin bərpası və möhkəmləndirilməsi şəraitində irəli sürülmüşdür. Onun əsl müəllifi ümummilli lider mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev olmuşdur. O göstərmişdir ki, azərbaycançılıq Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edir. Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər – bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissəsidir. Azərbaycançılıq – bu anlayışa daxil olan prinsiplərin vəhdətini, bütövlüyünü, baş xəttini özündə ehtiva edib, Azərbaycan xalqının bütün tarixi boyu hazırlanmışdır. Azərbaycançılıq – xalqımızın uzun mübarizələr yolunda tarixən qazandığı milli ideologiyamızdır. Azərbaycan xalqı gələcəyini bu işıqlı qayədən çıxış edərək qurur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının II qurultayında Azərbaycanda dövlət siyasətinin azərbaycançılıq əsasında qurulmasını irəli sürmüşdür. O demişdi: «...Azərbaycanda yaşayan insanların hamısı – mən xristianları demirəm – həmişə özünü azərbaycanlı hesab edirlər. Onlar həqiqətən azərbaycanlıdırlar və hamımızın birlikdə ən əsas məqsədimiz azərbaycançılığı möhkəmləndirmək, qorumaq və burda Azərbaycan xalqını, Azərbaycan əhalisini bunun ətrafında birləşdirməkdir».

İndi Azərbaycanda bir sıra müxtəlif soylu etnoslar – türklər, talışlar, ləzgilər, kürdlər, tatarlar, darginlər, saxurlar, udinlər və başqaları yaşamaqdadırlar. Onlar artıq bir-birinə qovuşmuşlar. İslam dini onların qaynayıb-qovuşmasında əsaslı rol oynamışdır. Onlar hamı üçün məqbul sayılan mədəniyyət, dil, həyat tərz-i ümumiliyində birləşmişlər.

Bundan başqa, yadelli işğalçılar və müstəmləkəçilər tərəfindən Azərbaycanın dəfələrlə parçalanması, onun torpaqlarının qonşular tərəfindən pay-puç edilməsi azərbaycanlıların pərənpərən düşməsinə səbəb olmuşdu. Üstəlik indi dünyada gedən beynəlmilləşmə prosesi, Azərbaycanın daxili sosial-iqtisadi çətinlikləri onların planetin çox ölkələrində məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Deməli, indi azərbaycançılıq dünyanın hər guşəsinə pərənpərən düşmüş azərbaycanlıları da bir ideya əsasında birləşdirmək ideologiyasına çevrilmişdir.

Azərbaycançılıq ideyasının gerçəkləşməsində dünya azərbaycanlılarının həmrəylik hərəkətinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, hər il dekabrın 31-i dünya azərbaycanlılarının həmrəylik bayramı kimi qeyd olunur. İndi böyüməkdə olan nəsillərə ötürəcəyimiz, aşılayacağımız milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də azərbaycançılıq ideologiyası olmalıdır. Onun vacibliyi artıq göz qabağındadır.

Beləliklə, tarixən yaranıb formalaşmış yuxarıda sözügedən dəyərlər xalqımızın yüksək mənəviyyatından soraq verir. Onları qoruyub inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq ən vacib və zəruri vəzifə hesab edilməlidir. Bu vəzifənin əməli olaraq həyata keçirilməsi müstəqillik şəraitində daha vacib və aktualdır.

Getdikcə möhkəmlənən və inkişaf edən müstəqilliyimiz bu gün üçün çox əlverişli və münbit şərait yaratmışdır. Vəzifə bu şəraitdən səmərəli istifadə etməkdir.

Ana dilimiz də mənəvi dəyərlərimizdəndir. O, azərbaycançılığın ifadə formasıdır. Ona hörmət, onu qoruyub saxlamaq tələyüklü vəzifədir. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvətidir. Onun pasportudur. O, xalqı, milləti xalqlar, millətlər sırasına çıxaran başlıca şərtidir.

Ana dili! Bu dünyanın şəkli. Ana südündən, dağ çiçəyindən, Savalanın qarından, çayların həvəsindən, başımız üstündən uçan qartalların harayından, meşələrin xışıltısından, duman rəngindən, şimşək çaxmasından, torpaq təmasından, yay leysanından, ay işığından və uzaq-uzaq ulduzların pıçıldısından yaranmışdır.

Min illərin o üzündə şölənənən ocaqdır! Bu günkü okean genişliyində elə min il əvvəlki kimi duru və safdır. Deməli, Ana dili tarix boyu göz bəbəyi kimi qorunub saxlanmışdır. Xalqın mənəviyyatını əks etdirən ana dilimiz sovet rejimi dövründə az qala rus dilinə çevrilmişdi. Az qala sərvətlərimizi, varımızı əlimizdən aldılar kimi, dilimizi də məhv edəcəkdilər. Ölkədə «ruslaşma»

siyasəti gedirdi. Azərbaycan dilində danışana çox mənfi münasibət bəslənilirdi. Təşkilatlarda, idarələrdə bütün yazı işləri rus dilində icra edilirdi.

Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hisiyyati-qəlbiyyə oyandıran dildir. Mərhum, sabiq prezidentimiz H.Əliyevin Azərbaycanda rəhbər olduğu dövrdə, 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu. Artıq xalqımızın ən mühüm milli-mənəvi dəyərlərindən olan Azərbaycan dili tam mənası ilə müstəqil Azərbaycanın dövlət dili statusunu qazanmışdır. Dilimiz yenidən duruldu və saflaşdı.

N.Nərimanov deyirdi: «Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut, öz məhəbbətini, şəfqəti-madəraməsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir laylay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cism və ruhun möhtac olduğunu məvadi o dildə tələb eləyibsən». (4. S. 275-276)

Başımızın ucalığını, elimizin namusunu, ləyaqətini özündə birləşdirən ana dilimizə hörmət, ehtiram gənclərimizin unutmadığı məsələlərdən olmalıdır. Hələ Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi barəsində danışmaq qadağan olunduğu illərdə X.Rza:

Mən xalqımın şeirinə, sənətinə qurbanam,
Azərbaycan dilinin saitinə qurbanam,
Samitinə qurbanam,

-deyərək, Azərbaycanın istiqlalı, suverenliyi, müstəqilliyi uğrunda özünü qurban verməyə hazır olduğunu da xalqına bildirdi. “Mənim dilim” şeirinin hər misrasında azərbaycançılıq ideologiyası dayanır.

Xəlil Rza “Mənim dilim” şeirində ana dilimizin doğmalığından, onun ən vacib mənəvi dəyərlərimizdən olduğunu vəsf edərək yazmışdır:

“...İllər ötdü yaşa doldum.
Anladım ki, ana dilim
Ürəyimdən çıxmaz mənim,
Doğransam da dilim-dilim”.
Məhv olarsa bir gün bu dil,
Göygöl onda göygöl deyil.
Qoşqar onda Qoşqar deyil,
Öz dilini sən qala bil!
Sağdır dilim,
Demək, sağdır şərəfətim, ləyaqətim.
Sağdır demək milyard yaşlı məmləkətim,
Zamandan-zamana, əsrdən-əsrə
Vuruşla yol gələn davalı dilim!
Babək qılıncının davamı dilim!
Kim qorumur öz dilini,
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-ilim.

Bütün bunlar göstərir ki, ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilib formalaşdırılan Azərbaycan dövlət dili azərbaycançılığın təməl daşdır.

Summary **STATESMANSHIP AND AZERBAIJANISM TRADITIONS** **OF THE AZERBAIJAN PEOPLE**

Every nation is endowed with its own distinctive traditions of statehood. The Azerbaijani people are no exception, possessing a unique heritage of statecraft and Azerbaijanism. While the origins of these traditions are deeply rooted in antiquity, it was the visionary leadership of Heydar Aliyev who imparted depth, form, and continuity to them, embedding them indelibly in the collective consciousness of the nation. Consequently, these traditions are indissociable from his legacy.

This article explores the historical evolution of statehood traditions, examining their defining characteristics and elucidating the contributions of their architect. It further analyzes the fundamental principles and core values of Azerbaijanism, providing an in-depth interpretation of its ideological framework, with particular emphasis on the Azerbaijani language, which underpins the very essence of the Azerbaijanism ideology.

Keywords: statehood, people, Azerbaijanism, tradition, Azerbaijani language, symbol, ideology

Резюме

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ И ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

У каждого народа есть свои традиции. Азербайджанский народ также имеет свои уникальные традиции государственности и азербайджанства. Хотя история этих традиций древняя, именно великий лидер Гейдар Алиев придал им содержание, сформировал и передал в народную память. Вот почему эти традиции связаны с его именем.

В статье рассматривается история написания традиций государственности, ее атрибуты, освещается деятельность ее основателя. Освещены суть и содержание азербайджанских ценностей, а также прокомментированы представления об азербайджанском языке, составляющие основу азербайджанской идеологии.

Ключевые слова: государственность, народ, традиции, азербайджанский язык, символ, идеология

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı. Məruzə, Bakı, 2001, 9-10 noyabr. (s.66)
2. Əbu Əli Həsən İbn Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, 2-ci nəsr, Bakı, Elm, 1989. (s.135)
3. F.Ulutürk Xəlil Rza. Kədərimlə qol-boyun. Bakı, 2003.
4. N.Nərimanov. Əsərləri, Bakı, 1956. (s.275-276)

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN TƏHSİL SİYASƏTİNDƏ PSIXOLOQ İŞİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR

Məryəm ZEYNALOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: zeynalova.mrm@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-3082-8478

GİRİŞ

Qloballaşan dünyada sürətli informasiya axını, texnologiyanın təsiri və sosial mühitin dəyişməsi uşaqların və yeniyetmələrin psixoloji inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, məktəb psixoloqlarının fəaliyyəti yalnız fərdi və qrup konsultasiyaları ilə məhdudlaşmır, həm də sosial-emosional bacarıqların formalaşdırılması, münaqişələrin həlli, stress və psixoloji təzyiqlə mübarizə, motivasiyanın artırılması kimi mühüm məsələləri əhatə edir. Heydər Əliyevin təhsil siyasətində əsas prioritetlərdən biri insan amili və onun inkişafına verilən yüksək dəyərdir. Xüsusilə, şagirdlərin psixososial inkişafı, emosional rifahı və akademik uğurlarının artırılması üçün məktəb psixoloqlarının valideynlər, müəllimlər və şagirdlərlə effektiv əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailənin uşağın psixoloji sağlamlığındakı rolu nəzərə alınaraq, valideynlərin maarifləndirilməsi və onların övladları ilə daha sağlam ünsiyyət qurmasına dair tədbirlər təhsil siyasətində xüsusi yer tutur. Bu kontekstdə məktəb psixoloqlarının əsas vəzifələrindən biri də psixoloji risk faktorlarının erkən aşkarlanması və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Müasir dövrdə məktəb psixoloqlarının qarşısında yeni çağırışlar meydana çıxır. Onların fəaliyyəti

təkcə fərdi konsultasiya ilə deyil, həmçinin inklüziv təhsil prinsiplərinin həyata keçirilməsi, xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla işin təşkili və emosional intellektin inkişaf etdirilməsi kimi sahələrlə də sıx bağlıdır. Bu yanaşma, Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının əsas prinsipləri ilə uzlaşaraq, hər bir şagirdin fərdi inkişafına və cəmiyyətə inteqrasiyasına töhfə verməyə yönəlmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Müasir təhsil sistemində məktəb psixoloqunun rolu təkcə problemlərin həlli ilə məhdudlaşmır, həm də psixoloji profilaktika, sosial-emosional bacarıqların inkişafı və ailələrlə aktiv əməkdaşlıq kimi sahələri əhatə edir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təhsil siyasətində insan amili və psixoloji rifahın qorunması əsas prinsiplərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan, məktəb psixoloqunun fəaliyyəti təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin emosional sağlamlığına və sosial inteqrasiyasına da mühüm töhfə verir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin nəticəsi olmuşdur. 1998-ci ildə qəbul edilən “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun [9] və 2009-cu ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [1] ölkədə təhsilin inkişafına hüquqi zəmin yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin psixososial inkişafını və rifahını təmin etmək üçün müvafiq tədbirləri nəzərdə tutmuşdur. Heydər Əliyevin təhsil siyasətində inklüzivlik və psixoloji xidmətin inkişafı mühüm yer tutur. Ulu Öndər inklüziv və sağlam təhsil mühitinin formalaşmasını daim dəstəkləmiş və bunun təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir etdiyini vurğulamışdır. Bu istiqamətdə 2023-cü ildə qəbul edilən “İnklüziv təhsil haqqında” Qanun Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Məktəb psixoloqu yalnız problemlərin aradan qaldırılması ilə məşğul olmamalı, həm də profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, psixoloji maarifləndirmə və ailələrlə aktiv kommunikasiya qurulması işinə cəlb olunmalıdır. Bunun üçün məktəblərdə psixoloji dəstək proqramları hazırlanmalı, şagirdlərin psixi sağlamlığının qorunması istiqamətində təlimlər və seminarlar təşkil edilməlidir.

Heydər Əliyev təhsil sahəsində hüquqi baza yaradaraq məktəblərdə psixoloji xidmətin təşkilini nəzərdə tutan normativ aktların qəbul edilməsinə nail olmuşdur. “Psixoloji xidmət haqqında” Qanun (2020) bu sahədə mühüm addımlardan biri olmuş, təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili və məktəb psixoloqlarının vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində konkret tədbirlər planı formalaşdırmışdır.

Bundan əlavə, Ulu Öndərin siyasəti nəticəsində formalaşan təhsil strategiyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin “Ümumtəhsil məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili haqqında Təlimatı” (2017) qəbul edilmişdir. Bu sənəd məktəb psixoloqlarının fəaliyyət sahələrini, şagirdlərin psixoloji qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi mexanizmlərini müəyyən etmişdir.

Psixoloji xidmətin əsas istiqamətləri:

1. Şagirdlərin sosial-emosional rifahının dəstəklənməsi;
2. Psixoloji diaqnostika və qiymətləndirmə;
3. Valideynlərlə əməkdaşlıq;
4. Müəllimlər üçün metodiki dəstək və s.

Araşdırmalar onu göstərir ki, valideynlərin məktəb psixoloqu ilə əməkdaşlığı şagirdlərin məktəbdə uğurlu adaptasiyasına və akademik nəticələrinin yaxşılaşmasına müsbət təsir edir. Heydər Əliyevin təhsil siyasəti çərçivəsində məktəb-valideyn-psixoloq üçtərəfli əməkdaşlığının qurulması vacib məsələlərdən biri olmuşdur [2, 276].

Eyni zamanda, məktəb psixoloqlarının təhsildə rolu onların davamlı peşəkar inkişafını tələb edir. Heydər Əliyevin milli təhsil sisteminin inkişafına yönəlmiş siyasəti “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində də əksini tapmışdır [8,74]. Bu sənəddə məktəblərdə psixoloji xidmətlərin gücləndirilməsi, psixoloqların ixtisasartırma proqramlarına cəlb edilməsi və müasir metodikalarla təmin olunması əsas hədəflərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa, məktəblərdə psixoloji xidmətlərin maddi-texniki bazası gücləndirilməli, resurslarla təminat artırılmalı və daha çox məktəbdə psixoloq ştatı açılmalıdır. Məktəb psixoloqlarının fəaliyyəti təkcə şagirdlərə deyil, bütövlükdə məktəb icmasına yönəlməlidir. Onların müəllimlər üçün təşkil etdiyi stress idarəetmə təlimləri, kollektiv əməkdaşlıq və pedaqoji psixologiya ilə bağlı seminarlar müəllimlərin iş keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, məktəbdə sağlam psixoloji mühitin yaranmasına da müsbət təsir göstərir.

Məktəblərdə psixoloji dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, psixoloji maarifləndirmə və preventiv tədbirlərin sistemləşdirilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- Şagirdlərin psixoloji sağlamlığının qorunması üçün xüsusi proqramların hazırlanması;
- Sosial-emosional öyrənmə bacarıqlarının inkişafı və emosional intellektin formalaşdırılması;
- Stress və psixoloji təzyiqin idarə olunması üzrə fərdi və qrup məsləhətlərinin təşkili;
- Rəqəmsal psixoloji alətlərdən istifadə etməklə onlayn konsultasiyaların keçirilməsi.

Bundan əlavə, müasir məktəb psixoloqları təhsildə inklüziv yanaşmaların tətbiqinə töhfə verməli, xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərlə iş metodlarını inkişaf etdirməlidirlər. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yeni metodologiyaların tətbiqi psixoloji xidmətlərin effektivliyini artıracaqdır. Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında valideynlərin iştirakı mühüm rol oynayır. Ailədaxili münasibətlərin şagirdin akademik nailiyyətlərinə və emosional inkişafına təsiri nəzərə alınaraq, məktəb psixoloqları valideynlərlə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- Valideynlər üçün maarifləndirici seminarların təşkili;
- Ailələrə fərdi və qrup psixoloji məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- Inklüziv təhsilə valideynlərin cəlb olunması və onların xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara dəstək verməsi üçün metodik təlimlərin keçirilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, [1;3] valideynlərin məktəb psixoloqu ilə əməkdaşlığı şagirdlərin akademik göstəricilərinə və sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, bəzi ailələr psixoloji xidmətlərə skeptik yanaşdığı üçün məktəb psixoloqları maarifləndirmə işlərini daha da genişləndirməlidirlər.

Müəllimlər şagirdlərin gündəlik psixoloji vəziyyətini yaxından müşahidə edən və onlarla birbaşa təmasda olan əsas şəxslərdir. Bu səbəbdən məktəb psixoloqlarının müəllimlərlə əməkdaşlığı təhsil mühitində psixoloji sağlamlığın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

1. Müəllimlər üçün psixoloji strategiyalar barədə seminarların təşkili;
2. Sınıf daxili münasibətlərin tənzimlənməsi üçün müəllimlərə fərdi metodiki dəstək verilməsi;
3. Müəllimlərin psixoloji streslə mübarizə bacarıqlarının artırılması və onların emosional rifahının qorunmasına dair təlimlərin keçirilməsi.

Müasir təhsil sistemi yalnız akademik biliklərin ötürülməsinə deyil, həm də şagirdlərin psixoloji və sosial inkişafına yönəlmişdir. Bu kontekstdə məktəb psixoloqlarının rolu təhsil sisteminin davamlı inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, məktəb psixoloqları şagirdlərin, valideynlərin və müəllimlərin psixoloji rifahını təmin edən əsas fiqurlardan biridir. Onların fəaliyyəti yalnız fərdi problemlərin həlli ilə məhdudlaşmır, həm də təhsil prosesinin hərtərəfli inkişafına və şagirdlərin psixososial inkişafına xidmət edir. Bu səbəbdən, məktəb psixoloqlarının rolu təhsil sistemində daha da gücləndirilməli, onların fəaliyyəti daha da genişləndirilməlidir. Məktəb psixoloqları yalnız psixoloji problemlərin müəyyənləşdirilməsi və həlli ilə məşğul olmamalıdır, həm də bu problemlərin qarşısını almağa, şagirdlərin emosional və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və müəllimlərin psixoloji dəstək mexanizmlərini formalaşdırmağa yönəlmiş fəaliyyətlərdə aktiv iştirak etməlidir. Xüsusilə, müasir dövrdə inklüziv təhsil mühitinin formalaşması ilə əlaqədar məktəb psixoloqlarının üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Onlar xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla işləmək, onların məktəb mühitinə

adaptasiyasını təmin etmək, həmyaşıdları arasında qarşılıqlı anlaşmanı artırmaq və inklüziv mühitin effektiv şəkildə təşkil olunmasına dəstək vermək kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirirlər. Bu istiqamətdə Heydər Əliyevin təhsil siyasətindəki əsas prinsip — inklüziv təhsil və psixoloji dəstəyin əhəmiyyəti, məktəb psixoloqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə daha da güclənir. Onun liderliyi altında həyata keçirilən islahatlar təhsil sistemində şagirdlərin psixoloji rifahını təmin edən, müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlar üçün də bərabər imkanlar yaradan bir mühitin formalaşmasına töhfə vermişdir.

Summary

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL WORK IN THE EDUCATIONAL POLICY OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND MODERN REQUIREMENTS

In a rapidly globalizing world, the influence of technology, fast information flow, and changes in the social environment have a direct impact on the psychological development of children and adolescents. In this context, the role of school psychologists goes beyond individual and group counseling to include the development of social-emotional skills, conflict resolution, stress management, and motivation enhancement. One of the core priorities in the educational policy of the National Leader Heydar Aliyev was the value placed on human development. Effective collaboration between school psychologists, teachers, parents, and students is essential to improving students' psychosocial well-being and academic success. Considering the family's role in a child's psychological health, educating parents and supporting healthy communication within families hold a special place in educational policy. School psychologists play a key role in identifying psychological risk factors early and implementing preventive measures. Today, they face new challenges, including the implementation of inclusive education, working with students with special needs, and fostering emotional intelligence. This approach, aligned with Heydar Aliyev's educational strategy, aims to support each student's personal development and integration into society.

Keywords: *school psychologist, parent-psychologist collaboration, psychological support, students' social-emotional development, inclusive education*

Резюме

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ

В условиях стремительной глобализации, влияния технологий, потока информации и изменений в социальной среде психологическое развитие детей и подростков подвергается прямому воздействию. В этом контексте деятельность школьных психологов выходит за рамки индивидуального и группового консультирования, охватывая развитие социально-эмоциональных навыков, разрешение конфликтов, управление стрессом и повышение мотивации. Один из ключевых приоритетов в образовательной политике Общенационального лидера Гейдара Алиева — это высокая ценность, придаваемая человеческому фактору и его развитию. Эффективное сотрудничество школьных психологов с родителями, учителями и учащимися имеет решающее значение для обеспечения психосоциального благополучия школьников и их академических достижений. Учитывая важную роль семьи в обеспечении психологического здоровья ребёнка, особое внимание в образовательной политике уделяется просвещению родителей и содействию здоровому семейному общению. Одна из главных задач школьных психологов — раннее выявление психологических рисков и реализация профилактических мер. Сегодня перед школьными психологами стоят новые вызовы, такие как реализация принципов инклюзивного образования, работа с детьми с особыми образовательными потребностями и развитие эмоционального интеллекта. Такой подход, соответствующий стратегии образования, заложенной Гейдаром Алиевым, направлен на всестороннее развитие личности каждого ученика и его интеграцию в общество.

Ключевые слова: *школьный психолог, сотрудничество родителя и психолога, психологическая поддержка, социально-эмоциональное развитие учащихся, инклюзивное образование*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2009. 108 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ümumtəhsil məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili haqqında Təlimat. – Bakı, 2017. 240 s.
3. Axundov, N.Z. Ümumi təhsilin inkişafına Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı (1982–1987-ci illər) // Azərbaycan Məktəbi. – 2023. – №2.
4. Əhmədov, H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası / H.H.Əhmədov. – Bakı: Elm, 2010. – 800 s.
5. Əmrahlı, L.M. Məktəb psixoloqu: metodik vəsait / L.Əmrahlı; elmi red. R.İ.Əliyev. – Bakı: Nurlan, 2014. 205 s.
6. Həmidov, H.H. Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti // Azərbaycan. – 2008. – 5 dekabr. – S. 2.
7. Kərimova, S.H. Məktəb psixoloqu: reallıqlar və çətinliklər: Məsuliyyətin bölüşdürülməsi və birgə iş // Azərbaycan müəllimi. – 2024. – 26 aprel. – №12. – S. 7.
8. Mərdanov, M.C. Heydər Əliyev: Təhsil millətin gələcəyidir / M.C.Mərdanov, Ə.Q.Quliyev. – Bakı: Təhsil, 2002. – 580 s.
9. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – 1998. – URL: <https://e-qanun.az/framework/3292>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ HƏRBİ TƏHSİL SİYASƏTİ

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu. k1

E-mail: mujkan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5693-3748

Zəngin təhsil tariximizin həm ümumi mənzərəsi, həm ayrı-ayrı dövrləri təhsil tədqiqatçılarının maraq dairəsində olan sahədir. Ulu Öndərin təhsil siyasətində milli hərbi təhsil, xüsusən də, ali milli hərbi kadrların yetişdirilməsi xüsusi yer tutur.

Müstəqillik illərimizdə təhsilin bütün sahələrinin yenidən, əsaslı şəkildə, milli təhsil meyarlarına uyğun qurulması hərbi sahəsində, hərbi təhsil sahəsində də özünəməxsus istiqamətlərlə, prinsiplərlə, vəzifə və məqsədlərlə, hüquqi və normativ əsaslarla müəyyənləşdi.

Ölkəmizin milli hərbi təhsil konsepsiyasının yaradılması, məzmununun müəyyənləşdirilməsi, gənclərin – müstəqil Azərbaycan gənclərinin hərbi işə, ordu quruculuğuna azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində münasibətinin formalaşmasında, habelə ibtidai təhsildən başlayaraq, təhsilin sonrakı pillələrində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin gənclərin fiziki hazırlığı ilə kontekstdə ordu quruculuğundakı yeri, bunların milli hərbi təhsil strategiyamızdakı mühüm rolu, başlıca vəzifələri və digər məsələlər Heydər Əliyevin 2 fevral 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası gənclərinin Birinci forumundakı nitqində milli hərbi təhsil proqramı kimi müəyyənləşməklə İslahat Proqramında milli hərbi təhsilin islahatı ilə bağlı müddəaların nəzəri-hüquqi əsası rolunu oynayır. Bu çıxışda Heydər Əliyev müasir Azərbaycan gəncliyinin müstəqil Azərbaycanın gələcəyindəki yerindən, rolundan əminliyini xüsusi diqqətə çəkir. Heydər Əliyev burada Respublika həyatının ağır, çətin olduğuna baxmayaraq gənclərin bugünkü əhval-ruhiyyəsi, onların gələcəkdə hansı durum olur olsun, sərgiləyəcəkləri iradənin, göstərəcəkləri gücdən xəbər verməsini xüsusilə qiymətləndirir, qeyd edir ki, bu forumun çağırılması haqqında müraciət edilərkən, belə qəbul edib, anlayıb ki, bu forumun çağırılmasında məqsəd respublikamızın

inkışafının hazırkı mərhələsində gənclərin strateji vəzifələrini müəyyən etmək, onların fəaliyyəti üçün, yaşayışı, gələcəyi üçün vacib olan problemlərin həll olunması barədə təklifləri dəyərləndirmək, həll etmək yolunda Azərbaycan hakimiyyət orqanlarını, dövlət orqanlarını, güc orqanlarını, bütün başqa təşkilatları bu məsələlərə diqqətin artırılmasında bir araya gəlməlidir: “onlar burdadırlar. Bütün günü biz bir yerdəyik. Onların hamısı buraya ona görə dəvət olunub ki, gənclərin problemlərini bilavasitə eşidib, dinləyib, hiss edib, hərə öz imkanı daxilində bunların həll olunması üçün tədbirlər görsün. Bunu mən respublikanın hakimiyyət orqanları qarşısında, konkret vəzifə kimi qoyuram” [1, 342]. Müstəqilliyimizin qorunub saxlanmasının mühüm şərtlərinin müzakirə obyektində Heydər Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla bağlı məsələləri ardıcıl geniş şərh etmiş, gənclər qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifənin mahiyyətində duran məsələləri şərh edən Heydər Əliyev ordu quruculuğunun dövlət quruculuğunda, onun qorunmasında müstəsna yerini, gələcəkdə müstəqilliyində, onun təminatında mühüm şərt olduğunu müasir gəncliyin vətəndaşlıq borcu, vəzifələri kontekstində nəzərə çatdırmışdır.

Ümumiyyətlə, 1993-cü ildən başlayaraq hərbi quruculuq, ordu quruculuğu, dövlətin və hər bir vətəndaşın üzərinə düşən vəzifələri, qarşıda duran vəzifələri, ordunun labüdlüyünü, ordu işində milli hərbi təhsilin yerini, müəllimlərin, təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislərin, hərbi məktəblərin, hərbi mütəxəssislərin görməli olduğu zəruri işləri Heydər Əliyev çıxışlarında təcrübəli pedaqoq kimi pedaqoji üsul olan inandırmanın bütün vasitələri ilə gəncləri vacib olana, ən ümdə olana səfərbər edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi I forumda çıxışında Azərbaycana rəhbərliyinin I dövründə hərbi sahədəki uğurları da məhz düşünülmüş milli hərbi strategiya baxımından izah edir, hərbi məktəblərin rolunu vurğulayır. 25 ildir fəaliyyət göstərən Cəmsid Naxçıvanski adına məktəbin yetişdirdiyi zabitlərinin indiki ordumuzun zabit heyətinin əsasını təşkil etməyindən geniş bəhs etmişdir. Bütün bunları isə milli hərbi təhsilin bütün istiqamətləri üzrə başlıca prioritet vəzifə kimi məqsəd qoymasını, gənclərimizi ilk növbədə təhsil almağı, müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırmağı tələb kimi tövsiyə etmişdir.

Ulu Öndərin 1993-cü ildən başlayaraq onun praktik cəhətdən ön xəttə səfər etməsi, döyüşçülərimizlə səngərdə görüşməsi, onları döyüşə ruhlandırması, atəşkəsdən sonrakı dövrdə Azərbaycanda nizami, müasir səviyyəli ordunun qurulması prosesinə inamla start verməsi, digər tərəfdən də müxtəlif görüş və forumlarda çıxışları hərbi təhsil nəzəriyyəsi, hərbi təhsilin məzmunu, hərbi təhsilin milli tərəqqidə rolu və mahiyyəti, hərbi milli ideologiyanın və onun prinsiplərinin azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi, milli hərbi tədris müəssisələrində tədrisi, milli hərbi atributların əsas dövlət atributlarının tərkib hissəsi kimi də, xüsusi hal kimi də təbliği, öyrənilməsi yollarına dair nəzəri görüşləri milli hərbi təhsil tariximizdə, həm də milli hərbi təhsil strategiyamızın müəyyənləşməsində müstəsna yeri vardır.

Summary

HAYDER ALIYEV AND NATIONAL MILITARY EDUCATION POLICY

The article discusses Heydar Aliyev's concern for the national military education system. When philosophically analyzing the development path of our national education, one of the features that characterizes our great leader is that he simultaneously formed all strategically important areas of statehood, ensured the development of an action program, and strengthened work in this direction.

The creation of the concept of national military education of our country, the formation of the attitude of young people to army building within the framework of the ideology of Azerbaijanism, and their important role in the context of army building were the main tasks of Heydar Aliyev.

Keywords: *Heydar Aliyev, politics, military education, concept of national education, independence*

Резюме
ГЕЙДАР АЛИЕВ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается забота Гейдара Алиева о национальной системе военного образования. При философском анализе пути развития нашего национального образования, одной из черт, характеризующих нашего великого лидера, является то, что он одновременно сформировал все стратегически важные направления государственности, обеспечил разработку программы действий, усилил работу в этом направлении. Создание концепции национального военного образования нашей страны, формирование отношения молодежи к армейскому строительству в рамках идеологии азербайджанства, их важная роль в контексте армейского строительства были основными задачами Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, политика, военное образование, концепция национального образования, независимость

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 4. – 1998. – 511 s.
2. Xəlilov, S. S. Lider, Dövlət, Cəmiyyət. Bakı: "Azərbaycan Universiteti", 2001

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TƏHSİL: TARİXİ İNKİŞAF VƏ ÇAĞDAŞ NƏTİCƏLƏR

Nəzakət İMAMVERDİYEVƏ
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: Naza-52@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2469-6666

Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR rəhbərliyinə gəldiyi 1969-cu il, ölkənin siyasi və ictimai həyatında dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklərin başlandığı bir mərhələ kimi tarixə düşmüşdür. Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycan üçün bu dövr, milli identikliyin qorunması, milli kadrların hazırlanması və intellektual potensialın gücləndirilməsi baxımından həyatı əhəmiyyət daşıyırdı. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti bu sahədə həm struktur, həm də məzmunca mühüm dəyişikliklərin reallaşmasına şərait yaratdı. 1960-cı illərin sonlarında Azərbaycan SSR-də təhsil sahəsində əsas problemlərdən biri məktəb infrastrukturunun zəif olması və ucqar bölgələrdə təhsilin əlçatanlığının məhdudluğu idi. Heydər Əliyev bu problemi strateji səviyyədə diqqətə cəmlərək təhsil sahəsində regional bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlik kompleks tədbirlər həyata keçirdi. 1970–1980-ci illər ərzində yeni məktəblərin inşası sürətləndi və ucqar kəndlərdə belə orta təhsil almaq üçün imkanlar yaradıldı. Bu, yalnız fiziki infrastrukturun qurulması ilə deyil, eyni zamanda müəllim çatışmazlığının aradan qaldırılması və pedaqoji kadrların regionlara göndərilməsi ilə də müşayiət olunurdu. Bunun nəticəsində 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ibtidai və orta məktəblərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, şagird sayı təxminən 700 min nəfəri ötmüşdü [1]. Bu artım təhsilin kütləviliyini təmin etməklə yanaşı, keyfiyyətin yüksəlməsi üçün də zəmin yaratdı.

Heydər Əliyevin təhsil siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri də milli kadrların hazırlanması idi. O, açıq şəkildə bildirirdi ki, Azərbaycan xalqı öz milli mütəxəssisləri olmadan nə iqtisadiyyatda, nə də ictimai idarəetmədə irəliləyişə nail ola bilməz. Bu məqsədlə həm ali, həm də orta ixtisas təhsili sahəsində struktur dəyişiklikləri həyata keçirildi. Yerli ali məktəblərdə ixtisasların çeşidi artırıldı, texniki və texnoloji ixtisaslara xüsusi önəm verildi. Bu, sənayeləşən Azərbaycanın iqtisadi tələblərinə cavab verən mütəxəssis ehtiyacının qarşılanmasına xidmət edirdi. Eyni zamanda, ölkə xaricinə – SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrinə – gənclərin göndərilməsi təşviq olundu. Bu, yalnız texniki biliklərin deyil, həm də idarəetmə və mühəndislik sahələrində

qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi baxımından əhəmiyyətli idi. 1970–1980-ci illərdə hər il təxminən 800–900 azərbaycanlı gənc Moskvada, Leningradda və digər şəhərlərdə təhsil alırdı [3]. Heydər Əliyev dövründə elmi tədqiqat institutları və ali məktəblər arasında əməkdaşlıq gücləndirilmiş, elmi potensialın real sektora transferi təşviq olunmuşdur. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Politeknik İnstitutu (indiki Texniki Universitet), Tibb İnstitutu və digər ali məktəblər genişləndirildi. Yeni laboratoriyalar, elmi mərkəzlər və ixtisaslaşmış kafedralar yaradıldı. Bu, təkcə elmin inkişafına deyil, tələbələrin real istehsalatla integrasiyasına xidmət edirdi. Eyni zamanda, texniki peşə məktəblərinin və texnikumların inkişafı da diqqət mərkəzində idi. Bu məktəblərdə tədris olunan ixtisaslar regionların iqtisadi profilinə uyğunlaşdırılmışdı. Məsələn, Gəncə və Mingəçevirdə elektrik mühəndisliyi, Sumqayıtda kimya sənayesi üzrə ixtisaslar üstünlük təşkil edirdi [9]. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1971-ci ildə Azərbaycanda ilk hərbi lisey – Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Lisey yaradıldı. Bu liseyin əsas məqsədi, milli zabit korpusunun formalaşdırılması və azərbaycanlı gənclərin SSRİ-nin hərbi məktəblərinə hazırlığı idi. Hərbi təhsil, gənclərin fiziki, mənəvi və intellektual inkişafına yönələn mühüm bir sahə kimi formalaşdı. Digər tərəfdən, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün peşə məktəbləri genişləndirildi. Bu məktəblərdə həm nəzəri bilik, həm də praktik bacarıqların aşılması təmin olunurdu ki, bu da dövrün əmək bazarının tələblərinə cavab verirdi [10].

Sovet ideologiyasının sərt senzurası şəraitində belə, Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin və mədəniyyətinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1978-ci ildə qəbul edilən yeni Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olundu və bu, ümumtəhsil məktəblərində ana dilində təhsilin genişlənməsinə səbəb oldu. Bu addım milli identikliyin qorunmasında, gələcək milli ideologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etsə də, müstəqil dövlətin qurulması prosesi ciddi siyasi və iqtisadi çağırışlarla üz-üzə qalmışdı. 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi rəhbərliyə qayıdan Heydər Əliyev üçün təhsil siyasəti yalnız sosial məsələ deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizlik və strateji inkişaf məsələsi idi. Onun rəhbərliyi dövründə təhsil sistemində baş verən islahatlar, həm məzmun, həm də idarəetmə baxımından yeni mərhələyə keçidi təmin etdi. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda təhsil sistemi sovet modelinin dağılması ilə ciddi struktur və məzmun boşluğu yaşamışdı. Heydər Əliyev bu boşluğun aradan qaldırılması üçün ilk növbədə milli hazırlanmasına və qanunvericilik bazasının yaradılmasına start verdi. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təhsil hüququ dövlətin təmin etdiyi əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit olundu [2]. Bundan əlavə, 1998-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” sərəncam imzalandı. Bu komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” qəbul edildi. Proqramın əsas məqsədi idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsi, tədris proqramlarının yenilənməsi, müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi və maliyyə şəffaflığının təmin olunması idi [11].

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dünya təhsil sistemində integrasiyasını strateji prioritet kimi qəbul edirdi. 1990-cı illərin sonlarında Azərbaycan bir sıra beynəlxalq təhsil proqramlarına qoşulmağa başladı. Avropa İttifaqının TEMPUS və TACIS proqramları vasitəsilə yerli ali məktəblərlə Avropa universitetləri arasında əməkdaşlıq quruldu. Bu əməkdaşlıq nəticəsində kurikulumların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və akademik mobillik imkanları yaradıldı. 1999-cu ildə Azərbaycan Avropa Təhsil Məkanına integrasiyanın ilkin mərhələsi olan Boloniya Prosesi haqqında danışıqlara başlamışdı. Bu integrasiya, kredit sisteminin tətbiqi və diplomların qarşılıqlı tanınması üçün baza rolunu oynadı. Həmçinin, həmin dövrdə çoxsaylı Azərbaycanlı tələbələrin xaricdə təhsil alması üçün dövlət səviyyəsində proqramlar təşviq olunurdu [4].

Heydər Əliyev müəllim amilini təhsilin əsas dayağı hesab edirdi. Onun dövründə müəllim hazırlığı sistemində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Pedaqoji ali məktəblərin maddi-texniki bazası gücləndirildi, kurikulumlar yenidən hazırlandı və müəllimlərin davamlı ixtisasartırma proqramları həyata keçirilməyə başlandı. Təhsil Nazirliyinin 1999-cu ildə qəbul etdiyi “Müəllimlərin peşəkar hazırlığının təkmilləşdirilməsi konsepsiyası” bu baxımdan strateji sənəd hesab olunur. Həmçinin

müəllimlərin stimullaşdırılması üçün müəyyən güzəştlər tətbiq olunurdu, xüsusilə regionlarda çalışan müəllimlər üçün əlavə sosial dəstək tədbirləri nəzərdə tutulurdu [5]. Bu tədbirlər, müəllim peşəsinin nüfuzunun bərpası və peşəkarlığın yüksəldilməsi məqsədi daşıyırdı.

Müstəqillik dövrünün ən mühüm nailiyyətlərindən biri, təhsilin milli məzmunla zənginləşdirilməsi olmuşdur. Sovet dönməində tədris plan və proqramları mərkəzləşdirilmiş şəkildə, Moskva tərəfindən müəyyənləşdirildiği halda, 1990-cı illərin ortalarından etibarən milli kurikulum hazırlanmağa başlandı. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin və ədəbiyyatının tədrisinə xüsusi önəm verirdi. Bu sahədə müəllif dərsliklərinin hazırlanmasına başlandı və yeni nəsil tədris vəsaitlərinin nəşri üçün dövlət dəstəyi təmin olundu. Azərbaycan dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi tədris sisteminin əsas təməl daşına çevrildi. 2002-ci ildə təhsil haqqında qanunvericiliyə edilən dəyişikliklərlə Azərbaycan dilində təhsilin daha da genişlənməsi hüquqi cəhətdən də təmin olundu [6].

Müstəqillik dövründə təhsilin infrastruktur təminatı da ciddi şəkildə yenilənməyə başladı. 1995–2003-cü illər ərzində minlərlə məktəb əsaslı təmir olundu, bəziləri yenidən inşa edildi. Eyni zamanda, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi üçün ilk addımlar atıldı. 2000-ci ildən etibarən “İnformatika” fənni məktəblərdə tədris olunmağa başlandı. Bu, təhsilin müasir texnologiyalarla və global inkişafı uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli idi [8]. Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş təhsil siyasəti bu gün də müasir Azərbaycan təhsil sisteminin əsas istiqamətverici xətti olaraq qalmaqdadır. Onun rəhbərliyi dövründə formalaşdırılan prinsip və yanaşmalar – milli kimliyin qorunması, müasirliyə inteqrasiya, insan kapitalına sərmayə və sosial ədalət kimi dəyərlər bu gün ölkənin təhsil strategiyalarında da öz əksini tapır. Müstəqillik dövründə başlatılan islahatlar sonrakı illərdə daha genişmiqyaslı və sistemli şəkildə davam etdirilmişdir.

2004-cü ildən etibarən, Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı olaraq prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında təhsil sisteminə bir sıra irimiqyaslı proqramlar həyata keçirilməyə başladı. Bu proqramlar arasında ən mühüm sənədlərdən biri, 2013-cü ildə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”dır. Bu sənəd, məhz Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu ideoloji və idarəetmə xəttinin davamı kimi hazırlanmış, təhsilin keyfiyyəti, bərabərliyi, idarə olunması və maliyyələşdirilməsi məsələlərinə sistemli yanaşmanı ehtiva etmişdir. Strategiyada insan kapitalının inkişafı, nəticəyönlü idarəetmə, müəllim peşəsinin cəlbədiciyinin artırılması və təhsil müəssisələrinin hesabatlılıq sistemlərinin gücləndirilməsi kimi elementlər öz əksini tapır. Bütün bunlar, Heydər Əliyevin təhsil sahəsində müəyyən etdiyi əsas meyarlarla uzlaşır: təhsilin keyfiyyət göstəricilərinə fokuslanma, milli və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşma və gələcək nəslin tərbiyəsində ideoloji sabitlik. 2004-cü ildən etibarən fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Fondu təhsil sahəsində genişmiqyaslı sosial və strateji layihələr həyata keçirmişdir. Fondun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı çərçivəsində ölkənin müxtəlif bölgələrində yüzlərlə məktəb binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Bu təşəbbüslər regionlarda təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və sosial bərabərliyi təmin etmək baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, Fondun dəstəyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil müəssisələrinin yaradılması, məktəblərdə texniki baza və informasiya texnologiyalarının təmin olunması kimi layihələr də həyata keçirilmişdir. Bu fəaliyyətlər Heydər Əliyevin “təhsil hər bir kəsin hüququdur” prinsipinin çağdaş formada davam etdirilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Son illərdə təhsildə global trendlərə uyğun olaraq, elmi-texniki yönümlü yanaşmalar – xüsusilə STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) təhsili genişlənməkdədir. Bu yanaşma şagirdlərin analitik təfəkkürünü, yaradıcılığını və komanda ilə işləmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. 2019-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda STEAM layihəsinin tətbiqinə start verilmiş və qısa müddət ərzində onlarca məktəbdə xüsusi STEAM mərkəzləri yaradılmışdır. Bu, təhsil sisteminin innovasiyaya açıq və çevik olduğunun göstəricisidir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də sürətlənmişdir. “Elektron məktəb” platformaları, onlayn qiymətləndirmə sistemləri və məsafədən təhsil imkanları xüsusilə pandemiya dövründə

zəruri həllərə çevrildi. Bu texnoloji transformasiya, Heydər Əliyevin vaxtilə təməlini qoyduğu strateji yanaşmanın – gələcəyə baxışın – təbii nəticəsidir.

Azərbaycanın ali təhsil sistemi də Heydər Əliyev siyasətinin müasir dövrdəki davamlı inkişafından bəhrələnir. Boloniya prosesinə qoşulma, kredit sisteminə keçid və ali məktəblərin muxtariyyətinin artırılması istiqamətində ardıcıl islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu gün artıq bir çox universitetlər beynəlxalq akkreditasiyadan keçmiş, dünya reytinglərində yer almış və xarici ölkələrlə ikili diplom proqramları həyata keçirməkdədir. Xaricdə təhsil imkanlarının genişlənməsi də bu siyasətin davamıdır. 2007-ci ildən başlayan “2007–2015-ci illər üçün Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” minlərlə gəncin dünyanın nüfuzlu universitetlərində təhsil almasına şərait yaratmışdır. Onların bir qismi artıq geri dönərək Azərbaycanın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərməkdədir. Heydər Əliyevin təhsilə verdiyi dəyər və bu sahədə formalaşdırdığı siyasət, müasir dövrdə də öz aktuallığını qorumaqdadır. Onun strateji baxışları sayəsində təhsil yalnız sosial sahə kimi deyil, milli təhlükəsizliyin və inkişafın əsas dayaqlarından biri kimi qəbul olunmuşdur. Çağdaş dövrdə həyata keçirilən islahatlar və təşəbbüslər bu siyasətin məntiqi davamı olaraq formalaşır. Heydər Əliyevin təhsil sahəsində qoyduğu irs, Azərbaycanın gələcəyini formalaşdıracaq yeni nəsillərin yetişməsində mühüm rol oynamaqda davam edir.

Nəticə. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təhsil siyasəti Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində və cəmiyyətin inkişafında strateji rol oynamışdır. O, təhsili yalnız sosial sahə kimi deyil, milli inkişafın və təhlükəsizliyin əsas dayağı kimi qiymətləndirmişdir. Sovet dövründə başladığı islahatlar milli kadr potensialının formalaşmasına səbəb olmuş, müstəqillik illərində isə bu siyasət müstəqil və milli məzmunlu təhsil sisteminin qurulması ilə nəticələnmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən qanunvericilik aktları, təhsil strategiyaları və beynəlxalq əməkdaşlıq proqramları bu sahədə yeni mərhələ yaratmışdır. Onun irsini bu gün Heydər Əliyev Fondu, dövlət proqramları və təhsil sahəsindəki müasir təşəbbüslər yaşadır. Bu siyasətin davamlılığı Azərbaycanın gələcək nəsillərinin daha savadlı, bacarıqlı və vətənpərvər yetişməsinə zəmin yaradır. Heydər Əliyevin təhsilə verdiyi dəyər, bu sahənin inkişafında əsas yol göstəricidir.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN RESULTS

Heydar Aliyev's education policy has been one of the key pillars of Azerbaijan's development strategy. He ensured the enrichment of education with national content, the preparation of qualified personnel, and international integration both during the Soviet era and in the years of independence. The approaches he formulated continue to live on in the country's current strategies. Modern educational reforms, including STEAM, digitalization, and the internationalization of higher education, are regarded as a continuation of this legacy. Heydar Aliyev's emphasis on education is a guarantor of Azerbaijan's intellectual future.

Keywords: Heydar Aliyev, education, reform, development, strategic policy

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Образовательная политика Гейдара Алиева стала одним из основных столпов стратегии развития Азербайджана. Это обеспечивало обогащение образования национальным содержанием, подготовку кадров, международную интеграцию как в советское время, так и в годы независимости. Сформулированные им подходы и сегодня продолжают жить в государственных стратегиях. Современные образовательные реформы, включая STEAM, цифровизацию и интернационализацию высшего образования, рассматриваются как продолжение этого наследия. Значение, которое Гейдар Алиев придавал образованию, является гарантом интеллектуального будущего Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, реформы, развитие, стратегическая политика

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2003). *Azərbaycan təhsili: Tarix və inkişaf mərhələləri*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
3. Əliyeva, F. (2010). *Sovet dövründə milli kadr siyasəti və Heydər Əliyevin rolu*. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
4. Əhmədov, Ş. (2001). *Azərbaycanın beynəlxalq təhsil sistemində integrasiyası: ilkin mərhələlər*. Bakı Universiteti Elmi Jurnalı, 4(23), 74–82.
5. İsmayılova, S. (2003). *Müəllim hazırlığı və təhsil keyfiyyəti: İslahatların qiymətləndirilməsi*. Təhsil və Cəmiyyət, 1(10), 45–52.
6. Qasimov, A. (2004). *Milli təhsil sisteminin qurulmasında dil siyasətinin rolu*. Humanitar və Sosial Elmlər Jurnalı, 2(8), 66–71.
7. Məmmədov, F., İmamverdiyeva, N., Şixəliyeva, İ. (2015). *Pedaqogika I hissə*. Bakı: Sabah, 935.
8. Məmmədli, E. (2002). *Azərbaycan məktəblərində İKT-nin tətbiqi: ilkin mərhələ və perspektivlər*. Təhsil və İnkişaf, 3(5), 34–39.
9. Rzayev, E. (2015). *Azərbaycan təhsil sistemində texniki ixtisasların formalaşması (1960–1980)*. Bakı Universiteti Jurnalı, 2(45), 112–118.
10. Süleymanov, V. (2008). *Peşə təhsili və kadr hazırlığı: Sovet modeli və Azərbaycan realıqları*. Təhsil Problemləri Jurnalı, 3(12), 89–94.
11. <http://e-qanun.az>

AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASINDA MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU(1969-1982 illər)

Nigar AXUNDOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Bakı Biznes Universiteti,

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,

Email: nigar-akhundova@yandex.com

ORCID ID: 0009-0006-9064-0432

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçilməsi ilə Azərbaycan xalqının və respublika tarixində böyük dönüş dövrünün, mütərəqqi dəyişikliklər mərhələsinin əsası qoyuldu. Sovet totalitar rejiminin bütün ideoloji-siyasi məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, Heydər Əliyev respublikanı yaşadığı dərin iqtisadi və mənəvi böhrandan çıxarmaq üçün qətiyyətli tədbirlər görməyə başladı.

1960-1970-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan SSR-in sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni həyatında dərin və uzunmüddətli böhranın hökm sürdüyü illər kimi səciyyələndirilə bilər. Sonralar həmin dövrün inkişaf təhlilini verən Heydər Əliyev göstərirdi ki, müharibədən sonrakı beşilliklər ərzində Azərbaycan SSR-in keçdiyi tarixi yolun əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək vacibdir ki, 60-cı illərdə respublika iqtisadiyyatının inkişafında mənfi meyillər özünü açıq şəkildə göstərmişdi. Azərbaycan SSR milli gəlirin inkişaf meyillərinə, sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmində, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsinə, ictimai əməyin məhsuldarlığına görə ümumittifaq göstəricilərindən geri qalırdı. Sənaye sahələrinin və sosial sferaların potensialının gücləndirilməsi işində əldən verilmiş imkanlar respublikanın 60-cı illərdə sosial-iqtisadi cəhətdən geridə qalmasının başlıca səbəbləri idi [3, s.55]. Bütün bunlar respublikada mədəni həyata öz mənfi təsirini göstərirdi.

Sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə edilmiş uğurlar əhalinin maddi rifahının və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Təkcə X beşillik ərzində (1971-1975-ci illər) milli gəlir 39 %, adambaşına milli gəlir 26 %, əhaliyə məişət xidmətlərinin həcmi 57 % artmışdı. Bu dövrdə respublikada ümumilikdə 2.158 min insan (1970-ci ildə 1808 min) təhsilin müxtəlif növlərinə cəlb olunmuşdu. Kətləvi kitabxanaların sayı 2923-dən 3480-ə, onlardakı kitab və jurnalların sayı isə 25.4 mln. nüsxədən 29.8 mln. nüsxəyə çatdırılmışdı. Respublikada 1970-ci ildə 2146 klub müəssisəsi, 2004 kino qurğusu var idisə, 1975-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 2806 və 2220 təşkil edirdi. Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 13.1 mindən 54.8 minə çatmışdı. 1975-ci ildə respublikadakı 103 sanatoriya və istirahət mərkəzində 198,9 min insan dincəlmişdi. [7, c.56-57]

Heydər Əliyev əhaliyə mədəni xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bütün yaşayış məntəqələrində mədəni-maarif müəssisələrinin tikilməsi, onların yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi, mədəni tədbirlərin sayının və formalarının artırılmasının vacibliyini vurğulayırdı. 1970-ci illərin əvvəlləri Azərbaycan SSR-də mədəni-maarif müəssisələri sisteminin genişləndirilməsi, xüsusən kənd yerlərində mədəniyyət evləri, klubların, kitabxanaların və digər sosial-mədəni obyektlərin inşasının sürətlənməsi ilə əlamətdar idi. Həmin illərdə mədəni quruculuq işləri Azərbaycan SSR-in bütün rayonlarını əhatə etmişdi.

Hər bir xalqı ucaldan, tanıdan təkcə iqtisadi potensialı, hərbi gücü, təbii resursları deyil, birinci növbədə onun mədəniyyəti, mənəvi dəyərlər sistemidir. Elə buna görə də siyasi hakimiyyətə gəldikdən az sonra, 1969-cu il sentyabrın 30-da onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK “SSRİ-nin baş muzeyləri vasitəsilə Azərbaycanın tarixinin və mədəniyyətinin təbliğinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Qərarla Mədəniyyət Nazirliyinə və Elmlər Akademiyasına SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi və SSRİ EA ilə birgə 1970-ci ilin ikinci yarısında Şərq Xalqlarının İncəsənəti Muzeyində Azərbaycan xalq tətbiqi sənət sərgisinin, 1971-ci ildə Dövlət Ermitajında Azərbaycan mədəniyyətinin şah əsərləri” mövzusunda sərgi və elmi sessiya keçirilməsi tapşırılmışdı. [1, f. 1, siy. 56, iş 58, v. 153, 154]

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin, tarixi abidələrinin qorunması, bərpası və təbliğinə xüsusi diqqət yetirir və bu sahədə mühüm vasitə sayılan muzeylərin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK bürosu 1970-ci il sentyabrın 30-da Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin təbliğində muzeylərin rolunun artırılması ilə bağlı xüsusi qərar qəbul olundu. Bu istiqamətdə görülməyən ilk tədbirlərdən biri 1970-ci ildə Azərbaycan EA Tarix Muzeyinin 50 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi olmuşdu. [1, f.1, siy. 59, iş 170, v.43-61] Milli tariximizin təbliğində mühüm rol oynayan bu elmi-təbliğat müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, orada nümayiş etdirilən eksponatların sayının artırılması və zənginləşdirilməsi üçün bir sıra qərarlar qəbul olunmuşdu.

Yeni açılmış muzeylər arasında Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti muzeyini, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, H.Cavidin, C.Cabbarlının, Bülbülün ev muzeyləri, rayon və kəndlərdə onlarla tarix-diyarşünaslıq muzeylərini göstərmək olar. [2, s.213] Azərbaycanın bütün rayonlarında tarix diyarşünaslıq muzeyləri yaradılmağa başlandı. Bədii muzeylər, şəkil qalereyaları təşkil olunmuş, S.Bəhlulzadə adına, R.Mustafayev adına, V.Səmədova adına sərgi salonları, uşaq şəkil qalereyası, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirə muzeyləri fəaliyyət göstərirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatında insanın simasını formalaşdırılan, xalqın milli ruhunu qaldıran əsas vasitə kimi baxır və hesab edirdi ki, ədəbiyyatı xüsusilə də milli ədəbiyyatı bilməyən adam yüksək mənəvi səviyyəyə çata bilməz. [5, s.174] Buna görə də o, orta məktəblərdə, xüsusilə də rusdilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisinin aşağı səviyyədə olmasına çox ciddi milli problem kimi baxırdı, gənc nəslin Azərbaycan milli ədəbiyyatının klassiklərini, müasir nümayəndələrini daha yaxşı tanıması üçün tədbirlər görülməsini təhsil müəssisələri qarşısında əsas vəzifə kimi qoyurdu.

Həmin dövrdə “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Qobustan” kimi qəzet və jurnallarda milli dilimizin qorunub saxlanması, mədəniyyətimizin aktual problemləri, müasir ədəbi proseslər haqqında dövrünə görə çox cəsarətli və qətiyyətli materiallar da dərc olunurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatı Xaqani, Nizami, Nəsimi, Fizuli, Nəvəni, M.F.Axundov və M.Ə.Sabirin təmsalında dünya şöhrəti qazanmış, Yaxın Şərq və Qərbi ölkələrində ədəbi prosesin, estetik fikrin inkişafına nəzib təsir göstərmiş, Avropa ədəbiyyatını yeni ideyalar, mövzular və süjetlərlə zənginləşdirmişdir.

N.Gəncəvinin 840, M.Əcəminin 600, N.Tusinin 780, M.P.Vaqifin 250, Aşıq Alının 180, M.S.Orduabadının 100, Ə.Q.Qəmkəsarin 100, S.Vurğunun 70, Aşıq Ələsgərin 150, N.N.Nərimanovun 100 illik yubileylərini keçirilmişdi.

Eyni zamanda, bu yubileylər mədəniyyətimizin klassiklərinin yaradıcılığının tarixinə və mahiyyətinə həqiqi müraciət, milli düşüncənin dərin qatlarını üzə çıxarmaq idi. Məsələn Moskvada İttifaqlar Evinin sütunlu salonunda Cəfər Cabbarlının 70 və Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileylərinin keçirilməsini xatırlayaq. İlk baxışdan sırf sovetpərəst dramaturq tanınan C.Cabbarlı əsərlərində bəzən Ezop dili ilə ələ məsələlərə toxunmuşdur ki, bunlar yubiley tədbirlərinin iştirakçılarının fikrən Azərbaycan tarixinin zərdüştilik və atəşpərəstlik dövrünə qaytarır, XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb sosial prosesləri göz özüne gətirirdi.

Heydər Əliyevin himayəsi ilə Azərbaycan milli poeziyası və ədəbiyyatının klassiklərinin əsərləri kütləvi tirajda nəşr olunmağa başlamış və ilk olaraq 20 cildlik “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” işıq üzü görmüşdü.

Dili xalqın böyük sərvəti adlandırılan Heydər Əliyev ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisinin mümkün olmadığı qənaətində idi. O, Azərbaycan dilinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərməyi tələb edir, bunu ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən biri hesab edirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev özü Azərbaycan dilində səlis, rəvan danışığı, qeyri-adi natiqlik qabiliyyəti ilə başqalarına nümunə idi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin zəif tədris olunduğunu dəfələrlə vurğulamış, vəziyyəti düzəltmək üçün konkret tapşırıqlar vermişdi. Məsələn, 1975-ci ildə, tələbələrle görüşündə deyirdi ki, ana dilini, doğma xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərinləndirən bilmək elm adamı üçün zəruri keyfiyyətlərdəndir. [6, s.100]

Heydər Əliyevin Azərbaycan milli, mədəni və tarixi irsinin qorunub saxlanılmasında oncildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın nəşrinə nail olması xüsusi qeyd edilməlidir. Heydər Əliyev bir neçə dəfə Azərbaycan KP MK bürosunda ensiklopediya ilə bağlı məsələləri müzakirəyə çıxarmış, maliyyə problemlərini həll etmiş, ensiklopediya üçün İçəri şəhərdə yeni inzibati bina tikilmiş, maddi-texniki bazası ilə bağlı məsələləri həll edilmişdi. Əvvəlcə 50 min tirajla nəşri nəzərdə tutulan ASE Heydər Əliyevin iradəsi sayəsində 80 min tirajla nəşr olunmuşdu.

Azərbaycan xalqının zəngin milli musiqi irsinə malik olduğunu bildirən Heydər Əliyev bəstəkarlardan öz yaradıcılıq fəaliyyətində bu təmələ əsaslanmağı, bu zəngin materialdan geniş istifadə etməyi tövsiyə edirdi. O, Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin keçdiyi diqqətə layiq yola nəzər salarkən professional musiqimizin banilərini, ilk növbədə, Ü.Hacıbəylinin fəaliyyətini böyük minnətdarlıq və iftixarla xatırlayaraq deyirdi ki: “...onlar xalqa nəinki, gözəl musiqi əsərləri bəxş etmiş, həm də Azərbaycanda bəstəkarlıq məktəbinin təməlini qoymuş və bu məktəbi yaratmışlar, bəstəkarların yeni nəslini tərbiyə edib yetişdirmişlər”. [4, s.9-10]

1969-1982-ci illər yaşlı nəsil bəstəkarlarının yaradıcılıq fəaliyyətinin güclənməsi, yeni bəstəkarlar nəslinin yaranması, bütün musiqi janrlarında mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsi, beynəlxalq musiqi əlaqələrinin genişlənməsi ilə səciyyəvi olmuşdur. Opera və balet Azərbaycan bəstəkarlarının tez-tez müraciət etdikləri janra çevrilmişdi. Bu dövrdə F.Əmirovun “Nəsimi haqqında dastan” xoreoqrafik poeması, “Min bir gecə” baleti Azərbaycan musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdı.

1979-cu ildə Qara Qarayevə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmiş, Fikrət Əmirov isə 1980-ci ildə “Min bir gecə” baletinə görə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görüldülər.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan milli teatrı özünün əsil dirçəliş dövrünü yaşayırdı. Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin himayəsi, incəsənət insanlarına dövlət qayğısı sayəsində teatr sənəti sürətli inkişaf yoluna daxil olmuşdu. 1974-cü ildə Azərbaycan milli teatırının 100 illik

yubileyi geniş şəkildə qeyd edildi. Heydər Əliyev təntənəli iclasda geniş məruzə etmiş, Azərbaycan milli teatrının keçdiyi şərəfli yolun təhlilini verərək bildirmişdi ki, Şərqdə ilk teatr olan Azərbaycan milli teatrı maarifçilik və azadlıq ideyalarının carçısına çevrilmişdi.

Azərbaycan rəssamları bu dövrdə rəsm, boyakarlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ-tətbiqi sənət sahələrində maraqlı əsərlər yaratmışdılar. Bütövlükdə 1970-ci illər Azərbaycan rəssamlıq məktəbinin inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu dövrün ən görkəmli nümayəndələri M.Abdullayev, T.Salahov, H.Əliyev, T.Nərimanbəyov, N.Əbdürrəhmanov, A.Cəfərov, T.Cavadov, R.Babayev, N.Rəhmanov, M.Abbasov, E.Rzaquliyev, A.Zeynalov, B.Mirzəzadə, S.Salamzadə, T.Tağıyev, B.Əliyev, M.Rəhmanzadə, O.Sadiqzadə, Əşrəf Murad, Mir Cavad, Q.Əfəndiyev, F.Xəlilov və b. öz əsərləri ilə Azərbaycan milli rəssamlıq sənətinin inkişafına böyük töhfə vermişdilər. Azərbaycan heykəltəraşlarının respublikadan kənarda bir neçə əsərlərinin qoyulması onların yaradıcılığına verilən qiymətin təzahürü idi. F.Əbdürrəhmanov Buxarada İbn Sinaya, Düşənbədə Rudəkiyə, Ulan-Batorda Suxe-Bator və Çoybalsana qoyulmuş abidələrin, Ö.Eldarov isə Düşənbədə Ayninin abidəsinin müəllifi idi.

Tam əminliklə demək olar ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illər Azərbaycan milli mədəniyyətinin çiçəklənməsi və yüksəlişi dövrüdür. Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti nəticəsində milli mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, ədəbiyyatımız dövlət sərhədlərini aşaraq bütün dünyada tanınmağa başlanması, bəşər mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfələr vermişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan milli mədəniyyətinin mahir bilicisi və təbliğatçısı olmaqla yanaşı, onun himayədarı və təşkilatçısı idi.

Summary

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF CULTURE IN THE AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1969-1982)

The rich and ancient culture of the Azerbaijani people has its roots in the deepest layers of history. For many centuries, the Azerbaijani people have created a rich and high culture that embodies the highest achievements of world culture and art, literature, and public thought. Since ancient times, the most diverse areas of culture and art have developed in Azerbaijan, and a world-famous architectural school has been formed in the territory of Azerbaijan. This rich cultural and spiritual heritage, which has not lost its importance over time, has been preserved and developed by the Azerbaijani people and has survived to this day. Benefiting from the invaluable national and spiritual heritage, the Azerbaijani national culture has undergone an unparalleled development path, especially in the 20th century. The highest stage of development of the Azerbaijani national culture in the 70s-80s of the 20th century in the past century is associated with the name of the National Leader Heydar Aliyev.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan Soviet Socialist Republic, culture, music, theater, cinema

Резюме

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1969-1982)

Богатая и древняя культура азербайджанского народа имеет многогранные корни, уходящие в самые глубокие пласты истории. На протяжении многих веков азербайджанский народ создал богатую и высокую культуру, воплотившую в себе высшие достижения мировой культуры и искусства, литературы и общественной мысли. С древнейших времен в Азербайджане развивались самые разные сферы культуры и искусства, сформировалась всемирно известная архитектурная школа. Это богатое культурное и духовное наследие, не утратившее своего значения с течением времени, было сохранено и развито азербайджанским народом и сохранилось до наших дней. Обладая бесценным национальным и духовным наследием, азербайджанская национальная культура получила невиданное ранее развитие, особенно в XX веке. Наивысший этап развития

азербайджанской национальной культуры в прошлом столетии, в 70-80-е годы XX века, связан с именем общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, культура, музыка, театр, кино

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsi ictimai-siyasi sənədlər arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 56, iş 58, v. 153, 154.
2. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / Məsul redaktor Tahir Qaffarov- c. 7 (1941-2002-ci illər) Bakı: Elm.- 2008. - 676 s. (kiril əlifbası ilə)
3. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayrıcında. Bakı: Yeni nəşrlər evi.- 2001. – 56 s.
4. Əliyev H.Ə. Bəstəkarların yüksək vəzifəsi və amalı. Respublika bəstəkarları ilə Azərbaycan KP MK-da keçirilmiş görüşdə çıxış: 1 oktyabr 1979-cu il. Bakı: Azərnəşr.- 1979.- 33 s.
5. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar.- Dekabr 1994 - iyun 1995.- kitab 3 / Buraxılışa məsul: R.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı.- Azərnəşr.- 1997.- 488 s.
6. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002, 580 s.
7. Материалы делегату XXXI съезда Коммунистической Партии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 177 с, с.56-57.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZ

Nurəngiz KƏRİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi

E-mail: nurangiz.kerimli@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8792-2299

“Mən həmişə fəxr eləmişəm, bu gündə fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” – bu sözlər Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bütün həyatının epigrafi kimi səslənir. Heydər Əliyev Azərbaycana iki dəfə başçılıq edib və onun ölkəyə rəhbər olması ən çətin və ziddiyyətli dövrə təsadüf edib. Əslində, Heydər Əliyev ölkəmizin ən fərqli dövlətçilik sistemi olan dövrlərdə Azərbaycanın rəhbəri olub. Və zamanla ayaqlaşaraq, dövrün nəbzini tutaraq, ən əsası da, öz xalqının taleyinə ürək yandıraraq Heydər Əliyev Azərbaycanı qabaqcıl ölkəyə çevirdi, sonrakı nəsillərə onu miras qoydu.

XX əsrdə Azərbaycan xalqı çox ağır və çətin sınaqlardan keçmişdi. SSRİ nin dağılması, erməni separatizminin baş qaldırması, gizli çaxnaşmalar, respublikada hakimiyyətin dəyişməsi, naşı rəhbərlik üsulu və digər amillər Azərbaycan xalqının faciəyə aparır, Azərbaycanın dövlətçiliyinin özünü çox təhlükəli vəziyyətə gətirib çıxarmışdı.

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasında son dərəcə qarışıq bir durum yaranmışdı. Xalqımızı, millətimizi həmin çətin vəziyyətdən qurtaran, xilas edən Ümummilli Lider Heydər Əliyev oldu. Həmin illərə dönərkən, həmin dövrü təhlil edərkən Heydər Əliyev fenomeni, bu qeyri-adi şəxsiyyətin fəaliyyəti və onun sözün əsl mənasında tükənməz siyasi və intellektual potensialı xüsusən qeyd edilməlidir. Heydər Əliyev bir şəxsiyyət kimi, professional siyasətçi olaraq daim öz üzərində işləyib və uzun həyat yolu keçmişdi. Belə ki, Heydər Əliyev artıq gənc yaşlarından dövlət qurumlarında fəaliyyətə başlayıb və işlədiyi bütün vəzifələrdə doğma Azərbaycan üçün çox böyük işlər görüb.

1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin olunmuşdu və Azərbaycan SSR həmin dövrdən başlayaraq, SSRİnin ən qabaqcıl respublikalardan birinə çevrilməyə başladı. Azərbaycanda yeni, ən müasir, beynəlxalq əhəmiyyətli müəssisələr yarandı, yaşayış massivləri tikildi, azərbaycanlı tələbələr dövlət xətti

ilə SSRİnin ən nüfuzlu ali məktəblərinə təhsil almaq üçün göndərildi. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatının, siyasi sisteminin və sosial həyatının dərinəndən modernləşdirilməsi prosesi başlandı və respublikanın siması, imici müsbət şəkildə dəyişdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan artıq təkcə xammal- neft, pambıq və digər faydalı qazıntılar, təbii sərvətlər mənbəyi kimi deyil, həm də SSRİnin görkəmli mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanındı.

Heydər Əliyev dünya miqyaslı siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də hərtərəfli, geniş dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət idi. Buna görə, Ulu Öndər öz fəaliyyətini yalnız siyasi məsələlərlə məhdudlaşdırmır, Azərbaycan milli mədəniyyətinə və incəsənətinə, onların dünyada təbliğ olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr haqlı olaraq “milli mədəniyyətimizin İntibah dövrü” adlandırılır. (2, 93)

Ulu Öndərin respublikaya başçılıq etdiyi illərdə respublikada milli mədəniyyətin bütün sahələri çiçəklənirdi. Onun daimi diqqəti və yeni yaradıcılıq şedevrlərinin yaranması üçün ən əlverişli şərait yaradılması sayəsində musiqi sənəti Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Niyazinin yeni möhtəşəm əsərləri ilə zənginləşmişdi. Müslüm Maqomayevin, Rəşid Behbudovun, Lütfiyar İmanovun, Zeynəb Xanlarovanın və bir çox başqalarının vokal yaradıcılığı görünməmiş miqyaslara çatmışdır. H. Əliyevin Azərbaycan SSR MK birinci katibi olduğu illərdə 10-dan çox mədəniyyət və incəsənət xadimi Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülüb. Ən görkəmli rəssamlar və rejissorlar, müğənnilər və bəstəkarlar isə təkcə respublikanın deyil, həm də SSRİ-nin fəxri adlarını alırlar. (2, 114)

Heydər Əliyevin bütün Sovet İttifaqında yüksək nüfuzla malik olması nəticəsində 1980-ci ildə Kremlin Qurultaylar Sarayının səhnəsində Fikrət Əmirovun “Min bir gecə” baleti təntənə ilə tamaşaya qoyuldu. Həmin il bəstəkar SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görüldü.

Muğam və xalq mahnılarının gənc ifaçılarına da dövlət dəstəyi göstərilir. Ş. Məmmədova adına Opera Studiyasının açılması və Xoreoqrafiya Məktəbi üçün güclü maddi-texniki bazanın yaradılması ilə milli xoreoqrafiya və vokal məktəblərinin təkmilləşdirilməsinə təkan verildi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin xatirəsi görkəmli heykəltəraşlıq əsərlərində - Nəriman Nərimanovun, İmadəddin Nəsiminin, Mikayıl Müşviqin, Rixard Zorgenin, Cəfər Cabbarlının, Mehdi Hüseynzadənin abidələrində əbədiləşdirilib. Dahi şair Molla Pənah Vəqif üçün vətəni Şuşada əzəmətli məqbərə ucaldılıb, açılışında Heydər Əliyev şəxsən çıxış edib.

Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə Ü. Hacıbəylinin, Natəvanın, Bülbülün, Səməd Vurğunun, Cəfər Cabbarlının, Hüseyn Cavidin memorial ev-muzeyləri açıldı. Dahi romantik şair Hüseyn Cavidin məzarı Heydər Əliyevin göstərişi ilə İrkutskdan doğulduğu Naxçıvana gətirilib və burada onun üçün əzəmətli məqbərə ucaldılmışdı. (4, 136) Nəhayət, Azərbaycanda SSRİ-nin ən nüfuzlu musiqi kollektivləri konsertlərlə çıxış edib və iri miqyaslı mədəni tədbirlər keçirilirdi. 1974-cü ildə Bakıda Ümumittifaq kinofestivalı keçirilmişdi və həmin kinofestivalda SSRİ-də çəkilən bir çox filmlər nümayiş etdirilirdi.

1981-ci ildə SSRİ-də Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyi keçirilmişdi. Bu nəhəng mədəni tədbir həmçinin Heydər Əliyevin təşəbbüsü nəticəsində mümkün olmuşdur. Nizaminin əsərləri SSRİ xalqlarının dillərinə tərcümə olunur və Nizaminin əsərləri böyük tirajlarla bütün müttəfiq respublikalarda nəşr olunurdu. Moskvada Nizami Gəncəvinin yubileyi ilə bağlı maraqlı tədbirlər, milli mədəniyyətimizi təbliğ edən konsertlər keçirilmişdi. Heydər Əliyevin milli mədəniyyətimizə göstərdiyi diqqət onun təbliği ilə məhdudlaşmırdı. Uzaqgörən siyasətçi və xalqın təəssübkeşliyini çəkən şəxs olaraq Heydər Əliyev milli mədəniyyətin təbliğinin əhəmiyyətini dərk edir və bu yolda əhəmiyyətli işlər görmüşdü. Məhz bu səbəbdən Ulu Öndər onunla işləyən kadrların intellektual inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi və onların respublikanın layiqli siması kimi formalaşması üçün şərait yaradırdı. Musiqişünas Janna Dozortseva Bakıdakı qastrol səfərini həyatının ən xoşbəxt anları kimi xatırlayır. Janna Dozortseva bir neçə dəfə Heydər Əliyevi çıxışlarını dinləyib, çox məntiqi qənaətə gəlmişdi. “Heydər Əliyevi tibb, səhiyyə məsələlərindən danışır və onu dinləyən insanda belə bir təəssürat yaranır ki, bu şəxs bütün həyatı boyu yalnız tibblə məşğul olub, nəqliyyat problemlərindən və digər sahələrlə bağlı çıxış edəndə ən yüksək səviyyəli professional kimi

danışır, məsələni dərinlən təhlil edirdi. Heydər Əliyevi bir sözlə xarakterizə etmək mümkündür- böyük istedad". İstedadlı şəxs isə özünü hər sahədə nümayiş etdirir. J.Doxtorova həmçinin qeyd edir ki, Heydər Əliyev musiqiyə, incəsənətə çox həvəsli idi, sənəti yaxşı anlayırdı və xalqının mədəniyyətinə önəm verirdi. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "partiya və təsərrüfat fəallarının musiqi dinləməsi universiteti" yaradıldı və SSRİnin ən görkəmli sənətşünasları rəhbər işçilərə incəsənət üzrə mühazirələr oxuyurdu. (2, 162)

Heydər Əliyev Azərbaycanda elmin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ulu Öndər elmin respublikada yeni istiqamətlərinin, yeni sahələrin inkişafı üçün hər cür şərait yaradırdı. Həmin fəaliyyətin, həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində Azərbaycan SSR əvvəlki "əyalətçilikdən" uzaqlaşdı, artıq SSRİ tərkibində olduğu halda belə dünya miqyaslı inkişaf etmiş respublika kimi tanınırdı. Bu baxımdan 1973-cü ildə Bakıda keçirilən Beynəlxalq Astronavtika Konqresi (BAK) xüsusi hadisə kimi qeyd edilməlidir.

1973-cü ilin oktyabr ayında SSRİ-də görünməmiş bir hadisə baş verdi: Bakıda Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının (IAF) təşkilatçılığı ilə 24-cü Beynəlxalq Astronavtika Konqresi (BAK) keçirildi. Tarixdə ilk Astronavtika Konqresi 1950-ci ildə Parisdə keçirilmişdi və 22 il ərzində növbəti konqresin sovet şəhərlərinin birində keçirilməsi nəzərdə tutulmurdu. Konqreslərin keçiriləcəyi "namizəd" şəhərlərin siyahısı çox nüfuzlu idi- London, Roma, Vaşinqton, Nyu-York, Tokio, Pekin, Rio-de-Janeyro və b. Buna baxmayaraq, həmin konqress məhz Bakıda (nə Moskvada, nə Leninqradda!) keçirildi. Belə bir hadisə yalnız Azərbaycan SSR-in rəhbəri Heydər Əliyevin nəhəng səyləri sayəsində mümkün ola bilərdi. Heydər Əliyev respublikanın kosmik sənayesinin inkişafına daim böyük diqqət yetirirdi və azərbaycanlı mütəxəssislər SSRİ-nin kosmik proqramında fəal iştirak edirdilər. Respublikanın müxtəlif strukturları - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Kosmik Tədqiqatlar İnstitutu, Uzaq Məsafəli Rabitə İnstitutu peyklər və kosmik gəmilər üçün müxtəlif cihazlar, avadanlıq və komponentlər hazırlamışdı. Azərbaycan neftdən günəş panelləri, mikroçiplər, infraqırmızı videokameralar və kosmik gəmilərdə istifadə olunan inanılmaz dərəcədə bahalı yağlar istehsal edib. Bu yağlar qızıldan bəhə idi və heç bir yerdə istehsal olunmurdu. Heydər Əliyev həqiqətən nəhəng bir əməliyyat həyata keçirdi ki, SSRİdə ilk dəfə Astronavtika Konqresinə məhz Bakı ev sahibliyi etsin.

Respublikada elmin intensiv inkişafı, Elmlər Akademiyasının bir çox uğurları həmçinin Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərə təsadüf edir. Bu sahəyə daim xüsusi diqqət yetirən ölkə rəhbərinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda fundamental elmi tədqiqatların miqyası xeyli genişlənməmişdi.

Yarımkəçiricilər fizikası və elektrik energetikası sahəsində əldə edilmiş nəticələrə əsasən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fizika İnstitutu keçmiş SSRİ-də selen, tellur və onların kompleks birləşmələrinin tədqiqi üzrə aparıcı müəssisə və "Selen əsasında cihazların fizikası və texnologiyası" sahəsində aparıcı təşkilat kimi təsdiq edilmişdi. Respublikamızda, keçmiş Sovet İttifaqında yeni yüksək səmərəli selen rektifikatorlarının hazırlanması üçün xüsusi istehsal sahəsi yaradılmışdı. Həmin dövrdə akademik şəhərciyin tikintisi tam başa çatdırılmış, Elmlər Akademiyasında, universitetlərdə və digər müəssisələrdə çalışan alimlərin sayı xeyli artmış, yeni institutlar, laboratoriyalar, konstruktor büroları açılmışdı.

1972-ci ildə Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Elmi Mərkəzi və Şəki Zona Elmi Bazası, 1975-ci ildə Xəzər Elmi Mərkəzi, 1978-ci ildə Kosmik Tədqiqatlar Elmi-İstehsalat Birliyi, 1981-ci ildə Gəncə Elmi Mərkəzi yaradılmışdı.

Heydər Əliyev 1975-ci ildə elmin, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafında, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında nailiyyətlərə görə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının bir qrup əməkdaşlarını ali mükafatı - Xalqlar Dostluğu ordeni ilə təltif edilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın onlarla elm və təhsil xadimi SSRİ-nin yüksək orden və medallara və dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdü.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı sayəsində hər il yüzlərlə tələbə Sovet İttifaqının müxtəlif ali məktəblərinə, gənc alimlər isə ölkənin ən nüfuzlu elm mərkəzlərinə göndərilirdi. Bu uzaqgörən siyasət nəticəsində respublikamızda yüksək ixtisaslı kadrlar, mütəxəssislər formalaşmış,

neft mühəndisliyi, fizika, riyaziyyat, informatika, kibernetika sahələrində dünya miqyaslı nəticələr əldə edilmiş, ən müasir elmi mərkəzlər yaranmışdı.

Həmin dövrdə yetişən mütəxəssislərin əksəriyyəti hal-hazırda müstəqil Azərbaycanın qurulması prosesində ön cəbhədə çalışırlar. Ötən əsrin 70-80-ci illərindən Azərbaycanın gələcəyini düşünən müdrik rəhbərin həyata keçirdiyi milli inkişaf proqramı bu gün öz bəhrəsini verməkdədir.

Təhsilin inkişafı üçün müxtəlif proqram və layihələr hazırlanıb və uğurla həyata keçirilib. Ölkədə yeni ali təhsil müəssisələri yaradıldı, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi təkcə Azərbaycanda deyil, həm də SSRİ miqyasında təhsil islahatlarında həlledici rol oynamışdır.

Heydər Əliyevi yalnız uzaq gören siyasətçi, parlaq dövlət başçısı, yüksək intellektual və idarəçilik potensialı malik, maarifpərvər kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı. Azərbaycan SSR MK birinci katibi vəzifəsini tərk edib, Moskvaya, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində çalışdığı illərdə daim doğma Azərbaycanla əlaqədə olub, vətəninə unutmayıb. Heydər Əliyev sözün əsl mənasında el ağsaqqalı idi. Təsadüfi deyil ki, 1990-cı ildə, “Qanlı yanvar” faciəsi baş verəndə Moskvada Azərbaycan səfirliyinə gəlib, xalqına birinci baş sağlığı verən məhz Heydər Əliyev oldu. Azərbaycan xalqı dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq üçün həmçinin məhz Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdi. Heydər Əliyev fenomeni bir daha özünü parlaq şəkildə bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Azərbaycana SSRİ-nin çərçivəsinə bacarıqla rəhbərlik edən şəxs Azərbaycanı artıq müstəqil dövlət kimi bütün dünyaya tanıtdı.

Ölkənin dahi rəhbəri 1993-cü ildən müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasının mürəkkəb mexanizmini yaradaraq, SSRİ-nin süqutundan əvvəlki dövrdə əldə edilmiş çoxəsrlik mədəni irsə, mədəniyyətin, elmin və təhsilin inkişafındakı nailiyyətlərə əsaslanan müstəqil Azərbaycanın yeni ideoloji doktrinasının işlənilməsi və hazırlanması zərurətini əsas tarixi məqsəd kimi ön plana çəkdi.

Yeni dövlətçiliyin ideoloji, yeni simasını, azərbaycançılıq məfkurəsini, müstəqillik dünyagörüşünü formalaşdırmaq üçün fəaliyyət dairəsi ali məqsədin dərin mahiyyətinə uyğun seçilməli idi. Bu cür yanaşma məntiqi idi, çünki musiqi və təsviri sənət, muzey və kitabxana işi, tarixi abidələrin və digər mədəniyyət müəssisələrinin mühafizəsi və bərpa işi Azərbaycanın dövlət maraqlarına cavab verən milli ideyanın həyata keçirilməsinə xidmət edən ideologiyanın əhəmiyyətli tərkib hissəsi, güclü vasitələr idi. (3, 97)

Azərbaycanın mənəvi potensialının yaradılması dövlət dilinin statusu məsələlərindən başlayıb. Heydər Əliyev özünəməxsus enerjisi və ideyalarının düzgünlüyünə inamı, əzmi ilə bu vəzifənin öhdəsindən çox gözəl gəldi. 1994-cü ildə Dil üzrə Dövlət Komissiyasını yaradan Ulu Öndər müzakirələr zamanı hamını inandırdı ki, müzakirənin bəzi iştirakçılarının təklif etdiyi kimi, dövlət dili respublikanın Konstitusiyasında türk, Azərbaycan türkcəsi kimi deyil, məhz Azərbaycan dili kimi qeyd edilməlidir. (4, 152)

Heydər Əliyev deyirdi: "Hər bir xalqı onun ana dili yaradır. Amma yalnız insanların, alimlərin, maarifçilərin tərcümələri nəticəsində xalqın dili yaşayır, inkişaf edir və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə yüksəlir. Ana dilini bilməmək, onun qiymətləndirməmək öz xalqına qarşı böyük günahdır". (4, 157) Bu o deməkdir ki, mədəniyyətini və dilini, mənəvi irsini inkişaf etdirən xalq əbədi yaşayacaqdır.

1995-ci il Konstitusiyası müasir Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin statusunu və adını təsbit etdi. Beləliklə, Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişafı üçün konstitusiya-hüquqi əsas yarandı, onun yaranmasına təkan hələ 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbulu ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi möhkəmləndirilməsi ilə verildi.

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Azərbaycanın dünyagörüşü kredosunu belə formalaşdırmışdı: “Azərbaycan xalqı öz şərq köklərindən qopmadan, Qərb və Şərq sivilizasiyalarının sintezinə əsaslanan unikal mədəniyyət yaratmış, Qərb və Avropanın qabaqcıl ideyalarının Qafqazda, Yaxın və Orta Şərqdə yayılmasına öz töhfəsini vermişdir... Bu bizim milli ideologiyamızın gələcəyidir”. (5, 169)

Azərbaycançılıq fəlsəfəsi ümummilli lider irsinin ayrıca parlaq səhifəsidir. “Biz öz kimliyini, dilini, milli adət-ənənələrini qoruyub saxlayan bir ölkəyik” -Heydər Əliyevin bu sözləri

həmin fəlsəfəni tam şəkildə açıqlayır. Azərbaycançılıq ideologiyası özündə hisslərin incəliyini, fəlsəfi müdrikliyini, Şərq mədəniyyətinin zənginliyini birləşdirir. Azərbaycançılıq ölməz xalq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”dur, Molla Nəsrəddinin tükənməz yumorudur, kəskin saturasıdır, bu, xüsusi təfəkkür tərzidir, xüsusi qəlbdir, xüsusi qandır”. Eyni zamanda banisi Ümummilli lider olan azərbaycançılıq fəlsəfəsi milli müstəsnalığın təbliği deyil. Qloballaşan dünyada azərbaycançılıq Azərbaycan xalqının yeni mədəni identiklik əldə etmə ehtiyacını ifadə edir, xalqın şüuruna yad dəyərlərin daxil edilməsinə və yeridilməsinə müqavimət göstərir. Azərbaycan mədəniyyətinin özünəməxsus dəyər mesajı heç bir halda itirilməməlidir, o zəngin mənəvi sərvətdir, əvəzolunmaz mirasdır.

2001-ci ildə Elmlər Akademiyasının adının Milli Elmlər Akademiyası adlandırılması, AMEA üzvlərinin sayının artırılması və seçkilərin keçirilməsi, 2002-ci ildə AMEA Naxçıvan bölməsinin yaradılması, 2003-cü ildə AMEA-ya yüksək statusun verilməsi, yeni nizamnaməsinin təsdiq edilməsi, və bu kimi bir sıra mühüm addımlar ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına böyük təkan verdi. Təhsilin inkişafı üçün müxtəlif proqram və layihələr hazırlanıb və uğurla həyata keçirilmişdi. Ölkədə yeni ali təhsil müəssisələri yaradıldı, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi təkcə Azərbaycanda deyil, həm də SSRİ miqyasında təhsil islahatlarında mühüm rol oynamışdı.

Milli mədəniyyətin dirçəlişinin ikinci dalğası Heydər Əliyevin yeni müstəqil dövlətçilik quruculuğunda, bu sahənin dinamik inkişafının təmin olunmasında titanik fəaliyyəti sayəsində baş vermişdi. Heydər Əliyevin apardığı siyasət heç zaman birtərəfli, məhdud çərçivəli olmayıb. Ulu Öndər daim ən fərqli sahələri – siyasi, iqtisadi, mədəni- nəzarət altında saxlamağı və onları bir birilə üzvi şəkildə əlqələndirməyi bacarıb. 1994-cü il sentyabrın 20-də Heydər Əliyev tərəfindən imzaladığı “Əsrin müqaviləsi” tarixi əhəmiyyətli hadisə oldu. Xəzər neftinin işlənməsinə dair imzalanmış bu müqavilə ölkənin perspektivləri üçün çox vacib olan neft strategiyasına start verdi. Neft sənayesi böhrandan çıxarıldı, bu sahəyə böyük dövlət vəsaitləri cəlb edildi, neft-kimya sahəsinin və neft maşınqayırmasının inkişafı gücləndi. “Əsrin müqaviləsi” Heydər Əliyev siyasətinin əsas prioritetini müəyyən edən ən böyük iqtisadi akt kimi tarixə düşdü.

1996-cı il 2-3 dekabr tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində Azərbaycanın mühüm nailiyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Beynəlxalq siyasət üzrə ekspertlər haqlı olaraq Lissabon sammitinin nəticələrini Azərbaycanın diplomatik qələbələrinin başlanğıcı kimi dəyərləndirirlər. Heydər Əliyevin Lissabon sammitində çıxışı artıq Azərbaycanın bir ölkə olaraq öz müstəqil siyasi mövqeyinə malik olduğunu və müasir diplomatiya sahəsində öz sözünü deməyə qadir olan ölkə olmasını bir daha təsdiq etdi..

Şərq-Qərb layihəsinin həyata keçirilməsində həmçinin Heydər Əliyevin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1998-ci ilin sentyabr ayında Bakıda Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Böyük İpək Yolunun bərpası” beynəlxalq forumu keçirildi. Bu sammit Bakıya beynəlxalq tranzit layihəsində düynün nöqtəsi statusu verdi. Onun “İpək Yolu” diplomatiyası xüsusilə aydın geosiyasi kontekstə malik idi - bütün istiqamətlərdə (ABŞ, Rusiya, Avropa, Yaponiya) müsbət tərəfdaşlıq qurmaq və Azərbaycanı müxtəlif ölkələrin maraqlarının birləşdiyi zonaya çevirmək, xalqının mənafeyi naminə pragmatik fayda əldə etmək.

Heydər Əliyev azərbaycançılıq məfkurəsinin milli dirçəlişinin və inkişafının əsasına çevrilmiş ideyanın banisidir. Ölkənin dünyəvi əsaslarını məhz Heydər Əliyev yaratmışdır. Hal - hazırda Azərbaycan sırf dünyəvi siyasət yürütməklə yanaşı, ekstremist meyillərə qarşı çıxan dövlətlərdəndir. Dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü elan edilib. Sadalanan qələbələr təbii ki, azərbaycanlıların milli kimliyinin dünya miqyasında təsdiq olunmasına, ölkənin mədəni inkişafına yönəldilirdi. Bəli, Azərbaycan dünya miqyasında öz sözünü demiş, inkişaf etmiş bir ölkədir. Heydər Əliyevin yaratdığı miras etirbarlə əllərdədir. 44 günlük müharibədə əldə edilən qələbə bunu bir daha təsdiq etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Heydər Əliyevin yaratdığı milli kimlik, azərbaycançılıq ideyasını təsdiq edən siyasət aparır və Azərbaycan xalqının qarşısında yeni perspektivlər açır.

Summary

HEYDAR ALIYEV – OUR NATIONAL CULTURAL HISTORY

Heydar Aliyev is a personality who left a deep mark in XX century history of Azerbaijan. The Heydar Aliyev phenomenon had strong influence on development of Azerbaijan and gave impetus to the affirmation of republic image at the international level. Heydar Aliyev led Azerbaijan twice, both under the most different state systems. In 1969, being the First Secretary of the Central Committee of the Azerbaijan SSR, Heydar Aliyev managed to turn Azerbaijan into one of the leading republics of the USSR. For the second time, Heydar Aliyev came to power in Azerbaijan at the will of the people, and as a result of his professional policy, Azerbaijan was saved from a great tragedy. The Lisbon Summit, the "Contract of the Century", the "Silk Road" Treaty and other internationally significant events are also associated with Heydar Aliyev's activities. The identity of the Azerbaijani people, the idea of Azerbaijaniness, has found its confirmation on a global scale and is worthily continued by the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev.

Keywords: *National Leader, Culture, National Identity, Azerbaijani Ideology, Liberation, National Unity, Modernity, Ideology*

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ – НАША НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ

Гейдар Алиев — личность, оставившая глубокий след в истории Азербайджана XX века. Феномен Гейдара Алиева оказал исключительно сильное влияние на развитие Азербайджана и способствовал утверждению международного имиджа республики. Гейдар Алиев дважды руководил Азербайджаном, причём в совершенно разных государственных системах. В 1969 году, будучи первым секретарём ЦК Компартии Азербайджанской ССР, он смог превратить Азербайджан в одну из передовых республик СССР, и в республике проводились научные и культурные мероприятия мирового уровня. Во второй раз Гейдар Алиев пришёл к власти по воле народа, и благодаря его профессиональной политике Азербайджан был спасён от большой трагедии.

Лиссабонский саммит, "Контракт века", соглашение в рамках проекта "Шёлковый путь" и другие международно значимые события также связаны с деятельностью Гейдара Алиева. Национальная идентичность азербайджанского народа и идея азербайджанства получили международное признание и в настоящее время достойно продолжают Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым.

Ключевые слова: *Общенациональный лидер, культура, национальная идентичность, азербайджанство, возрождение, национальное единство, современность, идеология*

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ильхам . Я верю в мой Азербайджан. Москва, «Бослен», 2007, 349 с.
2. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха .т 2, 1969-1982. Баку, 840 с.
3. Böyk xilaskar . Bakı, Ozan, 2004, 286 s.
4. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, Təhsil, 2003, 504 s.
5. Seyidov M., Rzayev M. Zamanı qabaqlayan dahi. Bakı, Vektor nəşriyyatı, 2007, 315 s.

ПОЧЁТНОЕ МЕСТО ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА – СИМВОЛА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА В МОЕЙ ЖИЗНИ!

Nübar MUXTAROVA
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: professormukhtarova@gmail.com

**Выдающиеся личности являют миру интеллект,
науку, культуру, нравственность народа.**
Общенациональный Лидер
ГЕЙДАР АЛИЕВ

Патриотическое воспитание должно носить системный характер и осуществляться на трёх уровнях: микроуровень (отношение человека к семье, родному дому, родственникам); мезоуровень (отношение человека к своей исторической Родине, историческому и культурному наследию своего региона, города, села, деревни); макроуровень (отношение человека к нации, народу, обществу, Родине).

Патриотизм включает в себя также следующие направления деятельности - гражданско-патриотическое и военно-патриотическое воспитание. В военно-патриотическом направлении предполагается формирование готовности и осознание необходимости защиты своей Родины, подготовка к службе в армии и получение необходимых для этого умений и навыков. Осознание молодыми людьми себя гражданами Азербайджана – это уважение государственных атрибутов, законов, реализация гражданином своих прав и обязанностей. А в гражданско-патриотическом направлении патриотизм является основным видом деятельности и это воспитание у молодежи XXI века духовно-нравственных, культурно-исторических ценностей, национального самосознания, любви и преданности своему Отечеству, а также изучение истории государства, патриотизм её выдающих лидеров, традиций и культуры своего народа, воспитание национального самосознания, национального «Я». Для того, претворять вышеперечисленное в воспитании личности молодежи и в современном обществе нужны выдающие, гениальные личности, которые СВОЁ ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ОСУЩЕСТВЛЯЛИ НА ТРЁХ ВЫШЕПЕРЕЧИСЛЕННЫХ УРОВНЯХ, которые являются неоспоримым ориентиром нравственности. История представила нашему народу много героических имён, но гением XX века является **ВЫДАЮЩИЙСЯ политик ГЕЙДАР АЛИЕВ!**

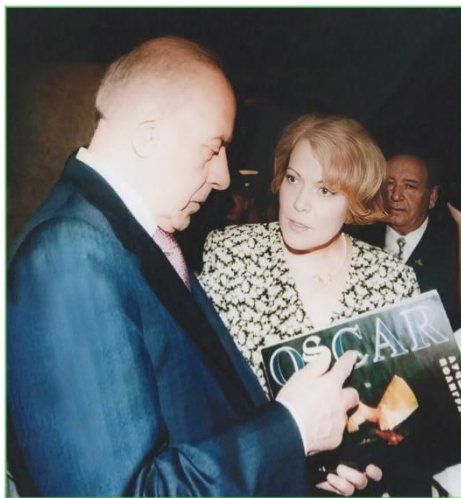
Если сделаем небольшой экскурс в историю становления независимого Азербайджана, то увидим, что роль вождя, имеющего огромный политический опыт, завоевавшего любовь народа, гениальной личности ГЕЙДАРА АЛИЕВА вклика в жизни целого народа. Я как автор этих строк своими воспоминаниями об этом великом человеке, который оставил и в моей жизни неизгладимые впечатления - чувства любви и гордости. Я горжусь тем, что я - и современник, и активный соратник политики ГЕЙДАРА АЛИЕВА и его достойного политического преемника, Героя-освободителя, любимца и гордости нации Президента Ильхама Алиева.

Мне посчастливилось несколько раз в своей жизни встретиться и побеседовать с гением современности Гейдаром Алиевым на государственных мероприятиях, которые проходили во Дворце Республики. И встречи в родном Альма-матер с государственным деятелем господином Ильхамом Алиевым, оставившие огромное впечатление на всю мою последующую жизнь и как руководителя, и как специалиста, и как педагога Бакинского государственного университета, запечатленные в фотографиях, с которыми поделюсь со своими читателями. Из истории известно, что в мае-июне далёкого 1993 года в стране возникла угроза гражданской войны и утраты нашей независимости, поэтому азербайджанский народ настойчиво выступил с требованием о возвращении мудрого

политического лидера Гейдара Алиева к руководству республикой. Все взоры обратились к единственному мастеру власти постсоветского периода, гениальному Гейдару Алиеву. Тогдашнее руководство страны вынуждено было пригласить мудрого лидера в Баку. И только Гейдар Алиев смог остановить весь хаос, и народ поверил ему, потому что именно он и в советское время достойно руководил республикой не один десяток лет и был одним из высших руководителей правительства могущественного СССР. Оппозиция не хотела и не могла просто и спокойно оставить свою власть, передать её – значит потерять всё.

Начался новый, сложный и довольно беспокойный виток всенародной борьбы за власть нового Президента республики. Прекрасно помню, педагоги, учёные из БГУ также включились в борьбу за своего гениального выпускника – кандидата в президенты республики – Гейдара Алиева. В конце 1992 года в БГУ была создана Комиссия по агитации и сбору подписей среди населения для выдвижения любимого Гейдара Алиева в президенты.

Председателем этой Комиссии в БГУ был проф. Сафияр Мусаев. Будучи заведующей кафедрой «Педагогика» (1991-2012) и активисткой, я была приглашена и стала активным

членом этой комиссии, за что имею благодарность. Каждый член данной комиссии должен был агитировать население за выдвижение своего кандидата, а нашим единственным кандидатом был Гейдар Алиев. Собрать нужно было не менее 2000 голосов избирателей. А это было не так легко, а даже моментами опасно, так как было слишком много кандидатов в президенты, и все боролись за каждый голос своего избирателя, а оппозиция была сильной и не управляемой... Как и всем, мне приходилось много ходить, а ходить надо было по этажам не одного высотного дома, где не всегда приветливо встречали тех, кто агитировал и собирал подписи за кандидата Гейдара Алиева. Поэтому ради безопасности пришлось собирать подписи мне в

сопровождении своих сыновей, которые чередовались, младший был, учеником 6 класса, а старший - студентом БГУ. Много было разных случаев, расскажу один: в одной из квартир, куда мы зашли для сбора подписей, была большая семья.

Мнения не разделились, отец семейства сказал мне: «мнения могут быть разными, но мы верим и доверяем только нашему Гейдар муаллиму». Нужно было слышать с какой любовью, гордостью и доверием он произнёс эти слова при своих домочадцах. Все члены этой большой и дружной семьи были за кандидата Гейдара Алиева. Когда отец спросил самого младшего, о чём он думает – сын ответил: «я тоже хочу собирать подписи за нашего будущего президента Гейдар муаллима». Я, поблагодарив его за такое прекрасное желание, сказала, что к сожалению он ещё мал. На что он по-мужски ответил «На моём веку будут ещё выборы президента, кандидатом конечно, будет Гейдар Алиев, и мы все опять будем голосовать только за него. А подписи и я буду собирать». Слова этого юноши стали пророческими.

Правда восторжествовала и кандидат от Партии «Йени Азербайджан», гордость азербайджанского народа Гейдар Алиев в результате всенародного голосования одержал ещё одну историческую блестящую победу, стал президентом Азербайджанской Республики, который спас и сохранил Азербайджан от реальной потери независимости и территориальной фрагментации. И как президент независимого Азербайджана Гейдар Алиев посвятил всю свою жизнь служению народу и процветанию своей Родины!

Как педагог, как гражданка с 1993 года активно претворяю в жизнь политическую программу Общенационального Лидера Гейдара Алиева и любимого президента Ильхама Алиева - Героя - освободителя исконно азербайджанских земель, которые около 30 лет были оккупированы армянскими фашистами!

Также активно участвовала во всех выборах в Парламент республики за что имела многочисленные поощрения. За активность и преданность в претворении идеологии в жизнь

любимого народом Гейдара Алиева была избрана на районной конференции председателем Женского Меджлиса Партии «Йени Азербайджан» Сабаильского района города Баку (с 1999 по 2014 годы). Активно, с гордостью и большим желанием проводила вместе с многотысячными женщинами – членами партии работу (15 лет), которая была направлена на претворение национальной идеологии Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым и живой легендой XXI века Ильхамом Алиевым в повседневной жизни. Благодаря этой должности часто была приглашена на многие государственные мероприятия, съезды, которые проходили во Дворце Республики. У Президента республики Гейдара Алиева была и такая прекрасная традиция: во время антракта он выходил в фойе дворца и вёл душевную беседу с присутствующими.

Впервые, в 1998 году, на концерте артистов ленинградского балета, во время антракта, имела счастье оказаться рядом с Президентом Гейдаром Алиевым. Представившись, вручила свою визитку

Рассказала о примерах любви некоторых граждан, которые уехали из Азербайджана в Израиль в страшные времена хаоса, о тех, кто при разговоре со мной сожалели, что они сегодня не вместе с любимым Гейдаром Алиевым. Ему было очень приятно это услышать. Во время беседы также рассказала о том, что готовлю методическое пособие по патриотическому воспитанию студенческой молодежи: «Гейдар Алиев – ориентир национального «Я», которое будет издаваться на трёх языках. Так, беседуя мы дошли до дверей зала, но в зал я не смогла войти, осознав, с каким великим человеком только что говорила и уехала домой. Для меня это была встреча, от которой я долго не могла прийти в себя и от гордости, и от волнения. Конечно, и этот эпизод попал в республиканские новости, было много звонков, и поздравлений.

Второй раз мне было суждено встретиться с Президентом Гейдаром Алиевым на Первом съезде женщин независимого Азербайджана 11 сентября 1998 года. Как обычно, любимый Президент выступил с содержательной речью и на съезде женщин, в которой были и такие слова восхищения, адресованные сидящим в зале делегатам: «Где бы я ни был за рубежом – красивее наших азербайджанских женщин нет и не будет». Море оваций потрясли стены дворца. В фойе, во время антракта, как всегда он стал фотографироваться с делегатами

съезда, в их числе была и я, начались душевные беседы с делегатами.

Мне опять посчастливилось поговорить с великим человеком, в диалоге с ним, он вспомнил меня, наш разговор, поинтересовался о моих рабочих достижениях.

Третий раз, в 1999 году, имела честь вручить второй номер международного научно-популярного журнала «Pedaqoji aləm», создателем и главным редактором которого являюсь. Президент Гейдар Алиев внимательно перелистав страницы журнала, поблагодарил и пожелал дальнейших успехов, при этом спросил, не нужна ли помощь. Я, конечно, поблагодарила и отказалась.

Также рассказала ему интересный факт, который президент внимательно выслушал. «Во время туристической поездки на греческую часть Кипра, была приглашена в греческую семью. За столом были члены семьи и родственники, которым я была представлена. Меня спросили, приехала ли я из России? На что ответила: «Нет, я из Азербайджана», но присутствующие не знали об Азербайджане ничего. Тогда открыла данный журнал, который собиралась подарить им и показала Ваше фото на внутренней странице журнала. Увидев Ваше фото, господин президент, поверьте, самый старый член семьи встал на ноги, поднял руку в приветствии и громко сказал: «О, ХАЙДАР!».

Все успокоились и усталились на дедушку семейства, который на своём языке рассказывал о Вас, господин президент». Во время нашего разговора улыбка не сходила с лица Президента Гейдара Алиева. Этот пример ещё раз доказал, что азербайджанского президента знают в лицо, знают о его заслугах и простые люди за границей. И от этого сердце переполнилось радостью и за себя, и за граждан Азербайджана, что у руля власти независимого Азербайджана стоит всемирно известный политик, о котором знают и в этом маленьком, расположенном высоко в горах, городке на острове Кипр.

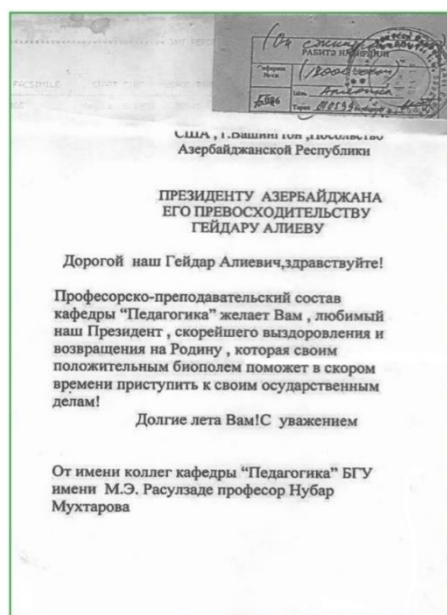

Четвёртый раз. Это произошло на съезде партии «Йени Азербайджан», который состоялся 21 ноября 2001 г., во время антракта, мне опять посчастливилось встретиться с господином президентом, который знакомился со стендами, где была разложена литература, связанная с великим вождём; я стояла около стенда, где была представлена и моя книга.

Когда президент остановился около стенда, опять господин случай дал мне очередную возможность вручить методическое пособие для студентов «Гейдар Алиев – ориентир национального «Я»» и напомнить президенту Гейдару Алиеву о том, что я сдержала своё слово, данное ему при первой встрече в этом же фойе, в 1998 году, о подготовке к публикации на трёх языках данного пособия, которое сегодня дошло до своего героя. Перелистав книгу, любимый президент остался довольным. Я обратила его внимание на фотографию с президентом РФ Б. Ельциным, он посмотрел на меня вопросительно – почему я акцентирую внимание на этой фотографии.

Я рассказала о том, что все, кто видел эту фотографию удивлялись – почему Б. Ельцин так хорошо выглядит? Я отвечала: «Это светлая аура, которая исходит от Вас, господин президент, попала на его лицо и озарила его». Президент мило улыбнулся и спросил: «Повторно была на Кипре?». Конечно, память у гордости азербайджанской нации Гейдара Алиева была феноменальной! Набрав смелости попросила его об автографе. Он своей ручкой дал автограф, и не один, а два, по моей просьбе, так как я сказала, «...чтобы потом два сына не спорили между собой». Любимый президент Гейдар Алиев опять мило улыбнулся и дал второй автограф, которые мы храним как зеницу ока.

Часто вспоминаются мне как живому свидетелю, как прошли первые тяжёлые годы руководства республикой президентом-новатором Гейдаром Алиевым, который укрепил не только независимость государства, но и сохранил человеческий генофонд азербайджанской нации, вывел страну из экономического и морального кризиса и хаоса. Эти и многие другие победы национальной концепции Общенационального Лидера Гейдара Алиева, которые он претворял в своей государственной деятельности, позволили ему на выборах,

как кандидату от партии «Йени Азербайджан», проведённых 11 октября 1998 года, при высокой активности народа, вновь избраться Президентом Азербайджанской Республики.

Не так много кто из женщин – учёных, которые могут гордиться тем, что 4 раза имели счастье беседовать и фотографироваться с Общенациональным Лидером азербайджанского народа, гением XX века Гейдаром Алиевым и иметь две фотографии с достойным приемником господином Ильхамом Алиевым. Автографы гениальных представителей азербайджанского народа я бережно храню! Присутствовала также на церемонии двух инаугураций Президента Гейдара Алиева и одной инаугурации Президента Ильхама Алиева!

Сильнейшая нагрузка и ответственность, титаническое трудолюбие и постоянные волнения за благополучие своего народа в деле сохранения независимости, постоянные поездки за рубеж, внутренняя нездоровая оппозиция, конечно, надломили здоровье любимого народом гениального лидера Гейдара Алиева, пришлось улететь на лечение в США и это был билет в один конец....

Коллектив педагогов кафедры, как и все граждане, интересовался здоровьем любимого президента, неоднократно отправлял телеграммы с пожеланиями скорейшего выздоровления и возвращения в родной Азербайджан, где все с большим желанием этого ждали. Но у природы свои законы, 12 декабря 2003 года у общенационального лидера азербайджанского народа, который находился на лечении в Кливлендской клинике США, остановилось сердце... Это было всенародное горе, которое переживали в каждой семье, а также в моей. 15 декабря 2003 года Общенациональный Лидер Гейдар Алиев был предан родной земле, в Аллее почётного захоронения в Баку. Эти факты живого свидетеля ещё раз подтверждают о величии Президента Гейдара Алиева, его глубокую человечность, доброе отношение к простым гражданам. И поэтому не только граждане Азербайджана не забывают отца нации Гейдара Алиева, который посвятил всю свою жизнь процветанию Азербайджана и его граждан, но он живет и в памяти 50-ти миллионов азербайджанцев всего мира!

Гения XX века Гейдара Алиева нет физически с нами, но его идеи, национальные концепции и программы претворяются в жизнь достойным его преемником – Президентом, великим полководцем – победителем Ильхамом Алиевым, который выполнил политическое завещание, наказы своего гениального отца Гейдара Алиева и за 44 дня освободил оккупированные земли от армянских варваров, и сегодня возвращает наши исторические, отвоёванные территории к полноценной жизни! Время показало, что Общенациональный Лидер Гейдар Алиев живёт и в сегодняшних победах азербайджанского общества.

Задача потомков бережно относиться к наследию любимого Общенационального Лидера Гейдара Алиева, глубоко изучать его труды, анализировать их, чтобы также достойно использовать его наследие в своей жизни и служить делу ради благо процветания своего народа!

Xülasə

MƏNİM HƏYATIMDA İSƏ AZƏRBAYCAN VƏTƏNPƏRVƏRLİK SIMVOLU OLAN ÜMUMMILLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏRƏFLİ YER TUTUR.

Məqalədə müəllif Ümummilli Lider Heydər Əliyevlə görüşündən və söhbətindən, onun xarizmasından, fenomenal yaddaşından və təbii ki, insani mehribanlığından, əlçatanlığından, intim söhbətlərindən söz açıb. Bu isə Azərbaycan xalqının və onun vətəndaşlarının yaradıcı ƏLİYEV həyat fəlsəfəsinə və onun həyata keçirilməsinə gücü, əlaqəsi və qarşılıqlı sevgisidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik rəmzi, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, vətənpərvərlik tərbiyəsi

Summary

AND IN MY LIFE, NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV, THE SYMBOL OF AZERBAIJANI PATRIOTISM, OCCUPIES A PLACE OF HONOR.

In the article, the author spoke about the meeting and conversation with National Leader Heydar Aliyev, about his charisma, phenomenal memory and of course about his human kindness,

accessibility and intimate conversations. And this is the strength, connection and mutual love of the Azerbaijani people and its citizens for the creative ALIYEV philosophy of life and its implementat.

Keywords: Heydar Aliyev is a landmark of Azerbaijani patriotism, National leader of the Azerbaijani people, Patriotic education

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев И. [электронный ресурс] // Президент Азербайджанской Республики. — Режим доступа: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/leader>.
2. Сайт Президента Азербайджанской Республики [электронный ресурс] // Президент Азербайджанской Республики. — Режим доступа: <https://president.az/>.
3. Раздел сайта Президента Азербайджанской Республики, посвящённый Президенту господину Ильхаму Алиеву [электронный ресурс] // Президент Азербайджанской Республики. — Режим доступа: <https://president.az/ru/president>.
4. Раздел сайта Президента Азербайджанской Республики, посвященный I вице-президенту Мехрибан Алиевой [электронный ресурс] // Президент Азербайджанской Республики. — Режим доступа: <https://president.az/ru/pages/view/first-vice-president/biography>.
5. Сайт Первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой [электронный ресурс] // Мехрибан Алиева. — Режим доступа: <https://mehrriban-aliyeva.az/ru/>.
6. Агия Нахчыванлы. Мехрибан Алиева: дорогами прогресса и подъёма // Журнал, 2014. — 18 июля. — С. 29.
7. Ахундова Э. Мехрибан Алиева. Миссия добра выполняема // Журнал, 2017. — 21 февраля. — С. 48.
8. Сайт фонда Гейдара Алиева [электронный ресурс] // Фонд Гейдара Алиева. — Режим доступа: <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru>.
9. Сайт международной электронной библиотеки «Наследие Гейдара Алиева» [электронный ресурс] // Наследие Гейдара Алиева. — Режим доступа: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/index.html>.
10. Раздел сайта международной электронной библиотеки «Наследие Гейдара Алиева», посвящённый высказываниям знаменитостей о Гейдаре Алиеве [электронный ресурс] // Наследие Гейдара Алиева. — Режим доступа: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/79222.html>.

AZƏRBAYCAN DİLİ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Ofelya BABAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: ofelyababayeva1983@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-2083-1615

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində misilsiz xidməti olan, xalqımızın hər zaman qürur duyduğu görkəmli və dəyərli şəxsiyyətdir. Minilliklər tarixi olan xalqımızın, dövlətimizin inkişafında, tərəqqisində müstəsna işlər görən, xalqımızın rifahı naminə mütərəqqi addımlar atan Ümummili Liderimiz Heydər Əliyev bütün sahələrə öz diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir. Tarixin bütün dövrlərində bütövlükdə xalqına bağlı olan, onun mənafeyi naminə hər cür çətinliklərə qatlaşmağa hazır olan Ulu Öndər Heydər Əliyev hər zaman bütün sahələrə diqqət ayırmışdır. Mədəniyyət, dil, tarix, ədəbiyyat, səhiyyə, xalqın milli mənafeyi Heydər Əliyev siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Müxtəlif siyasi tribunallarda xalqının milli mənafeyini müdafiə edən, haqq səsini dünyaya yayan Heydər Əliyev hər zaman azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edirdi. Ulu Öndər fəxr

etdiyi bu millətin sahib olduğu bütün dəyərlərin qorunub saxlanılmasına, gələcək nəsillərə ötürülməsinə çalışan mütərəqqi bir siyasət yürütmüşdür. Azərbaycançılıq ideologiyasını öz siyasətinin bünövrəsi kimi yaşadan Ulu Öndərimiz bu ideologiyada milli birliyimiz, milli kimliyimiz, dilimiz, söykökümüzə bağlılıq, tarixi ənənələrin yaşadılması, türkçülük, milli varlığımızın təməl prinsipləri sayılan bütün məqamları özündə cəmləşdirən siyasətə sadıq qalmışdır. Azərbaycanın keçdiyi tarixə nəzər salarkən Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımızın nə qədər böyük bir xalq olduğunu dəfələrlə qeyd etmiş, sahib olduğumuz milli məfkurəni yüksək dəyərləndirmişdir: “Azərbaycan xalqı cürbəcür hökmdarların əlində olubdur, tarix boyu nə qədər əziyyətlər çəkibdir. Ancaq dilini də, dinini də, öz mənəvi-əxlaqi mentalitetini də saxlayıbdır, bütün əxlaqi normalarının hamısını saxlayıbdır. Bu, xalqımızın nə qədər dərin kökləri olduğunu göstərir. Bizim borcumuz bu ideologiyayı təbliğ etmək, bu ideologiyayı genişləndirmək, bu ideologiyayı inkişaf etdirmək, insanlara başa salmaqdır” [6; 3].

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bizim milli dəyərlərimizin kökündə məhz ana dilinin dayandığını əsas hesab edirdi. Bu dil vasitəsilə həmrəyliyin, vətənpərvərliyin, tarixin qorunub saxlanılmasının, dünya dövlətləri içərisində özünəməxsus mövqeyin mümkünliyünü dəfələrlə vurğulayan uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev çıxışlarının birində dilimizə olan rəğbətini belə vurğulayıb: “Milli-mənəvi dəyərlərimiz bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir... Hər bir azərbaycanlı rus dilini, ingilis dilini, başqa dilləri mükəmməl bilərək onlardan istifadə edərsə, öz doğma Azərbaycan dilinə diqqətini və hörmətini azaltmamalıdır. Əksinə, öz doğma dilini daha mükəmməl bilməli və daim ona hörmət etməlidir” [7; 144].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev tarixin bütün çağlarında Azərbaycan dilinə olan qayğısı ilə seçilən mütəfəkkir bir siyasətçidir. Hələ ötən əsrdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi olarkən Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində Azərbaycan dilinin inkişafına doğru yönələn siyasət icra etmişdir. Təsədüfi deyil ki, məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi status əldə etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev bununla kifayətlənməyərək, bütün sahələrdə Azərbaycan dilinin inkişaf strategiyasına xidmət edən siyasət irəli sürdü. O zamanlar Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi status daşması SSRİ dövlətləri içərisində nadir görülən hadisələrdən biri idi. Məhz Ulu Öndərimizin uzaqgörən və qabaqcıl siyasəti nəticəsində dilimiz yüksək mövqedə qərarlaşdı, dilimizə olan qayğı və diqqət gündən-günə artırıldı. Dilimizə olan qayğının bariz nümunəsi olaraq, 1974-cü ildə ali məktəblərdə tədris məqsədilə hazırlanmış dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi istifadəyə verildi və sonralar bu dərslik Dövlət mükafatına layiq görüldü. Ulu Öndər Heydər Əliyev təkcə bununla kifayətlənməyərək, Azərbaycan dilinə hərtərəfli qayğı göstərməyə, dilimizi qorumağa və inkişaf etdirməyə yönəlmiş addımlar atmağa başladı. Vaxtaşırı elm adamları, ziyalılarla görüşlər keçirən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ana dilimizin, dövlət dilimizin qorunmasına, inkişafı naminə mühüm qərarlara imza atdı. Azərbaycanın sahib olduğu mədəniyyəti, ədəbiyyatı, keçdiyi şərəfli tarixi yolu yüksək dəyərləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev tarixin müxtəlif çağlarında dilimizə olan sədaqətini nümayiş etdirmişdir. Dilimizi sevən və hər zaman Azərbaycan dilini yüksək dəyərləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində dilimizə olan sevgisini belə vurğulamışdır: “Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz ana dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Ancaq əgər keçmişə nəzər salsaq, bu gün zəngin, yüksək mədəni səviyyədə olan, çox geniş söz ehtiyatına malik olan ədəbi, mədəni dilimiz həmişə belə olmamışdır. Onu yaradanlar olub, elmi əsasını quranlar olub, inkişaf etdirənlər olub. Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir” [5; 6].

Azərbaycan dilinin tarixdə oynadığı rol çox böyükdür. Dilimiz uzun müddət yad təsirlərə məruz qalsa da, əlifbası, yazısı əbəs yerə dəyişdirilib mürəkkəbləşdirsə də, xalqın doğma dilə olan münasibətini, nəsillərə çatdırılma gücünü azalda, dəyişdirə bilməmişlər. Əksinə, şirin ana laylasından tutmuş, dəyərli atalar sözlərinə qədər, nağıllara, əfsanələrə, cild-cild kitablara sığmayan söz incilərimiz bütün mənə çalarları ilə yaşamış və yaşamaqdadır. Belə ki, minillik yazılı ədəbi dil ənənəsinə malik olan dilimiz tarixin müxtəlif çağlarında hər cür təzyiqlərə dözmüş, özünün zənginliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan xalqının bütün yeraltı-yerüstü

xəzinələrindən başqa daha qiymətli bir sərvəti, xəzinəsi var ki, bu da dövlət dilimiz olan Azərbaycan dilidir. Dünyanın ilkin məskəni sayılan Azıx mağarasına, Qafqazın ən uca zirvələrinə ad verən Azərbaycan dili, təəssüf ki, zaman-zaman müəyyən təzyiqlərə məruz qalmışdır. Ötən əsrin sonlarına doğru dilimizə müəyyən mənada təcavüz etmək üçün cəhdlər göstərildi və doğma Azərbaycan dilimizi türk dili kimi təqdim etməyə çalışan qüvvələr meydana çıxdı. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin qətiyyətli tədbirləri nəticəsində dilimizi dəyişdirmək cəhdləri baş tutmadı. 1995-ci ilin oktyabr ayında keçirilən dövlət dili ilə bağlı müzakirələrdə Azərbaycan dilinin taleyi öz həllini tapdı və elə həmin il noyabrın 12-də ümumxalq referendumu ilə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dili Dövlət dili statusu əldə etdi. Bu qərar Azərbaycan dilinin təkcə Dövlət dili elan olunması ilə yekunlaşmadı, həmçinin müxtəlif sahələrdə Azərbaycan dilinin istifadəsi, inkişafı, qanunvericiliyi müəyyənləşmiş oldu. Bütün bu addımlar müstəqilliyimizin qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasətinin bariz nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, 2025-ci il dövlət başçımız İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasında “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilmişdir. 30 il bundan əvvəl müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini və inkişaf strategiyasını tənzimləyən, konstitusiyamızda əks olunan müddəa və qərarlar çağdaş dövrümüzdə uğurla davam etdirilir.

Azərbaycançılığı, millətinə, söykökünə bağlılığı öz uzaqgörən siyasətinin mühüm tərkib hissəsi hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Birinci Qurultayında etdiyi dərin məzmunlu çıxışında azərbaycanlı olmağı ilə fəxr etməsini xüsusi vurğulayırdı. Belə ki, Ulu Öndərimiz təkcə Azərbaycan dilində danışmağı ilə deyil, həm də azərbaycanlı olması ilə fəxr edirdi: “Hər bir millət üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” [4; 4].

2001-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərmanından sonra 2002-ci ildə ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və funksional üslubları barədə kitab və proqram işıq üzə gördü. Həmçinin, Ulu Öndər Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun Ulu Öndərin dil siyasətinin başlıca tərkib hissəsi, dilimizə olan sonsuz qayğısının bariz nümunəsi idi. İmzalanan fərman və sərəncamların nəticəsi olaraq, Azərbaycan dili bütün sahələrdə bərqərar oldu. İlk vaxtlarda filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan proqramlar daha da təkmilləşdi, 2008-ci ildə isə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olundu və bu fənnin tədrisi geniş vüsət aldı. Artıq 2012-ci ildə cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin dil haqqında məlum fərmanından sonra bu fənnin tədrisi geniş miqyas alaraq genişləndi, proqram və kitablar yeniləndi və demək olar ki, bütün ali məktəblərdə bu fənnə xüsusi diqqət ayrıldı.

Bu gün bizim hər birimiz azərbaycanlı olmağımızla fəxr edirik. Azərbaycan bütün dünyada öz təbii sərvətləri, təbiət gözəllikləri, istedadlı insanları ilə məşhurdur. YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil edilən Azərbaycan muğamı və digər sahib olduğumuz bütün zənginliklər, gözəlliklər bizim qürur mənbəyimizdir. Çağdaş dövrümüzdə ildən-ilə Azərbaycanı dünyada tanıdan azərbaycanlıların sayı artmaqdadır. Dövlətimiz tərəfindən belə insanlara da getdikcə qayğı və diqqət artırılır. Azərbaycan bu gün etibarlı əllərdədir. Bugünkü gündə Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının I Vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın Azərbaycana, azərbaycanlılara göstərdiyi qayğı və diqqət nəticəsində ölkəmiz dünyanın nüfuzlu ölkələri sırasında qərarlaşmışdır. Onlar müxtəlif tribunallarda, müxtəlif dillərdə zənginliklərlə dolu bir nitq nümayiş etdirdiklərdə də, sözsüz ki, ilk növbədə öz doğma Azərbaycan dilinə üstünlük və dəyər verirlər. Dövlətimiz tərəfindən, eləcə də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayları, Muğam müsabiqələri, forumlar, simpoziumlar, konqreslər, bölgələrdə keçirilən festivallar, yarışlar, milli və dini bayramlar, dövlət bayramları Azərbaycanı dünyada daha da tanıdır. Bütün bunlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu

Azərbaycançılıq məfkurəsinin uğurlu nəticəsidir. Bu gün Azərbaycan Respublikası dünyada tanınan, nüfuzlu bir dövlət sırasında qərarlaşmışdır. Bir sıra mühüm əhəmiyyətli tədbirlərə ev sahibliyi edən dövlətimiz çağdaş dövrdə Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin yürütdüyü uğurlu siyasət nəticəsində günü-gündən inkişaf etməkdədir.

Summary

AZERBAIJAN LANGUAGE AS A COMPONENT PART OF THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM OF THE GREAT PUBLIC NATIONAL LEADER HEYDAR ALIEV

The article discusses the Azerbaijanism ideology of our National Leader Haydar Aliyev and the work done to implement this ideology. Information is provided about the care and attention that the Great Leader Haydar Aliyev, the great savior of our nation, whom our people are always proud of, showed to our language during the years he was in power, and points about the value he attached to the history and national identity of our people are touched upon. At the same time, studies were conducted on the care and love of the Great Leader Heydar Aliyev for the state language in his homeland at different times. The article also provides information about the progressive steps taken by our National Leader while implementing the policy of Azerbaijanism, the work he did to preserve national values, and the successful continuation of these works in our modern era.

Keywords: *Azerbaijanism, ideology, nation, Azerbaijani language, politics*

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА ВЕЛИКОГО ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье рассматривается идеология азербайджанства Общенационального Лидера Гейдара Алиева и работа, проделанная по реализации этой идеологии. Была предоставлена информация о том, какую заботу и внимание, которыми всегда гордился наш народ, великий спаситель нашей нации, великий лидер Гейдар Алиев проявил к нашему языку в годы своего правления, а также затронута тема ценности, которую он придавал истории и национальной самобытности нашего народа. В то же время были проведены исследования, посвященные заботе и любви Великого Лидера Гейдара Алиева к государственному языку на родине в разные времена. В статье также дается информация о прогрессивных шагах, предпринятых нашим общенациональным лидером в реализации политики азербайджанства, о проделанной им работе по сохранению национальных ценностей и успешном продолжении этих дел в нашу современную эпоху.

Ключевые слова: *Азербайджанство, идеология, народ, азербайджанский язык, политика*

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmedova S. Haydar Aliyev'in dil siyaseti. – Eskişehir: 2010.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Birinci Qurultayında nitqi. – “Azərbaycan” qəzeti, 10 noyabr 2001-ci il.
3. Əliyev H. Minilliklərin qovuşuğunda. – Bakı: 2001.
4. Heydərov F. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın inkişaf strategiyasının istinad mərkəzidir. – “Azərbaycan” qəzeti, 12 dekabr 2014-cü il.
5. Sadıqova S., Həsənlı-Qəribova Ş. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası. – “Respublika” qəzeti, 21 fevral 2003-cü il.
6. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Prezidenti, YAP-ın sədri Heydər Əliyevin nitqi. – “Xalq” qəzeti, 24 noyabr 1998-ci il.

7. Yusifov M. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası. – Bakı: Nurlan, 2003.
8. Azərbaycan müəllimi. – 2009, iyun. – [Elektron resurs]. – URL: https://anl.az/down/meqale/az_muellimi/az_muellimai_iyun2009/82811.htm. – (Əldə edilib: 21.06.2025).

AZƏRBAYCAN – YUNANISTAN ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Pərvin İsgəndərova

Bakı Slavyan Universiteti,

Balkanşünaslıq kafedrasının müəllimi

E-mail:İsgenderova.pervin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1427-9999>

Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutan görkəmli siyasətçi və ictimai xadim Ümumilli Lider Heydər Əliyev bütün həyatını xalqının rifahına həsr etmiş, ən çətin vaxtlarda xalqının etimadını qazanaraq, güclü iqtisadi yüksəlişi və dünya miqyasında geniş siyasi əlaqələri olan bir ölkənin əsasını qoymuşdur.

25 mart 1998-ci il Yunanistanın Azərbaycandakı səfirliyi tərəfindən Yunanistanın müstəqilliyinin 177-ci ildönümü münasibətilə təşkil olunmuş rəsmi tədbirində Ümumilli Lider Heydər Əliyev Yunanistanın tarixi keçmişinə hörmət və rəğbətini ifadə edərək, Yunanistanın müasir dünyada oynadığı rolu da yüksək qiymətləndirdiyini qeyd etmişdir. Yunanistanın Avropa İttifaqının və Avropa Şurasının üzvü kimi Beynəlxalq Təşkilatlarda fəaliyyəti ilə bütün dünyada sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyi təmin etməyə çalışdığını vurğulamışdır.

Ümumilli Lider, dünyada, hər bir regionda, o cümlədən Qafqazda, Qara dənizdə, Xəzəryanı regionda sülhü, əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi qorumağın hamımızın müqəddəs borcu olduğunu və Yunanistanın bütün bu məsələlərdə beynəlxalq hüquq normalarına əsaslandığına və Yunanistanla Azərbaycanın mövqeləri üst-üstə düşdüyünə məmnunluğunu vurğulamışdır.

Bu baxımdan onun 1998-ci ildə Bakıda Yunanistanın Müstəqillik Günü münasibətilə Yunanistan səfirliyinin ziyafətində Yunanistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin əsaslandığı prinsiplər – bu gün də qüvvədə olan prinsiplər barədə fikirlərini işıqlandıran çıxışına diqqət yetirmək yerinə düşər.

İki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafı üçün çoxlu imkanlar olduğunu və bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etməyə çalışılacağına diqqət çəkmişdir.

Azərbaycanla Yunanistan arasında diplomatik münasibətlərin təməli 1992-ci ilin aprel ayında atılmış, . Yunanistanın Azərbaycandakı səfirliyi 1993-cü il mayın 27-də, Azərbaycanın Yunanıstandakı səfirliyi isə 2004-cü il aprel 16-da fəaliyyətə başlamışdır.

1994-2004-cü illərdə iki ölkə arasında bir sıra sahədə, o cümlədən, iqtisadi, sənaye, texnologiya, enerji, elm, təhsil, mədəniyyət, gömrük və s. kimi sahələrdə sazişlər imzalanmışdır.[1]

Yunanistan - Azərbaycan münasibətləri Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı ilə əlaqələr kontekstində də inkişaf edir.

18 iyun 2003-cü ildə Ümumilli lider Heydər Əliyev Yunanistanın xarici işlər nazirinin müavini İoannis Maqriotisi qəbul etmişdir. Bu zaman, Yunanistanın Avropa Birliyinə sədrlik etdiyi dövrdə Qafqaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycanla çox səmərəli əlaqələr yarandığını xüsusilə vurğulamışdır.

Yunanistanın Qafqaz ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycan ilə birgə geniş fəaliyyət göstərməyini yüksək qiymətləndirən Ümumilli Lider bütün sahələrdə bundan sonra da əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

1994-2003-cü illər ərzində iki ölkə arasında bir sıra saziş müqavilələr də imzalanmışdır. Bunlara Bakı - Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında iqtisadi, sənaye və texnoloji sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Sazişi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında təhsil, mədəniyyət və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Yunanıstan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol, Azərbaycan Respublikası və Yunanıstan Respublikası arasında səfirliklərin konsulluq şöbələrinin funksiyaları haqqında Saziş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığa dair Proqram aiddir.

Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan-Yunanıstan əlaqələrinin inkişafı daha da sürətlənmişdir. Azərbaycan-Ümumilli Lider Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin nəticəsi olaraq, Yunanıstan dövləti ilə münasibətlərin davamı kimi 2004-cü ildə Yunanıstan prezidenti Konstantinos Stefanopulos ölkəmizdə səfərdə olmuş, Prezident İlham Əliyev ilə təkbətək görüş olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev bu səfərin ölkəmizə Azərbaycan və Yunanıstan arasında ikitərəfli əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə bir təkan olacağını bildirmişdir

Prezident İlham Əliyev bildirib ki, o, Azərbaycan-Yunanıstan münasibətlərinin inkişafı sahəsində Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyini bildirmişdir.

2004-cü il avqustun 12-19-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Afinada keçirilən 28-ci Yay Olimpiya oyunlarının açılış mərasimində iştirak etmək üçün Yunanıstana səfər etmişdir.

2009-cu ilin fevral ayında Prezident İlham Əliyev Yunanıstana səfər etmiş və Yunanıstan Prezidenti Karolos Papulyasla görüşmüşdür.

Daha sonra Prezident Azərbaycan-Yunanıstan biznes formunda iştirak etmişdir.

2020-ci ildə istismara verilən Trans-Adriatik Boru Xətti Xəzərin Azərbaycan sektorundan təbii qazı Yunanıstandan Albaniya və Adriatik dənizindən keçərək İtaliyaya və daha sonra Qərbi Avropaya nəql edəcək boru xətti layihəsi də bu iki ölkənin əlaqələrinin möhkəmlənməsi üçün ən mühüm hadisələrdən hesab olunur.

2024-cü il iyunun 13-ü, İqtisadi Diplomatiya və Xarici Əlaqələr üzrə Xarici İşlər Nazirinin müavini Kostas Fragoyiannis, Yunanıstan və Azərbaycan arasında İqtisadiyyat, Enerji və Texnologiya sahələrində əməkdaşlıq məsələləri üzrə Birgə Nazirlər Komissiyasının 5-ci iclasına Azərbaycan Respublikasının Energetika naziri Pərviz Şahbazovla birlikdə sədrlik etmişdir.

Həm Ümumilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə, həm də onun görkəmli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasətinin nəticəsi kimi qədim və zəngin tarixi keçmişə və zəngin mədəniyyətə malik Yunanıstan Respublikası ilə davamlı əlaqələr hər zaman möhkəm və davamlı sürətdə inkişaf etdirilmişdir.

Summary

AZERBAIJAN-GREECE RELATIONS DURING THE ADMINISTRATION OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIEV

The directions of the development of relations between our country and the Hellenic Republic during the period of the national leader Heydar Aliyev and the successful steps taken in this direction were mentioned.

The importance of Heydar Aliyev's views on the more efficient use of opportunities for the development of relations between our countries is discussed. Also, the national leader highly appreciated Greece's activities in international organizations as a member of the European Union and the Council of Europe. During his presidency, Azerbaijan's foreign policy was restructured and turned into a balanced policy. Bilateral relations between Azerbaijan and other countries, including Greece, began to strengthen.

Keywords: National Leader, Heydar Aliyev, Azerbaijan-Greece

Резюме
АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В период правления Общенационального Лидера Гейдара Алиева были обсуждены направления развития отношений между Азербайджаном и Греческой Республикой и в этом направлении были предприняты успешные шаги. Обсуждено значение идей Гейдара Алиева о возможностях развития отношений между нашими странами. Общенациональный лидер также высоко оценил деятельность Греции в международных организациях в качестве члена Европейского Союза и Совета Европы. В годы его президентства внешняя политика Азербайджана была реструктурирована и трансформировалась в сбалансированную политику. Двусторонние отношения между Азербайджаном и другими странами, в том числе с Грецией, стали укрепляться.

Ключевые слова: Общенациональный лидер, Гейдар Алиев, Азербайджан-Греция

ƏDƏBİYYAT

1. "HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ" BEYNƏLXALQ ELEKTRON KİTABXANA: Ümumi tarixi arayış /:[Elektronresurs]URL:<https://lib.aliyevheritage.org/az/3954050.html>
2. Konstantinos Karamesinis: Heydər Əliyev və Yunanıstan-Azərbaycan münasibətləri: Azərbaycan qəzeti / 26 mart 1998 [Elektron resurs]
URL:<https://www.paraskhnio.gr/2024/12/13/o-cheintar-aligief-kai-oi-scheseis-elladas-azerbaitzan/>
3. Greece Diplomatic Review: Azərbaycanın ulu öndəri Heydər Əliyev Uğur gətirən dahi şəxsiyyət və siyasi uzaqgörənlik/10may,2023[Elektronresurs]URL:<https://grdiplomatic.com/%CE%BF-%CE%BC%CE%B5%CE%B3%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CE%B7%CE%B3%CE%AD%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B6%CE%B5%CF%81%CE%BC%CF%80%CE%B1%CF%8A%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BD-%CF%87%CE%B5%CF%8A/>
4. Azərbaycan Respublikasının Yunanıstan Respublikasındakı Səfirliyinin rəsmi sahifəsi: Azərbaycan – Yunanıstan münasibətləri [Elektron resurs]URL:https://athens.mfa.gov.az/files/Az%C9%99rbaycan_Yunan%C4%B1stan_ikit%C9%99r%C9%99fli%20m%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99r.pdf
5. Yeni Azərbaycan: “Yunanıstan-Azərbaycan əlaqələri çox uğurla və sürətlə inkişaf edir” / 6 aprel, 2011 [Elektron resurs]URL:https://yeniazərbaycan.az/Gundem_e7844_az.html
6. Tax Heaven: “Razılaşma tamamlandı: TAP boru kəməri layihəsi seçildi” / 28 iyun, 2013 [Elektron resurs]URL:<https://www.taxheaven.gr/news/14236/ekleise-h-symfwnia-epelegh-to-sxedio-toy-agwgoy-tap>
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi veb sahifəsi: “Azərbaycan və Yunanıstan prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış etmişlər” / 16 iyun, 2014 [Elektron resurs]URL:<https://president.az/az/articles/view/12085>
8. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi veb sahifəsi: Avropa: Yunanıstan Respublikası [Elektron resurs]URL:<https://mfa.gov.az/az/category/avropa/yunanistan>

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI ƏSASINDA AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Pirali ƏLİYEV

Pedaqoji elmlər doktoru, professor

Bakı Slavyan Universitetinin

Pedaqogika və psixologiya

kafedrasının müdiri,

E-mail: piralibexbud56@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2420-1125

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrlərdə (1969-1982 və 1993-2003-cü illər) təhsilimizin inkişafına əvəzsiz xidmət göstərmişdir [1]. Onun əsasını qoyduğu, diqqət və qayğı ilə formalaşdırdığı təhsil sistemi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir və dünya təhsil sistemində gedən meyllərə uyğunlaşır. Təhsil sistemi sosial institutlardan biri olduğundan onun inkişafı elmi-texniki və sosial tərəqqinin mahiyyətinə və nailiyyətlərinə görə cəmiyyətin dəyişən ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Müasir ictimai inkişafın dinamikası insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində - elm və texnikada, iqtisadiyyat və siyasətdə, təhsil və mədəniyyətdə, istehsalın təşkilində və onun idarə edilməsində sürətli və dərin dəyişikliklərlə səciyyələnir. Təhsil ən mühüm sosial institutlardan biri kimi həm də cəmiyyətin dəyişən məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq, yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi ilə daim inkişaf edir.

Bu hallar həm ümumi sivilizasiya proseslərinin, həm də təhsil sistemlərinin əsas parametrlərinin sosial dəyişikliklərlə, elmi-texniki və sosial tərəqqinin aparıcı istiqamətləri və meylləri ilə uzlaşdırılması üçün onların daimi axtarışını, tədqiqini və monitorinqini zəruri edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti və ideyaları əsasında Azərbaycan təhsilində aşağıdakı qlobal tendensiya inkişaf etdi [2]:

1) sosial mənşəyindən və maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq ölkənin bütün əhalisi, ilk növbədə istedadlı gənclər üçün təhsilin əlçatanlığı, təhsilin mərhələ və səviyyələrində davamlılığı və təhsil sisteminin demokratikləşdirilməsi təmin olundu;

2) hər kəsin təhsil hüququ təmin edildi, yəni milli və cinsi, dini və siyasi baxışlarından asılı olmayaraq hər bir şəxs üçün istənilən növ və səviyyəli təhsil müəssisəsində təhsil almaq üçün real imkan və bərabər şanslar yaradıldı;

3) uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunmasının tədricən artması və keyfiyyətin yüksəlməsi, təhsilin bütün sonrakı pillələrinin uğurlu işini xeyli asanlaşdırdı;

4) ibtidai təhsil proqramının məzmununun yenidən işlənməsi, səriştəyönlü, şagirdyönlü təhsilin qurulmasına nail olundu, ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının əmək bazarına yeni tələblər əsasında hazırlanaraq cəlb edilməsi ilə onun işinin səmərəliliyini nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı;

5) ümumtəhsil məktəblərində məzmun yenidən quruldu. Bu, şagirdlərə təhsil və peşəyönlük üçün ən geniş imkanlar yaratmaqla, eyni zamanda əsas bilik və səriştələrin əsasını qoydu;

6) ölkəmiz üçün ümumi tendensiya peşə təhsili sistemlərinin tədricən mürəkkəbləşməsi, onun yeni variantlarının yaradılması və istifadəsidir ki, onların əksəriyyəti 18-23 yaşlı gənclər üçün nəzərdə tutulub. Peşə təhsili sisteminin peşələrini dəyişməli olan böyüklər kontingentinə qədər genişləndirilməsi tendensiyası, o cümlədən çox “dar” peşələrdən imtina etmək və bir neçə ixtisas üzrə gəncin yetişdirilməsi müşahidə olunur;

7) ümumi təhsil müəssisələrinin “orta” səviyyəli şagirdə diqqət yönəltməkdən yayınması və onun istedadlı uşaq və gənclərə, onların bacarıqlarının və yaradıcılıq potensialının tədris prosesində üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi xüsusiyyətlərinə nəzərə carpan dərəcədə marağın artması təmin olundu;

8) xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların, yəni inkişafında qüsurlar olan uşaqların və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilini təmin etmək üçün əlavə resursların axtarışının aparılması;

9) təhsil xidməti bazarının tədricən artması və onların çeşidinin genişlənməsi;

10) təhsilin ölkəmizdə prioritet maliyyələşdirmə obyektinə çevrilməsi, insan kapitalına investisiyanın perspektivləri barədə məlumatlılığın yaranması;

11) təhsilin idarə edilməsi sahəsində bir tərəfdən təhsilin ciddi mərkəzləşdirilməsi və standartlaşdırılması, digər tərəfdən isə təhsil müəssisələrinin muxtariyyəti arasında ağlabatan kompromisin axtarılması;

12) şagirdlərin müxtəlif maraqlarını təmin etməyə, bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş tədris və təşkilati fəaliyyətləri dairəsinin daim genişləndirilməsi;

13) öyrənmə sürətində və şagirdlərin gələcək ixtisas seçimində daha çox hərəkətliliyi təmin edən çoxsəviyyəli təhsil sisteminin inkişafının mövcud olması;

14) ümumi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə zənginləşdirilməsi, ən güclü informasiya resursları ilə internet sisteminə geniş daxil edilməsi və məktəblilər üçün distant təhsilin intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunması;

15) təhsil sisteminin məzmununda humanitar componentin: fəlsəfə, psixologiya, politologiya, sosiologiya, multikulturalizm və s. əhəmiyyətli dərəcədə artması;

16) ali təhsil müəssisələrinin dünyanın aparıcı universitetləri sisteminə inteqrasiyası prosesinin güclənməsi;

17) sənaye kompleksləri ilə universitetlərin birləşməsi nəticəsində müasir firma və müəssisələr üçün elmi tədqiqatların və məqsədyönlü unikal mütəxəssislərin hazırlanması bazasının formalaşması;

18) ümumi təhsilin məqsəd, məzmun və texnologiyalarının mütəmadi olaraq yenilənməsi, elmi-texniki və sosial tərəqqinin nailiyyətləri və dünya təhsil standartlarının tələbləri nəzərə alınmaqla tədris planlarına düzəlişlərin edilməsi;

19) təhsil sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi. Bu prosesin inkişafının fəaliyyəti milli təhsil sisteminin potensialından və bu əməkdaşlıqda dövlətlərin və ayrı-ayrı iştirakçıların tərəfdaşlığı üçün bərabər şəraitin təmin edilməsindən asılı olması;

20) yeniliklərin ölkə və bölgələrimizin formalaşmış milli adət-ənənələrini və milli kimliyini qoruyaraq geniş şəkildə yayılması; təhsil məkanının multikultural və sosial yönümlü olması; insanın və bütövlükdə sivilizasiyanın inkişafına, beynəlxalq təhsil mühitinin formalaşmasına daha açıq, mədəniyyət xarakterinə görə milli və biliyin təbiətinə görə fəvqəlmilli olması.

Təhsilin inkişafında nəzərdən keçirilən global tendensiyalar kifayət qədər ümumi xarakter daşıyır. Eyni zamanda, praktiki olaraq hər bir təhsil növü və səviyyəsinin inkişafı üçün öz məqsədlərinə, xüsusiyyətlərinə, həyata keçirilmə xarakterinə və müvafiq məzunların hazırlıq səviyyəsinə dair yeni sosial tələblərə görə spesifik meyillər də mövcuddur.

Ulu öndər Heydər Əliyev ideyaları əsasında formalaşan ali təhsil sisteminin inkişafı üçün aşağıdakı meyillər ən xarakterikdir:

Birincisi, təhsilin humanistləşdirilməsidir ki, onun əsas məqsədi avadanlıq və texnologiyaları “insanlaşdırmaq”dır. Bu tendensiya ictimai istehsalın məqsəd və xarakterində baş verən ümumi dəyişikliyin və onun şəxsiyyətin ehtiyac və maraqlarına yönəldilməsinin, eləcə də yüksək istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsində şəxsi amilin müəyyən edici rolunun cəmiyyətdə dərk edilməsinin əksidir.

Pedaqoji təhsil sistemi tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətlərində əxlaqi norma və dəyərlərin rolu haqqında anlayışların formalaşmasına gətikcə daha çox diqqət yetirir. Bu, onlarda fəaliyyətin mümkün nəticələrinə görə indiki və gələcək nəsillər qarşısında şəxsi məsuliyyət hissinin formalaşmasını təmin edir [3].

İkincisi, pedaqoji təhsilin fundamentallaşdırılması və səriştəyönlü rolunun gücləndirilməsi həyata keçirilir. Elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsi və texnoloji nəsillərin sürətlə dəyişməsi şəraitində yeni təlim texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və müasir rəqabətqabiliyyətli məhsulların yaradılması prosesində onlardan uğurla istifadə edilməsi üçün artıq

təkcə xüsusi biliklər kifayət etmir. Müasir mütəxəssis pedaqoji, psixoloji, fizioloji, metodik əsasları dərindən mənimsəməli və kompüter texnologiyaları və informasiya texnologiyalarına əsaslanan riyazi modelləşdirmə üsullarını tətbiq etməklə onların inkişafında yeni effektlərdən istifadə etməyə həmişə hazır olmalıdır. Bu, perspektivli yüksək texnologiyaların inkişafını sürətləndirmək və pedaqoji prosesdə istifadə imkanlarını çatdırmaq üçün çox vacib görünür.

Üçüncüsü, müasir insanın həyat tərzinin müəyyən edici xüsusiyyətlərindən biri kimi peşəkar və sosial mobilliyin artması dar ixtisaslaşmadan imtina etməyi və universallaşmaya, ümumi mütəxəssis hazırlığına keçidi tələb edir. Bu, məzunlara peşəkar fəaliyyət sahəsində kifayət qədər geniş spektrli problemləri sərbəst şəkildə idarə etməyə, texnologiyalarda, istehsal şərtlərində və təbiətindəki qaçılmaz dəyişikliklərə tez uyğunlaşmağa imkan verir.

Dördüncüsü, bu gün qloballaşan ekoloji vəziyyətin ciddi fəsadları pedaqoji təhsilin müvafiq qaydada yaşıllaşdırılmasını tələb edir. Bu tendensiya, bir tərəfdən, bütün pedaqoqlarda ekoloji təhsilin gücləndirilməsində və ekoloji mədəniyyətin aşılmasında, digər tərəfdən isə, prinsipial olaraq yeni keyfiyyətdə digər mütəxəssislərin - ətraf mühitin monitorinqi və mühafizəsi sahəsində hazırlanmasını tələb edir. Bu, "insan-cəmiyyət-təbiət-texnosfer" sistemində münasibətlərin uyğunlaşdırılmasını təmin etməyə imkan verir.

Beşincisi, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında dünya iqtisadi münasibətlərinin qloballaşması prosesinin intensivləşməsi iqtisadi və texniki yönlü universitetlərdən yeni kadrların iqtisadi və hüquqi hazırlığının gücləndirilməsi zərurətini müəyyənləşdirir. Bu olmadan onlar istehsal etdikləri məhsulların texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərini, rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərini düzgün qiymətləndirə, habelə ixtiralarının və digər elmi-texniki işlərinin, əqli mülkiyyətlərinin hüquqi müdafiəsini təmin edə bilməzlər.

Altıncı, müasir tibbi, texniki, mühəndislik, memarlıq və inşaat peşə fəaliyyətinin məqsədlərində, xarakterində və strukturunda ciddi dəyişiklik və şəxsi amilin rolunun, idarəetmə səriştəsinin əhəmiyyəti və kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və təhsili funksiyalarının yüksəlməsi səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilir. Bu hal onların peşə təhsilinin məzmununda müvafiq dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir. Söhbət xüsusi ilə inşaatçı və memarların, mühəndislərin idarəetmə və psixoloji-pedaqoji hazırlığının keyfiyyətinin ciddi şəkildə yüksəlməsindən gedir. Bu gün müvafiq biliklər təkcə memarın ümumi mədəniyyətinin elementi deyil, onun peşəkar səriştəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Ali təhsil müddətinin, təhsil ixtisas səviyyələrinin və təhsil ixtisaslarının (diplomların), habelə elmi dərəcə və adların əldə edilməsinə dair sənədlərin qarşılıqlı tanınması və ekvivalentliyi problemi dünya təhsil sisteminin inkişaf tendensiyaları ilə sıx bağlıdır. Problemi uğurla həll etmək üçün beynəlxalq ekspertlər mütləq hər bir milli ali təhsil sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, eyni zamanda standart təsvirə uyğun gəlməli və keyfiyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilməlidir.

Bu günə qədər dünyada təhsil sistemlərinin aşağıdakı əsas modelləri inkişaf etmişdir:

Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti özəldir. Amerikalılar kollec və universitetlərdə ali təhsil alırlar. 4 illik təhsil bakalavriat, sonra isə magistratura və doktoranturada təhsil almalıdır. Bütün universitetlər ciddi elmi tədqiqat fəaliyyətinə yönəlib və tədqiqat mərkəzlidir. Universitetlərin bazasında fəaliyyət göstərən çoxlu elmi- tədqiqat institutları var. Öz elm sahələri üzrə aparıcı alimlərin rəhbərlik etdiyi laboratoriyalar fəaliyyət göstərir. Bakalavriantların, magistrantların və doktorantların iştirakı ilə müxtəlif tədqiqatlar aparılır. ABŞ-da rəsmi qeydiyyatdan keçmiş üç mindən yuxarı kollec və universitet fəaliyyət göstərir. Amerikanın ştatlarının hər birində universitet və kollec var. Ən nüfuzlularına yüzə yaxın universitet daxildir, onların arasında Ivy League, ABŞ-ın şimal-şərqindəki səkkiz özəl tədqiqat universitetinin Amerika kollec atletik konfransıdır. Milli Kollec Atletika Assosiasiyasının I Divizionunda, futbolda isə Futbol Çempionatı Bölməsində iştirak edir. Sonralar bu ad universitet fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə şamil olunmuş. Ivy League universitetləri cəmiyyətin sosial elitasını hazırlayır və bir qayda olaraq, ən varlıların övladları təhsil alırlar. Bura **açıq tədris modeli**, **keyfiyyətli tədris** və **tədqiqat yönlü yaşaması** ilə tanınır. Tələbələrə sərbəst akademik yol seçmək imkanı

verilir, **tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilir və qlobal məsuliyyət təşviq olunur** [4: s.13].

Qeyd edək ki, MBA proqramını sona çatdıran ABŞ oldu. XIX əsrdən onların inkişafına başladı və fəal şəkildə ali təhsilə əsaslanan yüksək ixtisaslı menecerlər hazırlamağa başladı. MBA proqramı çərçivəsində biznesin tədqiqi üçün ən perspektivli imkanlarla bağlı kurslarda təhsil alan tələbələr: “Makroiqtisadiyyat”, “İnsan resurslarının idarə edilməsi”, “İstehsal”, “Korporativ məsuliyyət”, “İnformasiyanın idarə edilməsi”, “Strateji marketinq”, “Sənaye strategiyası”, “Ekstremal vəziyyətlərin psixologiyası”, “Satış sosiologiyası”, “Maliyyə” və s. öyrənirlər. Güman edilir ki, MBA diplomu təkcə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verməyəcək, həm də daim dəyişən mühitdə işi idarə etmək, eyni zamanda xərcləri minimuma endirməklə yüksək nəticələr təmin edə biləcək effektiv, irəliləyişi təmin edəcək qərarlar verməyə kömək olacaqdır. Hər bir universitetdə status və populyarlıq baxımından bərabər olmayan bir neçə fakültə, bakalavr və magistr proqramları var.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemi aşağıdakı kimidir:

Fransa Respublikasının təhsil sistemi: vahid kollec - texnoloji, peşə və ümumi təhsil liseyi - universitet - magistratura – doktorantura; Almaniya Federativ Respublikasının təhsil sistemi: ümumi təhsil məktəbi - real məktəb, gimnaziya və əsas məktəb - institut və universitet – doktorantura; Böyük Britaniyanın təhsil sistemi: birləşdirilmiş məktəb - qrammatika və müasir məktəb-kollec - universitet - magistratura – doktorantura; Rusiya Federasiyasının təhsil sistemi: ümumtəhsil məktəbi - tam orta məktəb, gimnaziya və lisey-kollec - institut, universitet və akademiya - aspirantura - doktorantura daxildir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi: məktəbəqədər – ümumi təhsil- tam orta məktəb, gimnaziya və lisey-kollec- peşə təhsili - orta ixtisas təhsili - ali təhsil (bakalavriat, magistratura)-fəlsəfə doktoru-elmlər doktoru aiddir.

Ulu öndər Heydər Əliyev ideyaları əsasında qurulan Azərbaycan təhsili qabaqcıl ölkələrin innovasiyalarını öyrənərək yeni təhsil modellərinin axtarışını və inkişafını davam etdirir. Müəyyən bir modelin effektivliyi yalnız təhsil təcrübəsi ilə təsdiqlənə bilər.

Dünya təhsilinin problemlərinin həllində böyük beynəlxalq layihə və proqramlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar mütləq təhsil müəssisələrinin və müxtəlif təhsil sistemlərini təmsil edən müəllimlərin birgə iştirakını nəzərdə tutur.

Ən məşhur beynəlxalq layihə və proqramlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Tələbələrin mobilliyini təmin edən *Erasmus layihəsi*. Erasmus + proqramının beynəlxalq ali təhsil səviyyəsində həyata keçirilməsində Avropa Komissiyası, EACEA, AB heyəti və Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına köməklik göstərmək. Azərbaycanda Tempus IV proqramı çərçivəsində seçilmiş, davam etməkdə olan layihələrin nəticələrinin tətbiqi və yayılmasına dəstək və nəzarət etmək. Bu proqram çərçivəsində universitet tələbələrinin 10%-ə qədəri universitetdə təhsil müddətinin bir hissəsini başqa bir Avropa ölkəsində ala bilər.

Project Lingua xarici dillərin öyrənilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş proqramdır. O, ibtidai sinif şagirdlərindən başlayaraq fərqli kontingent üçün nəzərdə tutulub.

Evreka layihəsinin məqsədi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin universitetlərinin elmi tədqiqatlarını Şərqi Avropa ölkələrinin universitetləri ilə əlaqələndirməkdir.

Esprit layihəsi Avropa universitetlərinin, tədqiqat təşkilatlarının və kompüter firmalarının yeni informasiya texnologiyalarının yaradılmasında və təhsilin daha da təkmilləşdirilməsində istifadəsində səylərini bir araya gətirmək məqsədi daşıyır.

Tempus layihəsi universitet təhsilinin mobilliyini inkişaf etdirməyə və qlobal əmək bazarında onun rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlmiş ən güclü Avropa proqramlarından biridir.

IRIS proqramı qadınların peşə təhsili almaq və onların sonrakı məşğulluq imkanlarını genişləndirməyə yönəlmiş layihələr sistemidir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan təhsilində yeni tendensiyalar formalaşmış

Qlobal təhsil məkanına integrasiya prosesinin inkişafının hüquqi təminatı təqdirəlayiqdir. Təhsil sahəsində qəbul olunmuş normativ hüquqi sənədlər buna imkan verir. Normativ hüquqi

sənədlər müasir təhsili qloballaşdırır, gəncləri humanizm, tolerantlıq, tarixi-mədəni dəyərlərə və ənənələrə hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi problemlərini bəşər sivilizasiyasının əsas vəzifələri səviyyəsinə çatdırır.

Təhsil sahəsində beynəlxalq aktlarda və Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi sənədlərində öz əksini tapmış tələblər aşağıdakıların icrasına yönəldilib:

- təhsil sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- qanunun aliliyinə və insan hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi;
- təhsil sahəsində inklüzivliyə nail olunması;
- təhsilin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi, inkişafı və inteqrasiyanın ən səmərəli yollarının proqnozlaşdırılması;
- qəbul edilmiş normativ hüquqi sənədlərin, tövsiyələrin təşviqi;
- təhsil sahəsində qazanılmış məlumatın toplanması və sistemləşdirilməsi.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, müasir dünya təhsil məkanı ən çox təhsilin dinamizmi və beynəlmilləşməsi, beynəlxalq təhsil sisteminin ayrı-ayrı komponentləri arasında əlaqələrin və əməkdaşlığın müxtəlif sıxlığı, təhsilin konsentrasiyasının artması kimi keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Summary

DEVELOPMENT TRENDS OF AZERBAIJAN EDUCATION BASED ON THE IDEAS OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

The article talks about the attention and commitment of the National Leader Heydar Aliyev to the development of Azerbaijani education. As a result of the targeted reform of our education in the content of education, infrastructure, material and technical equipment and personnel training, the foundation for today's development has been laid. Azerbaijan education, which has a solid foundation, responds to the trends taking place in the world in the 21st century. Fundamental innovations are being implemented at all stages and levels, from preschool education to higher education. An education system that responds to new challenges is being created.

The study summarizes the educational issues that were rebuilt and targeted for development based on the ideas of the Great Leader Heydar Aliyev.

Keywords: Azerbaijani education, global trends, preschool education, professional education, higher education

Резюме

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИДЕЙ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье рассматривается внимание и приверженность Общенационального Лидера Гейдара Алиева развитию азербайджанского образования. Основа сегодняшнего развития заложена в результате целенаправленного реформирования нашего образования в области содержания, инфраструктуры, материально-технической базы и подготовки кадров. Наше прочно обоснованное образование отвечает тенденциям, происходящим в мире в 21 веке. Фундаментальные инновации внедряются на всех уровнях — от дошкольного до высшего образования. Создается система образования, отвечающая новым вызовам.

В исследовании обобщены вопросы образования, которые были реорганизованы и направлены на развитие на основе идей Общенационального Лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Азербайджанское образование, глобальные тенденции, дошкольное образование, профессиональная подготовка, высшее образование

ƏDƏBİYYAT

1. Qaralov, Z. Heydər Əliyev-Milli ləyaqət ölçüsü. Bakı: Təhsil, 2015
2. Mehrabov, A. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı:Mütərcim, 2010
3. Голованова, Н.Ф. Общая педагогика (учебное пособие для вузов). СПб.: Реси, 2005
4. Титов, В.А. Сравнительная педагогика. Концепция лекций. М.: «Приор-издат», 2003

ПЕРСПЕКТИВЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ: НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Самира ИМАНОВА

Азербайджанский Университет Языков, доцент

E-mail: Imanovas@bk.ru

ORCID ID: 0000-0002-3454-751X

Энергетическая политика является одним из основных столпов экономического и политического суверенитета каждого государства. На современном этапе энергетическое сотрудничество Азербайджана и России носит стратегический характер. Основы этого сотрудничества формировались с конца XX века и столкнулись с новыми вызовами в XXI веке. Глобальное изменение климата, энергетическая безопасность и принципы устойчивого развития обуславливают необходимость развития новых направлений в структуре этого сотрудничества, особенно сектора зеленой энергетики. Азербайджанская Республика, занимающая выгодное стратегическое положение в этом процессе, наряду с экспортом традиционных энергоносителей пытается добиться прогресса в сфере зеленой энергетики. С этой точки зрения сотрудничество Азербайджана и России имеет важное значение.

Азербайджан, обладающий богатыми энергетическими ресурсами, играет важную роль в обеспечении региональной и глобальной энергетической безопасности. Энергетическая политика России является одним из определяющих факторов на постсоветском пространстве и в евразийском регионе. В этой связи сотрудничество двух стран создает новые возможности как в традиционной энергетике, так и в сфере зеленой энергетики.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев сыграл особую роль в формировании и развитии энергетической политики Азербайджана, а также в его международном признании как энергетического государства. Определенные им стратегические направления и сегодня определяют энергетическую политику страны. Энергетическая дипломатия Гейдара Алиева сыграла важную роль в экономическом развитии Азербайджана и повышении его международного авторитета.

В наше время Президент Ильхам Алиев, продолжая дело Гейдара Алиева, предпринимает серьезные шаги в области зеленой энергетики в соответствии с новыми технологическими и экологическими вызовами. Проведение в Азербайджане Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP 29) в 2024 году еще раз продемонстрировало, какое значение страна придает этой сфере.

Энергетическая политика, сформированная в период руководства Гейдара Алиева, имела принципиальное значение с точки зрения укрепления азербайджанской государственности. Несмотря на все препятствия, подписанный в 1994 году «Контракт века» стал крупным дипломатическим успехом, выведшим Азербайджан на международный энергетический рынок и обеспечившим экономический суверенитет страны. Одним из основных участников «Контракта века» стала российская компания «ЛУКОЙЛ».

Энергетическая политика Гейдара Алиева, обеспечивая экспорт энергоресурсов Азербайджана в ведущие страны мира, сформировала долгосрочную стратегию энергетической безопасности, учитывающую интересы будущих поколений. Он также осознал перспективность альтернативных источников энергии и заложил основу для первых инициатив в этой области. Одной из главных стратегических целей Гейдара Алиева было управление энергетическими ресурсами страны в соответствии с национальными интересами и обеспечение энергетической безопасности путем привлечения в эту сферу иностранных инвесторов. Это соглашение, подписанное 20 сентября 1994 года, стало одним из главных проявлений энергетической стратегии. Благодаря этому соглашению ведущие мировые нефтяные компании инвестировали в разработку нефтяных месторождений Азербайджана в Каспийском море.

По инициативе Гейдара Алиева были реализованы проекты Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку–Тбилиси–Эрзурум, которые снизили транзитную зависимость Azerbaijan в транспортировке энергоносителей и диверсифицировали экспорт энергоносителей. Гейдар Алиев считал сотрудничество с Россией в использовании энергетических ресурсов Azerbaijan одним из своих приоритетов и стремился совместить это сотрудничество со сбалансированной позицией на международном энергетическом рынке. Благодаря этим стратегическим подходам Гейдара Алиева Azerbaijan стал игроком, формирующим энергетическую политику на региональном и глобальном уровнях.

Начиная с конца 90-х годов XX века российская компания «ЛУКОЙЛ» совместно с «SOCAR» участвовала в различных проектах. В 2000-е годы азербайджано – российский энергетический диалог был интенсифицирован, интерес вызвали вопросы, связанные с транспортировкой, добычей и реализацией энергоресурсов, а также подписанные в 2008 году соглашения в области транспортировки газа внесли важный вклад в сотрудничество.

Актуальная на современном этапе политика в области зеленой энергетики считается новым направлением сотрудничества двух стран и имеет широкие перспективы. С 2021 года Россия уделяет внимание политике в области возобновляемых источников энергии и вносит предложения по обмену опытом в этом направлении.

А энергетическая политика Azerbaijan трансформируется в ответ на глобальные вызовы. На конференции ООН по изменению климата COP 26, состоявшейся в 2021 году, Azerbaijan взял на себя обязательство достичь углеродной нейтральности к 2050 году.

Потенциал зеленой энергетики Azerbaijan включает такие области, как солнечная, ветровая, гидро- и биоэнергетика. Технический потенциал возобновляемых источников энергии Azerbaijan составляет 135 ГВт на суше и 157 ГВт на море. Экономический потенциал возобновляемых источников энергии составляет 27 ГВт, в том числе 3000 МВт энергии ветра, 23 000 МВт энергии солнца, 380 МВт биоэнергетического потенциала и 520 МВт горных рек. С 2021 года Карабах и Восточный Зангезур объявлены зонами зеленой энергетики, совместно с зарубежными партнерами реализуются масштабные проекты по реализации потенциала солнечной и ветровой энергии на этих территориях. В этих районах имеются природные условия для использования как солнечной, так и ветровой энергии.

Azerbaijan ставит перед собой цель к 2030 году увеличить долю зеленой энергии в своем энергобалансе. С этой целью изучаются потенциальные возможности сотрудничества с ОАЭ, Саудовской Аравией и другими странами, а также с Россией. Одним из важных шагов в этом направлении стал ввод в эксплуатацию в 2023 году Гарадагской солнечной электростанции в Azerbaijan мощностью 230 МВт совместно с компанией Masdar из ОАЭ.

В энергетической стратегии Azerbaijan развитие в области зеленой энергетики не ограничивается удовлетворением внутреннего спроса. Страна также стремится экспортировать экологически чистую энергию. С этой целью в 2022 году стартовала инициатива «Зеленый энергетический коридор». Этот коридор предусматривает экспорт зеленой энергии в Европу через Грузию и Черное море. Бакинское соглашение о «Зеленом энергетическом коридоре» было подписано 5 апреля 2025 года между Azerbaijanом, Грузией, Турцией и Болгарией. Данный документ предусматривал сотрудничество стран-участниц в подготовке совместных инвестиционных проектов, развитии электроэнергетической инфраструктуры и процессе интеграции в систему ENTSO-E с целью увеличения потенциала передачи и торговли зеленой электроэнергией.

Российская Федерация обладает значительным научно-техническим потенциалом в области применения технологий зеленой энергетики, особенно в области гидроэнергетики и атомной энергетики. Россия обладает не только значительными традиционными энергоресурсами — нефтью, газом, углем, но и большим потенциалом использования возобновляемых источников энергии (солнечная и ветровая энергия, малая гидроэнергетика, геотермальная энергия, энергия биомассы). Перспектива их экономически эффективного

использования в России составляет не менее 30% годового потребления энергоресурсов. С развитием технологий объем производства возобновляемой энергии в России может превысить общий объем ее потребления в пять раз. Однако в настоящее время доля возобновляемых источников энергии не превышает 1%, а по некоторым оценкам, не достигает и 0,5%.

Используя эти возможности, существует потенциал для налаживания сотрудничества между Россией и Азербайджаном на научном, технологическом и производственном уровнях. Приоритетным направлением считается сотрудничество в области энергоэффективности, гидроэнергетических технологий и систем накопления энергии.

В рамках транспортного коридора «Север-Юг» возможны энергетический обмен, торговля зеленой энергией и передача технологий, а организация совместных исследовательских программ может укрепить двусторонние отношения.

По данным Международного энергетического агентства, к 2050 году почти 90% мирового производства электроэнергии будет обеспечиваться за счет возобновляемых источников энергии. При этом совокупная доля солнечной и ветровой энергии составит около 70%. В этих условиях необходимы скоординированные подходы в энергетической политике Азербайджана и России.

Россия также заинтересована в сотрудничестве с Азербайджаном в сфере электроэнергетики. Президент России Владимир Путин в ходе встречи с президентом Ильхамом Алиевым 22 февраля 2022 года заявил, что российские бизнес-структуры заинтересованы в сотрудничестве с Азербайджаном в сфере электроэнергетики и готовы оказать содействие в модернизации электросетей Азербайджана, а также подключиться к проектам в сфере возобновляемых источников энергии.

В ходе российско-азербайджанского бизнес-диалога, состоявшегося 6 июня 2024 года в рамках XXVII Международного экономического форума в Санкт-Петербурге, была подчеркнута важность реализации совместных проектов в этой области, где имеется неиспользованный значительный потенциал для партнерства в области возобновляемых источников энергии и туризма, который будет способствовать развитию существующих отношений.

Планы правительства России по увеличению доли возобновляемых источников энергии сталкиваются с рядом препятствий. Эти препятствия заключаются в сравнительно низких ценах на энергоресурсы и электроэнергию, приоритете нефти и газа как основного источника энергии при внутреннем потреблении, недостаточном экологическом давлении со стороны общества на государство, отсутствии заинтересованных групп в развитии возобновляемых источников энергии на политической и экономической арене.

Государственный интерес к развитию возобновляемых источников энергии в России связан с необходимостью развития отдаленных регионов Федерации. Около 10% населения России не имеют доступа к централизованным источникам электро-и теплоснабжения. Установка ветроэнергетических производственных мощностей на Чукотке или производство электроэнергии на основе солнечной энергии в Алтайском крае выгоднее импорта топлива морским путем или создания электросетевой инфраструктуры. Однако реализация таких проектов может быть затруднена из-за институциональных особенностей российской экономики. Обретение регионами энергетической независимости может привести к сокращению бюджетных субсидий, которые ранее покрывали расходы на импорт топлива. Российский бизнес проявляет большой интерес к развитию возобновляемых источников энергии. Компании «RusHydro», «Renova» и «Rusnano» организуют производство возобновляемых источников энергии, таких как «Nevel», который производит солнечные панели в России. Российские компании также проявляют интерес к иностранным активам в области возобновляемых источников энергии. «ЛУКОЙЛ» владеет солнечной электростанцией в Болгарии. Планируемая география продаж солнечных панелей «Nevel» включает страны СНГ, Ближний Восток и Африку.

Исследование показывает, что энергетическая политика, определенная Гейдаром Алиевым, остается одним из основных направлений стратегического курса Азербайджана на современном этапе. Главной целью энергетической политики Гейдара Алиева было укрепление как экономической независимости, так и политического суверенитета путем эффективного использования энергетических ресурсов Азербайджана. В настоящее время эти принципы получают дальнейшее развитие путем их интеграции в политику зеленой энергетики. Предпринятые в эпоху Гейдара Алиева фундаментальные шаги, налаживание международного энергетического сотрудничества, привлечение иностранных инвестиций и создание инфраструктуры экспорта энергии подготовили благоприятную основу для реализации проектов зеленой энергетики. Например, проекты Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку – Тбилиси – Эрзурум могут послужить технологической и политической основой для будущей транспортировки зеленой энергии.

Сформулированная Гейдаром Алиевым энергетическая политика продолжается и сегодня, обогащаясь приоритетами зеленой энергетики. Шаги Азербайджана в направлении альтернативной энергетики и стратегические партнерские отношения с Россией создают благоприятную основу для реализации новых возможностей сотрудничества в сфере зеленой энергетики.

Президент Ильхам Алиев, политический преемник Гейдара Алиева, продолжил его дело и осуществил важные реформы для устойчивого развития энергетического сектора как с экономической, так и с экологической точки зрения.

В то же время наследие Гейдара Алиева основывалось на системе стратегического мышления, направленной на использование всех ресурсов страны, включая альтернативные источники энергии, в рамках национальных интересов. Эта система взглядов служит основной концептуальной основой обеспечения как энергетической независимости, так и экологической стабильности в современную эпоху. Именно благодаря этому наследию Азербайджану удастся сохранять свою стратегическую позицию при реализации проектов зеленой энергетики с международными инвесторами и партнерами. Это, в свою очередь, создает основу для реализации совместных проектов в сфере зеленой энергетики в азербайджано-российских отношениях.

Таким образом, развитие сотрудничества в области зеленой энергетики между Азербайджаном и Россией может быть еще больше усилено посредством взаимного обмена техническим опытом и знаниями, проведения совместных научных исследований и реализации пилотных проектов. Такая модель сотрудничества могла бы принести новое качество в энергетическую политику на Южном Кавказе и в Евразии в целом. Это открывает новые перспективы для устойчивого развития и стабильности в регионе.

Xülasə

AZƏRBAYCAN – RUSİYA ƏMƏKDAŞLIĞINDA YAŞIL ENERJİ SİYASƏTİNİN PERSPEKTİVLƏRİ: HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Məqalədə Azərbaycan – Rusiya münasibətləri kontekstində yaşıl enerji sahəsində əməkdaşlığın perspektivləri araşdırılır. Heydər Əliyevin enerji siyasəti çərçivəsində yaradılmış strateji əsaslar və Azərbaycanın müasir enerji siyasətində alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidin rolu təhlil edilir. Müəllif, həmçinin Rusiya ilə bu sahədə əməkdaşlığın potensial imkanlarını, çağırışlarını və global enerji keçidi fonunda iki ölkə üçün yaranan strateji fürsətləri araşdırır. Eyni zamanda məqalədə hər iki ölkənin bərpa olunan enerji sahəsində potensialı, bu sahədə əlaqələri zəruri edən beynəlxalq təsirlər, Azərbaycan – Rusiya münasibətlərində yaşıl enerji əməkdaşlığının perspektivləri araşdırılır, mümkün əməkdaşlıq modelləri təqdim olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, yaşıl enerji, Heydər Əliyev, enerji siyasəti, alternativ enerji, enerji təhlükəsizliyi*

Summary

PROSPECTS OF GREEN ENERGY POLICY IN AZERBAIJAN-RUSSIA COOPERATION: HEYDAR ALIYEV'S LEGACY AND MODERN APPROACHES

The article examines the prospects for cooperation in the field of green energy in the context of Azerbaijani-Russian relations. The strategic foundations created within the framework of Heydar Aliyev's energy policy and the role of the transition to alternative and renewable energy sources in Azerbaijan's modern energy policy are analyzed. The author also examines the potential opportunities and challenges of cooperation with Russia in this area, as well as the strategic opportunities emerging for the two countries in the context of the global energy transition. At the same time, the article examines the potential of both countries in the field of renewable energy, the international influences that necessitate relations in this area, the prospects for green energy cooperation in Azerbaijan-Russia relations, and presents possible models of cooperation.

Keywords: Azerbaijan, Russia, green energy, Heydar Aliyev, energy policy, alternative energy, energy security

Литература

1. Azərbaycanca bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. URL: <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
2. Əliyev, H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H. Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 2. – 1997. – 604 s.
3. Salmanov, B. Azərbaycanın “yaşıl enerji” təşəbbüslərinə beynəlxalq maraq artır: [Elektron resurs] / “Respublika” qəz. – 13 dekabr, 2014. URL: <https://respublika-news.az/az/news/azerbaycanin-yasil-enerji-tesebbuslerine-beynelxalq-maraq-artir>
4. Yaşıl Enerji Dəhlizi üzrə Bakı anlaşması: [Elektron resurs] / Xalq qəzeti. – 05 aprel, 2025. URL: <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/220430-yasil-enerji-dehlizi-uzre-baki>
5. AZPROMO принял участие в бизнес-диалоге “Россия – Азербайджан”: [Электронный ресурс] / Azpromo – Агентство поощрения экспорта и инвестиций. – 07 июня 2024. URL: <https://azpromo.az/ru/posts/1760/azpromo-prinyalo-ucastie-v-biznes-dialoge-rossiya-azerbaidzan>
6. Потенциал возобновляемой энергетики в России: [Электронный ресурс] / Аналитическое агентство “Внешняя политика”. – 24 марта 2014. URL: <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/potentsial-vozobnovlyaemoy-energetiki-v-rossii/>
7. Россия заинтересована в сотрудничестве с Азербайджаном по энергетике: [Электронный ресурс] / - 22 февраля 2022. URL: <https://caspiantpower.az/ru/news/rossiq-zainteresovana-v-sotrudnichestve-s-azerbajdzhanom-po-nergetike-1645>
8. Net Zero by 2050. A Roadmap for the Global Energy Sector: [Electronic resource] / International Energy Agency. – May, 2021. URL: https://iea.blob.core.windows.net/assets/deebef5d-0c34-4539-9d0c10b13d840027/NetZeroBy2050-AroadmapfortheGlobalEnergySector_CORR.pdf

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Samirə MƏCİDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Roman-German dilləri və tərcüməsi kafedrası, müəllim

E-mail: a.samira2112@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-2829-0453

Главной вдохновляющей силой азербайджанской культуры является азербайджанский народ и идеология Азербайджанства. На протяжении тысячелетий в рамках нашей культуры проделывалась огромная работа по обеспечению того, чтобы идеология азербайджанства

укоренилась в нашем сознании и памяти. Азербайджанская культура проявляется во всех аспектах нашей жизни.

Широко пропагандируется азербайджанство, ставшее основным направлением культурной политики Азербайджанского государства. Сегодня в кино, театре, литературе, искусстве и других областях представляются произведения, воспевающие идею азербайджанства. Азербайджанский национализм, составляющий ядро азербайджанской государственности, пронизывает все сферы культуры и науки как государственная идеология [2, 29].

Культура Азербайджана прошла большой исторический путь развития и дошла до наших дней. Национальные и духовные ценности, материальные образцы время от времени совершенствуются и принимаются как самые элегантные и захватывающие образцы культуры в мире.

Искусствоведы пишут, что культура народов, проживающих на территории Азербайджана, и исторически существовавших государств изучалась время от времени. Письменные источники, отмечая, что на развитие культуры в Азербайджане оказали влияние общественно-политические события, происходившие в историческом регионе, и расположение Азербайджана на территории, соединяющей Восток и Запад, подчеркивают, что развитие азербайджанской культуры происходило с формированием основного народа, проживавшего на территории Азербайджана в XIV-XV веках, - азербайджанского тюркского этноса. Исследователи пишут, что эту культуру, не имевшую стабильных центров, в некоторые периоды было трудно отличить от османской культуры. В XV веке сформировались два центра азербайджанской культуры: Южный Азербайджан и Нижний Карабах. В XVI—XVIII веках формирование этого культурного центра завершилось. Согласно информации, обсуждая истоки азербайджанской культуры в XIV-XV веках, следует помнить, что азербайджанская литература и другие части культуры неразрывно связаны с языком. Согласно писаниям, материальная культура возникла еще до отуречивания населения. Об этом говорится в статье «Культура Азербайджана», составленной Открытой энциклопедией «Википедия» на основе трудов азербайджанских культурологов, историков, литературоведов, местных и зарубежных ученых, а также фактов, содержащихся в источниках и ссылках. В статье говорится, что после обретения Азербайджаном независимости азербайджанская культура сохранила прочные связи с иранской и арабской культурами: «У них общая религия и общие культурно-исторические традиции. Археологические находки и материальные памятники, сохранившиеся до наших дней, свидетельствуют о развитии культуры на территории Азербайджана в древние времена, а также в период Кавказской Албании». показывает, что он сделал. С распространением ислама в Азербайджане развивалась исламская культура, строились мечети, медресе, гробницы, формировались преимущественно орнаментальные формы декоративно-прикладного искусства [4;32-33].

С присоединением Азербайджана к России в XIX веке проживающие здесь люди познакомились с русской культурой, а через нее и с мировой культурой.

В период Советского Азербайджана произошел коренной перелом в развитии азербайджанской культуры. В XXI веке Азербайджан становится современной в культурном отношении страной.

Азербайджан относится к числу развитых и светских исламских обществ. «Азербайджан является одной из самых секуляризированных мусульманских стран сегодня, со своей оперой, театром и являясь первой мусульманской страной, ставшей демократической республикой».

Ученые, исследующие исторический период возникновения названия Азербайджан, утверждают, что топоним «Азербайджан» происходит от Атурпатакана — названия древнего государства, которое на парфянском или среднеперсидском языке называлось Атропатена. Согласно записям, после нашествия Александра Македонского северная часть Мидии, где основал свое царство мидийский сатрап Атропат из империи Ахеменидов, получила

название Атропатена. Первоисточником названия является зороастрийская религия, которая некогда была распространена в этом регионе и означает «защищенный огнем» или «место огня». Средневековые арабские географы считали, что этот экзоним возник в результате народной этимологии от личного имени Адарбадор (адар — огонь, байкан — страж). Согласно данным «Азербайджан Маданиети», Аббасгулу Ага Бакиханов связывал происхождение этого слова с именем известного лидера движения хуррам Бабека. Из топонима «Атурпаткан» через средневековый персидский топоним «Адербадган» возник топоним «Азербайджан»: «В средние века, когда Азербайджан не упоминался, под ним понималась территория вокруг озера Урмия, где располагалось царство Атропатена, от реки Араз к югу. Масуди и Ибн Хордадбех относят к Азербайджану Муганскую равнину на северо-востоке, однако другие географы считают эту территорию не входящей в Азербайджан». С начала XIII века, как правило, понятие «Азербайджан» распространялось на север, и его значение быстро менялось. В течение некоторого периода в эпоху Сефевидов некоторые территории к северу от Араза были включены в состав провинции Азербайджан. Однако после смерти Сефевиля оно частично вышло из употребления в этом смысле. В XIX веке азербайджанские авторы в России использовали это название в связи с землями к югу от Араза. В русскоязычных документах территории к северу от реки Араз впервые были названы Азербайджаном в 1786 году Степаном Бурнашовым. В конце XIX века европейские ученые и журналисты стали использовать термин «Азербайджан» для обозначения регионов Ширван и Арран. На заседании Съезда мусульман Кавказа в Баку 15-20 апреля 1917 года открыто прозвучало требование предоставления Азербайджану автономного статуса. Однако по предложению Гаджи Зейналабдина Тагиева название «Азербайджан» было исключено из окончательного текста резолюции. 28 мая 1918 года название «Азербайджан» было официально использовано мусульманской фракцией Закавказского сейма, объявившей о создании Азербайджанской Народной Республики. Этот инцидент вызвал удивление в Иране, особенно среди азербайджанской интеллигенции. Шейх Мохаммад Хиябани и его соратники переименовали Иранский Азербайджан в Азадистан, чтобы отличать себя от АПР" [6;56].

Что касается происхождения названия «азербайджанцы», то в «Азербайджанской культуре» отмечается, что в источниках XVI-XVII веков азербайджанцев называли «рыжими». В манифесте Петра I среди народов, проживающих в Закавказье и Иране, упоминаются и названия персов: «По мнению Алисохбета Сумбатзаде, здесь имеются в виду азербайджанцы». Аналогично в XV-XVIII веках в Османской империи азербайджанцев называли «персами». Российская империя, оккупировавшая Южный Кавказ, называла азербайджанских турков «адарбайджанцами» или «кавказскими татарами». До революции азербайджанцев в России также называли «персами» [3;129].

Единого мнения о том, как называл себя азербайджанский народ в прошлом, не существует. Так что само название изменилось в зависимости от уровня общественного развития. Например, население, которое вело полукочевой образ жизни и сохраняло остатки патриархально-родовых отношений, называло себя по названию своего племени или наследственной принадлежности (афшар, текели, кангерли, айрым и т. д.). Хозяйственная деятельность оседлого сельского и городского населения ограничивалась уровнем отдельных небольших районов Азербайджана, узкими рамками, и они часто именовали себя по своей территории (Ширван, Карабах, Шеки, Губа, Баку), чтобы отличаться друг от друга в хозяйственных вопросах. Алескер Алекперов считает последнее остатком раздробленности прежних мелких азербайджанских ханств. В то же время их называли «мусульманами» из-за их религиозных убеждений. Например, поэт Мирза Алекпер Сабир, хотя и указал свою национальность как «турок» (или «турок») в своем первом стихотворении, написанном еще в детстве, повзрослев, обращался к соотечественникам как к «мусульманам». Формы обращения исторических деятелей и деятелей культуры Азербайджана к азербайджанцам и азербайджанскому народу также различны. В письме от 1782 года Фатали-хан Кубинский использовал термин «азербайджанский» в отношении Ибрагим-Халил-хана Карабахского.

Его современник, поэт и визирь Карабахского ханства Молла Панах Вагиф, напротив, разделил Азербайджан только между руками кочевых племен. Писатель и философ-материалист Мирза Фатали Ахундов в своих обращениях к азербайджанцам употреблял названия «кавказец», «мусульманин» и «татарин». Термин «азербайджанцы» или «азербайджанские турки» впервые был употреблен среди азербайджанцев в либеральной бакинской газете «Кашкул» в 1891 году, а с конца XIX века этот термин стал распространяться как самоназвание в Елизаветпольской губернии. Этноним «азербайджанцы» стал широко употребляться лишь с 1936 года [5;122-123].

Тема официальных символов и эмблем также обсуждается в статье «Азербайджанская культура».

Отмечается, что флаг Азербайджана состоит из трех цветов и восьмиконечной звезды с белым полумесяцем. На флаге синий цвет символизирует тюркизм, красный цвет символизирует современную идеологию свободы, а зеленый цвет символизирует исламизм. Полумесяц символизирует ислам. По мнению Фатали-хана Хойского, количество лучей на звезде отсылает к слову «Азербайджан», написанному старым алфавитом: «По другой версии, в восьми лучах звезды отражен союз 8 огузских племен (азербайджанцы, османы, чагатаи, татары, казахи, кипчаки, сельджуки и туркмены). По словам американского дипломата Уитни Смита, автором флага является Али-бек Гусейнзаде [2;48].

7 декабря 1918 года во время открытия Парламента Азербайджанской Народной Республики над зданием Парламента был поднят азербайджанский флаг. 5 февраля 1991 года Верховный Совет Азербайджанской Республики принял Закон «О Государственном флаге Азербайджанской Республики» и объявил его Государственным флагом.

Герб Азербайджана представляет собой изображение Восточного щита, расположенного на арке, состоящей из дубовых ветвей и колосьев. Над щитом изображена восьмиконечная звезда на фоне цветов Государственного флага Азербайджанской Республики, а в центре звезды — изображение пламени, символизирующего Страну огней. 30 января 1920 года АПР принял решение о проведении конкурса на проект герба. Хотя герб Азербайджана не удалось определить из-за оккупации Красной Армией, был сохранен рисунок грузинского князя Шершавидзе, проживавшего в Баку. После обретения независимости в 1991 году был объявлен новый конкурс, но поскольку ни один проект не был одобрен, был принят первоначальный проект с поправками [2;59].

В 1919 году Узеир Гаджибеков написал государственный гимн Азербайджана на слова Ахмеда Джавада, а официально он был принят 27 мая 1992 года. В момент его составления этот гимн, называвшийся «Азербайджанский марш», исполнялся в военных училищах Азербайджанской Народной Республики.

Согласно историческим фактам, 28 мая 1918 года является днем провозглашения независимости Азербайджана. В информации говорится, что в этот день на своем первом заседании, состоявшемся в большом зале на втором этаже Дворца наместника Кавказа в Тбилиси, Национальный Совет Азербайджанской Народной Республики объявил о создании Азербайджанской Народной Республики и подписал Декларацию о независимости Азербайджана, состоящую из 6 пунктов: «С 1990 года 28 мая отмечается как государственный праздник под названием «День Республики».

Известно, что медаль «Красная Звезда» является отличительным знаком Национального Героя Азербайджана. Медаль представляет собой восьмиконечную звезду с двухсторонними гладкими лучами по бокам, изготовлена из желтого золота. Обратная сторона имеет гладкую поверхность, по центру написаны слова «Национальный герой Азербайджана». 6 февраля 1998 года медаль «Золотая Звезда» заменила медаль «Ay-Ulduz», являвшуюся особым знаком отличия Национального героя Азербайджана с 7 июля 1992 года. Эта награда вручается за героизм и мужество, проявленные при защите независимости и территориальной целостности Азербайджанской Республики [6;32].

Орден «Гейдар Алиев» является высшей государственной наградой Азербайджанской Республики с 28 апреля 2005 года. На момент учреждения орден «Гейдар Алиев» состоял из

звезды, цепи ордена и значка. После изменений, внесенных 3 февраля 2014 года, в приказ был добавлен нагрудный знак. Звезда ордена, предназначенная для ношения на груди, восьмиконечная и изготовлена из серебра. Углы звезды выполнены в форме лепестков цветка. Два меча, проходящие через четыре угла звезды-меча, сделаны из серебра и окрашены в красный цвет. К рукояти каждого меча прикреплен бриллиант. Картина Гейдара Алиева «Бочка» была помещена на полированную пластину в центре волнообразной круглой пластины. Орденом «Гейдар Алиев» награждаются граждане Азербайджанской Республики за исключительные заслуги в деле прогресса, роста величия и славы Азербайджана, а также за мужество и отвагу, проявленные при защите Родины и защите государственных интересов Азербайджана. Президент Азербайджанской Республики почитается в силу своего статуса, а иностранцами — в силу выдающихся заслуг перед Азербайджанской Республикой, в претворении в жизнь идеи азербайджанства, укреплении солидарности азербайджанцев всего мира, установлении политических, экономических, научных и культурных связей между Азербайджанской Республикой и другими государствами. В процессе разработки предоставляются специальные услуги [4;98].

Исследователи отмечают, что орден «Шах Исмаил» — высший военный орден Азербайджанской Республики, учрежденный 6 декабря 1993 года. Орден имеет форму восьмиконечной звезды, изготовлен из серебра. В центре звезды на заднем плане изображен профильный портрет шаха Исмаила, а на заднем плане — красная гравированная табличка с восемью равными углами. Орден «Шах Исмаил» присуждается за особые заслуги в организации и укреплении Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, за особые заслуги в обеспечении территориальной целостности и безопасности Азербайджанской Республики, за выдающуюся воинскую деятельность, а также за ликвидацию последствий чрезвычайных ситуаций на территории нашей Республики [2;49].

Xülasə

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMA TARİXİ

“Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşma tarixi” mövzusunda hazırlanan bu məqalədə müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik qrupların və dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində mədəniyyətin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu təhlil edilir. Azərbaycan mədəniyyəti uzun tarixi inkişaf yolu keçərək bugünkü günümüzdə gəlib çatmışdır. Milli-mənəvi dəyərlər, maddi nümunələr zaman-zaman təkmilləşir, dünyanın ən nəfis və həyəcanverici mədəniyyət nümunələri kimi qəbul edilir. Azərbaycanda İslam dininin yayılması ilə İslam mədəniyyəti inkişaf etmiş, məscidlər, mədrəsələr, türbələr tikilmiş, dekorativ-tətbiqi sənətin əsasən ornamental növləri formalaşmışdır. Azərbaycan öz operası, teatrı və demokratik respublikaya çevrilən ilk müsəlman ölkəsi olan inkişaf etmiş və dünyəvi İslam cəmiyyətlərindən biridir.

Açar sözlər: *mədəni irs, Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai-siyasi hadisələr, tarixi ənənələr, qədim dövlət, irsi mənsubiyyət*

Summary

HEYDAR ALIYEV AND THE HISTORY OF THE FORMATION OF AZERBAIJAN'S CULTURE

In the thesis on the topic "Heydar Aliyev and the history of the formation of the culture of Azerbaijan", is analyzed the role of Heydar Aliyev in the formation of culture as a result of the interaction of various cultures, ethnic groups and languages. The culture of Azerbaijan has gone through a long historical path of development and has reached our days. National and spiritual values, material examples are improved from time to time and accepted as the most elegant and exciting examples of culture in the world. With the spread of Islam in Azerbaijan, Islamic culture developed, mosques, madrassas, tombs were built, and predominantly ornamental forms of decorative and applied art were formed. Azerbaijan is one of the developed and secular Islamic societies with its own opera, theatre and being the first Muslim country to become a democratic republic.

Keywords: *cultural heritage, Azerbaijani literature, socio-political events, historical traditions, ancient state, hereditary affiliation.*

ƏDƏBİYYAT

1. Ализаде А.Б., Научный стиль азербайджанского литературного языка (1901-1920 годы). Баку, 1997.
2. Асланов В.И., К истории литературного языка Азербайджана. Баку, 2002, - с.29, 48-49, 59.
3. Ахундов А.А., Историческая фонетика азербайджанского языка. Баку, 1973, - с.129.
4. Мустафаев В.Б., Гейдар Алиев о языке и язык Гейдара Алиева. /Ред. Б. Набиев. Баку, 1998, - с.32-33, 98.
5. Гурбанов А.М., Современный азербайджанский литературный язык. В 2-х томах. Баку, 2003, - с.122-123.
6. Демирчизаде А.М., История азербайджанского литературного языка. Часть 1. Баку, 1979, с.32, 56.
7. Сеидов Ю.М., Грамматика азербайджанского языка. Баку, 2000.

PROFESSOR ZAHİD QARALOV İRSİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ TƏRBİYƏSİ

Samirə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, doktorant

E-mail:samira.mammadova4888@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9954-2026

Bugün yaşadığımız tarixi qələbədən sonra Azərbaycançılıq tərbiyəsi deyəndə fikrimizcə ilk yada düşən vətənpərvərlik, vətən sevgisi, yurd sevgisi, torpaq uğrunda öz canından keçmək yada düşür. Bu keyfiyyətlər Azərbaycançılıq tərbiyəsinin əsas sütunu olmuş və həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Buna misal, 2020-ci ildə 27 sentyabr tarixində başlayan “II Qarabağ müharibəsi”, “Vətən müharibəsi” və ya “Dəmir Yumruq” əməliyyatının 44 gün sürərək 10 noyabrda Zəfər ilə başa çatmasını göstərə bilərik. Ermənilər tərəfindən güclə işğal olunmuş torpaqlarımızı öz qanı ilə, canı ilə qaytaran şəhidlərimiz, qazilərimiz, igid oğullarımız, dəmir yumruq altında birləşən xalqımız, dövlətimiz vətənpərvərliyin, vətən sevgisinin necə müqəddəs bir hissə olduğunu bir daha göstərmiş oldular. Azərbaycan bayrağı altında, bu torpaqda yaşayan hər bir vətəndaş istər azərbaycanlı olsun, istərsə də etnik millət olsun öz torpağı uğrunda əzmlə, qəhrəmanlıqla döyüşərək tarix yazdılar.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 10 noyabr 2020-ci il tarixli çıxışında belə deyirdi: “Əminəm, hər bir Azərbaycan vətəndaşı hesab edir ki, onun həyatında bu günlər, bu dəqiqələr ən xoşbəxt günlər, dəqiqələrdir. Mən də xoşbəxtəm ki, bu xoş xəbərləri, bu müjdəni Azərbaycan xalqına verirəm. Xoşbəxtəm ki, bu tarixi sənədə imza atmışam. Xoşbəxtəm ki, biz öz Vətənimizə, doğma Qarabağımıza qayıdırıq, Qarabağımızın tacı olan Şuşaya qayıdırıq və bu torpaqlarda əbədi yaşayacağıq! Bundan sonra heç kim bizi o torpaqlardan tərpədə bilməz! “Qarabağ Azərbaycandır və nida” ifadəsi artıq bizim qələbəmizin rəmzinə çevrildi. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Qarabağ Azərbaycandır!” [1]. Gələcək nəsillər üçün Azərbaycançılıq tərbiyəsinə ən gözəl örnəklərdən biri kimi 44 günlük müharibədə yaşananları göstərmək olar.”Azərbaycançılıq” ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül taparaq formalaşmağa başlamış və bu günə kimi davamlı inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycançılığın dünyadakı azərbaycanlıları birləşdirən ideologiya olması, müstəqil Azərbaycan Respublikasının əsas milli ideyasına çevrilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindəndir. Bu ideya dövlətimizin türk xalqları içərisində bir sistem olaraq daha da təkmilləşərək möhkəmlənməsinə və qüdrətlənməsinə xidmət edir. Bu ideyanın əsas hədəfi ölkədə hər bir şəxsin öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində kömək göstərə bilməsidir. Bu hədəfə çatmaq üçün gələcək nəsillər xalqın mənəvi köklərini daha dərinlən araşdıraraq mənimsəməlidir. Onlara tariximizi,

folklorumuzu öyrətməli, tarixi abidələrimizlə daha dərinə tanış olmaları üçün ekskursiyalar təşkil edilməlidir ki, milli ruhu, vətənpərvərliyi, azərbaycançılığı damarlarında hiss edərək böyüsünlər. Kitabı Dədə-Qorqud, Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi tarixi-ədəbi abidələrimiz, Ə.Bəhmənyar, N.Gəncəvi, N.Tusi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Ə.Rəsulzadə və s. kimi dahi şəxsiyyətlərimizi dərinə tədqiq etdikcə vətənpərvər nəslin yetişməsi üçün daha münbit şərait yaranır.

Cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik pis və ya yaxşı şəkildə insanların əxlaqına da təsir göstərir. Buna görə də müasir dövrdə əxlaq tərbiyəsi yeni əsaslar üzərində qurulmalı, bizim xalqımıza məxsus əxlaqi keyfiyyətlər gələcək nəsllə aşılanmalıdır ki, onlar da cəmiyyətdə özlərini təsdiq edə bilsinlər. Professor Zəhid Qaralov yazır ki, cəmiyyətdə insanın davranışı əxlaqi vəzifələrdən biridir. O, cəmiyyətdə əxlaqi davranış norması kimi “Azərbaycançılıq” tərbiyəsi anlayışından istifadə etmiş və bu anlayışı tərbiyənin komponentlərindən biri kimi götürməyi və kompleks tərbiyə sistemində onun yerini dəqiqləşdirməyi təklif etmişdir.

Azərbaycançılıq müstəqil, suveren Azərbaycanın istiqlalını və bu ölkədə dünyəvi prinsiplərə malik sivil, demokratik dövlət uğrunda mübarizəni strateji məqsəd seçən Azərbaycan xalqının ideologiyasıdır. “Onun əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyası dayanır” [3]. Professor Z.Qaralov yazır ki, Ulu öndər Heydər Əliyev xalqına milli mənliliyini düzgün dərk etməyi, müstəqil yaşamağı və yaşatmağı, qurmağı və yaratmağı, özünüidarəni, ictimai-faydalı işlər görməyi, ən əsası isə tərbiyə etməyi öyrətdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının II qurultayında H.Ə.Əliyev belə bir fikir söylədi ki: “Azərbaycanın dövlət siyasəti azərbaycançılıq əsasında qurulmuşdur” [1].

Azərbaycan tarixən çoxetnoslu ölkə olmuşdur. Çoxetnoslu cəmiyyətdə belə bir qanunauyğunluq var ki, müxtəlif etnik qruplar arasında fikir ayrılığı son nəticədə vətəndaş müharibəsinə yol açar, parçalanma baş verir. Belə fəlakətlərin qarşısını almağın tək yolu etnik hisslərə toxunmamaq, etnik ultra millətçilik hallarının başvermə səbəblərini cəmiyyətdə birdəfəlik yox etməkdir. Bu cəhətdən “Azərbaycançılıq” siyasətini düzgün hesab etmək, daim onun müdafiəsinə qoşulmaq, böyüyən nəsillərin azərbaycançılıq tərbiyəsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmək ən aktual problemlərdəndir. Azərbaycançılıq anlayışının inkişafının doğru-düzgün, ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi etnik zəmində indiyə qədər yaranmış bütün ziddiyyətlərə son qoymaqla yanaşı, yeni sağlam cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaradacaqdır. Tolerantlıq, müxtəlif xalq yaradıcılığı nümunələrinə hörmət, adət-ənənələrə hörmət, qohumluq münasibətləri, təəssübkeşlik, qarşılıqlı yardım, xeyir-şərə şərik olmaq, ailəyə bağlılıq və digər yüksək humanist keyfiyyətlər Azərbaycanda yaşayan bütün etnosların nümayəndələrinə, bütün azərbaycanlılara xasdır. Cəmiyyəti normal tənzimləmək üçün millətləri birləşdirən güclü amillərdən istifadə etmək lazımdır. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Biz hamımız, hansı bölgədən olduğumuzdan asılı olmayaraq, azərbaycançı kimi on illərlə, yüz illərlə belə böyümüşük. Heç vaxt deməmişik ki, bunun kökü nədir, onun kökü nədir. Onlar həqiqətən azərbaycanlılardır və hamımızın birlikdə ən əsas məqsədimiz azərbaycançılığı möhkəmləndirmək, qorumaq və bütün Azərbaycan xalqını, Azərbaycan əhalisini bunun ətrafında birləşdirməkdir” [1].

Azərbaycançılıq ideologiyası əsasında çoxdinlilik mühitində müxtəlif dinlərə məxsus bayramlar birgə qeyd olunur. Mənəvi ümumilik imkanlarından daha geniş istifadə edilir. İnsanlar dini ayrı-seçkilik əxlaqından uzaqlaşmağa başlamışdır. Onlar müxtəlifliyi həyat norması kimi qəbul edirlər. Azərbaycan dili dövlət dili olmaqla bərabər, bütün etnik qruplara öz dillərində danışmaq, oxumaq, mətbuatını yaratmaq və başqa fəaliyyətlərdən istifadə etmək imkanı yaradıldı. Hər bir etnik qrupun ən yüksək mədəniyyət nümunələri Azərbaycan xalq mədəniyyəti sistemində öz yerini tutmağa başladı.

Nəticə olaraq “Azərbaycançılıq” tərbiyəsinin təhsil sahəsində həyata keçirilməsinə iqtisadi-sosial, mədəni-maarif, elm-təhsil və insan həyatı üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilərkən hər işi ədalətlə görmək, etnik ayrı-seçkiliyə yol verməmək kimi işləri görməklə mümkün ola bilər. Professor Z.Qaralov pedaqoji prosesdə bu ideyanı tətbiq edə bilmək üçün yaş psixologiyasına əsaslanmaqla, hər yaşa uyğun olaraq dərslər materiallarının bölüşdürülməsini təklif edirdi ki, bu ideyanın mənimsənilməsi üçün gələcək nəsllə şərait yaratsın. Azərbaycanın müstəqilliyini,

çoxmillətli xalqların birliyini, mənəviyyat bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək üçün azərbaycançılıq tərbiyəsi daha çox təlqin edilməli, aktual saxlanmalı, nəsildən-nəslə ötürülməlidir.

Summary

AZERBAIJANI EDUCATION IN THE LEGACY OF PROFESSOR ZAKHID GARALOV

Education in Azerbaijan contributes to the development and education of all young people in our country on the basis of equal rights and freedoms, equal opportunities. The article discusses the concept of "Azerbaijanism" by Professor Zahid Garalov and studies its essence. The ideology that unites the ideas of Azerbaijanis in the world, Azerbaijanism, becomes the main national ideas of independent Azerbaijan. The historical services of the national leader Heydar Aliyev are discussed.

Key words: Azerbaijani ideology, norms of behavior, tolerance, ethnic groups

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В НАСЛЕДИИ ПРОФЕССОРА ЗАХИДА ГАРАЛОВА

Образование в Азербайджане способствует развитию и воспитанию всей молодежи нашей страны на основе равных прав, свобод и равных возможностей. В статье рассматривается концепция «азербайджанизма» профессора Захида Гаралова и изучается ее сущность. Идеология, объединяющая азербайджанские идеи в мире, — азербайджанство — становится главной национальной идеей независимого Азербайджана. Обсуждаются исторические заслуги Общенационального Лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: идеология азербайджанства, нормы поведения, толерантность, этнические группы

ƏDƏBİYYAT

1. Qaralov Z. Tərbiyə I cild. Bakı, Pedaqogika, 2003, 268s.
2. Qaralov Z. İdeologiya və mənəviyyat. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2008, 484s. 3.
http://multiculturalism.preslib.az/az_a2.html

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ STRATEGİYASINDA QADIN SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ MÜASİR İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevinc ABBASOVA

Tarix elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi" kafedrasının müəllimi

E-mail: abbasova.s.z@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7529-909X

Azərbaycan cəmiyyətinin ən mühüm strateji resurslarından biri qadınların potensialıdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan qadınları milli azadlıq, maarifçilik, elm, mədəniyyət və ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmişlər. Lakin qadınların cəmiyyət həyatında bərabərhüquqlu iştirakının dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

1970-ci ildən başlayaraq Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyata keçirilən geniş sosial-iqtisadi proqramlar qadınların statusunun yüksəldilməsinə və onların cəmiyyətin bütün sahələrinə integrasiyasına xidmət etmişdir. Bu siyasi kurs müstəqil Azərbaycan dövründə daha da inkişaf etdirilərək dövlət qadın siyasətinin formalaşmasının təməlini qoymuşdur.

Azərbaycan SSR-də qadın siyasətinin əsas istiqamətləri

Heydər Əliyevin 1970-ci ildən Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövrü qadınların sosial-iqtisadi və ictimai həyatda fəallığının artdığı bir mərhələdir. O dövrdə qadınların xalq təsərrüfatının bütün

sahələrinə cəlb olunması, onların dövlət idarəçiliyində və elm sahəsində təmsilçiliyinin artması dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrildi.

Statistik göstəricilərə əsasən, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda qadınların məşğulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, qadınlar mühəndis, həkim, müəllim və digər ixtisaslarda geniş təmsil olunmağa başlamışlar. Eyni zamanda qadınlar müxtəlif partiya və ictimai təşkilatlarda da fəal iştirak edərək rəhbər vəzifələrə yüksəlmişlər.

Qadınların elm və təhsildəki rolu da artmış, qadın professor-müəllim heyətinin sayı xeyli yüksəlmişdir. Qadınların maariflənməsi və müasir dünyagörüşünün formalaşdırılması üçün həyata keçirilən dövlət siyasəti sonrakı mərhələlərdə daha da dərinləşmişdir.

Müstəqillik dövründə dövlət qadın siyasətinin formalaşması

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qadın siyasəti yeni çağırışlar qarşısında qaldı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə sistemli dövlət qadın siyasətinin bərpası və inkişafı mərhələsi başlandı.

1998-ci ildə Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması dövlətin qadın siyasətinə verdiyi önəmin bariz nümunəsi oldu. Bu struktur qadınların ictimai-siyasi fəallığının artırılması, onların hüquqlarının qorunması və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirdi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Fərman ölkədə qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyi istiqamətində hüquqi əsasların yaradılmasında mühüm mərhələ oldu.

Prezident İlham Əliyevin dövründə qadın siyasətinin yeni mərhələsi

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev dövründə qadın siyasəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. 2006-cı ildə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin bazasında Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmış, bu qurumun səlahiyyətləri genişləndirilmişdir.

2006-cı ildə qəbul edilən “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanun və 2010-cu ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanun gender bərabərliyinin təminatı və qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm hüquqi bazanı formalaşdırdı.

Azərbaycan BMT-nin “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyasına qoşularaq bu sahədə beynəlxalq öhdəliklər götürmüşdür. Eyni zamanda ölkənin milli qanunvericiliyinə gender aspektləri integrasiya edilmişdir.

Qadınların sosial-iqtisadi fəallığının artması və qeyri-hökumət sektoru

Müstəqillik dövründə qadınların sosial-iqtisadi fəallığı xeyli artmış, qadınlar sahibkarlıq sahəsində fəal iştirak etməyə başlamışlar. Dövlət proqramları çərçivəsində qadın sahibkarlığının inkişafına dəstək layihələri həyata keçirilmişdir.

Qadın qeyri-hökumət təşkilatları formalaşaraq vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycanda onlarla qadın təşkilatı fəaliyyət göstərir, sosial, mədəni və ictimai layihələr həyata keçirir, qadın hüquqlarının müdafiəsində fəallıq nümayiş etdirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın siyasətinin təzahürləri

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da qadın siyasətinin uğurlu tətbiqi müşahidə olunur. Burada qadınların sosial-siyasi fəallığının artırılması, onların dövlət idarəçiliyində və bələdiyyə sistemində təmsilçiliyi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Naxçıvanda qadın sahibkarlığı inkişaf edir, qadınlar mədəniyyət, elm və təhsildə fəal iştirak edirlər. Bu regionda qadınların ictimai statusu müstəqillik illərində keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlmişdir.

Nəticə

Azərbaycanın dövlət qadın siyasətinin formalaşması və inkişafı Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasi strategiyasının məhsuludur. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu siyasi xətt bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir.

Qadın siyasəti Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi ildən-ilə güclənir, onların hüquqları daha geniş təmin olunur. Azərbaycan bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərini layiqincə yerinə yetirir və regional lider ölkə olaraq nümunəvi mövqə sərgiləyir.

Summary

FORMATION OF WOMEN'S POLICY AND FEATURES OF MODERN DEVELOPMENT IN THE POLITICAL STRATEGY OF HEYDAR ALIYEV

The formation and development of women's policy in the history of Azerbaijan is directly related to the political course of the National Leader Heydar Aliyev. Strategic measures implemented since the 1970s have strengthened the position of Azerbaijani women in social, economic, socio-political and cultural life. This policy entered a new stage during the reign of President Ilham Aliyev and became one of the leading directions of the development of modern Azerbaijan. The article analyzes the historical stages of development of women's policy and the results achieved to date on a scientific basis. Keywords: Heydar Aliyev, women's policy, gender equality, socio-political development, modern Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, women's policy, gender equality, socio-political development, modern Azerbaijan.

Резюме

ФОРМИРОВАНИЕ ЖЕНСКОЙ ПОЛИТИКИ И ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Формирование и развитие женской политики в истории Азербайджана напрямую связано с политическим курсом общенационального лидера Гейдара Алиева. Стратегические меры, реализуемые с 1970-х годов, укрепили позиции азербайджанских женщин в социальной, экономической, общественно-политической и культурной жизни. Эта политика вышла на новый этап в период правления президента Ильхама Алиева и стала одним из ведущих направлений развития современного Азербайджана. В статье на научной основе анализируются исторические этапы развития женской политики и достигнутые к настоящему времени результаты.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, женская политика, гендерное равенство, общественно-политическое развитие, современный Азербайджан

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S.Z. Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında qadınların rolu (1970-2015-ci illər). Naxçıvan, 2016.
2. Hacıyev İ. Heydər Əliyev: Tarix yaradan şəxsiyyət. Bakı: Elm, 2008.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi – www.president.az
4. Azərbaycan Respublikasının “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanunu. Bakı, 2006.
5. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər. Bakı, 2020.
6. BMT İnkişaf Proqramı. Azərbaycan Respublikasında qadınların vəziyyəti haqqında hesabat, Bakı, 1999.
7. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi – www.scfwca.gov.az
8. Azərbaycan qadını jurnalı. Müxtəlif illər üzrə buraxılışlar.

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİNDƏ MİLLİ İDEOLOGİYA KONSEPTİ

Sevinc AXUNDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti

E-mail:sevinc3006@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6419-0662

Ümummilli Lider, varlığı azərbaycançılıqla bağlı olan böyük Öndər Heydər Əliyev fenomeni xalqımız üçün ibrət dərsidir. İkinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan respublikasının əsasını qoymuş, onun üçrəngli müqəddəs bayrağını yüksəklərə qaldırılmış, inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir. «Azərbaycan mənim ürəyimdir, Azərbaycan mənim nəfəsimdir, Azərbaycan mənim həyatımdır»... «Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam» deyən dahi Öndər doğma Vətəninə sonsuz sevgisini misilsiz xidmətləri ilə sübut edərək, azərbaycançılığı, azərbaycanlı olmaq qururunu millətimizin qəlbinə təlqin etmişdir.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etdiyi ilk günlərdən gələcəkdə doğma Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğunu düşünürdü və ölkəmizi güclü, qüdrətli, hər bir sahədə inkişaf etmiş respublika kimi görürdü. İlk hakimiyyət dövründə respublikanın inkişafı üçün görülən işlər Azərbaycanı Sovet İttifaqının Respublikaları arasında ən qabaqcıl respublikaların birinə çevirmişdir. XX əsrin 70-ci illərini Azərbaycan cəmiyyəti üçün intibah dövrü adlandırmaq olar. Bu dövr respublikanın iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə əhəmiyyətli inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, Heydər Əliyev unikal siyasi, diplomatik düşüncəsinin hesabına totalitar rejimin bir çox siyasi-ideoloji məhdudiyyətlərini aşaraq, xalqımızın milli dirçəlişi üçün, milli özünüdərk etməsinin gücləndirilməsi üçün bir çox mühüm fəaliyyətlər həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin ikinci hakimiyyət dövrü Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və onun dönməzliyinin təmin etməsi, dövlət quruculuğu və beynəlxalq arenada dövlətin gücləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Ən əsas həmin dövrün bitməyən ağrısı, qanayan yarası olan Qarabağ məsələsinin həlli, işğal altında olan ərazilərin erməni tapdağından azad edilməsi, eyni zamanda öz doğma yurdlarından qaçqın, köçkün düşmüş insanların yurdlarına qayıtması Ulu öndər siyasətinin prioritet məsələlərindən idi. Bunlara nail olmağın yolunu Dahi liderimiz azərbaycançılıq ruhunun gücləndirməsində görürdü və azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafını ümdə olan məsələlərdən hesab edirdi. Dahi Heydər Əliyev gözəl anlayırdı ki, müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətin qarşısında duran ümdə məsələ xalqın milli identikliyinə müəyyənləşdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərinin bərpası, dünya azərbaycanlıların konsolidasiyasına xidmət edəcək ideologiyanın cəmiyyətdə, insanların təfəkküründə bərqərar olmasıdır. Müasir cəmiyyətdə ideologiya insanların düşüncəli davranışına söykənən fəaliyyətinin əsaslandırılmış forması kimi həlledici rola malikdir (1, 4).

Azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təşəkkül tapmışdır və bir əsr ərzində davamlı təkamül yolu keçmişdir. Və onun müasir və müstəqil Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan xalqının əsas ideya konseptinə çevrilməsi məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının bərqərar olmasında xalqın milli ruhunun, milli təfəkkürün güclənməsi zərurətini anlayan Dahi Liderimiz bu işdə məktəbin və o cümlədən, müəllimin rolunu əvəzsiz hesab edirdi. Azərbaycançılığı, dövlətçiliyi qorumaq üçün böyüyən nəsil bəşəri dəyərlərin mənimsəməsi milli zəmin üzərində qurulmalıdır, uşaqlar milli adət-ənənələr ruhunda tərbiyə olunmalıdır.

“Məktəbi olmayan millətin inkişafı” yoxdur prinsipini əsas götürən Ulu Öndər, “Təhsil millətin gələcəyidir” demiş, məktəbin inkişafına qalmış, azərbaycançılığın təmin olmasında məktəbin, təhsilin həlledici rolunu hər zaman vurğulamışdı. Millətin müəllimin simasında inkişaf edəcəyini görən Heydər Əliyev bildirirdi ki, müəllim dünyada ən yüksək addır və O, müəllimdən yüksək ad tanımadığını qeyd edirdi. Müəllim vəzifəsini şərəfli hesab edən Ümummilli Lider müəllimləri ən yüksək mənəviyyətə, yüksək vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlar kimi xarakterizə edirdi,

həyatını müəllimliyə həsr edən insanları qəhrəmanlıq göstərən insanlar kimi görürdü (3). Dahinin fikrincə, insanlar əldə etdiyi bütün nailiyyətlərinə görə məktəbə, müəllimə borcludur. Azərbaycançılıq məfkürəsinin təbliğində müəllimi mühüm qüvvə hesab edən Ulu Öndər bu işdə müəllimin məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir. Dahi şəxsiyyət müəllimin vəzifəsini sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirilməsi kimi bilərək, cəmiyyət üçün, azərbaycan xalqı üçün dəyərli vətəndaşların hazırlanmasında görürdü.

Azərbaycançılığın metodologiyasını xalqımızın zəngin mədəniyyəti, milli - mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlər xalqın həyat tərzindən, insanların birgəyaşayışından doğan ümummilli və ayrılıqda hər bir fərdin baxışlar sistemidir (1, 100). Xalqın varlığını, kimliyini tərənnüm edən milli- mənəvi dəyərlərin, qədim adət-ənənələrin yaşadıb inkişaf etdirilməsi hər bir xalqın mənəvi borcudur.

Tarix boyu qazanılmış adət - ənənələr nəsillər arasında rabitə funksiyasını yerinə yetirərək, xalqın ruhunu ifadə edən, onun genetik qaynağı olan və eyni zamanda xalqın kimliyini qoruyan möhkəm vasitələrdir. Əsrlər boyu nəsilədən nəslə ötürülmüş adət-ənənələrimizin yaşı dünya sivilizasiyasının yaşı kimi olaraq, dövrümüzə körpü salmışdır. İnsanın inkişafı, şəxsiyyətin əhangdar formalaşmasında milli adət-ənənələrimizin rolu olduqca böyükdür. Bu vasitələr milli ideologiyanın, azərbaycançılığın həm qoruyucu, həm də inkişafetdirici, möhkəmləndirici qüvvəsidir. “Azərbaycan xalqı öz tarixinə, öz milli ruhuna, öz milli ənənələrinə sadıq qalmış və bu duyğuları, bu hissləri qəlbində qoruyub saxlamışdır”.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev - milli ideologiyası konsepsiyanın təməlini təşkil edən azərbaycançılığın, milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biri ana dilini hesab edirdi. Dahi insan qurub - yaratdığı doğma Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafını ana dilinin sayəsində, bu dilə hörmət və mükəmməl yiyələnməsində görürdü. “Biz hamımız azərbaycanlıyıq, hamımızın dilimiz var, hamımızda bu azərbaycanlığı anadangəlmə gəbul etmişik” deyən Ulu Öndər ana dilimizi xalqımızın mənliliyinin ayrılmaz, qırılmaz parçası kimi göstərirdi və mükəmməl dövlətçilik konsepsiyasında milli dil siyasətinə böyük önəm verirdi. Ana dilini millətin milliliyinin mühafizəçisi hesab edən Dahi lider ana dilini azərbaycançılıq konseptinin əsası kimi hesab edirdi. Bu haqda Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir». Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dönmədə ana dilinin qorunub saxlanması və onun inkişafı məhrum prezidentimizin xüsusi diqqətində olmuşdur. Professor Nizami Xudiyev Heydər Əliyevin Azərbaycan dili üzərində çalışmalarını bir necə mərhələ ilə göstərərək, həm də müxtəlif sahələri – dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti əhatə etdiyini qeyd edir (3, 7).

Gənc müstəqil respublikanın ən çətin və təhlükəli dövründə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn dahi Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıtdı, onu qısa bir zaman kəsiyində nüfuzlu bir ölkəyə çevirdi. Ölkədə sabitlik, əmin-amanlıq, inkişaf, rifah hökm sürməyə başladı, xalqın birliyinə nail olundu, dövlətçilik ənənələrinin formalaşması üçün möhkəm zəmin yarandı. Dünya azərbaycanlıların I Qurultayında gənc respublikasının inkişaf konsepsiyasını, onun siyasi gündəliyini səciyyələndirərkən, Ulu Öndər milli dövlətçiliyinin, vahid, bölünməz Azərbaycanın qoruyucu bünövrəsi, mənəvi təməli olan milli ideologiyanın vacibliyini vurğulamışdır. O qeyd etmişdir ki, hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəyinə görə daimi qürur hissi keçirməlidir və Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini qorumağıdır, onları yaşatmalıdır.

Ümummilli Liderimizin dilimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, onların qorunub-saxlanmasına, inkişaf etməsi və təbliğ olunmasına böyük önəm verirdi. Xalqın ruhunu, onun zəngin mənəviyyatını təcəssüm etdirən bu vasitələrin milli dövlətçiliyinin qorunması və möhkəmlənməsini çox əhəmiyyətli hesab edirdi. Heydər Əliyevin nadir strateji dühası hesabına xalqımızın əsrlərlə formalaşmış dəyərləri vahid, konseptual və bir xalqın varlığını, möhkəmliyini təmin edən bir nəzəriyyəni formalaşdırmışdı - azərbaycançılıq nəzəriyyəsinə. Bu nəzəriyyə dövlət idarəçiliyin, cəmiyyətin bütöv və həmrəy olmasının təməlidir.

Heydər Əliyev məktəbinin fəxri məzunu Azərbaycan xalqının möhtərəm Prezidenti, Ulu Öndərin müzəffər yadigarı olan cənab İlham Əliyev bu gün Azərbaycançılıq təlimin həyata keçirilməsini uğurla davam etdirir. Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı dövlətin inkişaf strategiyasının prioritet olan istiqamətlərdəndir. Bu ideologiya milli dövlət ideologiyası olaraq, xalqımızın Ali Baş Komandanın ətrafında bir dəmir yumruq kimi birləşməsinin mənəvi dayaq, bünövrəsidir. O cümlədən, Azərbaycanlıların ümummilli məfkurəsi olaraq, dövlətimiz bütün sahələrində gedən inkişafın təhrikedici qüvvəsidir, gözəl Azərbaycanımızın güngündən çiçəklənməsinin, qüdrətlənməsinin rəmzi və qüvvətli silahıdır.

Summary

THE CONCEPT OF NATIONAL IDEOLOGY IN HEYDAR ALIYEV'S POLITICAL LEGACY

The article discusses the unparalleled services rendered to the Motherland by the National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, during both periods of his reign. It discusses the work carried out by the Great Leader to achieve the independence of the republic in the future and the path leading to it, and to strengthen independence. The article examines the main factors of the Azerbaijani ideology, which condition the consolidation and solidarity of the people, and strengthen their self-awareness, and their importance in the formation of the Azerbaijani ideology. The role of the native language, which is the symbol of the existence of each nation, in the establishment of Azerbaijaniism, and the place of customs and traditions in this policy are studied.

Keywords: *independ, azerbaijaniness, national moral values, native language, teacher, native ideology*

Резюме

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье рассматриваются беспримерные заслуги Общенационального Лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева перед Родиной в оба периода его правления. Здесь мы обсуждаем дальнейший путь достижения независимости республики, работу, проделанную Общенациональным Лидером по укреплению независимости. В статье рассматриваются основные факторы азербайджанской идеологии, обуславливающие консолидацию и сплоченность народа, укрепление его самосознания, и их значение в формировании азербайджанской идеологии. Изучается роль родного языка, являющегося символом существования каждой нации, в становлении азербайджанства, место обычаев и традиций в этой политике.

Ключевые слова: *независимость, азербайджанство, национально-моральные ценности, родной язык, национальная идеология*

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasəlim Həsənov, Milli ideologiya və milli mənəvi dəyərlər 1976, Bakı- 2013
2. Nizami Xudiyev, Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Seçilmiş əsərlər X cild, Bakı-2014, 543
3. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm
4. Könül Səmədzadə, Milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruya və nəsillərə çatdırmaq, Bakı -2014
5. Milli-mənəvi dəyərlə elmi yanaşma, elmi məqalələr toplusu, Bakı -2002

MİLLİ TƏHSİL SİSTEMİMİZİN BANISI ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

Səbinə CƏFƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: sabina1686@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5095-592X

Tarixin axarında elə insanlar var ki, onların adı zamanın özü kimi unudulmaz olur. Bu şəxslər öz müdrikliyi, uzaqgörənliyi və fədakarlığı ilə cəmiyyətin ruhunu, xalqın taleyini dəyişirlər. Azərbaycan xalqının ömür kitabında belə bir parlaq səhifəni Ulu Öndər Heydər Əliyev yazmışdır. Onun adı yalnız siyasi lider kimi deyil, həm də millətin taleyini öz çiyinlərində daşıyan dahi şəxsiyyət kimi əbədiləşmişdir.

Heydər Əliyev üçün xalqın rifahı hər şeydən önəmli idi. O, hələ Sovetlər dövründə milli dövlətçiliyin təməl daşlarını qoyaraq, xalqına sədaqətlə xidmət etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə 1969–1982-ci illər arasında Azərbaycan bir çox uğurlar qazanmış, ən mühüm nailiyyətlərdən biri isə ölkənin təhsil sisteminin yenidən qurulması olmuşdur.

Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin banisi və milli təhsil sisteminin əsas qurucularından biri kimi tarixə iz qoymuşdur. Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkənin təhsil sistemi keyfiyyət və məzmun baxımından yenilənmiş, milli dəyərlərə söykənən, eyni zamanda beynəlxalq standartlara cavab verən bir struktur formalaşdırılmışdır. Təhsilin inkişafı Ulu Öndərin fəaliyyətində hər zaman prioritet istiqamətlərdən biri olmuş, bu sahədə qəbul olunan dövlət proqramları və institusional islahatlar ölkənin gələcək intellektual potensialının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin adı dünyanın ən nüfuzlu və parlaq liderlərinin sırasında çəkilir. O, yalnızca Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının vüqarlı siması, dünya azərbaycanlılarının birliyinin və həmrəyliyinin ideya müəllifi olmuşdur. Onun müdrik rəhbərliyi, siyasi qətiyyəti və əzmkarlığı nəticəsində Azərbaycan bir çox sahələrdə ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir.

Siyasətdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində əhalinin rifah halı yüksəlmiş, sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. O, daim xalqının parlaq gələcəyini ön planda tutaraq dövlət idarəçiliyini və bütün fəaliyyət sahələrini bu prinsiplə uzlaşdırmağa çalışmışdır. Heydər Əliyevin nəinki Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, eyni zamanda dünya miqyasında tanınan və qəbul olunan görkəmli dövlət xadimi olduğunu bir daha sübut edir. Dahi rəhbər deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” [3.s. 56].

Ulu Öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər həyata keçirmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev istər 1969–1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə, istərsə də 1993-cü ildən başlayaraq müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi fəaliyyəti müddətində təhsili və tərbiyəni ölkənin gələcək inkişafının əsas strateji prioritetlərindən biri kimi qiymətləndirmişdir. O, daim vurğulayırdı ki, xalqın tərəqqisi, milli dövlətin möhkəmlənməsi ilk növbədə savadlı və vətənpərvər gənc nəslin yetişdirilməsindən asılıdır. Bu məqsədlə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müxtəlif dövrlərdə təhsil islahatları həyata keçirilmiş, yeni məktəblər inşa olunmuş, müəllim əməyinə yüksək qiymət verilmiş və gənclərin intellektual potensialının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Onun təşəbbüsü ilə azərbaycanlı gənclərin keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi siyasəti gələcək milli kadr ehtiyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Müstəqillik dövründə isə bu siyasət yeni məzmun və forma alaraq beynəlxalq təhsil proqramları, dövlət təqaüdləri və ali təhsil müəssisələrinin

modernləşdirilməsi ilə davam etdirilmişdir. Heydər Əliyevin bu sahəyə göstərdiyi xüsusi diqqət bu gün də Azərbaycanın təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. “Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir”, – deyən müdrik rəhbər Azərbaycan təhsilinin inkişafı naminə son dərəcə böyük işlər görmüşdür [3.s. 256]. Böyük dövlət xadimi təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmamış, bütövlükdə, hər bir insanın həyatını düzgün qurmasında, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm rola malik olduğunu önə çəkərək demişdir: “Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır” [3.s. 667].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev təhsilin bütün pillələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, xüsusilə ümumi orta təhsilin cəmiyyətin tərəqqisində və şəxsiyyətin formalaşmasında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir. O, ümumtəhsil məktəblərində verilən biliklərin yalnız akademik səviyyədə deyil, həm də şəxsiyyətin vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını vurğulamışdır. Heydər Əliyevin fikrincə, insanın cəmiyyətdə layiqli yer tutması, milli-mənəvi dəyərlərə sahib olması, intellektual və etik baxımdan yetkinləşməsi məhz orta məktəb illərində atılan təməllərlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, o, ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması istiqamətində mühüm islahatların həyata keçirilməsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Ulu Öndərin təhsilə göstərdiyi bu sistemli yanaşma bu gün də Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dahi Liderimizin bu baxımdan söylədiyi fikirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir: Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: “İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır” [2.s. 158].

Ulu Öndər Heydər Əliyev orta təhsilin cəmiyyətin inkişafı və hər bir şəxsin intellektual formalaşmasında oynadığı əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirərək, bu sahənin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı öz qiymətli tövsiyə və tapşırıqlarını zamanın tələblərinə uyğun olaraq müəyyən etmişdir. Onun bu tövsiyələri hər bir dövrdə aktual olaraq qalaraq, ümummilli fəaliyyət proqramı kimi qəbul edilmişdir. Heydər Əliyev təhsilin yalnız biliklərə əsaslanmadığını, eyni zamanda şagirdin vətəndaşlıq mövqeyini və mənəvi dəyərlərini formalaşdırdığını bildirmişdir.

Ulu Öndər, şagirdlərin bütün müvafiq elmlər üzrə zəruri biliklərə yiyələnmələrini vacib hesab edərək, eyni zamanda gələcəkdə seçdikləri ixtisaslara uyğun olaraq dərindən fənlərə yiyələnmələrini də tövsiyə etmişdir. Bu yanaşma, yalnız akademik biliklərin deyil, həm də praktiki və təcrübə yönümlü biliklərin qazandırılmasını əhatə edirdi. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev, təhsildə bərabərliyi təmin etmək məqsədilə, hər bir şagirdin təhsilini davam etdirərkən mükəmməl bilməli olduğu vacib fənləri də vurğulamışdır. O, bu fənlərin hər birinin şagirdin gələcək həyatında, peşə fəaliyyətində və şəxsi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacağını qeyd etmişdir.

Ulu Öndər, tədris ocaqlarının həm də tərbiyəvi rolunu önə çəkərək, məktəblərin şagirdləri yalnız savadlı deyil, həm də mənəvi cəhətdən yetişmiş, sağlam düşüncəli və vətənpərvər fərdlər kimi yetişdirməli olduğunu vurğulamışdır. Onun bu sahədəki rəhbərliyi nəticəsində, təhsilin keyfiyyəti yüksəlmiş, orta məktəblərdə dərslilər və tədris proqramları modernləşdirilmiş, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi artırılmışdır. Ulu Öndərin təhsil siyasəti bu gün də Azərbaycanın təhsil sistemindəki islahatların əsasını təşkil edir. “Bizim uşaqlarımız, gənclərimiz hər bir fənni bilməlidirlər və xüsusən o fənlərdə ki, ixtisaslaşmaq istəyir, onu daha da yaxşı bilməlidirlər... Amma orta məktəblər üçün bizim bir neçə şərtlərimiz vardır, onları həyata keçirməlidirlər. Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər” [4.s.76]. O, təhsilin məzmununun milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuş və bu istiqamətdə ciddi addımlar atmışdır. Təhsilin milli məzmununun təkmilləşdirilməsi, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı ilə bağlı biliklərin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, özünəməxsus milli dəyərlərin təbliği və gələcək nəsillərin vətənə, xalqa xidmət etməyə hazırlıq prosesində bu faktorların əhəmiyyəti xüsusi olmuşdur.

Heydər Əliyev humanitar fənlərin, xüsusən də Azərbaycan dilinin, tarixinin və ədəbiyyatının tədrisinin mahiyyətə yeniləşməsini çox vacib bir şərt olaraq qeyd etmişdir. O, bu fənlərin şagirdlərə yalnız akademik bilik vermək deyil, həm də onların milli kimliklərini, mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirmək, vətənə, millətə olan bağlılıqlarını artırmaq məqsədi daşmalı olduğunu bildirmişdir. Bu, gələcək nəsillərin sağlam milli düşüncə ilə yetişməsinin və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qorunmasının əsasını təşkil edirdi.

Gələcəyin qurucuları olan yeni nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi, məhz məktəbdən başlayır. Bu baxımdan Heydər Əliyev təhsilin tərbiyəvi tərəfini çox önəmli saymış, məktəblərdə yalnız bilik deyil, həm də milli şüurun formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini tövsiyə etmişdir. Onun sözləri ilə desək: “Təhsil, yalnız bilik verməkdən ibarət olmamalıdır; təhsil, eyni zamanda insanın dünya görüşünü, milli kimliyini və vətəndaşlıq mövqeyini formalaşdırmalıdır” [3.s. 147].

Ulu Öndərin bu yanaşması, müstəqillik dövründə Azərbaycanın təhsil siyasətinin əsasını qoymuş və bu gün də təhsil islahatlarının əsas istiqamətini təşkil edir. “Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır. Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər” [2.s. 87].

Göründüyü kimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təlim-tərbiyə ilə bağlı nəzəri fikirləri arasında təhsilin məzmununun müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulması ideyasının əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrin müasir tələblər səviyyəsində formalaşması üçün yalnız təlimin keyfiyyəti, yüksək savad və dərin biliklər verilməsi yetərli deyil. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən müdrik rəhbər Heydər Əliyev, həmçinin təhsil alanların mənəvi kamilliyini və əqidə saflığını da önəmli bir faktor olaraq qeyd etmişdir. Başqa sözlə, Heydər Əliyev təhsil və tərbiyə prosesində mükəmməl biliklə yüksək mənəviyyatın vəhdətini son dərəcə mühüm prinsip kimi əsaslandırmışdır. Təhsil ocaqlarının tərbiyəedici funksiyasına xüsusi diqqət yetirən Ümummilli liderin aşağıdakı sözləri də bu ali həqiqətin ifadəsidir: “Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır” [3.s. 78].

Ulu Öndər Heydər Əliyev, təhsilin dünya standartlarına uyğun inkişafını təmin etmək və Azərbaycanın təhsil sistemini müasir tələblərə cavab verəcək şəkildə qurmaq məqsədilə bir sıra tarixi əhəmiyyətə malik fərmanlar, sərəncamlar və islahatlar imzalamışdır. O, müəllimlərin və elm adamlarının əməkhaqlarını artırmağı, təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyi və məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsini əsas prioritetlərdən biri olaraq müəyyən etmişdir. Həmçinin, Ümummilli Liderimizin rəhbərliyi altında təhsil sahəsində müxtəlif dövlət proqramları və islahatlar həyata keçirilmiş, bu tədbirlər təhsil sisteminin və elmi tədqiqatların inkişafına, cəmiyyətdə elm və təhsilə verilən önəmi artırmağa yönəlmişdir. Bu siyasət, Azərbaycanın müasir təhsil və elm sisteminin formalaşmasında əsas təməl prinsiplərini qoymuş və bu gün də həmin prinsiplər ölkənin inkişafına xidmət edir.

Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsil islahatlarını uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev, Azərbaycan təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması və yüksək keyfiyyətlə təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır. Cənab İlham Əliyev, təhsil sahəsindəki islahatları daha da dərinləşdirərək, təhsilin əlçatanlığını artırmaq, məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturunu müasirləşdirmək, müəllim və elm adamlarının əməkhaqlarını yüksəltmək kimi vacib tədbirləri həyata keçirir. Eyni zamanda, müasir tədris metodlarının tətbiqi, informasiya texnologiyalarının istifadəsi və təhsil proqramlarının yenilənməsi istiqamətində də ardıcıl işlər görülür. Bu islahatlar Azərbaycan gəncliyinin daha yüksək bilik səviyyəsi ilə yetişməsinə, beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmağa və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verməyə yönəlmişdir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi bu islahatlar yalnız təhsil sahəsinin deyil, eyni zamanda Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edəcək mühüm strateji addımlar olaraq tarixə düşəcəkdir.

Summary
**THE FOUNDER OF OUR NATIONAL EDUCATION SYSTEM,
THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV**

This article talks about the great leader Heydar Aliyev's major reforms in education. Heydar Aliyev left his mark in history as the founder of the modern Azerbaijani state and one of the main builders of the national education system. As a result of his far-sighted policy, the country's education system was updated in terms of quality and content, and a structure was formed that was based on national values, while meeting international standards.

Keywords: Azerbaijan, education, state, leader, upbringing, teacher

Резюме
**ОСНОВАТЕЛЬ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ВЕЛИКИЙ
ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ**

В статье рассматриваются основные реформы, осуществленные великим лидером Гейдаром Алиевым в сфере образования. Гейдар Алиев оставил свой след в истории как основатель современного Азербайджанского государства и один из главных создателей национальной системы образования. В результате его дальновидной политики система образования страны была качественно и содержательно обновлена, сформирована структура, основанная на национальных ценностях и соответствующая международным стандартам. Развитие образования всегда было одним из приоритетных направлений в деятельности Великого Лидера, а принятые в этой сфере государственные программы и институциональные реформы сыграли важную роль в формировании будущего интеллектуального потенциала страны.

Ключевые слова: Азербайджан, образование, государство, лидер, воспитание, педагог

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı: Azər nəşr, 2000, 412 s.
2. Əliyev O. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: Zəhid, 2003, 246 s.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 17 cildə. VI cild, Bakı: Azər nəşr, 1997-2007, 800 s.
4. İsmayılov Ə., Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. Bakı: Təbib, 1998. 149 s.
5. Kazımlı X. Böyük siyasətin davamı. Bakı: Nurlan, 2007, 768 s.

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINA TƏSİRİ

Səbinə MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası,

E-mail: sebine.mammadova.s@bsu-uni.edu.az

ORCID ID:0009-0001-9192-4828

Multikulturalizm anlayışı müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik qrupların və dinlərin birgə və dinc şəraitdə yaşamasını nəzərdə tutur. Bu prinsip dünyanın bir çox ölkələrində sosial sabitliyin təmin olunması və vətəndaş harmoniyasının qorunması baxımından aktualdır. Azərbaycan isə bu ideyanı yalnız nəzəri deyil, praktiki və dövlət səviyyəsində həyata keçirən ölkələrdən biridir. Multikultural dəyərlərin qorunması və inkişafı müstəqil Azərbaycanın strateji inkişaf kursunun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Tarixən müxtəlif sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşən Azərbaycan, çoxmillətli və çoxdini bir ölkə kimi formalaşmış. Dövlət rəhbərliyi bu tarixi irsi müasir dövrdə ideoloji əsas kimi qəbul edərək, multikultural dəyərləri həm daxili siyasətdə, həm də beynəlxalq arenada təşviq edir. Multikulturalizmin Azərbaycanın inkişaf strategiyasına təsiri bu siyasətin tarixi konteksti, sosial sabitliyə və tolerantlığa töhfəsi, beynəlxalq nüfuzuna və diplomatiyasına təsiri, iqtisadi inkişafda rolu, təhsil və elm sahələrində tətbiqi üzrə araşdırılıb.

Azərbaycanın multikulturalizm ənənələri qədim dövrlərə gedib çıxır. Orta əsrlərdən etibarən bu regionda müsəlman, xristian, yəhudi və digər icmalar sülh şəraitində yaşayıb, mədəni dialoq mühiti formalaşdırıb. XIX və XX əsrin ziyalı mühiti və 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çoxmillətli parlamenti bu müxtəlifliyi təsdiqləyən tarixi nümunələrdəndir. Sovet dövründə də Azərbaycan ərazisindəki etnik qruplar nisbətən dinc yanaşı yaşamış, lakin milli kimlik siyasəti mərkəzləşdirilmiş ideologiya çərçivəsində tənzimlənmişdir.

1991-ci il Azərbaycan müstəqillik əldə edildikdən sonra, xüsusilə Ermənistanla münaqişə fonunda, cəmiyyətdə multikultural harmoniyanın qorunub saxlanması vacib vəzifəyə çevrildi. Postsovet məkanında ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı imzalandı[3].

1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası bütün vətəndaşlar üçün bərabər hüquqları təmin etməklə, etnik və dini zəmində ayrı-seçkiliyi qadağan etdi. 21-ci maddə dövlət dilini təsbit etsə də, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə hüququnu, 48-ci maddə vicdan azadlığını tanıyır [7]. Bu hüquqi baza müxtəlif qrupların öz mədəniyyətlərini sərbəst yaşatmalarına imkan verir. Müstəqilliyin ilk onilliklərində milli lider Heydər Əliyev ölkənin multikultural irsini dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırdı və “Azərbaycançılıq” ideologiyası altında bütün etnosları birləşdirən vahid milli kimlik siyasətini əsaslandırdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq multikulturalizmi Azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi [2]. Onun siyasət xətti kimi formalaşdırdığı tolerantlıq ənənələri prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilərək daha da inkişaf etdirildi.

Xüsusilə 2000-ci illərin ortalarından etibarən multikulturalizm Azərbaycan dövlət siyasətinin rəsmi tərkib hissəsinə çevrildi. 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri xidməti təsis olundu. 2008-ci ildə Bakıda start götürən “Bakı Prosesi” təşəbbüsü ilə Avropa və islam ölkələrinin mədəniyyət nazirləri arasında dialoq platforması yaradıldı ki, bunun da məqsədi sivilizasiyalararası dialoqu təşviq etmək idi. 2014-cü il 15 may tarixli prezident fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı və bu qurumun qarşısında Azərbaycanın multikulturalizm modelini dünyada təbliğ etmək, ölkədaxili tolerantlıq və mədəni müxtəlifliyi qoruyub inkişaf etdirmək vəzifəsi qoyuldu. Bu addımların məntiqi davamı kimi, 2016-cı il ölkədə “Multikulturalizm ili” elan edildi [9]. Beləliklə, Azərbaycan postsovet məkanında multikulturalizmi rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran yeganə ölkələrdən birinə çevrildi. Prezident İlham Əliyev çıxışlarında multikulturalizmin Azərbaycanın dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsi və həyat tərzini olduğunu dəfələrlə vurğulayıb. Bu siyasətin institusional çərçivədə həyata keçirilməsi ölkədəki etno-mədəni müxtəlifliyin idarə olunmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində dərin iz qoymuş siyasi liderlərdən biri olan Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət idarəetməsi sahəsində mükəmməl strategiyası, uzaqgörənliyi və prinsiplial mövqeyi ilə fərqlənirdi. Onun siyasi kursu yalnız bir dövrün deyil, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirən, gələcək inkişaf yolunu müəyyən edən bir ideoloji sistem kimi dəyərləndirilir. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən sabitlik, inkişaf, sosial ədalət və milli birlik prinsipləri, bu gün də ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayır və strateji istiqamət kimi öz aktuallığını qoruyur, eyni zamanda multikultural təhlükəsizlik üçün zəmin yaradır. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövründə Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün son dərəcə dəqiq ideoloji hədəf seçdi. Azərbaycanın çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirib onu keyfiyyətə yeni müstəviyə keçirdi [1].

Multikulturalizm siyasətinin ölkədaxili ən mühüm təsirlərindən biri sosial sabitliyin təmin edilməsidir. Azərbaycanda müxtəlif etnik və dini qrupların sülh şəraitində birgə yaşaması cəmiyyətində dayanıqlı tolerant mühit, sosial harmoniya yaradıb. Ölkədə otuzdan çox millətin nümayəndələri yaşayır və uzun illərdir ki, azsaylı xalqlarla titul etnos olan azərbaycanlılar arasında hər hansı münafişə müşahidə olunmur. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara və millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hüriyyət imkanları verir [6]. Bu, böyük ölçüdə dövlətin yürütdüyü siyasət sayəsində mümkün olmuşdur: hər bir vətəndaşın bərabərliyi qanun qarşısında qorunur, irqi, etnik və dini ayrı-seçkilik qanunla qəti şəkildə qadağandır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 109 və 111-ci maddələri irqçi, milli və ya dini nifrəti yayan əməlləri cinayət sayır, 283-cü maddə milli, irqi, sosial və ya dini ədavətin qızışdırılmasını qadağan edir[8]. Bu cür hüquqi normalar cəmiyyətdə dözümlülüyün qorunmasına, sosial harmoniyanın möhkəmlənməsinə zəmin yaradır.

Tarixən formalaşmış tolerantlıq dəyərləri də sosial həmrəyliyə töhfə verir. Azərbaycanda şiə və sünni müsəlmanlar yüzillər boyu əmin-amanlıq içində ibadətlərini icra edir, yəhudi və xristian icmaları da sərbəst fəaliyyət göstərirlər. Ölkədə məscidlərlə yanaşı pravoslav və katolik kilsələri, sinaqoqlar fəaliyyət göstərir, udin, xristian gürcü və molokan rus icmaları kimi dini-etnik qrupların öz ibadətgahlarına malikdirlər. Fərqli konfessiyaların bayramları ölkədə qarşılıqlı hörmətlə qeyd olunur.

İlk növbədə, multikulturalizmin təşviq edildiyi cəmiyyətlərdə insanlar öz mədəni kimliklərini qorumaqla yanaşı, digər qrupların da dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağı öyrənirlər. Bu isə qarşılıqlı anlaşmanı artırır, etnik və dini zəmində baş verə biləcək gərginliklərin qarşısını alır. Müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada mövcudluğu cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına, dialoqun və əməkdaşlığın inkişafına səbəb olur. Bu da birbaşa siyasi sabitliyə xidmət edir.

Multikultural dəyərlərin təşviqi radikalizm və ifrat millətçilik kimi təhlükələrin də qarşısını alır, müxtəlif qrupların təcrid olunmaması, cəmiyyətdən kənarlaşmaması üçün onların dövlət həyatında iştirakını təmin edir. Məsələn, azsaylı xalqların dillərində televiziya və radio verilişləri yayımlanır, mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir, bəzi bölgələrdə etnik dildə məktəb və siniflər mövcuddur. Bu, milli azlıqların cəmiyyətə inteqrasiyasını gücləndirməklə yanaşı, onların mədəni özünəməxsusluğunu qorumasına imkan yaradır. Nəticə etibarilə, multikulturalizm Azərbaycanda daxili sabitliyi, vətəndaş həmrəyliyini və “birlikdə fərqlilik” prinsipini möhkəmləndirən əsas amillərdəndir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq multikulturalizmi Azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi” [5]. Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi “Azərbaycanda multikulturalizm bir həyat tərzidir”.

Siyasi baxımdan isə sabitlik cəmiyyətin inkişafı üçün əsas zəmin yaradır. Qanunun aliliyi, insan hüquqlarına hörmət, demokratik institutların fəaliyyəti və şəffaf idarəetmə dövlətin beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla yanaşı, vətəndaşların da dövlətə inamını gücləndirir. Siyasi sabitlik uzunmüddətli strategiyaların həyata keçirilməsini təmin edir.

Ölkənin xarici siyasətində multikulturalizm “yumşaq güc” vasitəsi kimi çıxış edir. Azərbaycanın həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, həm də Avropa Şurasının üzvü kimi islam dünyasının bir parçası olaraq müsəlman ölkələri ilə, eləcə də dünyəvi bir dövlət kimi Avropa institutları ilə əməkdaşlıq edərək şərqlə qərb arasında körpü rolu oynayır. Ölkəmiz sivilizasiyalararası dialoq təşəbbüslərinə ev sahibliyi etmək üçün təbii məkan kimi qəbul edilir. 2011-ci ildən başlayaraq, “Bakı Prosesi” çərçivəsində iki ildən bir Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu UNESCO, BMT Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, ISESCO kimi qurumların tərəfdaşlığı ilə keçirilir, bu forumlara onlarla ölkənin dövlət rəsmiləri, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri qatılır. Belə tədbirlər Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində global mərkəzə çevrildiyini göstərir.

Multikulturalizm amili Azərbaycanın ikitərəfli diplomatik əlaqələrində də müsbət rol oynayır. Ölkəmiz Yaxın Şərqi müsəlman dövlətləri ilə və müxtəlif xristian ölkələri ilə siyasi və mədəni dialoq layihələri həyata keçirir. Multikulturalizm Azərbaycanın beynəlxalq imicini gücləndirərək diplomatik münasibətlərinin genişləndirir, global nüfuzunu artırır, onu fərqli dünyagörüşlərin dialoq məkanı kimi təqdim edir.

Multikulturalizm təkcə sosial və siyasi sabitliyin deyil, həm də iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. Müxtəlif mədəniyyətlərin birgə mövcud olduğu cəmiyyətlərdə yaradıcılıq, innovasiya və əmək bazarının çevikliyi daha yüksək olur. Bu isə iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafını şərtləndirir.

Digər tərəfdən, multikulturalizm ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasında da mühüm rol oynayır. Siyasi sabitlik, tolerantlıq və sosial harmoniya xarici investorlar üçün əsas meyarlardan biridir. Onlar multikultural və sabit cəmiyyətə daha çox etibar edir, bu da ölkəyə investisiya axınını artırır.

Güclü iqtisadiyyat müstəqil dövlətin dayaqıdır. İqtisadi inkişaf və sosial rifah təmin olunmadan siyasi sabitlik və milli təhlükəsizlik zəifləyə bilər. Azərbaycanın son illərdə həyata keçirdiyi genişmiqyaslı infrastruktur layihələri, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş strategiyalar və xarici sərmayələrin cəlbə bu sahədə balanslı siyasətin bariz nümunəsidir.

Mədəni müxtəliflik və tolerantlıq mühiti Azərbaycanın iqtisadi inkişafına da öz töhfəsini verir. Xüsusən, turizm sektorunda sabit və təhlükəsiz şərait, müxtəlif mədəni irs nümunələrinin mövcudluğu Azərbaycanı xarici turistlər üçün cəlbəedici məkana çevirib. Ölkənin tarixi-mədəni abidələrinin çoxluğu qədim məscidlər, ziyarətgahlar, kilsələr, sinaqoqların mövcudluğu, Qobustan qayaüstü rəsmləri, Şəki Xan Sarayı kimi UNESCO Dünya Mirası siyahısına daxil edilmiş obyektlər mədəni turizmlə maraqlanan qonaqları cəlb edir [8]. Quba rayonundakı dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı Qırmızı Qəsəbə, Qəbələdəki qədim alban məbədləri, Bakıdakı Atəşgah məbədi və Təzəpir məscidi kimi fərqli dini abidələr ölkənin multikultural simvolu olaraq turist marşrutlarına daxildir.

Azərbaycanda dövləti çoxmillətli cəmiyyətin tələblərinə uyğun təhsil siyasəti həyata keçirir. Konstitusiyanın 45-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin ana dilində təhsil almaq hüququ var. "Təhsil haqqında" Qanun da etnik azlıqların nümayəndələrinin öz dillərində məktəbəqədər və ibtidai təhsil almaları üçün imkanlar nəzərdə tutur. Hazırda ölkənin bəzi bölgələrində gürcü, ləzgi, talış dillərində ümumtəhsil məktəbləri və ya siniflər fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, rus dilində təhsil geniş yayılıb. Həmçinin, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində müxtəlif xalqların dilləri və mədəniyyətləri üzrə mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

2014-cü ildən başlayaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təşəbbüsü ilə ali məktəblərdə "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni tədris olunmağa başladı. Bu kurs vasitəsilə tələbələr ölkənin müxtəlif mədəni ənənələri, dinləri, dilləri haqqında sistemli məlumatla təmin edilir, tolerantlıq dəyərlərini öyrənirlər. Eyni zamanda, Azərbaycanın multikulturalizm modeli xarici ali məktəblərdə də öyrənilir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi xarici ölkələrin nüfuzlu universitetləri ilə əməkdaşlıq edərək orada "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin tədrisinə nail olub. 2021-2022-ci tədris ilindən etibarən 23 xarici universitetdə bu mövzuda dərslər təşkil olunur [10].

Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatında öz əksini tapıb. Multikultural dəyərlər sosial harmoniya yaradaraq müxtəlif qruplar arasında qarşılıqlı etimadı möhkəmləndirir, vətəndaş birliyini gücləndirir. Eyni zamanda, bu dəyərlər Azərbaycanı dünyada fərqləndirən müsbət imic formalaşdırıb. Ölkəmiz global miqyasda tolerantlıq nümunəsi, sivilizasiyalararası dialoq platforması kimi qəbul olunur.

Bu siyasətin iqtisadi faydaları da aydın görünür, turizm sektoru məhz ölkənin rəngarəng mədəni simasından bəhrələnir və qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verir. Təhsil və elm sahəsində multikultural yanaşma gələcək nəsillərə tolerant düşüncə tərzini aşılayır, Azərbaycanın elmi-ideoloji xəttini formalaşdırır.

Summary

THE IMPACT OF MULTICULTURALISM ON AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY

The article examines the impact of multiculturalism on the socio-economic and political development strategy of the Republic of Azerbaijan. It highlights the crucial role of integrating multicultural values into state policy in promoting tolerance and cultural diversity across all spheres of society, as well as in strengthening stability and civic solidarity. The Azerbaijani model is presented as a strategically significant example in terms of regional security, social integration, and

sustainable development. The article also emphasizes the positive effects of multiculturalism in areas such as the economy, education, diplomacy, and international cooperation.

Keywords: *multiculturalism, development strategy, Azerbaijani model, state policy, multicultural security*

Резюме ВЛИЯНИЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА НА СТРАТЕГИЮ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается влияние мультикультурализма на стратегию социально-экономического и политического развития Азербайджанской Республики. Показано, что интеграция мультикультурных ценностей в государственную политику играет важную роль в укреплении стабильности и гражданской солидарности, а также в поощрении толерантности и культурного разнообразия во всех сферах жизни общества. Азербайджанская модель представлена как пример стратегической важности с точки зрения региональной безопасности, социальной интеграции и устойчивого развития. В статье также отмечается положительное влияние мультикультурализма в сферах экономики, образования, дипломатии и международного сотрудничества.

Ключевые слова: *мультикультурализм, стратегическое развитие, толерантность, азербайджанская модель, государственная политика, мультикультурная безопасность*

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Kamal "Azərbaycanda multikultural təhlükəsizlik prinsipləri", *Yeni Azərbaycan*, 24.06.2015. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e22924_az.html
2. *Azərbaycan multikulturalizmi, dərslik*, Mütərcim, Bakı, 2017.
3. <https://multikulturalizm.gov.az/az/post/1765/azerbaycan-respublikasında-milli-azlıqların-mudafiesi-dil-ve-medeniyyetinin-inkisafi-sahesinde-heyata-kecirilen-tedbirler-haqqında.html>

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Şahismayıl İSMAYILOV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti,

E-mail: ismayilovsahismayil@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7441-3575

Giriş: Tarix boyu dövlətlərin və xalqların inkişafında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biri lider amilidir. Xüsusilə çətin və keçid dövrlərində xalqını doğru istiqamətə yönəldə bilən, böyük məsuliyyəti üzərinə götürməkdən çəkinməyən şəxsiyyətlər tarixdə silinməz iz buraxırlar. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrlər həm çətinliklərlə, həm də inkişaf ilə yadda qalıb. O, təkcə siyasi lider deyil, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə yönəlik strateji qərarların müəllifi idi. Onun iradəsi, idarəçilik bacarığı və uzaqgörənliyi sayəsində Azərbaycan çətin dövrlərdən uğurla çıxaraq öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Bu gün Azərbaycanın əldə etdiyi uğurların təməlinə məhz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi istiqamət dayanır. O, azərbaycançılıq ideologiyasını təkcə bir fikir kimi yox, dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərindən birinə çevirdi. Xalqın birliyi, dövlətin güclənməsi və müstəqilliyin qorunması onun fəaliyyətinin əsas qayəsini təşkil edirdi. Heydər Əliyev sadəcə tarixin bir parçası deyil, o, tarixin özünü formalaşdıran şəxsiyyətlərdən biridir. Onun haqqında danışarkən, biz təkcə keçmiş deyil, bu günümüzü və gələcəyimizi də nəzərdə tuturuq. Çünki onun qoyduğu ideyalar və prinsiplər bu gün də yaşayır və ölkəmizin inkişafına yön verir.

Azərbaycançılıq, xalqımızın milli kimliyini, birliyini və ortaq dəyərlərini qorumağa xidmət edən ideologiyadır. Bu fikir təkcə vətənə sevgi ilə bağlı deyil, həm də vətəndaşların dövlətə

bağlılığını, dilinə, mədəniyyətinə, tarixinə hörmət etməsini özündə cəmləşdirir. Ümummilli lider Heydər Əliyev bu ideyanı sadəcə bir düşüncə kimi yox, dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Onun məqsədi azərbaycanlı olmağın yalnız etnik yox, eyni zamanda siyasi və mədəni kimlik kimi qəbul olunmasını təmin etmək idi. Azərbaycançılıq tək bir bölgənin və ya zümrənin deyil, ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların ortaq dəyəri kimi formalaşdırılmışdır. Bu ideologiya milli həmrəyliyə, tolerantlığa və birgəyaşayış prinsiplərinə əsaslanır. Heydər Əliyevin siyasətində azərbaycançılıq həm daxili sabitliyin qorunmasına, həm də beynəlxalq arenada Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiəsinə xidmət edən güclü bir ideoloji dayağa çevrilmişdir.

1970–80-ci illərdə SSRİ-nin tərkibində olan respublikalarda sosial problemlər, iqtisadi və mədəni geriliklər, "saray çəkişmələri" hökm sürdüyü halda, Azərbaycanda sürətli irəliləyiş müşahidə olunurdu. Həyatın bütün sahələrində inkişaf qabarıq şəkildə gözə çarpırdı. Zamanın şəxsiyyətə bəxş etdiyi imkanlardan xalq kifayət qədər bəhrələnmə bilirdi. Ən uzaq dağ kəndlərində belə xalqla rəhbər arasında olan məhəbbət hiss olunurdu. [5, s 182] Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri milli kadrların yetişməsi üçün 70–80-ci illərdə yüzlərlə Azərbaycan gəncini ölkədən kənara, ittifaqın müxtəlif ali təhsil ocaqlarına göndərməsi oldu. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, vədə yetişəndə həmin gənclər Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında öz sözlərini deyəcəklər. Bu illər ərzində respublikanın təhsil ocaqlarının sayını artırmaqla yanaşı, elmi-tədqiqat institutlarının şəbəkələri genişlənir, yeni şöbələr, kafedrlar yaradılır. Burada yetişdirilən kadrların elmi əsərləri, tədqiqat işləri, layihələri, monoqrafiyaları dünya elminin inciləri sırasına daxil edilir. Onların praktikada tətbiq olunmasına icazə verilir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması respublikanın kadr potensialına olan ehtiyacını tamamilə ödəyirdi. [5 s 178]

Heydər Əliyev ədəbiyyatın, ədəbi düşüncənin, böyük sözün qüdrətinə inandığından, milləti nə vaxtsa onun gücü ilə müstəqillik məfkurəsi ətrafında yumruğa çevirmək, yaddaşı qaytarmaq üçün ona meydan verirdi. Bu meydanda 1937-ci ilin dəhşətli repressiyalarında, 1941–45-ci illər müharibəsində budanan ədəbi simaların yaddaşından cücərən yeni budaqlar görünməyə başladı. Artıq bu dövrdə nə yazıldısa, nələr nəşr olundusa, səhnələşdirilib ekran təcəssümü tapdısa, onların hər biri milli yaddaşa, özünüdərkə xidmət etdi. Bu dövrdə çəkilən filmlərin, ekran əsərlərinin, teatr tamaşalarının hər birində tarixi taleyimizin iki nəfəsi canlanırdı. Onun biri əski həyat tərzimizi, ayrı-ayrı müstəqil dövlətçilik ənənələrimizi, mübarizə əzmimizi, döyüşkənliyimizi görüntüyə gətirirdi. İkincisi isə, ilk baxışdan barışdığımız quruluşun içərisində əldə olunan uğurlardan soraq verirdi. [5 , s 179]

Böyük strateq dövlətçiliyin milli ideoloji əsaslarının azərbaycançılıq əsasında təminatını yaratdı. Ölkədə məskunlaşan hər xalqın öz mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin, həyat tərzinin hifz edilməsi, inkişafı onların hüquqlarını qoruyan qanunlarla tənzimləndi. Bu zəmində isə milli ideya, milli ideologiya azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında ölkə vətəndaşları sıx birləşdi. Ulu Öndər azərbaycançılıq ideyasını ideologiyaya, milli baxışlar sisteminə çevirdi. Azərbaycançılıq ədəbi, mədəni-mənəvi, fəlsəfi dəyərlərlə bəhəm, sosial-siyasi məzmun daşıyaraq ümumi ideoloji təlim kimi milli dövlətçilik institutunun bölünməz komponentləridir. [1,s 194]

Həqiqət və aksiomadır ki, artıq azərbaycançılıq ideologiyası sosial reallığın, müasir cəmiyyətin siyasi və mənəvi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. O, məzmununa, xarakterinə və təzahür formalarına görə çoxmənəli olsa da, mahiyyətinə görə bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarını ifadə edən dəyər şüurudur. Azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini bir tərəfdən dövlətçiliyin ardıcıl yüksəlişini təmin edən prinsiplər, digər tərəfdən isə bu vəzifənin məhz milli-mənəvi dəyərlərə söykənərək yerinə yetirilməsi təşkil edir. Çünki hər iki məsələ arasında sarsılmaz vəhdət mövcuddur. Milli kimliyini bilməyən və özünü dərk etməyən xalqın milli müstəqilliyə nail olması sual altındadır.

Ölkə müstəqilliyinin ilk illərində ulu öndər Heydər Əliyev özünün müxtəlif çıxışlarında “xalqın birliyinin və milli kimliyinin saxlanmasının zəruriliyini” dəfələrlə qeyd edirdi. Zamanın çağırışlarına yalnız xalqın ümumi məqsədlərini, vəzifələrini və dəyərlərini nəzərə almaqla cavab vermək mümkündür. Lakin qanunla, sərəncamla mənəviyyətli olmaq olmaz. Mənəviyyət qanunlara, qadağalara, məhdudiyyətlərə tabe deyil; o, cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərin əsaslarının möhkəmliyindən asılıdır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycan cəmiyyətində dəyər strategiyasını

müəyyənləşdirmək, ölkəmizin inkişafında təməlində milli dəyərlərin dayandığı, Azərbaycanın tarixi inkişafını və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən, xalqı öz ətrafında birləşdirən bilən, ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların, milli azlıqların və etnik qrupların (60-a yaxın) qarşılıqlı anlaşmasını, birgəyaşayışını, cəmiyyətdə demokratiyanın və tolerantlığın inkişafını təmin edəcək, milli-mənəvi dəyərlərin əsaslarının möhkəmliyinə xidmət edəcək milli ideologiyanın formalaşmasına ehtiyac duyulurdu. “Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Və bu zaman milli ruh həyat tərzinə çevrilir. Dövlətçilik ideologiyası da, milli ideologiya da eyni bir təməl üzərində – milli fəlsəfi fikir zəminində formalaşır.” [4, s 365]

Müstəqil dövlətçiliyimizi möhkəm dayaqqlar üzərində qurub yaratmaqla yanaşı, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını da dövlətçilik müstəvisinə gətirərək onu milli məfkurəyə çevirdi. Lakin Heydər Əliyevin irəli sürdüyü azərbaycançılıq məfkurəsi heç də ümumtürk mənsubiyyətini inkar etmirdi; əksinə, türkçülüyn müxtəlif coğrafi-siyasi məkanlarda özünəməxsus milli formada, vətən və milli dövlət müstəvisində yeni mənzərəsini ortaya qoyurdu. Ulu Öndərin vəfatından sonra Prezident İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, qardaş Türkiyə ilə münasibətlərdə də Heydər Əliyev siyasətini yaradıcılıqla davam etdirdi və “Bir millət – iki dövlət” düsturunu dövlətlərimizin və xalqlarımızın qarşılıqlı əlaqələrinin strategiyasına çevirdi. Bu düstur həm regionumuzda, həm də beynəlxalq çərçivədə Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin işlək və səmərəli açarı kimi hər keçən gün daha da aktuallaşdı. Dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, bu düstur qardaş xalqlarımızın ruh və könül birliyi siyasəti kimi də dolğunlaşdı, ölkələrimizin iqtisadi, ticarət, mədəni, hərbi-siyasi əlaqələri ilə daha da zənginləşdi və yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoydu. Bu düstur həm də türk dövlətləri və toplumlarının bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirən cazibə mənbəyi olmağa başladı. Belə ki, 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhərində Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanın dövlət başçıları və Türkmənistan Baş nazirinin müavini Zirvə görüşü keçirərək Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasını (Türk Şurası) təsis etdilər. Qeyd edilməlidir ki, bu hadisə türk xalqlarının çoxmillik tarixində ilk dəfə baş verirdi və bu tarixi qərarın qədim türk yurdu olan Naxçıvanda verilməsinin də böyük mənası var idi. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Şərqdəki türk dövlətləri arasında yer alan Azərbaycan Respublikasının bu bölgəsi Sovet Rusiyasının antitürk siyasəti nəticəsində coğrafi olaraq Azərbaycandan ayrı salınmış olsa da, Azərbaycan–türk ruhunun dərin kök saldığı, tarixin ən çətin və keşməkeşli dövrlərində belə Azərbaycanın döyünən ürəyi kimi türk varlığını qoruyub saxlamış, nəsillərdən nəsillərə ötürərək nəhayət Türk dünyasının dövlət başçılarını bir araya gətirən bir məkana çevrilmişdi. Naxçıvanda hər zaman belə bir inam yaşamaqdadır ki, bir gün Azərbaycan dövləti tarixi ədalətsizliyə son qoyacaq və Rusiya tərəfindən Ermənistanı bəxş edilən, nəticədə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qərb bölgəsindən ayıran Zəngəzur vilayətini geri qaytaracaqdır. O zaman böyük Türk dünyası coğrafi baxımdan da bir bütöv halına gələcəkdir. IX Zirvə Toplantısına qatılan Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstanın dövlət başçıları və Türkmənistan Baş nazirinin müavini tərəfindən imzalanan iki mühüm sənəd – Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında sənəd və Naxçıvan Bəyannaməsi – türk dünyası ölkələrinin sonrakı integrasiya prosesində tarixi rol oynadı. Yekun nitqində Prezident İlham Əliyev vurğuladı: “...Naxçıvan Azərbaycanın yeganə bölgəsidir ki, Türkiyə ilə həmsərhəddir. Vaxtilə Azərbaycanın tarixi, əzəli torpağı olan Zəngəzur bölgəsinin Ermənistanı birləşdirilməsi, demək olar ki, böyük türk dünyasını coğrafi baxımdan parçaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti onilliklər ərzində dayandırılmışdı. Ancaq biz bu gün qəbul etdiyimiz qərarlarla, atdığımız addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk.” [3, s 41]

Azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətin qarşısında duran vəzifələr, onların Azərbaycana münasibətdə daşdığı mənəvi öhdəlikləri, habelə “azərbaycanlı” anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiyadır. Azərbaycançılıq, milliyyətindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi, ideoloji bünövrədir. Bu ideologiyanın pozitiv xarakteri həm də bütün dünyaya səpələnmiş 50 milyondan

artıq azərbaycanlını vahid ideallar naminə səfərbər etmək gücü ilə müəyyən edilir. Milli-mənəvi, islami-əxlaqi, dünyəvi-humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyillərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiçiliyi, ünsiyyət birliyini ahəngdar şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz buna görə də müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış diasporumuz üçün cəlbədidir.[2]

NƏTİCƏ

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində azərbaycançılıq ideologiyası milli dövlət quruculuğunun təməl prinsipi kimi mühüm yer tutur. Onun müəyyənləşdirdiyi bu ideya yalnız bir düşüncə sistemi deyil, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin milli kimlik, birlik və dövlətçilik dəyərləri üzərində formalaşmasının strateji xəttidir. Azərbaycançılıq ideologiyası vasitəsilə ölkədə yaşayan bütün etnik və dini qrupların bir bayraq altında birləşməsi təmin edilmiş, milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan vəhdət yaradılmışdır. SSRİ dövründə başladığı kadr islahatları, milli şüurun formalaşdırılması, elmin, mədəniyyətin inkişafına verdiyi töhfələr, eləcə də müstəqillik illərində bu ideyanın dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin sübutudur. Onun təşəbbüsü ilə formalaşan azərbaycançılıq, həm daxili sabitliyi qoruyan, həm də beynəlxalq arenada Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edən möhkəm ideoloji platforma olmuşdur. Ulu Öndərin vəfatından sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu siyasət ardıcıl şəkildə davam etdirilmiş, “Bir millət – iki dövlət” prinsipi ilə türk dünyası ilə əlaqələr dərinləşdirilmişdir. Nəticə etibarilə azərbaycançılıq bu gün də Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji sütunu olaraq, ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında aparıcı rol oynayır. Azərbaycanın gələcəyi də məhz bu milli ideologiyanın işığında formalaşacaq və inkişaf edəcəkdir.

Summary

HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANISM IDEOLOGY

This article explores the ideology of Azerbaijani identity (Azerbaijançılıq) as developed and institutionalized by Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijan. It highlights Aliyev's crucial role in shaping the national ideology as a foundation for statehood, unity, and national consciousness in Azerbaijan, especially during difficult transitional periods. The ideology of Azerbaijançılıq, promoted as a core state policy, fosters national unity among diverse ethnic and religious groups, preserves cultural heritage, and strengthens the country's sovereignty. The article also discusses the continuity of this ideology under the current president, Ilham Aliyev, who expanded Azerbaijani-Turkish relations under the motto “One nation – two states.” Overall, Azerbaijançılıq serves as a strategic ideological pillar underpinning Azerbaijan's political, social, and cultural development and unity.

Keywords: Heydar Aliyev, azerbaijani identity, national ideology, national unity, statehood

Резюме

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье рассматривается идеология азербайджанскости (азербайджанчилык), разработанная и институционализированная национальным лидером Азербайджана Гейдаром Алиевым. Подчеркивается важная роль Алиева в формировании национальной идеологии, которая стала основой государственности, единства и национального сознания, особенно в трудные переходные периоды. Идеология азербайджанчилык, продвигаемая как ключевой государственный курс, способствует национальному единству различных этнических и религиозных групп, сохранению культурного наследия и укреплению суверенитета страны. В статье также обсуждается преемственность этой идеологии при нынешнем президенте Ильхаме Алиеве, который развил азербайджано-турецкие отношения под лозунгом «Одна нация – два государства». В целом, азербайджанчилык является стратегическим идеологическим столпом, обеспечивающим политическое, социальное и культурное развитие и единство Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанство, национальная идеология, национальное единство, государственность

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova, R. (2011). Müasir dövlət və dövlətşünaslıq elmi. Bakı. Şah 194
2. Cəbrayilov, R. (2011, May 17). Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. Azərbaycan, s. 6.
3. Əliyev, İ. (2017). İnkişaf məqsədimizdir (XXXVIII kitab). Bakı: Azərnəşr. Səh 41
4. Xəlilov, S. (2007). Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. Sah 365
5. Qocatürk, N. (2008). İlham Əliyev: İpək yolu sivilizasiyası və Azərbaycan
6. Diplomatiyası. Bakı: Nurlan. Şəh 178-179-182

HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏDƏNİ İRSƏ QAYĞI SİYASƏTİ

Şəhla ZEYNALOVA

Bakı Qızlar Universiteti.

Email: shahlazeynalova2025s@gmail.com

ORCID ID: 0000-0004-1579-4453

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi, zəngin mənəvi irsi, adət-ənənələri və milli dəyərləri zaman-zaman böyük sınaqlardan keçmiş, lakin daim öz təməlini qoruyaraq müasir çağırışlara uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Bu inkişafın əsas dayağı isə xalqın öz milli liderlərinə, mədəniyyətini yaşadan şəxsiyyətlərə və strateji dövlət siyasətinə söykənmişdir. Lakin bu zəngin irsin qorunması, inkişaf etdirilməsi və dünyaya tanidilməsi üçün sistemli dövlət siyasəti, uzaqgörənlik və əzm tələb olunurdu. Məhz belə bir tarixi mərhələdə Azərbaycan xalqının taleyinə Heydər Əliyev kimi böyük şəxsiyyətin rəhbərlik etməsi milli mədəniyyətin intibah dövrünü yaşamasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində bu missiyanı ən ali şəkildə yerinə yetirən, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, qorunmasında və dünyaya tanidilməsində misilsiz xidmətləri olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev olmuşdur. Ulu öndərin mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətini yalnız mədəni irsin qorunması ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. O, mədəniyyətə bir xalqın ruhu, kimliyi və gələcəyi kimi yanaşır, onu dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və müstəqil Azərbaycanın qurucusu olmaqla yanaşı, xalqın mədəni irsinə böyük qayğı və həssaslıqla yanaşan bir siyasi lider kimi də yadda qalmışdır. Onun fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, tarixi yaddaşın yaşadılması və xalqımızın bəşər sivilizasiyasına bəxş etdiyi mədəni dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi mühüm yer tuturdu. Bu münasibət yalnız ideoloji ritorika ilə deyil, həm də konkret və ardıcıl dövlət siyasəti ilə müşayiət olunurdu.

Heydər Əliyevin mədəniyyətə yanaşmasının əsasını milli özünüdərk və dövlətçilik ideologiyası təşkil edirdi. “Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir” [2, s.54]. Bu, sadəcə estetik deyil, həm də siyasi və ideoloji əhəmiyyət daşıyırdı. 1969-cu ildə Azərbaycanın rəhbərliyinə gələn andan etibarən o, mədəniyyətin inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirdi. Onun dövründə ədəbiyyat, musiqi, təsviri sənət, teatr və kino sahələrində həyata keçirilən islahatlar genişmiqyaslı və sistemli xarakter daşıyırdı. Nəticədə Azərbaycan mədəniyyəti SSRİ miqyasında tanındı və yüksək qiymətləndirildi ki, bu da həm mədəni uğur, həm də milli varlığın təsdiqi idi.

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə də Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ümumittifaq və beynəlxalq mədəni mühitə integrasiya prosesində onun rolu əvəzsiz olmuşdur. Məhz onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan sənətkarlarının əsərləri xarici ölkələrdə nümayiş etdirilmiş, musiqi kollektivləri nüfuzlu beynəlxalq

festivallarda iştirak etmişdir. Heydər Əliyev mədəniyyəti Azərbaycanı dünyaya, dünyanı isə Azərbaycana tanıتماq üçün mühüm bir körpü kimi dəyərləndirirdi.

Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətində tarix və mədəni irsin qorunması xüsusi yer tuturdu. O, milli-mədəni dəyərlərin təkcə keçmişin yaddaşı deyil, həm də xalqın kimliyi, mənsubiyyəti və milli birliyini formalaşdırən əsas amillərdən biri olduğunu vurğulayırdı. Onun rəhbərliyi dövründə maddi və mənəvi irs nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, tədqiqi və qorunması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdi. Bu siyasətin mərkəzində Azərbaycanın zəngin tarixi abidələri, memarlıq nümunələri, xalq sənətkarlığı, aşıq sənəti, klassik və müasir ədəbiyyat, musiqi mədəniyyəti dayanırdı.

1970–1980-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İmadəddin Nəsimi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Səttar Bəhlulzadə, Mehdi Hüseynzadə kimi tanınmış şəxsiyyətlərin abidələri ucaldıldı, bu isə milli yaddaşın qorunmasına və iftixar hissənin gücləndirilməsinə xidmət edirdi. 1976-cı ildə Şuşanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qərar çərçivəsində Xan qızı Natəvanın abidəsinin ucaldılması Qarabağın mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyətini bir daha ön plana çıxardı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli mədəniyyətin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Onun mədəniyyət siyasəti sistemlilik və strateji yanaşma ilə fərqlənir, bu sahənin inkişafı məqsədilə ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilirdi. 1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də mədəniyyət sahəsində aparılan islahatlar bu sahənin yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu. Sənət adamlarının sosial rifahının yaxşılaşdırılması, teatr və muzeylərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, mədəniyyət nümunələrinin beynəlxalq miqyasda tanıtılması bu siyasətin əsas istiqamətləri idi.

Milli-mədəni irsin qorunması və təbliği Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətinin mərkəzində dayanırdı. Onun təşəbbüsü ilə elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti gücləndirilmiş, arxiv materiallarının sistemli şəkildə toplanması və öyrənilməsi təmin olunmuşdu. Qədim memarlıq abidələrinin bərpası və onların dövlət tərəfindən qorunan obyektlər siyahısına daxil edilməsi mədəni irsin institusional səviyyədə mühafizəsini təmin edirdi. Şuşa, Ordubad, Naxçıvan və Bakı kimi şəhərlərdə yerləşən tarixi-memarlıq nümunələrinin bərpası, həmçinin Azərbaycan xalçasının dünya sərgilərində nümayiş etdirilməsi bu siyasətin uğurlu nəticələrindəndir.

Bununla yanaşı, Heydər Əliyev üçün mədəni irsin qorunması təkcə maddi abidələrlə məhdudlaşmırdı. O, mənəvi dəyərlərin – ana dili, xalq ədəbiyyatı, musiqi, adət-ənənələr və milli düşüncənin qorunmasını da mədəni siyasətin fundamental tərkib hissəsi hesab edirdi. Xüsusilə ana dilinə göstərilən həssas münasibət onun ideoloji yanaşmasının əsas sütunlarından biri idi. SSRİ rəhbərliyində yüksək mövqedə təmsil olunmasına baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun möhkəmlənməsinə və bu dilin ictimai-mədəni həyatda üstün mövqə qazanmasına xüsusi önəm verirdi.

Heydər Əliyevin mədəni irsə qayğı siyasəti müstəqillik illərində daha da dərinləşərək sistemli dövlət proqramları səviyyəsinə yüksəldi. 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra, o, əvvəlki dövrdə əsasını qoyduğu mədəniyyət siyasətini strateji yanaşma ilə davam etdirərək, milli-mənəvi dirçəlişə təkan verdi. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində ölkənin üzləşdiyi sosial-iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, mədəniyyət sahəsi diqqətdən kənarda qalmadı. Bu dövrdə milli kimliyin və mədəni dəyərlərin qorunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sənət adamlarının yaradıcılığına yüksək qiymət verildi, onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə dövlət təqaüdləri təsis olundu. Sənətkarların yubileyləri yüksək səviyyədə təşkil edildi, onlar fəxri adlar və dövlət mükafatları ilə təltif olundu. Bu yanaşma Ulu Öndərin sənətə və sənətkara verdiyi yüksək dəyərin bariz ifadəsi idi.

Müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanıtılması istiqamətində milli mədəniyyətin təbliği də prioritet istiqamətlərdən birinə çevrildi. UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq genişləndirildi, nəticədə Azərbaycan muğamı, aşıq sənəti və xalçaçılıq ənənələri dünya mədəni irsinin tərkib hissəsi kimi tanındı. Heydər Əliyev mədəni irsi yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də xalqın gələcəyini formalaşdırən strateji dəyər kimi qiymətləndirirdi.

Bu dövrdə repressiya qurbanlarına xüsusi diqqət ayrıldı. Mikayıl Müşfiq və Hüseyn Cavidin ev-muzeylərinin yaradılması tarixi ədalətin bərpası və mədəniyyətin humanist mahiyyətinin önə çəkilməsi baxımından əlamətdar hadisə idi. Həmçinin Bakıda və digər şəhərlərdə yaradılan tarix-diyarşünaslıq muzeyləri, Səməd Vurğunun, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev-muzeyləri xalqın mədəni yaddaşını dirçəltmək məqsədi daşıyırdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti hüquqi və institusional çərçivədə formalaşdırıldı. Bu istiqamətdə “Mədəniyyət haqqında” Qanun, “Milli kinonun inkişafı” konsepsiyası, milli teatr strategiyası kimi mühüm sənədlər qəbul edildi. Muzeylərə, incəsənət ocaqlarına və ümumilikdə mədəniyyət müəssisələrinə dövlət qayğısı əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Eyni zamanda, Azərbaycan tarixinə dair onlarla kitab nəşr olundu, sənədli filmlər çəkildi, Milli Kitabxana, Milli Tarix Muzeyi, Milli İncəsənət Muzeyi kimi mədəniyyət ocaqları yaradıldı. “Heydər Əliyev M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının fəaliyyəti və problemləri ilə daim maraqlanmış, bir neçə dəfə burada olmuş, öz şəxsi kitabxanasından 300-dən artıq qiymətli ədəbiyyatı kitabxanaya bağışlamışdı” [3, s.154]. Bu müəssisələr bu gün də xalqın mədəni yaddaşının qorunması və təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Heydər Əliyev milli mədəniyyətin beynəlxalq aləmdə təbliğini yalnız estetik deyil, həm də strateji məsələ kimi qiymətləndirirdi. Onun təşəbbüsü ilə xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyəti günləri təşkil olundu, sənət adamlarının beynəlxalq festivallarda və müsabiqələrdə iştirakı dəstəkləndi. UNESCO ilə qurulan uğurlu tərəfdaşlıq sayəsində Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətini əks etdirən muğam, aşıq sənəti və Novruz bayramı kimi dəyərlər bəşəri irs kimi tanınaraq, dünya mədəni xəzinəsinə daxil edilmişdir. Ulu Öndər milli mədəniyyətin beynəlxalq təbliğinin ölkənin imicinin formalaşmasında mühüm vasitə olduğunu hesab edirdi.

Heydər Əliyevin baxışında mədəniyyət yalnız incəsənət sahəsi deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və əxlaqi dəyərlər sistemini müəyyən edən mühüm amildir. O, gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsini zəruri hesab edir, bu istiqamətdə maarifçilik ideyalarının geniş təbliğinə və kitabxana sisteminin inkişafına xüsusi önəm verirdi. Ulu öndər Heydər Əliyev gənclərə daim böyük ümidlə yanaşaraq onların gələcəyin qurucuları olduğunu vurğulayırdı. “Gənclərimizin əsas vəzifəsi özünü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafına həsr etməkdən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaşamasına və əbədi olmasına həsr etməkdən ibarət olmalıdır” [1].

1997-ci ildə böyük şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi UNESCO səviyyəsində qeyd olundu. Bu hadisə Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq səviyyədə tanınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Yubiley münasibətilə çıxış edən Heydər Əliyev milli poeziyamızın dünya mədəniyyət xəzinəsində layiqli yer tutduğunu vurğulayaraq, bu irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Onun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Xaqani, Əlişir Nəvai kimi söz ustalarının yubileyləri də yüksək səviyyədə qeyd olunmuş, irsləri geniş tədqiq olunaraq nəşr edilmişdir. Eyni zamanda, Naxçıvanın muxtariyyətinin 75 illiyi, Şuşa şəhərinin 250 illiyi, Bakı şəhərinin 1300 illiyi kimi əlamətdar hadisələrin qeyd olunması xalqın milli kimliyinin möhkəmləndirilməsi və tarixi yaddaşın yaşadılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafı və təbliği də Heydər Əliyevin mədəni irs siyasətində mühüm yer tuturdu. O, muğam sənətinə, bəstəkar yaradıcılığına və xalq musiqisinə böyük sevgi və hörmətlə yanaşırdı. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin irsinin təbliği üçün keçirilən tədbirlər, onun adını daşıyan musiqi məktəbinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, Bakı Musiqi Akademiyasının inkişaf etdirilməsi bu siyasətin nəticəsi idi. Milli konservatorianın yaradılması, opera və balet teatrlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılması, görkəmli sənətkarların xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər Heydər Əliyevin bu sahəyə olan həssas münasibətinin göstəricisidir.

Heydər Əliyevin mədəni irsə qayğı siyasəti həm keçmişin qorunmasına, həm də gələcəyin qurulmasına yönəlmişdi. O, mədəni irsi gələcək nəsillərə daşıyan körpü kimi dəyərləndirir, gənclərin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsini və mədəni dəyərlərə bağlı yetişməsini strateji vəzifə hesab

edirdi. Bu məqsədlə ali və orta ixtisas musiqi təhsili müəssisələrinin inkişafı, teatr və muzeylərdə gənclərin fəallığının artırılması, eyni zamanda tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına və musiqisinə bələd olan nəslin formalaşması üçün müxtəlif təşviqat proqramları həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyev mədəniyyətə sadəcə bir sahə kimi deyil, ölkənin intellektual və mənəvi inkişafını təmin edən əsas istiqamət kimi yanaşırdı. Onun fikrincə, mədəniyyət millətin düşüncə səviyyəsini və milli-mənəvi potensialını müəyyənləşdirən aparıcı amildir. Ulu Öndər bu sahənin inkişafı üçün institusional baza formalaşdırır, mədəniyyət sarayları, musiqi məktəbləri, teatr və muzey binalarının yaradılmasına xüsusi önəm verirdi.

Bu fəaliyyətlər sübut edir ki, Heydər Əliyev üçün mədəni irs sadəcə keçmişin yadigarı deyil, xalqın gələcəyinə zəmanət, mənəvi dayaq və milli inkişafın əsas şərti idi. Onun siyasətində mədəniyyət, tarix və milli dəyərlər bir bütöv sistem təşkil edərək dövlət quruculuğunun mühüm istiqamətinə çevrilmişdi. Bu strateji xətt bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətində mühüm yer tutur. İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlar ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə dövlət qayğısını daha da genişləndirmiş, yubileylərin təşkilatı, fəxri adların verilməsi, yeni muzey və kitabxanaların açılması, mədəniyyət obyektlərinin bərpası kimi tədbirlər görülmüşdür. Həmçinin, Azərbaycanın mədəni irsinin UNESCO səviyyəsində tanınması və qorunması bu siyasətin mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Azərbaycanın milli mədəniyyəti son illərdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə inkişaf etmişdir. Bu siyasətin banisi Heydər Əliyev olmuş, onun müəyyən etdiyi strateji xətt Prezident İlham Əliyev və Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilmişdir. Mədəniyyətin davamlı inkişafı, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və dünya səviyyəsində təbliği göstərir ki, milli mədəniyyətimiz Heydər Əliyev ideyalarından güc alır.

Heydər Əliyev yalnız mədəni irsimizi qorumaqla qalmamış, onu inkişaf etdirərək dünyaya tanıdan nadir dövlət xadimi olmuşdur. Onun mədəniyyət siyasəti milli özünüdərk, mənəvi dirçəliş və beynəlxalq mədəniyyət inteqrasiyasının nümunəsidir. Bu gün Azərbaycan xalqı milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə görə ulu öndərə borcludur. Onun “mədəniyyət milli sərvətimizdir” fəlsəfəsi əsasında qurulan siyasət zaman keçdikcə daha da aktuallaşır və davam etdirilir. Məhz buna görə də Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində əbədi yaşayacaqdır.

Summary

HEYDAR ALIYEV'S POLICY OF CULTURAL HERITAGE CARE

The article discusses the concern of the great leader Heydar Aliyev for the cultural heritage. Thus, the national leader, in addition to being the architect of Azerbaijani statehood and the founder of independent Azerbaijan, was also remembered as a political leader who treated the cultural heritage of the people with great care and sensitivity. In his activities, the preservation of national and spiritual values, the perpetuation of historical memory, and the transmission of the cultural values that our people have given to human civilization to future generations played an important role.

Keywords: Heydar Aliyev, culture, national values, cultural heritage, propaganda

Резюме

ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА ПО ЗАБОТЕ О КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ

В статье рассматривается забота Общенационального Лидера Гейдара Алиева о культурном наследии. Таким образом, общенациональный лидер, помимо того, что был архитектором азербайджанской государственности и основателем независимого Азербайджана, запомнился и как политический лидер, который с большой заботой и чуткостью относился к культурному наследию народа. В его деятельности важную роль играло сохранение национально-духовных ценностей, увековечение исторической памяти,

передача будущим поколениям культурных ценностей, которые наш народ передал человеческой цивилизации.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, культура, национальные ценности, культурное наследие, пропаганда

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti. 1996, 3 fevral.
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. B. 1997, 136 səh.
3. Namiq Abbasov, “MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ VƏ MƏDƏNİ İRS” (Kulturoloji təhlil), Bakı - 2011, 220 səh.

КОНЦЕПЦИЯ СИЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНА ИЛЬХАМА АЛИЕВА

Təranə TAPDIQOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası, baş müəllim

E-mail: tapdiqovaterane.t@gmail.com

Азербайджан на протяжении большого отрезка истории представляет собою мост между Западом и Востоком. Как его связующее звено, он синтезировал духовные богатства и искания народов, принадлежащих к разным культурам, языкам, верованиям, конфессиям. Поэтому исконно Азербайджан – это уникальная страна, оазис сохранения и приумножения восточных традиций, породивших особую – и неповторимую модель толерантности. Она базируется на взаимопонимании и гармонии этнических отношений, причём, в мировом масштабе.

Представители различных национальностей, воззрений и менталитета на протяжении многих лет имели реальную возможность обрести в республике покой и органично развивать свой национальный быт. Этому способствовали все необходимые условия для их свободного и мирного проживания, что позволяло жителям других разных регионов страны сохранить самобытность собственной культуры при естественном и безболезненном принятии законов нашей республики. Отсюда слагаемые культурного многообразия – открытость к иным нормам и правилам общежития, уважительное отношение друг к другу, стремление и желание вступить в мирный международный диалог в случае политических инсинуаций, проволочек.

Одновременно с тем Азербайджан – это не только хранитель культурного многообразия, но и надёжный остров политической стабильности, которая, в свою очередь, прежде всего базируется на государственности в глубоком смысле этого слова. «Из многочисленных форм общественно-морального сознания государственность – это понятие исключительно цельное, - пишет Ламия Магеррамова. Оно охватывает многие пласты социально-общественной жизни, фактически определяя народную судьбу» [3, 93]. Это и её цель, и главное предназначение.

Но государственность также тесно связана с генеральной стратегией, проводимой в правительстве как центральная политическая линия. Она может периодами и по необходимости представлена в форме так называемой «мягкой дипломатии», но в иных случаях основывается на силе и военной мощи. Одно направление не противоречит другому, однако, второе объективно определяет именно концепцию сильного государства. И это имеет своё ясное и логическое обоснование.

Существо дела заключается в том, что к середине второго десятилетия XXI века, несмотря на общую социально-экономическую и политическую стабильность в Азербайджане, картина общественного мироздания в мире не может

считаться упорядоченной. Наша республика во многих отношениях имеет тесные контакты с другими странами, в которых периодами царят хаос, неразбериха, отмечается экономический спад. И т.д. В силу того факта, что связи Азербайджана с этими странами существуют и объективно развиваются, республика должна иметь прочный щит, обеспечивающий безопасность её собственных территориальных границ с потенциальным выходом из «идеологического вакуума». Такой мощный заслон возможным проявлениям негативных факторов и явлений способно поставить только сильное государство.

Необходимо заметить, что в качестве основных причин для ослабления государственности современные историки, политологи и социологи называют следующие:

А). Реальное отсутствие «крепкого» политического лидера, который и в правительстве конкретно взятой державы, и среди народонаселения имел бы основательный и непререкаемый авторитет;

В). Малая, явно недостаточная для совершенствования международных контактов общая система государственного самоуправления;

С). Экономические, идеологические или социально-политические пробелы во внешней политике.

Совершенно очевидно, что на современном витке истории Азербайджан с основательно отработанной концепцией сильного государства в перечисленных и многих других аспектах идёт в фарватере соответствующих реформ в нашем правительстве. Стабильность и надёжность, возможность спокойно жить и смело смотреть в будущее в первую очередь обусловлена тем обстоятельством, что у руля правления стоит Президент Ильхам Алиев, последовательно и целенаправленно проводящий генеральную линию Гейдара Алиева. Именно общенациональный лидер азербайджанского народа в своё время впервые обосновал концепцию сильного государства. Ему же принадлежит и главная заслуга в её манифестации и популяризации по всему цивилизованному мировому пространству. Правильно подчёркивается в статье Валентина Петрусенко, что основы исследуемой нами концепции были первоначально заложены Гейдаром Алиевым. А помог ему в этом мероприятии огромного масштаба, как отмечает автор, «колоссальный опыт большого государственного деятеля, равно как и высокоморальные качества человека, беззаветно преданного своей родине» [4, 96]. Причём, надо бы добавить за В. Петрусенко, что настоящую концепцию Гейдар Алиев разрабатывал на базе уникальной в своём роде мультикультуральной политики, которая в сущности шла рука об руку с созданием сильного государства.

Этой же стратегической линии всецело придерживается и нынешний Президент Азербайджана Ильхам Алиев. О сущности и историко-политических перспективах мы скажем по ходу статьи в виде опорных связующих пунктов. Он также вносит большой вклад в данную проблему и без отрыва от мультикультурализма, потому что без привития населению республики культуры в высоком значении этого слова принципиально невозможно говорить и об усилении военной мощи страны. Мы полагаем, что нагляднее всего такую политику и тактику ярче можно проиллюстрировать с помощью метода исторического сравнительно-сопоставительного анализа.

Например, можно перечислить некоторое количество современных европейских стран, в которых политиками пролонгируются так называемые «цветные сценарии». Власти этих стран в такой весомой степени привыкли к выражению протестов и провокаций, что они в конечном итоге нередко выливаются в забастовки. Следовательно, произвольно в обществе возникает хаос, завершающийся беспорядками, а то и революционными катаклизмами, переворотами. В данном случае мы далеки от конкретизации, тем более что перечисление таких стран не входит в нашу задачу. Однако, на наш взгляд, это важно и необходимо указать в сопоставительном ключе, так как при данном стечении обстоятельств ни о каком сильном государстве, раздираемым такого рода противоречиями, говорить и писать не приходится. В некоторых современных западноевропейских странах это становится нормой, поэтому их лидеры во властных структурах называют такой порядок

демократией. В нашем понимании и восприятии это псевдо-демократия. О такой системе слабого государственного устройства писал прославленный азербайджанский писатель Чингиз Абдуллаев как об «опрокинутой реальности». (Так, кстати сказать, и называется один из его романов). В действительности же, это профанация сильного государства, а её концепция соответственно становится неверной, ущербной. Ещё опаснее её рецидивы, превращающиеся в «национальные обычаи».

Такой «хронической болезни» некоторой части цивилизованного мира Азербайджан в XXI столетии безо всякого преувеличения может преподать существенный урок. Более 20-ти лет страной управляет Ильхам Алиев, и этот длительный период ясно обозначил все приоритеты сильного государства. Точку в любых сомнениях и скепсисе на этот счёт поставил октябрь-ноябрь 2020-го года, когда азербайджанские вооружённые силы совместно с народом одержали окончательную и безоговорочную победу над армянскими агрессорами. Примечательный и неумолимый факт: Гейдар Алиев, как известно, пришёл к власти в 1969 году и в 35-летний срок своего правления оставил в наследство азербайджанскому народу сильное государство, параллельно внося бесспорно весомый вклад и в решение Нагорно-Карабахского конфликта. Указанный период правления Ильхама Алиева, во-первых, подтвердил правильность и неизменность намеченного пути. Во-вторых, позволил укрепить созданную концепцию. В чём же она заключается? В рамках небольшого объёма статьи аккумулируем основные её признаки и тем самым симптоматично укажем на это в виде нескольких опорных пунктов.

1). Большинство современных учёных сходится во мнении, что для создания подлинно сильного государства необходим такой важнейший фактор, как лидерство. Ильхам Алиев, как и его отец – прирождённый Лидер. И мы недаром пишем в нашей статье это слово с заглавной буквы, чтобы лишний раз подчеркнуть значительность качества характера личности. Оно психологически сродни силе, воли и бесстрашию. Ассоциация с лидерством идентично политической стабильности, значит, есть реальное подспорье для создания мощного оплота государственности.

Для сравнения: в некоторых постсоветских странах (не говоря уже об отдалённых регионах Ближнего Востока, Азии или Африки) на протяжении последних 25-ти лет новой эры часто сменялись их лидеры, что в первую очередь приводило к массовой деморализации общественности, и как следствие – точнее де-факто утрачивало государственность как таковую. Можно сказать, что такие страны элементарно становились географической номинативной единицей.

2). Концепция сильного государства в представлении Ильхама Алиева тесно связана как с реформистскими идеями, так и инновационным подходом к реорганизации властных структур в позитивном направлении. Оно подразумевает прекрасные знания в геополитике, что становится стойким и долговременным гарантом межнациональных отношений и международной солидарности народов. Главное, что хотелось бы подчеркнуть в настоящем пункте, так это отсутствие у И. Алиева каких бы то ни было личностных, конъюнктурных планов или интересов. Другими словами, данная концепция в лице нашего президента направлена прежде всего не на защиту и укрепление собственной власти, но именно государственности.

В некоторых странах названных регионов (перечисление не играет особой роли для исторической статьи, поэтому данный факт можно и опустить) из-за собственных амбиций лидеров фактически уничтожался физически социально-демографический потенциал. Насильственное присвоение ценных природных ресурсов оборачивалось потерей плодородных земель, так как они начали использоваться исключительно в военно-политических целях. К чему же это приводило? Как мы понимаем, к полному или хотя бы частичному забвению их богатого национального исторического наследия, к уничтожению обычаев и традиции, в том числе памятников старины, а затем и самой государственности. «Политический вакуум», осложнённый потерями в идеологии и культурологии данного общества, в нашем нестабильном и противоречивом мире наносит таким странам ощутимые

удары, повергая, образно выражаясь, в состояние «нокаута» концепцию сильного государства.

3). Позитивный опыт. Этот пункт важен тем, что репродуктивный исторический опыт Азербайджана помогает спрогнозировать прогрессивную модель/схему сильного государства. Наследие Гейдара Алиева, конечно же, не прошло мимо внимания нынешнего президента. Он органично вбирает в себя комментарии двух с половиною прошедших десятилетий со стороны нижестоящих политических лидеров или экспертов-наблюдателей. Они входят в состав правительственного аппарата, продолжая научно-теоретические исследования по линии деятельности разных стратегических государственных центров или частных секторов в нашей республике. В результате таких работ возрастает рейтинг Азербайджана на международной арене, что уже на практике активно содействует укреплению государственной стабильности. В этом, разумеется, также его сила и мощь.

Такой опыт, естественно, прошёл испытания временем. Но он не был бы позитивным и тем более не сопутствовал развитию и совершенствованию настоящей концепции, если не исконный менталитет нации, основанный на уважении к представителям других национальностей. Так, хорошо известно, что в советские годы большинство армянского населения компактно проживало как в столице, так и в районах Азербайджана. И, заметим, на абсолютно равноценных юридических правах и законах. Однако концепция сильного государства в лице Гейдара Алиева, а затем и его правопреемника – Ильхама Алиева продолжала развиваться. Причина ясна: военная сила и мощь, а также все им сопутствующие и уже отмеченные в нашей статье факторы стояли на страже государства. Их нельзя было ослаблять, что и показало дальнейшее вмешательство в территориальные границы республики и затем военное противостояние. Абсолютно прав Нурлан Галандарли, отмечая, что «ряд государств, бесспорно, столкнулся с такого рода проблемами. Так, Армения за 30-летний период истории совершенно однозначно провалила концепцию сильного государства из-за своей откровенно агрессивной и совершенно неумелой внешней политики, а Грузию между тем периодически сотрясают всевозможные кризисы» [1]. И в данном случае при такой выраженной политической слепоте и нестабильности крайне сложно говорить о претворении в жизнь настоящей концепции.

Ещё более усиливает заявление Н. Галандарли – Аслан Асланов. В одной из своих статей он громогласно объявляет, что «концепция сильного государства напрямую зависит от единства народа, армии под руководством Президента и «железного кулака», который сломал армянскому захватчику хребет» [2]. Вызов всему армянскому сообществу и противнику А. Асланов завершает риторическим вопросом: Знала ли что-либо история подлинно демократического и сильного государства в XXI веке?» [2]. Впрочем, несмотря на столь велеречивый тон названного риторического вопроса, суть концепции в сугубо военном отношении схвачена верно.

4). Эволюция взглядов в политике. Это один из столпов создания данной концепции И. Алиевым. Во-первых, это такая черта характера, которая ясно свидетельствует о возможности проводить политику государственности мудро и дальновидно. Во-вторых, эволюция взглядов является катализатором обновления реформ, которые, в свою очередь, направлены на положительные общественно-политические изменения и повышение качества управления страной благодаря применению на практике государственного устройства всевозможных инновационных средств и методов.

Интересующая нас концепция в лице И. Алиева подкреплена его волей. К феномену сильного государства в обязательном порядке прилагается совершенствование системы его управления. А к нему предъявляется целый ряд необходимых требований. Среди них назовём кадровую перестановку, устранение любого проявления негативизма в нашей республике, укрепление властных структур вплоть до их монолитности с предупреждением против карьеризма, начётничества, местничества и чиновничьих подходов к населению на местах. За исполнением этих правил и норм пристально следят высокие представители различных правительственных органов, непосредственно получающих указания от Ильхама

Алиева. Сюда входит слаженная работа колоссального коллектива управленческих органов, законодательно-юридическая сфера, деятельность членов парламента. И т.д. Всё это в целом и общем свидетельствует об успешном претворении в жизнь нашей республики исследуемой концепции под руководством президента.

Завершить нашу статью нам хотелось бы указанием на тот факт, что проводимые (особенно в последние годы) правительственными органами Азербайджана реформы в обозначенном направлении подчёркивают прогресс в общественном сознании масс, а ещё точнее сказать – документально и аргументированно подтверждают силу и мощь государства. Здесь не отнять и не убавить. Отмеченные нами видоизменения носят отнюдь не формальный, объективный характер. Так что курс и центральная стратегия Ильхама Алиева в связи с рядом правительственных реформ лишь ярче отражают реальное положение вещей, то есть говорят об укреплении силы и мощи нашего государства.

Xülasə

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN GÜCLÜ DÖVLƏT KONSEPSİYASI

Məqalə aktual mövzuda yazılıb. Orada T.T.Tapdıqovanın şüurlu şəkildə gözdə tutduğu bir neçə mühüm məqam var. Əvvəla, qeyd olunur ki, güclü dövlət anlayışı ictimai ideologiyadan, kütlənin tələblərindən, tarix və mədəniyyətşünaslıqdan ayrı düşünülə bilməz. İkincisi, müəllif Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin açıq şəkildə nümayiş etdirdiyi güclü dövlət konsepsiyasını ətraflı əsaslandırır. Və bu konsepsiyanın əsasını qoyan Heydər Əliyevin açıqlamaları onun üçün faydalı oldu. Və onun yaxşılaşdırılması ölkənin hazırkı rəhbərinin çiyinə düşür. Məqalə müəllifi güclü dövlətin fəaliyyətinin əsas prinsiplərini nəzərə aldığı dörd məqama istinad edir. Və hər nöqtədən sonra qısa bir təhlil var. Beləliklə, məqalədə heç bir improvizasiya yoxdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, siyasi sabitlik, kredo, dövlətçilik, hərbi güc, silahlı qüvvələr

Summary

THE CONCEPT OF A STRONG STATE OF AZERBAIJAN PRESIDENT ILHAM ALIYEV

The article is written on a relevant topic. It contains several significant points that T.T. Tapdygova consciously could not ignore.

Firstly, it is emphasized that the concept of a strong state cannot be considered separately from public ideology, the demands of the masses, history, and cultural studies.

Secondly, the author provides a detailed justification of the strong state concept openly declared by the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. It is highlighted that he relied on the statements of Heydar Aliyev on this issue, who laid the foundations of the current concept. The development of this concept now falls on the shoulders of the current head of state.

Keywords: Azerbaijan; political stability; creed; statehood; military power; armed forces

ЛИТЕРАТУРА

1. Асланов Аслан. Концепция Президента Ильхама Алиева «Сильный Азербайджан – сильная армия» даёт реальные результаты <https://kyvdplomatc.com/ua/news/3392> 1/7
2. Галандарли Нурлан. Концепция сильного государства Ильхама Алиева https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e65763_ru.html
3. Магеррамова Ламия. Политическая стратегия Ильхама Алиева – азербайджанская модель государственного развития // Гейдар Алиев – 100. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Гейдара Алиева. Баку: БСУ. Т. 1, 2023, с. 93-96.
4. Петрусенко Валентин. Роль Гейдара Алиева в становлении современной азербайджанской государственности. // Гейдар Алиев – 100. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Гейдара Алиева. Баку: БСУ. Т. 1, 2023, с. 96-97.

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ «СИЛЬНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН» В КОНТЕКСТЕ ЛИДЕРСТВА ИЛЬХАМА АЛИЕВА

Вафа ТАГИЗАДЕ

*Bakı Slavyan Universiteti,
Rus dili kafedrasının müəllimi
E-mail: 6500_95@mail.ru
ORCID ID: 0009-0007-5676-691X*

В современном мире сила государства определяется не только его ресурсами, но и целеустремлённым, дальновидным руководством. Концепция «Сильный Азербайджан», предложенная и последовательно реализуемая Президентом Ильхамом Алиевым, стала стратегическим ориентиром для страны, уверенно идущей по пути устойчивого развития, укрепления государственного суверенитета и национального достоинства.

Анализируя пройденный путь за последние два десятилетия, можно с уверенностью утверждать: экономика Азербайджана движется по траектории устойчивого и поступательного развития. За 21 год лидерства Президента Ильхама Алиева страна превратилась в центр региональной экономической мощи, способный не только формировать собственную модель роста, но и успешно адаптироваться к вызовам времени.

Прагматизм в принятии решений, гибкий и современный стиль управления, ориентированные на результат реформы — всё это стало основой успеха проводимой политики. Президент Ильхам Алиев сумел синхронизировать внутреннее развитие с глобальными экономическими тенденциями, обеспечив участие Азербайджана в ключевых международных и региональных проектах на условиях, отвечающих стратегическим интересам страны.

Азербайджан сегодня — это не просто участник, а инициатор и гарант многих инфраструктурных, энергетических и транспортных проектов, имеющих важнейшее значение для всей Евразии. Все реализуемые за эти годы инициативы — от энергетической дипломатии до транспортной интеграции — не только способствовали укреплению экономического суверенитета страны, но и значительно расширили её влияние на международной арене.

Когда Ильхам Алиев пришёл к власти в 2003 году, Азербайджан находился на перепутье. Молодое независимое государство нуждалось в новом импульсе, в ясной цели, способной объединить общество и задать направление на десятилетия вперёд. Такой целью и стала концепция «Сильный Азербайджан».

Эта концепция — не просто политический лозунг. Это многогранная стратегия, охватывающая все ключевые сферы жизни страны: от экономики до армии, от образования до международной дипломатии. Под руководством Президента Алиева Азербайджан начал строить сильные государственные институты, развивать инфраструктуру, инвестировать в науку и технологии, одновременно укрепляя свою обороноспособность.

Одним из важнейших направлений в укреплении государственного механизма Азербайджана стало проведение широкомасштабных реформ и внедрение инновационных подходов в систему государственного управления. Эти преобразования осуществляются на основе твёрдой политической воли и под непосредственным руководством Президента Ильхама Алиева. В результате совершенствуется структура управления, проводится целенаправленная кадровая политика, устраняются отдельные негативные проявления, что способствует ещё большему укреплению сплочённости команды власти.

Признание обществом реформ, охватывающих исполнительную и законодательную ветви власти, а также иные ключевые сферы государственной деятельности, наглядно отражает успешную реализацию концепции сильного и эффективного государства. Особую значимость приобретают новые формы взаимодействия власти и общества, основанные на

доверии, что стало предпосылкой качественных изменений в общественно-политических отношениях.

18 апреля 2018 года в инаугурационной речи Президент Ильхам Алиев озвучил политическое намерение придать новый импульс развитию Азербайджана. Эта инициатива положила начало новому этапу масштабных реформ, охватывающих как экономику и социальную сферу, так и политико-административную систему. Глава государства заявил: «Мы предпринимаем целенаправленные, продуманные шаги с тем, чтобы придать новый импульс развитию нашей страны, решить все еще нерешенные проблемы, устранить просчеты, негативные факты, недостатки, и добиваемся этого» [7].

Одним из приоритетов реформ стала системная борьба с коррупцией и иными деструктивными явлениями, подрывающими доверие к государству. Президент неоднократно подчёркивал, что в борьбе с этими проблемами необходимы решительность, принципиальность и единообразие подходов: «Никто не стоит выше закона, прежние заслуги не будут оправданием. Наши действия будут жёсткими, а наказание — серьёзным» [8].

Эти заявления отражают политическую волю и готовность руководства к реальной трансформации институциональной среды. Внимание к нравственным и правовым опорам государственной системы усиливает доверие к власти и формирует в обществе нетерпимость к правонарушениям.

Существенным направлением реформ стало обновление управленческого аппарата. Реализуемая кадровая политика нацелена на повышение профессионализма, внедрение инновационного мышления и привлечение новых, инициативных специалистов к работе в органах власти. Это способствует не только омоложению кадров, но и модернизации управленческой культуры в целом.

Президент Ильхам Алиев, как опытный государственный деятель, чётко осознаёт роль эффективной государственной службы в устойчивом развитии страны и принимает меры для усиления её институциональной базы. Новая энергия и новая управленческая философия стали драйверами общественно-политических трансформаций.

Ключевым ориентиром в реализации реформ остаётся человек — гражданин Азербайджана. Президент подчёркивает: «В центре нашей политики находится гражданин Азербайджана» [2]. Повышение благосостояния, защита прав и интересов каждого гражданина рассматриваются как основа успешного и справедливого общества. Растущая вовлечённость граждан в процессы государственного управления, формирование институтов общественного контроля и развитие гражданской инициативы свидетельствуют о формировании зрелого гражданского общества и укреплении связи между государством и народом [2].

Особое внимание в стратегии «Сильный Азербайджан» уделяется усилению общественного контроля — важного инструмента правового и демократического государства. Президент регулярно подчёркивает необходимость участия граждан в контроле за деятельностью должностных лиц: «Я постоянно обращаюсь к гражданам: не оставайтесь равнодушными, контролируйте. Общественный контроль способен удержать многих от преступных поступков» [3].

Высокий уровень общественной поддержки, взаимодействие с институтами гражданского общества и создание атмосферы ответственности позволяют обеспечить реальное партнёрство между государством и народом. Всё это формирует прочный фундамент для устойчивого развития Азербайджана как сильного, современного и открытого государства.

Президент Ильхам Алиев неоднократно подчёркивал: «Политическая независимость невозможна без экономической независимости» [9]. Именно поэтому особое внимание было уделено превращению Азербайджана в важного энергетического центра региона. Реализация крупных проектов, таких как Баку-Тбилиси-Джейхан, Южный газовый коридор и TANAP, вывели страну на новый уровень в мировой энергетической системе.

Экономический рост обеспечил не только благосостояние населения, но и ресурсы для масштабных социальных программ, развития инфраструктуры и укрепления обороноспособности.

Один из важнейших и исторических результатов реализации концепции «Сильного Азербайджана» — Победа в Отечественной войне в 2020 году. Благодаря стратегическому мышлению Президента, многолетней подготовке, технологическому перевооружению армии и высокому боевому духу, Азербайджан восстановил свою территориальную целостность, вернув контроль над Карабахом. Эта победа стала символом не только военного успеха, но и политической зрелости и национального единства.

Ильхам Алиев — лидер, который не просто управляет, а направляет. Его речь всегда точна, действия — выверены, цели — реалистичны. В международной арене он проявляет себя как дипломат с твёрдой позицией, умеющий отстаивать интересы страны в самых сложных условиях. Его последовательная внешняя политика позволила Азербайджану укрепить связи с ведущими государствами мира, оставаться надёжным партнёром и усиливать свои позиции в международных организациях.

Сегодня Азербайджан не просто строит, он созидает. После освобождения Карабаха началась масштабная программа восстановления освобождённых территорий: строятся дороги, школы, аэропорты, возвращаются жители. Это не только восстановление территорий, но и возвращение исторической справедливости, утверждение азербайджанской идентичности.

В основе этих преобразований лежит не только политика, но и философия лидерства. Лидерство, которое выражается в служении народу, верности государству и непоколебимой вере в будущее своей страны.

Благодаря последовательной реализации концепции сильного государства, разработанной и осуществляемой Президентом Ильхамом Алиевым, Азербайджану удалось сохранить устойчивость, укрепить национальную мощь и стать островком стабильности в регионе, где другие государства оказались ареной хаоса, анархии и геополитических противостояний. Вопреки попыткам внешнего давления и внутренней дестабилизации, страна уверенно продвигалась вперёд, создав новую историческую реальность — летопись Победы, навсегда вписанную в национальную и мировую историю. Сегодня перед страной стоит важнейшая задача — превратить Победу не только в итог, но и в стартовую платформу для дальнейшего стратегического развития.

Президент Ильхам Алиев подчёркивает: «Мы смотрим в будущее на десятилетия вперёд» [10], и именно с этим дальновидным подходом Азербайджан сумел изменить геополитическую архитектуру региона, положив конец двухвековой несправедливости. Победа, достигнутая благодаря стратегическому мышлению, политической воле и национальному единству, стала не только военным и дипломатическим триумфом, но и свидетельством зрелости азербайджанской государственности. Сегодня Азербайджан уверенно продолжает свой победный марш — в политике, экономике, культуре и на международной арене, воплощая идею сильного, независимого и прогрессивного государства.

Концепция «Сильного Азербайджана» — это история о том, как идея, подкреплённая решимостью и действиями, способна изменить ход истории. Президент Ильхам Алиев стал не просто проводником этой идеи, а её воплощением. Благодаря его усилиям, Азербайджан сегодня — это страна, с которой считаются, которую уважают и которой гордятся.

Xülasə

İLHAM ƏLİYEVİN LİDERLİYİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ “GÜCLÜ AZƏRBAYCAN” DÖVLƏT STRATEGİYASININ REALLAŞDIRILMASI

Məqalədə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “Güclü Azərbaycan” dövlət strategiyasının reallaşması təhlil olunur. Ölkənin inkişafının əsas istiqamətləri – iqtisadi

müstəqillik, hərbi güclənmə, ərazi bütövlüyünün bərpası, sosial islahatlar və beynəlxalq mövqelərin möhkəmləndirilməsi məsələləri araşdırılır. Dayanıqlı inkişaf və milli birliyin təmin olunmasında siyasi liderliyin rolu xüsusilə vurğulanır. Məqalədə müasir Azərbaycanın formalaşmasında strateji düşüncə və məqsədyönlü siyasətin əhəmiyyəti qeyd olunur.

Açar sözlər: *güclü Azərbaycan, İlham Əliyev, dövlət strategiyası, siyasi liderlik, iqtisadi inkişaf, Qarabağ, müstəqillik, beynəlxalq siyasət, milli birlik.*

Summary

IMPLEMENTATION OF STATE STRATEGY «STRONG AZERBAIJAN» IN THE CONTEXT OF THE LEADERSHIP OF ILKHAM ALIEV

The article examines the implementation of the state strategy "Strong Azerbaijan," initiated by President Ilham Aliyev. It highlights the key areas of the country's development, including economic independence, military strengthening, restoration of territorial integrity, social reforms, and international positioning. Special emphasis is placed on the role of political leadership in ensuring sustainable growth and national unity. The article underscores the importance of strategic vision and purposeful governance in shaping the modern image of Azerbaijan.

Keywords: *strong Azerbaijan, Ilham Aliyev, state strategy, political leadership, economic development, Karabakh, independence, foreign policy, national unity.*

ƏDƏBİYYAT

1. Агазаде М. М. Международная помощь как инструмент «мягкой силы» во внешней политике Азербайджана // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2020. Т. 7, № 3 (27). С. 71-78. й01: 10.24147/2312-1300.2020.7(3).71-78.
2. Алиев И. Г.: «В центре нашей политики находится гражданин Азербайджана» <https://zerkalo.az/ilham-aliev-v-tsentre-nashej-politiki-nahoditsya-grazhdanin-azerbajdzhana/> (дата обращения 15.04.2025)
3. Бакинский рабочий. - 2022.- 13 января. - С.1-2.
<anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2022/yanvar/778650.htm>
4. Ибрагимов А. Г., Агазаде М. М. Внешняя политика Азербайджанской Республики // Внешняя политика стран СНГ: учеб. пособие для студентов вузов / ред.-сост. Д. А. Дегтерев, К. П. Курылев. - М.: Аспект Пресс, 2019. -С. 202-224.
5. Конституция Азербайджанской Республики.
https://www.taxes.gov.az/vn/Konstitusiya_RUS.pdf (дата обращения 16.04.2025)
6. Президент Ильхам Алиев: Если не думать о будущем, то очень трудно будет решать вопросы сегодняшнего дня <https://news.day.az/officialchronicle/1431255.html> (дата обращения 15.04.2025)
7. Речь Ильхама Алиева на церемонии инаугурации.
<https://president.az/ru/articles/view/28071/videos> (дата обращения 15.04.2025)
8. Ильхам Алиев: «Никто не стоит выше закона, ничьи прежние заслуги учитываться не будут» | Газета "Каспий"
9. Президент об экономической независимости
10. Речь Ильхама Алиева на V съезде партии «Ени Азербайджан» » Официальный сайт президента Азербайджанской Республики

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ YƏHUDİ İCMASININ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏKİ YERİ

Zeynəb ALLAHVERDİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun

Azərbaycan Respublikasının tarixi şöbəsinin elmi işçisi

E-mail: zeyneb-allahverdiyeva-00@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-8715-5821

Azərbaycan əsrlər boyu bütün xalqların qarşılıqlı anlaşma, sülh və təhlükəsizlik şəraitində yaşaya bildiyi tolerant bir ölkə olmuşdur. Tarixən başqa millətlərə və səmavi dinlərə, fərqli mədəniyyətlərə yanaşması ilə seçilən Azərbaycanda müşahidə edilən tolerantlıq xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər sistemindən, düşüncə tərzindən qaynaqlanır. Geostateji mövqeyinə görə müxtəlif dünyagörüşlərin, milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu bu torpaqlarda bütün xalqlar sülh və əmin-amanlıq mühitində yaşamışdır.

Ölkəmiz tarix boyu müxtəlif xalqlara ev sahibliyi edib. Bu xalqlardan biri də yəhudilərdir. Ölkəmizdə hər zaman sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayan xalqlar arasında yəhudiləri xüsusilə qeyd etmək olar. Azərbaycanın yəhudi icması çoxəsrlik tarixə malikdir.

Yəhudilər ölkəmizdə üç subetnik qrupla (yaxud icma) təmsil olunmuşdur: *dağ yəhudiləri, aşkenazilər (Avropa yəhudiləri) və gürcü yəhudiləri* [5]. Yəhudilərin Azərbaycana yerləşmə tarixi təxminən 2600 il əvvəl olduğu və bu böyük tarixi dövr ərzində yerli xalq tərəfindən heç vaxt milli və dini ayrı seçkiliyə məruz qalmalarına dair heç bir fakt yoxdur [4].

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dövləti xalqımızın tarixi ənənələrinə sadıq qalaraq, azsaylı xalqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qəbul etmişdir. Bu dövlət siyasəti çərçivəsində "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında" 1992-ci il 16 sentyabr tarixli fərmanı imzalanmış və bununla azsaylı xalqların mədəni inkişafına geniş imkanlar açılmış, onların hüquqlarının qorunmasını dövlətin əsas vəzifəsi kimi qəbul edilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq respublikamızda din və etiqad azadlığı təmin edilmiş, ölkəmizdə yaşayan bütün dinlərin nümayəndələrinə bərabər imkanlar yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq İsrail dövləti ilə olan münasibətlərə və ölkəmizdə yaşayan yəhudi icmasına xüsusi diqqət ayrılmağa başlanmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəyyən zaman kəsiyində inkişaf etmiş İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin formalaşmasında və inkişafında müstəsna rolu vardır. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan – İsrail münasibətləri zəif olmuşdur. 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan – İsrail münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı.

Azərbaycan və İsrail arasında münasibətlərin dərin köklərinin olduğunu qeyd edən Heydər Əliyev Azərbaycanda yəhudilərin əsrlər boyu bərabərhüquqlu insanlar kimi yaşadıklarını, azərbaycanlıların heç vaxt onları burada hansısa əcnəbi xalqın nümayəndəsi kimi hesab etmədiklərini, Azərbaycanda yaşayan yəhudilərin XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, səhiyyəsi, iqtisadiyyatı və sənayesinin inkişafında böyük xidmətlər göstərdiklərini və çoxlu silinməz izlər qoyduqlarını bildirmişdir [3]. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan – İsrail münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və ölkəmizdə yaşayan yəhudilərin bu ikitərəfli münasibətlərə müsbət təsirlərini artırmaq idi. Heydər Əliyev tərəfindən müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu məsələlərində tolerantlıq siyasəti əsas meyar olaraq seçilib və Azərbaycanda yaşayan qeyri-müsəlmanlara, müxtəlif dinlərə və inanclara olduğu kimi, məhz yəhudilərə də hörmət və ehtiram göstərilib.

Yəhudi xalqına hər zaman diqqət ayıran Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Bakıda üç yəhudi sinaqoqu tikilmişdir. Bundan əlavə 1992-ci ildə Azərbaycan-İsrail mədəni əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədi ilə Bakıda Azlż cəmiyyəti qurulmuşdur. 90-cı illərdə bu cəmiyyət mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1990-cı ildən başlayaraq yəhudilərin İsrailə köç etməsindən sonra Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Dostluq Assosiasiyasına çevrilmişdi [1].

Bu siyasətin davamı olaraq həmin dövrlərdə dövlət tərəfindən bir sıra addımlar atılmış və müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Məsələn 1993-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində ivrit dilini tədris edən fakültə açılmışdır. 1995-ci ildə 46 nömrəli orta məktəbdə yəhudi sektoru açılmış və burada ivrit dilinin öyrənilməsinə, həmçinin yəhudi tarixinin öyrənilməsinə başlanmışdır [2]. Həmçinin 1996-cı ildə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq yüksək inkişaf etmişdi. Soxnut yəhudi agentliyi Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Oğuz şəhərlərində yaradıcı proqram həyata keçirilməsi ilə bağlı 22 qrup yaratmışdı. Həmin ili Sumqayıtda İsrail rəssamlarının sərgisinin açılışı olmuşdur [1].

Azərbaycan və yəhudi xalqları arasında dostluq əlaqələrinin qurulması üçün geniş imkanların olduğunu göstərən nümunə kimi 1996-cı ilin iyununda Heydər Əliyevin Kanadanın yəhudi icmasının rəhbərləri ilə görüşü və bu görüşdə Azərbaycan dövlətinin başçısının çoxillik dostluq əlaqələrindən danışması misaldır. Bu görüş zamanı Ümummilli lider Yəhudi xalqı ilə əlaqələri yüksək qiymətləndirmiş, onun nümayəndələrinin elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafındakı xidmətlərini vurğulamışdır, iki xalq arasında dostluq əlaqələrinin daha da möhkəmlənəcəyinə ümidvar olduğunu bildirmişdir [6].

Həyata keçirilən bu layihələr həm ölkəmizdə yaşayan yəhudi icmasının sosial, mədəni inkişafına təkan vermiş, həm də Azərbaycan və İsrail dövlətləri arasında ikitərəfli siyasi münasibətlərin yaranması və inkişafına töhfə vermişdir. Bütün bunlar Ümummilli Laygün ibrahimovaidər Heydər Əliyevin Azərbaycan – İsrail münasibətləri və ölkəmizdəki yəhudi icması ilə bağlı siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə xüsusən diaspora əlaqələrinə və ölkəmizdə yaşayan yəhudilərə həssaslıqla yanaşırdı. Bu gün yəhudilərə göstərilən hörmət və ehtirama görə müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı və qurucusu Heydər Əliyev yəhudilərin və İsrailin böyük dostu adlandırılır.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu multikulturalizm siyasəti, yəhudi icması və Azərbaycan-İsrail münasibətləri ilə bağlı siyasi kurs bu gün Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND THE PLACE OF JEWS IN AZERBAIJAN SOCIETY

After our country regained its independence, the Azerbaijani state, remaining faithful to the historical traditions of our people, has adopted the protection of the rights and freedoms of minority peoples as one of the main directions of state policy. Since the time when national leader Heydar Aliyev led Azerbaijan, freedom of religion and belief has been ensured in our republic, and equal opportunities have been created for representatives of all religions living in our country. The policy of multiculturalism, founded by Heydar Aliyev, has become an integral part of state policy. Thus, like many other minorities living in our country, Jews have always lived in peace and security. Heydar Aliyev always emphasized that Jews have lived in Azerbaijan for centuries as equal people, and that Azerbaijanis have never considered them as representatives of some foreign people here. These thoughts of national leader Heydar Aliyev are a key indicator of the place and role of Jews in Azerbaijani society.

Keywords: Azerbaijan, Israel, jews, multiculturalism, antisemitism.

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И МЕСТО ЕВРЕЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

После обретения нашей страной независимости Азербайджанское государство, оставаясь верным историческим традициям нашего народа, приняло защиту прав и свобод

национальных меньшинств в качестве одного из основных направлений государственной политики. С тех пор, как общенациональный лидер Гейдар Алиев возглавил Азербайджан, в нашей республике обеспечивается свобода вероисповедания и убеждений, создаются равные возможности для представителей всех религий, проживающих в нашей стране. Политика мультикультурализма, заложенная Гейдаром Алиевым, стала неотъемлемой частью государственной политики. Таким образом, как и многие другие национальные меньшинства, проживающие в нашей стране, евреи всегда жили в мире и безопасности. Гейдар Алиев всегда подчеркивал, что евреи веками жили в Азербайджане как равноправные люди, и что азербайджанцы никогда не считали их здесь представителями какого-то чужого народа. Эти мысли общенационального лидера Гейдара Алиева являются главным показателем места и роли евреев в азербайджанском обществе.

Ключевые слова: Азербайджан, Израиль, евреи, мультикультурализм, антисемитизм

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, B. // Mədəniyyət sahəsində Azərbaycan-İsrail əlaqələri Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri, Bakı, 2019, s.15-19
2. Hüseyinov, R. Jews in Azerbaijan // İRS Focusing on Azerbaijan journal 4/7. 2011. S.48-54.
3. Məmmədova, S. Azərbaycan-İsrail münasibətləri (1991-2008-ci illər). / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2016. – 27 s.
4. Əndəfilov, Ş. Azərbaycanda yəhudilik və dağ yəhudiləri. Bakı, 2018. S. 97-100.
5. Azərbaycanda yəhudilik. [Elektron resurs] / Bakı 2019
<http://multikulturalizm.gov.az/az/post/1136/azerbaycanda-yehudilik.html>
6. The Genesis of Azerbaijan-Israel Relations in the 1990s. [Elektron resurs] / Bakı 2024 /
<https://aze.media/the-genesis-of-azerbaijan-israel-relations-in-the-1990s/>

II BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İRS VƏ QAYIDIŞ HÜQUQU

QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQ SƏNƏTİNDƏ ONOMASTİK KODLAR – MİLLİ-MƏDƏNİ İDENTİKLİYİN VERBALLAŞMASI FORMATI KİMİ

Afina HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

E-mail:afina.huseynova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-7303-5214

İdentiklik konseptinin reallaşma formatı çərçivəsində təhlillər Azərbaycan milli mentallığı üçün dəyər təşkil edən anlayışlara istinad edir, onların mövcudluğunu təmin edən mədəniyyət paradıqları üzərində nəşət tapır. Bu mənada Azərbaycan metallığının özülünü təşkil edən yurd-yuva koordinatları sırasında tarixi yaddaşımızın silinməz izlərini özündə əks etdirən Qərbi Azərbaycan bölgəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tarixi ərazilərin mədəni kodlar üzrə dilin leksik-semantik (o cümlədən, onomastik, frazeoloji) sistemində şifrələnməsi identiklik konseptinin maraqlı reallaşma formatlarından danışmaq imkanı qazandırır. Belə ki, təqdim olunan məruzədə də izləyəcəyimiz kimi, mədəni kodlar bir çox hallarda onomastik kodlarda, xüsusilə topoqrafik kodlarda şifrələnmə bilir və ya etnoqrafik leksikada öz milli identiklik kodlarını yaşatmaq imkanını davam etdirir. Yəni, təəssüf ki, yurd-yuva köçünə baxmayaraq, folklor nümunələrində yaşadılan söz-kodlar bölgənin mental kimlik xəritəsini, identiklik kodunu deşifrə etmək imkanını qazandırır.

Qeyd edək ki, ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü davamlı və əzmkar strateji xətt bizi daha da Qərbi Azərbaycan ideyasına sarılmağa, qədim türk torpaqları olan Göyçə mahalına qayıdışımıza inanmağa dəvət edir. Xatırladaq ki, ölkə rəhbəri – prezident İ. Əliyev Qərbi Azərbaycan mövzusunun alimlərin, o cümlədən, tarixçilərin, arxeoloqların diqqət mərkəzində olmalı olduğunu vurğulamış, hər il, ilaşıru Beynəlxalq konfranslar təşkil etməklə yurdundan didərgin salınmış, Vətəninə, obasına həsrət qalmış Qərbi Azərbaycan icmasının problemlərinin, tarixi keçmişinin dünya elmi mühitinə çatdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Qərbi Azərbaycan icmasının nümayəndələrinin dilinə, adət-ənənələrinə xüsusi sədaqətlə seçildiyini vurğulayan prezident bu istiqamətdə də fəaliyyətlərin aparılmasının, icmanın inkişaf etdirilib təşkilatlandırılmasının, ümumən ölkəmiz, gələcəyimiz baxımından, mühüm əhəmiyyətini qeyd etmişdir [8].

Qarabağ Zəfərindən sonra təxminən otuz illik həsrətdən sonra xalqımızın işğaldan azad edilən torpaqlara qayıtdığını qeyd edən Prezidentin eyni əzmkarlıq və iradə ilə Qərbi Azərbaycanda torpaqlarına geri qayıda biləcəyini dilə gətirməsi təkcə ümidin canlı tutulmasına xidmət etmir, eləcə də məqsədyönlü fəaliyyət naminə müəyyən hədəfləri bəzirləmiş olur. “*Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar*”. Prezident bu istiqamətdə aparılan işlərin bütöv bir konsepsiya çərçivəsində – Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası çərçivəsində sistemləşdirilməli olduğunu vurğulamış və bu fəaliyyətlərdə alimlərin, ziyalıların üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyü qeyd etmişdir [11]. Ölkə başçının vurğuladığı kimi, həmin sistemli fəaliyyətlər, o cümlədən, dilçilik araşdırmaları kontekstində Qərbi Azərbaycan probleminin fərqli aspektlərinin tədqiqi, heç şübhəsiz ki, həmin böyük Qayıdış günün yaxınlaşdırılmasına xidmət edir. Bu mənada əminliklə demək olar ki, təqdim olunan məruzənin mövzusu aktualdır və Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının müqəddəs məramı ilə – itirilmiş, tərk edilməyə məcbur edilmiş Vətən torpaqlarına qovuşmaq ideyası ilə səsləşir.

Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan folklor irsinin ən bariz nümunələri sırasında aşıq sənəti yer alır. Akademik A.Nəbiyevin də vurğuladığı kimi, aşıq sənəti bütövlükdə, “*təpədən-dırnağa folklor hadisəsidir*” [12 ; 140]. Xalqımızın folklor irsini təşkil edən çoxsaylı mətnlərinin dilçilik aspektindən təhlili burada bir sıra vacib məqamların təsbit edilməsinə imkan vermişdir. Belə ki, məlum olmuşdur ki, folklor mətnləri bölgənin dialekt özəlliklərini ən yalın, ən autentik (təbii olaraq, ilkin variantı yaxın, həqiqi) olaraq əks etdirən mətn nümunələrindən sayıla bilər. Eyni zamanda folklor irsi, o cümlədən, aşıq sənəti nümunələri real regional identik özəlliklərinin verbal representasiya izlərini daşıyırlar. Yəni dil daşıyıcılarının müəyyən bölgəyə aid danışq-dialekt/şivə

özəllikləri, mərasim folklorundan qaynaqlanan etnoqrafik leksikası, habelə məişət özəllikləri ilə şərtlənən dialektoloji lüğəti və s. bu kimi məqamlar dilçilər üçün maraqlı və zəngin tədqiqat materialı təqdim edir. Əgər N.Cəfərovun tam haqlı olaraq, folklor dili ilə canlı danışiq izi arasındakı sinonimik korrelyasiya məqamına diqqət yetirməsini xatırlasaq [4 ; 25], deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan folklorunun lingvistik aspektdən təhlili bölgə dialektlərinin dialektoloji atlasının ərsəyə gətirilməsinə yaxın bir prosesi səciyyələndirilə bilər.

Qərbi Azərbaycan aşiq sənəti irsinin leksik-semantik inventarının təhlili burada dialektizm elementləri ilə yanaşı olaraq, bölgə identikliyi əyani şəkildə nümayiş etdirən etnoqrafik leksika və regional səciyyəli onomastik vahidlərin (toponim, hidronim və s.) xüsusi rol oynadığını ortaya qoyur. Məsələn, bölgə etnoqrafiyası üçün xarakterik olan, toy mərasim adətlərinin vaz keçilməz atributlarından sayılan yallı rəqsi folklor irsində öz əksini tapır. Xatırladaq ki, Ağbaba yallısı və ya Ağbaba halayı adı altında tanınan rəqs növü bölgə mərasim folkloru elementi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Sözsüz ki, folklorşünas alim R.Əliyevin də vurğuladığı kimi, yallı ümumən xalqımız üçün ritual mahiyyətli rəqs növünü təcəssüm etdirsə də [5; 30] , danılmaz faktdır ki, Qərbi Azərbaycan folkloru üçün, xüsusilə də toy mərasim atributu olaraq, halayın – yallının yeri və dəyəri xüsusilə fərqlənir. Nümunələrə diqqət edək:

“Halay gedir dağlar, çevrəndə məğrur” [14 ; 51]; *“Qursunlar geniş halay”* [6 ; 150].

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsinə aid sözlükdə halay tutmaq, halaygəlmə [3 ;103] etnoqrafizmlərinin işləkliyi təsbit edilmişdir. Eynilə Qərbi Azərbaycan folkloruna dair nümunələrin toplanıldığı antologiyada da bu etnoqrafizmdən törəmə halayçı sözünün işləkliyi qeyd edilir. *“Böyü halayçı tuturdux ”* [10 ; 164].

Xatırladaq ki, Qərbi Azərbaycan folklor irsinin tədqiqatçıları burada saz havalarının geniş çeşidinin bölgənin spesifik mədəni identiklik kodunu ifadə etdiyinə diqqət çəkirlər. [9; 10].

Mədəni və milli identikliyin dildə ifadəsinin tədqiqi kontekstində aparılan araşdırmalarda vurğulandığı kimi, müasir lingvokulturologiyanın son dövrlər üçün ən aktual olan yeni anlayışlarından birini, məhz lingvokulturoloji kodlar təşkil edir. Tədqiqatçılar lingvokulturoloji kodların həm identikliyin təzahürçüsü kimi çıxış etdiyini qeyd edirlər, həm onların (lingvokulturoloji kodların) ətraf aləmin dərkə üçün bir meyar, bir standart, bir üzlənmə, sinifləndirmə, kateqoriyalasdırma mexanizmi kimi qəbul edirlər [17; 5-19]. Həmin lingvokulturoloji kodların ən parlaq identiklik səciyyələndiriciləri sırasında isə alimlər, demək olar ki, ilk növbədə topoqrafik kodlara diqqət çəkirlər [18; 254-258].

Qərbi Azərbaycan identikliyinə folklor mətnlərindəki ifadəsinin ən qabarıq formatdakı reallaşmasını toponimik, hidronimik kodlar əsasında izləyə bilərik. Aşiq Alının irsində yer alan və onun kiçik Vətəni haqqında məlumatı inikas etdirən toponimik kodlarla bağlı aşağıdakı nümunələr xüsusi maraq doğurur.

“Bir yanın Ələyaz, bir yanın Şərrur, Halay gedir dağlar, çevrəndə məğrur, Əyricə Vers, Ağrı dağa üz tutur, Ələ düşməz qış-yazı, Göyçə göl ” [1; 51] ; *“Əyricə, Verst dağı, Xankird baxarı, Ağ sürülər Sarıyaldan yuxarı”* [1; 14].

Analoji olaraq, Aşiq Ələsgəri irsində də toponimik kodların Göyçə identikliyinə ifadəsi prizmasında istifadə edildiyini, hətta digər bölgələrlə qarşılaşdırıldığının şahidi oluruq. *“Şoru çıxıb Şorcalının”* [1; 133]; *“Yoxdu Göyçə mahalında İsgəndər tək iyid gəzən...Alagöllər, Qaraxaç, Keyitdi başın, Səfalı!”* [1; 134]; *“Doqquz mahal İrəvan da Gözünə qurban, Şapəri!”* [1; 155].

Maraqlıdır ki, Qərbi Azərbaycan folkloru nümayəndələri – aşiq sənətinin parlaq simaları Aşiq Ələsgər və Aşiq Alı özlərinin oxucuya – dinləyiciyə təqdimatında, məhz, toponimik kod açıqlamasına xüsusi üstünlük verirdilər. Hər ikisinin irsində Göyçəli olmağın qururu, seçkinliyi, məsuliyyəti böyük ehtiram və fəxrlə etiraf edilir. Aşiq Alıda oxuyuruq:

“Mahalım Göyçədi, kəndim Qızılvang, Aşiq Alı birdir, birə-bir gərək. [1; 44].

Aşiq Ələsgər də eynilə fərdi şəxsiyyət identikliyinə açıqlamasında bölgə aidliyinin vurğulanmasının şahidi oluruq:

*“Bu təzə kalamdı, olsun yəqini,
Kəbə – qibləm, dinim – Məhəmməd dini.
Atam – Əliməhəmməd, Göyçə sakini,*

Adım Ələsgərdi, yaxşı bil, tanı!” [2; 165].

Maraqlıdır ki, hətta Aşıq Ələsgər özünün bölgə aşığı ilə gərgin münasibətləri kontekstində qələmə aldığı əsərlərində özü haqqında bir növ inkoqno – guya gizlənmiş kimi təqdimatında özünü “göyçəli” kimi qeyd edir

“Bir şair çıxıbdı Yekəallardan

Bəyənmayib göyçəlinin kərməsin” [2; 170].

Aşıq Ələsgərin identikliyi o dərəcədə göyçəli obrazı ilə özləşib vəhdət halına gəlmiş ki, onun özü haqqında göyçəli kimi təqdimatında əlavə izahata ehtiyac duyulmurdu.

Digər maraqlı məqam toponomik kodların digər növ mədəni identiklik kodları ilə kontominasiya halında təqdim edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, aşağıda təqdim olunan nümunədə biz, Göyçə mahalının qonağa xüsusi hörmətinin meyarının sərgilənməsi kontekstində, məhz gastronomik kodlarla açıqlamalar verilmişdi.

“Göyçənin qonağa çoxdu hörməti;

Qaysava, qayğanaq verir ləzzəti,

Plov, dolma, kabab, əmliyin əti...

İnsaf elə, tək motaldan danışma!” [1; 172].

Burada biz, toponomik kod vasitəçiliyi ilə qastronomik kodlarında açıqlanmasının şahidi oluruq. Maraqlıdır ki, qaysava kimi arxaikləşmiş yemək adının (bax daha ətrfali : [7; s.73]) işlədilməsi həm bölgənin linqvokulturoloji mühiti haqqında məlumat əldə edilməsinə yardımçı olur, həm də Göyçə mahalının ümumtürk qastronomik atlasındakı ortaqlıqlarını təsbit etməyə imkan verir. Y.F.Kovlakasın da vurğuladığı kimi, toponimik dünya mənzərəsi ilə tanışlıq bir çox halda xalqın milli-mədəni varisliyinin xəritəsi ilə, mədəni irs sənəməsi ilə tanışlığa gətirib çıxarır. [16 ; 37]. Təqdim olunan folklor nümunəsinin timsalında əyani şəkildə şahidi olduğumuz kimi, həm toponimik, həm də qastronomik kodlar linqvokulturoloji identikliyin konseptual həllinə yardımçı olur. Bu mənada Y.V.Kapelyuşnikin fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, dilçi bir çox hallarda mədəniyyətin qastronomik kodlarının sadəcə kulinar göstərici olmaqdan çıxaraq, müəyyən stereotiplərin ifadəsinə yardımçı olduğunu, aksioloji, ritual mahiyyətli milli mədəni identiklik nişanələrini yaşatdığını qeyd etmişdi. [15 ; 20].

Yəni, kulinar kodlar müəyyən dərəcədə münasibət ifadə edə bilər, əxlaqi-etik dəyərlər sistemini əks etdirə bilər. Məsələn, Aşıq Ələsgər irsindən təqdim olunan iqtibasda biz, bölgənin mədəni kodlarının, əxlaqi-etik dəyərlər sisteminin yemək adları vasitəsilə ifadə tapdığını görürük: qastronomik kodlara qonağa hörmətin səviyyəsinin verballaşdırılmasına xidmət edir.

Yekun olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, folklor irsinin, etnosun, toplumun, bir növ həyat yolu olması gerçəkliyindən [13] çıxış edərək demək olar ki, Qərbi Azərbaycan folkloru da Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba və s. mahal və bölgələrin tarixi inkişaf sənəməsi olmaqla bərabər, həm də ərazinin linqvokulturoloji atlas mücəssiməsidir. Bu mənada bölgə folklor irsinin tədqiqi son nəticə də həm də ərazinin linqvokulturoloji padadiqlər haqqında müfəssəl məlumat bazasının əldə edilməsinə yardımçı olur.

Summary

ONOMASTIC CODES IN ASHUG ART OF WESTERN AZERBAIJAN – AS A FORMAT OF VERBALIZATION OF NATIONAL-CULTURAL IDENTITY

The report examines the mechanisms of implementation of the concept of national-cultural identity based on West Azerbaijani folklore texts, in particular, based on texts from the works of ashug art. In this context, the study relies on toponymic codes, which are considered a new direction of research in linguistics, which are studied within the framework of the theory of onomastic codes. It is known that in their works, West Azerbaijani ashugs, in addition to expressing indicators of cultural identity (customs, speech features / dialect elements, etc.) associated with their native region, also devoted extensive space to the use of onomastic codes. Thus, in the goshmas, gerayls and tajnis of representatives of the ashug art of Western Azerbaijan, characteristic musical and dance styles of the region (for example, halay) are mentioned, elements of ritual folklore are sung, etc.

Keywords: *Western Azerbaijan, folklore, ashug art, onomastic codes, concept of identity, toponyms, hydronyms.*

Резюме

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ КОДЫ В АШУГСКОМ ИСКУССТВЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА – КАК ФОРМАТ ВЕРБАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В докладе рассматриваются механизмы реализации концепции национально-культурной идентичности на основе западноазербайджанских фольклорных текстов, в частности, на основе текстов из произведений ашугского искусства. В этом контексте исследование опирается на топонимические коды, которые считаются новым направлением исследований в языкознании, которые изучаются в рамках теории ономастических кодов. Известно, что в своих произведениях западноазербайджанские ашуги, помимо выражения показателей культурной идентичности (обычай, особенности речи/элементы диалекта и т. д.), связанных с родным регионом, также уделяли обширное место использованию ономастических кодов. Так, в гошмах, гераилах и таджнисах представителей ашугского искусства Западного Азербайджана упоминаются характерные для региона музыкальные и танцевальные стили (например, халай), поются элементы обрядового фольклора и т.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, фольклор, ашугское искусство, ономастические коды, концепт идентификации, топонимы, гидронимы*

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri / Alı Aşıq. – Bakı: "Avrasiya press", – 2006, – 192 s.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. / Ələsgər Aşıq.– Bakı: "Şərq-Qərb", – 2004, – 400 s.
3. Bayramov, A., Bayramova, A. Ağbaba şivəsi sözlüyü / A. Bayramov, A. Bayramova / – Bakı – 2014. – "AM965" MMC-nin mətbəəsi. – 280 s.
4. Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığa giriş / N. Cəfərov. – Bakı: AzAtaM, - 2002,. 602 s.
5. Əliyev, R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). [Elektron resurs] Bakı, nəşriyyatı, 2012. – 167 s. URL: <https://folklor.az/uploads/research/files/shifahi-xalq-edebiyati1694003336.pdf>
6. Göyçə, P. Əsərləri : [5 cildə]. IV CİLD. Dönər Sənə Elim, Göyçə. – Bakı: "Borçalı", – 2005, – 286 s.
7. Hüseynova, M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. / M. Hüseynova. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı. – 2018. – 196 s.
8. İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub. [Elektron resurs] // president.az, – 24 dekabr 2022 . URL: <https://president.az/az/articles/view/58330>
9. İsmayılova, M. Qərbi Azərbaycan – aşığılar yurdu [Elektron resurs] // Xalq qəzeti. - 2024.- 15 may. - № 100. - S. 10. URL: https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_2925.pdf
10. Qərbi Azərbaycan folkloru: [16 cildə] / I cild. – Bakı, "Elm və təhsil", – 2023, – 400 s.
11. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi [Elektron resurs] 24 dekabr 2022. URL: <https://president.az/az/articles/view/58470>
12. Nəbiyev, A. Azərbaycanda aşığı sənəti: [Elektron resurs] // Journal of Azerbaijani Studies, – 2004, – s.126- 152. URL: <http://dSPACE.khazar.org/bitstream/20.500.12323/1401/1/A.Nabiyev%20meqale.pdf>
13. Rzasoy, S. Qərbi Azərbaycanda aşığı yaradıcılığı: milli yaddaş və tarix: [Elektron resurs] // Ulduz, №05 (655) may 2024, S.25-29 https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2024_87.pdf
14. Şairlər yurdu - aşığılar diyarı : Çuxuryurd (Çuxursədd) - Göyçə - Basarkeçər: [Elektron resurs] – Bakı : Elm və təhsil, – 2022. URL: https://qerbiazərbaycan.com/wp-content/uploads/2023/08/SHairler_yurdu-ashiqilar_diyari_CHuxuryurd-Goyche-Basarkecher.pdf

15. Капелюшник, Е. В. Кулинарный код культуры в семантике образных средств языка: / Автореферат диссер. степени канд. филолог.наук, – Томск 2012, – 22 с.
16. Ковлакас, Е. Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты: / Автореферат диссер. доктор. филолог. наук / – Краснодар – 2009, – 51 с.
17. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – Москва: МАКС Пресс, 2001. – Вып. 19. – С. 5-19
18. Шевчук, О. П. Топонимический код культуры [Электронный ресурс] // Современное педагогическое образование, 2021, – с.254-258. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/toponimicheskiy-kod-kultury-na-materiale-kitayskogo-yazyka>

ZƏNGƏZUR VƏ QARABAĞ ONOMASTİK VAHİDLƏRİ (Ə.Vəliyevin əsəri əsasında)

Aytən ƏHMƏDOVA

dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan, Gəncə
E-mail: 83-aytan@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-7244-6231

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri də Əli Vəliyevdir. Onun əsərlərinin dilinin zənginliyi, rəvanlığı, xalq danışığından bəhrələnən şirin sadəliyi, həm də şəxsiyyətindən doğan səmimiyyəti Əli Vəliyevi dövrünün ən çox nəşr edilən, oxunan, sevilən yazıçılarından biri edib. Sənətkar özünü xalqın taleyi ilə möhkəm bağlamışdır. Ondan söhbət düşəndə hamı bir ağızdan: “Əli Vəliyev xalq həyatını, kəndi çox gözəl bilir”- deyir. Bu bilik onda uşaqlıqdan bəri zəhmətkeş xalqla, kəndlilərlə birgə yaşadığından mübarizə və inkişaf yolunda əmələ gəlmiş, getdikcə zənginləşmişdir.

Onun əsərlərindəki hadisələr Zəngəzur, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Şuşa və başqa ərazilərimizdə cərəyan edir. Sənətkarın əsərlərində Zəngəzur və Qarabağın kənd, oba, yurd yerlərinə rast gəlinir. Ərazisi 7448 km² olan yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan əraziləri daxildir. Şərqi Zəngəzur rayonu 7 iyul 2021- ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanına əsasən yaradılmışdır.

Onomastik vahidlərin təhlili. Əli Vəliyevin əsərləri Şərqi Zəngəzur və Qarabağ toponimləri ilə zəngindir. Sənətkarın əsərlərində işlədilən yer adlarından biri də *Arpa təpəsidir*. Əsərdə belə göstərilir: “*Tərəkəmə arandan dağa köçüb qurtarana kimi (bu azı iyirmi gün çəkirdi) mənim öyrüşüm Qaragüney, Qarılar ölən, Çatal kahanın üstü, Arpa təbəsinin dibi olardı*” [3, 19]. Arpa təpəsi iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: *Arpa* hidronimi çay adı və *təpə* hündür yer, kiçik dağ, dağdan kiçik olan yüksəlmiş ucalıq deməkdir.

Bu onomastik vahid Azərbaycan toponimikasında bir çox variantlarda işlədilmişdir: Arpaçay, Arpadərə, Arpadüzü, Arpagədik, Arpabulaq və s. Arpaçay Ermənistan və Azərbaycanın Şərur rayonu ərazisindən axan çaydır. Yazılı mənbələrdə Arpaçay adına XII əsrdən təsadüf edilir. XVI əsrə aid mənbələrdə də Arpaçay hidronimi haqqında məlumat verilir. Arpadərə Ordubad rayonu ərazisində çaydır. *Arpa* çay adı, *dərə* isə çay dərəsi komponentlərindən düzəlmişdir. Arpadüzü Qarabağ silsiləsinin ətəyində Xocavənd rayonunda kənd adıdır. Arpagədik toponimi isə Xocavənd rayonunun Çaylaqqala kəndi ərazisində yerdir. Toponim *arpa* və *gədik* (dağın yastı yeri) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən toponimlərdən biri də *Qaragüneydir*. Bu toponimə Azərbaycanın bir çox regionlarında (Əli Bayramlı, Sabirabad və s.) rast gəlinir. Eyni zamanda *Qaragüney* Kəlbəcər

rayonunun Kilsəli və Zülfüqarlı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Toponim “torpaq sahəsi” anlamında işlədilmiş *qara* və *güney* (şərq, güney, gün çox düşən yer) komponentlərindən düzəlmişdir. “*Şərq istiqamətində olan torpaq sahəsi*” deməkdir.

Nümunədə qeyd olunan onomastik vahidlərdən biri də *Çatal kahadır*. Azərbaycanda Çatalarx, Çataltəpə onomastik vahidlərinə də rast gəlinir. *Çatal* (haça, buynuz) və *kaha* (qayalıqda, dağda təbii və ya süni oyuyq, mağara) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. *Çatal* hironimi Ağdam rayonu ərazisindədir.

Əsərdən götürülmüş nümunəyə diqqət edək: “*Kövşəndən taxıl qurtarır, xırman qızğın döyülür, taxıl yuyulub sərilir, dəyirmanlıq başlanırdı. Əriştə kəsilib qurudulur, Naxçıvandan duzla ərik, Həkəri, Bərgüşaddan düyü ilə məş gətirilir, qış ehtiyatı görülürdü*” [3, 19].

Əsərdə qeyd olunan oykonimlərdən biri də *Həkəridir*. Bu ərazi Qubadlı rayonunun Muradxanlı ərazisində kənd adıdır. Həkəri çayının sahilində dağətəyi ərazidir. Həkəri adı bizə qədim mənbələrdən məlumdur. Qədim Alban tarixçisi Movses Kalankatlı Babək hərəkəti ilə əlaqədar 831-ci il hadisələrindən bəhs edərkən Həkəri qalasının adını çəkib. Həmin qala indi Qalacıq adı ilə məlumdur. Qeyd etməliyik ki, *Həkəri* bəzi mənbələrdə tayfa adı kimi qeydə alınmışdır.

Həkəri hidronimi Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları ərazisində çay adıdır. Həkəri çayı *Bərgüşad* çayı ilə birləşərək Araza tökülür.

Əsərdə verilir: “Mən birinci dəfə *Gorusa* pul dalınca gedəndə yay təzəcə girmişdi. Bizim kövşənlə *Gorusun* arası dağlı, dərəli, təpəli yerlərdir. Buraların axar- baxarı çox gözəldir. Dərələrdən ətir qalxır. Təpələr yaşıl dona bürünüb. El yolunun altı, üstü çiçəklə bəzənib,, [3, 9].

Əsərdən götürülmüş nümunədə *Gorus* toponimini müşahidə edirik. *Gorus* keçmiş Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adıdır. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın ərazi vahidində olmuş, sonra ölkəmizdən qoparılaraq indiki Ermənistan adlanan Respublikaya verilmişdir. *Gorus* (qoros, xoros) türk etnonim əsasında əmələ gəlmiş quruluşca sadə etnotoponimdir.

Bu toponimə Şərqi Zəngəzurdə, Kürdəmirdə rast gəlinir. Eyni zamanda Qazax və İmişli ərazisində dağ adıdır. Mənbələrin məlumatına görə, maldar tayfalarından biri olan *goruslar* XVI əsrdə qızılbaş tayfalarının tərkibində olmuş, Səfəvi şahları onların bir hissəsini Şirvanda yerləşdirdikdən sonra onlar müxtəlif zonalara yayılmışlar. *Gorusların* adına *Gorus* təpəsi, *Gorusqum* dağı və s. oronimlərdə də rast gəlmək mümkündür.

Əsərdə qeyd olunur: “*Zəngəzurdan* qaçqın düşüb *Mağavuz* dərəsində *Həkəri, Bərgüşad* çaylarında ölümə sinə görə bilməyib məhv olan qaçqınlar çıxılmaz vəziyyətə düşdüləri vaxt ,, millət rəhbərləri“ „Azərbaycan millətinin səadəti,, barəsində alovlu nitq deyirlər“ [3, 87].

Əli Vəliyevin əsərində rastlanılan adlardan biri də *Bərgüşaddır*. *Bərgüşad* həm oronim, həm hidronim, həm də oykonimdir. Əsərdə qeyd olunan *Bərgüşad* oronimdir, Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində sıra dağlardır. Eyni zamanda, Zəngəzur silsiləsindən ayrılan qol olub, Bazar və Oxçu çaylarının suayrıcını təşkil edir.

Bərgüşad oroniminə coğrafi ad kimi ilk dəfə XV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin əsərlərində rastlanılır. Səfəvilər dövründə *Bərgüşad* Qızılbaş tayfalarından hesab olunurdu. Bir sıra alimlərə görə toponimin birinci komponenti hesab olunan *Bərgü* sözü qədim türk mənşəli “barq” tayfasının adıdır [4].

Bərgüşad oykonimi Ucar (Şirvan düzündə) və Bərdədə qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar bu oykonimi “bərgüşlərin kəndi” kimi izah edərək, etnotoponim hesab edirlər [1, 92].

Zəngəzur toponimi. Zəngəzur mahalı Qafan, *Gorus*, Qarakilsə, Mehri, Zəngilan, Qubadlı və Laçının bir hissəsini əhatə edirdi. XX əsrin əvvəllərinə qədər Zəngəzur mahalına daxil olan 321 kəndin 240-da müsəlmanların yaşadığı qeydə alınmışdı. Quruluşca mürəkkəb toponim olan Zəngəzur iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. Tədqiqatçılar bunu bir neçə variantda izah edirlər: *zəng/ səng* – daş, qaya, divar, hasar mənasını verir və *Zəngi* tayfasının adından alınmışdır. Toponimin ikinci komponenti olan “zur/sur” türk dilində 1. *Dərə, yargan* 2. *Uzun* mənasında işlənən *car-* *zar-* *zur* sözünün fonetik variantıdır [3, 295]. *Zəngi* tayfasının adı ilə bağlı Şimalı və Cənubi Azərbaycan ərazisində çoxsaylı hidronim və toponim mövcuddur: Zəngan (Zəncan),

Zəngilan, Zəngibasar, Zəngi çayı (mənbəyini Göyçə gölündən götürən yeganə çay), Zəngi (İsmayilli ərazisində çay), Zəngidərə (Qobustan rayonu ərazisində çay), Zəngişanlı (Ağdam rayonunun Qaradağlar inzibati ərazi vahidində kənd) və s.

Mağavuz keçmiş Zəngəzur qəzasında kənd adıdır. Tədqiqatçılar Mağavuz oykonimini iki cür izah edirlər: 1. Türk dillərindəki “mağız” sözündən olub *orta*, *mərkəz* mənasını verir; 2. Maqov etnonimi və uz/us (qədim türk dillərində “başlanğıc, kök, nəsil” mənalarını verir) komponentlərindən düzəlib, “maqovlar” mənasındadır [2, 90].

Əsərdən götürülmüş nümunəyə diqqət edək: “Böyük bacım anama nağıl söyləyəndə eşitdim ki, Güllüqızgil *Minkənddə* qalacaqlar. Guya atasının burada qardaşlığı var. Onun evində qalacaq”. Biz isə burada bənd almayıb birbaşa Bakıya gedəcəyik” [3, 82].

Nümunədə *Minkənd* oykoniminə rastlanılır. *Minkənd* Laçın rayonunda kənd adıdır. Bu etnooykonim Qarabağ yaylasında yerləşir. Kənd öz adını qədim türkdilli tayfalardan biri olan *minq/ min* lərdən götürmüşdür. VII- VIII əsrlərdən tokuz oğuz konfederasiyasına daxil olan minqlər XII- XIII əsrlərdə qıpçaqların, XIII- XIV əsrlərdə isə Qızıl Ordanın iri tayfa birləşmələrindən biri olmuşlar. Əmir Teymurun dövründə (XIV əsr) baş vermiş siyasi hadisələrdə fəal iştirak edən *minqlər* sonralar müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmışlar. Azərbaycanda *minqlərin* yeni saldıqları yaşayış məntəqələri, o cümlədən *Minkənd* onların adı ilə adlanmışdır. Hazırda azərbaycanlılar yaşayan kənd əhalisinin etnik tərkibi müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar bir neçə dəfə dəyişmişdir. Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsi, Ordubad şəhərinin Mingiz toponimləri *minqlərlə* əlaqədardır [2, 110].

“Atamın tərsliyi tutmuşdu. Anamın dediyinə baxmadı. Eşşəyin birisini yeznələrimə verdi. Birisinə isə yorğan- döşəyimizi yüklədi, *Sarıbaba* yolu ilə *Xəlfəli* dərəsinə endik. Çarığın köşəsi dabanımızı yara eyləyə- eyləyə üç günə gəlib Ağdama girdik” [3, 87]. Əsərdən götürülmüş hissədə *Sarıbaba* və *Xəlfəli* onomastik vahidlərini müşahidə edirik.

Quruluşca mürəkkəb olan *Sarıbaba* oronimi Qarabağ silsiləsində dağ adıdır. *Sarıbaba* Şuşa ilə Laçın rayonları sərhədində, Xəlfəli (Qarqar çayının sol qolu) və Bəzırgansu (Həkəri çayının sol qolu) çaylarının mənbə hissələrindədir. Hündürlüyü 2297 metr olan dağ özünün zirvəsində olan Sarıbaba pirinin adı ilə adlandırılmışdır. Sarıbaba dağının ərazisində eyni adlı bulaqlarda mövcuddur.

Xəlfəli həm hidronim, həm də oykonimdir. Xəlfəli oykonimi Şuşa şəhərinin inzibati ərazi vahidinə daxil olan kənd adıdır. Kənd Qarabağ silsiləsində yerləşir. Kəndin adı keçmişdə Qarabağda yaşamış xəlfəli tayfasının adı ilə bağlıdır. Keçmiş adı Milli Xəlfəli olmuşdur. Mənşəcə şahsevənlərdən olan xəlfəlilər Qarabağ xanı Mehdiqulu xana məxsus olmuş, xan İrana qaçdıqdan sonra oturmaqlaşmışdır.

Xəlfəli hidronimi Xocalı və Şuşa rayonları ərazisindədir. Qarqar çayının sol qoludur. Mənbəyini Sarıbaba dağının şimal şərqindən alır. Hidronim öz adını ərazisindən axdığı Xəlfəli kəndinin adından alır.

Nəticə. Məqalədə sənətkarın „Budağın xatirələri,, əsərində işlənmiş bir sıra onomastik vahidlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Bunlardan Arpa təpəsi, Qaragüney kəndi, Çatal kaha, Həkəri hidronimi, Bərgüşad çayı, Mağavuz dərəsi, Gorus toponimi, Minkənd, Sarıbaba və Xəlfəli onomastik vahidlərinin ilkin semantikasi araşdırılmışdır.

Bu onomastik vahidlərin Qərbi Azərbaycan ərazisi sərhədləri daxilində olduğunu sübut etməyə çalışmışıq.

Summary

ONOMASTIC UNITS OF ZANGAZUR AND KARABAKH (BASED ON THE WORK OF A. VALİYEV)

There have been such artists in history who fought with their pens. One of these fighters was Ali Valiyev. The artist closely connected himself with the fate of the people. When talking about him, everyone says in unison: Ali Valiyev knows the life of the people and the village very well“. The events in his works take place in Zangezur, Gubadli, Zangilan, Jabrayil, Aghdam, Shusha, and other regions of our country. The artist's works feature villages, settlements, and homelands of

Zangazur and Karabakh. The article analyzes several onomastic units used in the artist's work "Budag's Memoirs". Of these, the initial semantics of the onomastic units of Arpa Hill, Garaguney village, Chatal kaha, Hakari hydronym, Bargushad river, Magavuz valley, Gorus toponym, Minkand, Saribaba and Khalfali were investigated. We have tried to prove that these onomastic units are within the borders of Western Azerbaijan.

Keyword: *Western Azerbaijan, Zangezur, Karabakh, onomastic units, research*

Резюме

ОНОМАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ЗАНГЕЗУРА И КАРАБАХА (НА ОСНОВЕ РАБОТЫ А. ВАЛИЕВА)

Были в истории такие художники, которые боролись своим пером. Одним из таких бойцов был Али Валиев. Художник тесно связал себя с судьбой народа. Говоря о нем, все хором говорят: Али Валиев очень хорошо знает жизнь народа и села». События в его произведениях происходят в Зангезуре, Губадлы, Зангилане, Джебраиле, Агдаме, Шуше и других регионах нашей страны. На картинах художника изображены села, поселки и родные края Зангезура и Карабаха. Статья анализирует несколько ономастических единиц, использованных в произведении художника «Воспоминания Будага». Из них были исследованы начальные семантики ономастических единиц: Арпа-Тепе, село Карагуней, Чатал-Каха, гидроним Хакари, река Бергюшад, долина Магауз, топоним Горус, Минкенд, Сарыбаба и Хельфали. Мы попытались доказать, что эти ономастические единицы находятся в пределах Западного Азербайджана.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Зангезур, Карабах, ономастические единицы, исследование*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərq, 2007, 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərq, 2007, 304 s.
3. Əli Vəliyev "Budağın xatirələri", (II kitab), "İrfan", Bakı, 2012, 492 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNƏ DAİR LEKSİKOQRAFİK TƏDQİQATLAR

Gülnarə ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti, Türkologiya kafedrasının müdiri

E-mail: gulnara.fakhraddin@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8777-1411

Qərbi Azərbaycan şivələrinə indiki Ermənistanın Ağbaba, Dağ Borçalısı (Barana, Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Kalinino, Hamamlı), Qərbi Zəngəzur (Qafan, Gorus, Meğri, Qarakilsə), Göyçə (Kəvər, Basarkeçər, Çəmbərək), Karvansaray, Dərələyəz (Paşalı, Keşişkənd), İrəvan, (Vedi, Zəngibasar, Əştərək) şivələri daxildir [2; 2].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivə materiallarının tədqiqi əsasında bir çox tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. Bu mənada Azərbaycan dilçiliyində Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri sahəsində onlarla əhəmiyyətli tədqiqat işi diqqət çəkir. İ.M.Məmmədov, H.Mirzəyev, Z.Vəliyev, M.Hüseynova, Ə.Ələkbərli, A.Qurbanov, İ.Bayramov, Ş.Kərimov, A.Bayramov, K.Səmədova və digər alimlərin tədqiqatları Qərbi Azərbaycan şivələrini, Qərbi Azərbaycan toponimlərini dilçilik müstəvisində elmi prinsiplər və metodlar əsasında öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

XX əsrin II yarısından başlayaraq Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri, toponimləri istiqamətində görülən işlər məqalə və monoqrafiyalarla məhdudlaşmamış, məhz Qərbi Azərbaycan şivələri və onomastik vahidləri bir sıra namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzusu olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Z.V.Vəliyev, Q.Bağirov, Y.Camalov, F.Babayev və digər alimlər Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Sovet dövrü Ermənistan ərazisindəki Qərbi Azərbaycan

şivələrinin leksik, qrammatik və s. dil xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. Z.V.Vəliyevin “Basarkeçər rayonu şivələri” (1954), Q.Bağirovun “Ermənistan SSR Sisyan (Qarakilsə - G.Əliyeva) rayonunun Azərbaycan dili şivələri” (1966), Y.Camalovun “Ermənistan SSR ərazisindəki Azərbaycan şivələrində ismin halları” (1982), F.Babayevin “Ermənistan SSR Masis (Zəngibasar – G.Əliyeva) rayonu şivələri” (1988) dissertasiyaları bu sahədə yazılmış ilk əsərlər kimi qiymətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ənənə müstəqillik illərində də davam etdirilmişdir. İstər Qərbi Azərbaycan şivələrinin dil xüsusiyyətləri, dialekt leksikası, folkloru, istərsə də Qərbi Azərbaycan ərazisinin onomastik vahidlərinin tədqiqi sahəsində son dərəcə ciddi və mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlar aparılmışdır. A.Bayramovun “Ermənistanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri” (1995), İ.M.Bayramovun “Ermənistanın türkmənşəli toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili” (2007), A. Bayramovun “İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin lingvistik təhlili” (2016), M.Hüseynovanın “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri” (Dərələyəz mahalı üzrə) (2017), A. Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsi” (2018) adlı fəlsəfə və elmlər doktorluğu dissertasiyalarında Qərbi Azərbaycan ərazisindəki qədim türk toponimləri, folklor nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də onomastik leksikası tədqiqata cəlb olunmuş, onların lingvistik xüsusiyyətlərinin təhlili öz əksini tapmışdır.

2000-ci illərdən başlayaraq nəşr olunan lüğətlər: İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti” (2000) və “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” (Bakı, 2002), A.Ə. Bayramovun “Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları” (Bakı: 2003), Ə.Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti”, I kitab, İrəvan Çuxuru (Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar mahalları və İrəvan şəhəri) (Bakı, 2009), İ.M. Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” (Bakı, 2011), A.Bayramov və A.Bayramovun “Ağbaba şivəsi sözlüyü” (Bakı, 2014), İ.Bayramov və N.Mustafanın “Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması” (Bakı, 2021), A. Bədəlovanın “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” (Ankara, 2023). Qərbi Azərbaycan ərazisinin toponim və etnonimlərinin, yer-yurd adlarının lingvistik planda tədqiq edilməsi, Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların işlətdiyi söz və ifadələrin, atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Toponimlər bəşəriyyətin torpağa, əraziyə uyğun advermə zənginliyinin və zövqünün göstəricisidir. Yer adları bir ərazinin vətənə necə çevrildiyinin sübutudur. Bu mövzu bütün elm sahələrini maraqlandıran böyük və vacib bir mövzudur. Elm sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi toponimika elmini digər – dilçilik, coğrafiya, tarix, arxeologiya, folklor, antropologiya, sosiologiya, etnoqrafiya və s. elm sahələrinə yaxınlaşdırır. Başqa sözlə, toponimika elmi dilçilikdən əlavə, əlaqəli olduğu bütün elmlərin metodlarından da istifadə edir. Toponimlərin öyrənilməsi və etimoloji təhlili müasir dövrdə də tarix, coğrafiya, dilçilik və etnoqrafiya elmlərinin qarşılıqlı tədqiqat obyektidir. Bu haqda B.E.Budarav yazır: “Bir çox elmlə (coğrafiya, dilçilik, tarix, etnoqrafiya) ortaq şəkildə işləyən toponimiya dilçiliksiz laldırsa, tarix elmi olmadan köksüz, coğrafiyasız isə məkansızdır” [8; 7]. Torpaqda mövcud olan heç bir coğrafi bölgəyə səbəbsiz olaraq ad verilməmişdir. Buna təsir edən bir çox faktoru göstərə bilərik. Məsələn, insanların qədim həyatı, ənənələri, etnogenezi və s. Bu elm dillərin yayılma sahələrinin, mədəni və iqtisadi mərkəzlərinin, xalqların formalaşmasında iştirak edən qədim tayfaların və ölkənin etnik və siyasi sərhədlərinin yayılma sahələrinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmişdir.

Dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərində fundamental əsərlər müəllifi Əməkdar elm xadimi, prof. **Həsən Mirzəyevin** Qərbi Azərbaycan onomastikasının dil müstəvisində, xüsusilə də Qərbi Azərbaycan toponimikası, eləcə də Qərbi Azərbaycan şivə leksikası ilə bağlı araşdırmaları son dərəcə dəyərlidir. Alim bu istiqamətdə yazılmış “Aşığı poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” (1997), “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” (2003), “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” (2003), “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” (2004), “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri”, (2006), “Dərələyəz folkloru” (2006) və digər əsərləri ilə Azərbaycan onomastikasının inkişafında xüsusi xidmət göstərmişdir. H.Mirzəyevin yaradıcılığında aşığı

poeziyası xüsusi yer tutur, bu səbəbdən alim Qərbi Azərbaycanın aşiq yaradıcılığında işlənmiş onomastik vahidləri tədqiq edərək antroponimləri, tayfa adlarını, yer-yurd adlarını, etnotoponimləri, zoonimləri, su obyektlərinin adlarını araşdırmış, həmin onomastik vahidlərin mənşəyinə, etimologiyasına və bunlarla əlaqədar tarixi hadisələrə diqqət yetirmişdir.

Qərbi Azərbaycan şivələri tarixi, coğrafi, folklor, linqvistik, arxaik sözlər, terminlər, o cümlədən toponimləri baxımından faktik dil materialları ilə olduqca zəngindir. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixi müstəvidə tədqiqindən bəhs edərkən H.Mirzəyevin “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əsər Qərbi Azərbaycan toponimlərinin, Dərələyəz mahalındakı onomastik vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işində Dərələyəz kəndləri haqqında tarixi mənbələrə nəzər yetirilmiş, Dərələyəz mahalında olan onomastik vahidlər, toponimlər, oykonimlər – yaşayış məntəqələrinin adları, oronimlər (relyef adları), hidronimlər, Dərələyəz mahalındakı toponimlərin sintaktik xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Dərələyəz mahalındakı kənd adları, həmin kəndlərin ərazisində olan xüsusi adlar tədqiq edilmiş, Ağdərə, Ağkənd, Ələyəz, Cığatay, Daşaltı, Quşçu, Xalaclar, İlanlı, Qızılcıqlaş, İstisu, Yengicə, Qaralar, Ərgəz, Qalakənd, Qaraqaya, Almalı, Qayalı, Qoşavəng, Ortakənd, Kotanlı və s. qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəzə məxsus həmin xüsusi adlar ətraflı təhlil edilmiş, qədim türk sözlərinin toponimlərdə əks olunması faktlarla göstərilmiş, tədqiqata cəlb olunan bu onomastik vahidlərin böyük əksəriyyətinin türk-oğuz tayfa adlarından götürüldüyü göstərilmişdir. H.Mirzəyevin elmi yaradıcılığını araşdıran professor Mahirə Hüseynova yazır: “ O, ... erməni daşnaqlarının tapdığına çevrilən Dərələyəz mahalının 170-dən çox yaşayış məntəqəsinin mövqeyini, relyefini, landşaftını təyin etmiş və bu toponimlərin respublikamızda, o cümlədən türk ölkələrindəki areallarını axtarıb tapmışdır” [6; 16]. Bundan əlavə, əsərdə Dərələyəz mahalında işlənən şivə söz və ifadələri, onların işlənmə arealı müəyyənləşdirilmiş, arxaikləşən sözlər, qohumluq bildirən, bitki adları bildirən, rütbə, vəzifə, çəki, ölçü, pul vahidlərinin adlarını bildirən sözlər, termin səciyyəli sözlərin geniş izahı verilmişdir. Əsərin sonunda isə Dərələyəzdəki şivə sözlərinin lüğəti təqdim olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikoqrafik tədqiqatları ilə bağlı mənzərəni Qərbi Azərbaycanın şivə leksikası ilə bağlı aparılan araşdırmalar daha da genişləndirir. Çoxşaxəli və zəngin elmi yaradıcılığında Qərbi Azərbaycanın el və aşiq şairlərinin yaradıcılığı, Qərbi Azərbaycanın onomastik vahidləri, Qərbi Azərbaycan toponimləri, xüsusilə Dərələyəz mahalı üzrə linqvistik tədqiqatların xüsusi yer aldığı professor Mahirə Hüseynova bu sahədə yazılmış “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi: Dərələyəz mahalı üzrə” (2015), “Müasir Azərbaycan dili: Aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” (2018), “Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili” (2023), “XX əsrdə Dərələyəzdə Urbisid və etnosid aktları” (2024) və digər əsərlərin müəllifidir. Mahirə Hüseynovanın “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri” adlı doktorluq dissertasiyası [7] Qərbi Azərbaycan söz sənətkarlarının yaradıcılığının öyrənilməsi, dil özəlliklərinin meydana çıxarılması, üslubi xüsusiyyətlərinin, eləcə də folklor onomastikasının tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsər XIX-XX əsr Dərələyəz mahalının aşiq və el şairlərinin əsərlərinin fonopoetikasi və üslubi leksikasına, XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasına, frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətlərinə və aşiq və el şairlərinin əsərlərinin üslubi sintaksisinə həsr olunmuşdur. Əsər Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə yazılmış ilk tədqiqat işi olması ilə diqqət çəkir. Dövrün söz sənətkarlarının yaradıcılığında poetik kontekstdə antroponimlərin obrazlılığı araşdırılmış, toponimlərin, etnotoponimlərin, hidronimlərin və s. leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri təhlil obyektinə çevrilmiş, XIX-XX əsrlərdə poetik nümunələrin dilində istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin yaratdığı çalarlar dərinlənən araşdırılmışdır. Əsərdə eyni zamanda Dərələyəz mahalının aşiq və el şairlərinin əsərlərində sadə və mürəkkəb cümlələrin, əlavə konstruksiyaların, inversiyaların emosional-ekspressiv keyfiyyətləri, üslub incəlikləri və mənə çalarları, poetik nitqdə işlənən üslubi təkrarlar təhlil edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki onomastik vahidlərin – toponimlərin tarixi müstəvidə tədqiqindən danışarkən Əziz Ələkbərlinin 2009-cu ildə nəşr olunmuş “Qərbi Azərbaycanın

dialektoloji lüğəti” əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əsər İrəvan Çuxuru - Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar mahalları və İrəvan şəhərinin dialekt leksikasının təhlilinə həsr olunmuşdur. Kitabın elmi redaktoru və ön sözün müəllifi olan akademik Nizami Cəfərov bu əsəri Əziz Ələkbərlinin Qərbi Azərbaycan mövzusunda araşdırmalarının məntiqi davamı hesab edir və yazır: “Əgər o, (Əziz Ələkbərli – red. G.Əliyeva) “Qədim Türk Oğuz yurdu – Ermənistan” kitabı ilə həmin ərazilərin Azərbaycan türklərinə mənsubluğunu o diyarın toponimikası ilə sübut edirdisə, “Qərbi Azərbaycan” çoxcildliyində bu işi həmin ərazilərin tarixini, coğrafiyasını, etnoqrafiyasını, şəxsiyyətlərini və s. araşdırmaqla həyata keçirdi” [4; 5]. Qeyd edək ki, lüğətdə Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar mahallarında və İrəvan şəhərində işlənən 2533 söz və ifadənin, eləcə də Qərbi Azərbaycan şivələrində təsbit edilən bir sıra frazeoloji vahidin (*baratası qalmaq, basararı bağlanmaq, dərbənd olmaq, yağır olmaq, tığ vurmaq*), o cümlədən somatik frazeoloji vahidlərin (*ağzı pis olmaq, boğazını çatıya salmaq, boğaz otarmaz, boğaz olmaq, əl xərəzan, yan düdək qalmaq, gözü alacalanmaq* və s.) mənası öz izahını tapmışdır.

Qərbi Azərbaycan abidələrini tədqiq edən Əziz Ələkbərli Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu həmin ərazidəki “saysız hesabsız yeraltı və yerüstü” mədəniyyət nümunələrinin – qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, məscid, pir və ocaqların da təsdiq etdiyini” qeyd edir [3; 5].

Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsinin linqvistik cəhətdən dərin və geniş şəkildə araşdırılmasında prof. A.Ə.Bayramovun apardığı tədqiqatların böyük əhəmiyyəti vardır. Daha əvvəllər xüsusi tədqiqat obyektı olmayan Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsi (Amasiya) haqqında ilk tədqiqatlar 1980-ci illərdən etibarən aparılmağa başlanmışdır. Belə ki, prof. A.Ə.Bayramov XX əsrin 80-ci illərində Ağbaba şivəsi ilə bağlı elmi jurnallarda müəyyən yazılar çap etdirmişdir. Həmin şivədə işlənən bəzi leksik vahidlər haqqında müəllifin “Oğuz elindən, Ozan dilindən” (2000), “Oğuz elinin söz çələngi: Ağbaba folkloru” (2017) kitablarında məlumat verilmişdir. A.Ə.Bayramov və A.A. Bayramovanın 2020-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsi” kitabını Ağbaba bölgəsinin (Amasiya rayonu) dil xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatların yekunu hesab etmək olar. Əsərin girişində Ağbaba bölgəsinin tarixi-linqvistik coğrafiyasının milli-məhəlli səciyyəsi haqqında məlumat verilmiş, Ağbaba şivəsinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri arasında yeri müəyyənləşdirilmiş, şivə leksikasının tərkibi qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Kitabda Ağbaba şivəsinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri linqvistik cəhətdən geniş şəkildə araşdırılmış, həmçinin inforamtorlardan toplanmış dialektoloji folklor örnəkləri – bayatılar, rəvayət və lətifələr, atalar sözləri, deyimlər təqdim edilmişdir. Əsərdə eyni zamanda Ağbaba şivəsində işlənən leksik vahidlərin lüğəti verilmiş və həmin söz və ifadələr ədəbi dilimizlə, digər türk dilləri ilə müqayisə edilərək izah edilmişdir. Lüğətdə diqqət çəkən məqamlardan biri qədim və müasir türk dillərinin fonetik sistemində rastlanan burun samiti sağır nun (ŋ) səsinin Ağbaba şivəsində bir çox sözlərin, eləcə də şəkilçilərin tərkibində mühafizə olunmasıdır. *Aŋarı//aŋrı – o tərəf, daŋmaz (f.) – gizlətmək, geŋəşix//gəŋəşix' (is.) – məsləhət, gəŋzix (is.) – damaq, səŋəx'lix (is.) – oma sümüyünün başı, siŋirməx (f.) – həzm etmək. 2. iŋirməx' (f.) – qəbul etmək, dözmək, yeŋməx' (f.) – qalib gəlmək* və s. kimi leksik vahidlərdə sağır nun səsinin istifadəsinin lüğətdə nümunələrlə verildiyinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət sadəcə Ağbaba şivəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrinin xarakterik fonetik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Azərbaycan dilçiliyində Qərbi Azərbaycan onomastikasının və şivələrinin araşdırılmasında prof. İbrahim Bayramovun yaradıcılığı xüsusi qeyd edilməlidir. 2007-ci ildə «Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən alim elmi yaradıcılığının böyük qismini məhz bu tədqiqatlara həsr etmişdir. Dialektoloji tədqiqatları, leksikoqrafik araşdırmaları ilə Azərbaycan dilçiliyində özünəməxsus yer tutan professor İ.Bayramovun yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan şivələrinin söz varlığı istiqamətindəki, Qərbi Azərbaycan ərazisinin toponimlər sisteminin və onomastikasının öyrənilməsi istiqamətindəki tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə ilk sistemli elmi araşdırmalar aparan alimlərdən olan İ.Bayramov Qərbi Azərbaycanın dialektoloji tədqiqatlarından, leksik vahidlərindən

və yer adlarından bəhs edən bir sıra əsərlər nəşr etdirmişdir. Alim Qərbi Azərbaycanın - İndiki Ermənistan Respublikası ərazisinin müxtəlif bölgələrindən qədim türk toponimlərini toplayaraq “Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti” (2000), “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” (2002), “Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi” (2005), “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” (2011), “Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti” (2012), N.Mustafa ilə birlikdə “Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması” (2021), “Qədim Azərbaycan şəhəri - İrəvan” (2023) adlı kitablarını elm aləminə təqdim etmişdir. Bu əsərlər minilliklər boyu Qərbi Azərbaycanda yaşamış, 1988-ci ildə deportasiya olunan Azərbaycan türklərinin dilində işlənən sözlərin, yer-yurd adlarının, və s. lüğətidir. İ. Bayramovun 2011-ci ildə nəşr olunan “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” adlı dərs vəsaiti bütövlükdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin materialları əsasında yazılmışdır. İ. Bayramov ilk növbədə Qərbi Azərbaycan şivələrinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində yerini müəyyənləşdirir. Əsərdə Qərbi Azərbaycan şivələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salan alim Qərbi Azərbaycan şivələri ilə bağlı tədqiqatların monoqrafik yolla 3 istiqamətdə aparıldığını göstərir: 1. Qərbi Azərbaycanın, yəni indiki Ermənistan ərazilərindəki şivələrin ümumi şəkildə tədqiqi; 2. Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin şivələrinin tədqiqi; 3. Konkret bir kəndin şivəsinin tədqiqi [1; 8]. Eyni zamanda “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində vaxtilə Qərbi Azərbaycanda yaşamış Azərbaycan türklərinin dilində işlənən sözlərin lüğəti təqdim edilir. Əsərdə Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin sərhədləri müəyyənləşdirilməklə, bu sərhəddə müşahidə olunan söz və terminlər nümunələrlə izah olunur. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, eləcə də Dərbənd, Təbriz dialektlərində işlənən leksik vahidlərlə müqayisə edilir.

İ. Bayramovun elmi yaradıcılığında Qərbi Azərbaycandakı yer adları, oronimlər, hidronimlər və topladığı digər faktik materiallar mühüm bir yerə sahibdir. “Həqiqətin onomastikası” əsərində hazırkı Ermənistan Respublikası ərazisində azərbaycanlıların tarixən yaşadığı və hazırda adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri, başqa sözlə, təxminən 1700 onomastik vahid haqqında tarixi və elmi məlumat ensiklopedik lüğət şəklində öz əksini tapmışdır. Lüğətə Qərbi Azərbaycan ərazisində ləğv edilmiş və ya dağıdılmış 499 kənd, adları dəyişdirilmiş 704 yaşayış məntəqəsi, 116 hidronim, 231 oronim, 137 yaylaq və qışlaq, eyni zamanda İrəvan xanlığının mahal, sultanlıq və əyalətləri haqqında məlumat daxil edilmişdir.

İ. Bayramov Qərbi Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi sayılan İrəvan şəhəri haqqında, onun onomastik vahid kimi təhlilinə dair bir sıra məqalələr yazmış, bununla bağlı fikirlərini 2023-cü ildə nəşr olunmuş “Qədim Azərbaycan şəhəri - İrəvan” adlı kitabında ümumiləşdirmişdir. Əsərdə Qədim türk yaşayış məskəni olan İrəvan şəhərinin tarixi haqqında, onun etnik tərkibi, ədəbi mühiti, dövrü mətbuatı, kitab nəşri və maarifi haqqında bəhs edilmiş, İrəvan toponimi etimoloji cəhətdən təhlil edilmiş, İrəvan şəhərinin urbonimləri, İrəvan şəhərinin tarixi abidələrinin onomastik vahid kimi izahı verilmiş, İrəvan yörəsi şivələrinin lüğəti təqdim edilmişdir. Əsərdə İrəvan şəhərinin urbonimlərinin - məhəllə, məscid, bağ, bazar adlarının tarixi haqqında yazan müəllif bu xüsusi adların bütövlükdə Azərbaycan toponimikasını özündə əks etdirdiyini qeyd edir. İrəvan şəhərinin küçə və döngə adlarını araşdıran alim vurğulayır ki, 1917-ci ilə qədər həmin adlar Azərbaycan türklərinin həyat və məişətini ifadə etsə də sonradan dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz olunmuşdur. Kitabda azərbaycanlılara məxsus Erebus məscidi, İrəvan məscidi, Xan sarayı, Qırmızı körpü, Sərdar məscidi, Şah Abbas məscidi, Dəmirbulaq məscidi, Göy məscid və digər İrəvan şəhərinin maddi mədəniyyət nümunələri haqqında məlumat öz əksini tapmış, Abbasdərə, Dərəkənd, Dəlmə, Xosrovabad, Qızılqala, Siləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Bağçalar, Dəmirbulaq, Bөрkçülər və s. məhəllələrinin adları təhlil edilmişdir.

“Toponimlər mənə etibarilə mənsub olduqları xalqın tarixi, etnoqrafiyası, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı və yaşadığı ərazinin təbii şəraiti ilə bağlı olur” [5; 29]. Toponimlərin semantik spesifikasiyi onunla səciyyələnir ki, müəyyən bir obyektə adlandırması ilə yanaşı, bu coğrafi adlar həm də cəmiyyətin inkişafının sosial və tarixi amillərini özündə əks etdirir, mütləq mənada iz qoyaraq keçmişdən bu günə ideoloji körpü salır. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin,

eləcə də digər onomastik vahidlərinin dərindən araşdırılması Qərbi Azərbaycan ərazisinin tarixi haqqında məlumat əldə etmək üçün mənbə kimi böyük önəm daşıyır.

Summary

DIALECTS AND DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE, WESTERN AZERBAIJAN, DIALECT LEXICON, LEXICOGRAPHY, RESEARCH HISTORY

The article reviews the history of lexicographic research of Western Azerbaijani dialects and reflects a general picture of significant research works in the field of lexicography of Western Azerbaijani dialects. Our main goal in this study is to study lexicographic research on Western Azerbaijani dialects in Azerbaijani linguistics, to study dictionaries reflecting toponyms of Turkic origin of Western Azerbaijan, to follow the views of scholars on the history of those onomastic units and lexical units, and to investigate the traces of lexical units belonging to the ancient Turkic lexicon in these dialects in dictionaries reflecting Western Azerbaijani dialects at the linguistic level.

Keywords: *Dialects and dialects of the Azerbaijani language, Western Azerbaijan, dialect lexicon, lexicography, history of research*

Резюме

О ДИАЛЕКТАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

В статье рассматривается история лексикографических исследований западноазербайджанских диалектов и говоров, а также отражается общая картина значимых исследовательских работ в области лексикографии западноазербайджанских диалектов. Нашей основной целью в данном исследовании является изучение лексикографических исследований, связанных с западноазербайджанскими диалектами в азербайджанском языкознании, изучение словарей, отражающих топонимы тюркского происхождения Западного Азербайджана, прослеживание взглядов ученых на историю этих ономастических единиц и лексических единиц, а также исследование следов лексических единиц, относящихся к древнетюркской лексике, в словарях, отражающих западноазербайджанские диалекты, в этих диалектах на лингвистическом уровне.

Ключевые слова: *Диалекты и наречия азербайджанского языка, Западный Азербайджан, диалектная лексика, лексикография, история исследования*

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 440 s.
2. Bədəlova A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti, Ankara: 2023, 314 s.
3. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. Bakı, 2009, 192 s.
5. Əliyev V. *Azərbaycan toponimiyası*. Bakı: 1999, 278 s.
6. Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. Fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 28 s.
7. Hüseynova M. XIX – XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Avtoreferat, Bakı- 2017, 55 s.
8. Məmmədov N.G. Toponimika (dərslük). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA OYUNLARIN LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Günəl ŞAMİLOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktou

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: gunel.shamilova.r@bsu-uni.edu.az,

ORCID ID:0000 0002-3538-2390

Rauf QULİYEV

Magistr, Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: raufq2003@gmail.com,

ORCID ID:0009-0001-7284-4021

Bir xalqın mədəni kimliyi onun dilində, şifahi xalq ədəbiyyatında, nəğmə və oyunlarında nəsilədən nəslə ötürülərək qorunub saxlanılır. Xüsusilə uşaq folkloru bu yaddaşın formalaşdığı ilkin mərhələ olmaqla yanaşı, həm də dilin və mədəniyyətin təbii ötürücüsü kimi çıxış edir. Qərbi Azərbaycan bölgəsinin zəngin folklor mühiti çərçivəsində uşaq oyunları mühüm yer tutur. Bu oyunlar, sadəcə, əyləncə vasitəsi deyil, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, məişətini, əxlaqi və sosial dəyərlərini əks etdirən kulturoloji göstəricilər kimi də çıxış edir.

Azərbaycanın ənənəvi xalq oyunları zəngin mədəni irs nümunəsi olaraq uşaqların fiziki inkişafı ilə yanaşı, onların komanda ruhunu və təfəkkürünü formalaşdırır. Bu oyunlar arasında xüsusi maraq doğuran oyunlardan biri də **“Qidiyol”** oyunudur. “Qidiyol” (Lənkəranda “Lingilingi”, Türkiyədə “Sek-sek”) yerə təbaşirlə kvadratlar çəkilib bir ayaqla tullanaraq oynanılır və “səkmək” feilinin semantikasına əsaslanır. Digər oyun, **“Ənzəli”** oyunudur ki, “ənsə” (boyun) anlayışı ilə əlaqələndirilir və oyun iştirakçılarının bir-birilərinə toxunmadan boyun nahiyyəsindən atlanması ilə təsvir olunur. Bu termin eyni zamanda xalq musiqisi və rəqsində də qorunub saxlanılır.

Fiziki güc və çeviklik tələb edən **“Dirəddöymə”** oyunu isə “dirə” (qayıq və ya diz) anlayışı ilə bağlıdır və müasir döyüş sənətlərinə bənzər xüsusiyyətləri ilə seçilir. **“Nək gələ”** oyunu poetik və ritmik struktura malik olmaqla yanaşı, “nək” və “tək” sözləri arasında fonetik və məcazi kontrast yaradır. **“Hiltopağac”** oyunu isə kəndlərdə torpaq səthində oynanılan “hil” (top) və “topağac” (taxta dəyənək) anlayışlarına əsaslanan stratejiyalı bir oyundur [2, s. 373]. **“Libə-libə”** oyunu isə torpağa qazılan çuxurlara topun yönəldilməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur.

Qərbi Azərbaycan folklorunda xüsusi yerə malik olan qədim xalq oyunlarından biri də **“Çilingağac”** oyunudur. Bu oyun Qərbi Azərbaycanda “Mələk-dümbələk” adı ilə də tanınır. Uşaq oyunları sırasında yer alan bu oyun Azərbaycanın digər bölgələrində də müxtəlif adlarla oynanılmışdı; məsələn, Yevlax dialektində sözün “çilməçili[x’]” variantına da rast gəlinir [5, s. 102]. Naftalan folklorunda isə eyni zamanda “Tözmərə” adı ilə də tanınır, Türkiyədə isə “çelik-çomak” adı ilə məşhurdur.

“Çilingağac” oyununun adındakı “çiling” komponentinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “çəlik/çilik” şəkli də verilir və hər üç sözün mənası “əlağacı, əsa; əkilmək üçün qısa kəsilmiş budaq” deməkdir [6, s. 463; 483]. “Çəlik” sözü eyni zamanda Məgri dialektində çəli[x’] şəklində işlənir və əkilmək üçün kəsilmiş tənək çubuğuna deyilir [5, s. 94]. Bu fakt sözün qədim türk dilləri ilə ortaq olduğunu göstərir. Çiling komponentinə Azərbaycan dilinin dialektlərində “calaq, qələm” (Quba, Şamaxı), “nağara çubuğu” (Zaqatala) mənalarına da rast gəlinir [5, s. 102]. Qeyd edək ki, dialektə çili[x’] variantı da işlənir, evin tavanındakı tirlərin üstünə düzülən gödək ağaclara deyilir. Oyundakı “ağac” komponenti isə mürəkkəb sözün ikinci tərəfi olaraq “çomaq” anlayışına uyğun gəlir. Bəzi söyləyicilər oyunun çiling və toxmaq (çomaq) vasitəsilə icra edildiyini vurğulayırlar.

Çiling müxtəlif sərt ağac növlərindən hazırlanırdı. Ən çox istifadə olunan ağac növlərinə murdaşa (bugünkü dildə murdarça), yulğun, heyva, tut və digər sərt ağaclar daxil idi. Həm çilingin,

həm də onu vuran çubuğun – çomağın hazırlanması və material seçimi oyunun keyfiyyəti və gedişatı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Oyun bir neçə əsas mərhələdən ibarət olurdu. Əsas mərhələlər aşağıdakılardır:

1) toxmaq vurmaq; 2) altdan qaldırma; 3) yanmama; 4) işlətmə; 5) [cılığ] vuruşu.

Cılığ/çilik/çəlik/çiling variantlarının mənası sözün kök morfemi cil/cığ köklərinin – “ağac kökü, ot, bitki növü” mənaları ilə bağlı olaraq oyunun ağac komponenti ilə əlaqələndirilməsinə imkan verir.

Bu mərhələlərlə yanaşı, oyun prosesinə mənə və dinamiklik qatan yarım-mərhələlər də var idi, məsələn: qara-qura, topuq-qara, yellə və s.

Çilingağac oyunu zəngin dil materialı ilə də diqqəti cəlb edir. Bu oyun terminologiyasında maraqlı anlayışlardan biri də “put” ifadəsidir. “Put” oyunçunun çilingi havaya qaldıra bilməyərək yerə salması halını bildirir. Əgər oyunçu ardıcıl üç dəfə put edərdisə, o, oyundan kənarlaşdırılırdı. Xalqın bədii təfəkkürünü əks etdirən ifadələr oyunun məzmununda öz əksini tapmışdır. Məsələn, “oldum iki qarın” ifadəsində “qarın” sözü “can” mənasında işlədilərək, oyun zamanı baş verən bu hal poetik şəkildə ifadə olunur. Xüsusilə “yellə” mərhələsində uduzan oyunçuya “boğuldu”, put edərək uduzana isə “yandı” deyilməsi xalq dilində bədii obrazlılığın oyun mühitinə necə sirayət etdiyini göstərir. Bu cür ifadələr folklor düşüncəsinin oyunlar vasitəsilə necə yaşadıldığını və qorunduğunu göstərir.

Beləliklə, çilingağac oyunu həm xalqın məişətində mühüm yer tutmuş, həm də dil və mədəniyyət yaddaşının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Digər bir oyun **“Aşıq” oyunu** türklərin ən qədim və zəngin ənənəyə malik xalq oyunlarından biri hesab olunur. Bu oyun təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həm də türklərin həyat tərz, məişəti haqqında da önəmli linqvokulturoloji məlumatlar verir. Aşıq oyununun əsas məqsədi bir tərəfdən uşaqların bacarıqlarını inkişaf etdirmək, digər tərəfdən isə onların cəmiyyət içərisindəki rollarını formalaşdırmaq olmuşdur.

Xüsusilə Qərbi Azərbaycan bölgəsində bu oyun geniş yayılmış, müxtəlif ad və formalarla tanınmışdır: “Xan və gizir”, “Qalaqurma”, “Ləpik-qoza” və s. Oyunun müxtəlif növləri – “sultan, cız, qala” və s. adlarla oynanılmışdır.

Aşıq oyunu həmçinin türklərin əsas məşğuliyyəti olan kənd təsərrüfatı, xüsusən maldarlıq ilə sıx bağlı idi. “Aşıq” termini bu kontekstdə hərəkətli, oynaq sümüyü mənasında işlənir. Oyunda istifadə edilən “aşıq” qoyun, keçi və ya inəyin arxa ayağının incik sümüyü ilə bud sümüyünü birləşdirən kiçik sümük parçasıdır. Bu sümükdən uşaqlar oyun üçün istifadə edirdi, “aşıq” sözünün mənası “oynaq, hərəkət edən” deməkdir. Bu sözə M.Kaşğaridə arpası at aşması (arpasız at qaçmaz) cümləsində rast gəlirik. B.Əhmədov qeyd edir ki, “burada aşmaq “hərəkət etmək” anlamını əks etdirir” [12, s. 26]. Türk dillərində aşıq sözünün aşık/oşık/oşiq variantlarına da rast gəlirik. Qeyd edək ki, monqol dilində işlənən şo [şoo] -şö sözü də “oyun zəri, sümükdən hazırlanmış daş, aşıq” mənasında işlənir [18, s. 1167]. Qədim türk dillərində “su” sözü işlənmişdir ki, mənası “uzatmaq”, “atmaq” deməkdir [22, s. 512]. Beləliklə, “aşıq” sözünün tərkibində şo/oş/aş köklərində a-o səs dəyişmələri, sözün kök variantları bizə bu sözlərin eyni kökdən törədiyini, hərəkət semantikasi daşdığını deməyə imkan verir.

Bu oyun göstərir ki, türklərin həyat tərz, heyvandarlıqla sıx bağlı olmuş və bu sahə uşaqların oyunlarına da təsir etmişdir. Oyun zamanı çox sayda aşıq sahibi olmaq var-dövlət rəmzi hesab edilirdi. Bu o demək idi ki, ya ailənin çoxlu mal-heyvanı, ya da əlavə aşıq almaq üçün kifayət qədər maddi imkanı vardı.

Aşıq oyununda aşığın müxtəlif hissələri fərqli adlarla tanınırdı: alçı – sümüyün girintili-çıxıntılı hissəsi, toxan – sümüyün düzən tərəfi, bök – sıgallı, cilalanmış tərəfi, cik – aşığın arxa tərəfi.

B.Əhmədov qeyd edir ki, “alçı” sözü aşıq-aşıq oyununda sümüyün dörd tərəfindən birinin adıdır, cik sözü də bu sözün dəyişmiş formasıdır. Bəzən “cikinə-bikinə bələd olmaq” deyirik ki, ehtimal olunur, bu ifadə də aşıq oyunu əsasında yaranmışdır. Alim bildirir ki, “bök/bik” sözü də aşığın tərəflərindən birinin adıdır və oyunda aşığı atmaq məharəti əsasdır: necə atasan ki, cik üstünə

düşə, necə atasan ki, bik üstünə düşə! “Cikinə-bikinə bələd olmaq” frazeoloji birləşməsi “hiyləsini, ustalığını, məharətini yaxşı bilirəm” deməkdir [12, s. 17].

Eyni zamanda xüsusi şəkildə hazırlanmış və içi qurğuşunla doldurulmuş iri aşıq növü “saqqa” (baş aşıq) adlanırdı. Aşığın buynuzlarını yerə qoyub dik dayanması vəziyyətinə isə “hompə” deyilirdi. Onu da qeyd edək ki, bəzi türk dillərində bu oyun “ompa” adı ilə də adlandırılmışdır. Həddindən artıq cilalanmış və hər zaman alçı üzündə dayanan aşıqlara isə “telan” deyilirdi.

Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində aşıq oyununda “aşıq” sümüyü “saqqa” sözü ilə də ifadə olunur. “Saqqa” sözü bir çox dialektə – Cəbrayıl, Cəlilabad, Oğuz, Salyan, Lənkəran, Göyçay və s. dialektlərində aşıq oyununda oynanılan iri seçmə aşıq sümüyü mənasında işlənir. Lakin bəzi dialektlərdə “Saqqadayam” (Qax dialekti), “Saqqaqoz” (Oğuz, Göyçay dialektləri) kimi qozla oynanılan oyun adlarının da tərkibində rast gəlik [5, s. 416]. Bu da onu göstərir ki, aşıq oyunu yalnız sümüklə deyil, daş və qoz kimi digər vasitələrlə də oynanırmış.

Türk dillərində bu oyunla bağlı hətta frazeologizmlər də yaranmışdır. Aşıq oyunun mahiyyəti Azərbaycan dilində “aşığı (maçası) alçı durmaq”, özbək dilində “oşuki alçı kelivatidu”, “oşığı alçı”, uйğur dilində “oşuki alçı kopmak”, türk dilində “aşığı bey (cuk/çuk) durmaq” variantlarında işlənən frazeoloji vahidlərdə öz əksini taparaq məcazi anlamda “işləri düz getmək, bəxti gətirmək” mənalarında işlənəlməkdədir [20, s.170].

Sadaladığımız türk dillərində “alçı” sözü aşığın oyuq tərəfinə deyilir və bu oyunda aşığı alçı duran şəxsi xan seçərmişlər. Beləliklə də “bəxti gətirmək” anlamında frazeologizmlər yaranmışdır. Bu fakt onu göstərir ki, frazeoloji vahidlər xalqın milli kimliyinin gizli daşıyıcılarıdır.

Bundan başqa, “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərində də bu oyun haqqında bir çox fakta rast gəlinir ki, bu da onun çox qədim köklərə malik olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, “Aş sakkaları teper tokuş deǧmeleri benim” şəklində rast gəldiyimiz bu cümlə “aşığın daşa, çöpə, ayağa dəydiyi zaman qarşı tərəf aşığı almaq üçün hər hansı bir haqq iddia etməməsidir”. Bundan başqa, aşıq oyunları oynanıarkən “alçı, bök, cık, çık, çulgur, kazak, mimik, saka, şökümek, tohan” kimi terminlərdən də istifadə edildiyi deyilə bilər [17, s. 89-90]. Bu qədim türk oyununun izinə həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlik. Dastanın ilk boyu olan “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda yazılmışdır: “Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər, sultanım, Dirse xanın oğlancığı, üç dəxi ordu uşağı meydanda aşuq oynarlardı” [13, s. 27].

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, aşıq (aşuq) oyunu qədim türk oyunu olmuşdur və Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə, Kərkük türkləri arasında indiyə qədər də oynanır.

Qərbi Azərbaycan bölgəsinin uşaqları arasında sevilən ənənəvi oyunlardan biri də **“Şuppa” oyunu** olmuşdur. Bu oyun da bölgəyə və yerli dialektə görə müxtəlif adlarla tanınır: “Ağac-ağac”, “Biz” və s.

Oyunun adlarından bəlli olur ki, burada əsas vasitə ağac çubuğudur. Şuppa oyunu xüsusiyyətlərinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunan qədim türklərin oxatma oyununa bənzəyir. “Şuppa” oyununda iştirakçılar palçıq və ya yumşaq torpaq sahəsinə bir ağac (şuppa) atır, digərləri isə öz uzun ağacları ilə palçığa batmış vəziyyətdə olan ağacı yıxmağa çalışırlar. Əgər vurulan ağac yerə yığılmazsa, bu vəziyyət “şaad” adlanırdı.

“Şuppa” termininin tərkibindəki şu hissəciyinə – kök morfemə Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən, “ensiz meşə zolağı”, “ağacın cavan zoğu”, “evin tiri”, “şax və ya kol-kosdan düzəlmiş çəpər”, “ting, ağac şitili” mənalarını verən şüv, şüvcə (qeyd edək ki, bu sözə İrəvan - Qərbi Azərbaycan dialektində rast gəlik), “şüvər”, “şupur” kimi dialekt sözlərinin tərkibində rast gəlik [5, s. 475-476]. Bundan başqa, “şüvül” sözü Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “uzun, düz ağac”, “şüy” sözü “cavan, nazik budaq, zoğ” kimi izah edilmişdir [7, s. 249]. Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, “şuppa” sözü məhz ağaclarla bağlı yaranmışdır.

Daha bir ehtimal isə qədim türk dillərində işlənən “su” sözü ilə bağlıdır. Bu barədə yuxarıda bir qədər danışmışıq. Qeyd edək ki, monqol dilində hədəfi vuran oxun çıxardığı səs anlamında şob-[şov] sözü də mövcuddur [18, s. 1167]. Su/şo/sı variantları və onların semantikasi da “şuppa” oyununun “ox atmaq”, “ağac atmaq” mənaları ilə bağlılığını ehtimal etməyə əsas verir.

Beləliklə, oyunun adında qədim türkcə söz köklərinin qorunub saxlandığını görmüş oluruq.

“Şuppa” oyunu bölgələrdə “Mıx oyunu” (müəllif G.Şamilova) kimi də tanınır. Türkiyədə isə bu qədim oyuna “Çivi oyunu” da deyilir. Türk mənbələrində bu oyunun, əsasən, çivi və ya çakı ilə oynanıldığı qeyd olunur. “Çakı” sözü Türkiyə türkcəsində “bıçaq” mənasını verir, bu söz Meğri şivələrində cib bıçağı mənasını verən “çaqqı” formasında istifadə olunmaqdadır [5, s. 86]. Lakin çaqqı və ya çivi, yəni mismar sonradan yarandığı üçün qərbi azərbaycanlılar qədim variantı qoruyaraq bunu müxtəlif ağaclardan hazırlanan oxlarla oynamışdılar.

Həmçinin, bu oyun Türkiyədə oynanılan “Kazık” oyununa da uyğun gəlir. “Şuppa”da olduğu kimi “Kazık” oyununda da ağaclardan istifadə olunur. Yaşar Akdoğanın “Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə” böyük sözlük kitabında “kazık” sözü Azərbaycan dilinə “paya” şəklində tərcümə edilmişdir [16, s. 184]. “Paya” kəlməsi Azərbaycan dilinin bir çox dialektlərində “eyvan sütunlarının başına qoyulan taxta”, Gədəbəy, Tovuz dialektində isə “hörgü tamamlanarkən divarına üstünə qoyulan ağac” mənasında işlənir.

“Şuppa” oyunu təkcə uşaqların əyləncəsi olmaqla qalmamış, həm də onların çeviklik, hədəfi düzgün nişan almaq bacarıqlarını inkişaf etdirmişdir. Eyni zamanda bu oyun vasitəsilə xalqın qədim idman və əyləncə mədəniyyətinin izləri müasir dövrə qədər çatdırılmışdır.

Qərbi Azərbaycan folkloruna məxsus uşaq oyunları xalqın mədəni-mənəvi sərvətini əks etdirən dəyərli nümunələrdir. Bu oyunlar təkcə əyləncə vasitəsi deyil, eyni zamanda uşaqların sosiallaşmasına, dil bacarıqlarının inkişafına və dünyagörüşlərinin formalaşmasına xidmət edir. Oyun mətnlərində işlənən sözlər, ifadələr, təsvirlər və nitq formaları dilin arxaik qatlarını yaşatmaqla yanaşı, onun milli xüsusiyyətlərini də nümayiş etdirir. Folklorun bu sahəsi uşaqların milli kimlik şüurunun formalaşmasına təsir göstərir və onların gələcəkdə cəmiyyətə uyğun vətəndaş kimi yetişməsinə zəmin yaradır. Bu səbəbdən oyunların linqvokulturoloji baxımdan tədqiqi həm Azərbaycan dili, həm də xalqın mənəvi irsinin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Summary

LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF GAMES IN WESTERN AZERBAIJAN FOLKLORE

In Western Azerbaijani folklore, children's games are not only a means of entertainment but also act as a rich source in which the language, culture, and worldview of the people are embodied. Games such as chilingagaj, ashig-ashig, shuppa, anzali, diredöyma, hiltopagaj, libe-libe, qidiyol are carriers of ancient Turkic and Azerbaijani culture both in linguistic and cultural terms. Through these games, children mastered not only their physical skills but also national-moral values and form social relations. The study of this branch of folklore proves once again that the identity, historical memory and cultural values of the people are transmitted, and lived from generation to generation through folklore samples in the purest and most vivid way.

Keywords: *children's games, linguoculturological, chilingagaj, ashig-ashig, shuppa.*

Резюме

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИГР В ФОЛЬКЛОРЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Детские игры в западноазербайджанском фольклоре не ограничиваются лишь средством развлечения, но также выступают как богатый источник, в котором отражаются язык, культура и мировоззрение народа. Такие игры, как «Чилингагач», «Ашыг-ашыг», «Шуппа», «Энзэли», «Дирядёймя», «Хилтопагач», «Либя-либя», «Гидийол», являются носителями как языковых, так и культурологических элементов древнетюркской и азербайджанской культуры. Через эти игры дети осваивают не только физические навыки, но и национально-духовные ценности, а также формируют социальные отношения. Изучение этой области фольклора ещё раз доказывает, что идентичность народа, историческая память и культурные ценности наиболее ярко и подлинно передаются от поколения к поколению именно посредством фольклорных образцов.

Ключевые слова: детские игры, лингвокультурологический, чилингагач, ашыг-ашыг, шунпа.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA. Folklor İnstitutu. Qərbi Azərbaycan folkloru. I cild. Bakı, 2023, 400s.
2. AMEA. Folklor İnstitutu. Qərbi Azərbaycan folkloru. II cild. Bakı, 2023, 414s.
4. AMEA. Folklor İnstitutu. Naftalan folklor örnəkləri. I cild. Bakı, 2024, 256 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 712s.
8. Azərbaycan folklor antologiyası. XV kitab. Dərələyəz folkloru. Bakı, Səda, 2006, 474s.
9. Azərbaycan folklor antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru. Bakı, “Səda”, 1999, 768s.
10. Azərbaycan folklor antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru. Bakı, “Səda”, 2003, 476s.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru. Bakı. “Səda”, 2004, 471s.
12. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2017, 288s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376s.
14. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 400 s.
15. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 202s.

Türk dilində:

16. Akdoğan Y. Türkiye türkçesinden Azerbaycan türkçesine büyük sözlük. İstanbul, “Deniz kitabevi”, 2000, 462 s.
17. Alan S. Dîvânü lugâti't-türk'te spor ve rekreatif faaliyete ilişkin terimler. Spor ve Rekreasyon araştırmaları kitabı 1. “Çizgi kitabevi”, 2019, 86-109s.
18. Lessing D. Ferdinand. Çeviren: Karaağaç G. Moğolca-Türkçe sözlük. II cilt. Ankara, “Türk dil kurumu”, 2003, 1087s.
19. Oğuz Ö.M, Beden D. 2005 yılında Çorumda yaşayan geleneksel çocuk oyunları. Ankara, 2006, 64s.
20. Şamilova G.R. Türk kültürünü yansıtan frazeoloji birimler üzerine. “Science and Education: yesterday, today, tomorrow”, Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr olunmuş elmi simpoziumun materialları. Stokholm (İsveç), 2021, 167–172s.
21. Tietze A. Tarihi və etimoloji Türkçe lügati. I baskı. İstanbul, 2002, 763s.

Rus dilində:

22. Древнетюркский словарь (редакторы: В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак.). Ленинград, «Наука», 1969, 676с.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU, ABİDƏLƏRİ, TOPONİMLƏRİ

Həcər ATAKİŞİYEVƏ

Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutu, böyük laborant

E-mail: heceratakiyeva1@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-1296-0447

Qərbi Azərbaycanda minilliklər boyu mövcud olan tariximiz dədə-baba torpaqlarımızdakı tarixi sübutlarla və milli mənsəbiyyətimizlə beynəlxalq müstəvidə sübut olunmuşdur. Qərbi Azərbaycanın Oğuz eli, azərbaycanlıların yurdu olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut edən mənbələr Qərbi Azərbaycandakı yaşam tariximizi, mədəni, dini abidələrimizi, qədim tikililərimizi, ədəbi mühitimizi, mədəniyyətimizi, folklorumuzu, toponimlərimizi, ictimai-siyasi həyatımızı, milli şüurumuzu, maarifpərvər şəxsiyyətlərimizi, qəzet və jurnallarımızı Azərbaycan xalqının milli

varlığının, düşüncəsinin təzahürü kimi qəbul edir. Qərbi Azərbaycanın ədəbi mühiti xeyirxahlığı, nəcibliyi ilə millətə xidmət etməyi bacaran, gözüaçıq, savadlı gənclər yetişdirmişdir. Qərbi Azərbaycanın abidələrinin tarixindən və özünəməxsus xüsusiyyətindən açıq şəkildə görünür ki, bu tarixi abidələr bütünlüklə Azərbaycana məxsusdur. Qərbi Azərbaycanda hər dağın, dərənin, düzün, döngənin, cığırın, bulağın, çayın, qayanın, daşın, mahalın, arxın qədim tarixi azərbaycançılığı özündə əks etdirir. Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, folkloru, abidələri, toponimləri millətin milli qürurunu və qəhrəmanlığını özündə təcəssüm etdirir. Qərbi Azərbaycanın folkloru əcdadlarımızın minilliklər boyu burada yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərdən qidalanaraq həm şifahi, həm də yazılı şəkildə inkişaf etmişdir. Qərbi Azərbaycanın folklor nümunələrində yerli əhalinin folklor ənənələri, xüsusən də oğuzlarla bağlı əfsanə və rəvayətləri özünü əks etdirir. Qərbi Azərbaycan lokal və regional şəraitdən asılı olaraq fərqli coğrafi mühiti sayəsində yaddaşlardan silinməyən zəngin folklor materiallarına malikdir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın folklor nümunələri tarixi yaddaşımızın və epik təfəkkürümüzün semantikasının öyrənilməsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir və regionun folkloru toponimik əfsanələrlə zəngindir və bu əfsanələr özlərində qədim yurd yerlərimizin adlarını mühafizə edib saxlayır. Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, folkloru, abidələri, toponimləri həmin ərazilərin tarixən türklərə məxsusluğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir. Belə ki, folklorun etnoregional xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Qərbi Azərbaycanın yerli əhalisinin zəngin təxəyyülü sayəsində folklor, mif, əsəirlər, nağıllar, poetik nümunələr, rəvayətlər ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirə bilmişdir. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzur, Göyçədən Zəngibasara qədər olan ərazilərdə yaşayan türk soylu azərbaycanlılar bu müqəddəs yerlərin tarixçəsini özündə yaşadan onlarla folklor nümunələrini nəsil-dən-nəslə ötürmüşdülər. Qərbi Azərbaycanın Vedibasara, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şorəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmsəddin kimi bölgələri tarixi, mədəniyyəti, folkloru, abidələri, toponimləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini zənginləşdirmişdirlər. Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəni irsi, toponimləri, folkloru daim tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və ümumtürk kontekstində böyük əhəmiyyət daşımışdır. Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini özündə əks etdirən Novruz bayramı ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geniş qeyd olunaraq, zəngin folklor nümunələri ilə olduqca zəngindir və yerli əhali tərəfindən böyük təntənə və regional özünəməxsusluqlarla keçirilirdi. Tədqiqatçılar üçün Qərbi Azərbaycanın ədəbiyyatının və mədəniyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın toponimləri türk mənşəlidir və bu türk mənşəli toponimləri coğrafiya, tarix və dilçilik kontekstindən elmi-nəzəri əsaslarla araşdıran zaman tarixi toponimlərinin tam əksəriyyətinin türkmənşəli olduğu əsaslı mənbələr əsasında öz təsdiqini tapmışdır. Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, folkloru, abidələri, toponimləri türk mədəni sisteminin tarixi-estetik mahiyyətini bir bütöv halında özündə ehtiva edərək türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərin düzgün müəyyənləşdirilməsində, türk tarixinin və mədəniyyətinin sistemli tədqiq olunaraq zəngin və rəngarəng bir sistemə malik olmasının sübut olunmasında böyük rola malikdir. Qərbi azərbaycanlıların yaşadığı Zəngəzur və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsi olduğu üçün bu regiondakı mədəniyyətimizin və maddi abidələrimizin Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixini, soykökünü elmi şəkildə öyrənməkdə, elin, obanın, xalqın tarixinin araşdırılmasında əvəzsiz mənbədir.

Şəfəq Nasir “İrəvandakı dini-mənəvi və tarixi abidəmiz: Göy Məscid” məqaləsində Qərbi Azərbaycanın tarixini, mədəni irsini, toponimlərini, folklorunu geniş şəkildə analiz etmişdir. “Müxtəlif vaxtlarda tarixçi alimlərin, tədqiqatçıların bir sıra abidə və məbədgahlarla yanaşı, Göy Məscidlə bağlı araşdırmaları ortaya çıxıb. Bu sətirlərin müəllifi də həmin məscidlə bağlı tədqiqat xarakterli yazı ilə mətbuatda çıxış edib. İndi mövzuya yenidən qayıtmaqla Hüseynəli xan Məscidinin tikildiyi tarixdən başlamış, fəaliyyət göstərdiyi zamanlarda bu məbədgaha edilən maddi, mənəvi basqılarla bağlı 100 ildən də bir qədər əvvəl yazılmış mükəmməl bir məqaləyə diqqət çəkmək, münasibət bildirmək niyyətindəyik. Xatırladaq ki, Göy Məscid haqqında “Təhvil” imzası ilə yazılmış məqalənin müəllifi XX əsrin əvvəllərində İrəvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi, şair, yazıçı-publisist, felyetonçu, “Bürhani-həqiqət” jurnalının redaktoru və baş

yazarı Əli Məhzun Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimovdur. Təhvilin adıçəkilən jurnalda dərc etdirdiyi bu məqalədə məqsədi İrəvanda “Göy Məscid”ə sahib çıxmağa çalışan üzdənirəq ermənilərin məzkur məscid haqqında uydurduğu yalanları ifşa etmək olmuşdu. Məqalə “Bürhani-həqiqət”in 1 yanvar 1917-ci ildə dərc edilib. İlk olaraq qeyd etməliyik ki, Təhvilin məscidlə bağlı yazısında məlumatlar çoxfaktlıdır” [2; 23].

Qərbi Azərbaycanın qədim dövrə aid toponim və etnonimləri bu torpaqların ən qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır. Ulu, abidələri, toponimləri Azərbaycan xalqının tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub, ən qədim qatlarını mühafizə edib saxladığı üçün bu türk mənşəli tarixin tədqiqi indiki dövrdə də çox aktualdır. Azərbaycan dilində işlənən coğrafi terminlər Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş, Azərbaycan xalqının türk mənşəli toponimlərinin araşdırılması sayəsində türkologiya elmi son dərəcə inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini linqvistik izahlarına xüsusi yer vermiş və ərazidə yaşamış türk tayfalarının toponimlərini ətraflı şəkildə təhlil edərək, xarakterlərinə uyğun olaraq ümumiləşdirmiş və sistemləşdirmişdirlər.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiq edilərək, onların tarixilik səciyyəsinin müəyyənəşdirilməsi nəticəsində, ümumilikdə, Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Ərazinin türk mənşəli toponimləri özündə Qərbi Azərbaycanda yaşamış Azərbaycan türklərinin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini dolğun bir şəkildə əks etdirir və regionun türk mənşəli toponimləri çox qədim tarixə malik olduğu üçün xalqımızın qədimdən məskunlaşdıqları əraziləri müəyyənəşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin formalaşmasında Azərbaycanın dil tarixinin, dialektologiyasının, onomalogiyasının mühüm rolu vardır və bu türk mənşəli toponimlərin araşdırılmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqində tarixi-müqayisəli metodla yanaşı etimoloji metoddan da istifadə olunmuşdur. Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərin doğruluğunu azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşaması sübut etmişdir. Belə ki, bu prosesdə tarixçilərin, coğrafiyaçıların, filoloqların çox əhəmiyyətli və dəyərli tədqiqatlarının rolu danılmazdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir, belə ki, etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında formalaşırlar və türk etnoslarının Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamasını birbaşa təsdiq edirlər.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər arasında etnotoponimlərinə sayının az olmamasında müxtəlif türk etnoslarının, xüsusilə oğuzların bu ərazilərin yaşamasının rolu olduqca çoxdur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi son dərəcə aktual mövzu olaraq regionda azərbaycanlıların məskunlaşmalarının tarixi və miqyası barədə müxtəlif səpkili faktların aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimləri linqvistik aspektdən təhlil edib və xüsusiyyətlərini araşdıraraq türk mənşəli etnonimlərin ümumi mənzərəsini şərh etmişdirlər. Azərbaycan tədqiqatçıları tədqiqat işlərində Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini müqayisəli, müqayisəli-tarixi metoddan, areal, genetik, deskriptiv, kartoqrafik, struktur, etimoloji və tipoloji təhlil üsullarından istifadə etmişdirlər. Belə ki, türk mənşəli etnotoponimlərin leksik-semantik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə öyrənilmiş və tarixi-coğrafi aspektdən qiymətləndirilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində türk mənşəli etnotoponimlərin və toponimlərin zənginliyi və qədimliyi mühim əhəmiyyət daşıyır. Qərbi Azərbaycanın türk yurdu olması Orxon-Yenisey abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, M. Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın ən qədim və zəngin bölgələrindən biri olan Qərbi Azərbaycanın qədim tarixinin tədqiq və təbliğ edilməsi Ümummili Lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın əhalisi, ərazisi, coğrafiyası, elm və təhsili, folkloru, görkəmli şəxsiyyətləri, tarixi abidələri haqqında yüzlərlə tədqiqat işləri yazılmışdır. Nərgiz Qəhrəmanova; “Cəbi Bəhrəmov: “Qərbi Azərbaycan tarixi ilə bağlı mənbələrin toplanması, analizi və elmi dövriyyəyə gətirilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir”” adlı məqaləsində Qərbi Azərbaycanla bağlı aparılan

tədqiqatların əsas istiqamətlərini belə analiz etmişdir. “1918-ci ildə İrəvan şəhəri və onun ətrafında olan torpaqlar ermənilərə verilərək Azərbaycan xalqının fikri öyrənilməyib, sorğu və ya referendum keçirilməyib, qərar qəbul edilərkən oradan seçilən üç deputatın - Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nəriman bəy Nərimanbəyovun etirazları qəbul edilməyib. Beləliklə, hər bir xalqın ümdə hüququ olan yaşamaq hüququ pozulub. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyası 1920-ci ildə Azərbaycanı işğal etdikdən sonra xalqımızın razılığı olmadan həmin ilin noyabr ayından 1929-cu ilin fevralın 18-dək 20.8 min kv.km Azərbaycan SSR ərazisini Ermənistan SSR-ə güzəştə gedib. Buna görə də, bu məsələ xalqımızın ümummilli probleminin bir hissəsidir. Qərbi Azərbaycan bütöv Azərbaycanın bir hissəsidir. Bütün bu qeyd olunan məsələlər Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında keçirilən görüşdə geniş müzakirə olunmuşdur. Görüşdə ölkə başçısının səsləndirdiyi əsas fikirlər həmin ərazilərin Azərbaycan xalqına qaytarılması, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi, ərazinin tarixinin yazılması və milli atlasın tərtib edilməsi, bu ərazilərlə bağlı bütün dövrlərə aid mənbələrin toplanılması və onların çeşidlənərək sistemləşdirilməsi, o cümlədən bu problemin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ilə bağlı idi. Biz bu istiqamətdə işlərə artıq başlamışıq. Dövlət başçısının çağırışlarına müvafiq olaraq, AMEA Rəyasət Heyəti akademiyanın 3 institutunda bu istiqamətdə fəaliyyət göstərəcək 3 şöbənin yaradılmasına dair qərar qəbul edib. Tarix İnstitutunda Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsinə rəhbərliyin məna həvalə olunması qururvericidir [3; 7]. Qərbi Azərbaycan Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər – ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən coğrafi məkanların əksəriyyəti Qərbi Azərbaycanla birbaşa bağlıdır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən Şirökuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü Qərbi Azərbaycanın ərazisindədir. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri tarixi yaddaşımızın bərpasına və qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasına hər zaman böyük önəm vermişdirlər. Qərbi Azərbaycanın türk yurdu olmasını tarixi sənədlər və xəritələr təsdiqləyir. Azərbaycan folklorunun, aşıq sənətinin vətənlərindən biri kimi məşhur olan Qərbi Azərbaycanın tarixi keçmişinin araşdırılmasında böyük əmək sərf edən dəyərli alimlərimiz dünya elm aləmində Qərbi Azərbaycanın qədim türk yurdu olduğunu aydın və dolğun əsaslarla təsdiq etmişdirlər.

Summary

HISTORY, CULTURE, FOLKLORE, MONUMENTS, TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN

The history, culture, folklore, monuments, and toponyms of Western Azerbaijan embody the national pride and heroism of the nation. The folklore of Western Azerbaijan has developed both orally and in writing, feeding on the national and spiritual values created here by our ancestors for millennia. The folklore traditions of the local population, especially the legends and tales related to the Oghuz, are reflected in the folklore examples of Western Azerbaijan. Western Azerbaijan has rich folklore materials that are not erased from memory due to its different geographical environment, depending on local and regional conditions. Thus, the folklore examples of Western Azerbaijan are of great importance in studying the semantics of our historical memory and epic thinking, and the folklore of the region is rich in toponymic legends, and these legends preserve and preserve the names of our ancient homelands.

Keywords: *Western Azerbaijan, Azerbaijani literature, Western literary environment, Azerbaijani culture, socio-literary and cultural environment, history, folklore, monument, toponym*

Резюме

ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ФОЛЬКЛОР, ПАМЯТНИКИ, ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

История, культура, фольклор, памятники и топонимы Западного Азербайджана олицетворяют национальную гордость и героизм народа. Фольклор Западного Азербайджана развивался как устно, так и письменно, питаясь национальными и духовными ценностями, созданными здесь нашими предками на протяжении тысячелетий. Образцы фольклора Западного Азербайджана отражают фольклорные традиции местного населения, особенно

легенды и сказания, связанные с огузским народом. Западный Азербайджан обладает богатым фольклорным материалом, который не забывается из-за разнообразной географической среды, зависящей от местных и региональных условий. Таким образом, фольклорные образцы Западного Азербайджана имеют большое значение в изучении семантики нашей исторической памяти и эпического мышления, а фольклор региона богат топонимическими легендами, и эти легенды сохраняют и оберегают названия наших древних родин.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Азербайджанская литература, западная литературная среда, азербайджанская культура, общественно-литературная и культурная среда, история, фольклор, памятник, топоним*

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin qrupları haqqında: - Bakı: ADPU nəşri, -1999. - 77-82 s.
2. Nasir, Ş. İrəvanda ki dini-mənəvi və tarixi abidəmiz: Göy Məscid: 525-ci qəzet.- 2024.- 3 fevral, №21.- 23 s.
3. Qəhrəmanova, N. Cəbi Bəhrəmov: “Qərbi Azərbaycan tarixi ilə bağlı mənbələrin toplanması, analizi və elmi dövriyyəyə gətirilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir” - Elm.- 2023.- 19 yanvar.- 7 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TOY ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRDƏ ƏKSİ

Xanım SULTANOVA

Filologiya elmləri doktoru,

Regionşünaslıq kafedrasının dosenti (professor əvəzi),

Bakı Slavyan Universiteti, Qərbi Azərbaycan elmi tədqiqat mərkəzinin müdiri,

E-mail:sultanovaxanim@gmail.com

ORCID ID:https://orcid.org/0000-0003-0779-9540

Dünya alimlərinin Orta əsrlərdən məşğul olduqları etnoqrafiya elmi Azərbaycanda XIX əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycan qədim diyar kimi hər zaman əcnəbi səyyahların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu bölgədə yaşayan insanların əcnəbiləri cəlb edən çoxsaylı adət-ənənlərdən biri də toy mərasimləridir.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən formalaşmış ekzoqam və endoqam nikah adətlərindən, monoqam və poliqaqam nikah adətləri mövcud olmaqla, orta əsrlərdə azərbaycanlıların yaşadığı Cənubi Qafqazın bütün ərazilərində İslamın şəriət qanunları ilə nizamlanan ailə-nigah münasibətləri, qohumla evlənmənin şəriət qaydaları həyatda öz əksini tapmağa başlamışdır. Məhz bu qaydalara uyğun olaraq nigah yaşı və normaları, nikah adətləri, qız qaçırma, qız bəyənmə, elçilik, nişan və toy adətləri, toy zamanı həyata keçirilən mərasimlərdən, adət və ənənələrdən bəhs edən bir çox elmi-tədqiqat işlərində söhbət açılaraq onların sosial mahiyyəti haqqında açıqlamalar verilmişdir [2;11].

Lakin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində toya qədərki hazırlıqlar, nişan və toy zamanı hazırlanan yeməklər, çalınan musiqilər, ifa edilən nəğmələr, oynanılan rəqslər, keçirilən idman yarışları, gəlinin ər evinə gəlməsindən sonra ilk addımlar olaraq duvaq və yaxud duvaq qapdı kimi adlandırılan mərasimlər, gənc ailənin toydan sonrakı həyatının bəzi məqamları, dünyaya gələn körpənin tərbiyəsi və körpə ilə bağlı adətlər, onu şəxsiyyətlərdən qorumaq üçün icra edilən ayinlər və digər adətlər və ənənələrinin özünəməxsusluğundan bəhs olunmağa hələ də ehtiyac duyulur.

Qərbi Azərbaycanlılar tarixin müxtəlif mərhələlərində dəfələrlə öz doğma yurdlarından deportasiya olunub qaçqın düşsələr də heç bir zaman öz millətinə məxsus olan adət-ənənələrini unutmadılar. Hətta Azərbaycanda və yaxud xarici ölkələrdə yaşamasından asılı olmayaraq bu gün

həyata keçirilən toy mərasimlərində keçmiş ənənələrə söykənən öz milli dəyərlərini, yaşam tərzini və düşüncələrini ifadə edən adət-ənənələri xatırlayıb bacardıqları qədər nümayiş etdirməyə çalışırlar.

Qarabağ uğrunda 44 günlük Vətən müharibəsinin Zəfərlə başa çatması Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıdışı planına aktualıq qazandırdı və bu hərəkətin dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi cəmiyyətin bütün zümrələrini ümummilli birliyə səfərbər olmağa çağırırdı.

Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “Əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, o zaman xatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisi vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Bir vaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdə Ermənistanla keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görürük ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır. Amma indi mən onu deyirəm ki, biz Ermənistan ərazisinə göz dikməmişik, onların iddiasında deyilik. Bununla bərabər, biz öz ərazimizin bir metrini də verməyə razılaşa bilmərik!” [3].

İndiyə qədər də Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məruz qalan soydaşlarımız öz doğma torpaqlarını unutmamışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 16 mahaldan ibarət olan Qərbi Azərbaycanın hər mahalının özünəməxsus toy adətlərinin olması məlumdur [8]. Bu yerlərdə yaşayan xalqımızın toy adətləri zəngin bir irsə malikdir. Nəsildən-nəsilə ötürülən bu irs təəssüflər olsun ki, qaçqınlığımız üzündən tədricən itmiş və yaxud da müasirliyin qurbanına çevrilmişdir.

Bu yerlərin toy mərasimlərində hər bir bölgənin özünəməxsusluğu olsa da hamıya şamil olan və hər bir halda milli kimliyi əks etdirən qaydalara əməl etmək zəruri məsələlərdən ən başlıcası idi. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın yaşayış yerlərində dədə-babalarımızın, ağsaqqal və ağbirçəklərimizin rəhbərliyi ilə gözəl el-şənlikləri, toylar həyata keçirilirdi. Bu zaman gəlinə cehiz vermək üçün müəyyən olunmuş yun çırpılıb yorğan-döşək sırtınıb hazır olana qədər ağbirçəklərin xeyir-duası alınırdı [5]. Hər yerdə olduğu kimi Qərbi Azərbaycan torpaqlarımızda qədim el adətlərimizdən biri və əsas olan toyun başlaması elin şənliyinə səbəb olurdu: “Toy şadanalığına qədər olan dövrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində özünəməxsus elçilik adət-ənənələri mövcud idi. Ana-atalar kimi məsləhət görürdüsə deyirdi ki, get o adamın qapısından bir qara daş gətir həyatımıza qoy, görək onun düşərliliyi olacaq ya yox”. Əgər işlər 10-15 gün ərzində avand, qaydasında gedərdisə o zaman düşünülürdü ki, hər şey yaxşı olacaqdır.

Qərbi Azərbaycanda təbiətin qaydalarına əsasən qış fəslinin sərt keçməsi və müəyyən ərazilərdə soyuqların tez düşməsi ilə əlaqədar olaraq əsasən yay mövsümündə toylar keçirilə və hər bir qəsəbə və kənddə il əzində, xüsusilə də yay dövründə saat 5-10 arası toy şənliyi baş tutardı. Toy mərasimləri yazın əvvəlindən planlaşdırılır, toya hazırlaşan ailələr öz aralarında hər həftənin şənbə və bazar günləri biri olmaq şərti ilə növbəliliyi razılıq əsasında gözlərdilər. Bu minvalla keçirilən toylara hamı dəvət edilərdi. Hətta toy yiyəsinin kiminləsə umu-küsülülüüyü olsa belə, buna baxmayaraq, həmin sakin ailəsi ilə bərabər toya dəvət edilərdi. Dəvəti qəbul edib-etməmək isə o ailə üzvlərinin öz işi sayılırdı. Yəni, toya çağırılmamaq, toya dəvət edilməmək böyük hörmətsizlik sayılırdı. Toylar 2-3 gün davam edərdi: cümə, şənbə və bazar günləri. Toy başlamazdan bir-iki gün əvvəl qohum, tanış, qonşular toplaşaraq toy çörəyi bişirib hazırlıq işləri aparardılar.

Zəngəzur bölgəsində ailələr əsasən gənclərin qarşılıqlı sevgisi əsasında, az bir halda valideynlərin arzusu nəzərə alınmaqla qurulardı. Ən yaxın adamın vasitəsilə oğlan qızın razılığını aldıqdan sonra öz “*dərdini*” və yaxud “*fikrini*” bacısı və ya dostları vasitəsi ilə anasına çatdırardı. Bu səbəbdən oğlanın anası, yaxud bacısı qız evinə “*divardibi söhbəti*”-nə gedər, oğlan tərəfin fikri qız evinə çatdırıldıqdan bir neçə gün sonra oğlanın anası gələcək gəlinin ata evinə, qız anasının “*ağzını aramağa*” gedər, razılıq olan zaman növbəti addımda “*elçilik*” başlanardı [4].

“*Elçiliyə*” oğlanın atası və anası, əmi-dayısı və yaxud ailənin ağsaqqalları gedərdilər. Bu tədbirdə hər iki tərəfdən təxminən ayrı-ayrılıqda 10-a qədər insan iştirak edərdi. Keçmiş adətə görə əvvəllər elçiliyə bir yaylıq aparılır, əgər razılıq əldə edilərdisə, oğlanın anası yaylığı gələcək gəlinin başına örtərdi. Müasir dövrdə isə elçilik vaxtı yaylıq və yaxud bir nazik üzük aparılır. Elçilik prosesində bənzətmələrlə, yarızarafat-yarıciddi söhbət aparılır, atalar sözləri, zərb-məsəllərdən

istifadə olunardı. Razılığın əldə olunmadığı halda pərtlik yaranmasın deyə söhbətin tonu əvvəlcədən seçilirdi.

Elçilik çay dəstgahından başlayardı. Ev yiyəsi süfrəyə çay gətirər, lakin qonaqlar əllərini çaya tərəf uzatmazdılar. Elçilik zamanı şirinlik yaratmaq məqsədilə “*Çayımıza - çörəyimizə nə gəlib, gəlinimizə məəttəlik*” və s. sözlərlə söhbət qurular və bununla məclisdə müsbət və isti münasibətlərin yaradılmasına cəhd edilirdi. Aparılan söhbətlər əsnasında qız evinin ağsaqqalı “*Allah xeyir versin, ağzınızı şirin eləyin*” dedikdən sonra şirin çay içilirdi. Ağbirçəklərin söylədiklərinə görə süfrəyə verilən çay elə olmalı idi ki, dəmin rəngi ağ suyun üzərində dayanmalı, stəkana qənd atılandan sonra qarışdırılmalı idi. Bu da birliyin, qovuşmanın rəmzi mənasını daşıyırdı. Çay süfrəsindən sonra isə masaya yemək-içmək gətirilirdi. Bu zaman elçiliyin bütün xərclərini qız evi çəkərdi [8].

Elçilikdən sonra adət-ənənəyə uyğun olaraq “*nişan mərasimi*” gəlirdi. Lakin biz bu məqaləmizdə nişandan sonra baş tutan toy mərasimi haqda məlumat verməyi nəzərdə tuturuq.

Qərbi Azərbaycanın yaşayış məskənlərində toy ərafəsində “*söz kəsdi*” və “*paltar biçdi*” adətləri icra edilməzdən öncə oğlan evinin ağsaqqalları ilə qız evinin ağsaqqalları oturub, “*xərc-xörək*” deyilən bir razılıq əldə edirdilər. Bu razılıq əldə edildikdən sonra “*toy çörəyi*” bişirilər, “*toy çadırı*” qurular, “*toy xınası*” hazırlanar və toyun birinci gecəsi “*xına yaxdı*” adəti həyata keçirilirdi. Həyata keçirilən toy prosesi zamanı “*bəyin oğurlanması*”, “*gəlinin gətirilməsi*”, “*toy ziyafəti*”, “*xonça axşamı*”, *bəy və gəlin üçün “şahın hazırlanması”*, haqışda deyişməsi və digər adətlər Qərbi Zəngəzur toyunun əsas elementlərindən biri olaraq həyata keçirilirdi [5]. Bu elementlər Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümunələrində dəfələrlə əks olunmuşdur.

Məsələn, “*xərc-xörək*” deyilən razılıq Göyçə aşığılığının unudulmaz sənətkarı olan Aşıq Alının XIX əsrdə yumor və istehzasından da qalmayaraq yazdığı “*İstərəm*” qoşmasında bədii çalarlarla öz əksini tapmışdır. Həmən dövrün etolonu sayıla bilən qoşmanı təqdim etmək yerinə düşərdi.:

Elci bəylər, xətrin məndə qalmasın, / Bu adətlə elin işin istərəm./ Əbrudan, atlasdan, ipəkdən, şaldan,/ Xara parçaların başın istərəm.

Gətir başlına üççə min manat,/ Üç qızıl bilərzik, bir qızıl saat. Bircə “*hə*” sözünə iki köhlən at,/ İpək heybə, yəhər qaşın istərəm.

İki dəvə gətir yanında köşək./ Gələn töhfələr də olduqca qəşəng./ Ətliyinə gətir 25 şişək,/Kabab çəkmək üçün leşin istərəm.

Put yarım çay gətir, iki put şəkər,/ Samavar qaynasın hər axşam, səhər./On beş gün kef çəkək burda sərəsər,/ Qısır inək səndən beşin istərəm.

Mən Aliyam budur sözümün yeyi,/ Çağırram toyuna rəyyəti ,bəyi./ On beş put yağ gətir, qırx beş put düyü./ El yeməyə əppək, aşın istərəm.[1; 49-50]

Qərbi Azərbaycanda şənbə günü ertədən oğlan evindən yaxın qohum və seçilmiş insanlar qız evinə “*parça biçiminə*” gedər, orada məclis qurular və oğlan tərəfdən gələn qonaqlara “*kəbin çörəyi*” verilirdi. Bu adət qız toyunu əvəz edərdi.

Bu gün həyata keçirilən müasir toylarda adətən gəlini çırağın başına fırladırlar. Lakin Qərbi Azərbaycan toylarında gəlini ya ocağın ya da təndirin başına hərlədərdilər. Bu, gəlinin ata evindən, ocağından xeyir-dua alması və köçdüüyü yeni evə ocaq aparması mənasını verərdi. Toy başlanandan sonuna qədər toyun gəlinin üzü duvaq ilə örtülü olardı ki, heç kim toy günü gəlinin üzünü görməsin. Ata evindən köçərkən gəlin özü ilə *çörək, sandıq və* bunlarla yanaşı *bir qazan halva* aparardı. Bu adət bolluq və şirinlik əlaməti sayılırdı.

Müasir dövrdə gəlinin belinin qırmızı lentlə bağlanması adəti bəyin böyük qardaşı tərəfindən həyata keçirilsə də Qərbi Azərbaycanda bu adət gəlinin böyük qardaşı tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu gün bu adət-ənənələr bir qədər dəyişmişdir. Bundan əlavə, adətə görə gəlin köçən qız ata evindən aparılan zaman onun əlinə “*pul bağlayardılar*” ki, bunun da rəmzi mənası gəlinin özü ilə getdiyi ocağa ruzi-bərəkət aparması mənasını daşıyır [5].

1988-ci ildə bütün ailəsi ilə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş Məmmədağlı Rzayevin ifadələrindən əldə etdiyimiz məlumata görə Zəngibasar mahalının Sarvanlar kəndində toylar üç gün keçirilirdi. Bu toylar saat 14 radələrindən gecə saat 3 -ə kimi davam edə bilərdi.

Toyun birinci günü mağar qurular və qadınların əyləşməsi üçün dairəvi oturacaq masalar düzülərdi. Qadınların arxasında isə kişilər dura bilərdi. Adətən nişanlı və uzaqdan bir qıza aşiq olan gənc oğlanlar əks tərəfdə durmağa üstünlük verərdilər. Rəqs etmək üçün musiqicilərə sifarişi kişilər verir, qohum qadınları rəqsə dəvət edirdilər. Rəqs edərkən qadınların əlinə şabaş verilərdi. Çox şabaş yığmış qadın əllərini yuxarı qaldırıb oynayardı. Bu bir növ onun necə hörmət sahibi olmasının göstəricisi olardı. Ağbirçəklərin sözlərinə görə el arasında işlədilən “Əlim aşağıdı” sözü məhz toylardan gəlib günümüzdə çatmış ifadədir. Belə ki, əlinə az pul verilən qadın əllərini aşağıda oynadardı [7].

Toyun ikinci günü məclis saat 13-14 radələrində başlayardı. Saat 14-15 arası oğlan evindən qız evinə “Xna xonçası” gedirdi. Xna xonçasını adətən qız evindən oğlan evinə ayaqla aparardılar ki, bütün kənd camaatı xəbər tutsun. Qız qapısına çatanda oğlan evindən yaxın adamlar bir rəqs edib sonra musiqiçiləri və meydanı bir-iki saatlıq qız evinin ixtiyarına verib geri qayıdaraq kişi məclisi üçün mağarı hazırlayardılar. Musiqiçilər öz missiyalarını yerinə yetirdikdən sonra yenidən oğlan evinə qayıdardı. Mağarda dairəvi masaların üzərində süfrə acılar, təamlar, xörəklər düzülər və saat 17-dən 20-yə qədər kişi məclisi olardı. Sonra isə böyük masalar yığışdırılar yenə birinci gündə olduğu kimi qadınlar əyləşib, kişilər arxada durmaqla eyni qayda ilə rəqs edərdilər və bu saat 23-24-ə qədər davam edərdi. Sonrakı etapda oğlan evinin adamları yenidən musiqiçilərlə “Xna xonçası”-nı gətirmək üçün qız evinə yollanardılar. Gecə vaxtı qaranlıq olduğu üçün cavanlar ağaca, yabanın, payanın başına neftə batırılmış parça (lopa) bağlayıb yandıraraq yolu işıqlandırırmişlər. Bunun xüsusi bir estetik görünüşü olardı. Qız qapısında çalib oynadıqdan sonra içində bəyə çatacaq hədiyyələr və isladılmış xna olan “Xna xonçası”-nı götürüb yenidən öz məclislərinə qayıdarmış. Bəy tərfi ilə davam edən məclisin özünəməxsus gözəlliyi var idi. Qohumlardan xələt istəyən müğənni hər kəsin qohumluq statusuna görə tərif edib çağırırdı. Məs:

Yaxşı olur şirin narın acısı / Gəlsin xələt versin bəyin bacısı.

Və yaxud:

Haca gedər hacıların hacısı, / Gəlsin xələt versin oğlan bacısı.

Əmi dəvət olunanda: Dəryada batıbdır Nuhun gəmişi, / Gəlsin xələt versin bəyin əmişi.

Dostlar çağırılarkən: Göydə bir ulduz var adı Talıbdı, / Bizim xələtimiz bəy dostunda qalıbdı [8].

Bəy tərifinin maraqlı məqamlarından biri odur ki, xələt verməyə çağırılan adam kişidirsə öz xanımı ilə, qadındırsa öz həyat yoldaşı ilə gəlməli idi. Çünki xələt iki formada verilərdi – kişilər pul, qadınlar isə parça. Bu xələtlər də rəqs edə-edə nümayəşkəranə şəkildə təqdim olunardı. Qadınlar parçanı bəyin boynuna atar, kişilər isə pulu musiqiçilərə təqdim edərdilər. Bu zaman bəyin sağdış və solduşunun da qoluna bəyin yaxın qohumu olan bir xanım xələt bağlayardı. Bəyin boynuna atılmış xələtlər coxalanda götürülüb bir qaba yerləşdirilərdi ki, yenilərinə yer açılsın. Bunu da toy adamlarına nümayiş etdirərdilər. Xələtin çoxluğu bəy evinin nüfuzunun göstəricisi olurdu. Gecə saat 3-4-ə kimi davam edən toy şənliyi Bəy rəqsi ilə sonlandırılırdı.

Toy mərasiminin 3-cü günü isə toy adamları saat 14 radələrində bəy evinə yığışar və yenə rəqs edərdilər. 15-16-dan sonra isə qız evinə xonçalar gedərdi. Gəlinin gəlin köçmək üçün lazım olan geyimləri, zinət əşyaları bu xonçalara qoyulardı. Qısa müddətdə qız evində yenə rəqs edib geri qayıdaraq qız evindən gəlinin hazır olması xəbərini gözləyərdilər. Artıq saat 17-18 radələrində gəlingətirmə mərasimi başlayardı. Bu zaman oğlan evi gəlinin dəliyə gedər, “Vağzal” sədaları altında onu bəy evinə gətirərdilər. Gəlin gələndən sonra toy bitmiş hesab olunardı. Gəlin gələndə bəy hündür yerə çıxıb onun başına birlik, şirlik, boluq olsun deyər alma, qəpik və şirin şeylər atardı. Bildiyimiz kimi, alma Türk mifologiyasında dərin mənalar kəsb edir.

Qədim Türk mifologiyasında bu meyvə bir necə mənaları simvolizə etdiyi kimi bütövlük rəmzi də hesab olunub. Düşünürük ki, yeni yaranacaq ailənin uzunömürlü, bütöv olması üçün məhs təzə gəlinin başına alma atmaq babalardan qalan adət kimi bu gün də qorunub saxlanılır. Toylarda mifoloji qaynaqlardan gələn şərtliliklər haqqında isə ayrı məqalədə daha geniş bəhs olunacaq.

Bundan sonra gəlin qapıdan girməmiş ayağının altına qoyulmuş boşqabı sındırmalı idi. El arasında bu darısqallıqdan çıxmaq anlamına gəlirdi. Gəlin təzə evə daxil olanda onu evin böyüyü

kişi oturdardı- ata, böyük qardaş, əmi, dayı və s.. Bu zaman həməən kişi gəlinə hədiyyə təqdim edərdi və yaxud da boyun olardı (oturdanda bahalı qızıl zinət əşyası, iri buynuzlu heyvan və s.).

Sonrakı mərhələdə isə gəlinin başında mütləq haqışqa deyilərdi. Haqışqa şifahi xalq ədəbiyyatının el şənliklərində qadınlar tərəfindən söylənən folklor nümunəsidir. Həməən nümunələrdən bir neçəsini təqdim edək:

Bacaları palçıqlıdı (xorla: haqışqa)/ Çörəkləri qılçıqlıdı (haqışqa) -yəni çörəyi üyüdülmüş taxıldandı .İçində qılçığı var.Gəlin bizdən acıqlıdı (haqışqa)/ Gəlin xoş gəldin , xoş gəldin,/Bəyə tuş gəldin , tuş gəldin.Ailə üzvlərini gəlinə tanımaq üçün onları belə vəsf edərdilər:

Gəlin deyər hanı anam (haqışqa)/ Qolumu boynuna salam./ Filankəs sənin özgə anan,/Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin,/ Bəyə tuş gəldin , tuş gəldin.Və yaxud bacını təqdim edərkən aşağıdakı misralar söylənərdi: Gəlin deyər hanı bacım?/Qarlı dağları necə aşım?/Filankəs sənin özgə bacın,/ Gəlin xoş gəldin , xoş gəldin, / Bəyə tuş gəldin, tuş gəldin [8].

Məqələmizdə Zəngibasar mahalının Sarvanlar kəndində keçirilən toy adətlərinin özünəməxsusluğunu müəyyən qədər də olsa dövrüyyəyə gətirməyə çalışdıq. Lakin toydan sonra “Ələpmə” , “Duvaq” və yaxud “Duvaqqapdı” kimi digər proseslər haqda növbəti araşdırmalarımızda həyata keçirməyi nəzərdə tuturuq. Belə ki, bir məqalə daxilində Qərbi azərbaycanlılara məxsus ayrı-ayrı bölgələrdə səciyyəvi çalarları olan toy adətlərinin hamısını geniş şəkildə təqdim etmək mümkün olmasa da, ümumi şəkildə onları göstərməklə Qərbi azərbaycanlıların qədim dünyagörüşə malik olduqlarını nəzərə çatdırdıq. Birmənalı şəkildə qeyd etmək istərdik ki, “milli adət-ənənəsi olan xalq həqiqətən qədimdir”.

Tədqiqatçıların fikrincə, İrəvan şəhəri, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şorəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmsəddin kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın əraziləri olmaqla digər mahallarla da sıx şəkildə əlaqədə olmuşlar. Şəmsəddin, Qaraqoyunlu, Dilican və Göyçə mahallarında yaşayan türklərin adət-ənənələrinin məişət baxımından Gəncəbasarın yerli əhalisi ilə, demək olar ki, eyni olması isə tarixi faktlardandır [6]. Xalqımızın əsrlərlə davam edən milli adət-ənənələrini yaşatmaq ümdə vəzifə kimi hər birimizin qarşısına qoyduğu vacib məqsədlərdən biridir. Bir xalqı yaşatmaq istəyən hər kəs ilk növbədə onun milli irsini , identikliyi gələcək nəsillərə ötürməyə, onun keşiyində durmağa, müasirləşsə belə gündəlik həyatımıza gətirməyə özünü borclu saymalıdır. Azərbaycan xalqı indiki Ermənistan adlanan ərazilərdən dəfələrlə deportasiya olunmuş soydaşlarının təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriye qayıtmasının təmin edilməsi barədə “ Qayıdış konsepsiyası”nı dünya arenasına çıxartmaqla bu yolda əyilməzliyini nümayiş etdirərək arzusunu reallaşacağına inanır.

Summary

CHARACTERISTICS OF WEDDING TRADITIONS IN WESTERN AZERBAIJAN FEATURES AND THEIR REFLECTION IN LITERARY EXAMPLES

To describe a nation, it is necessary to deeply study its customs, daily life issues, desires, and aspirations. Ethnography is a scientific field that brings together research conducted in various areas of a region, combining the history, geographical structure, literature, folklore, art, beliefs, faith, and ethics of a people. This field, which scholars worldwide have engaged in since the Middle Ages, began to develop in Azerbaijan in the 19th century. However, as an ancient land, Azerbaijan has always been at the center of attention of foreign travelers. They traveled through every corner of Azerbaijan and expressed their admiration for the country's customs, the way of life of its people, and their hospitality in their "travel diaries" and records. The economic and political importance of Western Azerbaijan, located in a strategically significant region, and the region's rich diversity, have been immortalized in the works of foreign travelers, artists, and politicians. One of the many customs in this region that attracted foreigners is the wedding traditions.

Keywords: *Exogamous marriage, endogamous marriage, monogamous marriage, polygamous marriage, henna tray, expenses and food.*

Резюме

ОСОБЕННОСТИ СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ОСОБЕННОСТИ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРИМЕРАХ

Для того чтобы описать народ, необходимо глубоко изучить его обычаи и традиции, бытовые особенности, стремления и чаяния. Этнография как наука объединяет результаты научных исследований, проводимых в различных сферах жизни того или иного региона, охватывая историю, географическое устройство, литературу, фольклор, искусство, верования, обряды и религиозные представления народа.

Этнография как научная дисциплина, которой мировые учёные занимаются ещё с Средних веков, начала развиваться в Азербайджане с XIX века. Однако Азербайджан как древняя страна всегда находился в центре внимания иностранных путешественников. Они детально исследовали страну, восхищались её обычаями, образом жизни народа, гостеприимством жителей, о чём свидетельствуют их «путевые заметки» и дневниковые записи. Географически расположенная в стратегически важном регионе, территория Западного Азербайджана привлекала внимание благодаря своему всестороннему богатству, что нашло отражение в трудах иностранных путешественников, художников и политиков. Одним из многочисленных обычаев, привлекающих иностранцев, являются свадебные традиции, характерные для жителей этого региона.

Ключевые слова: экzogамный брак, эндогамный брак, моногамный брак, полигамный брак, подарки к хне (хна-хончасы), праздничные угощения (расходы на еду и гостеприимство)

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı, Əsərləri, Bakı, Avrasiya Press, 2004, 192 səh.
2. Allahverdiyeva Z. Qərbi Azərbaycan toy adətləri, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 26 yanvar, 2024. <https://edebiyatveincesenet.az/gundem/item/13028-gaerbi-azaerbaydzan-toy-adaetlaeri>
3. Bünyatov T. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Şərq-Qərb. 2007. 3 cild. I cild 568 səh; II cild 384 səh; III cild 287 səh.
4. Hüseynova M, İsmayıl Z, Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühitinin elmi tədqiqi. Xalq qəzeti, 19 noyabr, 2023, s.9 , <https://xalqqazeti.az/uploads/pdf-files/42455/xalqqazeti-19.11.2023.pdf>
5. Səriyeva İ, Qərbi Azərbaycan toy adətləri-Qərbi Zəngazur da daxil... Bakı xəbər. 17 may, 2023. <https://www.baki-xeber.com/medeniyyet/166563.html>
6. Salahova S. Qərbi Azərbaycanın toy adətləri, İki sahil qəzeti, 16 may, 2023, s.1 <https://ikisahil.az/search/q%C9%99rbi+az%C9%99rbaycan%C4%B1n+toy+m%C9%99rasiml%C9%99ri>
7. İnformator: Rzayev Məmmədağı Həsən oğlu, Zəngibasar mahalı, Sarvanlar kəndinin sakini 1988 ci il qaçqın.8)
8. Məmmədağıyeva Güls Kəbasadıq qızı (1896-1993), 4 dəfə deportasiya olunmuş, Zəngibasar mahalı, Sarvanlar kəndinin sakini, qaçqın.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİ: İRSİN QORUNMASI VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Xuraman RÜSTƏMOVA

*Bakı Slavyan Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
Email: xuramanrustamova@mail.ru
ORCID ID: 0009-0004-8262-4948*

Azərbaycan dili zəngin dialekt və şivələr sisteminə malik olan türk dillərindən biridir. Bu sistemin mühüm bir hissəsini Qərbi Azərbaycan ərazisində formalaşmış dialektlər təşkil edir. Tarixən bu torpaqlarda yaşamış azərbaycanlılar əsrlərlə öz dillərini, adət-ənənələrini, folklorlarını qoruyaraq nəsil-dən-nəslə ötürmüşlər. Bu dialektlər Azərbaycan türkcəsinin qərb qrupuna aiddir və dilçilik baxımından özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

Qərbi Azərbaycan dialektlərinin araşdırılması, təkcə dilçilik deyil, həm də mədəni irsin qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin son bir əsrdə baş verən kütləvi deportasiyalar nəticəsində bu dialektlərin daşıyıcıları doğma torpaqlarından uzaq düşmüş, dilin təbii inkişafı ləngimiş və bir çox hallarda istifadəsi tamamilə dayanmışdır. Bu məqalə, Qərbi Azərbaycan dialektlərinin əsas xüsusiyyətlərini, onların təhlükə altında qalma səbəblərini, bu irsin qorunması üçün atılan addımları və gələcək üçün perspektivləri elmi mənbələrə və nümunələrə əsaslanaraq təhlil edir. Dil hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu bəşər mədəniyyətinə qoşur, qovuşdurur [1,2].

Tarixi və siyasi kontekst: Qərbi Azərbaycan türklərinin dildən məhrum edilməsi Qərbi Azərbaycan, Azərbaycan türklərinin min illərlə yaşadığı, öz mədəniyyətini və dilini qoruduğu tarixi torpaqlardır. Lakin XIX əsrin sonlarından etibarən çar Rusiyasının, daha sonra isə SSRİ-nin həyata keçirdiyi sistemli etnik və siyasi dəyişikliklər nəticəsində bölgənin etnik tərkibi dəyişmiş, azərbaycanlılar ardıcıl şəkildə sıxışdırılmağa başlamışdır. Həmin dövrdə deportasiyalar olmuşdur:

- 1948–1953-cü illər deportasiyası: SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə on minlərlə azərbaycanlı Ermənistandan Azərbaycan SSR-inin aran bölgələrinə köçürüldü.

- 1988–1991-ci illər hadisələri: Ermənistan Respublikasında milli zəmində baş vermiş qarşıdurmalar nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı doğma torpaqlarından qovuldu. Bu köçlər nəticəsində Qərbi Azərbaycanda danışılan dialektlər ərazidən kənara çıxdı və yeni mühitdə ədəbi dil qarşısında zəifləməyə başladı. Dialektlərin təbii mühitdə yaşaya bilməməsi, onların tədricən unudulmasına gətirib çıxardı. Nəticədə həmin dialektlər tədricən gündəlik həyatdan sıxışdırılıb çıxarıldı. Yeni mühitdə bu şivələr ya ana dilində tədrisin olmaması, ya da assimilyasiya səbəbilə unudulmağa başladı. Məlum səbəblərdən Şimali Azərbaycanın hər yerinə səpələnmiş qərbi azərbaycanlıların söz yaddaşını yaşadan folklor informatorları lokal və regional şəraitdən asılı olaraq fərqli coğrafi mühitə düşdüklərindən, ənənəvi məişətdən uzaqlaşır, yaddaşlar getdikcə zəifləyir [5]. Amma bütün bunlara baxmayaraq onların söz yaddaşı tamamilə itməmiş, qismən də olsa da qoruyub saxlaya bilmişlər. Deportasiyaların əsasən aşağıdakı təsirləri olmuşdur.

- Deportasiyaların dil üzərində dağıdıcı təsiri
- Sosial mühitin dəyişməsi nəticəsində şivələrin passivləşməsi
- Dil daşıyıcılarının demoqrafik və psixoloji baxımdan zərər görməsi

Qərbi Azərbaycan dialektləri fonetik, leksik və qrammatik baxımdan Azərbaycan dilinin qərb ləhcə qrupuna aiddir. Məsələn, Göyçə, Zəngibasar, Basarkeçər, İrəvan və Vedibasər bölgələrində danışılan dilində aşağıdakı xüsusiyyətlər seçilir. “Qərbi Azərbaycan dialektləri Azərbaycan türkcəsinin canlı muzeyidir.” [3,4]

- Qədim türk sözləri qorunub saxlanır: məsələn, “cehiz” əvəzinə “kəbinlik”, “uşaq” əvəzinə “balaca”.
- Fonetik xüsusiyyətlərdə açıq saitlər üstünlük təşkil edir.
- Leksik fonda təbiətə və kənd təsərrüfatına aid yerli sözlər çoxdur.

- Dilin poetik xüsusiyyətləri güclüdür; məsələn, "Söz var dağ oynadar, söz var baş ağrılar" kimi atalar sözləri geniş yayılıb.

Qərbi Azərbaycan dialektləri yalnız gündəlik danışiq dili deyil, həm də **xalq yaradıcılığı və folklorun əsas daşıyıcısı** olmuşdur. Nağıllar, bayatılar, laylalar, atalar sözləri, mərasimlərdə deyilən dualar və oxşamalar bu şivələr vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Xüsusilə **qadın folkloru** – yəni toy mərasimləri, doğum, yas, ailədaxili münasibətlərlə bağlı deyim və nəğmələr – dialektlərin canlı qorunduğu sahələrdən biri kimi önə çıxır.

Şivə nümunələri və folklor materialları

1. Danışıq şivəsi nümunələri (Qərbi Azərbaycan, Göyçə bölgəsi):

Ədəbi Azərbaycan dili

Gəl burada otur.

Uşaqlar haradadır?

Nəçə yaşın var?

Ana sənə nə dedi?

Tez gəl.

Qərbi Azərbaycan dialekti

Gəl bəri, əyləş burda.

Balağalar hanı?

Nəçə yaşın var eee?

Anan sənə nə dediy?

Cəld gəl ha, ay bala!

Bu danışiq formaları ahəng, intonasiya və vurğu baxımından da fərqlidir. Danışan şəxs tez-tez "ay bala", "eee", "ha" kimi dolgu sözlərdən istifadə edir.

2. Atalar sözləri xalqın hikmətini, dünya görüşünü əks etdirir və dialektlərdə daha **doğma** və **səmimi** səslənir.

- "Dəvə ölüb, yas saxlayanı yoxdu." (*Heç kimin vecinə deyil.*)
- "Əli göydə, ayağı yerdədi." (*Çox narahat vəziyyətdədir.*)
- "Gözün aydın, balan kişidi!" (*Oğlun böyüyüb, məsuliyyətlidir.*)
- "Hardan gəldi, qulağım batdı." (*Çox səs-küy saldı.*)
- "Dilini dişlə, ay bala!" (*Nə dediyini bil, ehtiyatlı danış.*)

3. Laylalar, anaların uşaqlarını yatıрмаq üçün oxuduqları nəğmələrdir və dilin **səmimiyyətini, sadəliyini** əks etdirir. Qərbi Azərbaycan bölgəsində laylalar şivə ilə deyilir, bu da onların **orijinallığını qoruyur**.

Ay bala, yat, ay bala,

Ay a gözüüm, ay bala.

Dan yeri qızaranda,

Qoynunda gül açanda,

Qayıdaram, ay bala... (Vedibasər bölgəsi)

"Ağlayıf uyuma, bala,

Yol gedərəm duman bala,

Mən gələndə bir kələğay,

Apararam sənə bala." (Zəngibasər şivəsi ilə):

Bu laylalar bölgəsində nənələrin və anaların körpələrinə dediyi çox yayılmış bir layla formasıdır. Sözlər bəzən sadələşdirilir, ritmə uyğun dəyişdirilir.

4. Bayatılar Qərbi Azərbaycan ərazisində ən çox sevilən şifahi poetik janrlardan biri olmuşdur. Bu bayatılarda **qədim sözlər, səciyyəvi dialekt formaları** və **milli duyğular** ön plandadır.

"Qar yağar Göyçə dağa,

Ürəyim düşər dağa,

Yad eldə göynədim mən,

Anam qalar orda da." (Göyçə şivəsi ilə)

Bu bayatıda həm **məkan bağlılığı**, həm də **nostalji hissləri** dilin emosional gücü ilə birləşir.

5. Kiçik dialoq nümunəsi (Basarkeçər bölgəsi)

Əziz: Ay qız, bu sabah çörəyi haradan aldın?

Zeynəb: Ay bala, elə Sərvinaz xalanın yanından. Çörəyin iyi burnumu deşdi vallah!

Əziz: Hə, o qadın hələ də tandırda bişirir?

Zeynəb: Dədəm deyir, “əsl çörək tandırda olar, marketdə yox!”

Bu dialoqda həm danışiq tərz, həm də xalq deyimi (“çörəyin iyi burnumu deşdi”) Qərbi Azərbaycan ləhcəsinin koloritini əks etdirir.

6. Toy və yas mərasimlərində dialektlərin rolu

Toyda deyilən **nəğmələr, oxşamalar, dualar** və **yas mərasimlərindəki ağılar** dialektlərlə deyilir. Məsələn, gəlin köçürülərkən deyilən “ağlama, qız, getdin yaxşı yerə” formasında deyilən sözlər, regiona uyğun olaraq dəyişirdi.

*“Al qızım, get, a yazığım,
Qismətini qurdu Allah,
Dərd verərsə, davasını
El içində tapar Allah.” (Basarkeçər şivəsi ilə)*

Bu cür mətnlərdə **şivə, xalqın özünüifadə tərzini və mədəni kodlarını** daşıyır. Bu nümunələr göstərir ki, **folklor – xüsusən də qadın folkloru – dialektlərin təbii qorunma məkanıdır.**

Müasir qoruma strategiyaları və texnologiyanın rolu

Qərbi Azərbaycan dialektlərinin qorunması məsələsi bu gün Azərbaycan üçün təkcə **dil məsələsi** deyil, həm də **milli kimlik və mədəni irs məsələsidir**. Bu dialektlərdə danışan nəsillər artıq yaşlanır və yeni nəslin gündəlik həyatında bu şivələrin istifadəsi çox məhdudlaşır. Buna görə də, onların qorunması üçün **dövlət, ictimaiyyət və elm** birlikdə səfərbər olmalıdır.

1. Müasir texnologiyalar şivələrin qorunması və yayılması üçün unikal imkanlar yaradır:

- **Rəqəmsal lüğətlər və korpuslar:** Qərbi Azərbaycan dialektləri əsasında hazırlanan onlayn lüğətlər və mətn korpusları şivələrin elmi və praktiki istifadəsini asanlaşdırır.
- **Səs və video arxivləri:** Yaşlı nəsil nümayəndələrinin danışığının səsli və görüntülü şəkildə qeydə alınması dialektlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından əvəzsizdir.
- **Mobil tətbiqlər və oyunlar:** Dialekt öyrədici tətbiqlər vasitəsilə uşaqlar və gənclər arasında maraq yaratmaq mümkündür. “Dialekt inkişafda olan bir vəhdət olduğuna görə onda daima yeni keyfiyyətlər ortaya çıxır” [2,6].

2. Təhsil və maarifləndirmə tədbirləri

- **Universitet və akademik proqramlar:** Ali təhsil müəssisələrində “Dialektologiya” fənninə Qərbi Azərbaycan şivələri daxil edilməlidir.
- **Məktəblərdə folklor dərnəkləri:** Regiondan olan şagirdlər üçün xüsusi dərnəklər təşkil edilə bilər.
- **Sosial mediada təşviq:** YouTube, Instagram və TikTok platformalarında şivədə kontent yaradılması həm maarifləndirici, həm də cəlbedici ola bilər.

Buna nümunə olaraq 2022-ci ildən etibarən “Qərbi Azərbaycan İrs Mərkəzi” tərəfindən dialektlər üzrə **video layihələr, şivəli nağıl gecələri, rəqəmsal sərgilər** keçirilməyə başlanılıb.

3. Diaspor və ictimai təşkilatların rolu

Qərbi Azərbaycanlıların müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatları şivələrin qorunması istiqamətində mühüm addımlar atırlar:

- Ana dili günləri
- Şivə ilə təşkil olunan ədəbi-bədii gecələr
- Xaricdə yaşayan uşaqlar üçün “ana şivə” dərsləri

Bu strategiyalar həyata keçirilərsə, Qərbi Azərbaycan dialektlərinin **mədəni soyqırımı səviyyəsində itməsinin qarşısını almaq** mümkündür.

Qərbi Azərbaycan dialektləri, Azərbaycan xalqının tarixində və mədəniyyətində dərin iz buraxmış dil nümunələridir. Bu dialektlər həm elmi, həm də ictimai baxımdan tədqiqata layiq və qorunmalı dəyərlərdir. Tarix boyu baş verən deportasiyalar, assimilyasiya siyasətləri və müasir dövrün sürətli qloballaşması nəticəsində bu dil nümunələri təhlükə altına düşmüşdür.

Hazırda bu irsin qorunması üçün texnologiyanın imkanlarından istifadə edilməli, elmi-tədqiqat işləri gücləndirilməli, gənc nəsildə bu şivələrə maraq artırılmalıdır. Qərbi Azərbaycan

dialektləri təkcə dil deyil, həm də milli kimliyin canlı daşıyıcısıdır. Onların yaşadılması, bütövlükdə Azərbaycan xalqının mədəni yaddaşının qorunması deməkdir.

Summary

WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS: HERITAGE PRESERVATION AND FUTURE PERSPECTIVES

This article examines the dialects of Western Azerbaijan as an integral part of Azerbaijani linguistic heritage. These dialects, which belong to the western group of the Azerbaijani language, reflect the cultural and oral traditions of the region. The article discusses historical events, such as mass deportations, that have endangered these dialects. It also highlights efforts to preserve them through scientific research, educational programs, and the use of modern technology, ensuring their transmission to future generations.

Keywords: *Western Azerbaijan, dialects, Azerbaijani language, cultural heritage, deportation, language preservation, folklore, linguistic studies*

Резюме

ДИАЛЕКТЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: СОХРАНЕНИЕ НАСЛЕДИЯ И БУДУЩИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматриваются диалекты Западного Азербайджана как неотъемлемая часть азербайджанского языкового наследия. Эти диалекты, которые относятся к западной группе азербайджанского языка, отражают культурные и устные традиции региона. В статье обсуждаются исторические события, такие как массовые депортации, которые поставили под угрозу эти диалекты. В ней также освещаются усилия по их сохранению посредством научных исследований, образовательных программ и использования современных технологий, обеспечивающих их передачу будущим поколениям.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, диалекты, культурное наследие, депортация, защита языка, фольклор, исследование акцентов*

ƏDƏBİYYAT

1. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi I cild. Bakı, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, 2007, s 331
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s180
3. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, ADU nəşri, 1975, s 64
4. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 2014, s 64
5. <https://westaz.org/az/document/print/qerbi-azerbaycanda-folklor>

FARSCA YAZMIŞ İRƏVAN ŞAİRLƏRİ

İbrahim QULİYEV

fəilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: vhgazet@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-5510-6113

Rusiya ilə İran arasında Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri imzalandıqdan sonra Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi və bu ərazilərdə çar Rusiyasının idarəçiliyi tətbiq olunmağa başladı. Həmin dövrdə çarizmin əsarəti altında yaşamaq istəməyən Azərbaycan ziyalılarının böyük bir hissəsi ölkəni tərk edərək, mühacirətə üz tutdu. Məqalədə adları çəkilən İrəvan şairlərinin əksəriyyəti məhz həmin dövrdə İrana köçüb orada yaşamağa başlamışlar. Onlar düşükləri mühitə uyğun olaraq əsərlərini fars dilində yazır, divanlarını klassik fars şeiri ənənələrinə

uyğun tərtib edirdilər. Bu gün onların əsərlərinin çox az bir qismi əlimizdədir, həmin yaradıcılıq nümunələri onların vətənpərvər, yurdsevər, xalq taleyi ilə yaşayan sənətkar olduğunu göstərir.

Tarix boyu İrəvanda ədəbi prosesin canlı və dinamik olmasına baxmayaraq, sovet ideoloji sisteminin prinsipləri onun araşdırılmasına və öyrənilməsinə həmişə süni maneələr yaratmışdır. Ona görə də bütün sahələrdə olduğu kimi, İrəvanda və məlum səbəblərdən buradan digər ölkələrə mühacirət etmiş irəvanlı sənətkarlar tərəfindən yaradılmış ədəbi-bədii nümunələr kölgədə qalmış, yaxud da başqa xalqların adına çıxılmışdır. Bu da təsadüfi deyildir, çünki vətənlərini tərk edib getmiş insanlar sonradan başqa dillərdə yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu sırada fars dilində yazan irəvanlı şairləri xüsusi qeyd etməliyik. Təbii ki, türk-əəricə yazanlar da çoxdur, amma onlardan bəziləri əsərlərini hətta ərəbcə də yazmışlar. Bu məqalədə biz daha çox farsca yazan şairlər və onların fars dilindəki şeirlərindən nümunələri dilimizə çevirməklə onlar haqqında danışmağı qərara aldığımız. Həmin şairlərdən bəzilərinin adlarını burada qeyd edirik: Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Bidel İrəvani, Çəşmə İrəvani, Hücət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Naim İrəvani və s. Bu şairlərdən üç nəfəri Çəşmə İrəvani təxəllüslü Raqulu xan, Qabil İrəvani təxəllüslü Hüseynəli xan, Şəhab İrəvani təxəllüslü Həsən xan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğulları idilər. Çəşmə və Qabil İrəvanilər Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin, Şəhab İrəvani isə Fətəli şahın digər oğlu rükünü-dövlə Mollazaman Əlinəği Mirzənin yaxın qohumlarından sayılırdılar.

Aşüftə İrəvaninin əsl adı Kəlbə Hüseynbəy idi və o, əsl İrəvan ziyalıları nəslindən çıxmışdı, bu diyarın Şeyxülislamı Hacı Molla Məhəmmədin qardaşı oğlu idi. Amma مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی ensiklopediyası onu İran şairi kimi təqdim etmişdir (1). O, ilk gənclik çağlarından Tehrana gəlmiş, zillül-sultan Əlişahın yanında yaşamışdır. Müasirləri onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək, obrazlı deyim tərzini, söz və ifadə seçimdə ustalığını xüsusi qeyd etmişlər. Şamlu Xorasani onun haqqında yazırdı: “O. yüksək məzmunlar, ürəyəyatımlı beytlər sahibidir” (2. 231). “Dənşməndani-Azərbaycan” təzkirəsində şairdən dörd beyt verilmişdir. Aşağıdakı beytlərdə şair öz ustalığını nümayiş etdirməklə bərabər, özünə “Aşüftə” (yəni həyacanlı) təxəllüsünü götürməsinin səbəbini də izah etməyə çalışmışdır:

Bir yol qılının altına nəzər sal ki, məhşər günü

Allah eləməmiş, bizə görə xəcalətli olacağından qorxuram.

Ona dedim əvvəl busə ver və canımı al,

Dedi, Aşüftə, bu həyacan nə üçündür?

Əgər mən sənə toruna layiq deyiləmsə, öldür, əzab vermə,

Çünki tora düşmüş quşlar mənə tənə edərlər.

Öz pərişanlığımı tükəbətük şərh edərdim,

Əgər daraq kimi sənə saçına əl vura bilsəydin. (3.s.44)

(Bu və bundan sonrakı bütün şeirlərin farscadan filoloji tərcüməsi məqalə müəllifinə məxsusdur). Həqiqətən Aşüftə İrəvanlının şeirləri bədii təsvir vasitələri baxımından çox zəngindir, müəllif poetik fikirlərinin ifadəsi üçün uğurlu obrazlar tapır. Bunu biz aşağıdakı misralardan da görə bilərik:

Dedin, mənə yuxuda vüsalımı gördün?

Bəli, mənə yuxuda yuxu görmək olarmı. (4. s.205)

Onun divanı və yaxud şeirlər məcmuəsi itib-batmış, yalnız bəzi şeirləri təzkirələrdə gəlb bizə çatmışdır. O, daha çox qəzələ meyl etmiş və hind üslubuna üstünlük vermişdir.

Sufi məsləkli şair **Aşub İrəvani** təxəllüslü Mirzə İsmayıl h/q XIII əsr İrəvan şairlərindən olmuş və Fətəli şah Qacarın (1211-1250) məddahlarından idi. “Dənşməndai-Azərbaycan” kitabının 45-ci səhifəsində onun haqqında cəmi bir cümlə getmişdir ki, orada onun məddah olması və qəbrinin Deyləmqanıdə olduğu bildirilir (3.s.45). Bundan əlavə, həmin səhifədəki əmək yazısında Hülakü adı ilə məşhur olan Əhməd Qacarın “Mostəbehi-xərab”ının 14 səhifəsində gedən maddəyi tarix barədə danışılır. Orada İrəvan hakimi, Fətəli şahın kürəkəni Hüseyn xan Sərdar, onun qardaşı Həsən xan tərəfindən günbəzin inşası və Müslümün oğlanlarının məzarının üstünün götürülməsi tarixi ilə bağlı Aşub İrəvaninin dilindən aşağıdakı maddəyi-tarix verilmişdir:

Səma lövhünün xaqanının dövlətçiliyi zamanında,

Fil yıxan cahan şəhriyarının dövründə
Müslüm ibn Əqilin iki oğlunun qəbri üzərində
Bir gözəl imarətin layihəsi atıldı.
Aşubun qələmi ilə bütün tarix yazıldı.
(Hüseyn və Həsən tərəfindən səadətin əsası qoyuldu) (3.s.45).

Lakin burada onu da qeyd edək ki, cənublu tarixçi alim Səməd Sərdarniya “İrəvan bir müsəlman vilayəti idi” kitabının “İrəvan şairləri” bölməsində Aşub haqqında danışarkən “Daneşməndani-Aərbaycan” kitabındakı həmin əmək yazısına istinad etsə də, şeiri ixtisar etdiyindən hansı Müslümdən söhbət etdiyi anlaşılmır. Müslüm həzrəti Əlinin qardaşı oğlu olmuş, Kufədə İbn Ziyad tərəfindən amansızcasına qətlə yrtirilmişdir. Bu bir daha İrəvan sakinlərinin mömin şiə müsəlman olduğunu təsdiq edir.

Digər bir irəvanlı şair **Bidil İrəvani** olmuşdur. Onun əsl adı Paşa xan olmuş, o, İrəvan zadəganları nəslindən olmuşdur, qəməri tarixi ilə XIII əsrdə yaşamışdır. Bidil təxəllüsünü götürmüş şairin aşağıdakı şeirini təqdim edirik.

Qəməzəndə çox fitnə və hüsnündə kamillik,
Kaş bir dövr olaydı ki, sən (bunu) davam edəydin.
Oturdun və oturmağınla behiştə gətirdin.
Qalxdın qalxmağınla qiyaməti göstərdin və qaldırdın,
Nəhayətsiz məstlikdən həsrə qədər özümə gəlməyəm,
Əgər sənin billur əlindən bir cam alsam. (4. s.206)

Çəsmə İrəvani təxəllüslü Rzaqulu İrəvani Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu idi. O, Fətəli şahın oğlu Mahmud Mirzənin əmrlərindən olmuşdur. Çəsmə İrəvani uzun illər Nəhavənddə Mahmud Mirzənin xidmətçilərinə rəhbərlik etmiş, müvəzzən təbii, yaxşı ünsiyyəti, xoş rəftarı ilə əzəmət və kəramətlə yaşamışdır. Aşağıdakı şeir parçası onun yüksək istedadının göstəricisi sayıla bilər:

Əgər bu dilbər mənə mehribandırsa,
Asiman namehriban olmasa da, qəməm yoxdur.
Qəlbimdən çıx, ey qəm, bu gecə,
Ortaqda cananın vəsl söhbəti vardır. (4. s. 206)

Höccət İrəvani təxəllüslü Mirzə Məhəmməd İrəvani h/q 13 yüilliyin söz ustadlarındanıdır. Fətəli xan Səbanın qəsidəsinə cavabındakı özünün müfəssəl qəsidəsində İrəvan sərdarının dilindən deyimişdir:

Ey Səba, sənin küçəndən bu diyara səba (yeli) gəldi,
Sənin ətrindən bizim torpağımız tatar müşkünün qeyrəti oldu. (4.s.206)

Hərif İrəvani XIII yüzillikdə yaşamış və naib üs-səltənə Abbas Mirzənin mədhinə bir qəsidə həsr etmişdir. Qsidənin mətləsi aşağıdakı kimidir:

Əcəm novruzu gəldi, şam qoyuldu,
Azər ayı keçdi və azər ayı gəldi. (4. s.206)

Məlum olduğu kimi, azər payızın üçüncü ayıdır, noyabrda başlayıb dekabrın 21-də başa çatır, qış daxil olur. Şair buna görə qışın gəlişini, azər kimi mənalandırır.

Dəlil İrəvani də Fətəli şah Qacar dövrünün şairlərindəndir. Onu mədh edən qəsidə yamış, onun sonunda İrəvan hakimi, Fətəli şahın kürəkəni Hüseyn xan Sərdarın yenidən inşa etdirdiyi və onun yadigarı olan məscidin və Əqilin övladlarının məqbərəsinin inşa tarixinə işarə etmişdir:

İndi İrəvanda da onlardan qalıb,
Mina üzlü şərəfli məscid.

Dəlil onların tarixi haqqında yazıb

(Onlar tərəfində yaxşı bir məscid bərpa edilib) (4.s.207)

“Daneşməndani-Aərbaycan” təzkirəsinin müəllifi adıçəkilən məscid və məqbərənin h/q tarixi ilə 1226-cı ildə inşa edildiyini yarı. Yeri gəlmişkən, təzkirədə Dəlil İrəvani barədə cəmi bir cümləyə və bir beytə rast gəlirik (3. s. 240).

Əmmə adı ilə məşhur olan Şakir İrəvani təxəllüslü Şeyx Musa İrəvani hicri XIV əsr şairlərindəndir. Xoş auralı və şirin sözlü, üzdən də bir az da çopur olan şair hər iki gözdən kor olmuşdur. O, güclü hafizəyə malik olmuş, yeməyi xüsusi iştahla yeyər, badımcan çillosunu çox xoşlar və həmişə öz-özünə aşağıdakı beytləri zümzümə edərmiş:

O yeməklər ki, mənim üçün candır,
Çillo, cücə və badımcandır. (4.s.207)

Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin oğlu Həsən xan Şəhab İrəvani təxəllüsü ilə tanınmışdır. Cavanlıqda ədəb və insanlıq ardınca gedərək kamal elmlərindən faydalanmışdır. Məhəmməd Mirzə yair: Cavanlıqda Əli Nağı Mirzəni tapdı indi də (qəməri 1240) həmin şəxsə izzət və kişiliklə sadıqdır. İstedadı və səyi qəzəl yaratmağa da imkan vermişdir. Mahmud Mirzənin mədhinə həsr etdiyi qəzəlində deyir:

Üzünə tökülmüş zülfün sanki atəşdən çıxan tüstüdür,
Çoxları görüb ki, sənin tüstün göz yaşına bulaşmışdır. (4. s. 207)

Məhəmməd xan Qacarın oğlu, Çəsmə və Şəhab İrəvanilərin qardaşı Qabil İrəvani təxəllüslü Hüseynəli Mahmud Mirzənin müasirlərindən və yaxınlarından olmuşdur. Bəzi müəlliflərin yazdığına görə, o, illərlə şahzadə Mahmud Mirzənin xidmətində olmuşdur (5). O, bir şeirində yazır:

Sənin zülmələrinin əlindən çox gileyim var
Mənim gileyim çoxdursa, sənin də hövsələn çoxdur.
O zülfünün aşüftəsi təkcə mən deyiləm,
Bu silsilədə mənim kimi divanə çoxdur. (4.s.207)

Göründüyü kimi, bu beytlərdə şair təmiz, saf məhəbbəti tərənnüm edir, onun məşuqəsi aşiqinə zülm edən bir ilahi bir gözəldir, özü də təkcə ona yox, onun kimi çox aşıqlərə zülm edir, amma heç kəs ondan üz döndərmir, o, böyük səbr sahibidir, böyük səbr sahibi olanın kimliyi həmişə bəllidir. Demək, bu məhəbbətin bir sufi mahiyyəti də vardır.

Nazim İrəvani təxəllüslü Əli xan Abbasqulu xan Cavanşirin oğlunun yavəri Əli Əkbər xanın oğlu idi. Əli Əkbər xan İrəvandan İrana köçüb Nəsrəddin şahə yaxın olmuşdu. Bir müddət xarici işlər naziri, bir müddət də ədliyyə naziri işləmişdi. Əli Əkbər xan Təbrizdə məskunlaşmışdı. İbrət Nəinin yazdığına görə, o, oradan Herata getmişdi. Sonradan Heratdan qayıdıb Tehrana gəldi və burada yaşamağa başladı. Əli xan Tehrandə dünyaya göz açmışdı. O, fars dili üzrə təhsil aldıqdan sonra axili Niam idarəsində dövlət xidməti ilə məşğul olmuşdu. Əli xan polkovnik rütbəsinə yüksəlmiş, bir müddət rus səfirliyində mühafizə rəisi işləmiş, qədim qoşun növü ləğv olunduqdan sonra kazak idarəsinə daxil olaraq bir müddət həmin idarədə hərbi fənlərin təlimini həyata keçirmiş, sultanlıq rütbəsinə malik olmuşdur. Bir neçə dəfə Ərdəbil və Qaracadağa ezamiyyətə getmiş, həmin yerlərdə ezamiyyət vəifələrini yerinə yetirmişdir. Ondən sonra ingilis səfirliyində mühafizə rəisi təyin edilmiş, 6 il müddətinə həmin səfirlikdə çalışmış və 1342-ci ildə ümumqoşun komandanlığının mübaşirət idarəsinə keçmişdir. Qəzəllər yazmış və bu sahədə mərhum Mühiti özünə ustad seçmişdir. Söhbət Mühit Qumidən gedir. Mühit təxəllüslü bu şairin əsl adı Mirzə Məhəmməd Tağı Qumi olmuşdur, Şəmsül-şüəra adına layiq görülmüş, Qacarlar dövrünün yüksək zövqlü sənətkarı kimi tanınmışdır.

Gülü sənin üzünə bənzətmək nə deməkdir?
Məgər onlar sənin gözəl üzünü görməyiblər.
Gülə de, rəngi-ruyin barədə nə laf edirsən,
Sənin abırını bu sözlər yelə verər.
Qiyamət günü Nazim torpaqdan qalxanda,
Birinci o səni axtarmaq barədə fikirləşər. (4.s.208)
Nazim İrəvaninin şeirlərində sufiliklə bağlı məqamlara rast gəlinə də, onun obrazları, bədii ifadə və təsvir vasitələri real həyatdan gəlmişdir

Summary

IRAVAN POETS WHO WROTE IN PERSIAN

After the signing of the Gulistan and Turkmenchay treaties between Russia and Iran, Northern Azerbaijan became a colony of Tsarist Russia, and the rule of Tsarist Russia began to be applied in these territories. At that time, a large part of the Azerbaijani intelligentsia, who did not want to live under the captivity of Tsarism, left the country and emigrated. Most of the Yerevan poets mentioned in the article moved to Iran at that time and began to live there. They wrote their works in Persian in accordance with the environment in which they found themselves, and designed their sofas in accordance with the traditions of classical Persian poetry. Today, very few of their works are in our hands, these examples of creativity show that they are patriots, countrymen and artists living by the fate of the people.

Keywords: *tazkira, ghazal, divan, qasida, meddah, sufism*

Резюме

ИРЕВАНСКИЕ ПОЭТЫ, ПИСАВШИЕ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

После подписания Гюлистанского и Туркменчайского договоров между Россией и Ираном, Северный Азербайджан стал колонией царской России и на этих территориях стало применяться царско-российское правление. В этот период значительная часть азербайджанской интеллигенции, не желавшая жить под гнетом царизма, покинула страну и эмигрировала. Большинство ереванских поэтов, упомянутых в статье, в этот период переехали в Иран и стали там жить. Они писали свои произведения на персидском языке, в соответствии с той средой, в которой находились, и сочиняли свои диваны в соответствии с традициями классической персидской поэзии. Сегодня до нас дошла лишь малая часть их работ, но эти образцы творчества показывают, что они были патриотами, любителями своей Родины и художниками, которые жили судьбой народа.

Ключевые слова: *тазкира, газель, диван, касыда, медда, суфизм*

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/237447/>.
2. شاملوی خراسانی، محمدصالح، محک شعراء، نسخه خطی ملی تهران شم ۴۰۹۶؛ فرهنگ سخنوران
3. دانشمندان آذربایجان، محمد علی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸، ص. ۶۵۵.
4. صمد سردارینیا. ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود، تهران، زوفا، ۱۳۷۹، ۲۲۷ ص.
5. <https://abadis.ir/fatofa/>

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ OYKONİMLƏRİ

İradə KƏRİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: irade.kerimova.81@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8057-8333

Azərbaycan toponimik sistemində türk mənşəli oykonimlər üstünlük təşkil edir. Oykonimlərin bir qismi etnonimlər, bir qismi coğrafi nomenklatur sözlər, digər bir qismi isə apelyativlər əsasında formalaşmışdır. Türk mənşəli etnotoponimlər qədim oğuz yurdu Qərbi Azərbaycan ərazisində də kifayət qədər mövcud olmuşdur. Belə oykonimlərdən biri də Cul və Çərəkli, Çərəktardır.

Cul – Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Paşalı nahiyyəsində qeydə alınmış oykonimdir. Azərbaycan xalqının dili və mənşəyinin formalaşmasında *çullu* tayfasının böyük rolu olmuşdur.

Çullular Çol, Çul da adlanırlar. Çul etnoniminin iştirakı ilə formalaşmış coğrafi adlara təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və türk xalqlarının yaşadığı digər ərazilərdə də rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçılar Çul toponimi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.Qeybullayev Çullu//Çul//Çol etnotoponimini türk mənşəli “çullu” etnoniminin əsasında yarandığını qeyd etmişdir. Müəllif bu haqda yazır: “Eranın ilk əsrlərində Albaniyanın şimal-şərqində Dərbənddən cənubda bir şəhər Çol//Çul adı ilə məlumdur. Bu toponimi Qafqazdilli hesab edirlər. Lakin biz bu adın Albaniyada yaşamış türk mənşəli Çul tayfasının adını əks etdirdiyini və etnonimin indiyədək Çullu kəndlərinin adlarında saxladığını demişik” [5. 202].

N.A.Baskakov qeyd edir ki, Çol, Cul Xəzər xaqanlığının adıdır [9. 20]. V.Qukasyan da Çol, Çul oniminin Xəzər xaqanlığının adı olduğunu və bu sözün çuvaş dilində “dəre”, “qaya” mənalarında işləndiyini bildirmişdir [3. 20, 57].

Çol//Çul onimini etnonim kimi araşdıran H.Mirzəyev yazır ki, Çul Dərələyəzdə kənd adıdır. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, türk tayfasının adını daşıyan Cul da qədimdən Azərbaycanlı kəndi olmuşdur [7. 190].

Çul//Çol toponimi haqqında toponimik araşdırma aparmış Ç.Kazımov yazır ki, Çul//Çol eramızın V əsrində yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır. V əsrin erməni tarixçiləri Egişe Fovstos Buzand və Aqofongel türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana gəldiyini qeyd edərək, Çol//Çul mağarasının adını tez-tez çəkirlər. K.M.Treverə istinad edən müəllif yazır ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində, Samurun mənbəyindən cənubda V əsrdə Çor, Çul adlanan ərazidə məskən salmışlar. Müəllif daha sonra V.V.Bertolda istinad edərək bəzi ərəb mənbələrində rast gəlinən Sul oykonimini Çul kimi oxumağın düzgün olduğunu qeyd edir. Ç.Kazımov yazır ki, “sad” ərəb hərfi “ç” səsinin əvəzlənməsi kimidir.

Q.Məşədiyev V.Q.Yeqorova əsaslanaraq yazır ki, Çol-Çul türk mənşəli söz olub çuvaş dilində “daş”, “qaya”, “dəre” mənasında işlənir ki, bu da həmin oykonimin coğrafi landşaftına uyğundur. Bizcə, çul//çol sözü ilə əlaqədar olub, “çöllük” mənasını verir [6. 29-30].

R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisində Çul//Çol toponiminin arealları haqqında məlumat verərkən yazır: “Çol- kənd- Pərvanda; Şor//Şur kənd – Qəndaharda. Biz Əfqanıstan ərazisindəki Çol, Çar, Sul, Sur coğrafi adlarını və “sal”, “sar” tərlibli toponimləri eyni semantik mənalı, müxtəlif fonetik variantlı türk mənşəli adlar sayırıq” [1. 77].

N.Məmmədov tədqiqatlarında respublikamızın ərazisində Çullu dağ, Çullu dəre və Çullu təpə oronimləri haqqında məlumat verərkən yazır ki, adları çəkilən oronimlər *çullu* etnoniminin adını daşıyır. Respublikamızın ərazisində eramızın ilk illərindən etibarən bir sıra Azərbaycandilli tayfaların (kəngər, tərər, qarqar, çiraq, gəncə) içərisində cul tayfası da olmuşdur. Keçən əsrdə Qafqazda çullu adlı beş toponim mövcud olmuşdur.

M.Hüseynova “çul” coğrafi adını ekstralingvistik baxımından termin səciyyəli sözdən törəndiyini, dilin ən qədim arxaik qatının paleotoponimik səciyyəsinə özündə ehtiva etdiyini vurğulamışdır [4.43].

N.Əsgərov Çol-Çul-Sul oniminin “su”, “çay” kimi izahının daha elmi olduğunu bildirmişdir [2. 311]. Çol//Çul//Çullu toponim və hidronimlərinin areallarına Gürcüstanda–Çullu k. Alının yeri, Çolman, Çolyan k., Sul dəre; Ermənistanda–Çulabad k., Çul k., Çullu k., Cul k.; Tatarıstanda–Çulım ideli, Çulman çayı, Çullu k.; Türkiyədə–Çullu k., Cənubi Azərbaycanda–Çölabad k.; Özbəkistanda–Çulobod k., Çulvotir dağı; Dağlıq Altayda–Çuluş çayı və Tuva ərazisində–Çulça çayı formalarında rast gəlinir.

Çərəkli, Çərəktar – İrəvan əyalətinin Xınzırək nahiyyəsində qeydə alınmış kənd adlarıdır. Azərbaycan toponimiyasında “çərək” əsaslı yaşayış məntəqələri kifayət qədər geniş yayılmışdır. Çərəkə – Quba r-u ərazisində dağ, Göyçay r-u ərazisində kənd; Çərəktar – Kəlbəcər r-da kənd; Çərəkən – Füzuli r-da Arazın bir qolu olan çayın adı, Cəbrayıl r-da kənd; Çərəli – Qubadlı, Bərdə r-da və Cənubi Azərbaycanda kənd; Çərmədil – İsmayılı r-da kənd adları kimi qeydə alınmışdır.

Əsasında *çərək* sözü duran bu toponimlərin hamısının eyni kökdən olması şübhə doğurmur. Toponimlərdən bəziləri şəkilçi qəbul etmiş, bəzilərinin fonetik hadisələrin təsirindən dəyişməsi aydındır. Bu adlarda fonetik və qrammatik baxımdan fərqlər kifayət qədərdir, semantik cəhətdən isə fərq azdır. Bu adlar orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış *çərəkli* tayfasının adı çəkilən ərazilərdə

məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Çərəkli Səlcuq oğuzlarının Avşar (Əfşar) tayfasının **çerikli** qolunun [8. 165] adının fonetik formasıdır.

Çərəkə sözünün bir mənası da, keçmişdə mollaxanalarda ərəb əlifbasını öyrənmək üçün “dərslik, əlifba kitabı, şeir yaxud mərsiyə dəftərcəsi” deməkdir. Lakin bu mənalara toponimin adı ilə bağlılığı yoxdur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, qədim yurd yerimiz olmuş Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, buna görə də, bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

Summary

OIKONYM OF TURKISH ORIGIN OF WESTERN AZERBAIJAN

The article provides a lexical-semantic, etymological analysis of the toponyms Jul and Cherakli, which once existed in the territory of the ancient Oghuz-Turk homeland, our historical land, Western Azerbaijan. The Cherakli toponym recorded in Khinzirak district of Yerevan province was created as a result of the settlement of the Cherakli tribe that lived in Afshar in the Middle Ages in the mentioned areas. One meaning of the word Çeraka is "textbook, alphabet book, poetry or lament book" for learning the Arabic alphabet in mullahkhanas in the past. However, these meanings have nothing to do with the name of the toponym. Jul oikonym registered in Pashali district of Daraleyz district of Western Azerbaijan is an ethnotoponym formed with the participation of Jul ethnonym.

Keywords: areal, toponym, oikonym, oronym, ethnotoponym, archaic

Резюме

ОЙКОНИМ ТУРЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье дан лексико-семантический, этимологический анализ топонимов Джул и Черакли, существовавших когда-то на территории древней огузско-тюркской родины, нашей исторической земли, Западного Азербайджана. Топоним Черакли, зафиксированный в Хынзиракском уезде Ереванской губернии, возник в результате расселения в упомянутых местностях племени Черакли, проживавшего в Афшар в средние века. Одно из значений слова Черака - «учебник, алфавитный сборник, сборник стихов или плачевный сборник» для изучения арабского алфавита муллаханами в прошлом. Однако эти значения не имеют никакого отношения к названию топонима. Ойконим Джул, зарегистрированный в Пашалинском районе Даралезского района Западного Азербайджана, представляет собой этнотопоним, образованный при участии этнонима Джул.

Ключевые слова: ареал, топоним, ойконим, ороним, этнотопоним, архаичный.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, 243 s.
2. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
3. Кавказский календарь на 1848. Тифлис, Вы типографии канцелярий заместника Кавказа. 1847, 266 с.
4. Hüseynova M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili. Bakı, 2023, ADPU nəşriyyatı, 256 s.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
6. Məşədiyev Q. Etnonimlərdən düzələn toponimlər. AOP, II, 1998, s.112-113
7. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, Elm, 2004, 854 s.
8. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s
9. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, Элм, 1986, 228 с.

ƏYYUB ABBASOVUN “ZƏNGƏZUR” ROMANINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN HƏQİQƏTLƏRİNİN ƏKSİ

Jalə İSMAYILOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası, laborant

E-mail: alaismayil1517@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3622-8722

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanı keçən əsrin 50-ci illərində yazılmışdır. Əsər yazıldıqdan və çap olunduqdan dərhal sonra qadağan olunmuşdur. Ermənilər Moskvadakı havadarlarının köməyi ilə əsərin müzakirə edilməsinə nail olmuşdular. Nəticədə “Zəngəzur” romanının müəllifi Əyyub Abbasov “millətçilikdə”, “xalqlar dostluğuna” böhtan atmaqda ittiham olunmuşdu. Məsələn o yerə çatmışdı ki, əsərin bütün nüsxələri Ermənistandakı kitabxanalardan müsadirə olunmuş və təkrar nəşri qeyri-müəyyən müddətə qadağan edilmişdi. Görəsən nə baş vermişdi ki, ermənilər bu qədər “sayıqlıq”, “canfəşanlıq” göstərmişdilər. İlk növbədə belə bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, “Zəngəzur” romanı Qərbi Azərbaycandan zorla köçürülən minlərlə azərbaycanlının faciəvi taleyini əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ailəsinin stolüstü kitabı olmuşdur. Əsərdə təsvir olunan bir çox məqamlar Ulu Öndərin ailəsinin taleyi ilə üst-üstə düşür.

Əsərdə təsvir edilən hadisələr Zəngəzur qəzasında baş verir. Əslində Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Vedi, Zəngəzur bölgələrindən köçürülənlərin yaşadıkları Əyyub Abbasovun nəzərdiqqətindən kənarda qalmamışdır. Yazıçı uşaqlıq illərindən başlayaraq erməni vəhşiliyinin, qəddarlığının şahidi olmuşdur. Əyyub Abbasovun ailə üzvləri, qohumları, yaxınları qaçqınlıq, köçkünlük həyatının bütün dəhşətlərini yaşamışdır. “Zəngəzur” romanında göstərilən yer adları-Agüdü, Vagədü, Şəki, Qızılcıq, Urud kəndləri ən qədim türk toponimləridir. Ermənilər bunu heç vaxt yaddaşlardan silə bilməyəcəklər.

Yazıçı Qulu Xəlilov “Zəngəzur” romanı haqqında yazırdı: “Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında təsvir olunanlar tam həqiqətdir. Yazıçının təsvir etdiyi hadisələr mənim və nəslimin taleyini əks etdirir”. [3; 64]

“Zəngəzur” romanının ilk iki hissəsində azərbaycanlıların erməni daşnaklarına qarşı apardıqları mübarizədən bəhs olunur. Əyyub Abbasov göstərir ki, azərbaycanlılar əsrlər boyu od qonşusu olduqları ermənilərə düşmən münasibəti bəsləmir, onların “ədəbi dostluq” haqqında yalan vədlərinə inanırdılar. Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında göstərilir ki, ermənilər bütün dövrlərdə olduğu kimi vahid cəbhədən-bir mərkəzdən idarə olunurdular. Türk ordusunun azərbaycanlılara köməyə gələcəklərini eşidən qonşu Əngələvid kəndinin varlı erməniləri Azərbaycan kəndlərinə səfərlər təşkil etmiş, “əbədi qonşuluqdan”, “qardaşlıqdan” dəm vurmuş, səhvlərini boyunlarına almış, yalvarmışdılar. Ancaq birinci dünya müharibəsində məğlub olan türTəhsildəklərin gəlməyəcəyi xəbərini eşidən ermənilər xəbərdarlıq etmədən “dostluq andını” pozmuş, gecəyən, qəflətən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə hücum etmiş, misilsiz vəhşiliklər törətmişdilər. Əyyub Abbasovun yazıçı kimi ustalığı, uzaqgörənliyi ondan ibarət olmuşdur ki, 1918-1920-ci illərdə türklərin azərbaycanlıları xilas etdiklərini, qardaş olduqlarını əsərdə göstərə bilmişdir. Bu qəbildən olan faktları sadəcə olaraq vurğulamaq, təsvir etmək həmin dövrdə yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi. Əyyub Abbasov “Zəngəzur” romanında təkcə tarixi faktları sadalamaq yolu ilə getməmişdir. Eyni zamanda yazıçı o azərbaycanlılarla erməniləri müqayisə etmiş, erməni faşistlərinin, daşnaklarının iç üzünü, xislətini göstərə bilmişdir. Uzun müddət Bakı neft mədənlərində fəhlə işləmiş, sonralar doğma kəndlərinə qayıtmış Comərd, Şahmərdan, sıravı kəndlilər Nəbi, Qiyas,Nifti, Rüstəm müəllim necə də mərd dirlər, igiddirlər, insanpərvərdirlər. Erməni kəndlərinə qəflətən hücum etməyi, arxadan zərbə vurmağı ağıllarına belə gətirmirlər. Bəzi məqamlarda kasıb erməniləri varlılardan ayırırlar. Guya onlar bolşevikdirlər, kommunistdirlər. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, onlar gümanlarında necə də yanılıblarmış. Erməni erməni olaraq qalır. Azərbaycan xalq məsəlində deyildiyi kimi “ilanın ağına da lənət, qarasına da...”.

Yuxarıda vurğuladığımız kimi ermənilərin qısa müddət ərzində “Zəngəzur” romanının qadağan olunmasına nail olmaları, məqsədlərinə çatmaları əbəs yerə deyilmiş. Fikrimizcə, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Zəngəzur” romanı qədər ermənilərə zərbə vuran, onların faşist mahiyyətini ifşa edən ikinci bir əsər tapmaq çətindir. Həm də əsərin yazıldığı tarixi – XX əsrin 50-ci illərini nəzərə almaq düzgün olardı. Həmin dövrdə tarixi həqiqətləri düzgün şəkildə qələmə almaq mümkün deyildi. Yalnız XX əsrin 80-ci illərin sonunda əslən Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalından olan yazıçı Məmməd Oruc “Köçürülmə” romanında XX əsrin əvvəllərində və 50-ci illərində baş verən hadisələri bütün çılpalığı ilə qələmə ala bilmişdi. Hər iki əsəri birləşdirən ümumi cəhət erməni vəhşiliyinin, erməni xislətinin ifşasıdır. Bu baxımdan Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” və Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanlarında fitnəkar, hiləgər, məkrli, azərbaycanlıların və ümumən türklərin qanına susamış erməni cəlladlarının obrazlarının yaradılması bu günümüzlə səsleşən, aktuallığını itirməyən mövzudur, problemdir, tarixdən ibrət dərsi götürməyənlərə ən yaxşı cavabdır. Bu günlərdə Bakıda erməni cəlladlarına qarşı keçirilən və tamamilə düzgün olaraq ikinci Nürnberq adlandırılan məhkəmə prosesi yuxarıda deyilənlərə əyani sübutdur. Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında göstərilir ki, ermənilər ana bətnində və dünyaya gələndən sonra azərbaycanlılara, türklərə və digər millətlərə, xalqlara nifrət ruhunda tərbiyə olunurlar. Bu bədnam, irqçi siyasətdə ermənilərin din xadimlərinin- “ruhani atalarının” rolu xüsusilə böyükdür. Keşiş Mesrop döyüşə gedən erməni gənclərinə müraciətində hər dəfə “qədim” erməni tarixindən danışır, hər daşın altında erməni abidəsinin “aşkar olunduğunu” fəxrli söyləyirdi. Ermənilər yumruğu bir yerə vurmağı yaxşı bacarırdılar. Din xadimlərinin ardınca rəhbərlər də bədnam “dənizdən dənizə uzanan Ermənistan” yaratmağı təbliğ edir, “qədim” dövlətçilik ənənələrini ön plana çəkirdilər. Atatürkün rəhbərliyi altında şanlı türk əsgərləri türklərə qarşı sayısız-hesabsız cinayətlər törətmiş erməni generalı Andraniki dəhşətli şəkildə cəzalandırmış, qulağının birini kəşmişdilər. Andranik ömrü boyu təhqiredici, alçaldıcı “tayqulaq” ləqəbini daşımışdır. Lakin digər ermənilər kimi tarixdən nəticə çıxarmamış, ibrət dərsi almamışdır, Qarabağdakı, Qərbi Azərbaycandakı azərbaycanlıların qanına susamışdır. Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında göstərilir ki, Andranik çox zaman erməni quldurlarına aşağıdakı sözlərlə müraciət edirdi: “Mən Türkiyədə türklərdən qisas ala bilmədim. Ancaq burada, Qarabağda, Zəngəzurdə azərbaycanlılardan qisasımı alacam”. [1; 84] Həqiqətən erməni “ideoloquna”, “milli qəhrəmanına” layiq olan sözlərdir.

Erməni rəhbərlərin qəddarlığı, vəhşiliyi insan qanına susamaları erməni vətəndaşlarına münasibətdə də özünü göstərirdi. Generallar Dro, Nijde, Karo, Samvel sanki insan qanı içməkdən həzz alırdılar. “Ali” rəhbər Nijde tərəfindən Zəngəzur qəzasına “rəhbər” təyin edilmiş Karo əmrə tabe olmayan sırayi əsgərlərini cəzalandırmaqda xüsusi “fəallıq” göstərirdi. “Zəngəzur” romanında ermənilərdə satqınlığın hansı səviyyədə olduğu inandırıcı faktlarla göstərilmişdir. Karo, onun müavini Samvel xəstə ailəsinə baş çəkmək üçün gəlmiş sırayi əsgəri fərarilikdə ittiham etdilər. Bundan xəbər tutan əsgər gizlənirdi. Bir-birini satanların “fəaliyyəti” nəticəsində əsgərin gizləndiyi yer aşkar olundu. Karo, Samvel və digərləri gecəyən silahsız əsgərin üstünü aldılar. Rəislə müavini sanki qan tökmək üçün yarışa girmişdilər. Əsgərin, xəstə ailəsinin yalvarışlarına məhəl qoymadılar. Samvel rəisi Karoya yaltaqlanaraq, qulluq göstərərək, “siz zəhmət çəkməyin, onu mən öldürmək istəyirəm” söylədi. [1; 106] Ancaq Karo “Qan tökməkdə, qan içməkdə böyük təcrübəm, həvəsim vardır” deyərək əsgəri güllələdi. Əsgər yalvarışlarının mənasız olduğuna əmin olandan sonra var qüvvəsini topladı. “Siz millətin düşmənisiniz, siz millətin qanını içirsiniz” deyərək gözlərini yumdu... Sırayi erməni əsgərinin söylədikləri doğrudan da aktuallığını itirməmiş və bu günümüzlə səsleşir.

Karo çörək kəsdiyi evin, kəndin birinci varlısı hesab edilən Baqratın qızı Siranuşa müvəqqəti əyləncə kimi baxırdı. Ancaq şəhərdəki nişanlısı öləndən sonra Siranuşla evlənmək qərarına gəlmişdi. Baqrat, oğlu Samvel, Siranuşun anası Nvard necə də sevinirdilər. Axı, Zəngəzurun rəhbəri onların kürəkəni olacaqdı. Ancaq Siranuş toy günü yoxsul kəndli Surenə qoşulub qaçdı. Baqrat Karonun sayəsində dedə-baba torpaqlarından zorla qovulan azərbaycanlıların torpaqlarının ələ keçirmişdi. Özünün dediyi kimi “rəngi, ruhu özünə gəlmişdi”. [1; 190] Zəbt etdiyi torpaqları, Azərbaycan kəndlərini gəzib dolaşan Baqrat torpaq üstündə kəndin digər varlısı Qriqorla

mübahisə etmiş, özünü saxlaya bilməyərək, onu öldürmüşdü. Etdiyi cinayəti həyat yoldaşı Nvard bilirdi. Karonun rəhbərliyi altında axtarışlar aparılsa da, cinayətkarın izinə düşə bilməmişdilər. Təsədüfən anası Nvarddan Qriqoru atasının öldürdüyünü eşidən Samvel düşündü ki, əgər lazım gələrsə, vəzifəsini qoruyub saxlamaq üçün atası Baqratı belə satmağa hazır olmalıdır. Görəsən, öz millətinin qanını içənlərdən, doğmalarını, yaxınlarını göz qırpmadan satanlardan ədalət, insanlıq, mərhəmət gözləmək olarmı? Əlbəttə, yox! Ona görə də ermənilər “Zəngəzur” romanının qadağan olunmasını xüsusi, özlərinə məxsus inadkarlıqla tələb etmiş və son nəticədə məqsədlərinə çatmışdılar...

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında göstərilir ki, ermənilər təkcə azərbaycanlılara deyil, digər xalqlara da münasibətdə nifrət ruhunda tərbiyə olunmuşlar. Satqınlıq, xəyanət, arxadan zərbə vurmaq onların qanındadır, gen yaddaşındadır. Eyni zamanda ermənilər hiyləgərdilər, məkrliidilər, fitnəkardılar, məqam gözləməyi yaxşı bacarırlar. Dünənə qədər dost hesab etdikləri insan və yaxud da millət bir anın içərisində düşməyə çevrilə bilər. Kəndin birinci varlısı Baqratın evini rus çarı II Nikolayın şəkilləri bəzəyirdi. Qəza rəisi Karpov Baqratın evinin, ailəsinin əziz qonağı hesab edilirdi. Məhz Karpovun “mərhəməti”, “köməyi” sayəsində Baqratın oğlu Samvel əsgərliyə, müharibəyə aparılmamışdı. Karpov Baqratdan külli miqdarda rüşvət almışdı. Digər varlı kəndli Qriqor xəsislik etdiyinə, rüşvət vermədiyinə görə yeganə oğlu əsgərliyə aparılmış və həlak olmuşdu. Erməni kəndləri müsəlmanlardan fərqli olaraq çar II Nikolayın taxtdan salınmasını sevinclə, toy-bayram kimi qarşılamışdılar. Küçələrdə rəqs edirdilər. Bir neçə gün əvvəl isə kilsədə çarın şərəfinə dualar edir, müxtəlif dini ayinləri icra edirdilər. Karpov ermənilərə inanır, onlara etibar edir, din qardaşlarının sədaqətinə böyük ümidlər bəsləyirdi.

Karpov bütün ömrü boyu çar II Nikolaya sədaqətlə xidmət edəcəyi haqqında and içmişdi. Çarın hakimiyyətdən əl çəkə biləcəyini ağına belə sığışdırma bilmirdi. Ona görə də Nikolayın şəklinin qarşısında dayanıb təəccübünü gizlədə bilmirdi. “Bu nə olan işdir, əlahəzrət-deyə düşünürdü”. [1; 250] Karpov üzünü yana çevirəndə qəflətən atəş səsi eşidildi. Ermənilər Karpovu arxadan vurmuşdular. Karpovun illərlə qarət etdiyi var-dövlət ermənilərə qaldı...

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanının üçüncü və dördüncü hissələrində tarixi dədə-baba torpaqlarından-Zəngəzur mahalından zorla köçürülən azərbaycanlıların faciəsindən bəhs edilir. Burada da yazıçı həqiqəti deməyə müvəffəq olmuşdur. Şəkinin, Qızılçığın və digər Azərbaycan kəndlərinin varlı sakinləri müdafiəni təşkil etmək əvəzinə var-dövlətlərinin hayına qalmışdılar. Bu baxımdan Hacı Atakişi, onun oğlu Fərman, əlaltıları Əhməd düzgün olaraq mənfi obrazlar kimi təsvir olunmuşdur.

Əyyub Abbasov Hacı Atakişinin keçmişinə işıq salmağa müvəffəq olmuşdur. Hacı Atakişi cavan yaşlarında qonşu kənddən olan Mürsəli öldürtdürüb, cavan, gözəl arvadı Tamaşaya sahib olmuşdur. Ancaq varını-dövlətini artırmaq haqqında düşünürdü. Abbasəli, Əhməd kimi oğurları, quldurları başına yığb cəzasızlıq mühitində yaşayırdı. Həmişə də Abbasəlinin həyat yoldaşı, cadugərliyi, fitnə-fəسادı ilə seçilən Fatının toruna düşürdü, Cadugər Fatı demək olar ki, Hacı Atakişinin ailəsini idarə edir, uçuşuma yuvarladırırdı. Hacı Atakişinin birinci həyat yoldaşı Bənövşə ilə ikinci həyat yoldaşı Tamaşa davadan, qovğadan bezib nisbətən sakitləşəndə, Fatı atmacaları ilə onları qızıışdırırdı. ... Qadınlar yenidən saç yolmasına çıxırdılar. Fatı gəndən baxıb ləzzət alır, bəzən də “insanpərvərlik”, “humanistlik” nümunəsi göstərir, “canıyananlıq” edirdi. “Ay balam, nəyimiz artıq düşüb” deyərək dalaşanları aralayırırdı. Fatı Tamaşanın gözəl olmasını, Hacı Atakişinin onu çox istəməsini götürə bilmirdi. Səs yaymışdı ki, guya Tamaşa kəndin müəllimi Rüstəmlə gizli eşq yaşayır, ona qoşulub qaçmağa hazırlaşır. Rüstəmin ondan cavan, yaraşıqlı olması Hacı Atakişinin əsəblərini tarıma çəkmişdi. Fatı burada da “ustalığını” nümayiş etdirirdi. Ara sakitləşən kimi Bənövşə vasitəsi ilə Tamaşanın xəyanətləri barəsində yalan, uydurma məlumatları yayırdı. Yayılan şayiələrdən bezən Hacı Atakişi gecə vaxtı Tamaşanı tövlədə doğradı. İzi itirmək üçün meyiti həyətdə basdırdı. Tövlədəki qan izlərini Fatı təmizlədi. Bənövşəni muştuluqlayaraq qan rəngində olan qırmızı yaylıq aldı. Hələ də nələrin baş verdiyini anlamayan və ürəyinə xəncər sancılmış ananın son sözləri Zöhrə oldu. Zöhrənin özünün başına nələr gəldi? Fatının təşkilatçılığı, fitvası ilə qardaş dediyi Fərman tərəfindən namusuna təcavüz edildi. Qarlı, şaxtalı havada anasını nə qədər axtarsa da tapa bilmədi. Hacı Atakişinin, Fərmanın, Fatının, Bənövşənin lal sükutu, təhqiredici,

nifrətedici baxışları ilə qarşılaşdı. Fərman tərəfindən dəfələrlə döyüldü, söyüldü, təhqir olundu. Atası Fərman tərəfindən qəbul edilməyən yenicə doğulmuş körpəsinin xətrinə hər şeyə dözdü. Anasını itirən qızın naləsi dağı, daşı titrədirdi, haraya çağırırdı. Ancaq vicdanını itirmiş daş qəlbli insanlara zərrə qədər təsir etmədi. Köməksiz vəziyyətdə qalan Zöhrə Hacı Atakişinin qəddar, barışmaz düşməni hesab edilən Nəbinin ailəsinə pənah apardı. Nəbigildə mehribanlıqla qarşılandı. Olub-keçənləri üzünə vurmədilər. Əksinə qayğı, köməklik göstərdilər. Birlikdə anası Tamaşanı axtaracaqlarına söz verdilər. Ancaq Zöhrə anasız yaşaya bilmirdi. Hiss edirdi ki, anası Hacı Atakişi tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Nəbinin, həyat yoldaşının evdə olmamasından istifadə edərək, onun kiçik oğlu Yusiflə vidalaşdı. Dar gündə ona əl uzatmış, həyan olmuş ailəyə dərin minnətdarlığını bildirdi. Şaxta adamı qılınc kimi kəsirdi. Zöhrə uçuğunun kənarına yaxınlaşdı. Ətrafdakı yamaclarda, dağlarda anasını axtardı. Son dəfə uşaqlıq illərini xatırladı. Anasının əlindən tutaraq gəldiyi yollara baxır, həmişə onun başını sıgallayan, hər səfərdən qayıdarkən ona hədiyyələr alan atası Mürsəli xatırladı...

Zöhrə üç dəfə “ana” deyərək özünü yenicə doğulmuş körpəsi ilə birlikdə uçuqumdan atdı. Hacı Atakişi Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin mənfi qəhrəmanı Xudayarı bəy kimi köməksiz, arxasız ailənin faciəsinə səbəb oldu. Hacı titulu da “ləyaqətlə” daşıyırdı. Ailə üzvləri ilə birlikdə yeni-yeni cinayətlərin planlarını qurmaqda davam edirdilər. Sanki “ataların yolu oğulların yoludur” məsəli Hacı Atakişinin ailəsi üçün deyilmişdir. Əlbəttə, mənfi planda. Bu mənada oğlu Fərman atası Hacı Atakişidən geri qalmırdı, fərqlənmirdi. Bəzi məqamlarda qəddarlıqda, qaniçənliyində atasını üstələyirdi. Bacı dediyi Zöhrəni bədbəxt edəndən sonra quduzlaşmışdı. Fərmanın gözü çoxdandır ki, yoxsul kəndli Nəbinin qızı Növrəstəni tutmuşdu. Ancaq Növrəstə əmisi Comərdlə birlikdə Bakıda neft mədənlərində işləyən Şahmərdana nişanlı idi. Artıq bir il idi ki, Comərdlə Şahmərdan kəndə qayıtmışdılar. Hər ikisi birlikdə azərbaycanlılar yaşayan kəndləri gəzir, təbliğat aparır, əhalini ayıq-sayıq olmağa çağırırdılar. Daha dəqiq desək, əhalinin erməni daşnaklarına qarşı mübarizəyə hazırlayırdılar. Güman edirdilər ki, Vətənin bu ağır, çətin günlərində Hacı Atakişi və digər varlılar müvəqqəti olaraq umu-küsünü unudacaq, birləşə biləcəklər. Hacı Atakişinin oğlu Fərman dostları Abbasəli və Əhmədlə birlikdə toy günü Şahmərdanı öldürməyi planlaşdırmışdılar. Lakin Şahmərdanın, Niftinin, Qiyasın sayıqlığı nəticəsində Fərman müdhiş planını həyata keçirə bilmədi. Nifti, Qiyas və digər yoxsul kəndlilər Şahmərdanı göz bəbəkləri kimi qoruyurdular. Bu arada Azərbaycan kəndləri üzərində qara buludlar oynayırdı. Zəngəzur vilayətinə rəhbər təyin edilmiş Karo Yerevandakı ağalarından aldığı təlimata əsasən yerli Milli Şuranın iclasında azərbaycanlılarla müvəqqəti xarakter daşıyan “dostluq və qonşuluq” siyasətinin başa çatdığını böyük fəxarət hissi ilə bildirdi. Ermənilər Karonun rəhbərliyi altında barışığın şərtlərini xaincəsinə pozdular və gecəyən Azərbaycan kəndlərinə qarşı hücumla keçdilər, mühasirəyə aldılar. Ermənilərin qəfil hücumu nəticəsində Fatının əri Abbasəli həlak oldu, Fərman ağır yaralandı. “Hacı Atakişi bilmirdi nə etsin. Qışqırır, saçını yolurdu. Mən bu topdağıtmaz evdən nələri çıxarım? Qızılı-gümüşü, xalı-xalçanı? Nəhayət, Hacı Atakişi əvvəlcədən fərməslərə yüklədiyi qızılları götürüb aradan çıxdı. Ağır yaralanmış oğlu Fərmanın yalvarışlarına fikir vermədi. O, ancaq fərməşdə bir-birinə dəyib cingildəyən qızılların səsinə eşidirdi...” [1; 310] Həyatın gərdisinə bax... Fərmanı, əri Abbasəli gözünün qabağında ölən Fatı xilas etdi. Fatı Fərmanın yaralarını sarıdı. Ermənilərin kənddən çıxmalarını gözlədi. Sıldırırm dağ yolları ilə Fərmanı sağ-salamat azərbaycanlıların əksəriyyətinin pənah gətirdiyi Qarabağ torpaqlarına çatdırdı. Comərd, Şahmərdan, Nəbi, Qiyas vuruşa-vuruşa kəndi tərk etdilər. Nifti həlak oldu. Qüvvələr qeyri-bərabər idi. Bundan sonra qaçqınların, köçkünlərin Qarabağ torpağında dözülməz, məşəqqətli günləri başladı. Şahmərdanla Comərd Bakıya üz tutdular. Nəbi qızı Növrəstə, oğlu Yusiflə birlikdə qaçqınlıq həyatının bütün dəhşətlərini yaşadı.

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanının təsirli səhnələrindən biri qaçqınlıqda Hacı Atakişi ilə Nəbini qarşılamasıdır. Hacı Atakişi əvvəlki vərdişlərindən əl çəkməmişdi. Var-dövlətinə güvənirdi. Özünü dağların ağası hesab edirdi. Keçmiş umu-küsləri unutmamışdı. Nəbi ona xoş münasibət göstərmək istəyirdi. Necə olsa həmyerli idilər. Çoxdandır ki, bir-birlərini görməmişdilər. Hacı Atakişi qəflətən Nəbiyə arxadan hücum etdi. Yerə yıxıb təpikləməyə başladı. Köməyə gələn qoşunlar Nəbini güclə onun əlindən aldılar. Doğma yurd-yuvalarını tərk etmələri, oğlunu, yaxınlarını itirməsi Hacı Atakişiyə qətiyyətlə təsir etməmişdi...

Bir vaxtlar yaşadığı kənddə, var-dövləti başından aşan Fərman indi dilənçi vəziyyətə düşmüşdü. Varlı insanların qapılarında nökrəçilik edirdi. Atasının keçmiş tanışlarından olan yüzbaşı Əli Sadiqinin ona yazdığı gəlmiş, özünə köməkçi götürmüşdü. Əli Sadiqi Fərmana Hacı Atakişinin harada olduğunu bildirdi. Atasını görən Fərman tufəngi çəkib onu öldürmək istədi. Əli Sadiqinin müdaxiləsi sayəsində ata-oğul barışdılar. Hacı Atakişi Fərmanı evinə dəvət etdi. Kənddən gətirdiyi qızılları ona göstərdi. Anası Bənövşə vəfat etmişdi. Oğulun ataya bəslədiyi nifrət məhəbbətə çevrilmişdi. Hacı Atakişi Fərmanın nələrisə gizlətdiyini hiss edirdi. Atasının təkidindən sonra Fatı ilə bağlı bütün məsələləri danışdı. Ata və oğul ilk dəfə ürək açıqlığı ilə söhbət etdilər. Hacı Atakişi bildirdi ki, Fatının fitnə-fəsadı nəticəsində həyat yoldaşını doğradım. Burada olanda həmkəndlilərimiz mənə bütün həqiqəti söylədilər. Mənim sevimli arvadımı heç bir günahı yoxuymuş. Rüstəm müəllim məsələsi də tamamilə uydurmadır. Ananla Tamaşanın düşmənçiliyinə Fatı səbəb olmuşdur. Onu rədd elə getsin. Fərman da ilk dəfə səmimi etiraflarını etdi. Bacı dediyi Zeynəbə xəyanət etdiyini, onun məhvinə səbəb olduğunu bildirdi. Yəqin ki, qaçqınlıq həyatının ağlasığmaz çətinlikləri də öz təsirini göstərmişdi...

Şahmərđanla Comərd Bakıya gedəndən sonra Nəbi vəfat etmiş, Növrəstə tək-tənha qalmışdı. Gecə-gündüz yerli bəylərin qapısında işləyirdi, qulluqçuluq edirdi. Evində işlədiyi Şahmar bəy Növrəstədən ötrü ölürdü. Dəfələrlə yağlı vədlər vermişdi. Günlərin birində qəsdən Növrəstəni uzaq sahələrdən birinə işləməyə göndərdi. Şahmar bəy Növrəstənin qışqırmasına, yalvarmasına fikir vermədi. Onun namusuna təcavüz etdi. Növrəstə nə edəcəyini bilmirdi. Özünü öldürməyi fikrindən keçirirdi. Hər dəqiqə həyat yoldaşı Şahmərđanı xatırlayırdı. Ona necə cavab verəcəyi haqqında düşünürdü. Nəhayət, Şahmar bəydən qisas almaq qərarına gəldi. Özünün "təşəbbüsü" ilə Şahmar bəylə yenidən görüşdü. "Səhvlərini" etiraf etdi. Şahmar bəy gözlərinə, qulaqlarına inana bilmirdi. Onu yaltaq gülüşlərinə Növrəstənin endirdiyi baltanın zərbəsi son qoydu. Axan qan sarı sünbüllərlə dolu olan taxıl zəmisini qıpqırmızı rəngə boyamışdı. Növrəstə zərrə qədər peşimançılıq hissi keçirmədən oradan uzaqlaşdı. Həqiqətən, "qisas qiyamətə qalmaz" deyib atalar.Əyyub Abbasov "Zəngəzur" romanında Qərbi Azərbaycandan-tarixi dədə-baba torpaqlarından zorla qovulan azərbaycanlıların saysız-hesabsız məhrumiyyətlərə, əzablara düçar olduqlarını qələmə almış və gələcək nəsillərə çatdırmışdır... Sonda vurğulamaq istədik ki, Qarabağ kimi Qərbi Azərbaycan torpaqları da əbədi sakinlərinə qovuşacaqdır.

Müəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi "biz hökmən Zəngəzura, İrəvana, Göycəyə qayıdacağıq". Əminlik ki, həmin gün hökmən və mütləq gələcək!

Summary

REFLECTION OF THE REALITIES OF WESTERN AZERBAIJAN IN EYYUB ABBASOV'S NOVEL "ZANGEZUR"

Eyub Abbasov's novel *Zangezur* was written in the 1950s. The work narrates the expulsion of Azerbaijanis from their ancestral lands in Western Azerbaijan at the beginning of the 20th century. The author successfully unveils the true nature of Armenian Dashnaks such as Dro, Nijdeh, and Karo, as well as the broader Armenian nationalist agenda. It is no coincidence that immediately after its publication, *Zangezur* was discussed "widely and comprehensively" at the highest levels in Armenia. With the support of their patrons in Moscow, Armenians succeeded in banning the reprinting of the novel. The situation escalated to the point where all copies of the work were confiscated from libraries and private homes across Armenia. Eyub Abbasov was accused of "nationalism" and of undermining the ideals of "friendship among peoples." The central theme of *Zangezur* is the exposure of Armenian nationalism. This article aims to explore these issues in depth.

Keywords: *Eyyub Abbasov, novel, Azerbaijanis, system of images, nationalism, refugeeism.*

Резюме

ОТРАЖЕНИЕ РЕАЛИЙ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В РОМАНЕ ЭЙЮБА АББАСОВА «ЗАНГЕЗУР»

Роман Эюба Аббасова «Зангезур» был написан в 1950-х годах. В произведении повествуется об изгнании азербайджанцев с их исконных земель в Западном Азербайджане в

начале XX века. Автор успешно раскрывает истинную природу армянских дашнаков, таких как Дро, Нижде и Каро, а также более широкую армянскую националистическую повестку дня. Неслучайно, что сразу после публикации «Зангезур» обсуждался «широко и всесторонне» на самых высоких уровнях в Армении. При поддержке своих покровителей в Москве армянам удалось запретить переиздание романа. Ситуация обострилась до такой степени, что все экземпляры произведения были конфискованы из библиотек и частных домов по всей Армении. Эюба Аббасова обвинили в «национализме» и подрыве идеалов «дружбы народов». Центральной темой «Зангезура» является разоблачение армянского национализма. Целью данной статьи является глубокое изучение этих вопросов.

Ключевые слова: Эйюб Аббасов, роман, азербайджанцы, система образов, национализм, беженство

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Zəngəzur. Roman II (İkinci kitab). Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1957, 477 s.
2. Cəfər M. Sənət yollarında. Bakı, Gənclik, 1975, s. 205
3. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, Yazıçı, 1974, 250 s.
4. Məmməd O. Köçürülmə. Roman və povestlər, Gənclik, 1992, 312 s.
5. Mustafayeva A. Azərbaycan romanında insan və cəmiyyət. Azərbaycan, 2014, №5, s. 170-1

ЦВЕТ В ПОЭЗИИ АШУГА АЛЕСКЕРА

Könül ƏLİYEVƏ

*Bakı Slavyan Universiteti,
İbtidai təhsil kafedrasının müəllimi
E-mail: kyenul-85@mail.ru
ORCID ID: 009-009-4570-9981*

Ашуг Алескер (1821–1926) — один из самых ярких и известных представителей азербайджанской народной поэзии, традиции ашугства, которая сочетает в себе элементы поэзии, музыки и устной народной традиции. Его творчество охватывает широкий спектр тем: любовь, природа, философские размышления о жизни и смерти, социальные и моральные ценности. Одним из ярких элементов его поэзии является использование цвета как важного художественного средства.

Цвет в произведениях Алескера — это не просто эстетическое дополнение или украшение текста. Он служит мощным символом, который помогает выразить не только природные, но и человеческие, философские переживания. Оттенки, которые встречаются в стихах Алескера, придают его произведениям особое эмоциональное насыщение. Цвет становится языком, на котором поэт говорит с читателем, с помощью которого он передает свои чувства, взгляды и внутренние переживания.

Цель этой статьи — рассмотреть, как Ашуг Алескер использует цвет в своей поэзии, чтобы передать атмосферу, выражать чувства и философские идеи, и какое значение имеют его цветовые образы в контексте азербайджанской культуры и поэзии. Если обратиться к творчеству многих писателей, то мы часто встречаем использование цвета, как поэтического элемента цвет в литературе имеет глубокие символические и эмоциональные особенности. В разных эпохах и культурах он служил способом выражения внутреннего мира персонажей, символизировал различные чувства, идеи и настроения. С древности цвет был неотъемлемой частью художественного языка. В античной и средневековой литературе цвета часто использовались для обозначения моральных и философских категорий, таких как добро и зло, свет и тьма, любовь и ненависть. Символика цвета особенно ярко проявляется в

восточной литературе. В культуре Востока цвет часто используется для передачи эмоций и внутреннего состояния человека, а также для выражения определенной символики. Азербайджанская поэзия, в частности, в творчестве ашугов, активно использует эти символы. “В стихах Ашуга Алескера каждый цвет имеет не только визуальную значимость, но и философскую”. [2,74] Цвет в его стихах передает не только красоту природы, но и выражает чувства и переживания самого поэта и его героев. К примеру, красный может символизировать не только кровь или страсть, но и момент жизни, момент любви или трагедии. Зеленый может быть цветом не только природы, но и символом надежды или восстановления.

Природа всегда была важным источником вдохновения для Ашуга Алескера. Он описывает горы, реки, леса, поля, цветы и животных с такой яркостью и чувственностью, что читатель может буквально увидеть эти картины перед собой. Цвета, использованные для описания природы, становятся мощным инструментом, через который передаются эмоции и переживания.

Зеленый цвет в поэзии Алескера часто ассоциируется с весной, новой жизнью, процветанием. В восточной культуре зеленый символизирует рост и гармонию.

***Çox gözəl görünür Göyçə mahalı.
Al-yaşıl zəmilər, al-toran dağlar [1,95]***

Здесь использованы три цвета алый, зеленый и торан (вечерний свет). Зеленый цвет как было уже сказано указывает на изобилие, живительную силу родной природы. Алый цвет передает значение яркий, сияющий. в восточной поэзии "al"красоту и яркость эмоций. Но здесь еще примечательно слово «toran» обозначающее сумерки, но чаще всего – это «вечерний свет». Это когда небо и горы окрашены в розово-красные, фиолетовые оттенки. «al-toran dağlar» это образ романтической и мистической красоты природы. Он символизирует уходящее солнце, ностальгию. Обобщая, можем сказать, что три цвета использованные в стихотворении алый- символ эмоционального богатства, красоты момента, зеленый- символ природы, торан (вечерний свет) символ мягкости, уюта и вечности.

Красный и желтый — яркие, насыщенные цвета, которые часто встречаются в описаниях цветов, таких как маки или розы. Эти цвета символизируют страсть, любовь, но также и боль и разочарование, когда речь идет о потерях. Красный в поэзии Ашуга Алескера — это цвет любви и трагедии, страсти и боли.

***Yanağı qırmızı, irəngi ağdı,
Çırağban eyləyib ağı qırmızı.
Ala gözlərinə gözüm sataşdı,
Əridi ürəyimin yağı qırmızı. [1,88]***

В этом стихотворении цвета использованы с особой символикой и чувственностью. Красный цвет здесь передается в своей традиционной символике красота, страсть. В восточной поэзии алые щеки – это знак молодости, стыда, кокетства и любви. Белый цвет – символ чистоты и невинности. Светлая кожа (irəngi ağdı) ассоциируется с духовной и физической красотой. В строке «Çırağban eyləyib ağı qırmızı» Çırağban -это образ огня, озарения, вдохновения (светильник). Здесь ağ и qırmızı уже не просто цвета тела, а две силы, которые зажигают внутренний свет в поэте. Цвета действуют как аллегория, становятся источником вдохновения. Поэтический способ сказать: ее чистота и красота зажгли во мне любовь. В строке «Ala gözlərinə gözüm sataşdı» слово «ala» мы знаем в азербайджанской поэзии в основном означает карие с золотым отливом или переливчатые глаза, т.е. необычные, чарующие. Поэт передает глаза, как ловушку, в которую «попадает» взгляд поэта. Здесь данный цвет это символ магнетизма, волшебства и притяжения. В строке

«Əridi ürəyimin yağı qırmızı» yağ – (масло сердца) – образ внутреннего тепла и нежности. И конечно же «qırmızı» символ старости. Эти строки можно интерпретировать таким образом: я воспламенился от любви, что сердце растаяло, как масло, и стало огненно-красным – полным старости. Таким образом, цвета используемые в стихотворении qırmız – это старость, любовь; ağ это невинность, чистота; ala – таинственность, колдовское притяжение.

Рассмотрев поэзию Алескера мы видим, что более часто им используются белый и черный цвет. Как мы знаем чем выше поэтический стиль, тем больше в нем используются хроматонимы. Белый и черный это как начало и конец, как борьба добра и зла, как любовь и ненависть. В основном эти цвета используются в своем непосредственном архетипическом значении: белый — символ чистоты и невинности, черный — символ боли, потерь и размышлений о жизни, мудрости.

Белый цвет - это символ любви, которая не испорчена временем, и добра, которое не омрачено злом. Белые луга, белые облака или белая лошадь в стихах поэта могут символизировать чистые и возвышенные чувства, а также идеализированную любовь.

Черный цвет у Ашуга Алескера — это символ глубокой печали, потерь и размышлений о жизни и смерти. Черные ночи, черные дни — это образы, которые часто появляются в стихах, где выражается душевная боль и грусть. Черный цвет символизирует не только смерть, но и тоску по утраченной любви, а также философские раздумья о быстротечности времени и жизни.

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara
Sağ dəstinə ağ kağıza yaz qara*[1,102]

В этом стихотворении черный цвет ассоциируется с тяжелой судьбой, предательством, несчастьем. Символика черного цвета в этом стихотворении тьма, зло, трудности, горе. Здесь черный цвет в основном используется для описания зависти, несправедливости мира. Белый же цвет наоборот с надеждой и искренностью. Через белый цвет выражается стремление к истине. Также ставя в оппозицию эти два цвета ашугом подчеркивается двуличие мира, где снаружи все может быть белое, а внутри черное.

*Sürmə çək qaşına nə qara yaxşı
Ağ üstündən yazıla nə qara yaxşı
Mən aşığam nə qara,
Gözlərindi nə qara
Həsrətindən məcnunam
Günüm olub nə qara* [1,106]

В очень интересной символике использован белый цвет в стихотворении “Yaxşıdı”

*Ələsgər Kövsərdən badə içəndə,
Gəşt eyləyib, mərd iyidi seçəndə.
Güzaran xoş olub, gün xoş keçəndə,
Ağ otaqdan tövləxana yaxşıdı* [1,82]

В этом стихотворении «Ağ otaqdan tövləxana yaxşıdı» слово « Ağ » на первый взгляд символизирует чистую, красивую комнату. Однако, в стихотворении автор критикует эту белую комнату противопоставляя ее ростой, но душевной жизни. Этот цвет в этом стихотворении символизирует внешний блеск без внутреннего содержания, без искренности и теплоты. «Белая комната» - это роскошь, пафос, но и холод. Она противопоставляется «конюшне». Она хоть и проста, но она наполнена жизнью, теплом и настоящими чувствами. здесь автор через белый цвет символизирует внешнюю привлекательность, за которой

скрывается пустота. Автор отмечает, что простота и душевность гораздо важнее, чем мнимое величие и внешняя красота.

В первых строках черный цвет символизирует привлекательность, восточную красоту. Интересно, что здесь черный цвет не несет отрицательной символики, наоборот подчеркивает восхищение и восторг. Во второй строке мы видим, классический пример эстетического контраста. Это аллегория на истину, которая становится видимой только на фоне чистоты т. е. белого цвета. В последних же строках черный цвет передает свой основной смысл страдание, печаль. Белый же цвет здесь передается как невинность, которая выделяется на фоне черного.

Цвета в поэзии Ашуга Алескера не только придают живописность его стихам, но и значительно усиливают эмоциональное воздействие. Они служат своеобразными проводниками, создавая в его воображении яркие и насыщенные картины. Эмоции, которые выражает поэт, становятся более реальными и ощутимыми благодаря использованию цвета.

Мир цвета в поэзии Ашуга Алескера — это многослойная и многогранная палитра, которая помогает передать не только атмосферу природы, но и глубокие внутренние переживания человека. “Каждый цвет в его стихах имеет свое значение, и его использование служит для более яркого и эмоционального восприятия мира”. [2,98] Цвет становится важным элементом философской и эстетической выразительности его творчества, создавая уникальное восприятие мира и отношений человека с природой, любовью и смертью.

Xülasə

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA RƏNG

Aşiq Ələsgər (1821–1926) Azərbaycan xalq poeziyasının, özündə şeir, musiqi və şifahi xalq ənənəsini özündə birləşdirən aşiq ənənəsinin ən görkəmli və məşhur nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığı geniş mövzuları əhatə edir: sevgi, təbiət, həyat və ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələr, sosial və mədəni dəyərlər.

Bu məqalənin məqsədi Aşiq Ələsgərin poeziyasında abu-hava, hiss və fəlsəfi fikirləri çatdırmaq üçün rəngdən necə istifadə etdiyini, onun rəngarəng obrazlarının Azərbaycan mədəniyyəti və poeziyası kontekstində hansı əhəmiyyət kəsb etdiyini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *aşiq Ələsgər, rəng, ağ, qara, ədəbiyyat*

Summary

COLOR IN ASHIG ALASGER'S CREATIVITY

Ashug Alasgar (1821–1926) is one of the most prominent and famous representatives of Azerbaijani folk poetry, the ashug tradition, which combines elements of poetry, music, and oral folk tradition. His work covers a wide range of topics: love, nature, philosophical reflections on life and death, social and moral values.

The purpose of this article is to examine how Ashug Alesker uses color in his poetry to convey atmosphere, feelings and philosophical ideas, and what significance his color images have in the context of Azerbaijani culture and poetry.

Key words: *ashug Alasgar, color, white, black, literature*

ЛИТЕРАТУРА

1. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb., - 2004. – 789 s.
2. Qasimov Ramiz. Aşiq Ələsgərin sənətkarlığı // - Naxçıvan: Elmi əsərlər, - 2021 Aşiq Ələsgərə həsr edilmiş xüsusi nömrə.
3. Kəlbizadə Elnur. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Sovet dövründə qəbul etdiyi qərarlarda qərbi Azərbaycan mədəniyyətinin qorunması və məsələləri// - Naxçıvan: Qərbi Azərbaycana qayıdışa gedən yol. Konqres, 23-24 may, 2023
4. Виртуальный западный Азербайджан <https://qerbiazerbaycan.com/ru>. – Bakı, 2023

TÜRK ETNOSLARININ ADLARI ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİNDƏ

Qadir ƏLVERDİYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti, magistr

E-mail: qadir.alverdiyev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-9569-4870

Zəngəzur ərazisinin ən yaxın tarixə qədər Saqa və Qəmərlər onomastik vahidləri qalmaqda idi. Şəki, Sisyan, Qafan, Gomur, Şürək ərazilərində kimmer və saklarla bağlı tarixi sirlər qalmaqdadır. Onları ayrıca tədqiqatə cəlb etmək, araşdırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, eramızdan əvvəl II yüzillikdən Qafqazda yaşamağa başlayan Bulqar tayfaların “Qazan” tayfasının adını özündə qoruyub saxlayan Qazan gölü, Qazançı, Qazan dağı - onomastik vahidləri onu sübut edir ki, türk etnoslarının bu yerlərdə məskunlaşmasının iki minillikdən də çox bir tarixi mövcuddur. Bu faktları heç kim inkar edə bilməz.

Zəngəzur ərazisində olan suvar, peçeneq, saral, qıaili, sofulu, yaycı kimi türk tayfalarının adı daşıyan yüzlərlə məntəqə adları – Gıgı, Xəştəb, Sarallı, Piçənis, Suvarlı, Yaycı, Sofulu mövcuddur, eyni zamanda Zəngəzur zonansının aborigen əhalisi məhz Azərbaycan türklərinin olduğu bu etnotoponimlər sübuta yetirmiş olur.

Tarixən oğuzların qayı, bayandur, avşar, xələc, çəpni tayfaları, ən əsası isə qayı türklərin baharlı, qacar, padar, zülfüqar, çoban, zəngənə qəbilələrinin adı ilə əlaqəli toponimlər, oronimlər, oykonimlər, hidronimlər əmələ gəlmişdir. Bu adlara nəzər salaq:

Bayandur – Goruş rayonunda kənd, Laçın rayonunda çay;

Avsarlı, Çəpni – Qafan rayonu;

Babalı Qayalı, Qayalı – Qubadlı rayonu;

Xələc – Qubadlı, Qafan rayonları və b. [3, səh 89-94]

Zəngilan, Qafan, Goruş, Sisyan rayonlarında bir neçə “Baharlı” kəndinin mövcudluğu yuxarıda qeyd etdiyimiz tayfaların adları ilə bağlı olmuşdur.

İyirmi dörd tayfa adı ilə əlaqəli topomorfantlara nəzər salaq:

Qafan rayonunda – Avşarlı, Xələc, Çobanlı, Çullu;

Qubadlı rayonunda – Dondarlı, Padar, Xələc;

Sisyan rayonunda – Uz, Baharlı, Zabahadur, Murxuz;

Goruş rayonunda – Bayandur və s.

S.Zelinskinin 1886-cı ildə tərtib etdiyi “Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında dövlət himayəsində olan kəndlilərin iqtisadi vəziyyəti” əsərində Zəngəzur ərazisinin xəzinə torpaqlarına 161 kənd göstərilmiş, onların 111-də müsəlmanlar (azərbaycanlılar), 49-da ermənilər, cəmi 1 kənddə - Bazarçay kəndində malakanlar yaşadığı verilmişdir [5, səh 77-79].

Qərbi Azərbaycan – Zəngəzur ərazisində elə xüsusi adlar var ki, onlar qədim fonetik, leksik, grammatik ünsürləri özündə birləşdirir. Bəzən tədqiqatlar zamanı onların təhlilində səhvə yol verilir. Bu cür vahidlər türk abidəsi və qohum türk dilləri və ya dialektləri əsasında araşdırılır. Məsələn bu bölgəyə məxsus olan “Ulob” toponimiyasına nəzər salaq. İlk baxış zamanı bu söz tam anlaşılmır. Lakin burada qədim türk mən.ləi sözün izləri görünməkdədir. Bunun üçün sözün etimoloji təhlilini aparmalıyıq. Belə ki, etimoloji təhlilində bu söz müasir Azərbaycan dilinin bir qədər passiv fonunda mövcud olan “Ulu” sözü olmuşdur ki, bu söz də bir çox toponimlərin tərkibində işlənmiş, yeni sözlər əmələ gətirmişdir. “Ulob” sözü iki tərkib hissədən ibarətdir: “Ulu” leksik vahidindən və ova // oba nomenklatur terminindən ibarətdir. Leksik mənasına diqqət yetirsək, “ulu” sözü “qədim”, “müqəddəs”, “köhnə” mənalarını bildirir [4, səh 10-13].

Buradakı komponentin birincisi “ulu”, ikincisi “oba”dır. Ulu-oba sözünün son saiti, yəni “u” düşmüş, bütöv sözün son saiti isə zaman keçdikcə zəif tələffüz olunmuş, nəticə etibararı ilə “Ulob” kimi daşlaşmışdır. Bu araşdırmadan da görünür ki, ilk növbədə anlam kəsb etməyən bu sözü qədim türk dilində işlənmə vəziyyətində baxdıqda, həqiqətən bu tip sözlərin mənasını ortaya çıxartmaq olar.

Lakin bu cür sözləri dilin morfoloji baxımından tədqiqata cəlb etsək, gələcəyimiz qənaət heç də bu cür olmayacaqdır [6].

Balk toponiminin etimoloji təhlilini aparsaq, burada arxaik leksikanın izlərini görmüş olarıq. Adı çəkilən ərazi Ecanan (Əcanan) deyilən mahalın adıdır. Etimologiyasına baxsaq, şübhəsiz ki, bu ad qədim Balık//Balak toponimidir. “Balk” türkcədə “qala”, “möhkəmləndirilmiş yer”, “səhər” və s. anlamındadır. Toponim haqqında araşdırma aparan Q.Qeybullayev də adın türk mənşəli olduğunu vurğulamışdır. E.ə VIII əsr Urartu mənbələrində olan “Belikuxi” toponimi “Balk//Balak” sözü ilə əlaqəli olduğunu bildirmişdir. Deməli, bu söz arxaikləşmiş balak//balık sözləri ilə mənşə etibarilə eynidir.

Bu toponimlərin hər ikisi də Zəngəzur ərazisində mövcud olmuşdur. Elə hər ikisi də arxaikləşmiş passiv və lal toponimlərə çevrilmişdir [3, səh 52].

Zəngəzur toponimiyasında Suvat toponimiyası da yer almışdır. Bu leksik vahid də iki hissədən ibarətdir: Birinci komponent “su”, ikinci komponent isə bəzi sözlərə artırılaraq onlarda yer, məkan anlamı söz əmələgətirir.

Zəngəzur ərazisində qədim türk elementlərinin olması sübutu türkdilli etnosların həmin bu ərazilərdə eramızdan əvvəlki yüzillərdə varlığının işarəsidir. Bu coğrafi nomenlər xalq təfəkküründə mövcud olan zaman-məkan anlamıdır. Ata-babalarımız ümumi adları (isimlər) coğrafi yerlərə verməklə xüsusiləşdirmiş, nəticədə toponimik adlara çevirmişlər. Buna misal olaraq: Yazı, Tas, Pir, Mac, Giriş, Dağ, Top, Balık//Balak və başqaları [2, səh 11].

Ümumi olan bu isimlər vaxtilə Azərbaycan xalqının öz kökünü, mənşəyini, kənd, şəhər, yurd salmasını, eyni zamanda, əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul olmasını, həmçinin inancını və inamını kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə birləşdirmişdir. Bunlar daha sonralar onomastik vahidlərə çevrilmişlər.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyasını, dilinin keçdiyi tarix ilə əlaqəli bir sistemi özündə cəmləyir. Eyni zamanda, burada yaşamış türkdilli tayfaların tarixini təsdiqləyən ən mühüm sənədlərdir [5, səh 63].

Tədqiqat zamanı Zəngəzur ərazisində mövcud olan Mac kəndi, ərazinin qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin - əkinçilik vərdişlərinin bariz nümunəsi olduğunu görürük. Yazı – qədim türk dilində düz, səhra, çöl mənasını bildirir. Bu söz arxaik türkmənşəli sözdür. Hal-hazırda “Çöl, düz” anlamında lüğət tərkibindən çıxmışdır, ancaq toponimlərin tərkibində qalmaqdadır. Bu da dilin lüğət tərkibindəki sözlərin coğrafi adlarda yaşamasının faktıdır.

Zəngəzur toponimləri sırasında “Çıraqlı” coğrafi adı da mövcuddur. Bu toponim Zəngəzur ərazisinin Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Çıraqlı//Çıraqlar//Çıraqlı//Çirak kimi əmələgələn oronim və oykonimlərin areallarına həm Azərbaycan diyarında, həm də Dağıstan və Özbəkistan ərazilərində də rast gəlmək mümkündür [5, səh 71].

Azərbaycanda mövcud olan Çıraqlı kəndlərinə misal olaraq:

Xocavənddə - Çıraqlı, Kəlbəcər rayonunda – Çıraqlı kəndi, Şabranda – Çıraqlı dağı, Daşkəsəndə - Çıraqlı kəndi, Göyçayda – Çıraqlılar bulağı, Şamaxıda – Çıraqlı kəndi, Qərbi Azərbaycanda - Çiraklı və b. Özbəkistan ərazisində - Çıraqlı rayon və kənd, Dağıstanda – Çirak kəndi, Çirakçay və b.

M.Seyidov tədqiqatında qeyd etmişdir ki, türkmənşəli “sak” tayfalarında da “Çıraqlı” sözünün fonetik variantı “Çıraqlı” insan, şəxs adının olduğunu vurğulamışdır.

Tədqiqatçı T.Əhmədovun araşdırmasında çıxan nəticədə adı çəkilən “çıraqlı” sözü ilə əlaqədar yer-yurd adların hamısı eramızdan əvvəl Cənubi Qafqazda, eləcə də Azərbaycan ərazisində köç edib gələn türk mənşəli olan siraqlı//çıraqlı//şirak tayfalarının adını daşımaqdadır [4, səh 111].

Tədqiqatlar da bir daha sübut edir ki, coğrafi adların sistemli şəkildə öyrənilməsinin elmi, siyasi, tarixi əhəmiyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. Bu cür coğrafi adların təşəkkür tarixi, dilimizin formalaşması, təşəkkürü, eyni zamanda burada iştirak edən komponentlər, əcdadlarımızın keçdiyi yol, burada məskunlaşmış bir çox tayfa, etnik qruplar, onlara məxsus dil mənsubluğu öz əksini tapır. Tarixin keçmişindən xəbər verən bu əvəzolunmaz faktlar əsasında, coğrafi adların bir hissəsində torpağın təbii şəraiti, sərvətləri, landşaftı, bitki və heyvanat aləmi, eləcə də xalqımızın

həyat tərz, məşğuliyyəti, dilimizə məxsus qədim fonetik, leksik, qrammatik elementlərin üzə çıxarılması üçün əsas mənbədir.

Ən qədim yer-yurd adı belə Qafqaz Albaniyası dövründə yaşayan türk mənşəli tayfalarla əlaqədardır – (prototürk və ya türklərlə). Qədim türk tayfaları ilə bağlı olan toponimlər: Ağvani, Şəki, Qoroz qalası, Qafan, Afqanlı, Hot, Şələt, Aqvanna, Sisikan, Qafan və başqaları.

Zəngəzur toponimiyasındakı hunlarla əlaqli olan toponimlər eramızın əvvəllərində Cənubi Qafqaza köç etmiş, burada məskunlaşmış hunların nəticəsində baş vermişdir. Hunlar haqqında alban mənbələrində çoxlu məlumat vardır. IV yüzilliykdə baş verən hadisələr haqqında məlumat verən Favst Zəngəzurun digə toponimləri saklar və kimmerlərlə bağlı olmuşdur. Bu tayfalardan saklar daha çox idi. Nisbətən azsaylı olan kimmerləri cənuba tərəf sıxışdırmaqla saklar öz hüdudlarını genişləndirmişlər [1, səh 17-23].

Beləliklə, Ön və Orta Asiyaya, Qafqaza gəlmiş kimmer və sak tayfaları digər yerli tayfalarla birlikdə azərbaycanlı-türk etnosunu formalaşdırmağa başlamışdır.

Summary

TURKISH ETHNOS NAMES IN ZANGAZUR TOPONYMS

The toponyms related to the Huns in the Zangezur toponymy arose as a result of the Huns migrating to the South Caucasus at the beginning of our era and settling there. There is a lot of information about the Huns in Albanian sources. Faust Buzand, who provided information about the events that took place in the 4th century, also mentioned the names of the Hun Turkic tribes. This information is also included in the book “Albanian History”. Yelise noted that in the 5th century, the ravines between the Beshbarmag rock and the sea were called “the defensive wall against the Huns”. Lazar Parbetsi, who lived in the same century, characterized this wall as a “fortification between the Albanians and the Huns”.

Other toponyms of Zangezur were related to the Sakas and Cimmerians. The Sakas were more numerous than these tribes. The Sakas expanded their borders by pushing the relatively small Cimmerians south[1, səh 17-23].

Thus, the Cimmerian and Saka tribes that came to Front and Central Asia and the Caucasus, together with other local tribes, began to form the Azerbaijani-Turkish ethnos.

Keywords: *Agvani, Hun, ethnos, Turk, Baharlı*

Резюме

НАЗВАНИЯ ТЮРКСКОГО ЭТНОСА В ЗАНГАЗУРСКИХ ТОПОНИМАХ

Даже древнейшие топонимы связаны с тюркскими племенами, жившими во времена Кавказской Албании – (прототюрками или турками). Топонимы, связанные с древнетюркскими племенами: Агвани, Шеки, Короз, Кафан, Афганлы, Хот, Шалет, Агванна, Сисикан, Кафан и другие.

Топонимы, связанные с гуннами, в топонимике Зангезура возникли в результате переселения гуннов на Южный Кавказ и расселения их здесь в начале нашей эры. В албанских источниках имеется много сведений о гуннах. У Фауста Зангезура, предоставившего сведения о событиях IV в., имеются и другие топонимы, связанные с саками и киммерийцами. Саки были многочисленнее этих племен. Саки расширили свои границы, оттеснив на юг сравнительно немногочисленных киммерийцев [1, səh 17-23].

Таким образом, пришедшие в Переднюю и Среднюю Азию и на Кавказ киммерийские и сакские племена вместе с другими местными племенами начали формировать азербайджано-тюркский этнос.

Ключевые слова: *Агвани, хун, этнос, турок*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Elm, 1989, 328 səh.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı, “Elm”, 2000, 106 səh.

3. Budaqov B., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. "Natta Press", Bakı, 1998, 452 səh.
4. Qeyullayev Q. Azərbaycan türklər və Ermənistan. Bakı, Azərnəşr, 1993, 140 s.
5. Musa Urud. Urud. Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2000, 432 səh.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (tərcümə və giriş.Z.Bünyadov).

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: ZƏNGİBASAR MAHALI, SARVANLAR KƏNDİNİNİ TOPONİMLƏRİ VƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Məmmədağa RZAYEV

*Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim,
E-mail: rzayevmamedtaqi@gmail.com
ORCID ID: 0009-0000-6741-3246*

Artıq iki əsrdən çox bir vaxtdır ki, Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə (Osmanlı) müharibələrində öz xəyanətkar, yaltaq, satqın xislətini ortaya qoyan ermənilər Rus imperiyasının dəstəyi sayəsində qədim türk yurdu olan Qərbi Azərbaycanda yerləşdirilmiş, onların xeyir-duası ilə bu torpaqlarda Ermənistan adı altında bir dövlət qurmuş, müxtəlif fitnə-fəsad törədərək və bəhanələr uyduraraq bölgənin əsil sahiblərini oradan uzaqlaşdıraraq, nəhayət, 1991-ci ildə, çoxdan arzularında olduqları "türksüz Ermənistan" yaratmağa nail olmuşlar.

Qərbi Azərbaycanın Qədim türk məskənlərindən biri olan Sarvanlar kəndi keçmiş İrəvan quberniyasının Zəngibasar mahalında Zəngi çayının sağ, Araz çayının sol sahilində Türkiyə Respublikası sərhədlərindən 5-6 kilometr aralıda Ağrı vadisində yerləşir. "Mənbələr bu kəndin Sarvanlar adı ilə hələ 1501-ci ildən məlum olduğunu təsdiq edir. Gərnı mahalının Zarvancıq kəndi kimi"[1, 295]. Rus tədqiqatçısı İvan Şopen kəndin adını Ulya Sarvanlar kimi qeyd edir. Ulya və yaxud ulu sözünün mənası böyük və ya qədim anlamına gəlir. Fikrimizcə, bu da həmin bölgədə Sarvanlar adı altında iki kəndin mövcud olması ilə bağlıdır. Digər kənd İrəvan şəhərinə daha yaxın məsafədə yerləşən və kənd əhalisinə qarşı törədilən təxribatlar və hücumlar zamanı ermənilər tərəfindən dağıdılıb xarabalığa çevrildiyindən xalq arasında Xaraba Sarvanlar adı ilə tanınır. Hal-hazırda həmin kəndin xarabalıqları İrəvan şəhərinin yaxınlığında süni yaradılmış gölün suları altında qalmışdır. Sonralar kəndin adının qarşısından Ulya sözü götürülmüş və kənd Sarvanlar adı altında tanınmış və rəsmiləşdirilmişdir. Kəndin adının qədim türk tayfası olan Gəngərlilərin bir soyu olan Sarbanlar soyu ilə də əlaqəli olması ilə bağlı fikirlər də mövcuddur [1]. Əslən bu kənddən olan tədqiqatçı Həsən Rzayev "Qərbi Azərbaycan: Ululuların ulusu Sarvanlar" adlı əsərində kəndin adının etimologiyası ilə aşağıdakıları qeyd edir: "Keçmişdə tacirlər ticarəti əsasən dəvə karvanları ilə həyata keçirərdilər. Karvanı bələdçi, yolu tanıyan şəxs aparardı. Həmin şəxs karvanın başında gedən dəvənin ovşarından (ipindən) tutub çəkərdi. Bu şəxsə karvanı aparan, karvana başçılıq edən, karvanbaşı və ya sarban deyərdilər. Sarbanlar getdikləri şəhərə çatanda şəhərə yaxın bir yerdə qalıb dincələr, gecələr, qiymətləri öyrənərdilər. Bizim kəndimiz də karvan başçıların, sarbanların və karvanda olan digər şəxslərin keçdikləri, qalıb dincəldikləri yer deməkdir. "Sarban"-karvanbaşı və ya karvanı aparan deməkdir, "lar" isə cəm şəkilçisidir. Yəni çoxlu karvanbaşılardan, sarbanların keçdiyi yer. Kəndin adının karvanlarla bağlı olması Sarvanlar kəndinin lap qədimliyindən xəbər verir"[4, 107].

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, İrəvan xanlığının Rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra, digər Qərbi Azərbaycanlılar kimi Sarvanlar kəndinin əhalisi də dəfələrlə erməni təcavüzünə, qırğınlarına, talanlarına məruz qalmış, yurd yerlərindən didərgin salınmış və ya deportasiya edilmişlər. Tarixçilər Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının müxtəlif səbəblərinin olduğunu göstərir. Digər səbəblərlə yanaşı, əsas səbəb türk dünyasını biri-birindən ayırmaq üçün onların arasında marionet bir xristian dövləti yaratmaq idi ki, bu da Türkiyə (Osmanlı) və İran ərazilərində yaşayan və Rusiya-Türkiyə və Rusiya-İran müharibələri zamanı

həmin dövlətlərə qarşı xəyanətkarlığı ilə seçilən ermənilərin bu bölgələrə köçürülməsi sayəsində baş verdi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, 1826-cı ildə Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin 117849 nəfərini müsəlmanlar (türklər), 25151 nəfərini isə xristianlar təşkil etmişdir. 1832-ci ildə isə məlum səbəblərdən müsəlmanların sayı 82073 nəfərə düşmüş, xristianların sayı isə artaraq 82377 nəfər təşkil etmişdir. Bu da əsasən, Osmanlı imperiyasından köçürülmüş 21666 və Qacar (İran) imperiyasından köçürülmüş 35500 erməni əhalisinin bölgədə yerləşdirilməsi sayəsində baş vermişdir [7]. Məlumat Rus imperiyasının mənbələrindən götürüldüyündən hesab edirik ki, müsəlman əhalisinin sayı bilərəkdən azaldılmışdır. Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bu dövrdə bölgədə yaşayan azsaylı erməni əhalisinin böyük əksəriyyətinin əsas məşğuliyyəti azərbaycanlılara xidmət etmək olmuşur. Belə ki, bir çox imkanlı azərbaycanlılar qapılarında ən azı bir, bəziləri isə iki və daha artıq erməni nökr saxlayırdılar. Bu hal XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etmişdir.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qərbi Azərbaycana köçürülmüş ermənilər havadarlarının köməkliyi ilə azərbaycanlıları (türkləri) bölgədən sıxışdırıb çıxartmaq məqsədi ilə onlara qarşı bir çox təxribatlar, talanlar, kütləvi qırğınlar törətmiş, sonralar daha tez türkləri bölgədən uzaqlaşdırmaq üçün keçmiş Sovet İttifaqının rəhbərliyinin əmri ilə 1948-1953-cü illərdə rəsmi deportasiya siyasətindən də istifadə etmişlər. Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunmasının müxtəlif səbəbləri göstərsə də əsas səbəb və məqsəd türksüz Ermənistan yaratmaq idi. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, müxtəlif illərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunanların sayı iki milyondan artıqdır. Bura müxtəlif səbəblərdən qətlə yetirilənlər daxil deyil.

Zəngibasar mahalının Sarvanlar kəndində əsirlər boyu yalnız azərbaycanlılar (türklər) yaşamışlar. Erməni qəsbkarlarının təhriki nəticəsində təkcə XX əsrdə kəndin əhalisi dörd dəfə öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. 1905-ci ildə Türkiyəyə əsasən, İqdir bölgəsinə, 1918-ci ildə İrana, əsasən, Xoy bölgəsinə, 1952-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Sabirabad rayonunun Pokrovka və Navadan kəndlərinə, 1988-ci ildə əsasən, Bakı şəhəri olmaqla Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrinə köçmüşlər. Əvvəlki üç deportasiya çox uzun sürməmiş köç etdikdən cəmi iki-üç il sonra doğma yurd-yuva sevgisi, vətən həsrəti onları səsləmiş geri dönərək keçmiş evlərində və yurd yerlərində məskunlaşmış erməniləri qovaraq oradan çıxarmış və əvvəlki tək yenə də öz yurd yerlərində yaşamağa davam etmişlər. Əhalinin əsas məşğuliyyəti tərəvəzçilik, bostançılıq və maldarlıq olmuşdur. Kənd camaatı arasında xeyli savadlı və yaradıcı insanlar olmuşdur. Kəndlə bağlı yaranmış bir çox toponimlər məhz bu savadlı və yaradıcı insanlar tərəfindən yaradılmışdır. Umumiyyətlə götürüldükdə, toponimlərin əsasən, iki növünün olduğunu qeyd etmək lazımdır. 1) Rəsmi toponimlər – yəni rəsmiləşdirilmiş, qeydiyyatla alınmış toponimlər. Belə toponimlərin bir qismi xalqın yaddaşında uzun müddət ilkin variantda qalsa da, bəzən müxtəlif fərman və sərəncamlarla dəyişdirilib, unudulmağa və ya başqa adla tanınmağa da məruz qala bilər. Məsələn, Ermənistan rəsmilərinin Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş rəsmi türk toponimləri ilə davrandıqları kimi. 2) Qeyri-rəsmi toponimlər-yəni hər hansı bir bölgədə yaşayan insanlar tərəfindən yaradılan və burada yaşayan əhalinin təfəkküründə, yaddaşlarında və məişətində yaşayan lakin heç bir rəsmi qurum tərəfindən rəsmiləşdirilməmiş, toponimlər. Qeyri-rəsmi toponimlər say etibarı ilə rəsmi toponimlərdən dəfələrcə coxdur. Ermənilər türk əsilli əhalinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarından didərgin salmaları ilə yanaşı, həm də bölgədə yaranmış qeyri-rəsmi toponimlərin “kütləvi soyqırımını” törətmişlər. Çünki belə toponimləri yaşadan onları yaradan insanlardır. Rəsmi toponimlərin adlarının geri qaytarılması zamanla mümkündür, belə ki, onlar indi başqa adla səslənsə də köhnə adı rəsmi arxiv sənədlərində də mövcuddur, uyğun şəraitdə bu adların geri qaytarılması mümkündür və belə hallara tez-tez rast gəlinir. Amma qeyri-rəsmi toponimləri orada yaşayan və həmin toponimləri yaradan insanlar olmadan geri qaytarmaq qeyri-mümkündür. Deməli, qeyd olunduğu kimi, “kütləvi soyqırım” əsasən qeyri-rəsmi toponimlərlə bağlı törədilməkdədir.

Digər yerlərdə olduğu kimi, Sarvanlar kəndinin qeyri-rəsmi toponim və hidronimləri iki yolla yaranmışdı: a) şəxs adları ilə bağlı olan toponim və hidronimlər; b) coğrafi quruluşuna, yerləşmə yerinə görə yaranan qeyri - rəsmi toponim və hidronimlər. Kəndin şəxs adları ilə adlanan əkin sahələri: Usubun yeri, Topalın yeri, Talıbın yeri, Zeynalın yeri, Kaba Abdullanın yeri (Gülavdı), Əhmədin yeri, Əhməd qobusu, Əçəmin yeri və s. Şəxs adları ilə bağlı yaranan

toponimlərdə ciddi yaradıcılıq qabiliyyətinə, dərin və iti təfəkkürə bir o qədər ehtiyac duyulmurdu. Yerləşmə yerinə və müəyyən coğrafi ünsürlərlə bağlı toponimlərin yarananmasında yaradıcılıq qabiliyyəti və iti təfəkkürə ciddi ehtiyac duyulur. Kəndin coğrafi quruluşuna və yerləşmə yerinə görə adlanan əkin sahələri: Qaraşor, Çınqıllıq, Qumlaq, Dik yer, Qobu arası, Suçıxmaz, Şor qobu, Daşlı qobu, Ərik bağçası, Məcidin (məşcidin) dalı, İki kanalın arası, Cillik, Uluxanlı bucağı, Quyruc, Sutökülən, Quşyeyən və s. Maraqlı haldır ki, coğrafi quruluşuna və yerləşmə yerinə görə adlanan əkin sahələri ilə bağlı şərtlər dəyişsə də toponimlər dəyişməyərək əvvəlki kimi qalmışdır. Məsələn, “Suçıxmaz”- adından da göründüyü kimi təbii yolla suvarıla bilməyən, yəni suyun çıxı bilmədiyi yer. Sonralar kəndin ərazisində qazılmış çoxsaylı artezan quyularının suları ilə suvarıla bilsə də yerin adı camaat arasında elə “Suçıxmaz” olaraq qalmışdır. Həmin hadisə “Dik yer” və “Şor Qobu” toponimlərinə də aiddir. “Ərik bağçası” toponiminə gəldikdə isə, həmin əkin yeri vaxtilə kəndin kənarında əhali tərəfindən salınmış ərik bağlarının yerləşdiyi yerə görə verilmişdir. Sonralar kənd böyüdükcə insanlar həmin bağ yerlərində evlər tikmiş, bağları ləğv edərək həyatı əkin sahələrinə çevirsələr də “Ərik bağçası” toponimi dəyişməmiş olduğu kimi qalmışdır. Həmin ərazilərdə yaşayanların məhəlləsinə camaat “Əriklər məhəlləsi” deyərək yeni toponim yaratmışdır. Kəndin ərazisi bolsulu olduğundan burada bir çox bulaqlar və su hövzələri də mövcud olmuşdur. Mövcud bulaqların və su hövzələrinin adları da əkin sahələrinin adları kimi ya şəxs adı ilə bağlı olmuş, ya da təbii xüsusiyyətlərinə görə adlandırılmışlar. Təbii xüsusiyyətlərinə görə adlandırılan bulaqların adları daha qədim və dəyişməzdir. Şəxs adları ilə bağlı yaranmış bulaqların və su hövzələrinin adları isə ya kiminsə evinə yaxın yerləşdiyinə görə, ya da ki kiminsə onları genişləndirib abadlaşdırdığına görə yaranmışdır. Şəxsi adlarla bağlı yaranmış bu cür hidronimlər bəzən məlum səbəblərdən dəyişilliklərə məruz qala bilirdi. Kənd əhalisinin yaddaşlarına hopmuş bulaq və su hövzələrinin bəzilərinin adları aşağıdakı kimidir: Ağ bulaq, Soyuq bulaq, Xan bulağı, Şor-şor bulaq, Qum bulağı, Qoşa bulaq, Buzlu bulaq, Ərik bağçası bulağı, Ələkbər bulağı, Həcimin bulağı (Dadaş əminin bulağı), Məscidin bulağı, Püstə bulağı və s. Kənd camaatı daha çox Xan bulağı, Şor-şor bulaq, Qoşa bulaq, Buzlu bulaq, Ələkbər bulağı və Ağ bulaqdan istifadə edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənddə çoxsaylı artezan quyuları qazıldıqdan sonra bir çox bulaqlar öz əvvəlki funksiyalarını qismən itirdilər. Yuxarıda sadalanan bulaqlarla yanaşı kəndin ərazisində bir çox digər su hövzələri də var idi. Yay aylarında kənd usaqlarının çimib, sərinləmək üçün getdiyi bu su hövzələrinin çoxunun adı yerləşdiyi məkana və ya xüsusiyyətinə görə yaranmışdı. Məsələn, Burğan-Zəngi çayına tökülən geniş, iti axına malik kanalın sərt döndüyü yerdə suyun burulğan yaradaraq axdığı yer; Xutorun kanalı - Xutor məhəlləsinə yaxın ərazidən axan kanal; Qurbanın gölü; Lələşin gölü və s.

Bir çox türk toplumunun yaşayış məskənlərində olduğu kimi Sarvanlar kəndinin də əhalisi müxtəlif tayfalardan ibarət olmuşdur. “Lap qədim zamanlardan tayfa dedikdə bir qrup insanı başqa bir qrupdan fərqləndirmək üçün onların soykökünə və qohumluq əlaqələrinə görə qruplara bölünməsi başa düşülür”[4, 127]. Bir çox tayfanın adı adətən, onun əsasını qoyan şəxslərin adı ilə bağlı olurdu. Zeynallar, Mollamətlilər (Molla Məhəmmədlilər), Salmanlar, Molla Cəfərlilər, Çıraqlar, Zaman uşağı, Abuzər uşağı (Qan uşağı və ya İbad uşağı), Kəmmətlilər (Kaba Məhəmmədlilər), Ələkbərlilər, Ağınlar (Ağəllər) və s. belə tayfalardandır. Bəzi tayfaların adları isə peşələrinə, coğrafi yerlərinə və digər xüsusiyyətlərinə görə verilmişdir. Dəlləklər, Dəvəçi və Qatırçılar əsasən bu peşə ilə məşğul olduqları üçün, Xoylu uşağı isə İranın Xoy bölgəsindən köçüb gəldikləri üçün belə adlandırılırdı. Qırqlar tayfasının etimologiyası böyük maraq doğurur. Tayfanın üzvləri onun çox böyük olduğuna görə belə adlandırıldığını qeyd edirlər. Tədqiqatçı H. Rzayev qeyd edir ki, “bu tayfa kəndin ictimai-siyasi və sosial həyatında mühüm rol oynayan tayfa olub. Deyilənə görə lazım olduqda birdən-birə tayfanın qırx əli ağaclısı (əli silahlısı) çıxı bildiyinə görə tayfaya qırqlar tayfası deyirlərmiş”[4, 135]. Amma bu etnonimin bir çox yerlərdə rast gəlinməsi onun daha qədim olduğundan və fərqli mənə daşdığından xəbər verir. Məsələn, Türkiyə Respublikasının ərazisində Kırklareli şəhərinin və qızlarla bağlı digər etnonimlərin olması, Aşıq Ələsgərin serlərinin birində “Qırqlar piri özü verib dərşimi” deməsi tayfanın adında olan qırqlar sözünün etimologiyasının çox qədimlərə getdiyindən və başqa mənə daşdığından xəbər verir. Rəvayətə görə, Allah Məhəmməd peyğəmbərə İslam dini haqqında bigiləri bütün insanlara

(topluma) çatdırmaq əmri verdikdən sonra peyğəmbər Məkkə yaxınlığında böyük bir toplantı keçirir. Bu məqsədlə çağırılmış həmin toplantıda 40 nəfər şəxs peyğəmbərə biyət edərək diz çökür və İslamı qəbul edir. Sonralar, İslam dininə kütləvi halda (40 nəfər) ilk daxil olma hadisəsi olduğuna görə, bu toplantı “Qırqlar piri” adı ilə tanınmışdır. Daha sonra bu termin dinə şüurlu olaraq, səmimi qəlbdən bağlı olan və onun qaydalarına ciddi əməl edən insanlarla bağlı işlədilmişdir. Sarvanlar kəndində yaşayan Qırqlar tayfasının nümayəndələri də İslam dininə, adət-ənənələrə ciddi bağlılığı və savadlılığı ilə seçilən olmuş və indi də bu ənənəni davam etdirirlər. Yaşlı nəslin danışdıqlarına görə bu nəslin nümayəndələrindən biri olan Məmmədtağı kişi Qurani-Kərimi əzbər bilirdi, yəni hafiz idi. Keçirdiyi qəza səbəbindən hər iki gözünü itirməsinə baxmayaraq el məclislərində və kənd məscidində keçirilən mərasimlərdə Quranı sinədən, əzbər oxuyarmış, çoxlu nağıl, dastan, dini rəvayət və s. bilirmiş. Məhəllə kışılərinin bir yerə toplaşaraq söhbət etdiyi gecələrdə (adətən, dini söhbətlər olan gecələrdə) bəzən bir nağılı və ya dastanı bir neçə gecəyə nəql edib qurtarardı. Nəslin digər nümayəndəsi Dəmirçi Əsəd də öz ziyalılığı ilə seçilirdi. 1887-ci ildə Uluxanlı məktəbində təyinatla işləyən böyük ədib C. Məmmədquluzadə Dəmirçi Əsədlə dostluq edirdi. Onların dostluğu və yazışmaları ədibin ömrünün sonuna qədər, yəni 20-ci əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir[4].

Kənddə yaşayan insanların istifadə etdikləri, və özlərinin yaratdıqları bir çox folklor nümunələri vardır. Bu nümunələrdə sanki, əhalinin məişəti, həyat tərzı və daxili yaşantıları öz əksini tapır. Belə nümunələrdə vətən sevgisi və vətən həsrəti, adət-ənənələrə ciddi bağlılıq, böyük-küçiyə hörmət, ayrılıq acısı və s. qabarıq surətdə özünü biruzə verir. Əhali arasında geniş yayılmış bəzi folklor nümunələrini analiz edək:

*Qondaram dik dabandı,
Yerə basma amandı,
Sevəsən almayasan, (sevəsən verməsinlər)
Görəsən nə yamandı.*

Göründüyü kimi söhbət uğursuz, nakam məhəbbətdən və onun çəkirdiyi acıdan gedir. Vətən sevgisi, vətən həsrəti, doğma el-oba üçün darıxma, xiffət çəkmə hissi ilə dolu yazılmış aşağıdakı bayatı öz orijinallığı və ifadə etdiyi ağrı hissələri ilə insani rıqqətə gətirir:

*Sandıq üstə gəzəram,
Sandığa gül bəzəram,
Ağır elin qızıyam,
Qərıblıkdə gəzəram.*

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nankor ermənilər tərəfindən kəndin əhalisi dəfələrlə öz doğma el-obasından didərgin salınmış, müəyyən bir dövr qürbətlikdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu bayatı özündə həmin dövrlərin acısını-ağrısını yaşadır. Başqa bir bayatıda deyilir:

*Ay puşular puşular,
Əl dəyməmiş xışılar,
On ildi yar sevmişəm,
İndi bildi qonşular.*

Bayatıda sevginin səmimiliyindən, sevnin sevdıynə sadıqlıyından, sevgisini ürəyində sirr kimi saxlamasından, müəyyən səbəblərdən sevdıynə (görünür, didərginlik səbəbindən) qovuşa bilməməsindən söhbət gedir. Bu tip bayatılarla yanaşı əhali arasında müxtəlif nağıl və dastanlar da geniş yayılmışdır. Nağılların böyük əksəriyyətinin mövzuları məişətlə bağlıdır. Belə nağılların əsas ideyasını ana məhəbbəti, ailəyə bağlılıq, böyük-küçik yeri bilmə, ailəyə sadıqlıq, pisliyin, nankorluğun qınanması və bu kimi digər məsələlər təşkil edir. Geniş yayılmış nağıllardan biri “Altı daş, üstü aş” nağılıdır. Nağılın qısa fabulası belədir: Çox mehriban bir ailəyə hiyləgər, nankor və zalım bir gəlin qismət olur. Oğlu işə getdikdən sonra gəlin qaynanasını çox incidər, ona göz verib, işıq verməmiş. Qaynana isə evdə söz-söhbət olmasın deyər, oğluna olanlarla bağlı bir söz demər, əzablara dözərmiş. Gəlin o qədər azğınlaşır ki, yemək zamanı böyük qara bir daşı qaynanasına yemək verdiyi qabın altına qoyar, üstünə isə azacıq xörək əlavə edərmiş. Yazıq qaynana yeməkdən bir-iki tikə yeyən kimi altdan daş çıxar, bu səbəbdən də həmişə doymamış əlini süfrədən çəkər və olanlar barədə heç kimə bir söz deməzmiş. Günlər keçir, qaynana əzab-əziyyətdən və aclıqdan

günü-gündən arıqlayıb əldən düşür və bu hala dözməyərək qonşu kənddə yaşayan qızıgilə gedir. Bir müddət orada qaldıqdan sonra oğluna olan bağlılıq və sevgi onu geri qaytarır. Onu gətirmək üçün ardıca gedən oğlu yolda anasının özü ilə nə isə danışa-danışa geri qayıtdığını görür. Yolun kənarına gizlənərək anasının nə dediyinə qulaq verir. Görür ki, anası yol boyu hey deyir: “altı daş, üstü aş, neyləyim, yenə oğuldu ki, oğuldu”, “altı daş, üstü aş, neyləyim, yenə oğuldu ki, oğuldu”. Axşam yemək vaxtı oğul anasının qabını qabağına çəkərək “bu gün bu qabdakı yeməyi mən yeyəcəyəm” deyir. Anasının və arvadının etirazları bir fayda vermir. Yeməkdən bir-iki tikə aldıqdan sonra yeməyin altındakı qara daş üzə çıxır və beləliklə, oğul bütün məsələdən hali olur. Nağılın sonluğunun iki fərqli versiyası mövcuddur. Bir versiya ondan ibarətdir ki, həqiqət üzə çıxdıqdan sonra, oğlan gəlinin qolundan tutub atası evinə aparır, olanları onlara da anladır və onu boşadığını bildirir. İkinci versiya isə bu nağılı nəql edən və gəlinlərindən narazı olan yaşlı arvadlar tərəfindən daha çox istifadə edilir. Həmin arvadlar: “Həqiqət üzə çıxdıqdan sonra oğlan mətbəxdən bıçağı götürür, arvadını tikə-tikə doğrayır, torbaya yığır və atasıgilə aparır. Qurban olum belə oğulun əllərinə” deyərək nağılı sonlandırırlar. Nağılın necə sonlanmasından asılı olmayaraq orada olan ailəyə bağlılıq və ana sevgisi özünü bariz şəkildə biruzə verir. Yerli əhali arasında geniş yayılan bir şox dastanlar da vardır. Onlardan biri “Abbas və Ceyran” dastanıdır. Yaşlı nəslin dediyinə görə dastan kənddə baş vermiş real hadisələr əsasında yaradılmışdır. Dastan ülvî məhəbbətin, sevginin, saflığın və sədaqətin dastanıdır. Bununla yanaşı, dastan həm də ayrılığın və həsrətin dastanıdır. Dastan mövcud rejimə və qəsbkarlara usyanın, harayın, hayqırtının dastanıdır. Dastanın qısa məzmunu belədir: Kəndin sayılıb-seçilən cavanlarından biri olan Abbas adlı bir gənc qonşuluqda yaşayan Ceyran adlı bir qıza aşiq olur. Ceyran və ailəsi də Abbasa qarşı biganə olmurlar. Ailələr tezliklə toy olacağını düşünərkən gözləmədikləri hadisə baş verir. Belə ki, mövcud rejimdən və bölgəyə yerləşdirilmiş ermənilərin davranışlarından təngə gələn Ceyranın atası günlərin bir günü gecəyə heç kimə xəbər etmədən, ailəsini götürüb Araz çayını keçərək Türkiyəyə qaçır. Abbas hadisədən xəbər tutanda nə edəcəyini bilmir, ayaqyalın, başıaçıq Araz çayının qırağına qaçır, lakin heç kiminlə rastlaşmır. Axşam kor-peşiman geri qayıdır. Ceyranın sonrakı talehi haqqında dastanda bir məlumat verilmir. Dastan Abbasın faciəsi üzərində qurulur. “İndi Abbasın Ceyranı Araz çayına cəvrilmişdir. Hər gün, onun düşdüyü bu halı özündə əks etdirən yerli sənətcilərin qoşduğu “Mənim bu həsrət əllərim dəymədi yara Ceyranım” mahnısının sözlərini züm-zümə edərək “öz Ceyranı” ilə görüşə, Araz çayının kənarına, gedərdi. Araz çayına doğru baxaraq nə dediklərini heç kəs bilməzdi, gizli saxlardı Abbas öz sevgisini. İndi Abbasın üzünü tük basmış, hər gün yalın ayaqla tikanlı çöldən keçərək getdiyindən ayaqları cadar-cadar olmuş və saçlarını gün gəvurub yandırmışdı. Gedib -gəldiyi tikanlı çöllükdə böyük bir cığır yaranmışdı. El arasında bu cığıra Abbas cığırı və ya həsrət cığırı deyərdilər”. Dastan Abbasın faciəvi ölümü və onun yasında yaxınlarının “Mənim bu həsrət əllərim dəymədi yara Ceyranım” mahnısının sözlərini ağı deyərək ağlamaları ilə bitir.

Qeyd olunduğu kimi, kənd Ağrı dağına çox yaxın məsafədə yerləşir. Kənddən Ağrı dağına əzəmətli görüntüsü aydın görünür. Sanki, kənd Ağrı dağına ətlərləndə yerləşir. Ağrı dağı digər hündür dağların əhatəsində olmayan yan-yana dayanan vulkanik mənşəli iki böyük dağdan ibarətdir. Böyük dağın hündürlüyü 5165 metr (Atatürk zirvəsi), kiçik dağın hündürlüyü isə 3896 metr (İnönü zirvəsi) təşkil edir. Böyük dağın zirvəsi həmişə buzlaqlarla örtülü olur, kiçik dağın zirvəsinin qarı isə iyul-avqust aylarında əriyirdi. Bu dağ kənddə yaşayan əhali üçün bir inanc yerinə çevrilmişdir. Onunla bağlı çoxlu əfsanələr, rəvayətlər yaranmışdır. Dağ həm də əhalinin adi-kütləvi təfəkkürünün formalaşmasında və məişətində əvəzsiz rol oynamışdır. Kənddə yaşayanlar müxtəlif işlərini dağın əlamətlərinə görə edərdilər: Məsələn kiçik dağın qarı tam əriyəndə bildirildilər ki, indi artıq bostanlarda qarpızlar yetişib, onları dərmək vaxtıdır. Avqustun axırlarında kiçik dağın zirvəsinə ilk qar yağdıqdan sonra nənələr nəvələrinə çaylarda və digər su hövzələrində çimməyə getməyə icazə verməzdilər. Səbəbini soruşanda “görmürsən quyruq doğub çaylar və sular ilan-çayanla doludur” deyərdilər. “Quyruq doğub”, yoxsa “quyruq donub” deyimi bir cox yerlərdə geniş yayılıb. Bəzi yerlərdə bu ifadə artıq soyuqların düşməyə başlamasına işarədir. Sübut üçün əridilmiş quyruq yağının gecə saatlarında artıq donaraq kristallaşmasını misal göstərilər. Bəzi yerlərdə quyruqlu ulduzların səmada aydın göründüyünə görə “quyruq doğub” deyirlər. Sarvanlar kəndinin əhalisi tərəfindən işlədilən “quyruq doğub” ifadəsi tamamilə başqa mənə daşıyır. Yaşlı nəslin

nümayəndələri bu ifadənin etimologiyasını belə izah edirlər: Bilindiyi kimi, yay aylarında bir çox quyruqlu sürünənlər, xüsusən ilanlar nəsilərini artırmaq üçün isti qumlaqlara yumurta qoyurlar. Kənddə belə qumlaqlar su hövzələrinin yaxınlıqlarında yerləşir. Kəndin yerləşdiyi bölgədə yumurtalardan balaların çıxması avqust ayının sonlarına təsadüf edərdi. Yumurtadan təzə çıxmış balalarını qorumaq məqsədilə ilanlar çox aqressivləşər və onlara yaxınlaşanlara hücum edərtilər. “Quyruq doğub” dedikdə quyruqlu sürünənlərin artıq yumurtadan çıxdığına işarə edilir. Bu səbəbdən də, nənələr nəvələrinin xəsarət almamaları üçün onları su hövzələrinə yaxın getməyə qoymaz, bunu “quyruq doğub, caylar ilan-çayanla doludur” ifadəsi ilə təsdiq edərtilər.

Sarvanlar kəndində yaşayan əhali şiə təriqətli olduğundan burada Əli, Həsən, Hüseyn, Cəfər, İsmayıl və bu kimi dini adlar geniş yayılmışdır. İnsanlar kənddə yaşayan Əliləri, Həsənləri, Hüseynləri, Cəfərləri, İsmayılları və çoxluq təşkil edən digərlərini biri-birindən ayırmaq üçün onlara ləqəb qoyardılar. Yəni ləqəbləri ilə çağırardılar. Ləqəb qoymanın özü də böyük yaradıcılıq tələb edir, beləki, onların da xalq tərəfindən yaradıldığından, onları da folklor nümunələri hesab etmək olar. Hal-hazırda kəndin əhalisinin böyük əksəriyyəti Bakı səhərində məskunlaşıb. Bu gün də kənd əhalisi evladlarına Əli, Həsən, Hüseyn, Cəfər, İsmayıl və bu kimi digər adlar verir. Bu gün də Sarvanlılar arasında çoxlu Əlilər, Həsənlər, Hüseynlər, Cəfərlər, İsmayıllar və b. var, amma demək olarki, heç birinin ləqəbi yoxdur. Demək, soyqırım təkcə insanlar, toponimlər, etnonimlər və s. ilə yox, həm də folklorla da bağlıdır. Didərginlik həyatı həmçinin kəndin folklorunun da soyqırımını törətmişdir. Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər Qərbi Azərbaycanlılar kimi, Sarvanlar kəndinin əhalisi də tezliklə öz doğma yurd yerlərinə qayıdacaqları günü səbirsizliklə gözləyirlər. İnsanlar indi onların qəlblərində və yaddaşlarında yaşayan toponimlərin, inanc yerlərinin və folklorun yenidən dirçələrək öz adı ilə çağırılacağına inamı bir anlıq belə olsun itirmirlər

Summary

WESTERN AZERBAIJAN: ZANGIBASAR DISTRICT, SARVANLAR TOPONYMS AND FOLKLORE EXAMPLES OF THE VILLAGE

Sarvanlar village, one of the ancient Turkic settlements of western Azerbaijan, is located in the Agri Valley on the Right Bank of the Zangibasara District of the former Irevan province and on the Left Bank of the Araz River. Only Azerbaijanis (Turks) lived in sarvanlar village. As a result of the instigation of the Armenian invaders, the population of the village was forced to leave their homes four times in the XX century alone.

In general, it should be noted that the toponyms basically have two troughs. 1) Official toponyms – that is, formalized, registered toponyms. 2) informal toponyms-that is, toponyms created by people living in any region and living in the thinking, memory and everyday life of the population living here, but not formalized by any official institution. Along with the expulsions of the population of Turkic origin from the lands of West Azerbaijan, the Armenians also committed “mass genocide” of unofficial toponyms that arose in the region. Because it is the people who create them who keep such toponyms alive.

There are many examples of folklore used by people living in the village and created by themselves. These examples, as it were, reflect the life, lifestyle and internal experiences of the population. Such examples include Love for the motherland and homesickness, strict adherence to traditions, respect for the elder and the younger, the pain of separation, etc. he gives himself away in a vivid way. The life of displacement has also committed genocide of the folklore of the village.

In conclusion, it should be noted that, like other Western Azerbaijanis, the people of the village of Sarvanlar are looking forward to the day when they will soon return to their native lands and revive unofficial toponyms.

Keywords: *toponym, ethnonym, folklore, tribe, neighborhood, Mount Ararat, place of faith, deportation, homesickness*

Резюме

**ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ЗАНГИБАСАРСКИЙ МАХАЛ, ТОПОНИМЫ
СЕЛА САРВАНЛАР И ОБРАЗЦЫ ФОЛЬКЛОРА**

Село Сарванлар, одно из древнейших тюркских поселений Западного Азербайджана, расположено в долине Агри на правом берегу реки Занги, на левом берегу реки Араз. В селе Сарванлар проживали только азербайджанцы (турки). В XX веке в результате подстрекательства армянских захватчиков население села было вынуждено четыре раза покидать свои дома.

В целом, следует отметить, что топонимы в основном делятся на две категории. 1) Официальные топонимы – то есть официально оформленные, зарегистрированные топонимы. 2) неофициальные топонимы - топонимы, созданные людьми, проживающими в каком-либо регионе и живущие в сознании, памяти и повседневной жизни проживающего здесь населения, но не оформленные каким-либо официальным учреждением. Наряду с изгнанием населения тюркского происхождения с земель Западного Азербайджана, армяне также совершили «массовый геноцид» неофициальных топонимов, возникших в регионе. Именно люди, которые их создают, поддерживают жизнь таких топонимов.

Существует множество образцов фольклора, используемых людьми, жившими в этом селении. Эти образцы отражают уклад жизни и внутренние переживания населения. В этих образцах выражаются любовь к Родине, тоска по дому, строгое следование традициям, уважение к старшим и младшим, боль разлуки и т.д. Вынужденное переселение также привело к геноциду сельского неофициального фольклора.

В заключение следует отметить, что, как и другие западные азербайджанцы, жители села Сарванлар с нетерпением ждут скорейшего дня возвращения и на родные земли и возрождения неофициальных топонимов селения.

Ключевые слова: *топонимы, этнонимы, фольклор, племя, квартал, гора Агры, поверье, депортация, тоска по родине*

ƏDƏBİYYAT

1. Əvəz Ələkbərli, Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları (Zəngibasar, Qəmərlı və Ellər rayonları), -Bakı, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, -2002-ci il, -736 səh.
2. Əvəz Ələkbərli, Qədim Türk-Oğuz yurdu “Ermənistan”, -Bakı, “Sabah”, -1994-cü il, -208 səh.
3. İbrahim Bayramov, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, -Bakı, “Elm” nəşriyyatı, -2002-ci il, -346 səh.
4. Həsən Rzayev, Qərbi Azərbaycan: Uluların ulusu Sarvanlar, -Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, -2016- cı il, -260 səh.
5. S.H Qlinka, Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi, -Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, -1995, -128 səh.
6. az.wikipedia.org/wiki/zəngibasar_mahalı
7. [az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_Ermənistandəportasiyası_\(1948-1953\)](http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_Ermənistandəportasiyası_(1948-1953))
8. president.az/artikles/view/58330

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB VƏ MAARİFÇİLİK HƏRƏKATINA QISA BAXIŞ

Məleykə HƏMİDOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

İbtidai təhsil kafedrası

E-mail: hemidova.meleyke.90@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-1747-4147

Hər hansı bir xalqın inkişafında məktəb və maarif ən əsas təməl sütunlardan biri, milli kimliyin qoruyucusudur. Hər fərdə dili, tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti məktəbdə öyrədilir. Yetişən nəslin öz xalqının keçmişini tanıması, özünü tanıması məktəblə başlayır. Bu baxımdan məktəb həm də milli yaddaşın ötürücüsüdür. Eyni zamanda maarif cəmiyyətin inkişaf motorudur. Maariflənmiş insan daha fəal, yaradıcı və məsuliyyətli olur. Maarif eyni zamanda azad düşüncənin təməlidir. Azad düşünən fərdlər isə cəmiyyətin demokratik inkişafına töhfə verir. Məktəb və maarif hər bir xalqın beyin gücü kimi onları sadəcə yoxsulluqdan, cəhalətdən və asılılıqdan deyil, həm də mənəvi ölüm təhlükəsindən xilas edir.

Qərbi Azərbaycan – tarixən azərbaycanlıların mədəni inkişaf mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada maarifçilik hərəkatı xalqın milli özünüdərk, mədəni tərəqqi və ictimai oyanışında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda yeni tipli məktəblər, mədrəsələr və maarif cəmiyyətləri formalaşmış, ziyalı təbəqə yaranmışdır. Bu proseslər azərbaycanlıların milli identitetinin qorunmasında əsas amillərdən olmuşdur. İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və Dərələyəz kimi ərazilər Azərbaycan maarifçilik hərəkatının daşıyıcılarından biri olmuşlar.

Aşağıda bu prosesə tarixi inkişaf xətti üzrə baxaq:

1. XIX Əsrdə Məktəblərin Yaranması və İlk Maarif Addımları. “1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi ilə bölgədə yeni idarəçilik strukturları formalaşdı”[1]. Bu dövrdə rus-tatar məktəbləri vasitəsilə azərbaycanlı əhalinin rus təhsil sistemində inteqrasiyası hədəflənmişdi. İrəvanda açılmış rus-tatar məktəbində həm rus dili, həm də ana dilində dərslər tədris edilirdi. Bölgədəki dini məktəblər (mədrəsələr) uzun illər maarifin əsas daşıyıcısı rolunu oynamış, lakin XIX əsrin sonlarına doğru dünyəvi təhsilə keçid başlamışdır.

2. Maarifçilik hərəkatı və XIX əsrin sonları. Ziyalı təbəqənin formalaşması XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində maarifçi hərəkatın canlanması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə Qərbi Azərbaycanda ana dilində təhsil verən ibtidai məktəblər açılmış, qız məktəblərinin yaradılması ilə qadınların maariflənməsi təşviq olunmuş, xeyriyyə cəmiyyətləri məktəb tikintisinə və dərslər təminatına dəstək vermişdir.

3. XX əsrin əvvəlləri: milli oyanış dövrü kimi 1900–1917-ci illər arasında, xüsusilə İrəvan və Göyçə bölgəsində xeyli sayda yeni məktəblər yaradıldı. Qızlar üçün müsəlman məktəblərinin açılması böyük irəliləyiş idi. Maarifləndirmə işində yerli xeyriyyə cəmiyyətləri, ziyalılar, məscid icmaları mühüm rol oynayırdı.

4. Sovet dövrü: 1920–1980-ci illərdə təhsildə sistemləşdirilmə və sovetləşdirilmə əsas yer tuturdu. Ermənistan ərazisində qalan azərbaycanlılar üçün ana dilində məktəblər yaradılmışdı. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləkləri çap olundu. 1930–50-ci illərdə bu məktəblər çoxlu sayda pedaqoq, müəllim, mühəndis və digər mütəxəssislər yetişdirdi. Ermənistan SSR-də 100-dən çox azərbaycanlı kənddə ana dilində ibtidai və orta məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan dilli pedaqoji məktəblər də vardı (məsələn, İrəvanda və Basarkeçərdə). Amma 1960-cı illərdən sonra sovet ideologiyası çərçivəsində assimilyasiya və erməniləşdirmə prosesi təzyiq formasında getdikcə gücləndi: Azərbaycan dilində dərslər çatışmazlığı, kənd sığintısı, məktəblərin bağlanması.

5. Deportasiya və son məktəblərin bağlanması (1988–1991). 1988-89-cu illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə prosesi apararaq, bütün azərbaycanlı məktəbləri bağladılar. Bu, bölgədə azərbaycanlı maarifçiliyinin və təhsil irsinin kəsilməsinə səbəb oldu. Nəticədə bölgədəki azərbaycanlı maarifçilik irsi faktiki olaraq dayandı və bu irsin qorunması yalnız yaddaş və tarixi sənədlərlə mümkün oldu.

6. Maarifçilik irsinin qorunması və bugünkü çağırışlar. Bugün Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş insanların övladları və nəvələri, bu bölgənin mədəni və maarifçilik irsini qorumaq, tarixi məktəbləri, ziyalıları və maarif mərkəzlərini araşdırmaq və tanıtmmaq, gələcəkdə bu ərazilərə qayıdış hüququ əsasında qayıtdıqda maarif sistemini bərpa etmək məqsədi ilə toplanırlar. “Qərbi Azərbaycan İcması” bu istiqamətdə arxiv işləri, tarixi tədqiqatlar, nəsil yaddaşının toplanması və maarifləndirici layihələr həyata keçirir.

Qərbi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmağa başlamışdı. Bu hərəkat əhali arasında elmin və biliklərin yayılması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. XX əsrin əvvəllərində Qori Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı məzunları vətənə qayıdaraq məktəblər yaratmış, əhəlinin savadlanmasına yardım etmişlər. Onların fəaliyyəti təkcə maarif sahəsində deyil, eyni zamanda elmin digər sferalarında da hiss olunurdu.

Qərbi Azərbaycan torpaqları təkcə zəngin təbiəti və mədəni irsi ilə deyil, həm də yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərlə tanınır. Bu bölgədən çıxmış siyasətçilər, yazıçılar, şairlər, maarifçilər və dövlət xadimləri Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. Onların fəaliyyəti təkcə Qərbi Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə türk və islam aləmi üçün dəyərlidir. Qərbi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının inkişafında pedaqoqlar və ziyalıların rolu danılmazdır. Onlar təkcə təhsil verən müəllimlər deyildilər – həm də milli-mədəni kimliyin daşıyıcıları, millətin oyanışına təkan verən maarifçilər idilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı imzaladığı sərəncamda qeyd edilən vacib məsələlərdən biri də seminariyanın pedaqoji fikir tariximizdə fəaliyyətinin roludur. “1881-ci ildə fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalının ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır. Görkəmli maarifpərvər Firidun bəy Köçərli seminariyanın ilk müəllimlərindən olmuş, geniş mədəni-maarif işləri aparmışdır. Seminariyanın məzunları sırasında xalqımızın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri və dövrünün görkəmli ziyalıları vardır”[3].

“İrəvan Kişi Gimnaziyasının məzunlarından dünya şöhrətli alim M.Topçubaşov, ictimai xadim Ə.Əliyev, professor M.İrəvanski, 1950-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun direktoru işləmiş M.Mirbabayev,ictimai xadim M.Məmmədov, akademik Ə.Rəcəbli, akademik H.Hüseynov, bəstəkarımız S.Rüstəmov, görkəmli ictimai xadim H.Seyidov, H.Şahtaxtinski, M.Mirbabayev, Ə.Qənizadə, E.Sultanov da ilk təhsillərini İrəvan kişi gimnaziyasında almışlar”[4].

1936-cı ildə İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutu, 1937-ci ildə Müəllimlər İnstitutu, 1945-1988-ci illərdə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan Pedaqoji İnstitutunda Ə.Yerevanlı, L.Hüseynzadə, Ə.Dalqılıcov, F.Rzayev, İ.Məmmədov, M.İrəvanski, H.İsmayılov, M.Hüseynov, V.Əliyev, F.Fərhadov, R.Allahverdiyev, H.Əliyev, M.Seyidov, A.Süleymanov, S.Əsədov, A.Qəmbərov, T.Kərimov kimi tanınmış pedaqoq alimlər dərs demişlər. “İrəvan pedaqoji İnstitutunda dərs demək üçün müxtəlif illərdə Bakıdan müəllimlər də dəvət olunmuşdur: İ.Bektaş, F.Hüseynov, Ə.Bayramov, Ə.Seyidov, H.Əhmədov, X.Əlmirzəyev, C.Cəfərov, A.Zamanov, M.Həkimov, N.Xudiyev, C.Nağıyev, B.Vahabzadə və başqalarının xalqa, millətə fədakar xidmətləri olmuşdur” [3].

Qərbi Azərbaycanın maarifçilik tarixində bu ziyalılar və pedaqoqlar milli oyanışın sütunlarını təşkil edirdilər. Onların fəaliyyəti təkcə savadlandırma deyil, milli-mədəni dəyərlərin qorunması və ötürülməsi işinə də xidmət edirdi. Bu irs bu gün də Qərbi Azərbaycan yaddaşının ayrılmaz hissəsidir və qayıdış konsepsiyasının əsas təməl daşlarından. Bu irs zaman-zaman siyasi hadisələr səbəbilə təzyiqlərə məruz qalsa da, onun ideoloji və mənəvi dəyəri bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Bu səbəbdən, Qərbi Azərbaycan maarifçilik irsinin araşdırılması, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi Azərbaycan elmi və ictimaiyyəti qarşısında strateji vəzifə olaraq qalır. Məcburi deportasiyalar nəticəsində bu irs dayansa da, bu gün onu yenidən dirçəltmək və gələcək nəsillərə ötürmək əsas məqsədlərdən biridir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Qərbi Azərbaycan İcması” bu tarixi yaddaşın qorunması və beynəlxalq arenada tanıtılması istiqamətində

mühüm işlər görür. Tarixi ədalətin bərpası və mədəni irsin qorunması üçün beynəlxalq səviyyədə araşdırmaların genişləndirilməsi zəruridir.

Summary

A BRIEF VIEW OF SCHOOLS AND EDUCATIONAL MOVEMENT IN WESTERN AZERBAIJAN

The article examines the stages of development of the school and enlightenment movement in Western Azerbaijan (now the Republic of Armenia) from the beginning of the 19th century to the end of the 20th century. The improvement of the educational level of the Azerbaijani population, the establishment of schools, the involvement of women in education, and the activities of enlightened intellectuals are considered. In the history of enlightenment in Western Azerbaijan, these intellectuals and educators formed the pillars of national awakening. At the same time, the role of Azerbaijani schools during the Soviet period and the interruption of this heritage as a result of the deportations that took place in 1988–1991 are touched upon.

Keywords: *Western Azerbaijan, cultural heritage, school, education, pedagogical thought*

Резюме

КРАТКИЙ ОБЗОР ШКОЛ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматриваются этапы развития школы и просветительского движения в Западном Азербайджане (ныне Республика Армения) с начала XIX века до конца XX века. Рассматриваются вопросы повышения образовательного уровня населения Азербайджана, создания школ, привлечения женщин к образованию, деятельности просвещенной интеллигенции. В истории просвещения Западного Азербайджана эти интеллектуалы и просветители стали столпами национального пробуждения. В то же время рассматривается роль азербайджанских школ в советское время и разрушение этого наследия в результате депортаций, имевших место в 1988–1991 годах.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, культурное наследие, школа, просвещение, педагогическая мысль*

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə, R. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi / Hüseynzadə, R. -Bakı: ADPU, 2021. – 538 s
2. Rüstəmov, F. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları. / Rüstəmov, F. -Bakı : Elm və təhsil.- 2022.- 240 s
3. İrəvan müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı : [Elektron resurs] (<https://president.az/az/articles/view/55116>)- Bakı 2021

QƏRBİ AZƏRBAYCAN XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ NƏZƏRDƏN QORUNMA: İNANCLAR, RİTUALLAR VƏ SİMVOLİK PRAKTİKALARIN FOLKLORİK VƏ SOSIAL TƏYİNATI

Məleykə MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu
Mifologiya şöbəsində aparıcı elmi işçi
E-mail: meleykemammed1@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-7714-4668*

GİRİŞ

Qədimdən bəri türkdilli xalqların mədəniyyət sistemində mühüm yer tutan nəzər inancı, Qərbi Azərbaycan folklorunda da zəngin forma və məzmunla təzahür etmişdir. İnsanların gözlə görünməyən, lakin təsirinə inandıqları mənfi enerjilərlə – daha konkret desək, "pis baxışla" izah

olunan bu inanc, sosial münasibətlər sistemində qorunma ehtiyacını doğurmuş və nəticə etibarilə müxtəlif qoruyucu ritualların, simvolik obyektlərin və ayini davranışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Nəzər inancı yalnız mifoloji və dini düşüncə tərzinin ifadəsi olmaqla kifayətlənmir, həm də ictimai münasibətlərdə özünü göstərən etik, estetik və funksional göstəricilərlə zəngin bir xalq bilik sistemidir.

Qərbi Azərbaycan bölgəsində yaşayan toplumların gündəlik həyat tərzində, xüsusilə də doğum, evlilik, bolluq-bərəkət kimi rituallarda və uşaqlar üçün nəzərə qarşı istifadə olunan dağdağan dənəsi, qurd və donuz dişi, yumurta qabığı, qurudulmuş bitkilər, duz, kəndir kimi materiallar, həm qoruyucu vasitə, həm də mənəvi simvol kimi funksiyalaşır. Bu obyektlərə yüklənən semantik dəyərlər və metaforik anlamlar xalqın təbiətə, insanın ruhsal gücünə və görünməyən aləmlə əlaqəsinə dair təsəvvürlərinin göstəricisidir.

Bu məqalədə, Qərbi Azərbaycan folklorunda nəzər inancının mahiyyəti, bu inanca qarşı tətbiq olunan ritualların funksiyaları və onların arxasında dayanan simvolik mənalar araşdırılır. Məqsəd, qoruyucu üsulların yalnız folklor elementləri kimi deyil, eyni zamanda kollektiv kimliyin, kültür yaddaşının, mənəvi dünyagörüşün və mənəvi irsin ifadəsi kimi də dəyərləndirilməsini ortaya qoymaqdır.

Qərbi Azərbaycan folkloru zəngin və çoxşaxəli bir mirasa sahibdir. Bu folklor yalnızca mahnılar, nağıllar və rəvayətlərdən ibarət deyil, həm də xalqın gündəlik həyatında, inanclarında və ənənələrində əks olunan qədim bir dünya görüşünü özündə cəmləşdirir. Bu elementlər arasında nəzərdən qorunmaq üçün tətbiq olunan metodlar və rituallar əhəmiyyətli bir yer tutur. İnsanlar çox qədim dövrlərdən bəri nəzərin — yəni pis baxışın, neqativ enerjinin və ya art niyyətli düşüncələrin onlara zərər verə biləcəyinə inanmışlar. Bu zərərlərin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif rituallar və metodlar inkişaf etdirilmiş və nəsldən-nəslə ötürülmüşdür. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də nəzərdən qorunma inanclarının əsasında qədim türklərin təbiət qüvvələrinə, ruhlara və cinlərə olan inancı durur. Bu inanclar zamanla İslam dini ilə birləşərək sinkretik bir quruluş qazanmışdır. Xalq inanclarına görə, bəzi insanların gözlərində neqativ enerji ola bilər və bu enerji qarşılarındakı insanlara, xüsusən də uşaqlara, heyvanlara və diqqət çəkən varlıqlara zərər verə bilər.

İslam coğrafiyasının geniş bir hissəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da nəzər inancı olduqca yaygındır. Ərəb dilindəki “nəzər” (نظر) kökündən törəyən “nəzər” sözü, türkçədə “baxmaq” və ya “baxış” mənasını verir. Xalq ədəbiyyatında tez-tez qarşılaşılan “nəzər” sözü yalnız “baxış” mənasında deyil, həm də xalq arasında “kəm göz”, “batıl nəzər”, “göz”, “göz dəyməsi”, “pis göz”, “gözə gəlmə” və “pis niyyətli baxış” kimi ifadələrlə istifadə edilir. Xalq inanclarına görə, kəm gözü yandırıcı bir gücə malik olduğu və hətta obyektləri belə çatlatmağa qadir olduğu düşünülür. Buna görə də, kəm gözlərdən və pis nəzərlərdən qorunmaq üçün müxtəlif metodlar inkişaf etdirilmişdir.

Ən yaygın qorunma metodlarından biri nəzər muncuğudur. Mavi muncuq olaraq bilinən nəzər muncuğundan başqa, dağdağandan hazırlanmış bilərzikdən istifadə etmək, üzərində dua gəzdirmək də qorunma metodları arasında yer alır. Bundan əlavə, evlərin divarlarına nəzər muncuqları və üzərlikdən hazırlanan bəzəklər ilə duaların yazıldığı tablolar asılır. Həmçinin, həyət tərəfdən evin divarlarına, evlərin giriş qapılarının üst hissələrinə isə buynuzlu qoç başı və ya at nalı kimi nəzəri geri çevirə bilən obyektlər yerləşdirilir. Bir başqa yaygın metod isə göz altına və ya alınına kömürlə qara sürmək, üzərlik otu, duz və ya xəmiri yandırmaqdır. Bu ritualların tətbiqi ilə pis baxışlardan yayılan neqativ enerjinin təsirinin aradan qaldırılacağına inanılır.

Xüsusilə dağlıq bölgələrdə yaşayan insanların baxışlarından yayılan enerjinin pis nəzərə çevrilə biləcəyi inancı xalq arasında geniş yayılmışdır. Bundan əlavə, həssaslıq və paxıllıq hissləri daşıyan insanların, başqalarının sahib olduğu şeylərə qarşı duyduğu narahatlığın pis enerji halına gələrək qarşı tərəfə yansıdığı düşünülür. Bu cür insanların mövcudluğu, adamın işlərinin yolunda getməməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də, xeyirli bir işə çıxmazdan əvvəl, nəzəri güclü olduğu düşünülən insanlarla qarşılaşmaqdan çəkinilir. Əgər istəmədən belə biri ilə qarşılaşılsa, qarşılarındakı insana hiss etdirmədən yavaşca yanını qaşıyaraq nəzərin qarşısını almış olar. Xüsusilə rəngli (mavi, yaşıl) gözlü insanların nəzərlərinin daha təsirli olduğu düşünülür. Nəzərin yalnızca

insanlara deyil, canlı və cansız bütün varlıqlara, hətta ölümə, xəstəliklərə və əşyaların qırılmasına səbəb ola biləcəyinə inanılır.

Nəzərdən ən çox qorunmağa cəhd edənlərdən biri analardır. Xalq inanclarına görə, yeni doğulmuş körpələr (qırxı çıxmamış uşaqlar) və oğlan uşaqları nəzərə daha meyllidir. Uşağı olmayan insanların daşdığı ağır enerjinin nəzər yaratdığına inanıldığı üçün, uşaqlar bu şəxslərdən uzaq tutulmağa çalışılır. Həmçinin, uşaqların üzərində nəzər muncuğu, dağdağan, üzərlik, dua və ya nəzər daşlarının daşınması təmin edilir. Bəzi hallarda, uşaqlara köhnə, cırıq və ya kirli paltarlar geydirilərək onların diqqət çəkmələrinin qarşısı alınır. Nəzərin təsirindən qorunmaq üçün tez-tez üzərlik otu yandırmaq, insanın başına duz döküb yandırmaq və dualar oxuyub üfürmək kimi metodlar da tətbiq edilir.

Nəzərə məruz qalan şəxslərdə müəyyən simptomlar meydana gəlmişdir. Xüsusən də uşaqlarda nəzərin təsiri aşağıdakı şəkildə özünü göstərə bilər: davamlı əsnəmə, dayanmadan ağlama, qızdırma, narahatlıq, yuxusuzluq, dəridə qızarmalar, səbəbsiz xəstələnmə, zəifləmə, qusma, tez-tez gərnəşmə, kirpiklərin topaqlanması, gözlərdə sulanma, göz iltihabı, ishal, gözləri açıq halda yuxulama, qarın ağrısı və s. (Örnek, 2015: 213-215). Nəzərin böyüklərdə yaratdığı əlamətlər arasında isə; hərəkətlərin ağır olması, yorğunluq, qrip olmadan qrip əlamətləri göstərmək, diqqət çatışmazlığı, ruhsal çökmə, tez-tez iç çəkmə, göz qapaqlarında ağırlıq, aşağı metabolizma, ürək döyüntüsü, bədən istiliyində artım, sperma sayının azalması, süd verən qadınlarda südün kəsilməsi, üz və bədəndə yaranan səbəbsiz yaralar, bədəndə şişliklər, ailə içində narazılıq, işsizlik, uğursuzluq kimi vəziyyətlər qeyd olunur (Mansur, 2021: 144-145). Böyüklərdə əlavə olaraq, güclü baş ağrısı, solğunluq, müalicəyə cavab verməyən və keçməyən xəstəliklər, işlərin tərs getməsi, çiyinlərdə ağırlıq hissi, halsızlıq və enerji itkisi kimi əlamətlər də nəzərin təsiri hesab edilir (Memmedova, 2023b: 209).

Nəzərdən qorunma metodlarından biri də sədəqə verməkdir. Atalarımız, evdə bir şeylər qırıldıqda və ya heyvanlar xəstələnib öldükdə, bu vəziyyəti nəzərin işarəsi kimi qiymətləndirər və əsas zərərin insanlara gəlməməsi üçün şükür edərdilər. Belə vəziyyətlərin qarşısını almaq məqsədilə sədəqə vermək, kasıblara yardım etmək və xeyir yeməkləri (ehsan) təşkil etmək geniş tətbiq olunmuş bir ənənədir (Məmmədova, 2023a: 135).

Bu tədqiqatın məqsədi, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunmağa yönəlmiş ənənəvi metodları və ritualları araşdırmaqdır. Məqalədə nəzərin xalq inancları kontekstində necə anlaşıldığını və bu inancın cəmiyyətdə hansı rituallar və üsullar vasitəsilə davam etdiyini müəyyən etməyi hədəfləyir. Eyni zamanda, nəzərdən qorunma metodlarının yalnız fərdi səviyyədə deyil, sosial və mədəni kontekstdə necə formalaşdığı və ötürüldüyü analiz ediləcəkdir. Bu istiqamətdə, xalq arasında yaygın olan qoruyucu rituallarla nəzərin təsirini ortadan qaldırmağa yönəlmiş təmizləmə praktikaları müqayisəli bir yanaşma ilə dəyərləndiriləcəkdir.

Nəzəri Çərçivə

Nəzər inancı, xalq mədəniyyətlərində dərin bir yerə sahib olan və fərdlərarası sosial dinamiklərlə iç-içə keçmiş bir inanc sistemidir. Xüsusilə Qərbi Azərbaycan kimi cəmiyyətlərin ənənəvi dəyərlərlə formalaşdığı toplumlarda, nəzər yalnızca bir qorxu və ya batıl bir inanc deyil, eyni zamanda mədəni kimliyi, sosial normaları və ictimai həmrəyliyi formalaşdıran mühüm bir elementdir. Nəzər, adətən paxıllıq, qısqancılıq və çəkəməzlik kimi hallarla əlaqələndirilir və fərdlərin uğurlarının və ya müsbət xüsusiyyətlərinin zərər verici baxışlarla təsirlənə biləcəyinə inanılır.

Nəzəri olaraq, nəzər inancı folklor nəzəriyyələri və mədəni psixologiya kontekstində araşdırıla bilər. Folklor nəzəriyyələri, nəzərə yönələn inancların və qorunma rituallarının fərdlər arasındakı sosial əlaqələri tənzimləyici funksiyasını vurğularkən, mədəni psixologiya isə bu inancın fərdlərin ruhsal sağlamlığı, narahatlıq hissini idarəetməsi və sosial aidyyət üzərindəki təsirlərinə fokuslanır. Bu nəzəriyyələr nəzərə yönələn qorunma metodlarının yalnız cəmiyyətin ənənəvi strukturlarını qorumağa xidmət etmədiyini, eyni zamanda fərdlərin psixoloji və sosial vəziyyətlərini tənzimləyən və gücləndirən vacib rol oynadığını göstərir.

Nəzər inancı, həm folklorik, həm də psixoloji bir fenomen olaraq, cəmiyyətin daxili münasibətlərini və fərdlər arasındakı qarşılıqlı təsirləri gücləndirən bir vasitə kimi çıxış edir. Bu

inanc, qorunma ritualları vasitəsilə, həm fərdi həm də kollektiv bir təhlükəsizlik hissi yaratmaqda və eyni zamanda cəmiyyətdəki qarşılıqlı bağlılığı artırmaqda mühüm rol oynayır.

Folklor nəzəriyyəsi baxımından nəzər inancı və qorunma ritualları: Folklor elmi, xalq inanclarının, ritualların və ənənəvi tətbiqlərin ictimai quruluşu necə formalaşdığını anlamağa yönəlmiş müxtəlif nəzəri çərçivələr təqdim edir. Bronisław Malinowskinin funksionalist yanaşmasına görə, xalq inancları və rituallar, fərdlərin qeyri-müəyyənlik və qorxu qarşısında təhlükəsizlik hissi qazanmalarını təmin etmək məqsədilə yaranmışdır (Malinowski, 1948). Bu çərçivədə, nəzərdən qorunmaq üçün tətbiq edilən rituallar və üsullar, yalnızca fərdlərin pis enerjilərdən qorunma ehtiyacını qarşılıqlı, eyni zamanda ictimai nizamın davam etməsinə də kömək edir.

Victor Turnerin ritual nəzəriyyəsi, nəzərdən qorunma tətbiqlərinin kollektiv yaddaşdakı yerini anlamağa yönələn vacib bir perspektiv təqdim edir. Turnerə görə, rituallar yalnızca fərdi qorunma mexanizması deyil, eyni zamanda ictimai həmrəyliyi gücləndirən simvolik hərəkətlər kimi fəaliyyət göstərir (Turner, 1969). Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində geniş yayılan nəzər muncuğu istifadəsi, qurğuşun tökmə, dualar və kömür sürmə kimi rituallar, fərdlər arasında ümumi bir şüur yaradaraq mədəni irsin davamlılığını təmin edir.

Bu baxımdan, nəzər inancı yalnızca fərdi bir batil inanc kimi deyil, eyni zamanda ictimai normaları tənzimləyən və fərdlər arasındakı əlaqələri formalaşdıran bir mədəni mexanizm olaraq qiymətləndirilə bilər. Bu inam və əlaqədar rituallar, sosial quruluşun hər bir üzvü üçün qorunma və həmrəyliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, cəmiyyətin kollektiv şəxsiyyətini və mədəni dəyərlərini qorumağa xidmət edir.

Mədəni psixoloji baxımdan nəzər inancının funksiyası: Mədəni psixoloji, fərdlərin inanclarının və rituallarının psixoloji yaxşılıq üzərindəki təsirlərini araşdıran bir sahədir. Nəzər inancı, fərdlərin psixoloji təhlükəsizlik hissini gücləndirən və cəmiyyətdəki aidiyyət hissini inkişaf etdirən bir element kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu çərçivədə, nəzər inancı və qorunma ritualları, fərdlərin cəmiyyətdəki statuslarını və sosial əlaqələrini formalaşdırmada mühüm rol oynayır. Sosial uyğunluq nəzəriyyəsinə görə, fərdlər qrup normalarına uyğunlaşmaq üçün ortaq inancları və praktikaları qəbul edirlər (Festinger, 1954). Nəzər inancı da bu çərçivədə, fərdlərin həddindən artıq diqqət çəkməməsi, təvazökar olması və cəmiyyətdəki tarazlığı qoruması məqsədilə bir sosial nəzarət mexanizması kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Bundan əlavə, idraki psixologiya perspektivindən baxıldığında, nəzərdən qorunma praktikaları, fərdlər üçün bir stress idarəetmə aləti kimi fəaliyyət göstərir. Qeyri-müəyyənlik qarşısında nəzarət hissini artıran bu rituallar, fərdlərin narahatlıq səviyyələrini azaltmalarına və psixoloji rahatlığı təmin etmələrinə kömək edir (Lazarus & Folkman, 1984). Məsələn, nəzərdən qorunma məqsədilə həyata keçirilən dualar və obyektlər, fərdlərdə müsbət psixoloji təsir yaradır və güvən hissini artırır.

Son olaraq, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzər inancı və bu inanca bağlı qorunma ritualları, yalnızca fərdlərin pis enerjiden qorunma səylərini deyil, həm də ictimai normaları, mədəni kimliyi və psixoloji prosesləri formalaşdıran bir sistemin hissəsi olaraq qəbul edilməlidir. Folklor nəzəriyyələri, nəzər inancının ictimai nizamı təmin etmək və kollektiv yaddaşı gücləndirmək funksiyasını vurğularkən, mədəni psixologiya bu inancın fərdi narahatlıqları azaltmaq, psixoloji rahatlıq yaratmaq və sosial uyğunluğu möhkəmləndirmək yönlerini ortaya qoyur.

Bu tədqiqat, nəzərin Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətindəki yerini folklorik və psixoloji aspektlərdən qiymətləndirərək, bu inancın fərdlər və cəmiyyət üzərindəki təsirlərini bütöv bir yanaşma ilə araşdırmağı hədəfləyir.

Nəzərin Qarşısının Alınması və Qorunma Üsulları

Nəzərdən qorunmaq üçün öncəliklə, nəzərə məruz qalmadan əvvəl həyata keçirilən müxtəlif ritual və metodlar mövcuddur. Bu ritualar və tətbiqlər yalnızca böyüklər üçün deyil, həmçinin uşaqlar və sahib olunan qiymətli əşyalar üçün də tətbiq edilir. Xüsusilə analar və böyüklər, uşaqları nəzərdən qorumaq məqsədilə atalarından öyrəndikləri bilikləri bu günə qədər ötürmüş və bu

ənənələri yaşatmağa davam etmişlər. Bugünkü gündə uşaqları nəzərdən qorumaq üçün başvuru metodlarından bəziləri bunlardır: Uşağın çiyninə, görünən bir yerinə və ya geyiminə nəzərə qarşı yazılmış dualar, mavi muncuq, dağdağan kimi qoruyucu əşyalar taxılır.

Ailə böyükləri və yaxın ətrafın uşaqlara duyduğu sevgi və heyranlığın səbəb ola biləcəyi pis nəzərin təsirini azaltmaq üçün, uşaqlara gözəl sözlər demək yerinə, onları “çirkin”, “pis”, “meymun” kimi ifadələrlə sevilərək tərifi etmək ənənə halını almışdır. Bundan başqa, “tü tü” və “maşallah” deyərək nəzərin uzaqlaşdırılması da bu inancın bir hissəsidir (Boratav, 2018: 127). Nəzərin qarşısını almağa yönələn bu cür üsullara yalnızca Qərbi Azərbaycanda deyil, ümumilikdə Azərbaycan və Anadolunun bir çox bölgəsində də rastlanır.

Nəzərdən qorunmaq və göz dəyməsinin qarşısını almaq məqsədilə Qərbi Azərbaycan bölgəsində müxtəlif üsulların istifadə edildiyi bilinir:

Mavi muncuq-nəzər muncuğu: Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunmaq məqsədilə istifadə olunan ən yaygın vasitələrdən biri, mavi muncuq və ondan hazırlanan nəzərlərdir (S-1). İnanca görə, mavi muncuq pis enerjini üzərinə çəkərək dağdır; buna görə də, həm fərdi, həm də məkanın qorunması funksiyasını yerinə yetirir. Bu tətbiq çərçivəsində, mavi muncuqlar evlərdə, geyimlərdə və hətta heyvanların boynuna taxılaraq gündəlik həyatda yer alır, göz muncuğu və üzərlikdən hazırlanmış bəzəkli nəzərlər isə evlərin qapı üstlərinə və divarlarına asılaraq, pis nəzərin evə girməsinin qarşısını aldığına inanılır.

Əlavə olaraq, mavi muncuqla yanaşı, kəhrəbə və şəbə kimi müxtəlif materiallardan hazırlanmış muncuqların da nəzərdən qorunma və pis enerjini uzaqlaşdırma məqsədilə istifadə edildiyi müşahidə olunur (Vaqifqızı və Sülemanoğlu, 2023:131). Bu tətbiqlər, Qərbi Azərbaycan xalqının pis enerjilər və nəzərə qarşı inkişaf etdirdiyi qoruyucu rituaların konkret nümunələrini təşkil edir.

Bu cür əşyaların istifadəsi, xalq arasında ortaqlıq bir inanc sisteminə əsaslanır; əşyalar həm estetik, həm də tilsimli bir vasitə olaraq fəaliyyət göstərir. Beləliklə, mavi muncuq və nəzərlər, fərdlərin mənəvi qorunmasını təmin edərkən, eyni zamanda cəmiyyətin yaddaşı və mədəni kimliyinin ötürülməsində də mühüm rol oynayır. Bu ritual tətbiqləri, Qərbi Azərbaycan folklorunun zəngin mənəvi strukturunu və qoruyucu praktikalarını əks etdirən, obyektiv və simvolik xüsusiyyətlər baxımından diqqətəlayiqdir.

Dua və ayə oxuma: Xalq arasında nəzərdən qorunmaq məqsədilə dua etmək və Qur'an ayələrini oxumaq geniş yayılmış bir ritual tətbiqidir. Xüsusilə Ayət-əl-Kürsi, Fələq və Nəs surələrinin oxunması, bu inancın ən bariz nümunələrindən biridir (S-1). Bu duaların təsirinə inanan insanlar, onları yalnız nəzərdən qorunmaq üçün deyil, həmçinin müxtəlif bəlalardan qorunmaq, işlərin düz getməsinə təmin etmək və mənəvi qorunma əldə etmək üçün müntəzəm olaraq oxumağa davam edirlər.

Bu ritualda yer alan əsas elementlər aşağıdakı şəkildə dəyərləndirilə bilər:

Ritual və simvolik anlam: Ayət-əl-Kürsi, Fələq və Nəs surələri, İslam mədəniyyətində mənəvi qoruma və təhlükəsizliyi təmin edən mətnlər olaraq tanınır. Ayət-əl-Kürsi, xüsusilə Allahın qüdrətini və hər şeyi əhatə edən qoruyucu gücünü simvolizə edərkən, Fələq və Nəs surələri pisləklərdən və nəzərdən qorunmaq məqsədilə oxunur. Bu surələrin təkrarlanması, həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində mənəvi bir bəliyi yaratdığına inanılır.

Psixoloji və sosial funksiya: Dua və ayə oxuma, iştirakçılar tərəfindən yalnız nəzərə qarşı müdafiə mexanizmi kimi görülmür; eyni zamanda müxtəlif bəla və çətinlikləri dəf etmək, işlərin düzgün getməsinə təmin etmək və ümumi mənəvi qorunma məqsədilə də müntəzəm olaraq tətbiq edilir. Bu ritual tətbiqi, fərdlərin və cəmiyyətlərin stres, narahatlıq və qeyri-müəyyənlik qarşısında daxili təhlükəsizlik tapmalarına kömək edir.

Cəmiyyət bağı və kollektiv inanc: Dua etmək və ayə oxumaq, cəmiyyət üzvlərinin ortaq inanc sistemi daxilində yer almasını və mənəvi bir həmrəylik inkişaf etdirmələrini təmin edir. Bu tətbiq, xalqın ortaq mədəni yaddaşını və sosial harmoniyasını möhkəmləndirən bir element kimi də qiymətləndirilə bilər.

Din və folklorun kəsişim nöqtəsi: Qərbi Azərbaycanda, İslami rituaların yerli folklorik inanclarla qarışması, nəzər kimi batıl inancların dini mətnlərlə dəstəklənməsi şəkildə müşahidə

edilir. Ayət-əl-Kürsi, Fələq və Nəs surələrinin nəzərə qarşı oxunması, həm müqəddəs mətnlərə əsaslanan, həm də xalqın ənənəvi ritualarını özündə ehtiva edən birləşmiş inanc sisteminin göstəricisidir.

Qoruyucu tilsim funksiyası: Bu tətbiq, müqəddəs mətnlərin ruhsal və fiziki qoruyucu funksiya görəcəyinə inamı əks etdirərək, fərdlərin və ailələrin evlərini və yaşam sahələrini nəzərin mənfi təsirlərindən qoruma səylərini simvollaşdırır.

Nəticə olaraq, dua və ayə oxuma, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunma inancının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Ayət-el-Kürsi, Fələq və Nəs surələrinin müntəzəm olaraq oxunması, həm fərdi mənəvi qoruma, həm də cəmiyyət həmrəyliyi dəstəkləyən ritual tətbiq olaraq fəaliyyət göstərir. Bu tətbiq, İslami praktikaların yerli folklorik inanclarla necə birləşdirildiyinin və fərdlərin gündəlik həyatlarında mənəvi təhlükəsizlik təmin etmək üçün hansı metodlardan istifadə etdiklərinin canlı bir nümunəsidir.

Üzərlik bitkisi: Xalq ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən nəzərdən qorunma və ondan qurtulma məqsədilə həyata keçirilən rituallar arasında, üzərlik bitkisi ilə əlaqəli olanlar xüsusilə diqqət çəkir. Həm tibbdə, həm də xalq təbabətində bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan üzərlik, mifologiya və inanclarda, pis nəzərdən qorunma ilə bağlı olan inanclarla əlaqələndirilmişdir. Buna görə də, üzərlik bitkisinə hər evdə rast gəlmək mümkündür. Pis gücləri uzaqlaşdırmaq və nəzərdən qorunmaq üçün onun gücündən istifadə edilir. Yaşam sahələrindən uzaq, xoroz səsi eşidilməyən yerlərdən üzərlik toplandığında təsirinin daha çox olacağına inanılır. Bitkinin yuvarlaq toxumları qoparılaraq, bir qədər isindirilmiş dəmir parçası üzərinə atılaraq yandırılır. Xalq arasında yayılmış inanca görə, üzərliyin tüstüsü və eyni zamanda çitirdəyərək yanması, nəzərin çıxmasına işarə edir. Həqiqətdə, üzərlik yandığında çıxan qoxu baş ağrısına yaxşı gəlir və pis enerjini təmizləyərək insanın ruh halını yaxşılaşdırır. Üzərlik həm nəzərdən qorunmaq, həm də nəzər dəyidkə yandırılır. Üzərlik yandırılarkən, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da fərqli versiyaları olan bəzi sözlər oxunur:

Üzərriyəm, havayam,

Hər dərdlərə dəvayam.

Pis gözü olanın,

Ağız-burnun avaram (Rüstəzadə, 2023:310).

Üzəriysən, havasan.

Yaman dərdə dəvasan.

Üzərliyələr çırtasın,

Qurşağa deyən gözlər pırtlasın,

Bu evə dəyən gözlər pırtlasın (Vaqıfqızı və Süleymanova, 2023:130).

Üzərlik ilə bağlı sözlər oxunduqdan sonra, yanmış üzərliyin külü, uşaqların və böyüklərin alınına və s. sürtülür. Üzərliyin külünün alınına sürtülməsinin nəzəri geri göndərəcəyinə inanılır. Bu inanc, Ordubad rayonunda (Məmmədova, 2024:208) da oxşar şəkildə qarşımıza çıxır. Həmçinin, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (İmanov və Qasıмова, 2018:286) üzərlik ilə bağlı oxunan sözlərin bənzərliyi, Qərbi Azərbaycan folklorunda da müşahidə olunur:

Üzəriksən, havasan.

Hər dərd sən dəvasan.

Yaxın ola, uzaq ola,

Qohum ola, qardaş ola.

Əgər gözü deyibsə,

Bu ocaqda yansın.

Üzəriksən havasan,

Hazar dərdə dəvasan.

Qohum ola, yad ola,

Nəzərini qovasan.

... (Rüstəzadə, 2023: 310-311).

Üzərlik yandıqmaq, xalq arasında nəzərin təsirini azaltmaq və ya tamamilə geri çevirmək məqsədilə istifadə olunan bir çox ritualdan biridir. Bu baxımdan, evin girişində olan digər əşyalarla

(məsələn, mavi muncuq, kəhribar və ya şəbə muncuqları) birlikdə düşünüldə, evin mənəvi bir müdafiə mexanizması yaratdığı və cəmiyyətin inancının bir parçası olduğu söylənə bilər.

Nəticə etibarilə, "üzərlik" Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunma rituallarının mühüm bir parçası olaraq, həm simvolik, həm də estetik funksiyalar daşıyan bir əşya kimi qiymətləndirilir.

Qapıya müxtəlif əşyaların asılması: Nəzərdən qorunmaq məqsədilə, əvvəlcədən bəzi əşyalar qapıya asılır. Bu əşyalara at nalı, it başı, üzərlik, qırıq qablar, çaynik kimi nümunələr verilə bilər. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına zərər verilməməsi məqsədilə qırmızı bağlar, it başı kimi əşyalar da asılır (Rüstəmzadə, 2023: 312, 314). Bu tətbiq, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərin mənfi təsirlərindən qorunma strategiyalarının konkret bir nümunəsidir. Qapıya asılan müxtəlif əşyalar—məsələn, at nalı, it başı, üzərlik, qırıq qablar, çaynik kimi obyektlər—həm simvolik, həm də ritual funksiyası daşıyır. Bu əşyaların qapıya asılmasının əsasında bir neçə mühüm amil önə çıxır:

Simvolik qoruma və uzaqlaşdırma funksiyası: At nalı və it başı kimi obyektlər, ənənəvi inancılarda şans gətirən, qoruyucu gücləri simvollaşdıran elementlər olaraq qiymətləndirilir. Belə simvollar, pis enerjinin və nəzərin evə daxil olmasının qarşısını alan tilsim funksiyasını yerinə yetirir.

Qırıq qablar və çaynik kimi əşyaların asılması isə, nəzərin təsirlərinin qırıq əşyalar vasitəsilə pozularaq geri çevirəcəyi inancına dayanır.

Cəmiyyət və ritual bağlamı: Bu tətbiq, evin mənəvi sərhədlərini gücləndirərkən, eyni zamanda ev əhalisinin və qonşuların ortaq inanc sistemi daxilində yer alan qoruyucu ritualardan biridir. Beləliklə, cəmiyyətin həmrəyliyi və ortaq mədəni yaddaş dəstəklənmiş olur.

Kənd təsərrüfatına zərər verilməməsi məqsədilə asılan qırmızı bağlar və bənzər obyektlər, həm evin içindəki yaşamın, həm də ətrafdakı məhsuldarlığın qorunmasına yönəlik ikiqat funksiyaya malikdir.

Yerli ənənələrin və inanc sistemlərinin əks-sədası: Bu cür əşyaların istifadəsi, Qərbi Azərbaycan folklorunun zəngin mənəvi və ritual praktikalarını ortaya qoyur. Hər bir obyekt, yerli xalqın təbiət, heyvanlar və əşyalarla qurduğu simvolik əlaqəni əks etdirərək, nəzərə qarşı inkişaf etdirilən qoruyucu mexanizmlərin bir hissəsidir.

Tətbiqin qapı kimi evin ən giriş nöqtəsi kimi kritik bir yerdə həyata keçirilməsi, pis enerjinin evə girməsinin qarşısını almaq məqsədilə alınan tədbirlərin əhəmiyyətini vurğulayır.

Nəticə etibarilə, qapıya müxtəlif əşyaların asılması tətbiqi, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərin təsirlərindən qorunma inancının və ritual praktikalarının çoxqatlı strukturunu göstərir. Həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində təminat əldə etməyi məqsəd qoyan bu ritual, yerli inanc sistemlərinin və folklorik mirasının konkret ifadəsidir.

Pişik Cıynağı: Pişik cıynağı (caynağı) bitkisi, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərin geri göndərilməsi məqsədilə evlərə yerləşdirilən mühüm qoruyucu elementlərdən biri olaraq yer alır. Araşdırmada (S-1) qeyd edildiyi kimi, bu bitki evin qapısına, eşiyə və ya divarlarına asılırdı. Aşağıda bu tətbiqlə bağlı bəzi şərhlər verilmişdir:

Bitkinin xüsusiyyətləri və sembolizmi: Fiziki xüsusiyyətləri baxımından pişik caynağı (pişik pəncəsi), yaşayış yerlərindən uzaq, susuz sahələrdə bitən, ağ-mavi rəngdə və tikanlı bir bitki kimi təsvir edilir. Bu fiziki xüsusiyyətlər, bitkinin "saflıq" və "qoruyuculuq" xüsusiyyətlərini simvollaşdırma bilər.

Semboolik mənası: Tikanlı quruluşu, pis niyyətli enerjilərə və ya nəzərə qarşı bir baryer yaratdığına inanılan simvolik bir element olaraq qiymətləndirilir. Ağ və mavi rənglərin birləşməsi isə ənənəvi olaraq təmizlik, saflıq və qoruyuculuq kimi anlayışlarla əlaqələndirilir.

Qoruyucu tətbiq: Bu bitkinin ev qapılarına, eşiklərinə və ya divarlarına asılması, ev əhalisinin pis nəzərdən qorunması cəhdinin bir hissəsidir. Ritual tətbiqlər, evin və ailə üzvlərinin mənəvi bütövlüyünü qorumaq məqsədilə yerinə yetirilir.

Sosial həmrəylik: Bu cür tətbiqlər yalnız fərdi deyil, eyni zamanda sosial həmrəyliyin və mədəni mirasın bir parçasıdır. Pişik cıynağı kimi elementlər, cəmiyyətin ortaq inancları və ritual praktikaları ilə formalaşan müdafiə mexanizmlərini əks etdirir.

Psixoloji təsir: Nəzərdən qorunma ritualı, fərdlərdə güvən hissini gücləndirən və qeyri-müəyyənlik qarşısında psixoloji dəstək təmin edən təbiiqlərdir. Pişik cıynağı bitkisinin evlərə asılması, pis enerjilərin geri göndəriləcəyinə dair inancı qüvvətləndirir.

Mədəni kimlik: Bu cür təbiiqlər, yerli xalqın inanc sistemlərinin və dəyərlərinin bir əksidir. Pişik cıynağı, yalnız bir bitki olmaqdan əlavə, bölgənin folklorik kimliyini və cəmiyyətin yaddaşını təmsil edən bir simvol olaraq da fəaliyyət göstərir.

Nəticə etibarilə, pişik cıynağı bitkisinin nəzəri geri göndərdiyinə dair inanc, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində qoruyucu ritualların və simvolik təbiiqlərin mühüm bir nümunəsini təşkil edir. Həm bitkinin fiziki xüsusiyyətləri, həm də ritual istifadə formasının, pis enerjilərin təsirini neytrallaşdırmaq məqsədilə inkişaf etdirilən ənənəvi biliklərin konkret göstəricisi kimi qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu cür təbiiqlər, cəmiyyətin mənəvi müdafiə mexanizmlərinin bir hissəsi olaraq həm fərdi, həm də sosial səviyyədə güvən hissini gücləndirir.

Ocağa duz və üzərlik atmaq: Nəzəri geri göndərmək məqsədilə həyata keçirilən üsullardan biri də yanan ocağa duz və üzərlik atmaqdır (S-2). Eyni zamanda, axşamları üzərlik və duz yandırmaq, evə gələn pis enerjiləri geri göndərir (Rüstəmzadə, 2023: 313-314). Beləliklə, nəzərin və pis enerjilərin geri gedəcəyinə və batıl işlərin yox olacağına inanılır. Eyni zamanda nəzərdən qorunmaq və dəyən nəzəri geri göndərmək üçün duz ritualı icra edilir. İlk olaraq duz alınır və nəzər dəyən şəxsin başı üzərində üç dəfə fırlanaraq aşağıdakı sözlər deyilir:

"Sən elədin atıl,
Mən elədim batıl."

Bu sözlər üç dəfə deyildikdən sonra, duz başa çevrilir, bir hissəsi ocağa atılıb yandırılır, bir hissəsi isə axan suya tökülür (Vaqifqızı və Süleymanova, 2023: 131). Beləliklə, nəzər varsa, ortadan qalxır, yoxsa da qarşısı alınır. Bu ritualın bənzəri, həm Naxçıvanda (Cəfəri və Babayev, 2009: 88), həm də Anadolu bölgəsində (Örnek, 2015: 217) müşahidə olunur.

Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunma məqsədilə həyata keçirilən rituallardan biri də ocağa duz və üzərlik atma ritualıdır. Bu ritual həm evin mənəvi qorunmasını təmin etmək, həm də pis enerjini uzaqlaşdırmaq məqsədilə edilir.

Təmizlik və qoruma: Duz, tarixən bir çox mədəniyyətdə təmizlik və qoruma vasitəsi olaraq qəbul edilmişdir. Qərbi Azərbaycanda ocağa duz atmaq, evin içindəki mənfi enerjinin təmizlənməsi və pis nəzərin uzaqlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən bir üsuldur. Duz, eyni zamanda pislilikləri dəf etmə və ruhani təmizliyi təmsil edən bir simvol kimi qəbul olunur.

Evin mənəvi təminatı: Ocaq, evin ən müqəddəs və mərkəzi yeri hesab edildiyinə görə, duz və oxşar qoruyucu elementlərin ocağa atılması, evin bütün sahələrini pis enerjiden təmizləmək cəhdi olaraq anlam qazanır.

Üzərliyin qoruyucu funksiyası: Üzərlik, Qərbi Azərbaycanda nəzərə qarşı istifadə edilən digər məşhur ritual vasitəsidir. Ocağa duz və üzərlik atmaq, eyni zamanda bu bitkinin pis enerjini geri çevirmə funksiyasını möhkəmləndirən bir üsuldur. Üzərlik yalnızca görünən bir obyekt olaraq deyil, həm də mənəvi güc daşıyan və nəzərə qarşı bir "qoruma qalxanı" vəzifəsini görən bir simvol olaraq istifadə olunur.

Cəmiyyət və mədəniyyət konteksti: Bu cür üsullar, xalq arasında nəzərdən qorunma məqsədilə həyata keçirilən gündəlik ritualların bir parçasıdır. Ocağa duz və üzərlik atmaq, həm fərdi təminatı təmin etmək, həm də cəmiyyətin dəyərləri və inancları ilə uyğun bir davranış sərgiləmək kimi qəbul edilir.

Ritualın icrası və zamanlaması: Ocağa duz və üzərlik atma ritualı adətən evdəki digər qoruma üsulları ilə birlikdə həyata keçirilir və müəyyən bir zaman dilimində, məsələn, pis bir hadisədən sonra və ya nəzərin olduğuna şübhə duyulan anlarda icra edilir. Bu cür rituallar, ev əhalisinin mənəvi olaraq rahatlamasına və pis enerjilərdən qorunmasına imkan tanıyır.

Nəticə etibarilə, ocağa duz və üzərlik atma üsulu, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərdən qorunma məqsədilə həyata keçirilən əhəmiyyətli bir ritualdır. Duzun təmizləyici və qoruyucu funksiyası ilə üzərliyin nəzəri geri çevirmə xüsusiyyətləri, xalqın mənəvi dünyasında mühüm yer tutur. Bu üsul, fərdlərin və cəmiyyətin, pisliliklərdən arınmaq və ruhsal tarazlığı təmin etmək məqsədilə müraciət etdiyi ənənəvi bir üsul kimi qəbul edilir.

Dağdağan taxmaq: Nəzəri geri göndərmək üçün ən çox xoruz səsinin eşidilmədiyi yerdən qoparılan dağdağandan istifadə edilirdi (Vaqifqızı və Süleymanova, 2023: 131). Göz və nəzəri geri göndərmək məqsədilə uşaqların biləyinə, papağına, çiyinə dağdağan taxılır, yastığının altına da dağdağan qoyulurdu (Rüstəmzadə, 2023: 309, 314). Dağdağan ağacı, xalq arasında pis nəzərdən qoruyan bir bitki kimi tanınır, lakin bununla yanaşı, bir çox faydalı xüsusiyyətləri də mövcuddur. Azərbaycan və Naxçıvan Respublikasının florasında dağdağanın üç növü var. Türkiyədə isə bu ağaca çitləmbik, həmçinin əhlət ağacı da deyilir. Dağdağan ağacı, qayaların üzərini yarıb çıxdığı üçün "dağ dağıdan" olaraq adlandırılmış və müqəddəs sayılmışdır. Məsələn, Balakandakı min illik dağdağan ağacı, bu gün də inanc və ziyarət obyekti olaraq qəbul edilir (Salayeva, 2024: 1). Pis nəzərdən qorunmaq üçün ağacın budaqlarından təsbəh və muncuqlar, biləkliklər hazırlanaraq uşaqlara taxılır. Həmçinin, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunur.

Dağdağan, nəzərdən qorunmaq üçün tez-tez istifadə olunan bir bitkidir. Bitkilərin və təbii elementlərin sehrli güclər daşdığı inancı, xalq mədəniyyətlərində geniş yayılmışdır. Dağdağan ağacının istifadəsi, xalqın təbii aləmdə mövcud olan elementlərə göstərdiyi inamı və bu elementlərin ritual funksiyalarını əks etdirir. Qərbi Azərbaycandakı bu istifadə, eyni zamanda təbiətin bir növ "qoruyucu" rolunu oynadığını göstərir.

Qurd, donuz dişi gəzdirilməsi: Nəzəri geri göndərmək üçün Qərbi Azərbaycanda dağdağanın yanında, üzərində qurd dişi və ya donuz dişi gəzdirilərdi (Rüstəmzadə, 2023: 312). Bu inanc, Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində nəzərin geri göndərilməsi ilə bağlı olduqca maraqlı bir nümunə təqdim edir. Burada, dağdağan ağacı, qurd dişi və donuz dişi kimi elementlərin istifadəsi, nəzərin təsirini neytrallaşdırmaq və ya geri göndərmək məqsədilə başvurulmuş simvolik vasitələr kimi çıxış edir.

Mədəni və Simvolizm Baxımından Dəyərləndirmə

Qurd dişi: Qurd dişi kimi heyvan parçalarının nəzərə qarşı istifadə edilməsi, xalq inanclarında heyvanların simvolik mənalar daşdığı bir praktika olaraq qarşımıza çıxır. Qurd, bir çox mədəniyyətdə güc və qoruyuculuqla əlaqələndirilən bir fiqurdur. Qurd dişi, onun qoruyucu və güclü enerjisinin nəzərin mənfi təsirlərini geri itələyəcəyinə dair bir inancı daşıya bilər. Həmçinin, qurd dişi istifadəsi, bəzi icmalarda heyvanın "pis gözlərə" qarşı immunitet və ya müdafiə gücünə sahib olduğuna dair bir inanc ilə əlaqələndirilə bilər.

Donuz dişi: Donuz dişi isə fərqli mədəniyyətlərdə müxtəlif mənalar daşıya bilər, amma burada ehtimal ki, mənfi enerjiləri maneə törətmək üçün bir növ "pis" və ya "mənfi" işarə olaraq istifadə edilmişdir. Donuz, bəzi ənənələrdə "çirkli" və "mənfi" bir heyvan olaraq qəbul edilsə də, eyni zamanda "qoruyucu" funksiyasını yerinə yetirə biləcək dişi bir simvol kimi nəzərə qarşı istifadə edilmiş ola bilər. Qərbi Azərbaycan xalq mədəniyyətində donuz dişinin nəzər rituallarında yer alması, bu mənfi enerjiləri geri göndərmək və neytrallaşdırmaq məqsədilə istifadə edildiyini göstərir. Bu cür inancların xalqın mənəvi dünyasına və sosial quruluşuna sıx bağlı olduğunu deyə bilərik. Nəzər kimi sosial bir fenomenin qorunma metodları və rituallarla cəmiyyətin psixoloji sağlamlığını dəstəkləyən funksiyaları olduğu bir həqiqətdir. Dağdağan, qurd dişi və ya donuz dişi kimi elementlər, həm simvolizm, həm də sosial kontekst baxımından dərin mənalar daşıyır. Bu inanc və təbiiqlər, cəmiyyətin sosial bağlarını gücləndirən, fərdlərin təhlükəsizlik hissini təmin edən vasitələr kimi fəaliyyət göstərir.

Nəticə etibarilə, Qərbi Azərbaycanda nəzəri geri göndərmək üçün istifadə olunan bu simvolik obyektlər, yalnız fərdi bir qorunma forması deyil, həm də sosial həmrəyliyi və mədəni kimliyi möhkəmləndirən praktikalardır. Bu cür təbiiqlər, yerli xalqın ətrafındakı təbiət, heyvanlar və mədəniyyət elementləri ilə əlaqəsini əks etdirərkən, eyni zamanda nəzərə qarşı psixoloji müdafiə mexanizması yaradır.

Nəzərin Təsirini Aradan Qaldırma Yolları

Nəzərə gəlmədən əvvəl ondan qorunmaq məqsədilə yerinə yetirilən ayin və üsullarla yanaşı, artıq nəzər dəydikdən sonra bu pis enerjini, "göz"ü, mənfi təsiri aradan qaldırmaq üçün həm Azərbaycanda, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrində – rayon və kəndlərində – müəyyən rituallar və üsullarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu üsullara misal olaraq qurğuşun tökmə, tütsü yandırma, mollaya (dini şəxsə) oxutdurma, nəzər duası yazdırma, nəzər dəymiş şəxsin geyimindən

bir parça qoparıb yandıraraq ona iylətmə, üzərlik otunu yandırıb tüstü vermə, ziyarətgah və türbələrə aparma, ocaq qalamaq, duz çevirmək, duz yandıqmaq, mum əridib tökmək, geyim dəyişdirmək, sacı ayaq altından keçirmək kimi metodlar göstərilə bilər. Bu cür müxtəlif ritual vasitələrlə nəzərə gəlmiş şəxsin üzərindəki mənfi təsirin – yəni nəzərin – aradan qalxdığına inanılır.

Qərbi Azərbaycan folklorunda da nəzər dəymiş şəxsin üzərindəki təsiri yox etmək üçün maraqlı və özünəməxsus rituallar mövcuddur. Bu çərçivədə “xəmindən göz-göz hazırlayıb yandırmaq” və “şişlə dağlama” kimi ənənəvi üsullar nümunə olaraq göstərilə bilər.

Xəmindən göz-göz hazırlayıb yandırmaq: Nəzərə gəlmiş bir şəxs üçün maraqlı bir ritual icra olunur: əvvəlcə bir ocaq qalayır və köz düşənə qədər duzsuz un və sudan xəmir yoğrulur. Bu xəmir göz formasında düzəldilir və nəzər dəymiş şəxsin başına, boynuna və oynaq nahiyələrinə sürtülür. Daha sonra xəmindən kiçik-kiçik parçalar hazırlanaraq közün içinə atılır və atarkən “nəzər dəyənin gözü çıxsın” kimi ifadələr işlədilir. Xəmirilər közün içində partladıqca “göz-göz” deyilir. Sonda bir göz formasında olan parça ya suya atılır, ya da xəstənin üzünə sürtülür (Rüstənzadə, 2023: 311). Bu ayinin bənzəri Şərur bölgəsində də oxşar şəkildə icra olunur (İmanov və Qasimova, 2018: 288–289). Bu ayinin başqa bir versiyası Qərbi Azərbaycanda aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir: nəzərə gəlmiş şəxs üçün xəmir yoğrulur və bu xəmirin içinə yeddi yol ayrıcından və ya yeddi qapıdan toplanmış torpaq əlavə edilir. Bundan başqa, xəmrə üzərlik və duz da qatılır. Sonra bu xəmindən hazırlanmış kiçik toplar “filankəsin gözü, başqanın gözü, bura gələn filankəsin gözü” kimi adlar çəkilərək yandırılmış ocağa atılır. Atılan toplar yandıqca və partladıqca, nəzərə gəlmiş xəstənin sağlamlığına inanılır (Rüstənzadə, 2023: 313).

Şişlə dağlama: Qərbi Azərbaycanda xalq arasında bəzən nəzərə gəlmiş, “gözdəymiş” heyvanlar, xüsusilə inəklər üçün şişlə dağlama metodu tətbiq olunurdu. İnsanlar inəyə nəzər dəydiyini onun südündən gələn pis qoxu vasitəsilə müəyyən edirdilər. Bu halı aradan qaldırmaq üçün isə xüsusi bir ritual yerinə yetirilirdi: inəyin südü sağılaraq bir qazanda toplanır və ocağa qoyulurdu. Daha sonra şiş yaxşıca qızdırılır və südün içinə batırılırdı. Bu zaman nəzərin təsirini geri qaytarmaq üçün müxtəlif sözlər söylənirdi. Ardınca həmin süd ya axar suya tökülür, ya da bir gül kolunun və ya ağacın dibinə axıdılırdı. Bu üsulla nəzərin aradan qalxdığına və südün artıq pis qoxu vermədiyinə inanılırdı (Rüstənzadə, 2023: 312).

Nəzərə Qarşı Ayinlərin Tarixi, Mədəni və Sosial Konteksti

Tarixi kontekst: Nəzər və ona qarşı tətbiq olunan rituallar Orta Asiyadan Anadoluyadək uzanan geniş coğrafiyada dərin tarixi köklərə malikdir. Bu ayinlər, şamanist inanc sistemlərindən tutmuş İslam mədəniyyətinə qədər müxtəlif dövrlərdə formalaşaraq, xüsusilə qədim türk toplumlarında fəvqəltəbii qüvvələrin insanlar üzərindəki təsirini azaltmağa yönəlmiş bir anlayışa əsaslanır. Türk xalqlarının qədim dövrlərdə tətbiq etdiyi nəzərdən qorunma üsulları şamanist ayinlərlə bağlı olub, od, su və təbiətdən əldə edilən obyektlərin (sümük, daş, tütsü və s.) qoruyucu gücünə inamla izah edilir. İslamın qəbulundan sonra bu ritualların bir qismi dini elementlərlə vəhdət təşkil etmiş, nəticədə mollalara dua oxutmaq, nəzər duaları yazdırmaq kimi dini yönümlü praktik formalar qazanmışdır.

Mədəni kontekst: Nəzər inancı Azərbaycan və Anadolu mədəniyyətlərində geniş yayılmışdır və insanların gündəlik həyatında mühüm yer tutur. İnsanların uğuru, gözəlliyi və ya sahib olduqları qiymətli şeylər səbəbilə nəzərə gələ biləcəklərinə inanılır və bu səbəbdən müxtəlif qoruyucu tədbirlər görülür. Nəzər muncuğu, üzərlik otu yandırmaq, qurğuşun tökmək kimi üsullar xalq inanclarının bir hissəsi olaraq bu gün də yaşamaqdadır. Qərbi Azərbaycanda nəzərdən qorunma ritualları xüsusilə kənd yerlərində hələ də tətbiq olunmaqda, ənənəvi xalq təbabəti və mənəvi şəfa üsulları ilə iç-içə keçmiş vəziyyətdədir. Eyni zamanda bu ayinlərin bəziləri bəzi icmalarda fərqli formalarda uyğunlaşdırılmış, müasirləşən cəmiyyət quruluşu içərisində simvolik anlamlar qazanmağa davam etmişdir.

Sosial kontekst: Sosial baxımdan nəzər inancı əsasən qadınlar, uşaqlar və heyvanlar üzərində cəmləşmişdir. Xüsusilə yeni doğulmuş körpələrin, gənc qızların və bərəkətli heyvanların nəzərə qarşı daha həssas olduğu düşünülür və bu qruplar üçün xüsusi ayinlər icra edilir. Qadınlar arasında şifahi mədəniyyət yolu ilə nəsil-dən-nəslə ötürülən nəzər ritualları, eyni zamanda ictimai həmrəyliyin bir ünsürü kimi də fəaliyyət göstərir. Kənd yerlərində nəzər ritualları daha ənənəvi

formada icra olunduğu halda, şəhərləşmiş cəmiyyətlərdə bu inanclar daha çox simvolik xarakter almış və müasir praktikalarla birləşmişdir.

Nəticə, Müzakirə və Təkliflər

Qərbi Azərbaycan folklorunda nəzər, yəni "göz dəyməsi", geniş yayılmış və dərin köklərə malik olan inanclardan biridir. Burada nəzərin, xüsusilə paxıllıq, həsəd və ya qısqanclıq kimi mənfi duyğularla edilən baxışların insanlara və onların mal-mülkünə mənfi təsir göstərə biləcəyinə inanılır. Ən çox uşaqlar, gözəl və ya uğurlu insanlar nəzərin təsirinə daha çox məruz qala biləcəkləri üçün xüsusi şəkildə qorunurlar. Folklor mühitində nəzərdən qorunmaq məqsədilə müxtəlif üsullardan və simvollarından istifadə edilir. Mavi muncuq, dualar, xüsusi ayinlər, eləcə də bəzi bitkilər və otlar bu məqsədlə tətbiq olunur. Bəzi hallarda nəzərin təsirini aradan qaldırmaq üçün qədim ənənələrə uyğun ayinlər icra olunur və dualar oxunur.

Qərbi Azərbaycan xalqı arasında nəzər inancı, insanlar arasında bir-birinə qarşı ehtiyatlı və diqqətli olmağı təşviq edir. Bu inanc eyni zamanda cəmiyyətdə birliyə və həmrəyliyə töhfə verir, çünki insanlar bir-birini nəzərdən qorumağa və mənəvi dəstək göstərməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə, Qərbi Azərbaycan folklorunda nəzər inancı həm fərdi, həm də ictimai həyatın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Nəzərdən qorunmaq üçün yerinə yetirilən üsul və ayinlər xalqın mənəvi dünyagörüşünün və mədəni irsinin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu ayinlər insanları mənfi enerjilərdən qorumağı və rifahlarını təmin etməyi hədəfləyir. Eyni zamanda bu ayinlərin tətbiqi cəmiyyətin birlik və həmrəyliyi gücləndirir və mədəniyyətin davamlılığını təmin edir. Bu qədim inanc və ayinlərin müasir dövrdə də yaşadılması xalqın mənəvi dəyərlərinə və irsinə olan hörmətinin göstəricisidir.

Müzakirə: Qərbi Azərbaycandakı nəzər inancı, bölgənin mədəni toxumasının mühüm bir elementi olmaqla yanaşı, cəmiyyət daxilində həm fərdi, həm də ictimai təhlükəsizlik hissi yaradır. Nəzərin yalnız şəxsi zərəri önləməyə yönəlmədiyi, eyni zamanda sosial əlaqələri gücləndirmə funksiyası daşıdığı müşahidə olunur. Ənənəvi ayin və simvolların gücü, cəmiyyətin həmrəyliyi ifadəsi kimi ortaya çıxır. Nəzərin cəmiyyətdə hələ də təsirli şəkildə qorunması, qədim ənənələrin zamanla forma dəyişdirərək bu günə qədər yaşamaqda davam etdiyini göstərir. Bununla belə, nəzər inancı daha çox ictimai bir inanc sistemi olaraq qalmaqqla yanaşı, müasir dövrdə bu kimi inancların yayılmasında hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi, insanların mənəvi ehtiyaclarına necə cavab verdiyi ayrıca müzakirə mövzusu ola bilər. Müasir cəmiyyətlərdə qədim ayin və simvolların müasir həyatla necə uzlaşdırıldığı və insanların bu inancları necə mənimsədiyi ilə bağlı daha geniş tədqiqatların aparılması zəruridir. Qərbi Azərbaycandakı nəzər inancının digər xalq mədəniyyətlərindəki bənzər inanclara paralellik göstərməsi və bu baxımdan mədəni mübadilənin dərin izlər buraxdığı reallıqdır.

Təkliflər: Nəzər inancı və ona bağlı ayinlər yalnız folklorik bir xüsusiyyət kimi deyil, həm də cəmiyyətlərin mənəvi dəyərlərini, psixoloji dayanıqlılığını və sosial strukturunu öyrənən daha geniş bir çərçivədə araşdırılmalıdır. Bu inancların bu gün də xalq arasında yaşadılması, mədəni irsin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, bu kimi ənənəvi təcrübələrin müasir psixoterapiya və cəmiyyətin sağalma prosesləri ilə inteqrasiyası, sosial həmrəyliyin və mənəvi sağlamlığın gücləndirilməsinə töhfə verə bilər. Bu inanc və ayinlərin daha geniş şəkildə sənədləşdirilməsi və müasir cəmiyyətdə necə formalaşdığına dair aparılan tədqiqatlar xalqın mənəvi mirasına olan ehtiramın artırılmasına da xidmət edə bilər.

Summary

PROTECTION AGAINST THE EVIL EYE IN THE FOLK CULTURE OF WESTERN AZERBAIJAN: BELIEFS, RITUALS, AND THE SYMBOLIC FUNCTION OF TRADITIONAL PRACTICES

Traditional methods and practices used to protect against the evil eye in the folk culture of Western Azerbaijan encompass a variety of rituals that have emerged from ancient beliefs and local customs. The belief in the evil eye manifests through rituals and methods employed by individuals to shield themselves and their loved ones from harmful gazes and negative energies. This belief is often associated with feelings of jealousy and envy, especially in cases involving extraordinary situations or successful and well-intentioned individuals. One of the most widely used protective

elements in Western Azerbaijan is the blue bead known as the "nazar bead." In addition, protective items such as amulets inscribed with prayers, and objects made from plants like hackberry (dagdagan) or rue (uzerlik) are also commonly used. The placement of protective symbols in homes and workplaces—such as ram's heads, broken teapots, and horseshoes on doors and windows—is another widespread practice.

Furthermore, there are other ritual practices aimed at protection from the evil eye in Western Azerbaijani culture. These include applying soot under the eyes or on the forehead, and burning salt or rue to counteract negative energies. Given the belief that the evil eye affects children more severely, especially male infants, additional care is taken to protect them using nazar beads, amulets, and other objects believed to have protective powers through prayer.

These beliefs and practices aim not only to provide physical protection but also to support psychological and social well-being. Rituals and methods for protection against the evil eye also serve to strengthen social cohesion and a sense of belonging within the community. In the folk culture of Western Azerbaijan, these protective practices play a significant role not only from a folkloric perspective but also in psychological and social contexts. This demonstrates that they should not be viewed merely as mystical or superstitious traditions but rather as functional elements within broader social and cultural frameworks.

Keywords: *Western Azerbaijan, folklore, custom, evil eye, ritual*

Резюме

ЗАЩИТА ОТ СГЛАЗА В НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ВЕРОВАНИЯ, РИТУАЛЫ И СИМВОЛИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ

Традиционные методы и практики защиты от сглаза в народной культуре Западного Азербайджана охватывают различные ритуалы, возникшие на основе древних верований и местных обычаев. Вера в сглаз проявляется в ритуалах и методах, применяемых людьми для защиты себя и своих близких от дурного взгляда и негативной энергии. Эта вера особенно ассоциируется с чувством зависти и ревности, возникающими по отношению к успешным, доброжелательным или выделяющимся людям в нестандартных ситуациях. Одним из самых распространённых защитных средств в Западном Азербайджане является синий глаз — «назар бончугу». Помимо этого, используются амулеты с молитвами, а также защитные предметы, изготовленные из растений, таких как дагдаган (дикое дерево) и иссоп (uzerlik). В домах и на рабочих местах широко практикуется размещение различных защитных символов, таких как бараньи головы с рогами, разбитые чайники и подковы на дверях и окнах.

Кроме того, в культуре Западного Азербайджана существуют и другие ритуальные практики защиты от сглаза. К ним относятся, например, нанесение сажи под глаза или на лоб, сжигание соли или иссопа для нейтрализации негативной энергии. Считается, что сглаз особенно сильно воздействует на детей, особенно на мальчиков, поэтому младенцев стараются особо оберегать, прикрепляя к ним назар-бусины, амулеты и другие охранные предметы, сопровождаемые молитвами.

Эти верования и методы направлены не только на физическую защиту, но и на обеспечение психологического и социального благополучия. Ритуалы и способы защиты от сглаза способствуют также укреплению социальной сплочённости и чувства принадлежности в обществе. В народной культуре Западного Азербайджана методы защиты от сглаза играют важную роль как с фольклорной, так и с психологической точки зрения. Это позволяет рассматривать их не просто как мистические или суеверные практики, а как важные элементы, функционирующие в более широком социально-культурном контексте.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, фольклор, обычай, сглаз, ритуал*

ƏDƏBİYYAT

1. Boratav, P.N. (2018). *Türk folkloruna dair 100 sual (inanclar, adət və mərasimlər, oyunlar)*. Tərcümə edən Sevinc Əliyeva. Bakı: Elm və Təhsil.

2. Cəfərli, M. və Babayev, R. (2009). *Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru I*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.
3. Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic techniques of ecstasy*. Princeton University Press.
4. Festinger, L. (1954). *A theory of social comparison processes*. Human Relations, 7(2), 117-140.
5. Harner, M. (1980). *The way of the Shaman*. Harper & Row.
6. Hoppál, M. (2005). *Shamans and traditions: The world of ancient Siberia*. New York: Parkstone.
7. Örnek, S.V. (2015). *Geleneksel kültürümüzde çocuk*. Ankara: BilgeSu yayıncılık.
8. Örnek, S.V. (2016). *Türk halk bilimi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
9. Rüstəmzadə, İ. (2023). *Qərbi Azərbaycan folkloru*. II cild. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Salayeva, Z. (2024). Dağdağanın bilinməyən faydaları. *İki sahil-gündəlik ictimai-siyasi qəzet*, s.1
11. İmanov, M. və Qasımova, F. (2018). *Şərur folklor örnəkləri*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.
12. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
13. Malinowski, B. (1948). *Magic, science and religion and other essays*. Glencoe: The Free Press.
14. Mansur, A. (2021). *Şaman gözü*. İstanbul: Destek Yayınları.
15. Məmmədova, M. (2023a). Azərbaycan və Anadolu folklorunda nəzərdən qorunmaq üçün icra edilən üsul və rituallar. *Dədə-Qorqud*, III (82), s.133-143.
16. Məmmədova, M. (2024). Qərbi Azərbaycan folklorunda nəzərdən qorunmaq üçün icra edilən üsul və rituallar. "*Qərbi Azərbaycan Folkloru: Problemlər və Perspektivlər*" *Respublika Elmi Konfransının Materialları*. 13 Sentyabr, Bakı: Folklor İnstitutu, s.203-216
17. Memmedova, M. (2023b). Azerbaijan ve Anadolu folklorunda nəzərdən korunmaq için yapılan uygulama ve ritüeller. *5.International Bahtiyar Bahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress*, 16-17 August, Sheki / Azerbaijan, s.207-216.
18. Turner, V. (1969). *The ritual process: structure and anti-structure*. Chicago: Aldine.
19. Vaqifqızı, L. və Süleymanova M. (2023). *Qərbi Azərbaycan folkloru*. I cild. Bakı: Elm və Təhsil.

Söyləyicilər

S-1: Hüseynova Sevinc Vaqif qızı, 1980, Tərtər rayonu, İrəvanlı kəndi, tədqiqatçı.

S-2: Nəsim Tahir İskəndər oğlu, 1956, Amasiya rayonu, Oxçoglu kəndi, folklorşünas.

VEDİBASAR VƏ ZƏNGİBASARDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİ

Mirvari QURBANOVA

Bakı Dövlət Universitetinin

Qafqaz xalqlarının tarixi kafedrasının doktorant

E-mail: mirvariurbanova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0008-7248-1559

Əsas hissə

Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasəti, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1918-ci ildən etibarən, yerli türk-müsəlman əhalisinin ciddi əzab və çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Ermənistanın yaradılması və Daşnak partiyasının güc qazanması ilə regionda azərbaycanlılara qarşı təşkil olunan etnik təmizləmə və zorakılıqların miqyası genişlənməmişdir. Ermənilərin Qərbi Azərbaycanda törətdikləri qətlamlar və deportasiyalar, yalnız əhalinin fiziki məhvini deyil, həm də mədəni, iqtisadi və sosial strukturların

dağıdılmasına yol açmışdır. Həmin dövrə aid bir sıra tarixi sənədlər, bu vəhşiliklərin və soyqırımının ölçüsünü ortaya qoyur. Araşdırmalar, həmin dövrdəki qanlı hadisələri və bu hadisələrin nəticələrini üzə çıxararaq, regiondakı etnik gərginliyin səbəblərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir. Bu mövzu, yalnız tarixi bir hadisə kimi deyil, həm də bu günə qədər davam edən regional gərginliklər və beynəlxalq münasibətlər kontekstində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ildən etibarən tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri hesabına yaradılmış daşnak Ermənistanı regionun yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı məqsədli şəkildə soyqırımı və deportasiya siyasətinin həyata keçirməyə başlamışdır. Əhalisi qırğın və deportasiyalarla üzləşən əsas bölgələr sırasında Zəngibasar, Vedibasar və Zəngəzur bölgələri xüsusi yer tutmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda yerləşən Zəngibasar mahalı tarixən İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının mühüm hissələrindən biri olmuş, adını bölgədən axan Zəngiçaydan almışdır. Zəngiçay Göycə gölündən başlayıb, Ağmanqan dağlarının cənub-qərb yamaclarını yararaq Araz çayına tökülür. Zəngiçayın hər iki sahilindəki ərazilər azərbaycanlı əhalinin çoxluq təşkil etdiyi, aborigen olduğu yerlərdir. XX əsrin əvvəllərində bölgədə azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti əhalinin indiki İran və Türkiyə ərazilərinə kütləvi köçünə və bölgənin demoqrafik strukturunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Vedibasar mahalı, Ağrıdağ vadisinin cənub-şərq hissəsində yerləşən və Araz çayının şərq sahilindən başlayaraq Göycə mahalına qədər uzanan tarixi bir ərazidir. Vedibasarı düzənlik ərazilərində tikilmiş qədim qalalar və qalaçalar, bu bölgənin zəngin və qəhrəmanlıq dolu tarixinin əlamətləri olaraq qalmaqdadır.

1827-ci ildən sonra, İrəvan qalasının Ruslar tərəfindən işğalından sonra Vedibasar mahalı Çar Rusiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Vedibasar, Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazilərdən biri halına gəlmişdir. O dövrdə erməni qüvvələri bu əraziləri ələ keçirmək məqsədilə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı amansız hücumlar təşkil etmiş, kəndləri yandırmış, əhalini zorla sürgün etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra, 1930-cu ildə Vedibasar mahalı Vedi rayonuna çevrilmiş və 1960-cı illərdə bir neçə dəfə administrativ dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin 1988-ci ilə qədər bu ərazidə azərbaycanlıların mövcudluğunu qorumağa davam edən kəndlər olmuşdur [2].

Maraqlıdır ki, Vedibasar və Zəngibasar bölgələrində 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı və həyata keçirilmiş etnik təmizləmə siyasətinə dair məlumatlara Ermənistanın öz arxivlərində saxlanılan sənədlərdə də rast gəlinir. Vaxtilə sovet dövründə həmin sənədlərin bir qisminin surətləri Ermənistan SSR Arxivindən Naxçıvan MSSR arxivinə gətirilmişdir.

Həmin sənədlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisində baş verən proseslərlə bağlı çox əhəmiyyətli faktlar vardır. Məsələn, 1920-ci il yanvar ayının 6-da Ordubadın qəza rəisi Tahirovun imzası ilə göndərilmiş bir teleqrafda Zəngəzur qəzasının bir sıra kəndlərində, o cümlədən Qorçuvanda ermənilərin bütün müsəlmanları bir yerə yığaraq qətlə yetirməsi barədə məlumat əksini tapmışdır. Məlum olur ki, həmin azərbaycanlılar əsasən bölgədə gəlmə ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi kəndlərdə onlarla birlikdə yaşayanlar olmuşlar. Sənəddə əksini tapmış faktlar sübut edir ki, ermənilər təkcə kişiləri deyil, uşaqları və qadınları da vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, yüzə yaxın insandan sadəcə ikisi qaçaraq canlarını qurtara bilmişdilər [6, vərəq 9]. Sözügedən sənəd Sovet dövründə Ermənistan Dövlət Tarix Arxivində 68/200 nömrəli fondada, 842 nömrəli işdə saxlanılmışdır.

Həmin dövrdə Böyük Vedidə də qanlı hadisələr baş vermişdi. Azərbaycanın qəhrəman övladlarının, xüsusən Şadlinskiyə rəhbərlik etdikləri hərbi dəstələrin Qərbi Azərbaycan əhalisini qorumaq cəhdlərinə baxmayaraq Ermənistan yerli əhalinin buradan köçməsi üçün əlindən gələn hər şeyi edirdi. Bəzi hallarda qırğınların dayandırılması ilə bağlı ermənilərlə azərbaycanlılar arasında razılıqların əldə olunmasına baxmayaraq onlar pozulurdu. 1920-ci ilin yanvarın 7-də Böyük Vedidən Naxçıvana göndərilmiş bir sənəddə qeyd edilirdi ki, Toxanşallu kəndinin 37 nəfər

azərbaycanlı sakini ermənilərlə əldə edilmiş razılaşmayan güvənərək öz doğma kəndlərinə qayıtmış, lakin qayıtdıqdan az sonra ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdilər [5, vərəq 11].

Qeyd etmək lazımdır ki, sənəddə adı çəkilən Toxanşallu kəndi İrəvan quberniyasında hələ XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanlı əhalinin ən sıx yaşadığı kəndlərdən biri olmuşdur. Həmin dövrdə bölgədə məktəb və fikir tarixini araşdırmış tədqiqatçı Vahid Rzayev Toxanşallının adını quberniyanın məscid olan kəndləri sırasında çəkmişdir. O vurğulayır ki, həmin dövrdə o kəndlərdə məscidlər fəaliyyət göstərirdi ki, o kəndlərin müsəlman əhalisinin sayı 200-dən artıq olsun [1, s. 62].

Böyük Vedidən 9 yanvar 1920-ci il tarixində Naxçıvana göndərilmiş başqa bir sənəddən isə aydın olur ki, ermənilər ardıcıl olaraq dörd gün ərzində özürlərdə azərbaycanlı əhali tərəfindən otarılan mal qaraya, Böyük Vediyə gedən azərbaycanlılara atəş açırlar. Vedibasardan Hacı Teyyub Şadlinskiyin imzası ilə göndərilən bu sənəd Ermənistanın Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlı əhalinin zor gücünə çıxarılması üçün mülki insanlara qarşı hansı vəhşilikləri törətdiyini bir daha sübut edir [3, vərəq 10]. Bu sənəd də vaxtilə Ermənistan Dövlət Tarix Arxivində 68/200 nömrəli fondnda, 842 nömrəli işdə saxlanılmışdır.

Qərbi Azərbaycanın müxtəlif mahallarında və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən bu cür vəhşiliklər, soyqırımı və deportasiya siyasəti əhalinin bir qisminin Naxçıvana üz tutmasına, buraya sığınmasına səbəb olmuşdu. Ermənilər nəinki əhalini Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarından sıxışdırıb çıxarmağa çalışır, onların sığındığı Naxçıvanı da nəzarətləri altına almağa çalışırdılar. Daşnakların Zəngibasar, Vedibasar istiqamətində törədikləri hücumlar daha qanlı xarakter daşıyırdı [4, vərəq 17]. Sənədlərdən birində yazılır ki, 1920-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar və Şərurun əhalisi daşnakların hücumlarından canlarını xilas etmək üçün bir həftə ərzində tamamilə qaçaraq Qacarların İranının nəzarətində olan Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə sığınmışdılar [4, vərəq 18].

Azərbaycan SSR-in bolşevik qüvvələrinin Zəngəzur istiqamətindən Naxçıvan ərazisinə daxil olmalarına baxmayaraq onların gəlişinə qədər bölgə əhalisinin xeyli hissəsi Arazın o biri tayına keçmişdilər. Sənədlərdə Zəngibasar, Vedibasar, Şərur və Zəngəzurdan qaçqın düşmüş əhalinin sayının yarım milyona çatdığı əksini tapmışdır [4, vərəq 19]. Daşnaklar əhalinin köçməsi ilə sonrakı kəndlərə daxil olur, onların bütün varidatını talayır, mal-qaranı sürüb aparır, əkin sahələrinə od vururdular. Məhz bunun nəticəsində müəyyən sakitliyin yarandığı dövrdə yenidən öz doğma yurdlarına qayıtmağa cəhd edən əhali aclıq, səfalətlə üzləşirdi. Yüzlərlə insan qayıtdıqdan sonra öz kəndlərində aclıqdan və yoluxucu xəstəliklərdən ölürdülər.

Beləliklə aparılan təhlillər göstərir ki, hələ əsrin əvvəllərində tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasəti sistemli xarakter daşmış, bu siyasətin mahiyyəti vaxtilə Ermənistan SSR arxivlərində saxlanılan sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Sənədlərdəki məlumatların öyrənilməsi sübut edir ki, Zəngibasar, Vedibasar və Zəngəzurdə törədilən qətləmlərlə ermənilər yalnız kişilərə deyil, həm də uşaqlar və qadınlara qarşı acımasız olub. Sənədlər adıçəkilən bölgələrdə etnik təmizləmə məqsədini güdən vəhşi silahlı hücumların daha geniş miqyasda olduğunu göstərir.

Elmi dövriyyəyə gətirdiyimiz sənədlər Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzur bölgələrindən Naxçıvana, oradan isə Cənubi Azərbaycana qaçan əhalinin qarşılaşdığı çətinliklər- aclıq və yoluxucu xəstəliklər, qaçqınlıq və köç məsələləri ilə bağlı tarixi məqamları üzə çıxarmağa imkan verir. Sənədlərdəki məlumatlardan doğan ən mühüm nəticələrdən biri müasir dövrdə olduğu kimi, o zaman da Ermənistanın və daşnakların bölgədə sülhün bərqərar olunması üçün əldə edilən razılaşmalara əməl etməmələri ilə bağlıdır. Zəngibasar, Vedibasar və Zəngəzurdə baş verən hadisələr, yalnız əhalinin fiziki məhv edilməsi və ya mexaniki köçü ilə məhdudlaşmırdı. Bu proses əhalinin sosial və mədəni həyatının tamamilə məhv olmasına gətirib çıxarırdı.

Summary

THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING CARRIED OUT AGAINST AZERBAIJANI PEOPLE IN THE VEDIBASAR AND ZANGIBASAR DISTRICTS

The article examines the policy of ethnic cleansing carried out by the Dashnaks against the local Azerbaijani population living in the Vedibasar and Zangibassar districts of Western Azerbaijan in 1918-1920. Based on the archival documents of the Armenian SSR, it is proven by facts that during this period, Armenian armed formations and Armenian nationalist circles organized attacks on Azerbaijani villages, killed civilians, burned settlements, and carried out mass deportation of the population from their ancestral lands. The article shows that all these events were part of a deliberate and planned policy of ethnic cleansing, and on the basis of archival documents an objective picture of the results of this policy is formed.

Keywords: *Vedibasar, Zangibasar, Zangezur, Western Azerbaijan, genocide, deportation, Dashnak Armenia*

Резюме

ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ, ПРОВОДИМАЯ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ВЕДИБАСАРСКОМ И ЗАНГИБАСАРСКОМ РАЙОНАХ

В статье рассматривается политика этнической чистки, проводимая дашнаками в отношении местного азербайджанского населения, проживавшего в Ведибасарском и Зангибасарском уездах Западного Азербайджана в 1918–1920 годах. На основе архивных документов Армянской ССР фактами доказано, что армянские вооруженные формирования и армянские националистические круги в указанный период организовывали нападения на азербайджанские села, убивали мирных жителей, сжигали населенные пункты, осуществляли массовую депортацию населения с исконных земель. В статье показано, что все эти события были частью целенаправленной и спланированной политики этнической чистки, и на основе архивных документов формируется объективная картина результатов этой политики.

Ключевые слова: *Ведибасар, Зангибасар, Зангезур, Западный Азербайджан, геноцид, депортация, дошнакская Армения*

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev, V. Naхçıvanda məktəb və pedaqoji fikir. –Naхçıvan: Əcəmi, -2018. -392 s.
2. Vedibasar [Elektron resurs] / Qərbi Azərbaycan maddi və mədəni irsimiz, -2025.
URL: <https://western-azerbaijan.az/vedibasar/>
3. Нахичевань. Из Беюк-Веди. Генерал губернатору. Копия Командующему Келбали хану. №7. 9-1-20 г. // Naхçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond 314, siyahı 5a, iş 12. Vərəq – 10.
4. Экономическое положение Нахичеванского края, включающего в себя Нахичеванский, Шарурский и Ордубатский Уезд //Naхçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond 314, siyahı 5a, iş 16, vərəq 17-22.
5. Нахичевань. Из Беюк-Веди. Генерал губернатору 7-1-20 г. // Naхçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond 314, siyahı 5a, iş 12. Vərəq – 11.
6. Нахичевань из Ордубать. Генерал губернатору. №11.6-1.20 г. // Naхçıvan MR Dövlət Arxivi, Fond 314, siyahı 5a, iş 12. Vərəq – 9.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ALBANLARA MƏXSUS DİNİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏR

Rauf Hacı

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası

E-mail: haci.rauf2@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-4157-5466

XX əsrin sonlarına doğru erməni qəsbkarları tərəfindən Azərbaycan xalqının tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağ və onun yeddi rayonunun dini-mədəni irsinin qəsb edilməsi özünü göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının köçürmə və xristianlaşdırma siyasəti ilə başlayan və 1988-cu ilə qədərki dövrdə zaman-zaman ərazilərimizdə həyata keçirilən xristianlaşdırma və köçürmə siyasəti nəticəsində tarixi torpaqlarımızda məskunlaşdırılan ermənilər “Vətən torpaqlarımızın bir qisminin sahibi çıxmağa çalışmaqla” bərabər azərbaycan xalqının mədəni irsinə də göz dikmişdilər. Onlar, uzun bir zaman ərzində xristian amilindən istifadə edərək dünyanın xristian xalqları və dövlətlərində təbliğat apararaq, özlərini qədim bir irsin sahibləri kimi qələmə verir, Dağlıq Qarabağda, Şərqi və Qərbi Zəngəzur ərazilərində mövcud mədəni-dini abidələrimizin istiqamətini dəyişir və yaxud onları xarabazara çevirməklə vandallıq əməllərini bu gün belə davam etdirirlər.

Azərbaycan torpaqlarında dini baxışların formalaşması və səmavi dinlərin meydana gəlməsinə qədərki dövrdə büt-pərəstlik dinindən tutmuş, Atəşpərəstlik, Zərdüştlük, Manilik və digər sosial dini təlimlər yaranıb mövcud olmaqla bərabər Musəvilik, Xristianlıq və onun məşəbləri ilə yanaşı sonuncu İslam dininin Vətən torpaqlarımızda yaranaraq yayılmasına qədərki mövcud proseslərinin tarixi sənədlər əsasında araşdırılması bu gün qarşımızda duran vacib problem məsələlərdən biridir. Hələ qədim dövrdən tolerant və multikultural dəyərləri özündə əks etdirən ərazilərimizdə, dinlərə və din daşıyıcılarına daim müsbət münasibət bəslənilmiş, hər bir dövlətçilik dövründə onlar yüksək səviyyələrdə diqqət mərkəzində olmaqla mövcud maddi və mənəvi problemləri xalqımız və müstəqil dövlətimiz tərəfindən hər zaman qarşılanmışdır. Bu baxımdan Qafqaz Albaniyası dövründə İsa Məsihin həvarilərinin təbliğatı nəticəsində Qafqaz Albaniyasına aid ərazilərdə yayılan xristianlığın tarixinin və Alban xristian abidələrinin öyrənilməsi vacib olmaqla bərabər eyni zamanda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Alban konfessiya birliyi IV əsrdən XIX əsrə qədər mövcud olmuş, onun birləşdirici qüvvəsi Alban Patriarxal Avtokefal Kilsəsi və Alban Patriarxlığı olmuşdur. Kilsə ənənəsinə görə Cənubi Qafqaza beş müqəddəs həvari səfər etmiş və on iki nəfərdən dördü - Endryu, Metyu, Varfolomey, Yəhudi Thaddeus və yetmişdən biri Thaddeus, Qafqaz Albaniyasında isə həvari Varfolomey Məsihin imanını təbliğ edirdi [14, 56-61].

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı burada müqəddəs Yelişanı xristian dindarlığının ikinci apostol dayağı hesab etməklə qeyd edir ki, : “...Müqəddəs Ruhun ilhamı ilə Yelişey Yerusəlimin birinci patriarxı, Rəbbin qardaşı Müqəddəs Yaqub tərəfindən Qüdsdən İrana istiqamətləndirilsə də o, Ərməniyyədə ona olan inamsızlıq və həyatına edilən hücumlardan qaçaraq Maskutların yanına getdi və xristianlığı Çoqa torpaqlarında (Çola) təbliğ edir, müxtəlif yaşayış məskənlərində xristianlığın insani təlimlərindən dərs deyərək xilas yolunu insanlara öyrədirdi. Oradan üç şagirdi ilə Uti bölgəsinə, Çoqa şəhərinə gəldi” [7, kitab. 1, bənd. 6]. Qeyd edilən kitabın dördüncü fəslində yazılır ki, o zaman “...müqəddəs baş kahin Gis (Kiş) şəhərinə gəldi, kilsə tikdi və qansız qurban kəsdi və ilk kilsələrimiz, metropolitenimiz və təhsilimiz yarandı” [7, kitab.1, bənd. 4; 14, 56-61]. Xristianlığın Qafqaz Albaniyasında səmavi din olaraq fəaliyyəti eramızın I əsrində, 43-cü ildə Kiş kilsəsinin inşa edilməsi ilə başlayaraq VII əsrdə ərəblərin gəlişinə qədər davam etməklə, sonrakı fəaliyyət 1836-cı ilə qədərki dövrdə dövlət dini kimi deyil, bəzi soydaşlarımızın xristianlığa olan rəğbəti ilə müşayiət edilmişdir.

Alban dövlətçiliyinin ləğvinə və alban kilsəsinin tənəzzülünə səbəb olan ərəblərin Zaqafqaziyyəyə gəlişindən əvvəl, orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyası demək olar ki, müasir Azərbaycanın bütün ərazisini, Dağıstanın cənub rayonlarını və Gürcüstanın Alazan vadisini əhatə

edirdi [10, 67-68; 12, 68]. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid yazılı qaynaqların saxtalaşdırılaraq “ermənilərə aid olması”na XIX əsrin 30-cu illərindən başlanılmış və beləliklə mənfur qonşularımızın müxtəlif əsrlərdə qələmə aldığı iddia edilən “erməni mənbələri”nin əksəriyyəti qədim Alban mənbələrinin saxtalaşdırılması yolu ilə yazılı abidələrimizin daha çox XX əsrdə erməni simvol və yazıları ilə yenidən tərtib edilərək qədim dövrlərə aid edilməsi hesabına süni və məqsədli şəkildə meydana gətirilmişdir. Bu vəziyyətə daha çox sonrakı dövrlərdə yaranmış erməni kilsələri və onların papazları rəvac verərək erməniliyi yaratmış, kilsə və din xadimləri ermənilər arasında mövcud olmayan bağların qopmasına imkan verməmiş, bununla yanaşı mövcud olmayan dövlət səlahiyyətlərini üzərlərinə götürməklə bu birliyin yaranmasını yerinə yetirirdilər. Bu məqsədli addımla ermənilər guya qədim tarixə malik olduqlarını sübut etmək üçün azərbaycan xalqına məxsus Qafqaz Albaniyasının mədəniyyətini və baxımsız qalan dini abidələrini qəsb etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Bu səbəbdən onların ilk atdığı addımlarında özlərini dünyada xristianlığının sadıq davamçıları adlandırmaqla saxtakarlıqları Nuhun gəmisinin bu ərəzidə (əslində Osmanlı və müasir Türkiyə torpaqlarında) olması, Nuh peyğəmbərin erməni mənşəliliyi, İsa məsihin Ağrı dağ ətəklərində zühur edəcəyi və Əhdi-Ətiqin və yaxud Əski Əhdin [9, 178] II-III əsrdə xristianlar və yəhudilərin müqəddəs otuz doqquz kitabının Ağrı dağ ətəklərində yaradılması təbliğatını dünya dindarları, xüsusilə xristianlar arasında yayaraq bir sıra dini sektaları Ağrı dağ ətəyinə cəlb edə bildilər. Ermənilər ilk dəfə xristianlığın rəsmi olaraq Ərməniyyədə (Ermənistan sözü və dövlətçilikləri 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən yaradılıb) elan olunduğunu və bu hadisənin 301-ci ildə baş verərək ermənilər arasında yayılması haqqında fikirlərini yaysalar da, heç bir arxiv və dini sənədin olmadığından bu fikri xristianlığın dini mərkəzi sayılan Vatikan belə rədd edir. Bu addımda onların əsas məqsədləri Qafqaz Albaniyası dövründə həvari Yeliseyin təbliğatı əsasında albanlar tərəfindən 43-cü ildə qəbul edilən, 313-cü ildə Urnayr tərəfindən dövlət dini səviyyəsinə qaldırılan xristianlığı və onun abidələrini mənimsəmək, ərəblərin Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri ilə bağlı VII əsrdən başlayaraq İslam dinini qəbul edən Oğuz və qıpçaq türklərinin xristian mədəni irsinə 1836-cı ildən çar Rusiyasının himayədarlığı ilə sahib çıxmağa çalışmaları olmuşdur.

Bu fikrə əsasən alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu Albaniyada xristianlığın o dövrdə adlandırılan ermənilərdən 270 il əvvəl qəbul edildiyini qeyd edir [7, 81-82]. Bu fakt son dərəcə qiymətli olmaqla 313-cü ildə xristianlığın Milan fərmanı ilə təsdiq olunmasını və ermənilərin isə məhz bu fərmandan sonra xristianlığı rəsmi din olaraq qəbul etdiklərini nəzərə alsaq, Albaniyada xristianlığın 43-cü ildə qəbul edildiyi” [7, 82] öz əyani təsdiqini tapır. Bu fakt eyni zamanda müasir ermənilərin “dünyanın ilk xristian etnosu” olması iddiasını tamamilə təkzib edərək uydurma fikirləri və erməni din tarixini alt-üst edir.

Albaniya ərəzində “...xristianlığı Hz. İsanın həvariləri Faddey, Yelişa, Yelisey və Varfolomeyin təbliğatları əsasında qəbul edildiyi üçün Albaniya kilsəsi ilk apostol kilsəsi sayılırdı. Ermənilər isə xristianlığı 313-cü ildə (Milan fərmanından sonra) qəbul etdiklərinə görə həvariyyə (apostola) heç bir bağlılıqları olmamışdır. İndiki Azərbaycanın əksər hissəsinin, Cənubi Dağıstanın və Gürcüstanın bir hissəsinin - Qafqaz Albaniyasının tarixi ərəzilərində qədim dövlət quruluşu və sərhədləri məhz belə olmuşdur [14,15].

Ermənilərin saxtalaşdırılaraq yaratdıqları süni qaynaqlarında Qafqaz Albaniyası erməni torpağı, alban tarixinə aid hadisələr erməni tarixinə aid olması qeyd edilir. Buna görə ermənilər alban abidələrindəki yazı və işarələri silərək onların üzərinə erməni dilində (qrabarda) mətnlər yazmış və özlərinə məxsus xaç işarələri çəkərək saxtakarlıqlar etmişlər [7, 88]. Tarixi faktları araşdırarkən əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, ərəb xilafəti dövründə ermənilər xəlifəyə çoxsaylı şikayət məktubları yazaraq albanların xristian Bizansla yaxınlığını qeyd edir və nəticədə VIII əsrin əvvəllərində onlar o dövrdə yaranmış proseslərlə bağlı alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe etdirilməsinə nail oldular. Məhz bu səbəbdən VIII-X əsrlərə dair mənbələr Azərbaycan xalqına qarabar dilində gəlib çatmışdır.

Məqsədli şəkildə qədim erməni dili adlandırılan qarabar dilinin keçmiş və müasir ermənilərin dili olmadığı bir çox yerli və xarici dilçi, tarixçi alim və mütəxəssislər tərəfindən sübut edilmişdir. Belə ki, ermənilər bu istiqamətli saxtakarlıqları düşünərək reallaşırsalar belə, lakin

unudurlar ki, Qərbi Azərbaycan ərazilərində Qarabər yazıları və dili orada yaşayan Qıpçaq tayfalarının qədim dillərindən biri olmuşdur. Bu dil qrammatik quruluşuna görə iltisəqi dil (Azərbaycan dili bu dilə aid olmaqla o, şəkilçili dil sayılır və sözün qurulması şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir) olub qədim qarqar türk dili sayılır. Ermənilərin dili isə flektivdir (yəni üçüncü tipi bildirməklə Hind-Avropa dillərinə aiddir). Gürcü əsilli, sovet şərqşünası, qafqazşünas akademik Nikolay Yakovleviç Marr “Qədim erməni dilinin qrammatikası. Etimologiya” adlı (Грамматика древне армянского языка. Этимология. С-Петербург. 1903) nəşr etdirdiyi kitabında faktlara əsasın linqvistik cəhətdən qıpçaq dil quruluşu qarabəri, erməni dili ilə müqayisə edərək faktlarla əsaslandırıb, məhz bu səbəbdən o, erməni saxtakarlıqlarını üzə çıxartdığı üçün ermənilərin qəzəbinə tuş gəlmişdir. Buna əyani misallardan biri olaraq akademik Marr ilk mənbələrə əsasən Albaniyada Bərdə hakiminin adının Barsxan olduğunu qeyd etməklə sonradan onun ermənilər tərəfindən Varsxen, daha sonra isə Vazqen olaraq qeyd edildiyini faktlara əsasən yuxarıda qeyd edilən əsərində qeyd edir [15]. Bu səbəbdən süni tarix yaradan ermənilərin xristianlıq abidələrini özəlləşdirmək istiqamətlərində atdıqları addımları bu gün bu əsarətdən azad etməyin vaxtı çatmışdır.

Belə ki, VII əsrdən başlayaraq İslam dininə keçidlə bağlı fürsətdən istifadə edilərək zaman-zaman və xüsusilə də çar Rusiyası dövründə 1828-ci ildə ilk dəfə həyata keçirilən siyahıyaalma nəticəsində Kiş kilsəsi ətrafında bir nəfər belə xristian alban türkünün yaşamamasından ermənilər məharətlə istifadə etməklə sahibsiz qalmış Qafqaz Albaniyasının və eyni zamanda Qərbi Azərbaycan torpaqlarında kilsələrimizə sahib çıxmaqla XIX əsrin 30-cu illərindən məqsədli addımlarına start verdikləri üzə çıxır. Xüsusilə, XIX əsrin I yarısında Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış “Erməni vilayəti” hesabına ermənilərin dövlətçilik ənənəsinin yaradılması, xristianlığı yaymaq yolunda atdıqları addımlar məqsədli bir planın əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Çar Rusiyası tərəfindən “parçala və hökm sür” siyasətinə əsaslanaraq məqsədli şəkildə yaradılmış erməni vilayəti nəticə etibarilə, 1848-ci ildə İrəvan quberniyasının yaradılmasına gətirib çıxartmış, bununla tarixi torpaqlarımızda mədəni-dini irsimizə göz dikilməsi özünü göstərdi. Yuxarıdakı fikirlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, XIX əsrin əvvəllərindən ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşməsindən sonra 1836-cı ildə Alban katalikosluğunun ləğvi və onun maddi və mənəvi irsinin erməni-qriqoryan kilsəsinə verilməsi özünü gecikdirmədi. [4, 48].

Zaman-zaman ermənilər tərəfindən atılan bu məkrli addımların son nöqtəsi olaraq XX əsrin sonlarında, yəni 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında 250 mindən artıq azərbaycanlının atası baba torpaqlarından deportasiya edilərək qaçqın salınması, ardınca Dağlıq Qarabağ və onun dağlıq hissəsi ilə bərabər yeddi rayonun işğalı ilə əlaqədar ümumilikdə bir milyona yaxın soydaşımızın köçkün vəziyyətinə düşməsi, 38 illik Vətən həsrəti erməni təxribatlarının nəticəsi olaraq tariximizdə iz buraxmışdır. 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək erməni təxribatı ilə əlaqədar başlanmış 44 günlük Vətən torpaqlarının azad edilməsinə qədərki dövrdə, ermənilər öz vandal əməlləri ilə bir çox dini abidələrimizi özəlləşdirmiş və bir çoxunu sıradan çıxartmışlar. Belə tarixi və dini abidələrimizdən olan Qafqaz Albaniyası dövrünə aid Qərbi və Şərqi Azərbaycan abidələrinin araşdırılması bu gün diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir.

Belə ki, müasir Qərbi Zəngəzur və yaxud “İrəvan xanlığı ərazisi 15 mahala bölünməklə bunlar arasında Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Rarçeniz, Səədli, Thlın, Seyidli Ağsaqqallı, Sərdarabad, Körpü basar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə mahallarını” qeyd edə bilərik. [5, 65]. Bu günə qədər Qafqaz Albaniyasına məxsus minədən Albaniya kilsəsinin mövcud olması, bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən qeyd edilməklə Qərbi Azərbaycanda 300-dən artıq abidənin ermənilər tərəfindən erməniləşdirilməsi və bir qisminin xarabazara çevrilməsi haqqında çoxsaylı faktlar mövcuddur. Belə ki, “Qərbi Azərbaycandakı xristian abidələri Qıpçaq türklərinə aid olmaqla, onlar erməniləşdirilmiş və bu gün dünya ictimaiyyətinə erməni-qriqoryan kilsələri kimi təqdim olunur”lar [9]. Ermənilər 1443-cü ildə Üçkiləyə, müasir Eçmiədzin ərazilərinə yerləşdirildikdən sonra, VII əsrdən İslam dininin qəbulu ilə bağlı yadlaşdığımız Alban abidələrinin erməniləşdirilməsinə başlanılmışdır. Bu proses İrəvanın bütün mahallarında həyata keçirilməklə Qərbi Azərbaycandakı qıpçaq abidələri dünya ictimaiyyətinə erməni-qriqoryan kilsələri kimi təqdim olunurlar [1,14-15].

Cənubi Qafqaz Oğuz və Qıpçaq türklərinin birgə Vətəni olmaqla qıpçaq türkləri tariximizə ermənilər kimi daxil olmuş, dinləri xristianlıq olduğu üçün məbədləri xristian məbədləridir. Albanlar isə oğuz türkləri olmaqla VII əsrdə İslam dinini qəbul edərək Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş, xristianlıqlarını saxlayanların müəyyən bir qismi isə zamanla erməniləşmişlər. “Gəncəsər kilsənin (tikintisi Həsən Cəlalın oğlu Atabəy və həyat yoldaşı Mamkan xatun tərəfindən 1240-cı ildə inşası başlanılmaqla 1266-cı ildə başa çatıb) 1511-ci ildən 1836-cı ilədək, yəni Rusiya pravoslav kilsəsi sinodunun rəsmi qərarı ilə Alban kilsəsi ləğv edilənədək Diofizitizm (İsan Məsihin insan və ilahi xüsusiyyətlərinin olması, həm tanrı, həm də insan olması) alban xristianlarının iqamətgahı olmuşdur....1240-cı ildən tikilən abidə pak edilərək ona müqəddəs su səpilmiş və kilsə 689-cu ildə (1240) Alban Katolikosu Ter-Nersesin patriarxlığı dövründə pak edilib” [8, 39]. “Kəlbəcər rayonunda yerləşən “Gəncəsər” kilsəsində isə bir çox Diofizit elementləri əks etdirilməklə XIII əsrdə Alban katolikosluğunun digər kilsələrə təbə olmaq istəməməsi onun müstəqil fəaliyyətini təsdiq edən faktlardan biridir” [8, 41].

Belə ki, “XV əsrə qədər Cənubi Qafqazda ermənilər olmadığı halda İrəvan şəhərindən 20 km. aralıda yerləşən, müasir Eçmiədzin ərazisini 1431-ci ildə Qərbi Azərbaycan ostanında yerləşən, Maku şəhərindən olan Qriqor Makulu 540 min Təbriz gümüşü dinarına Qaraqoyunlu Cahanşahın hakimi Əmir Rüstəmdən əvvəlcə mövcud ərazilərin üçdə biri və bir neçə kəndini, on il sonra isə, 1441-ci ildə tamamilə bu əraziləri satın alaraq (1443-cü ildə) Osmanlının Aralıq dənizi sahilindəki Sis şəhərindən erməni dini kafedrasını Üç kilsə ərazisinə köçürməklə Cənubi Qafqazın erməniləşdirilməsi prosesi bundan sonra Eçmiədzin (Üç kilsə) kilsəsi tərəfindən həyata keçirildi. Belə ki, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, maarifçi Qriqori türkmən mənşəli olmaqla o, türkmən Anakın oğlu idi. Buradan isə belə nəticə çıxır ki, Cənubi Qafqazdakı xristianlıq türk xristianlığı olmaqla sonradan erməniləşmişdir. Erməni kilsəsi Eçmiədzinə köçürüləndən sonrakı 1443-cü ildən 1900-cü ilə qədər ermənilər Eçmiədzin vasitəsi ilə Qərbi Azərbaycana yerləşmiş, türk-xristian abidələrini mənimsəmələri isə XVI-XVII əsrlərdən həyata keçirilmişdir” [1, 14-15].

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, “Zəngəzurda, Sunik ərazisində, Oxçu çayının sahillərində IX əsrdə inşa edilmiş Tatev monastırının mənimsənilməsi XIV- XV əsrdən həyata keçirilmişdir. Bu monastırın adı “Tat-ev”, “Dədə Qorqud” dastanında “Tat əri banladı” sözündən götürülmüşdür. Monastırın adının türk dilində açıqlamasına görə “tat ev” ifadəsi “böyük ev” mənasında işlədilmişdir” [3, 141-143].

Bundan başqa Göyçə gölünün sahilində mövcud Sivəng məbədi 874-cü ildə Siyunik hakimi Vasakın həyat yoldaşı Qabur tərəfindən inşa edilmişdir. XVI əsrdə Eçmiədzin kilsəsi tərəfindən məbəddə “bərpa” işləri aparılmaqla erməni katolikosunun açılışa gəlişi münasibətilə kilsədə “erməni xalqına və erməni kilsəsinə ziyanlı olan bütün arxiv, kitabxana və materiallar, o cümlədən, Mesrop Maştotsun arxivi Göyçə gölünə tökülərək məhv edilməsi barədə erməni mənbələrində belə yazılar vardır”. Belə görünür ki, erməni əlifbasının yaradıcısı Mesrop Maştotsun Alban əsilli olması və yaxud Sivəngi ilə yanaşı bir çox kilsə və məbədlərin Albanlara məxsus olması barədə əsaslı faktlar var idi” [1, 14-15]. Eyni zamanda, Dərələyəz mahalının Ərgəz kəndində Arkazan, yəni Ərqazan məbədində Vasakın həyat yoldaşı Qutlu xatunun, oğlu Uroşun və nəvəsi Canbuğanın qəbrlərinin olmasını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, “Dədə Qorqud”da Qazanın oğlunun adı Uruzdur, yəni Uros//Uroş. Məbəd Qazanın adına olmaqla orada olan qəbirlər isə Vasakın və onun ailəsinindir. Erməni mənbələrini araşdıran zaman məlum olur ki, Vasakın dini adı Qazan olmaqla Albaniyada xristian ənənəsinə görə Qazan özünə Vasak, yəni Vağsak-Böyük Sak titulu qəbul etmişdi” [1, 15].

Bu sadalananalarla yanaşı Qərbi Azərbaycan ərazilərində yaşayan soydaşlarımızdan Qafqaz Albaniyası və daha qədim dövlətçilik ənənələrimizdən bizə miras qalmış çoxsaylı dini-mədəni abidələrimizin olmasını diqqətə çatdırmaqla bunlardan yalnız bir qisminin adını qeyd etməklə bu sırada: I-II əsrə aid Gəmbasar mahalında inşa edilmiş Gərnə məbədini” [7, 48], III əsrə aid Üçkilsə və Müqəddəs Ripsime məbədləri arasında yerləşən türk xristian Saqakat məbədini, Nərədüz abidəsini, Arpaçayın sağ sahilində qədim türk Maqasberd qalasını, Alagöz dağının Qərb yamacında Şirvancıq kəndində IV-V əsrlərdə inşa edilmiş Şirvancıq məbədini, 350-ci ildə tikildiyi qeyd edilən, Gəmbasar mahalının Dvin kəndi xarabalığında Dvin (və yaxud Svin) məbədini [5, 61]

qeyd etmək olar. Bütün bunlarla yanaşı IV-V əsrə aid edilən müasir Ermənistanın Şörəyel mahalının Ağın rayonunda inşa edilmiş Yerəruyk məbədi, IV-V əsrlər Zəngəzur mahalının Sisian rayonunun Ərəfsə (Arevis) kəndi ilə Təzəkənd (Tasik) kəndləri arasında inşa edilmiş Tanaat alban məbədini [5, 51-52], əsası V əsrdə qoyulan Üçkilə (12.03.1945-ci ildən-Eçmiədzin) məbədindən beş yüz metr cənubda yerləşən alban Qayana məbədini [5, 60], V əsrə aid Əştərək rayonu ərazisindəki Qırmızı vəng kiləsini, V əsrin ortalarında Əştərək rayonu ərazisində, Alban qarqarları tərəfindən tikilən Qarqavəng məbədini, V əsrdə Talın kəndində Taun xristian məbədini, V əsrin sonlarında knyaz Nerses Qamsarakan tərəfindən Talın mahalı ərazisində inşa edilən-qədim türk atəşpərəst Qamsarakan məbədini, V əsrin ikinci yarısında katolikos Nerses (641-661) tərəfindən Üçkilə şəhəri yaxınlığında inşa edilmiş Göy Mələkləri məbədini (ermənilər Zvartnos adı ilə onu dünyaya tanıdır) [5, 65], V əsrə aid Dərələyəz mahalındakı Erdəpin monastır kompleksi və ondan bir qədər aralıda inşa edilmiş Qoşavəngi kiləsini qeyd etmək olar.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə bərabər V-VI əsrlərə aid Talm rayonunun Masdərə kəndində, Masdərə məbədi və yaxud Müqəddəs Vəftizçi İohann kiləsini [5, 54], V əsrin sonu-VI əsrin əvvəlinə aid Allahverdi rayonunun Uzunlar kəndində Uzunlar məbədini, V-VI əsrlərə aid Əştərək rayonunun Yağavərd kənd məbədini, V-VI əsrlərə aid Qırxbulaq mahalında Putqun məbədini [5, 57], V-VI əsrlərdə Dərələyəz mahalının Aysəsi kəndindəki alban-türk Aysəsi məbədini [5, 66], VI əsrdə bazilika üslubundakı Loru mahalında inşa edilmiş Heydərbəy məbədini [5, 62], V-VI əsrdə Siyuni alban knyazı Koxazad tərəfindən Zəngəzur mahalının Qarakilə qəsəbəsində inşa edilən Sisavəng məbədini, VI əsrdə Vedibasər mahalında Xorvirab məbədini [5, 55], VI əsrin sonlarında Qırxbulaq mahalında Avan məbədini [5, s.56], VII əsrin ikinci yarısında (661-662) Əştərək rayonundakı Talış məbədini, VI-IX əsrlərdə Dərələyəz mahalının Her-her kəndindəki Qoşavəng məbədini [5, 67], 1220-1232-ci illərdə inşa edilən Əştərək rayonundakı türk xristian Təğər məbədini, Üçkilə rayonu ərazisində Müqəddəs Ripsime məbədini [5, 59], Kasax Bazilikası, Gərnı büt-pərəst məbədini, Saqakat məbədini, Nərədüz alban memarlıq kompleksi, Avan, Maqasberd qalası, Şirvancıq məbədi, Yerəruyk məbədi, Masdərə məbədi, Ripsime məbədləri ilə yanaşı IV-V əsrlərdə azərbaycan türklərinə məxsus ərazilərdə çoxsaylı xristian məbədlərinin tikildiyini qeyd etmək olar. Belə ki, qriqorianlıq türk-tanrıçılıq etiqadı üzərində qurulduğundan xristian alban məbədlərində türklərin əski etiqadlarının-simvol, damğa və işarələri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən məbədlərin sayı kifayət qədər çox olduğu üçün bu məqalədə müxtəsər şəkildə onların bir qismi barədə məlumat verməyə çalışmışıq [5, 47].

Bu gün Qərbi Azərbaycan tarixi, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz və digər yaşayış məskənləri qədim türk xalqlarının sıx məskunlaşdıqları ərazilərdir. Bununla bağlı əlimizdə və mövcud arxivlərimizdə kifayət qədər tarixi materiallar vardır. Düzdür, o mənbələrin orijinallarının əlimizdə olmaması səbəbindən erməni saxtakarlığı müəyyən dövrdə mövcud olmaqla, böyük əksəriyyətinin istiqaməti dəyişdirilməklə XVI-XIX əsrlərdə erməni din xadimlərinin rəhbərliyi ilə əlyazmalar kilələrdə qarabara çevrilərək saxtalaşdırılsa da onların içində tarixi illəri və ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazilərinə gəlməsini göstərən faktlara əsaslanan materiallar olmaqla bu gün qədim Alban-türk dili olan qarabarı öyrənmək vacib məsələlərdən biri olaraq qarşımızda durur. Bununla yanaşı türkün öz tarixini, dastanlarını şifahi şəkildə yazmasını nəzərə alaraq qədim tariximizi, şifahi mənbələri öyrənmək bu gün bizə hava-su kimi vacibdir [1, 15]. 44 günlük müharibədə əldə edilən qələbəmiz bizə Qafqaz Albaniyası tarixinin Şərqi və Qərbi Azərbaycanla bağlı saxtalaşdırılan tarixi səhifələrini faktlar əsasında, daha dərinlən öyrənməyə çox böyük imkanlar yaratmış və biz bunu düzgün qiymətləndirməliyik.

Summary

RELIGIOUS-CULTURAL MONUMENTS SPECIFIC TO ALBANIANS IN WESTERN AZERBAIJAN

The formation of Christianity in Caucasian Albania was carried out by the apostles of Jesus Christ, as a result, in 43 AD, the first mother church was built by the apostle Elisha. In 313, the Albanian ruler Urnayr adopted Christianity as a state religion, and in this regard, modern researchers note that in Albania, the land of Eastern and Western Azerbaijan, there are more than a thousand churches and temples.

In the 7th century, the attitude towards Christian monuments changed after the adoption of Islam in connection with the occupation of Azerbaijani lands by the Arabs. Taking advantage of the opportunity, the Armenians gradually and especially after 1828 settled on our lands during the period of Tsarist Russia, after the decree of 1836 they occupied our churches and temples, made them prior, changed the inscriptions on them to grabar and took possession of more than 300 of our monuments in Western Azerbaijan.

According to the peace treaty negotiations after the 44-day war in 2020, if our compatriots in the territories of Nagorno-Karabakh and Eastern Zangezur return to their native lands and up to 300 thousand of our compatriots return to the lands of Western Zangezur, the destruction of Albanian lives and deportations will be carried out for the second time.

Keywords: *Caucasian Albania, Adoption of Christianity, Turkish religious and cultural monuments, Musa Kalankatuklu's "Albanian History", Albanian churches and temples in Western Azerbaijan.*

Резюме

РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ, СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ДЛЯ АЛБАНЦЕВ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Принятием христианства в Кавказской Албании, пропагандируемого апостолами Иисуса Христа, считается первая церковь, построенная апостолом Елисеем в 43 году нашей эры, главная церковь Киша. В 313 году албанский правитель Урнаир принял христианство как государственную религию, в связи с чем современные исследователи отмечают наличие более тысячи церквей и храмов в Албании, которая является землями Восточного и Западного Азербайджана.

После принятия ислама в связи с арабской оккупацией азербайджанских земель в VII веке отношение к христианским памятникам изменилось. Воспользовавшись случаем, армяне поселились на наших землях царской Россией после 1828 года и после указа 1836 года завладели нашими церквями и храмами, превратив надписи и рукописи на них в погребальный инвентарь, и завладели более 300 нашими памятниками в Западном Азербайджане.

В 2020 году, после 44-дневной войны, ожидается решение вопроса возвращения наших соотечественников на свои исконные земли в Нагорном Карабахе и Восточном Зангезуре, а также возвращения до 300 тысяч наших соотечественников на земли Западного Зангезура на основе переговоров, направленных на достижение мирного соглашения, что даст вторую жизнь разрушенным и оскверненным албанским памятникам.

Ключевые слова: *Кавказская Албания, принятие христианства, турецкие религиозные и культурные памятники, «Албанская история» Мусы Каланкатуклу, албанские церкви и храмы в Западном Азербайджане.*

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Mirmehdi "Ermənilərin Qərbi Azərbaycanda aldıkları mülklərin "kupça"sı bizdədir". // 525-ci qəzet.- 2021, 17 mart.-s.14-15.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Baş redaktor: C.B. Quliyev [10 cildə] - IV cild. - Bakı: - 1980, - 592 s.
3. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan".- Bakı: 1994. - 141-143 s.
4. Əliyev İbrahim. Azərbaycan ərazilərinə erməni köçünün tarixindən. - Bakı: "Refpoliqraf" nəşriyyatı,- 2023. - 100 s.
5. Əliyev İbrahim. Qərbi Azərbaycan tarixi və mədəni irsi.- Bakı: "Refloqraf" nəşriyyatı.- 2023. - 100 s.
6. Məmmədli Akif. Qərbi Azərbaycanda 300-dən artıq türk-xristian məbədi erməniləşdirilib. // - Oxu.az. - 2024. 29 dekabr. s. 1.
7. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. - Bakı: Elm, -1993, - 235 s.

8. Məmmədov N. "İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz" Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, - 2015, - 96 s. 9. İvrit dili // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Baş redaktor: C.B.Quliyev [10 cildə] - IV cild. Bakı: 1980. - 369 s.
10. Ахундов Ф., Гусейнов Р. Гандзасар - жемчужина Кавказской Албании // 1700-летие принятия христианства в Дербенте как государственной религии Кавказской Албании: // Материалы Всероссийской научно-практической конференции. - Махачкала: АЛЕФ, -14–15 ноября, - 2013. - с.67-73.
11. Ганиев Султан-Меджид. Русско-татарский словарь. - Баку: Каспий, -1909. - 416 с.
12. Мамедова Ф. Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе. // Альманах «История Кавказа» - Баку: 2001. № 1. - 67-73 с.
13. Святой Елисей иеромонах Аликий. История христианства в Кавказской Албании. 2-е изд. Махачкала: Эпоха, - 2012. - с.192.
14. Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе / Кавказские горцы: // Сборник сведений. - Москва: Заря, - 1992. - с.56-61.
15. Cəfərsəy İlhamə. Qrabar dili: - Paralel.Az. qəzeti - 2021.25 avqust, - <https://paralel.az/az/article/270056>
15. Cəfərsəy İlhamə. Qrabar dili: - Paralel.Az. qəzeti - 2021.25 avqust, - <https://paralel.az/az/article/270056>

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLOR MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ-TARİXİ KİMLİYİN İFADƏSİDİR

Rəna ƏLİYEVƏ

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
E- mail: rena_344@mail.ru*

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, xalqın milli kimlik , düşüncə və amalinın qorunub saxlanılmasında folklor mədəniyyəti tarixi əhəmiyyət daşıyır. Folklor xalqın dilini, ruhunu qoruyub saxlayan və yaşadan əsas enerji mənbəyidir. Qədim tarixi mədəniyyət mərkəzi olan Qərbi Azərbaycan zəngin folklor koloritinə malik sazın-sözün pərvazlandığı, qədim xalq mərasimlərinin, adət-ənənələrin, sərhəd bilməyən folklor xəzinəsinin mənbəyidir. Qərbi Azərbaycan mahal və elatları zəngin folklor koloritinə malik milli ruh və yaddaş, mənəvi qürur, namus, qeyrət, ləyaqət mənbəyidir. Füsunkar və təbii gözəllikləri ilə seçilən, qədim yurd yerlərimizdən olan Göyçə mahalı milli adət-ənənələrin, sazın-sözün, milli koloritin kök atdığı tarixi keçmişimizdir. Folklor xalq olaraq bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, kimliyimiz, tarixi varlığımızdır.

Tarixi yaddaşın gələcəyə daşınmasında, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, xalqın milli kimlik , düşüncə və amalinın qorunub saxlanılmasında folklor mədəniyyəti tarixi əhəmiyyət daşıyır. Folklor xalqın dilini, ruhunu qoruyub saxlayan və yaşadan əsas enerji mənbəyidir. Soykökə qaydış və milli kimliyin dərk olunmasında folklor qaynaqlarına istinadın əhəmiyyəti çox genişdir.

Azərbaycan xalqı dərin estetik zövqə malik zəngin və tükənməz folklor mədəniyyətinə sahibdir. Qədim tarixi mədəniyyət mərkəzi olan Qərbi Azərbaycan zəngin folklor koloritinə malik sazın-sözün pərvazlandığı, qədim adət-ənənələrin, xalq mərasimlərinin sərhəd bilməyən folklor xəzinəsinin mənbəyidir. Bu mənbədən bəhrələnən şair və yazıçılar, saz-söz ustaları Qərbi Azərbaycanda dünyaya göz açmış, boya-başa çatmış və Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl töhfələr verərək zəngin miras qoymuşdurlar.

Qərbi Azərbaycan mahal və elatları zəngin folklor koloritinə malik milli ruh və yaddaş, mənəvi qürur, namus, qeyrət, ləyaqət mənbəyidir. Füsunkar və təbii gözəllikləri ilə seçilən, qədim yurd yerlərimizdən olan Göyçə mahalı milli adət-ənənələrin, sazın-sözün, milli koloritin kök atdığı

tarixi keçmişimizdir. Aşıq Ələsgər yurdu, zəngin folklora malik qədim diyar. Könlü həsrətdən qubar bağlamış qan yaddaşımız. Bir vaxtlar çal-çağırılı, sazlı-sözlü, toy-düynü el aşıqlarının məclisləri ilə bəxtəvər günlər yaşamış Göyçə gözəlləri həsrətlə keçən günlərin qayıdacağını gözləyir...

Milli Məclisdə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququnun gerçəkləşməsinə dəstək vermək məqsədilə Qərbi Azərbaycana Qayıdış üzrə Təşəbbüs Qrupu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24.12.2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdir: “Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar. Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Onlardan yəqin ki, ən önəmlisi xalqımızın tarixi yaddaşındadır”. [3, s.51]

Milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət və qayğının təzahürü olaraq saz-söz fədaisi böyük sənətkar Aşıq Ələsgərin heykəli ucaldılmışdır. 2024-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan icmasının üzvləri ilə heykəlin açılışında iştirak etmişdir. Bu Aşıq Ələsgər adı ilə yanaşı Qədim yurd yerimiz Qərbi Azərbaycan diyarına hörmət və ehtiramın təcəssümü idi. Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuş Dədə Ələsgər xüsusi təhsil almağa da, kiçik yaşlarından atası ilə el məclislərinə gedərək nağıllara, dastanlara böyük maraqla qulaq asmış, dinlədiklərini yaddaşında saxlamışdır. Saza, sözə ciddi maraq onun ilk şeirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dövrünün ustadı Aşıq Alıdan aldığı ustad dərsləri Ələsgərin sənətkar kimi yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Qısa müddətdə məşurlaşmış Aşıq Ələsgərin Göyçə ilə yanaşı, İrəvan, Naxçıvan, Qazax, Qarabağ, Gəncə, Kəlbəcər və digər yerlərdə məclislərə dəvət edilmişdir. Zəngin söz ehtiyatına malik Ələsgər el-oba içində ustad sənətkar kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycan aşıq sənətinin görkəmli siması, söz xiridarı ahıl yaşında erməni daşnaklarının Göyçə mahalında törətdiyi qırğın nəticəsində ailəsi ilə birlikdə Kəlbəcərin Yanşaq kəndinə, oradan da Tərtərə köçmüşdür. İki il sonra doğma kəndinə qayıdan aşıq ömrünü burda başa vurmuşdur.

Aşıq Ələsgərin zəngin bədii irsi bizə miras qalmışdır. Onun məclislərdə, bulaq başında, yaylaqlarda bədahətən dediyi incə ruhlu, gərayılı, qoşma, tənqis, deyişmə, ustadnamə, müxəmməs və digər janrlarda olan şeirləri ruhun qidasıdır. Məhəbbətin tərənnümü, gözəllərin işvə-nazı, təbiətin hüsnü, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliği, ictimai eyiblərin tənqidi şeirlərinin əsas motivini təşkil edir.

Aşıq Ələsgər poeziyası ilə rəvnəqlənən Göyçə aşıq ədəbi mühiti, Azərbaycan aşıq şerinin tarixində parlaq səhifəni əhatə edir. Yüzlərlə aşığın yetişdiyi Göyçə mahalı tarixi, təbiəti, iqlimi, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası ilə seçilən ədəbi mühit olaraq Qərbi Azərbaycanda özünəməxsus incəliklərlə zəngindir. Aşıq Alı məktəbi ilə püxtələşən aşıq poeziyası Aşıq Ələsgər sənətkarlığı ilə böyük bir zirvəyə ucalmışdır. Göyçədə yaşayıb-yaradan el aşıqları və şairləri içərisində Aşıq Alı, Aşıq Alməmməd (Aşıq Ələsgərin atası), şair Məhəmməd Hüseyin, Açıq Əziz, şair Əbdüləzim, Aşıq Ələsgərin böyük oğlu Bəşir və qardaşı şair Məhəmməd və digər sənətkarlar istər doğma el-obada, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində aşıq sənətinə yeni ruh, məna-məzmun gətirərək inkişaf etdirmişlər. Göyçə mahalı, ustad Aşıq Ələsgərin və digər sənətkarın formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühiti tək aşıq sənəti ilə deyil, eyni zamanda folklor motivləri ilə də çox zəngindir. Bədii əsərlərdə yer alan milli adət-ənənələr, xalq deyimləri, bayatılar, alqışlar, qarğışlar, mərasimlər bu qədim Azərbaycan torpaqlarında elat həyat tərzinin bariz nümunələridir. Belə bir mühitdə böyüyüb boya-başa çatmış istedadlı qələm sahibi, xalq yazıçısı fəxri ada layiq görülmüş yazıçı Mövlud Süleymanlı idi. İstedadlı qələm sahibi roman, povest və hekayələrində el-elat ruhundan gətirdiyi xalqı enerjini gələcək nəsillərə ötürməyi bacarmışdır. Folkloru milli istinad kimi seçərək öz əsərlərində milli-tarixi kimliyin mahiyyətinə yönəlmişdi. “Mövlud Süleymanlı nəsrinin qaldırdığı folklora-soykökə qayıdış, milli özünüdərk, qırmızı imperiya əsarətindən qurtulmaq, istiqlal-azadlığa, müstəqilliyə qovuşmaq zərurəti problemlərinin həyatiliyini və

uzaqgörənliyini təsdiqlədi.” [1, s. 5] Yazıçının bütöv yaradıcılığı milli-mənəvi enerji ilə dolu bir məktəbdir. Əsərlərində qədim xalq mərasimləri, inanclar, mifoloji təsəvvür, adət-ənənələr, el deyimləri, ozan-aşıq sənəti, nağıl, epos və digər folklor xəzinəsindən geniş istifadə edərək göstərir ki, yazıçı tarixi mədəniyyətimizi dərinlən bilən unikal biliyə sahibdir.

Mövlud Süleymanlının “Köç”, “Səs”, “Ceviz qurdu” romanlarında dil-üslub və milli-mənəvi dəyərlər yetərinə dəyəndirilmişdir. Povest və hekayələrində də folklor xalqı kolorit yaradan mənbədir. Yazıçının şah əsəri olan “Köç” romanında mifoloji dünyagörüş özünəməxsus yer tutur. Burada ağsaqqal Dədə, görücü Qarı nənə, olacaqları öncədən görən İmir obrazları və Qarakəllə tayfasının nümayəndələri Ağ Aşıq, Ağ Çoban, Beyrək, Bəkil, Domrul, Alay və digər insanlar bütün varlıqları ilə inandıqları mifoloji təsəvvür və inanclarla yaşayır. Təbiətdə baş verən təbii hadisələr belə bir əlamət kimi qəbul edilir. Şiddətli küləyin əsməsi, çovğun, tufan, çən-duman hansısa bədbəxtliyin əlaməti kimi qəbul edilir. Bu təbiət hadisələri qədim oğuz elində hansısa uğursuzluğun əlaməti kimi qəbul edilirdi, inanclardan irəli gəlirdi. Bu məqamda insanlar baş verə biləcək bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün dua edir, sadağa çıxarır, qurban kəsərdilər. Çən qarı obrazı mifoloji təxəyyülün məhsulu olaraq şər qüvvəni təmsil etdiyi üçün çənli-çiskinli havada insanlar müxtəlif vasitələrə əl ataraq gələcək bədbəxtliyin qarşısını almağa çalışırdılar. Çən qarısı obrazı folklor düşüncəsinin elementidir. Bu obraz folklor dünyasına mənsub olduğu kimi Mövlud Süleymanlı da bu dünyaya mənsubdur. Çünki yazıçı elə bir mühitdə böyüyüb boya-başa çatmışdır ki, bu folklor dünyası idi. M.Süleymanlı ruhuna, qəlbinə, düşüncəsinə hopdurduğu folkloru özü ilə hara getdisə ora apardı. Bayatı, qoşma, gəraylı, nağıl, dastan və digər folklor motivlərini kiçik hekayələrindən tutmuş böyük romanlarına daşıdı.

Folklor xalq olaraq bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, kimliyimiz, tarixi varlığımızdır. Bu danılmaz faktdır. Bütöv Azərbaycan olaraq istər Qərbi Azərbaycan, istərsə də Cənubi Azərbaycan fərq etməz biz bütöv Azərbaycanıq. Adət-ənənələrdə cüzi fərqlər ola bilər, amma nəticə eyni olaraq qalır. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan folkloru çox zəngindir. Qədim yurd yerlərimizin özünə məxsus adət-ənənələrini, folklorunu xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı “Köç” romanında ustalıqla qələmə almışdır. Romanda xalqın tarixi mədəniyyətini, məişətini, yaşam tərzini, adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını çox gözəl şəkildə vermişdir. Türk mifologiyasının ən qədim dərinliklərindən gələn suyun, daşın, qayanın, ağacın, işığın diri olması ilə bağlı düşüncələr əsərdə yer almışdır.

Suyun təmizlik, paklıq rəmzi olması demək olar ki, bir çox əsərlərində əks olunmuşdur. “Köç” romanında “hal aparması”, “Səs” romanında uşağı çimizzirərkən “aydınlatma” duası, “Ceviz qurdu” romanında Ağ Aşığın söylədiyi su ruhu ilə bağlı rəvayət demək olar ki, Mövlud Süleymanlı yaradıcılığına xas olan yaradıcılıq manerasıdır. Bu folklor örnəklərini yazıçı el-elat arasından qədim yurd yerimiz olan Göyçə mahalından toplayaraq öz yaradıcılığında məharətlə istifadə etmişdir. Göz açıb böyüdüüyü yurd yeri Qərbi Azərbaycan mahal və elatları zəngin folklor koloritli mühit olduğundan yazıçı tam varlığı ilə xalqın dil və ruhuna söykənərək uğurlu addımlar atmışdır.

Mövlud Süleymanlı 1943-cü il mart ayının 18-də Qərbi Azərbaycanda Kalinino rayonunun Qızıl Şəfəq kəndində dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini Qızıl Şəfəq kənd 7 illik məktəbində almış sonra qonşu İlməzli kənd orta məktəbini bitirmişdir. 1962-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olub, 1967-ci ildə oranı bitirmişdir. Gənclik illəri sovet dönməsinin elə bir zamanına düşmüşdür ki, öz dilində danışmağa utanan manqurt bir nəsil yetişmişdi: 60-cılar. Bu mühitdə gənc Mövlud Süleymanlı yaşadığı dövrün sosial-mədəni və ictimai-siyasi şərtlər içərisində çox ağır yaradıcılıq yolu keçmişdir. Çətin tarixi-siyasi situasiyada milli ruhlu qələm sahibi folklor mövzularına sığınaraq əsərlərində mətnaltı işarələrlə, sətraltı etirazlar, gizli kinayə üsullarına xüsusən də folklor simvolikasına üz tutmağa məcbur olmuşdur.

Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlının folklor müraciəti böyüdüüyü mühitin folklor və etnoqrafiya zənginliyinə malik olmasından irəli gəlirdi. Bu baxımdan onun folklorla bağlılığı təkcə milli ruhu ifadə etmir, eyni zamanda tarixi yaddaşı oyadır. O tarixi, mənəvi dəyərləri dünəndən bu günə daşımağı bir missiya kimi üzərinə götürmüş xalq yazıçısıdır. Ağ ozan və Göyçə ozanın söylədikləri dastanların mahiyyətini oxucuya çatdırır: “Qoşqar evindən Ozan Göyçə çıxdı, Qarakəllələrdən Ağ Ozan çıxdı. Gördüklərindən, eşitdiklərindən, olanlardan, olacaqlardan çalib oxudular. Tarix deyilən şey elə budur. Ozanların dastanlarında atlar qanad çıxartmışdı, igidlər qılınckəsməz, oxatmaz

olmuşdu. Gəlinlər nər dizli oğlanlar, ay üzlü qızlar doğurdu ki, hər biriylə yeni bir tarix başlayırdı. Olan-qalan tarixlər, nər dizli oğlanların, ay üzlü qızların topuğundan yer üzünün beli uzununu yol gəlirdilər. Keçmişimi axtarırdılar, gələcəyimi tapa bilmirdilər. Ozanların dastanı da, sazların çalğısı, qara zurnanın səsi, oynayanların oyunu, güləşənlərin güləşi, atların kişnərtisi də bunları deyirdi” [2, s. 46].

Qərbi Azərbaycanın tarixi, irsi, mədəniyyəti, folkloru, toponimləri, adət-ənənələri, mərdlik, igidlik, yenilməzlik ruhu yazıcının epos yaddaşına istinad etməsilə insanları qarşıya çıxan problemlərin həllində aciz olmamağa, ən çətin vəziyyətdən belə çıxış yolu tapmaqda dəyanət göstərməyə səsləyirdi.

Əsər ötən əsrin səksəncinci illərində bir çağırış kimi həm də milli kimliyi dərk və istiqlal mücadiləsi səciyyəsi daşıyırdı. Gənc nəsilin yaddaşına təlqin olunurdu ki, qədim yurd yeri, dədə-babaları olan bir xalq əzilməz, yadların-yabançıların əsarəti altında qala bilməz. Azad və müstəqil yaşamağa qadir olan bir xalqın yaşadığı çətin tarixi mərhələ üçün bu şərəfli missiyanı ləyaqətlə yerinə yetirən Mövlud Süleymanlı yaradıcılığının şah əsəri “Köç” romanı və demək olar ki, bütöv yaradıcılığı çağdaş dövrümüzdə - müstəqil Azərbaycanda yetişən gənc nəsillərə milli-tarixi kimlik və soykökü düşüncəsi aşılamaqda mayak kimi yol göstərir.

Qərbi Azərbaycan folklorunda xalq mərasim ənənələri birlik, bütövlük ifadəsi kimi diqqət çəkir. Ən maraqlı mərasimlərdən biri toy mərasimləridir. Qədim adətlərdən olan “Toyun ağız sürəyi”, “Şax çıxarma” mərasimi qədim Göyçə mahalının elat-tərəkəmə həyatından gələn mübarizlik, mətinlik nümunələridir. “Toyun ağız sürəyi” mərasimi arxaiqləşsə də “Şax çıxarma” mərasimi hələ də bəzi toylarda görünməkdədir. “Qız şaxı”, “Oğlan şaxı” rəmzi atributları folklor mədəniyyətinin zəngin təcəssümüdür. Ən gözəl toy adətlərindən biri də toy mərasimlərində yallı oynamaq ənənəsidir. “Qız yallısı”, “Bəri-bəri”, “Köçəri”, “Qol yallısı” kimi qədim rəqslər Qərbi Azərbaycan folklorunun ən gözəl nümunələridir. Bu yallıların hamısı olmasada “Qol yallısı” bu gün də Azərbaycan toylarının ən pik nöqtəsidir.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında etnoqrafik mərasimlərdən biri də qızın ata evindən uğurlanıb yola salınması və getdiyi ocaqda, bəy evində qarşılanma folklor ənənəsidir. Qədim adətə görə qız köçəndə cehizdən əlavə köz və un verərdilər. Köz heç vaxt ocağın sönməsin, un isə həmişə bərəkətin olsun simvolikası kimi yozulurdu. Od-köz və un-çörək ailə ocağına bərəkət, uğur və xoşbəxtlik gətirəcəyinə inamın ifadəsidir. Milli-mənəvi dəyərlərin beşiyi olan Qərbi Azərbaycan folklor-etnoqrafiyası minillərin daş sınağından çıxan mental dəyərlərin təcəssümüdür.

Toy mərasiminin özünəməxsusluğu ilə bərabər Qərbi Azərbaycan folklorunda yas mərasimləri də qədim Türk mənəvi mədəniyyətindən gələn adət-ənənələri icra edirdi. Bunlardan biri qədim “yuğ” törənidir ki, hələ də özünü göstərməkdədir. Kədər içərisində qurulan bu oyun-mərasimdə ölən adama ağı deyərək hüznü hərəkətlər “rəqs” edərdilər. Çox ağır olsa da qeyd etməliyik ki, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı bu kimi mərasimlərin şahidi olduq. Qəhrəman oğlunun cənazəsi qarşısında ana qollarını qaldıraraq halay çəkdiyini gördük. Bu müsibət əslində “yuğ mərasimi”nin səciyyəsi idi. Tarixin ən qədim kökündən gələn bu adətləri xalq olaraq yaşadan biz azərbaycanlılarıq. İstər o tay, istər bu tay bütöv Azərbaycanıq. Milli kökə bağlı bu xalqı heç bir qüvvə məhv edə bilməz.

Qərbi Azərbaycan Folklor mədəniyyəti xalqın milli-tarixi kimliyinin ifadəsidir. Əzəli və əbədi tarixi irsimiz olan Qərbi Azərbaycan torpaqları xalqımızın dədə-baba ocağı, zəngin dəyərlərə malik yurduudur. Bu gün qarşımızda duran ən mühüm məsələlərdən biri gecikmiş ədaləti bərpa etmək, Qərbi Azərbaycan torpaqlarına soydaşlarımızı qovuşdurmaqdır.

Summary

THE FOLKLORE CULTURE OF WESTERN AZERBAIJAN IS AN EXPRESSION OF THE NATIONAL AND HISTORICAL IDENTITY OF THE PEOPLE

Folklore culture has historical significance in preserving national and spiritual values, preserving the national identity, thoughts and practices of the people. Folklore is the main energy

source that preserves and keeps alive the language and spirit of the people. Western Azerbaijan, the center of ancient historical culture, is the source of ancient folk ceremonies, customs and traditions, and a treasure trove of folklore that knows no bounds. The regions and districts of Western Azerbaijan are a source of national spirit and memory, moral pride, honor, zeal, and dignity with a rich folklore color. Goycha district, distinguished by its fascinating and natural beauty, is one of our ancient homelands, and is our historical past where national customs and traditions, music, and national color took root. Folklore is our national and spiritual values, identity, and historical existence as a people.

Keywords: *West Azerbaijan, folklore, national identity, ethnography, ceremony*

Резюме

ФОЛЬКЛОРНАЯ КУЛЬТУРА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА – ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НАРОДА

Фольклорная культура имеет историческое значение в сохранении национальных и духовных ценностей, сохранении национальной идентичности, мыслей и обычаев народа. Фольклор – это главный источник энергии, который сохраняет и поддерживает живым язык и дух народа. Западный Азербайджан, центр древней исторической культуры, является источником древних народных обрядов, обычаев и традиций, а также сокровищницей фольклора, которая не знает границ. Регионы и районы Западного Азербайджана являются источником национального духа и памяти, моральной гордости, чести, рвения и достоинства с богатым фольклорным колоритом. Гейчинский район, отличающийся своей завораживающей и природной красотой, является одной из наших древних родин и является нашим историческим прошлым, где укоренились национальные обычаи и традиции, музыка и национальный колорит. Фольклор - это наши национальные и духовные ценности, идентичность и историческое существование как народа.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, фольклор, национальная идентичность, этнография, церемония*

ƏDƏBİYYAT

1. Rəna Ağacanqızı, Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında folklor motivləri
2. Süleymanlı M. Köç. Bakı: Yazıçı, 1984, 278 s.
3. Qərbi Azərbaycan: tarixi yaddaşımız. Bakı, Elm və təhsil, 2025, 155 s.

ULULARIN ULUSU –ULUXANLI: TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU, ABİDƏLƏRİ, TOPONİMLƏRİ

Ceyran SALAHOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

E-mail: salahovaceyran09@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2912-7465

Tarixi məlumatlarda və sənədlərdə İrəvan xanlığına 12, bəzi məlumatlara görə isə 15 mahal daxildir. Xanlığa daxil olan ən böyük mahallardan biri Uluxanlı mahalıdır. Mahal Ağrı vadisində yerləşir. Zəngibasar rayonunun inzibati mərkəzi, İrəvan şəhərindən 20km-lik məsafədədir. Mahalın ərazisində Göyçə gölündən başlayaraq, axıb gələn Zəngi çayı Araz çayı ilə birləşir. Xalq deyiminə görə Zəngi çayı bol sulu olduğuna görə xalq ona Zəngi(n), yəni bol sulu, çoxlu sulu çay deyirlərmiş. Zəngin sözü tarixin müəyyən mərhələsində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq sondakı “n” samitini itirmiş Zəngi formasına düşmüşdür. Əlbəttə, bu xalq deyiminə əsaslanan etimologiyadır, elmi əsaslara dayanmır(ermənlər çayın adını dəyişdirərək Razdan qoymuşlar).

Zəngi çayı Göyçə gölündən başlayaraq 146 km məsafədən sonra Ağrı vadisində Araza qovuşur. Tarixçilər yazırlar ki, çayın qədim adı Hrastan və ya Hurastan olmuşdur. Hurastan Hurrilərin(subar türklərinin)adı ilə bağlıdır. Yəni Hurastan Hurrilərin ölkəsi, Hurrilərin yaşadığı yer, Hurrilər isə Urartu dövlətində, Cənubi Qafqazda yaşamış, buralardan da Ön Asiyaya yayılmışlar. Çay sonralar Zəngi adlandırılmışdır. Bu ad haqqında maraqlı araşdırma aparan böyük türkoloq alim Firudin Ağasioğlu vurğulayır ki, qədim çağlarda adı Sanqi kimi yazılan bu boyun daha qədim köklərə malik olduğunu, hələ Asur mənbələrində Urmu gölünün quzey sahillərinin Sanqibut(Sanqi,Zəngi boyu)adlanmasını xatırladır. Professor haqlı olaraq, Zəngi boyunun Arazın sağ və sol sahillərində qədimdən yaşamasını, bu boyun türk boyu olmasını, Sanqi//Zanqi etnotoponiminin daha geniş arealda, xüsusilə türk torpaqlarında sıx-sıx işlənməsi ilə əlaqələndirir(5,65). Çox qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri yaşadıkları ərazilərə yaşayış məntəqələrinə, gəzib dolaşdıqları yerlərə, coğrafi obyektlərə mənsub olduqları tayfa, el, nəsil adlarını vermişlər. Bununla soydaşlarımız yaratdıqları adlarda özlərinin tarixini, mədəniyyətini, sevinc və kədərlərini, qəzəblərini, adət-ənənələrini, mənəvi dünyalarını yaratmışlar. Qərbi Azərbaycan və onun tərkib hissəsi Zəngəzur və Zəngibasar mahalları erməni təcavüzünə daha çox məruz qalıb. Zəngibasar və Zəngəzur Zəngi etnonimindən yaranıblar. Zəngəzurun qədim adı “Zəngi dərəsi”dir ki, bu da burada yaşayan türk tayfalarının adlarından biridir. M.Kaşğarlının “Divanü-lügət-it-Türk” əsərində Qacar, Əfşar, Zülqədar, Çoban, Baharlı, Ustaclı tayfa və qəbilələrindən söz açarkən onların arasında Zəngənə tayfasının da adını çəkir. Şərqə səpələnmiş türk tayfalarının adlarına verilən çay, yer, dağ və s. adlarına dünyanın bir çox bölgələrində rast gəlmək olur. İndi Azərbaycanda Zəngilan, Zəngi çayı(İsmayılıda çay), Zəngənə(Sabirabadda kənd), Zəngişahlı(Ağdamda kənd), Qərbi Azərbaycanda Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilər(kənd), Zəngəzur mahalı, Gürcüstanda Zəngi-şamla, Zəngənə, Özbəkistanda Zəngi, Zəngitəpə, Zəngərik və s. Bu adlardan məlum olur ki, bu adı çəkilən yerlərdə Zəngi, Zəngənə tayfaları yaşamışlar və onlar tayfalarının adını əbədləşdirmək üçün yurd yerlərinə, dağlara, çaylara, coğrafi obyektlərə öz adlarını vermişlər.

Zəngi çayı yazda, payızda daşaraq ətraf torpaqları basdığı üçün Uluxanlıya Zəngibasar da deyirlər. Qərbi Azərbaycanda çayların adı ilə bağlı çoxlu mahallar var. Vedibasar, Zəngibasar, Karbıbasar, Gərnıbasar belə mahallardandır.

Uluxanlı mahalı Şimaldan İrəvan, Qərbdən Üç kilsə(Eçmiadzin), Şərqdən Qəmərlı(Artasat), Cənubdan Türkiyə əhatəsində yerləşir. Uluxanlı toponiminin hələ XVI yüzilliyə aid mənbədə Uluxanbəyli kimi qeydə alınması bir tərəfdən kəndin adının XVII yüzildən məlum olması fikrini(B.Budaqov, Q.Qeybullayev) təkzib, digər tərəfdən onun Uluxan bəy adlı şəxsin adını daşmasını təsdiq edir.

Mahalın adı Ulu xanın şərəfinə Uluxanlı adlanıb. Bəs Uluxan və ya Uluxan bəy kim olmuşdur? Bu barədə həm tarixi faktlar, həm də müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Rəvayətlərdən birinə görə, Uluxan Nadir şah dövründə İrəvan xanlarından olmuş və İrəvan camaatını kütləvi şəkildə cəzalandırmaq əmrinə görə Nadir şahı öz çadırında öldürmüşdür. Bu rəvayət özünü doğrultmur, çünki Uluxanlı toponimi Nadir şahın ölümündən(1747) çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdur.

Digər rəvayətə görə, XVI-XVII yüzilliklərdə Ulu xan və Şərəf xan adlı iki qardaş olub. Qardaşlardan Şərəf xan Ağahəməzəli kəndini, Ulu xan isə Uluxanlı kəndini saldırb. Zəngibasara ərazisində məskunlaşıblar. Ulu xanın özü burada bir müddət yaşadıqdan sonra köçüb Tiflis şəhərinə gedib.

Növbəti versiyaya görə Ulu xan, Ağa xan, Nici xan adlı üç qardaş gəlib, Zəngibasara mahalında məskunlaşmışlar. Ulu xanın saldıdığı kənd Uluxanlı, Ağa xanın kəndi Ağahəməzəli, Nici xanın kəndi Necili adlanmışdır.

Rəvayətlərdən birinə əsasən,” Kitabı-Dədə Qorqud”boylarının el variantlarında Bayandur xan Uluxan adı ilə təqdim olunur. Məsələn,””Dirsa xan oğlu Buğac boyu”nun el variantı belə də başlayır:”Keçmiş əyyamda oğuzların Bayandur adında bir xanı vardı.Ona Uluxan deyirdilər...”(5,67) Həmçinin dastanda mahalda Araz çayı, Ozonlar kəndi, mahala yaxın Hayxır gölü(ermənlər indi bu gölü Ayğırlic adlandırırlar. Lic ermənicə göl deməkdir) Tircan kəndinin adları çəkilir. Ozonlar kəndi yaşlı nəslin dediyinə görə Sarıcalar kəndindən sonra, Zəngi və Qarasu çaylarının qovuşub Araza töküldüyü yerdə, Arazın sol sahilində Türkiyə ilə sərhəddə yerləşirmiş. Kəndin evləri bir-birinə bitişik imiş. Evlərin üstü ilə kəndin bir başından o biri başına getmək olurmuş. Kənd digər tarixi ad daşıyan kəndlər kimi ermənlər tərəfindən məhv edilərək yer üzündən silinib.

Uluxanlı mahalı Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin, milli məfkurənin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Aydın məsələdir ki, hər bir xalqın milli –mənəvi dəyərləri, mədəniyyəti, xalqın təhsili ilə bağlıdır. Xalqın savadlanması üçün mədəni maarif ocaqlarının, məktəblərin olması əsas şərtidir. Tarixdən bellidir ki, Azərbaycanda mollaxanalar, mədrəsələr xalqımızın savadlanması, elmlərə yiyələnməsi işində böyük rol oynayıblar. Sonralar bütün dünyada olduğu Azərbaycanda da ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yeni tipli məktəblər yaranmağa başladı. Bu məktəblərdə dinlə bərabər, dünyəvi elmlər də öyrədirdilər. Belə məktəblər Azərbaycanımızın müxtəlif bölgələrində olduğu kimi Qərbi Azərbaycanda da yaranmağa başladı. Belə məktəblərdən biri də Uluxanlıda açılır.

1880-ci ildə İrəvanda birsinifli məktəb açılır. Bir il sonra isə Uluxanlıda –Zəngibasarda ikisinfli dünyəvi məktəb açılır. Hacı Hüseyn oğlu Allahverdinin evində yerləşən bu məktəbdə 24 şagird oxuyurdu. Tədqiqatçı alim Qulam Məmmədli “Molla Nəsrəddin” kitabında Uluxanlı məktəbi və Cəlil Məmmədquluzadə haqqında bir neşə səhifədən ibarət məlumat vermişdir. Məktəbin ilk direktoru Muxin olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçı və ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının müəyyən bir dövrü Uluxanlı məktəbi ilə bağlıdır. Uluxanlı məktəbində işləməsi C.Məmmədquluzadənin təkcə müəllim kimi deyil, yazıçı, maarifçi kimi də yetişməsində əsaslı rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanımızın türk mənşəli adlarının dəyişdirilərək erməniləşdirilməsi göz qabağındadır. Bu torpaqların onomastikasını, coğrafi obyektlərini qeydə almaq, onu tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından öyrənmək çox vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Qərbi Azərbaycan anlayışa təkcə bir coğrafi ərazini deyil, Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını, mədəni irsini və milli kimliyini ifadə edən dərin mənalı bir məfhumdur.

Summary

THE HISTORY, CULTURE, FOLKLORE, MONUMENTS AND TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN. THE LEADER OF THE ELDERS-ULUKHANLI

This article explores the concept of Western Azerbaijan from historical, legal, and socio-political perspectives. It examines the forced deportations, particularly those carried out in the mid and late 20th century, that displaced Azerbaijanis from territories where they had lived

for centuries. In conclusion, the return to Western Azerbaijan is presented as a strategic issue for preserving national identity, restoring cultural heritage and strengthening regional stability.

Keywords: toponym, hydronym, oronym, ойконим, hybrid word

Резюме

ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ФОЛЬКЛОР, ПАМЯТНИКИ И ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА. ВОЖДЬ ПРЕДКОВ-УЛУХАНЛЫ

В данной статье анализируется понятие Западного Азербайджана с исторической, правовой и социальной точек зрения. Исследуются насильственные депортации, происходившие на протяжении веков в этих регионах, где жилт азербайджанцы. В статье подчеркивается, что идея возвращения в Западный Азербайджан – это не только восстановление исторической справедливости, но фундаментальное право человека, основанное на нормах международного права. Возвращение в Западный Азербайджан имеет стратегическое значение с точки зрения защиты национальной идентичности, восстановления культурного наследия и укрепления региональной стабильности.

Ключевые слова: топоним, гидроним, ороним, ойконим, гибридные слова

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Qərbi Azərbaycan İcması" ilə bağlı çıxışları və rəsmi bəyanatları-president.az
2. Ağasioğlu F. İrəvan mahalının qədim tayfaları. "Ağrıdağ" qəzeti, 22-28 aprel, 29 aprel-5 may 1998-ci il, N6, 7, 8
3. Azərbaycan tarixi (Z. Bünyadovun və Y. Yusifovun redaktəsi ilə). Bakı, ADU, 1989
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I c, Bakı, 2000
5. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin, 1966.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: MƏDƏNİ İRSİMİZİN YADDAŞI

Sevinc ABUŞOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Slavyan dilləri və tərcümə kafedrasının dosenti,
Bakı Slavyan Universiteti,
E-mail: a.sevinc@bsu-uni.edu.az
ORCID ID: 0009-0008-1659-943X*

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik "böyük Ermənistan dövləti" yaratmaq idi.

İLHAM ƏLİYEV,

***Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 29 dekabr 2005-ci il.***

Qərbi Azərbaycan – tariximizin, kimliyimizin və mədəni yaddaşımızın mühüm daşıyıcısı olan bir coğrafiyadır. Bu torpaqlarda əsrlərlə yaşayan Azərbaycan türkləri zəngin mədəni irs yaratmış, bu irs isə zaman-zaman təhdid və təhriflərə məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqı tarix boyu müxtəlif xalqlara qarşı xeyirxahlıq, dözümlülük və humanist münasibət sərgiləmişdir. Bu münasibət erməni xalqına qarşı da eyni dərəcədə göstərilmişdir. Buna baxmayaraq, tarixən ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqının bu etimadına qarşı xəyanətlə cavab verildiyi müşahidə olunur. Ermənilər uzun müddət ərzində özlərinə daimi bir vətən formalaşdırmaq arzusu ilə yaşamış

və əslində belə bir coğrafi əsasları olmadığı halda, son üç yüz ildə “Böyük Ermənistan” və ya “türksüz Ermənistan” ideyaları ilə çıxış edərək xəyallar ilə yaşamışlar.

Qərbi Azərbaycan – hazırda “Ermənistan” adlandırılan ərazi – tarix boyunca Azərbaycanın ən qədim, strateji baxımdan əhəmiyyətli və təbii sərvətlərlə zəngin bölgələrindən biri olmuşdur. Azərbaycanın şimal və cənub hissələrini birləşdirən əsas karvan yolları üzərində yerləşən bu ərazi, bu gün hər nə qədər “Ermənistan Respublikası” adı ilə tanınsa da, əslində qədim Türk-Oğuz yurdu və tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bunu bölgədə yerləşən saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi-mədəniyyət abidələri – qədim yaşayış yerləri, qalalar, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbir daşları, heykəllər, eləcə də dini tikililər – məbədlər, kilsələr, məscidlər, pir və ocaq yerləri açıq şəkildə sübut edir. Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsinin mühüm bir hissəsi bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində yerləşən qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmışdır. Bu bölgə əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin yaşadığı, sosial, iqtisadi və mədəni həyatın inkişaf etdiyi, saysız mədəniyyət nümunələrinin yarandığı ərazilərdən biri olmuşdur.

Lakin XIX əsrin əvvəllərindən etibarən baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə də Rusiya imperiyasının yürüdüğü məqsədyönlü köçürmə siyasəti nəticəsində regionun demoqrafik və etnik tərkibi süni şəkildə dəyişdirilmiş, yerli Azərbaycan türkləri tədricən bu ərazilərdən sıxışdırılmış, XX əsr boyu davam edən zorakı deportasiyalar nəticəsində isə bu bölgələrdə yaşayan azərbaycanlı əhali tamamilə qovulmuşdur. [1]

Azərbaycanın qərb hissəsinin qədim tarixi uzun müddət ərzində erməni tədqiqatçıları tərəfindən təhrif olunmağa cəhd edilmiş və bu istiqamət onların əsas fəaliyyət sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu mövzuda uydurulmuş saxtakarlıqların sayı kifayət qədər çoxdur. Bununla belə, aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan maddi-mədəniyyət nümunələri və yazılı mənbələrdə qeyd edilən məlumatlar həqiqi tarixi realıqları üzə çıxarmağa imkan verir.

Orta əsr İslam coğrafiyaçılarının əsərlərində bu geniş ərazi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qeyd olunmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan türkləri bu bölgədə say baxımından üstünlük təşkil edən etnik qrupu təmsil etmişlər. XIX əsrin əvvəllərində bu ərazidə hələ də Azərbaycan xanlıqları mövcud idi; onların sırasında əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan xanlığı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Tədqiq olunan bölgə müxtəlif etnik və mədəni mənşəyə malik olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Van gölünün cənubunda *Uruatri* tayfa birliyinin mövcudluğu qeydə alınmışdır ki, bu adın sonralar “*Urartu*” etnoniminin formalaşmasına zəmin yaratdığı ehtimal olunur.

Eramızdan əvvəl VIII əsrə aid olan Urartu dövlətinin yazıları üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın qərbində, o cümlədən İrəvan və Göyçə gölü ətrafında yerləşən qədim toponimlərin ermənilərlə heç bir bağlılığı yoxdur. E.ə. I minilliyin ortalarında bu ərazilər *İskit-Sak* (digər adı ilə *İşquz* və ya *İç Oğuz*) tayfalarının təsiri və hakimiyyəti altında olmuşdur. [7; 15]

Qədim leksik paralellərə istinad edən A. Seys “*Urartu*” adını “yüksək ölkə” kimi izah etmişdir ki, bu yanaşma Urartunun coğrafi quruluşunu — dağlıq relyefini — nəzərə alıqda məntiqi görünür. Bununla belə, bu günədək qədim toponim və xoronimlərin etimoloji təhlilində türkcə dil faktoru yetərinə nəzərə alınmamışdır. Bu hal, regionun toponimik mənzərəsinin öyrənilməsində mühüm elmi boşluqların yaranmasına səbəb olmuşdur. [7; 16]

Urartu adının mənşəyi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bu adın tərkib hissələrinin qədim türk dillərindəki “ur/uri” (hündürlük) və “art” (dağ) sözlərindən formalaşmış olması ehtimal edilir. Belə olduqda, “Urartu” ifadəsi, ümumilikdə, “hündür dağlıq ərazi” anlamını verə bilər. Bu semantik quruluş, bölgənin coğrafi relyefinə də uyğun gəlir və toponimlə məkanın fiziki xüsusiyyətləri arasında əlaqəni əks etdirir.

Eyni zamanda, qədim mənbələrdə rast gəlinən “*Uruatri*” formasında yer alan “atri” komponentinin, “artu” formasının fonetik dəyişmiş variantı olması mümkündür. Bu cür səslərin yer dəyişməsi — yəni fonetik metateziya — xüsusilə türk dillərində rast gəlinən bir dil hadisəsidir və bu baxımdan *Urartu/Uruatri* adlarının türk dil sisteminə yaxın fonoloji struktura sahib olması diqqətə layiqdir. [7; 17]

Eramızdan əvvəl VI əsrin başlanğıcında Urartu dövlətinin süqutu ilə birlikdə İrəvan ətrafında yerləşən Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalinin tarixində yeni bir mərhələyə start verilmişdir. Bu mərhələ eramızdan əvvəl VI-IV əsrləri əhatə edir və Urartu dövlətinin dağılmasından Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi doğru yürüşünədək olan dövrü əks etdirir. Həmin zaman kəsiyində Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusilə də İrəvan ətrafında məskunlaşan qədim tayfalar yeni yaşayış məntəqələri qurmuşlar. Bu ərazilərdə köçəri həyat tərzini sürən *İskit* tayfaları yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olmuş və bu dövrə aid çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Arxeoloji araşdırmalar zamanı onların izlərinə Göyçə gölü ətrafında, Ağbaba, Pəmbək və Şörəyel yaylaqlarında, eyni zamanda İrəvanın yaxın bölgələrində rast gəlinmişdir.

Bu ərazilərdə yaşamış əhalinin etnik tərkibində türkcə etnosların izləri, həmin dövrə aid arxeoloji tapıntılarda aşkar edilir.

Ağrıdağ vadisi və Göyçə gölü (Sevan) hövzəsi regionuna aid bəzi yer adları Urartu yazılı abidələrində əks olunmuşdur. Bu toponimlər müasir və tarixi dövrlərdə istifadə olunan adlarla fonetik və semantik baxımdan paralellik təşkil edir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə azərbaycanlı türklər yaşayırdı. Məsələn, Urartu mənbələrində rast gəlinən "*Aydamanıu toponimi*" XIX əsrdə *Ayçəmen* adını almış *Adıyaman* (azərb. Adıyaman) ilə uyğunluq təşkil edir.

Yuxarıda sadalanan toponim paralelləri və linqvistik müşahidələr göstərir ki, Ağrıdağ və Göyçə bölgəsində Urartu tərəfindən işğal edilən ərazilərdə qədim dövrlərdən etibarən azərbaycanlı türkləri və ümumilikdə türk mənşəli etnoslar yaşamış və bu xalqlar qədim toponimləri dəyişmiş formalarda mühafizə etmişlər.

Bu gün dünya ictimaiyyətinə XV-XVI yüzillərə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan maddi mədəniyyət nümunələrinin erməni-hay abidələri kimi təqdim olunmasına baxmayaraq bunun heç bir elmi əsası yoxdur.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından, xüsusilə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra bölgədəki demoqrafik və siyasi vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Rusiya, İran və Osmanlı dövlətlərinə qarşı erməni-xristian bufer dövləti yaratmaq məqsədilə 1828–1829-cu illərdə İrandan, 1830-cu ildə isə Osmanlı ərazilərindən çoxsaylı erməniləri bu torpaqlara köçürmüşdür. Bu köçürmələr növbəti onilliklər ərzində daha mütəşəkkil və geniş miqyasda davam etmişdir. Eyni zamanda, yerli türk–Azərbaycanlı əhali sıxışdırılmış, onların bir hissəsi zorla köçürülmüş, bəzi hallarda isə bu əməliyyatlar dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsini onilliklər üzrə tədqiq edən N. Şavarov, 1911-ci ildə nəşr etdiyi "Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə" əsərində belə bir nəticəyə gəlir: "XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan çoxu bu bölgənin yerli əhalisi deyil, onlar buraya ruslar tərəfindən köçürülmüşlər." XIX əsrdə, xüsusilə də Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilərin tarixi türk-xristian abidələrini mənimləməsi daha geniş yayılmışdır. Bu prosesi yalnız abidələri özlərinə aid etməkdən ibarət olmamış, həm də ermənilər, özlərinə aid edə bilmədikləri türk mənşəli abidələri məhv edərək, onların izlərini silməyə çalışmışlar. Bu siyasət nəticəsində, orta əsrlərdən gələn tarixi mənbələrdə "məscid və minarələr şəhəri" kimi qeyd olunan İrəvan şəhərində bu gün yalnız bir məscid mövcuddur. Ermənilər isə bu məscidi dünya ictimaiyyətinə fars məscidi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Rusların 25 illik fəsiləsiz hücumlarına məruz qalan məşhur "İrəvan qalasının" bu gün heç bir izi qalmamışdır. Bütün Avropa səyyahlarını heyretə salan möhtəşəm "Sərdar Sarayı" və onun "Güzgülü" salonu artıq yalnız xatirə olaraq qalır. [3; 11-12]

1832-ci ildə İrəvan şəhərində 12 məscid qeydə almışdır: bunlar 1) Qala məscidi, 2) Şah Abbas məscidi, 3) Zal xan məscidi, 4) Novruzəli bəy məscidi, 5) Sərtib xan məscidi, 6) Hüseynəli xan məscidi, 7) Hacı İmamverdi məscidi, 8) Hacı Cəfər məscidi. Lakin hal-hazırda adı çəkilən məscidlər və daha dörd məscid bu gün heç bir iz buraxmadan məhv olmuşdur. İndi nə həmin məscidlərdən biri qalır, nə də İrəvan adlı qədim Türk şəhərində, Qərbi Azərbaycan adlı Türk torpağında bir nəfər belə yerli Türk əhalisi mövcud deyil. 1905, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları nəticəsində bu bölgə tamamilə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. [3; 12]

Lakin heç bir işğal, işğal altına düşmüş ərazilərin tarixini və etnik mənsubiyyətini, eləcə də bu ərazilərdə minilliklər boyu yaşamış etnosların izlərini tamamilə silə və ya yox edə bilməz.

İstənilən bölgənin toponimikası özündə onu formalaşdıran xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tarixi haqqında məlumat verir. "Təbii ki, toponim ciddi regional mənsubiyyəti ilə seçilir. Bir tərəfdən, coğrafi ad ekstralingvistik xarakterli əhəmiyyətli məlumatları çatdırır, lakin digər tərəfdən, onomastik lüğətdə cəmləşən, lazımi əsas biliklərə malik olmayan "təşəbbüslər" üçün eyni məlumatı qapalı edir. Toponimlər xəritədə kifayət qədər uzun müddət mövcud ola bilər və hətta yoxa çıxdıqdan sonra da mənsub olduğu xalqın tarixi boyu öz aktuallığını saxlaya bilər." [4]

Məqalədə qısa şəkildə təqdim olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri də Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikası) ərazilərinin qədimdən Türk-Oğuz boylarının ana yurdu olduğunu qəti şəkildə sübut edir.

Qarakilsə qayaüstü təsvirləri - Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən -Sisian) rayonu ərazisində qayaüstü təsvirlər. Bütün Zəngəzur mahalında olduğu kimi, Qarakilsə ərazisi də qədimdən Türk-Oğuz qəbilələrinin ana yurdu olmuşdur. Bu bölgəyə ermənilərin ilk kütləvi köçü isə XIX əsrin əvvəllərində, regionun Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır. [3; 13]

Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri - Loru mahalının Vorontsovka (03.03.1935-ci ildən - Kalinino) rayonuna daxil olan Soyuqbulaq (19.04.1991-ci ildən - Paqaxbyur) kəndi yaxınlığında yerləşən Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində eramızdan əvvəlki minilliklərə aid qayaüstü təsvirlər aşkar edilmişdir. Bu təsvirlər Dağlıq Altayın Xatın çayı sahillərində tapılmış qayaüstü rəsmlərlə oxşarlıq, bəzən isə tam eyniyyət təşkil edir. Bu faktlar Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşdığını və həmin dövrlərdən başlayaraq Türk-Oğuz qəbilələrinin ana yurdu olduğunu bir daha təsdiq edir. Soyuqbulaq kəndində və ətraf yaşayış məntəqələrində 1988-ci ilə qədər yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Bu bölgələrə ermənilərin ilk məskunlaşdırılması isə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş 1988-ci il hadisələrindən sonra baş vermişdir. [3; 14]

Erebuni Qalası - E.ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argişti tərəfindən indiki İrəvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən Qanlıtəpə adlanan yüksəklikdə salınmış qədim qala-şəhərdir. Qala e.ə. IV əsrə qədər mövcud olmuş və bu müddət ərzində bölgənin mühüm siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. [3; 17]

Nüvədi-Qarqadaş Kitabələri - Zəngəzur mahalının Meğri rayonuna daxil olan Nüvədi kəndinin Qarqadaş dağında yerləşən daş kitabələr Qafqazın ən qədim türkdilli sakinlərindən olan Qarqar (Azər) türklərinə aid edilir. Bu yazılı abidələr eramızdan əvvəl I minilliyə aid olub bölgənin qədim türk mədəniyyətinin mühüm izlərini əks etdirir.

Kitabələr 1985-ci ildə kənd sakini, müəllim-şair və tədqiqatçı Həməzə Vəli tərəfindən aşkar edilmişdir. Yazılar bir neçə daş üzərində yerləşir. Daşlardan ən böyüyünün ölçüləri təxminən 1 metr uzunluq və 70 sm enində, ən kiçiyinin isə 40 sm uzunluq və 32 sm eni vardır. Kitabələr möhkəm bazalt daşlar üzərində oyma üsulu ilə hazırlanmışdır. Göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnlərin hərflərinin eni 2–3 mm, dərinliyi isə 3–4 mm təşkil edir.

1991-ci ilin 8 avqust tarixində erməni silahlı birləşmələrinin hücumu nəticəsində Nüvədi kəndi işğal edilmişdir. Bu tarixədək kənd əhalisinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu məlumdur. [3; 19]

Urud Qalası - Zəngəzur mahalının Qarakilsə (indiki Sisian) rayonuna daxil olan Urud (hazırkı adı Vorotan) kəndi yaxınlığında yerləşən Urud qalası bölgənin qədim türk memarlığının və müdafiə sisteminin mühüm nümunələrindən biridir. Qala hündür və sıldırım qayanın zirvəsində inşa olunmuş, üç tərəfdən Bazarçayın dərin dərələri ilə, bir tərəfdən isə müdafiə divarları ilə əhatələnmişdir.

Yerli sakinlərin sözlərinə görə, qaladan çaya doğru gizli bir keçid mövcud olmuşdur. Qala-qayanın aşağısında, təxminən yarım kilometr məsafədə böyük bir yaşayış məskəninə qalıqları bu ərazinin vaxtilə sıx məskunlaşma mərkəzi olduğunu göstərir.

Urud qalasının adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə eramızın 450-ci il hadisələri ilə bağlı çəkilir. Tarixi mənbələrə görə, qala 1104-cü ildə Səlcuqlar, 1386-cı ildə Əmir Teymur, 1407-ci ildə isə Qara Yusifin yürüşləri nəticəsində fəth edilmişdir.

1968-ci il iyulun 3-də erməni hakimiyyəti tərəfindən kəndin adı Uruddan Vorotan, qalanın adı isə Vorotanberd olaraq dəyişdirilmişdir. Bu ad dəyişikliyi bölgənin tarixi türk mənsubiyyətini gizlətmək məqsədi daşıyır. 1988-ci ilə qədər Urud kəndində yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Həmin il baş verən kütləvi qovulma və zorakılıq hadisələrindən sonra kəndə ilk ermənilər köçürülmüşdür. [3; 28]

Masdərə Məbədi - Masdərə məbədi Talın rayonunun Masdərə (1965-ci ildən – Dalarik) kəndində, eyniadlı çayın sahilində yerləşən və eramızın V–VII əsrlərinə aid edilən qədim məbəd kompleksidir. Günbəzli məbəd memarlığına xas xüsusiyyətlərə malik bu abidə Azərbaycanın Qərbi bölgəsində, xüsusilə də Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim türk–arman (hay) mədəni əlaqələrinin izlərini daşıyan nadir nümunələrdən biridir.

Məbəd adını yerləşdiyi kənddən almışdır. "Masdərə" toponimi etimoloji baxımdan "Masların dərəsi" və ya "Mas dərəsi" mənasına gəlir. Buradakı "Mas" komponenti, qədim Sak türklərinin bir qolu olan **Masların** adını daşıyır. Bu etnonim Qafqazın müxtəlif bölgələrində – **Massaget, Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Meskhet, Xaçmaz** kimi toponimlərdə günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır.

Masdərə kəndi qədimdən Türk-Oğuz tayfalarının məskunlaşdığı bir ərazi olmuşdur. Tarixi mənbələr və toponimik dəlillər göstərir ki, bu ərazidə ilk ermənilər XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən görünməyə başlamışdır. Məbədin mövcudluğu və ətrafdakı arxeoloji tapıntılar Masdərə kəndinin və ətraf ərazilərin qədimdən türk mədəniyyətinin və etnosunun ayrılmaz hissəsi olduğunu sübut edir. [3; 29]

Aselişad (Xor Virab) Məbədi - Qədim Vedibasar mahalının aran hissəsində, Araz çayının sahilində, Artaşad şəhərinin tarixi xarabalıqları ərazisində yerləşən bu məbəd ilk olaraq qədim türk qala-məbədi kimi formalaşmışdır. Tarixi qaynaqlarda qeyd olunduğuna görə, xristianlığı təbliğ edən Qriqoriy Lusavoriç (Maarifçi Qriqori) Roma imperiyası təbəçiliyində olan Ermənistan vilayətinin hökmdarı Trdat (Tiridat) tərəfindən xristianlığın yayılmasına görə cəzalandırılmış və təxminən 13 il ərzində bu ərazidəki dərin quyu-zindanda saxlanılmışdır. Sonralar, Sasani hökmdarı II Şapurun (309–379) dövründə Artaşad şəhəri dağıdılmış, lakin Qriqoriyə aid olduğu düşünülmən zindanın yerində VI əsrdə məbəd inşa edilmişdir. Zaman keçdikcə bu məbəd müxtəlif dövrlərdə əlavə tikililərlə genişləndirilmiş və ətraf əhali üçün mühüm ziyarət yerinə çevrilmişdir.

Toponimin ilkin forması kimi təqdim olunan "Aselişad" (As-eli-şad) adı komponentlərinə görə "As" (türk etnonimi), "eli" (yurd, tayfa) və "şad" (hakim, rəhbər) sözlərindən ibarət olmaqla "As elinin hakimiyyəti" və ya "As xalqının mərkəzi" mənasını ifadə edir. Bu isə məbədin və ərazinin ilkin etnik-mədəni mənsubiyyətinin qədim Türk-Oğuz boylarına bağlı olduğunu göstərən dil və tarix yönümlü əlamətlərdən biridir. Tarixi sənədlərə əsasən, Xor Virab adlandırılan əraziyə ilk erməni ailələrinin köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərinə – 1828–1829-cu illərdə İran və Osmanlı ərazilərindən baş vermiş miqrasiyalarla bağlıdır. Bu fakt regionun etnodemoqrafik strukturunda sonradan baş vermiş dəyişikliklərin sübutu kimi qiymətləndirilə bilər. [3; 30]

Aysəsi Məbədi - Aysəsi məbədi Dərələyəz mahalının Keşişkənd (indiki Ermənistanın Yeğeqnadzor rayonu) bölgəsində, Aysəsi (1991-ci ildən – Arates) kəndinin ərazisində, yüksək bir təpənin üzərində yerləşən və əsasən alban-türk memarlıq ənənələri əsasında VII–VIII əsrlərdə inşa edilmiş qədim dini abidədir. Məbəd 1270-ci ildə bərpa edilmiş və həmin dövrdə bölgənin mühüm dini mərkəzlərindən biri olan Amağu məbəd kompleksinin tabeliyinə verilmişdir. Daha sonralar məbəd, tarixi mənbələrdə adı tez-tez çəkilən **Siyuni mitropolitlərinin yay iqamətgahı** funksiyasını daşımağa başlamışdır. Bu, onun dini və ictimai əhəmiyyətinin artdığını göstərən mühüm göstəricidir.

1955–1960-cı illərdə Fransa nümayəndə heyətinin iştirakı ilə bir qrup erməni tarixçi və arxeoloqu tərəfindən məbəddə "bərpa" adı altında arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bu proseslər zamanı məbədin orijinal arxitekturasına ciddi zərər vurulmuş, abidənin üzərində süni olaraq **xaç simvolları** döymə üsulu ilə əlavə edilmiş, günəş işığına doğru yönələn gümbəz qəsdən

dağıdılmışdır. Bu, abidənin kimliyinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş məqsədli addımlardan biri hesab olunur.

1988-ci ilə qədər Aysəsi kəndində yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Lakin həmin ildə baş vermiş kütləvi zorakılıq və soyqırımı nəticəsində yerli türk əhali doğma yurdlarından deportasiya edilmiş, kəndə ilk ermənilər məhz bundan sonra yerləşdirilmişdir. Aysəsi məbədi – həm memarlıq xüsusiyyətlərinə, həm də tarixi-etnik kontekstdəki mövqeyinə görə Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikasının) qədim türk izlərini daşıyan mühüm abidələrindən biridir. [3; 49]

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim yurdumuz Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir qismi bu məqalədə təqdim olunmuşdur. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu ərazilərdə Azərbaycan xalqına məxsus zəngin mədəni irsin məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsi, mənimlənməsi və saxtalaşdırılması prosesi uzun müddət sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bir çox abidələr ya tamamilə dağıdılmış, ya da erməni mədəniyyəti nümunələri kimi təqdim olunaraq mənşəyi təhrif edilmişdir. Bu isə yalnız Azərbaycanın deyil, ümumbəşəri mədəni irsin taleyinə də ciddi zərbə vurmuşdur.

Mövcud vəziyyət Qərbi Azərbaycandakı mədəni irsin qorunması, tədqiqi və beynəlxalq ictimaiyyətə obyektiv şəkildə çatdırılması məsələsini xüsusi aktualılıqla gündəmə gətirir. Bu məqsədlə sistemli elmi-tarixi tədqiqatların aparılması, mötəbər arxiv sənədləri və faktların toplanaraq analiz olunması, həmçinin bu materialların yerli və beynəlxalq platformalarda mütəmadi şəkildə təqdim edilməsi vacib və zəruri bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Summary

WESTERN AZERBAIJAN: MEMORY OF OUR CULTURAL HERITAGE

This article examines the ancient and medieval historical-cultural heritage of the Turks in the territories referred to as Western Azerbaijan, which today lie within the borders of the Republic of Armenia. The research substantiates the long-standing settlement of Turkic peoples in the region through archaeological findings, written sources, and toponymic evidence. Alternative interpretations of well-known monuments such as Erebuni and Asəlişad (Khor Virap) are offered, highlighting the possibility of their Turkic origin. The article also emphasizes the widespread presence of Turkic toponyms, ancient Turkic petroglyphs, kurgans, and architectural monuments. Furthermore, demographic shifts, deportations, and the policy of Armenization that affected the region in the 19th and 20th centuries are analyzed for their impact on cultural heritage. Ultimately, the study asserts that the territory of Western Azerbaijan was one of the historical centers of Turkic civilization and stresses the importance of preserving this heritage.

Keywords: *Western Azerbaijan, Turkic heritage, archaeological monuments, toponyms, demography, cultural assimilation*

Резюме

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ПАМЯТЬ О НАШЕМ КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ

В статье рассматривается древнее и средневековое историко-культурное наследие турок на землях, называемых Западным Азербайджаном, которые в настоящее время входят в состав Республики Армения. В исследовании на основе археологических находок, письменных источников и топонимов обосновывается древнее расселение тюрков на этой территории. Представлены альтернативные интерпретации известных памятников, таких как Эребуни и Асалишад (Хор Вирап), и обсуждается возможность их принадлежности тюркам. В статье также уделяется внимание широкому использованию туркменских топонимов, петроглифов, курганов и архитектурных памятников, принадлежащих древним тюркам. Анализируется также влияние демографических изменений, депортаций и политики арменизации, проводившейся в регионе в XIX и XX веках, на культурное наследие. В результате подчеркивается, что территория Западного Азербайджана является одним из древних очагов тюркской культуры и важность сохранения этого наследия.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, турецкое наследие, археологические памятники, топонимы, демография, культурная ассимиляция

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: bibliografiya /tərt. ed. G.Səfəraliyeva; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; red. L.Axundova. Bakı, 2016, 648 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, 346 s.
3. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, "Nurlan", 2007, 146 s.
4. Hüseynova Mahirə. Qərbi Azərbaycan İcması İH-nin üzvü. Qərbi Azərbaycanın toponimləri: Milli kimliyin izləri. <https://www.xalqgazeti.az/az/sosial-heyat/221232-qerbi-azerbaycanin-toponimlerimilli-kimliyin-izleri>
5. Nasir Şəfq. İrəvandakı dini-mənəvi və tarixi abidəmiz: Göy Məscid [Mətn] /Ş.Nasir //525-ci qəzet. 2024, 3 fevral, №21. s.23.
6. Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri [Mətn]: Qərbi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə /S. Sadıqova; elmi red. B. Xəlilov [ön söz]. Bakı: [ADPU], 2018, 205 s.
7. Асадов С. Историческая география Западного Азербайджана. Баку, из-во Азербайджан, 1998, 315 с

“AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN

Sevinc MUXTAROVA

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail: seva_mukhtarova@mail.ru

ORCID ID: 000000017500475x

Tarixdə mövcud olmuş dövlətlər kimi, 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də özünəməxsus siyasi, ictimai, hüquqi, o cümlədən mədəni təsisatları olmuşdur. Bu təsisatlardan biri də “Azərbaycan qəzeti” dir. Fəaliyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan qəzeti” əvvəlcə Gəncədə, sonralar isə Bakıda hər biri iki səhifədən ibarət olmaqla Azərbaycan və rus dillərində A-2 formatda nəşr olunmuşdur. Qəzet yarandığı gündən xalqına xidmət etmiş və vətənin azadlığı naminə fəaliyyət göstərmişdir. İlk 4 nömrəsi Gəncədə, sonrakı nömrələri isə Bakıda nəşr edilmişdir. Qəzetin ilk nömrəsi 1918-ci il sentyabrın 15-də Gəncə qubernatorunun mətbəəsində çap edilmişdir.

“Azərbaycan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii qəzet olduğu üçün onun mövzu dairəsi çox geniş olmuşdur. Əlbəttə onun əsas vəzifəsi həyata yeni qədəm qoyan Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin, milli hökumətin hər işindən xalqı xəbərdar etməkdən, ölkədə baş verən hadisələri düzgün və obyektiv qiymətləndirməkdən ibarət idi. Ona görə də qəzet fəaliyyətə başladığı ilk gündən mütərəqqi ruhlu vətənpərvər insanların tribunasına çevrildi. Fəaliyyətə başladığı qısa müddət ərzində həmişə dövr üçün ən aktual olan məsələlərə toxunmuş, hadisələrə bacarıqla nüfuz etmişdir.

“Azərbaycan” qəzetinin Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuş beşinci nömrəsi 1918-ci il oktyabrın 3-də, rus dilində isə oktyabrın 7-də buraxılmışdır. Bu nömrədən etibarən qəzetin adı altında “Gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir” sözləri yazılmağa başlamışdır.

İlk sayları heyəti-idarə, heyəti-təhriyyə kimi redaksiya heyəti mənasını ifadə edən məsul şəxslər qrupu tərəfindən çap edilən Azərbaycan qəzetinə müxtəlif vaxtlarda Üzeyr Hacıbəyli, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Xəlil İbrahimov, qəzetin rus variantına isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli baş redaktorluq etmişdir. Azərbaycan qəzetinin redaktorları arasında onlardan hər birinin xidmətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, Üzeyr bəy Hacıbəylinin fəaliyyəti xüsusi ilə fərqlənib. O, 1919-cu il yanvarın 16-dan 1920-ci il aprelin 27-nə kimi Azərbaycan qəzetinin baş redaktoru olub. Qəzetdə onun çoxsaylı baş məqaləsi Azərbaycan parlamenti haqqında reportajları, teatr və musiqiyə həsr olunmuş tənqidi yazıları çap edilmişdir. İçimizdəki denikinlər, İstiqlal və istiqbal ümidi, istefa münasibətilə, Azərbaycan

istiqlal, Azərbaycan parlamanı, Qarabağ hadisatı, Ermənistan və Azərbaycan münasibəti, Nə istəyirlər, Qara təhlükə və s. məqalələr bu gün də öz aktuallığını itirməyib[1].

Azərbaycan qəzeti nəşrə başladığı gündən bütün qaranlıqlara məşəl tutdu. Hər səhifəsindən tarix hayqırdı, xalqı milli oyanışa səslədi, milli-mənəvi dəyərləri xatırladaraq milli kimlik məfhumunun ən ali dərəcədə dərk edilməsinə şölə salmaqla, həm də Azərbaycan aydınlarının mütərəqqi fikir dünyasına nurlu bir yol açdı.

Dünyaya yenidən doğmuş bir ölkənin xalqına müstəqilliyin, dövlətin və dövlətçiliyin nə demək olduğunu, xalqın azad həyatının təminatçısı ola biləcək demokratik dəyərlərə söykənərək, o zamanki qarmaqarışq dünyanın təhlükəli ağuşunda var ola bilmək bacarığını aşıladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş verənləri saniyəbəsanıya təqib elədi. Azərbaycan Milli Şurasının, Azərbaycan hökumətinin bütün qanun və qərarlarını, Parlamentin bütün yığıncaqlarını tam mətni ilə səhifələrinə köçürdü. Bakı başda olmaqla cümhuriyyətin hər yerindən və hər şeydən xəbər verdi. Ölkəni bürüyən erməni bəlasından, ermənilərin müsəlmanlara verdiyi zülmərdən, Bakının vəziyyətindən, bazarlarda hökm sürən bahalaşmadan, küçələrdə, həyətlərdə baş alıb gedən natəmizlikdən, bələdiyyələrin yarıtmaz fəaliyyətindən, dəllalların özbaşınalıqından, su qıtlığından, ərzaq çatışmazlığından, mədəniyyət yeniliklərindən, teatr və musiqimizin inkişafından, artistlərimizin uğurlarından, beynəlxalq münasibətlərdən və daha nələrdən nələrdən.....

Azərbaycan qəzetinin səhifələrində, ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, hərbi quruculuq və mədəni həyatına dair yüzlərlə yazı dərc olunub : Qəzetin ayrıca mövzusu bütün dövrlərdə xarici himayəçilərə arxalanaraq ölkəmizdə at oynadan mənfur ermənilər və onların törətdikləri ağılasığmaz vəhşiliklər olmuşdur. Erməni daşnaq qulduru Andronikin Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ və digər rayonlarda xalqımıza qarşı törətdiyi vəhşiliklər, Ermənistan ərazisində yaşayan Azərbaycanlıların acı taleyi, onların kütləvi surətdə məhv edilməsi və ata-baba torpaqlarından qovulması, köçkünlük həyatı haqqında çoxlu məlumatlar oxucuların diqqətinə çatdırılıb. Ən maraqlısı isə azərbaycanlıların soyqırımı, İrəvanın, Naxçıvanın, Qarabağın və Zəngəzurun tarixi bərdə qəzet səhifələrində mütəmadi olaraq çap olunmuş məqalələrdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də işə başladıqdan sonra qəzet onun fəaliyyətini geniş işıqlandırmış, Parlamentin mühüm iclaslarından stenoqrafik hesabatları “Azərbaycan Məclisi-Məbusanında” rubrikası altında dərc etmişdir. Bundan başqa, qəzetdə “Rəsmi xəbərlər”, “Teleqraf xəbərləri”, “Rusiyada”, “Ermənistanda”, “Gürcüstanda”, “Türkiyədə”, “İrəvan müsəlmanlarının halı”, “Teatr və musiqi” və digər daimi rubrikalar da var idi.

Qəzetdəki materiallar Azərbaycanın bilavasitə tarixini əks etdirir. Onun səhifələrində Azərbaycan hökumətinin qərarları, parlament üzvlərinin çıxışları, paytaxtda və bölgələrdə baş verən hadisələrin təfərrüatları, müxtəlif təhlillər, xatirələr öz əksini tapıb. Qəzetdə günümüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Qarabağ, Zəngəzur bölgələrinə, əsasən də İrəvan quberniyasına dair materiallar böyük maraq doğurur.

1904-1905-ci illərdən bəridir ki, Qafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların arasы gərginləşmişdir. Bu gərginləşmənin ən çox zərbəsi müsəlmanlara, əsasən də İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanların üzərinə düşmüşdür. 1918-1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən divan tutulmuş, qan su yerinə axıdılmışdır. Bunların içərisində Zəngəzur xəsarəti, Zəngəzur müsəlmanlarının əhvalı, İrəvandan gələn fəryadlar, məhv olan millət kütləsinin naləsi, İrəvan müsəlmanlarının təşəbbüsü, İrəvan : Erməni müsəlman məsələsi, İrəvan hadisələri, Azərbaycan və Ermənistan başlıqlı məqalələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məqalələrdə İrəvan erməniləri ilə müsəlmanlar arasında baş verən hadisələrdən və Azərbaycan hökumətinin İrəvan erməniləri ilə müsəlmanlar arasındakı münasibətləri yaxşılaşdıraraq bir qaydaya salmasından bəhs edilmişdir. “İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı” adlı yazıda İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlman əhalisinin türk əsgərləri köməyə gələndə qədər erməni daşnaqlarının törətdiyi vəhşiliklərindən cana gələn müsəlmanların pərişan, ümitsiz halda olduqları haqqında məlumat verilir. O zaman ermənilərin əmri ilə iki yüzdən artıq müsəlman kəndləri atəşə tutulmuş, iki yüz mindən artıq müsəlman kəndlisi yersiz və yurdsuz qalıb, olmazın əzab və cəfalarına, aclığa düşər olmuşdur. Zavallı əhali o qədər incimiş, o qədər bəlalara tutulmuşdu ki, türk əsgərləri İrəvan şəhərinə gələndə qədər şəhərdə yüz illərlə yaşayan, evə, bağa, mülkə malik olan müsəlmanlar bir sel axını kimi dövlətli, kasıb, qocalı, cavanlı öz əmlakını

ataraq şəhərdən çıxmışdı. Tərk olunan kəndlər ya yanmış, ya erməni mühacirləri tərəfindən işğal olunmuşdur.[5]

Ermənilər tərəfindən qaldırılan bu toqquşmalar nəticəsində İrəvan quberniyası müsəlmanlarının bir hissəsi məhv edilib, qalanları isə dağlara qaçmışdır. Nəticədə Zaqafqaziya cümhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında saziş bağlandığı zaman, bu sazişə görə Türkiyə əsgərləri Şəril və Sürməli qəzaları ilə İrəvan və Eçmiyadzin qəzalarının bir hissəsini tutduqda, müsəlman əhalisindən salamat qalanları öz kəndlərinə qayıdıb öz işləriylə məşğul olmuşlar [4].

İrəvan quberniyasında Basarkeçər, Talın, Milli dərəsi və Çığın dərəsi mahallarından ibarət müsəlman kəndləri erməni nizami qoşunlarının təcavüzləri ilə məhv edilmişdir. Erməni fəsadçıların zülmündən qaça bilən bir çox müsəlman kəndli ailələri də qaçqınlıq bəlası ilə dağlarda aclıqlar, xəstəliklər içində məhv və tələf olmuşdur. Erməni dəstələri silahsız və qüvvəsiz kəndlilərə zülüm və təcavüz edərək insanlığın və demokratiyanın heç bir hüququna riayət etməmişdi.

Azərbaycan qəzetinin 104-cü nömrəsinin İrəvan: Erməni-Müsəlman məsələsi : Yeni vicdansız təcavüzlər adlı yazısında İrəvan quberniyasında Göyçə gölünün cənubi-şərqi tərəfində və Novo-Bayəzid mahalı tərkibində 34-35-ə qədər müsəlman kəndlərinin olduğu bildirilir. Türklər İrəvan quberniyasına gəlməzdən qabaq ermənilər 1918-ci ilin may aylarında müsəlman kəndlərinin üzərinə hücum etmişdi. Lakin o zaman müsəlmanların tüfəngləri və patronları çox olduğu üçün erməni hücumlarının qabağında dayana bilmişdi. Sonra hücum edən ermənilər İrəvandan, Erməni hökumətindən kömək istəmişlər. Erməni Cümhuriyyəti 1918-ci il iyul və avqust aylarında top və pulemyotlarla silahlanmış müsəlmanların üzərinə erməni əsgərləri göndərmişdi. Bu səbəbdən yerli müsəlman kəndliləri onlara müqavimət göstərə bilməyib təslim olmuşdu. O zaman ermənilər yalnız Böyük Məzrə kəndinə 109 top gülləsi buraxmışdı. Göyçə göl müsəlmanları içindən yanvarın 17-sində çıxıb gəlmiş bir gənc orada gözü ilə gördüyü əhvalatı belə danışır:

“Mən Qazaxlıyam. Göyçə gölü ətrafı müsəlman kəndlərindən Daşkəndinə qonaq getmişdim. Məndən beş-altı gün qabaq çox hissəsi qaçqın ermənilərdən və yarısı atlı, yarısı da piyada olaraq 750 nəfərdən ibarət erməni əsgərləri 3 pulemyot və 2 ədəd topla bərabər Novo-Bayəzid müsəlman kəndlərindən rəsmi surətdə xərc yığmaq adı ilə bu kəndlərə gəlmişdi. Bu erməni əsgərlərinin müsəlman kəndlərindəki rəftar və davranışları belə idi: Erməni əsgərləri hansı müsəlman kəndinə girirdisə, qabaqca o kənd camaatının qalan silahlarını alırdılar. Sonra kəndlilərdən zorla ağır-ağır xərclər tələb edirdilər. Belə ki, erməni əsgərləri mən özüm mövcud olduğum Böyük Məzrə kəndi müsəlmanlarını 34 min manat xərc verməyə məcbur etdilər. Bundan əlavə, həmin kənddən 50 arabaya qədər ot, 5 xarvar taxıl, 10 xarvar arpa, 20-30-a qədər at apardıqları kimi, evlərdən arvad ziynətləri qəbilindən daha bir çox cəvahirat, arvad və kişi təzə paltarlarını talayıb apardıqlar. Sonra “Daşkənd” deyilən kənddən otlu, taxıllı, neftli və talan olaraq 280 min manatlıq qarət və zəbt etdilər. Bundan başqa həmin kəndin sakini Məşhədi Qasımın 120 baş qoyununu, 24 baş qaramalını, 50 araba otunu və 10 min manatlıq ev əşyasını aldılar.

Eləcə də Canəhmədli kəndindən 15 at, 30 araba ot, nəgd və taxıl olmaqla 15 min manatlıq əşya və neft aldıqları kimi arvad, kişi, hər kəsin əynində təzə paltar görürdülərsə, bunlar xəzinəyə məxsusdur deyib, libasını əynindən çıxarırdılar.

İnəkdağı kəndindən taxıl, ot, at və bu kimi camaatın lazımlı şeylərini, avadanlığını, əllərindən alıb apardıqlar. Bunun kimi Qaraimanlı, Sucalı, Bala Məzrə və ətrafdakı müsəlman kəndlərini bu növlə taladıqlar.

Atəşkəs şərtlərinə görə Osmanlılar İrəvan quberniyasından çəkildikdən sonra, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı (qüvvəsiz və topsuz, pulemyotsuz olduqları üçün) daha da pisləşmişdir. Ermənilərin özlərinə paytaxt etdikləri İrəvan şəhərindəki yerli müsəlmanlar, ermənilərin istilasından sonra evlərini, mallarını, dükanlarını, bağlarını buraxıb getməyə məcbur olmuşdur. Beləcə 23 minə yaxın İrəvanın şəhər müsəlmanları, dinc əhali ailələri evsiz-əşiksiz qalıb, bir çoxları İrana, Türkiyəyə, Gəncəyə, Tiflisə, Bakıya dağılıb, ətraflarda sərsəri bir halda yaşamaqdadırlar[3].

Azərbaycan qəzetində olan məlumatlardan öyrənirik ki, daşnaqlar azərbaycanlıları ellikcə qılıncdan keçirmiş, harda rast gəldilərsə vəhşicəsinə öldürmüşlər. Əllərinə keçən qadınları, uşaqları, qocaları bir yerə yığıb quyulara doldurmuş, üstlərinə daş tökmüşlər. Həftələrlə həmin quyulardan insan naləsi eşidilmiş ki, bundan da daşnaqlar, onların başçıları həzz almış.

Göyçə gölünün şimalında (Çəmbərək rayonunda) yerləşən müsəlman kəndlərində Andranikin quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər tarixi sənədlərdə belə öz əksini tapmışdır. Q. Muradyan adlı bir müəllif 1920-ci ildə ermənicə “Joğovurd” qəzetində Göyçə gölünün şimal sahillərində Azərbaycanlı kəndlərinin dağıdılmasında Ermənistan hökumətinin bandit fəaliyyətini təsvir edərək yazmışdır : Hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində bu kəndlərin əhalisi (Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş vəb.) Ermənistan sərhədlərini tərk etmişlər. Mən dağılmış kəndlər gördüm ki, orada bir neçə pişik və iki-üç it qalmışdır. Onlar bu ölüm sükutuna təccüblənir, qeyri-adi və qəribə səslə hürürdülər. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük kartof, buğda və arpa əkin sahələri qoyub getmişlər.

Bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar hər əziyyətə qatlaşaraq öz namuslarını qorumuş, dədə-baba torpaqlarını tərk etməmək üçün bütün imkanlardan istifadə etmişlər. Həmin hadisələr Azərbaycan qəzetinin 7 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində də əksini tapmışdır : Ermənistan Cümhuriyyətinin daxilində qalan yeni Bəyazid qəzasının Göyçə gölü, şərq, cənub, cənub-qərbində müsəlman kəndləri vaxtilə erməni təcavüzlərinə qarşı müdafiə olunmuşdur. Sonra erməni cümhuriyyəti tərəfindən hər b naziri general Saltıkovun komandası altında top, pulemyot dəstələri göndərüb irzlərini təcavüzlərdən müdafiə edən müsəlman kəndlərini topa tutmuş, əhalisinin salamat qalanlarını yerlərindən qaçırmışlar[6].

“Azərbaycan” qəzeti 1918-20-ci illər ərzindəki saylarında Azərbaycanın dövlət, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını geniş əks etdirmişdir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində “Azərbaycan” qəzetində Qərbi Azərbaycanla bağlı dərc olunmuş materialların, ilk mənbə kimi əhəmiyyəti böyükdür [2]

“Azərbaycan” qəzeti XX əsrin əvvəllərində öz istiqlalına qovuşmuş Azərbaycan xalqının milli oyanışında çox mühüm rol oynamışdır.

Summary

WESTERN AZERBAIJAN ON THE PAGES OF "AZERBAIJAN" NEWSPAPER

From the first days of its activity, the official organ of the Azerbaijan Democratic Republic, the “Azerbaijan Newspaper”, was published in Azerbaijani and Russian languages, first in Ganja, and later in Baku.

Hundreds of articles on the socio-political, economic, scientific, military, and cultural life of our country were published on the pages of the Azerbaijan newspaper: the atrocities committed against our people by the Armenian Dashnak bandit Andronik in Zangezur, Nakhchivan, Karabakh and other regions, the bitter fate of Azerbaijanis living in the territory of Armenia, their mass extermination and expulsion from their ancestral lands, and the life of displacement were brought to the attention of readers. The most interesting are the articles regularly published on the pages of the newspaper about the genocide of Azerbaijanis, the history of Yerevan, Nakhchivan, Karabakh and Zangezur. Among them, the articles titled Zangezur disaster, the mood of Zangezur Muslims, the cries from Yerevan, the groans of the perishing nation, the initiative of Yerevan Muslims, Yerevan: the Armenian Muslim issue, Yerevan events, Azerbaijan and Armenia are of particular importance.

The “Azerbaijan” newspaper widely reflected the state, socio-political, economic and cultural life of Azerbaijan in its issues during 1918-20. The “Azerbaijan” newspaper played a very important role in the national awakening of the Azerbaijani people, who had gained their independence at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Azerbaijan newspaper, Yerevan, Armenians, Muslims Zangezur*

Резюме

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «АЗЕРБАЙДЖАН»

С первых дней своего существования «Азербайджанская газета» - официальный орган Азербайджанской Демократической Республики - издавалась на азербайджанском и русском языках сначала в Гяндже, а затем в Баку.

На страницах азербайджанской газеты опубликованы сотни статей об общественно-политической, экономической, научной, военной и культурной жизни нашей страны: о зверствах, учиненных против нашего народа армянским дашнакским бандитом Андроником

в Зангезуре, Нахчыване, Карабахе. и других регионах, горькая судьба азербайджанцев, проживающих на территории Армении, их массовые читатели были проинформированы об уничтожении, изгнании с исконных земель и жизни в изгнании. Самое интересное - это регулярно публикуемые на страницах газет статьи о геноциде азербайджанцев и истории Еревана, Нахчывана, Карабаха и Зангезура. Среди них статьи под заголовками «Зангезурская катастрофа», «Настроение мусульман Зангезура», «Вопли из Еревана», «Стоны масс уничтоженного народа», «Инициатива мусульман Еревана», «Ереван: армяно-мусульманский вопрос», «События в Ереване», «Азербайджан и Армения». имеют особое значение.

Газета «Азербайджан» в своих номерах с 1918 по 1920 годы широко отражала государственную, общественно-политическую, экономическую и культурную жизнь Азербайджана. Газета «Азербайджан» сыграла очень важную роль в национальном пробуждении азербайджанского народа, обретшего независимость в начале XX века.

Ключевые слова: газета «Азербайджан», Ереван, Армяне, мусульмане Зангезур

ƏDƏBİYYAT

1. Az.m.wikipedia.org.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası : 2 cildə. C.1 / red. hey. Y.M.Mahmudov ; baş red.Y.M.Mahmudov. –Bakı: Lider, 2004. – 440 s.
3. Erməni müsəlman məsələsi // Azərbaycan qəzeti. -1919. - 7 yanvar. - № 81. – S.1.
4. İrəvan quberniyası müsəlman nümayəndələrinin general tomsona verdikləri yaddaşnamə // Azərbaycan qəzeti. – 1918. – 15 noyabr.- № 40. – S. 2.
5. İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı //Azərbaycan qəzeti. – 11 noyabr 1918.- № 36.- S. 3.
6. Toxluca da törədilmiş erməni vəhşilikləri // Xalq qəzeti. – 2023. – 3 mart.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİ: TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

Sevinc SADIQOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail:sevincsadiqova@gmail.com
ORCID ID:0000-0001-8720-3262*

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalı 1931-ci oktyabrın 15-də Ermənistan hökuməti tərəfindən iki rayona – Keşkənd (Yeğeqnadzor) və Əzizbəyov (Vayk) rayonlarına bölünmüşdür, ərazisi 2308 kv.km-i əhatə edir, bu sahədən 1134 kv.km Yeğeqnadzor (Keşkənd//Keşişkənd) rayonunun, 1174 kv.km isə Əzizbəyov (Paşalı, Vayk) rayonunun payına düşür. Uzun müddət Dərələyəz mahalı ilə Şərur bir inzibati bölgüyə aid edilmiş və bu gah Naxçıvan əyalətinin, gah da İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzası adlandırılmışdır. Keşkənd rayonu 1931-ci ildən 1935-ci ilə qədər Keşişkənd, 1935-ci ildən 1956-cı ilə qədər Mikoyan, 1956-cı il oktyabrın 12-dən Əzizbəyov, 1957-ci ildən sonra isə Yeğeqnadzor (Qamışlı dərə) adlandırılmışdır. Əzizbəyov rayonu isə 1931-ci ildən Paşalı, 1956-cı ildən Əzizbəyov, 1988-ci ildən Vayk adlandırılmışdır. Dərələyəz mahalı 10 rayonun – Vədi (Ararat), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Qarakilsə (Sisyan), Kəlbəcər, Şahbuz, Babək, Sədərək, Kəngərli və Şərur rayonları ilə həmsərhəddir [2, 6].

Ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalında külli miqdarda tarixi abidələr vardır. İndiki Ermənistan ərazisində olan abidələrin böyük bir qismi

Dərələyəzdədir: Ayısəsi// Qayısəsindəki Gələsən-görəsən məbədi (VII-VIII əsrlər), Herher-Qoşavəng məbədi (VIII-IX əsrlər), Gindivaz monastırı (X əsr), Qoşavəng, Ərgəz// Ərqazan piri (XIII əsr), Güneyvəng, Əxi-Təvəkkül zaviyəsi (XII-XIII əsrlər), Amağu// Anabat məbədi (XIII əsr), Ələyəzdə hərbi kilsə (XIII əsr), Tanaqatı// Qaravəng məbədi (XIII əsr), Dədəli körpüsü (XIII əsr), Erdəpin məbədi (XIII-XIV əsrlər), Qılkörpü// Qabaxlı körpüsü (XIII-XIV əsrlər), Başkənd// Gülvəng məbədi (XIII-XIV əsrlər), Şah Abbas// Səlim karvansarası (XIV əsr), Ağkənd karvansarası (XIV əsr), Alıxan pəyəsi körpüsü (XIV əsr), Həsənkənd körpüsü (XIV əsr), Salsal qalası (orta əsrlər), Ələyəz məbədi (XIV əsr), Soylan körpüsü (XVII əsr), Dəmərov piri, Qoduxvəng// Xırdavəng, Qabaxlı məbədi, Hosdun məbədi, Ələyəz kilsəsi (Ələyəz kəndində 8 məbəd var) və s. Bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən alman səyyahı və tarixçisi İ.Şopen Dərələyəzin füsunkar təbiətinə valeh olaraq demişdi ki, “Dərələyəz Qafqazın İsveçrəsidir” [3, 350]. Bu səbəbdəndir ki, bütün tarix boyu Dərələyəz xarici istiləçilərin, həmçinin nankor ermənilərin diqqətini cəlb etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq, Dərələyəz mahalı ermənilər tərəfindən daha çox hücumlara, basqınlara məruz qalan bölgələrdən biri olmuşdur.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Dərələyəz mahalına kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Həmin dövrdə Dərələyəz mahalında əhalinin zorla qovulması, deportasiyası başlamış, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması və ləğv olunması 1988-ci ilə qədər mərhələlərlə davam etmişdir, **48 kənd bir dəfə** (Keşkənd – 1828, Abana, Daşkənd – 1832, Kalafalıq – 1905, Ağdərə, Ağcakənd, Axtacul, Axurlu, Aşağı Canı, Baxçacıq, Bəyzadə, Bilək, Ceyranlı, Cığatay, Çanaxçı, Daşaltı, Daşxərmən, Daylaxlı, Dədəli, Dəmirçilər, Əkərək, Əlidərəsi, Əliqışlağı, Ərəbxəncəri, Ərəbkənd, Əsgərkənd, Əskikənd, Əxili, Gənəli, Gənzək, Göyərçin, Gümüşxana, İlanlı, İtqıran-Levis, Kaha, Göyabbas, Qoşavəng, Qurbankəsilən, Quşçu, Quşçu-bilək, Qılıclı, Qayalı, Qaralar, Qanlı, Mozrov, Maratuz – 1918, Erdəpin – 1933, Çiraxlı – 1988), **49 kənd 2 dəfə** (Həsənkənd – 1828, 1830; Azader// Azadek, Köhnəkənd – 1828, 1832; Kələkulux – 1828, 1852; Coşalı – 1828, 1932; Genişik – 1831, 1832; Ağsu – 1879, 1905; Aynəzir// Əynəzir, Başkənd, Əyər, Qoytul, Qızılqışlaq – 1897, 1905; Qalakənd – 1898, 1905; Almalı (Canı) – 1905, 1907; İrind – 1905, 1912; Almalı, Aşağı Sallı, Ərgəz, Qaravəng – 1905, 1918; Leyliqaçan – 1918, 1920; Kömürlü – 1918, 1921; Dərəkənd – 1918, 1922; Ağkilsə, Alxanpəyəsi, Bülbülölən, Güneyvəng – 1918, 1923; Ağxaç – 1918, 1926; Qısır// Qısırxaraba – 1918, 1931; Canı, Hosdun, Hüseynqulular, Ertiş – 1918, 1939; Arxac, Arınc – 1918, 1948; Ardaraz, Bulaqlar, Cul, Heşin, Horbadıq, Qurdqulaq, Qozulca – 1918, 1949; Hortun (Yuxarı Çanaxçı) – 1918, 1950; Qabaqlı (Zeytə Qabaqlısı) – 1918, 1951; Ayısəsi, Ələyəz, Güldüzü, Gülistan, Qovuşuq, Qabaxlı – 1918, 1988), **16 kənd 3 dəfə** (Moz – 1828, 1830, 1918; Gindivaz – 1905, 1918, 1931; Herher, Qışdaq // Qışlaq – 1905, 1918, 1949; Qaraqaya – 1905, 1981, 1988; Gəndərə – 1918, 1928, 1930; Çaykənd – 1918, 1948, 1949; İstisu, Kotanlı, Məmərza// Məmmədrza – 1918, 1949, 1988; Gabut, Gomur, Köçbək – 1918, 1952, 1988; Amağu (Əməğu), Gədikvəng (Qoduxvəng), Qalaser – 1918, 1987, 1988), **4 kənd 4 dəfə** (Arpa – 1897, 1905, 1918, 1926; Çivə – 1905, 1918, 1949, 1950; Xaçik // Xaçın – 1905, 1918, 1927, 1931; Hors – 1905, 1918, 1949, 1988), **1 kənd 5 dəfə** (Ağkənd – 1905, 1918, 1948, 1953, 1988) deportasiyaya məruz qalmış, dağıdılmış və ləğv olunmuş, əhalisi zorakılıqla qovulmuşdur [1,768-772].

Azərbaycanlıların sıxışdırılıb qovulması ilə paralel olaraq, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi prosesi də başlamışdır. Belə ki, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Dərələyəz mahalına 2773 erməni köçürülüb məskunlaşdırılmışdır [3, 622]. Bundan sonra azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməyə başlamışdır. Bu addəyişmə prosesinin nəticəsində 03.01.1935-ci ildə Goytur – *Getap*; Keşişkənd – *Mikoyan*; Keşişkənd rayonu – *Mikoyan rayonu*; Həsənkənd – *Şatin*; Paşalı – *Əzizbəyov*; İtqıran – *Gülistan*; Sultanbəy – *Bartsruni*; 10.09.1946-cı ildə Ayısəsi – *Qızılgül*; Əyənzur – *Axavnadzor*; Arpa – *Areni*; Əyər – *Aqarakadzor*; Başkənd – *Varnaşen*; Yengicə – *Qandzak*; Qurdqulax – *Boloraberd*; Ortakənd – *Qladzor*; Erdəpin – *Yeğegis*; 12.11.1946-cı ildə Almalı – *Xndzorut*; Quşçu – *Keçid*; 19.04.1950-ci ildə Cul – *Artavan*;

12.10.1956-cı ildə *Soylan – Əzizbəyov*; *Soylan rayonu – Əzizbəyov rayonu*; 08.07.1957-ci ildə *Əzizbəyov (Paşalı) – Zəritap*; 06.12.1957-ci ildə *Mikoyan (Keşişkənd) rayonu – Yeğeqnadzor rayonu*; *Mikoyan (Keşişkənd) – Yeğeqnadzor*; 27.02.1960-cı ildə *Terp – Saravan*; 03.07.1968-ci ildə *Ağkənd – Ağnadzor*; *Horadiz – Oradis*; *Gabut – Kapuyt*; 25.01.1978-ci ildə *Daylaxlı – Arin*; 19.04.1991-ci ildə *Qovuşuq – Yermon*; *Qızılgül – Areta*; *Əzizbəyov (Soylan) – Vayk*; *Əzizbəyov (Soylan) rayonu – Vayk rayonu*; *Ələyaz – Yeğegis*; *Zeytə – Zedsa*; *Köçbəy – Hedzor*; *Gomur – Komk*; *Gülüstan – Nor Aznaberd*; *Gülüdüz – Vardahovit*; *Çaykənd – Getik* və dəyişilmə tarixi dəqiq məlum olmayan - *Qoturvan – Qoduxvəng*; *Qoduxvəng (Qoturvan) – Gədikvəng*; *Kotanlı – Karmraşen*; *Səfolar – Cermuk* adlandırılmışdır [1,750-767].

Ümumilikdə, Ermənistanda XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırım siyasətini tədqiqatçılar dörd mərhələyə ayırırlar: 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991. Qeyd olunmalıdır ki, 1828-ci ildən – ermənilərin Türkiyə və İran ərazisindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdığı vaxtdan 1905-ci ilə qədər bu proses gizli şəkildə, 1905-ci ildən sonra isə açıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Bütün bu proseslər dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş versə də, onlara heç vaxt hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız ümummillə liderimiz, dünya miqyaslı siyasətçi **Heydər Əliyev** bu məsələlərlə əlaqədar 1997-ci ilin dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci ilin martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci ilin avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanda deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışlar. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən, min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir”. Bu fərmanda azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalması faktı, 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanda isə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin saxtakarlıqla dəyişdirilməsi, tarixi faktların təhrif edilməsi faktı özünün hüquqi-siyasi qiymətini almışdır: “Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir.” Göründüyü kimi, göstərilən bu fərmanlar Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri tarixi faktlar əsasında, hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyi tələb edir.

Summary

TOPONYMS OF THE DERELAYEZ REGION OF WESTERN AZERBAIJAN: IN A HISTORICAL-CULTURAL CONTEXT

Currently, the state of Armenia exists on the territory of Western Azerbaijan, which is part of the historical lands of Azerbaijan. One of the oldest settlements on the territory of Western Azerbaijan, the territory of the Daraleaz region, which is an ancient Turkic-Oguz home, occupies an area of 2308 sq. km, 1134 sq. km of this territory is occupied by Yeghegnadzor, 1174 sq. km is the territory of the Azizbeyov region. After the signing of the Turkmenchay Treaty between Russia and Iran in 1828, Armenians began to be resettled en masse to the territory of Western Azerbaijan, where Azerbaijanis had lived for thousands of years, including the Daraleaz region. During this period, the deportation of the population of Daraleaz began, and the destruction and liquidation of settlements continued in stages until 1988.

Keywords: Western Azerbaijan, Daralayaz, toponym, deportation, genocide

Резюме
ТОПОНИМЫ ДЕРЕЛЯЙЕЗСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА:
В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

В настоящее время на территории Западного Азербайджана, входящей в состав исторических земель Азербайджана, существует государство Армения. Одно из древнейших поселений на территории Западного Азербайджана, территория Даралезского района, являющегося древней тюрко-огузской родиной, занимает площадь 2308 кв. км, 1134 кв. км этой территории занимает Ехегнадзор, 1174 кв. км — территория Азизбековского района. После подписания Туркменчайского договора между Россией и Ираном в 1828 году началось массовое переселение армян на территорию Западного Азербайджана, где азербайджанцы проживали на протяжении тысячелетий, в том числе и в Даралезский район. В этот период началась депортация населения Дарелазе, а разрушение и ликвидация поселений продолжались поэтапно до 1988 года.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Даралез, топоним, депортация, геноцид

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərləyəz mahalı. Bakı, "Elm", 2004, 854 s.
2. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərləyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında. Bakı, 2014, 194 s.
3. Шопен И. Исторические памятники. Состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, Типография императорской Академии наук, 1852, 1231 с.

GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ
VƏ TÜRK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ FARS ALINMALARI

Səkinə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

E-mail: sakinaadilaliyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7807-8858

Qədim dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər əksəriyyət təşkil edir. Diqqəti cəlb edən daha bir cəhət bu dövrdə leksik tərkibdə oğuz-qıpçaq müvaziliyinin olmasıdır. Qeyd edilən bu müvazilik «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili üçün də səciyyəvidir: çöl-yazı, dedi-ayıtı, oxumaq-çağırmaq və s. İslam dininin Azərbaycan xalqı arasında yayılması ilə əlaqədar olaraq ərəb, fars mənşəli sözlərin lüğət tərkibində üstünlük qazanması müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin leksikasında orta əsrlərdə bir tərəfdən oğuz-qıpçaq müvaziliyi, digər tərəfdən türk-fars müvaziliyi müşahidə olunur:

Tanrı-allah-xuda, göz-çeşm-eyn, ev-beyt-xanə və s.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində üç əsas arxaik leksik qatı fərqləndirmək olar: 1.Qədim türk qatı; 2. Ərəb-fars qatı; 3.Rus-Avropa qatı.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf prosesində ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilində qarşılığı olan sözlər də alınmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, eyni mənalı sözlərin ərəb, fars sözləri ilə paralel işlənməsi yazılı abidələrdə əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində ərəb-fars sözləri ilə paralel işlənməyə aid nümunələr azlıq təşkil etmir. Məsələn: tanrı-allah-cümlə aləmləri yaradan allah-tanrı;

Qədim dövrdə olduğu kimi, orta və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında da fars alınmalarını özünü göstərmişdir. Bu alınmalar zaman keçdikcə xalq danışığı dilində möhkəmlənmiş və aşığı ədəbiyyatında da özünə yer tapmışdır:

Məğrur dolanmağı eylədi peşə,

Kim görsə eyindən ah- zara düşə,

Züleyxa seyr etsə tapar *əndişə*,
Şirin görsə inan çaşı Həcərə
Əndişə-fars mənşəli sözdür.1) fikir, qayğı 2) narahatlıq, tələş, nigaranlıq, təşviş,
iztirab,qorxu

Türkiyə türkcəsində - 1.düşüncə 2.qayğı 3.şübhə 4.qorxu

Ovçu tək bərədə durdu,
Qaşlarından kaman qurdu,
Müjganın sinəmə vurdu,
Qəmzəsi qana yeridi.

Müjgan fars mənşəli sözdür kirpiklər “müjə” sözünün qısaldılmış formasıdır.

Türkiyə türkcəsində - kirpik

Axşam-sabah, *çəşmə*, sənin başına,

Bilirsənmi necə canlar dolanır!?

Büllur buxaq, alma yanaq, ay qabaq,

Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

Çəşmə- fars mənşəli sözdür; yerin altından sızıb çıxan su mənbəyi, bulaq, qaynaq

Türkiyə türkcəsində - adətən yol kənarlarında hər kəsin faydalanması üçün düzəldilən
borularla gələn suyun bir deşikdən və ya krantdan axdığı su, bulaq

Aman Allah, sevgi necə şirindi,

Məcnun Leyli deyir bu dağı gözlər,

Leyli vədə verdi, gələrəm dedi,

Bir ildi *sərsəri* bulağı gözlər.

Sərsəri- fars mənşəli sözdür; mənası işi-gücü və müəyyən yeri olmayıb orada-burada
dolaşan, heç biriylə məşğul olmayan; avara, veyil

Türkiyə türkcəsində - 1.müəyyən bir işi və yeri olmayan başıboş (kimsə) dələduz (kimsə)
2.bəyənilməyib davranışı olan (kimsə) 3.müəyyən bir hədəfi olmayan

Xəstəyəm, dərdimə ləbləri şəfa.

Bir kərə gəlmədi mürvət, insafa,

Hər zaman yolunda çəkirsə cəfa,

Cövrü-*sitəm* bu imana gözəldi

Sitəm-fars mənşəli sözdür; zülm əziyyət, cəfa

Türkiyə türkcəsində - kiməsə etdiyi bir hərəkətin və ya söylədiyi sözün üzüntü, inciklik və
b. Duyğular oyandırdığını qəzəblənmədən bildirmə

Aşıq Alı deyər: halım *pərişan*,

Ağ üzündə qoşa xallar hər nişan,

Binamus qohumdan namuslu düşman,

Öldürsə, qəbrimə gül dolandır.

Pərişan- Fars mənşəli sözdür, mənası 1) dağınıq, qatma-qarışıq, nizamsız 2) qəmli, kədərli,
qüssəli deməkdir.

Türkiyə türkcəsində - 1.dağınıq, qarmaqarışıq, 2.acınacaq halda olan, zavallı

Xanlar bəyə şikayətə gəlirəm.

Sənin ona *zor*, qüvvətin çatarmı?

Çəksə qılıncını, girsə meydana,

Vuruşmağa cəsarətin çatarmı?

Zor-fars mənşəli sözdür, mənası 1) güc, 2) var gücü ilə deməkdir.

Türkiyə türkcəsində -1.sıxıntı, çətinlik, narahatlıq 2.məcburiyyət 3.təzyiq 4.çətinliklə edilən
5.çətinliklə 6.”edə bilməzsən” mənasında söz

Həsət qoyma gözü gözə amandı!

Yandı bağrım, döndü közə, amandı!

Keçən sözü çəkmə üzə, amandı!

Hədyan danışmışam, *laf* eyləmişəm.

Laf-Fars mənşəli sözdür, mənası mükəllimə etmək, söhbət, danışmaq, söhbət etmək, söz deməkdir.

Türkiyə türkcəsində - 1.söz, laqırtı 2.nəticəsiz, faydası olmayan söz 3.danışmaq 4.mövzu, bəhs 5.saymazıyana söz 6.dedi-qodu

Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana,
Payızın zəhməri qoyur *virana*,
Dağıdır üstündən cəlalı, dağlar.

Viran – Fars mənşəli sözdür, mənası uçmaq, yıxılmaq, dağılmış, viranə qalmış, bərbad deməkdir.

Türkiyə türkcəsində - yıxılmaq, xarab
Ahəngdar deyiləm, naşı *bəziran*,
Gözüm dürdanəndə, a yəməndədi.
Sinəmdədi üşqin şirin çeşməsi,
Ləzzəti meyl edib ay əməndədi.

Bəziran- fars mənşəli sözdür. Tacir

Türkiyə türkcəsində - 1.tacir 2.alış-verişdə çox qazanc məqsədi güdən kimsə 3.yəhudi 4.pəşəsini ancaq qazanc üçün istifadə edən (kimsə)

Siyah zülfün nə tökübsən yana sən?!

Ya hürüsən, ya pərisən. ya nəsen?

Demədim ki, eşq oduna yanasan.

Mən dedim ki, dur qıraqdan bir isin.

Siyah-Fars mənşəli sözdür, qara

Türkiyə türkcəsində - 1.qara 2.nəşrdə daha qalın hərf 3.tünd rəngdə olan

İman yad ellərdə candan usandı.

Hərcayı sözlərdən, hərdən utandı,

Hər gündə cəsədim bir qətrə yandı.

Ləhzədə alışıb yan demək olmaz.

Hərcayı- fars mənşəli sözdür, avara, sərsəri, veyil, heç bir işlə məşğul olmayan

Türkiyə türkcəsində - 1.heç bir şeydə qərarlı olmayan və ya mövzudan mövzuya keçən (kimsə) 2.eşqdə dəyişkən, vəfasız

Summary

DIALECTS OF THE GÖYÇƏ REGION AND COMMON PERSIAN LOANWORDS USED IN TURKIC LANGUAGES

The article examines the lexical features of the Göyçə dialect and the impact of Persian loanwords used in Turkic languages. In ancient times, the Azerbaijani language predominantly consisted of Turkic-origin words, showing a balance between Oghuz and Kipchak elements. With the spread of Islam, Arabic and Persian loanwords gained prominence. The medieval lexicon is characterized by the parallel use of Turkic-Persian and Oghuz-Kipchak elements. In modern Azerbaijani, three main lexical layers can be distinguished: ancient Turkic, Arabic-Persian, and Russian-European. The article provides examples of Persian loanwords actively used in both written and oral folk literature and compares their meanings in Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: language, borrowing, Turkish, Oghuz, dictionary

Резюме

ДИАЛЕКТЫ ГЕЙЧЯСКОГО РЕГИОНА И ОБЩИЕ ПЕРСИДСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются особенности лексического состава Гейчинского диалекта и влияние персидских заимствований, используемых в тюркских языках. В древний период азербайджанский язык преимущественно состоял из слов тюркского происхождения, с балансом между огузскими и кипчакскими элементами. С распространением ислама увеличилось влияние арабских и персидских слов. Средневековый лексикон характеризуется

параллельным употреблением тюркско-персидских и огузско-кипчакских элементов. В современном азербайджанском языке выделяются три основных слоя лексики: древнетюркский, арабско-персидский и русско-европейский. В статье приводятся примеры персидских заимствований, активно используемых как в письменной, так и в устной народной поэзии, и проводится сравнительный анализ их значений в азербайджанском и турецком языках.

Ключевые слова: язык, заимствование, турецкий, огузский, словарь

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq gözəlləmələri: şeir antologiyası Bakı 2020
2. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr I cild Bakı, “Şərq-Qərb” 2005
3. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr II cild Bakı, “Şərq-Qərb” 2005
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti II cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti IV cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006

ZƏNGƏZUR ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNİN FORMALAŞMASINDA TÜRK TAYFALARININ ROLU

Şəlalə HƏSƏNOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor,

Bakı Slavyan Universitetinin Jurnalistika kafedrası

Zəngəzur inzibati - ərazi vahidi ilk dəfə 1593-cü ildə Osmanlı tərəfindən tərtib edilən “Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmışdır. Həmin sənəd Ankarada “Tapu və Kadastr Kuyum-i Kadime Arşivi”ndə saxlanılır.

4 nahiyyəsi olan Urud livasında 36 kənddən ibarət Urud, 12 kənddən ibarət Kığı, 44 kənd, məzrəə və camaatdan ibarət Muğancıq nahiyyələri ilə yanaşı, 19 kənddən və Xancanlı, Cavanşirli, İshaqlı, Qovamilalı və Həsənxocalı camaatlarından ibarət Zəngəzur nahiyyəsi qeydə alınmışdır.

Beləliklə, 16-cı əsrin sonlarında Zəngəzur toponiminin olması ona göstərir ki, Zəngəzur adlandırılması daha qədimdir.

1832-1874-cü illər üzrə Zəngəzur qəzasında yaşayan əhalinin əsas kütləsini kameral təsvirdə tatar kimi qeydə alınan türklər təşkil edirdi. Onlar yaşayış məntəqələri üzrə deyil, yaşadıkları bütün ərazilərdə ümumi siyahı üzrə tayfa şəklində qeydə alınmışlar. Aşağıdakı türk dilli tayfalarını buna misal göstərmək olar:

1. Sofulu tayfası 19 qışlaqda yaşayırdı, onlardan 4-ü Cəbrayıl qəzasında, 5-i Sisyan mahalında, qalanları isə Qafan mahalının müxtəlif yerlərində yerləşirdi.

2. Dərzili tayfası Qafan mahalının müxtəlif yerlərində yerləşən 11 qışlaqda;

3. Sarallı tayfası Qafan mahalındakı 13 qışlaqda;

4. Puşanlı tayfası Qafan və Meğri mahallarındakı 7 qışlaqda;

5. Gıgılı tayfası Qafan mahalının Gıgı dərəsində yerləşən 4 qışlaqda;

6. Xoca Musaxlı tayfası Sisyan mahalının 1, Qafan mahalının 2 qışlağında;

7. Baharlı tayfası Basut çayın ustyası yaxınlığında yerləşən 3 qışlaqda yaşayırdılar. Sofulu tayfası Ağbis (13 ailə), Acıbac (22 ailə), Əlişar (24 ailə), Ballıqaya (23 ailə), Boynakar (13 ailə), Göy yal (7 ailə), Dərətün (8 ailə), Qıvrıq (10 ailə), Kirs (20 ailə), Murxus (22 ailə), Pürasad (8 ailə), Püsyək (35 ailə), Sal daş (17 ailə), Sancaraxlı (9 ailə), Saracıq (6 ailə), Xaçati (5 ailə), Xortiküz (83 ailə), çaralı (24 ailə), və Yavsulu (3 ailə) qışlaqlarında;

8. Dərzili tayfası Bəyəli (15 ailə), Börkin (13 ailə), Gümaran (27 ailə), Gün (21 ailə), cambar (25 ailə), Qaragöl (29 ailə), Qırxlı (12 ailə), Quşçular (8 ailə), Pirveyisli (25 ailə), Razgah (27 ailə), Şərkən (16 ailə) qışlaqlarında;

9. Sarallı tayfası Ağqaya (18 ailə), Almalıq (8 ailə), Ayadı (16 ailə), Bəydaş (7 ailə), Girəkəsən (Turabxanlı) (9 ailə), Gərd (10 ailə), Zor (19 ailə), Kərmin (Şordərə) (8 ailə), Mollalı (11 ailə), Sisnak (14 ailə), Xaştab (28 ailə), Ximiç (13 ailə) qışlaqlarında;

10. Puşanlı tayfası Vajparı (14 ailə), Daşbaşı (9 ailə), Parabartal (10 ailə), Pörqi (4 ailə), sanalı (6 ailə), Tarnavuş (3 ailə), Ulab (15 ailə) qışlaqlarında;

11. Gıgılı tayfası Kürüt (12 ailə), Mahmudlu (29 ailə), Payxan (24 ailə), Çiriş (10 ailə) qışlaqlarında;

12. Xoca Musaxlı tayfası Dəstəgird (40 ailə), Qalacıq (16 ailə), Mazitti (15 ailə) qışlaqlarında;

13. Baharlı tayfası (Birinci Baharlı kəndi) Qaradərə (13 ailə), Qaragöl (18 ailə), Müqəddməd (45 ailə) qışlaqlarında yaşayırdılar.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəcərəsinin tarixi müxtəlif illər üzrə Zəngəzur mahalının kameral təsvirlərində əks olunmuşdur..

Ümummi liderin babalarının ilk dəfə qeydə alındığı Sisyan kəndi haqqındakı qeyddə deyilir ki, kənddə vergi ödəyən 12 ailə var, kəndin sahibi Məmmədli bəy, onun qardaşları və 5 erməni rəncbər ailəsi vergi ödəmir. Kənddə bu yaxınlarda Naxçıvandan buraya köçmüş və Comərd uşağı adlanan 13 ailə və 5 sərkər ailəsi də yaşayır.

1823-cü ildə Sisyan kəndində qeydə alınan 37 ailədən 13-ü Comərd uşağı deyilən əhali idi. Bu əhali 1832-ci ildə Vələdan-i Comərd ("Comərd uşağı") adlanan ayrıca obada yaşayırdılar. Qarabağ əyaləti üzrə 1832-1833-cü il tarixli kameral təsviri tərtib edən titulyar müşavir Suşkonun qeydinə görə obanın sakinləri 1822-ci ildə İrana qaçan Qarabağ xanı Mehdiqulu xanla getmiş və 1827-ci ildə onunla birlikdə qayıtmışlar. Xan bu əhalini gətirib Qarabağ əyalətində yerləşdirib Qarabağ əyalətinin təsvirində (1823) yer aldıklarına görə fərz edə bilərik ki, onlar Mehdiqlu xanla birlikdə deyil, nun çağırışı ilə bir qədər sonra İrana getmiş, amma onunla birlikdə geri qayıtmışlar.

Zəngəzur mahalının 1832-1833-cü illərdə tərtib edilmiş kameral təsvirində Ulu Öndər Heydər Əliyevin babaları belə qeydə alınmışdır

ZƏNGƏZUR MAHALININ KAMERAL TƏSVİRİ.

1832-1833-cü illər.

VƏLƏDAN-İ COMƏRD obası

810.Cəfər Məhəmməd oğlu 50 y; oğlu Əli 25 y; qardaşları: Tarverdi 40 y; Vəli 34 y.

811.Xıdır Məhəmməd oğlu 45 y; oğlu Məhəmməd 12 y.

Buradakı 25 yaşlı Əli Cəfər oğlu Heydər Əliyevin atası Əlirza Kərbəlayı Cəfər oğlunun babasıdır və onun daşdığı "Əliyev" soyadı 1807-ci ildə doğulan bu şəxsin adı ilə bağlıdır.

Kəndin adı isə İsmayıl, Allahverdi, Məmmədbağır, Şirin və Şahgəldi qardaşlarının atası Cavanmərdin adı ilə bağlıdır.

Bəzi mülahizələrə görə Cəfər, Tarverdi, Vəli və Xıdır qardaşlarının atası Məhəmmədlə Cavanmərd qardaş olublar.

M.Urud yazır: "Heydər Əliyevin ulu babası Comərd kişi qardaşı Alagöz Məhəmmədlə birlikdə Comərdli kəndinin bünövrəsini qoymuşlar".

Lakin Kameral təsvirdən göründüyü kimi, Heydər Əliyevin ulu babası Comərd (Cavanmərd) deyil, Alagöz Məhəmməddir.

Kameral təsvirdə Cavanmərdin 56 yaşlı böyük oğlu İsmayılın 18 yaşında Cavanmərd adında bir oğlu var. Sənədin 806-cı bəndində qeyd olunub: İsmayıl Cavanmərd oğlu 56 y; oğlu Cavanmərd 18 y.

İsmayılın atasının ölümündən sonra onun adını oğluna qoyacağı ehtimalına görə, Cavanmərd ən gec 1814-cü ildə vəfat etmişdir. Həmin məntiqə kəndin yaradıcısı Alagöz Məhəmmədin də ən gec 1820-ci ildə həyatdan getdiyini ehtimal edə bilərik, çünki göstərdiyimiz sənəddə Xıdırın oğlu Məhəmməd 12 yaşındadır.

Ehtimal edirik ki, Cavanmərd və Məhəmməd qardaşlarından hansısa atasının adını öz oğluna qoya bilərdi, onda onun adı Cavanmərdin 5, Məhəmmədin 4 oğlundan birinin adı ola bilərdi.

1849-cu ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə kənd haqqında məlumatlar belədir:

“CAVANMƏRD və ya COMƏRDLİ obası. 1849-cu il.

Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar.

Bu əhali 1848-ci ilin Kameral təsvirində mərhum general-mayor Mehdiqulu xanın qızı Xurşid Banu Bəyimin adına yazılıb.

Göründüyü kimi kəndin iki adı var: Cavanmərd və ya Comərdli. Beləliklə, bir müddətdən sonra “Cavanmərd” toponimi müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq daha asan tələffüz olunan “Comərdli” adı ilə əvəzlənib. Artıq Zəngəzur qəzasının 1874-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvirində bu kənd “Comərdli” kimi qeyd edilmişdir.

1849-cu ildə titulyar müşavir Tvardovski tərəfindən tərtib edilmiş kameral təsvirdə Heydər Əliyevin ulu babaları belə qeyd edilmişdir:

10. Vəli Məhəmməd oğlu 50 y (vəfat edib); oğlanları: Mehdiqulu 10 y (vəfat edib); Məhəmməd 6 y.

11. Mustafa Cəfər oğlu 45 y (vəfat edib); oğlanları: Qasım 8 y; Həzrətqulu 5 y; Mustafanın qardaşı Əli 35 y.

Sənəddən məlum olur ki, Məhəmmədin oğlanlarından üçü – Cəfər, Tarverdi və Xıdır həyatda yoxdur. Vəlinin ailəsində Mehdiqulu adında cavan rəhmətə gedən oğlan uşağının olması kənd sakinlərinin Mehdiqulu xana hörmətlə yanaşdığını göstərir.

Kameral təsvirdəki “vəfat edib” qeydi 1863-cü ildə yeni kameral təsvir tərtib edildiyi vaxt aparılan dəqiqləşdirmələr zamanı edilmişdir.

1863-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə bu ailə belə qeydə alınmışdır:

“ŞUŞA QƏZASININ ZƏNGƏZUR NAHİYƏSİ, COMƏRDLİ kəndi. 1863-cü il.

1847-ci il Əsasnaməsi ilə mülkədar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

9.11. Məşədi Əli Cəfər oğlu 50 y; oğlanları: İbrahim 16 y; Cəfər 12 y; Sadıq 7 y.

10.11. Qasım Məşədi Mustafa oğlu 25 y; qardaşları: Həzrətqulu 18 y; Gülməmməd 9 y; Əbdüləzim 16 y.

11.10. Məhəmməd Vəli oğlu 29 y; qardaşları: Zaman 20 y; Zeynal 17 y; Cilovxan 10 y; Məhəmmədin oğlu İldırım 1 y.

Məlum olur ki, Mustafa və Əli qardaşlarının hər ikisi Məşhəd ziyarətində olmuş, Mustafa öləndən sonra böyük oğlu Qasım ailənin başına keçmiş, Məşədi Əli isə qardaşının ailəsindən ayrılaraq müstəqil ailə olmuşdur.

Məşədi Əlinin 3 oğlu vardı: İbrahim, Cəfər və Sadıq. Məşədi Əli 1851-ci ildə doğulan ortancıl oğluna atası Cəfərin adını qoymuşdur. Böyük oğlu İbrahim bu sənədə görə 1847-ci ildə doğulmuşdur, amma 1849-cu ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə adı yoxdur, yəni yazılmayıb.

Məşədi Əlinin ailəsində 4 qadın qeydə alınıb. Oğlanlarının hələ evlilik yaşında olmadığını nəzərə alsaq, bu qadınlardan birinin onun həyat yoldaşı, üçünün isə onun adlarını bilmədiyimiz qızları olduğunu düşüməliyik.

Zəngəzur qəzasının 1874-cü il tarixli kameral təsvirində bu ailələr belə qeydə alınıb:

№ 91. COMƏRDLİ kəndi

Keçmiş Knyaginya Usmiyeva, indiki Haxverdovanın ömürlük istifadəsində olan xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

Əkinçiliklə məşğul olan müsəlman tatarlar.

8.9. Məşədi Əli Cəfər oğlu 60 y; oğlanları: İbrahim 26 y; Cəfər 22 y; Sadıq 17 y.

9.10. Həzrətqulu Məşədi Mustafa oğlu 28 y; qardaşları: Əbdüləzim 26 y; Gülməmməd 19 y.

10.11. Məhəmməd Vəli oğlu 42 y; oğlanları: İldırım 14 y; Bağır 3 y (3/3).

29.11. Zaman Vəli oğlu 27 y; qardaşları: Zeynal 27 y; Cilovxan 12 y; Zeynalın oğlu Rəsul 11 y.

“Keçmiş knyaginya Usmiyeva, indiki Haxverdova” adı görkəmli şair Xurşud Banu Natavana məxsusdur. Yəni mülkün sahibi Natəvan əvvəlki əri Xasay bəy Usmiyevdən boşanmış və uşaqlıq dostu, dahi Mir Mövsüm Nəvvabın yaxın qohumu Seyid Hüseyn Haxverdiyevlə ailə qurmuşdur.

1886-cı ildə tərtib edilmiş “Əyalət dəftəri”ndə isə bu ailələr belə qeyd edilib:

“ZƏNGƏZUR QƏZASI, COMƏRDLİ kəndi. 1886-cı il.

Knyaginya Usmiyevanın ömürlük istifadəsindəki xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

Bəylərlə kəndlilər arasındakı münasibətləri tənzimləyən 1870-ci il Əsasnaməsi ilə mülkədar torpaqlarında yaşayan vergi mükəlləfiyyətli kənd əhalisi.

Şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlman tatarlar.

1.9. Kərbəlayı Həzrətqulu Mustafa oğlu 40 y; oğlu Mustafa 4 y; qardaşları: Əbdüləzim 38 y; Gülməmməd 31 y; Əbdüləzimin oğlanları: Teymur 5 y; Məhəmməd 3 y; Gülməmmədin oğlanları: Mikayıl 6 y; Nurulla 3 y.

Adının birinci yerdə yazılmasına görə Kərbəlayı Həzrətqulunun Comərdli kəndinin kətxudası olduğunu düşünə bilərik.

27.8. Kərbəlayı İbrahim Məşədi Əli oğlu 38 y; oğlu Hüseyn 10 y; qardaşları: Cəfər 34 y; Sadıq 29 y; Cəfərin oğlanları: Qurban 5 y; Əlirza 3 y.

29.10. Məhəmməd Vəli oğlu 54 y; oğlanları: İldırım 26 y; Bağır 15 y.

30.29. Zeynal Vəli oğlu 38 y; oğlu Rəsul 22 y.

Beləliklə, 3 yaşlı Əlirza Heydər Əliyevin 1883-cü ildə doğulmuş atası, 5 yaşlı Qurban isə əmisidir.

Siyahıdan məlum olur ki, Məşədi Əli Cəfər oğlu 72 yaşına çatmadan rəhmətə getmiş və böyük oğlu İbrahim ailənin başına keçmişdir. Cəfər Məhəmməd oğlunun 1782-ci ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, Alagöz Məhəmmədin təxminən 1750-ci illərdə doğulduğunu ehtimal edə bilərik.

Məhəmmədin törəmələri arasında Kərbəla və Məşhəd ziyarətində olanlar göstərir ki, ailə dindar olmuşdur.

1918-ci ildə Zəngəzurda Andranikin törətdiyi qanlı qırğınlar zamanı Comərdli kəndinin əhalisi təxminən 100 il əvvəl tərk etdikləri Naxçıvana köçmüş və H.Əliyevin ailəsi bundan sonra Naxçıvanda yaşamışdır.

Beləliklə, 19-cu əsrin müxtəlif illərində tərtib olunmuş kameral təsvirlər isbat edir ki, əsrlərlə Zəngəzurun titul etik tərkibini türk tayfaları təşkil etmiş və ermənilər orada 20-ci əsrin əvvəlinə kimi aftoxton əhali olmamışlar.

Summary

THE ROLE OF TURKIC TRIBES IN THE FORMATION OF THE ETHNIC COMPOSITION OF ZANGEZUR

Archival documents stored in the National Historical Archive of Armenia, the Historical Archive of the Russian Federation, and the National Historical Archive of Azerbaijan, testify that Armenians were not autochthons in the territory of modern Armenia, particularly in Zangezur, and were resettled to these ancestral Turkic lands by the authorities of the Ottoman Empire and Tsarist Russia. This is proved by the desk descriptions, as well as unique land survey documents, decrees and lists of resettled Armenian families studied by the author of this article for the first time.

Descriptions of Zangezur district in 1832-1874, including detailed data on the Turkic tribes inhabiting Zangezur, testify that from ancient times the Turkic tribes were the titular ethnos there. Armenians settled in modern Armenia as a result of the resettlement policy of Tsarist Russia and were not the autochthonous population of Zangezur.

Genealogical tree of ancestors of national leader Heydar Aliyev – founders of Jomardli village of Zangezur district – is presented on the basis of cameral descriptions of 1832-1833, 1849, 1863, 1874, 1886.

Keywords: Zangezur, turkic tribes, Heydar Aliyev, Jomardli, archival documents

Резюме

РОЛЬ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЁН В ФОРМИРОВАНИИ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЗАНГЕЗУРСКОЙ (ЗАНГЕЗУРСКОЙ) ОБЛАСТИ

Архивные документы, хранящиеся в Национально-историческом архиве Армении, Историческом архиве Российской Федерации, Национально-историческом архиве Азербайджана, свидетельствуют, что армяне не были автохтонами на территории современной Армении, в частности, в Зангезуре, и были переселены на эти исконно

тюркские земли властями Османской империи и Царской России. Это доказывают камеральные описания, а также впервые изученные автором этой статьи уникальные земельные межевые документы, указы, списки переселенных армянских семей.

Камеральные описания Зангезурского уезда 1832-1874 гг., включающие подробные данные о населяющих Зангезур тюркских племенах, свидетельствуют, что издревле титульным этносом там были турки. Армяне обосновались в современной Армении вследствие переселенческой политики царской России и не были автохтонным населением Зангезура.

На основе камеральных описаний 1832-1833, 1849, 1863, 1874, 1886 гг. представлено генеалогическое древо предков общенационального лидера Гейдара Алиева – основателей села Джомардли Зангезурского уезда.

Ключевые слова: *Зангезур, тюркские племена, Гейдар Алиев, Джомардли, архивные документы*

ƏDƏBİYYAT

1. Dərələyəz mahalının Kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər (Tərcümə edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı, 2017.
2. Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)).Bakı, 2000.
3. İrəvn əyalətinin icmal dəftəri. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996.
4. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2001.
5. Rüstəmli Ə. Zəngəzurun toponimləri – tarixin izi. Bakı, 2016.
6. Urud M. Zəngəzur. Bakı, 2005.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ SÖZYARATMA İMKANLARI

Teyyub QULİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrası

E-mail: dr.teyyub@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-0268-4143

Qərbi Azərbaycan şivələrinə indiki Ermənistanın Ağbaba, Basarkeçər, Çəmbərək, Karvansaray, Barana, Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Qarakilsə, Kalinino, Qafan, Gorus, Meğri, Kəvər, Dərələyəz, İrəvan, Vedi, Zəngibasar, Əştərək, Hamamlı şivələri daxildir [2, 3]. Maraqlıdır ki, bu şivələrdə Azərbaycan dialekt və şivələrinin həm qərb, həm də cənub qrupuna oxşar xüsusiyyətlər özünü açıq-aydın göstərir. Buna görə də onların hansı qrupa aid edilməsi məsələsi indiyə qədər, demək olar ki, öz qəti həllini tapmamışdır.

Akademik M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizin təsnifatında Qərbi Azərbaycanın yalnız İrəvan şivəsini qeyd etmiş və onu cənub qrupu dialekt və şivələrinə (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri ilə bərabər) aid etmişdir [8, 19]. E.Əzizov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, görüründüyü kimi, M.Şirəliyevin bölgüsündə Ermənistanın digər bölgələrində (Göyçə, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Dağ Borçalısı, Dərələyəz, Qarakilsə, Qafan və s.) tarixən məskun olmuş azərbaycanlıların şivələri isə təsnifatdan kənarda qalır və bunların konkret olaraq hansı dialekt qrupuna aid olması məlum olmur. Tədqiqatçının fikrincə, məsələn, tarixi Göyçə, Şəmşəddin, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı), Loru (Dağ Borçalı) zonalarında yaşamış azərbaycanlıların şivələri Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğundur. Zəngəzur, Dərələyəz azərbaycanlılarının şivəsi isə dilimizin qərb (orta) və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterlidir [5, 300]. H.Mirzəyev də bu fikri dəstəkləyərək Dərələyəz şivələrinin qərb (orta) və cənub ləhcələrinə aid edilməsini

təsdiqləmişdir [7, 304]. Ş. Kərimov isə Çəmbərək və Karvansaray şivələrini dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrinə aid etmişdir [6, 21]. Bütün bu fikir müxtəlifliyini nəzərə alaraq İ.Bayramov ümumiləşdirmələr aparmış və Qərbi Azərbaycan şivələrinin, fikrimizcə, daha dəqiq təsnifatını vermişdir [2, 22].

Qərbi Azərbaycan şivələri morfoloji baxımdan ilk dəfə ümumi şəkildə İ.M.Məmmədov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Onun “Ermənistan SSR-də Azərbaycan şivələrində isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər”, “Azərbaycan dilinin Ermənistan qrupu şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan dilinin Ermənistan qrupu şivələrində sifətlər”, “Azərbaycan dilinin Ermənistan qrupu şivələrində bir qrup fellər”, “Azəri dilinin Ermənistan qrupu dialekt və şivələrində bəzi sözlər haqqında” və s. kimi məqalə və məruzələri bu sahədə atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilir. Digər tədqiqatçı Y.Camalov isə Qərbi Azərbaycan şivələrində ismin hallarını tədqiq etmiş, Azərbaycan dialekt və şivələrində ismin halları ilə müqayisələr aparmış, Qərbi Azərbaycan şivələrindəki ismin hallarının fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir və bu mövzuda dissertasiya işi müdafiə etmişdir [Bax: 2, 9].

Bundan başqa, fasilələrlə konkret olaraq ayrı-ayrı şivələr də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan, Z.Vəliyev (Basarkeçər rayonu şivələri), Q.Bağirov (Sisyan rayonu şivələri), Ə.Əliyev (Meğri rayonu şivələri), H.Mirzəyev (Dərələyəz şivələri), Ş.Kərimov (Çəmbərək və Karvansaray rayonlarının şivələri), F.Babəyev (Masis (Zəngibasar mahalı) şivələri), A.Bayramov (Ağbaba mahalı şivələri), Ə.Ələkbərli (Vedibasar və Zəngibasar bölgəsinin şivələri) və b. tədqiqatçıların əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, biz bu yazımızda Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sifətlərin quruluşca növlərinə və onların sözyaratma imkanlarına (sifətin semantik sahəsi geniş olduğu üçün biz yalnız rəng bildirən sifətlərlə kifayətləndik) diqqət etməyə çalışacağıq.

Qərbi Azərbaycan şivələrindən seçdiyimiz sifətlər ədəbi dillə üst-üstə düşməyən və ya qismən düşən, yaxud da semantik genişlənməyə məruz qalan sifətlərdir. Nümunə üçün seçilmiş sözlər əsasən İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” [2], H.Mirzəyevin “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” [7], Ə.Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, 1-ci kitab, Vedibasar, Zəngibasar, İrəvan Çuxuru” [4], A.Bayramov, A. Bayramovanın “Ağbaba şivəsi sözlüyü” [1], A. Bədəlovanın “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” [3] və s. əsərlərdən götürülmüşdür):

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sifətləri quruluşlarına görə də üç qrupa ayırmaq olar:

Sadə sifətlər: cılasın (Çəmbərək) - igid, qoçaq, cırı (Çəmbərək) - qoçaq, bacarıqlı, çöçün (Meğri) - bacarıqsız, yarıtmaz, saytal I (Qarakilsə) – ağıllı, düşüncəli; II (Qarakilsə) - igid, qorxmaz, gürgənə (Meğri) - qorxaq, təvərrix' (Çəmbərək) - əziz, hörmətli, cileyin (Çəmbərək) - gözəl, yaxşı, ey (İrəvan) - yaxşı, gözəl, xas (Basarkeçər) - yaxşı, yey (Meğri) yaxşı, arı (Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino) - təmiz, saf, pak, salt (Ağbaba) – təmiz, pak, şüş I (Çəmbərək, Meğri) - bütün, tam, saf, təmiz; II (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - dümdüz, cinə I (Qarakilsə) - əsəbi; II (Qarakilsə) – balaca, bılıx (Əştərək) - kök, dant (Meğri) - iri, böyük, danqa I (Dərələyəz, Əştərək, Vedi, Zəngibasar) - dikbaş, sözə baxmayan, heç kimi eşitməyən; II (Vedi, Zəngibasar) - yekə, böyük, iri, hel (Çəmbərək) - böyük, yekə, lıxdım (Çəmbərək) - kök (adam), lozux (Çəmbərək) - biçimsiz, böyük, pəsəndə (Çəmbərək) - böyük, yekə, qəvrə (Qarakilsə) - yekə, sıpıx (Qafan) - kök, sırpıx (Qafan) - kök, tuncu (Çəmbərək) kök, bordaq, zağar I (Çəmbərək, Hamamlı, İrəvan) - qısaboy, kök, dolu bədənli, yekəqarın (adam); II (İrəvan) - çoxbilmiş, cələb (Basarkeçər) - arıq, zəif, cürəpə (Karvansaray) - arıq, çaqqala (Qəmərli, Zəngibasar) - cansız, həddindən artıq arıq, küne (Çəmbərək) - l.zəif, arıq; 2.bacarıqsız, beççə (Zəngibasar) - balaca, xırda, cinə I (Qarakilsə) - əsəbi; II (Qarakilsə) - balaca, zozan (Zəngibasar) - uzun, kütmiş' (Çəmbərək) - gödək, qısa, kütah (Əştərək) - gödək, bicoy I (Hamamlı) - gödəkboylu, qısaboy; II (Hamamlı) - aravuran, sözgəzdiren, fitnəkar, ximel (Çəmbərək, İrəvan) - balaca boy, qısaboy (adam), xondel (Ağbaba) - qısaboy, xosmat (Hamamlı) - qısaboy, küdü (Çəmbərək) – gödək, qısa, tesi (Meğri) - qısaboylu, gödək, törə (Çəmbərək, Qarakilsə) - qısaboylu, gödək, töse (Meğri) - qısaboylu, gödək, xərəngə (Çəmbərək) - tənbel və s.

Düzəltmə sifətlər:

- *sız*⁴ *şəkilçiləri vasitəsilə*: xır-sız (Dərələyəz, Qarakilsə) “güclü, qüvvətli, qorxmaz”, qıym-sız (Vedi, İrəvan, Zəngibasar) “xəsis”, cır-sız (Qarakilsə) “yağsız (süd)”, cürəfə-sız (Çəmbərək) “arıq, zəif”, çəlif-sız (Kalinino) “cansız, arıq, zəif (adam)”, dən-sız (Meğri) “ağıldankəm, yüngülxasiyyət”, dincəx'-sız (Ağbaba) “hövsələsiz”, əndə-sız (Meğri) “yüngülxasiyyət”, ərdəm-sız (Əştərək, Qəmərli, Zəngibasar) “səliqəsiz, əl qabiliyyəti olmayan, əlinin tutumu olmayan, əldən-ayaqdan küt, bacarıqsız”, götürüm-süz (Vedi, Zəngibasar) “anlaqsız, mənimsəmək qabiliyyəti olmayan”, xır-sız (Dərələyəz, Qarakilsə) “güclü, qüvvətli, qorxmaz”, idim-sız (Çəmbərək) “görünüşü xoşa gəlməyən, geyimi yerində olmayan”, gördü-süz (Əştərək) “görməmiş”, suyum-suz I (Çəmbərək) “yaraşıqsız, çirkin”; II (Çəmbərək) “qılıqsız, hörmət qanmayan”, şərov-suz (İrəvan) “duzsuz, duzlanmamış”, əndə-sız (Meğri) “yüngül xasiyyət” şennyi-sız (İrəvan) “abad olmayan”, urvat-sız (Çəmbərək) “hörmətsiz”, çimirsiz (Çəmbərək) “yuxusuz” və s.

- *ri*⁴ *şəkilçiləri vasitəsilə*: kəsər-ri (Vedi, Zəngibasar) “sərt, cəsarətli, ötkəm (adam)”, cıyyar-ı (Ağbaba) “qoçaq, igid”, tafir-ı (Çəmbərək) “fərqli”, kirri (Çəmbərək) “çirkli (paltara və üzə, sifətə aiddir)”, qoturru (Çəmbərək) “qoturlu (qotur xəstəliyi olan)”, kömür-rü (Çəmbərək) “kömürlü”, çorru (Meğri) “çorlu (azarlı)”, cır-ı (Qarakilsə) “yağlı süd”, sadır-ı (Çəmbərək) “şaqqıldaqlı”, salğar-ı (Çəmbərək) “ağırtəbiətli” və s.

- *li, -li* *şəkilçiləri vasitəsilə*: öpgə-li (Qarakilsə) “qorxmaz, cəsarətli”, məliyyət-li (Zəngibasar) “1. keyfiyyətli, dəyərli; 2. hörmətli”, salğa-lı (Çəmbərək) “hörmətli, nüfuzlu”, törə-li I (Əştərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar) “yaxşı, layiqli, gözəgəlimli”; II (Qəmərli, Zəngibasar) “o qədər də xoşa gəlməyən”, cezvə-li (Vedi, Zəngibasar) “tez əsəbiləşən, hirsli”, yel-li I (Çəmbərək) “sürətli”; II (Çəmbərək) “acıqlı, əsəbi, hirsli”, cıqqı-lı (Çəmbərək, Kalinino) “balaca”, xəsonəx'-li (Basarkeçər, Vedi) “xain, xəbis”, şennyi-li (İrəvan) “abad olan” və s.

- *nu, -nü* *şəkilçiləri vasitəsilə*: yön-nü (Çəmbərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar) “yaxşı”, tülküyosun-nu (Çəmbərək) “tülküsiyyət, hiyləgər”, hürön-nü (Basarkeçər) “ərköyün”, künkün-nü (Çəmbərək) “beli əyri, qozbel” və s.

- *di, -di* *şəkilçiləri vasitəsilə*: diş-di (Ağbaba) “bacarıqlı, qorxmaz”, urvat-dı (Çəmbərək, Əştərək) “hörmətli”, sumbat-dı (Çəmbərək, Əştərək, Zəngibasar) “sir-sifəti yaxşı, görkəmli, yaraşıqlı; boy-buxunlu, qədd-qamətli”, lət-di (Çəmbərək, Dərələyəz, Hamamlı) “ciyəri xəstə olan, vərəm”, zəqatvət-di (İrəvan) “qanacaq, əliaçıq”, mırt-dı (Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar) “çirkli, kirli (qab-qacaqda olan çirk)” oğatdı (Çəmbərək) “tutarlı”, şaqqavat-dı (Meğri) “boy-buxunlu, iri gövdəli, qamətli” və s.

- *x* *şəkilçisi vasitəsilə*: avırt-da-x (Qarakilsə, Meğri) “kök, dolu (adam)”, ovurtda-x (Çəmbərək, Meğri, Vedi, Zəngibasar) “kök, dolu (adam)”, cayda-x (Çəmbərək, Əştərək, Meğri, Vedi) “uzun, arıq, ucaboy”, qızartda-x (Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasar) “qırmızımtıl”, toxda-x (Çəmbərək) “oturuşmuş, dünyagörmüş, sakit (adam)”, yalfırda-x (Çəmbərək) “çılpaq” və s.

- *cax* *şəkilçisi vasitəsilə*: top-cax (Qarakilsə) “boyca gödək, kök, yoğun adam”, su-cax (Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasar) “sulu (yer)”, sur-çax (Qarakilsə) “1. Sürüşkən; 2. Gəzəyən (qadın)”.

- *qın, -ğın* *şəkilçiləri vasitəsilə*: sını-qın I (Çəmbərək) “arıq”; II (Çəmbərək) “qəlbi yaralı, qəlbisınıq”, cır-ğın (Çəmbərək, Karvansaray) “arıq”.

- *ət* *şəkilçisi vasitəsilə*: öl-ət (Meğri) “1. İşdən düşmüş; 2. Qoca; 3. İşə yaramayan, arıq (mal-heyvana aid)”.

- *ça* *şəkilçisi vasitəsilə*: xır-ça (Çəmbərək, Kalinino) “qısaboy, alçaqboy, gödək (adam)”, zağar-ça (İrəvan) “qısaboy, gödək, yoğun (adam)”.

- *mırx* *şəkilçisi vasitəsilə*: tıs-mırx (Çəmbərək) “qısaboy, gödək”, diz-mırx-lı (Qarakilsə, Vedi, Zəngibasar) “təmtəraqı”, mıs-mırx (Qarakilsə, Qəmərli, Zəngibasar) “qaş-qabaq”.

- *marax, -mərək* *şəkilçiləri vasitəsilə*: tos-marax (Qarakilsə) “gödək, kök, qısaboy”, tös-mərək (İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar) “qısaboy (adam)”.

- *cəx'* *şəkilçisi vasitəsilə*: ərin-cəx' (Çəmbərək, Əştərək, Vedi, Zəngibasar) “tənbəl”, sür-cəx', zür-cəx' (Zəngibasar) “sürüşkən”.

-*çı şəkilçisi vasitəsilə*: qır-çı (Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Hamamlı) “xəsis”, qırxın-çı (Çəmbərək) “xəsis”.

-*ıçı şəkilçisi vasitəsilə*: qıt-ıçı (Çəmbərək) “xəsis”

-*maz şəkilçisi vasitəsilə*: qıy-maz (Çəmbərək, Qarakilsə) “xəsis”, çix-maz (Hamamlı) “yersiz, düşünlüməmiş”.

-*daş şəkilçisi vasitəsilə*: çix-daş (Kalinino) “keyfiyyətsiz”.

-*gi şəkilçisi vasitəsilə*: şitən-gi (Çəmbərək) “zarafatçı”.

-*ma şəkilçisi vasitəsilə*: halğala-ma (Çəmbərək) “dəyirmi”, burax-ma (Çəmbərək) “yiyəsiz, sahibsiz”, qırdır-ma (Qarakilsə) “yeyin, sürətli”.

-*qı, -gi şəkilçisi vasitəsilə*: qalar-qı (Çəmbərək) “qalan (adam)”, gəzər-gi (Çəmbərək) “gəzən (adam)”, gedər-gi (Vedi, Zəngibasar) “qalmayan, getmək fikrində olan (adam)”.

-*ələ şəkilçisi vasitəsilə*: bic-ələ (Ağbaba) “çoxbilmiş”.

-*cıl, -cil şəkilçisi vasitəsilə*: adam-cıl (Çəmbərək) “adam sevən”, gaf-cıl (Çəmbərək) “söhbətçi”, aç-cil (Meğri) “ətci (çox ət yeyən)”, öv-cül (Meğri) “evcil (ev işlərini yaxşı bilən)”, qohum-cul (Çəmbərək) “qohum sevən, qonumcanlı”, yuxu-cul (Çəmbərək, Karvansaray) “yatağan, yatmağı sevən” və s.

Mürəkkəb sifətlər: ağzı-isti, ağ-bağır, ağ-öfgə, bəy-nişan, say-seçmə, həngama-talaf, qayış-baldır, tay-qanat, cun-quş, ət-alağ, kor(a)-fəhim, burnu-yelli, daş-qəfədan, mal-yeməz, ana-bilbil, ələm-yesir, qırx-dilli, qurtdu-xəşənəx' və s.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində də sifətlər geniş funksionallığa malikdir və sözyaratmada (istər düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, istərsə də söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində) aktiv iştirak edirlər. Onların bəzilərinə diqqət edək:

Ağ sifəti ilə düzəlmələr:

Ağartı (Çəmbərək) - süd məhsulları; ağartmax I (Çəmbərək) - üyütmək; ağartmax II (Çəmbərək) - demək, bildirmək, ağcəvəzə I (Çəmbərək) - arıq, gücsüz; ağcəvəzə II (Basarkeçər) - ağ təhər; ağyel (Kalinino) - cənub küləyi, isti külək; ağbağır I (Çəmbərək) - ağciyər; ağbağır II (Çəmbərək) - məc. qorxaq; ağöfgə (Ağbaba) – qorxaq, ağcamaya (Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar) - ağappaq (kök, gözəl, yaraşqlı qadın haqqında işlədilir).

Ala sifəti ilə düzəlmələr:

Ala qarın (Basarkeçər) - yarım ac; alabloy I (Çəmbərək) - tonqal; alabloy II (Çəmbərək) - alabula (ağ, qara rəngdə olan heyvan bəzəsində); alabaydax (Çəmbərək) – biabır; ala-bula (Çəmbərək) - rəngbərəng; ala-cula (Basarkeçər) - qat-qarışıq; alaçalpo (Çəmbərək) - küləklə yağan qar; alaçalpoy (Basarkeçər, Çəmbərək), alaçarpo (Basarkeçər) - -sulu qar; aladil (Kalinino) - hiyləgər, aldadıcı (adam); alaqaşqa (Vedi, Zəngibasar) - alnında ağ ləkə olan heyvan; ala-qula (Basarkeçər) - bir təhər; alapaça (Kalinino) - bədəni müxtəlif rəngli olan, rəngbərəng; alapörtəx' (Çəmbərək) - az bişmiş, alaçıyalasəy (Çəmbərək) - ağılsız, dəli, ağıldan kəm.

Qara sifəti ilə düzəlmələr:

Qara yel (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - şimaldan əsən külək; qara arpa (Dərələyəz) - arpa növü; qarabağır (Çəmbərək) - qaraciyər; qarabatdax (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - aralarında qızıl olan qara muncuqlu boyunbağı; qarabəz (İrəvan) - qarabəniz; qarabəniz (Çəmbərək, İrəvan) - qarayanız; qarabölük (Əştərək) - canavar sürüsü; qaraca (Basarkeçər) - xəstəlik adı (malın dilində olan xəstəlik); qaracadil (Basarkeçər) - bax: qaraca; qaracadil olmax (Basarkeçər) - xəstələnmək, malın dilində olan xəstəliyə tutulmaq; qaraçalı (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - tikan növü; qaraçı I (Basarkeçər) - xəsis; qaraçı II (Çəmbərək) - davakar, ara qarışdıran, həyasız; qaraçöp (Basarkeçər, Çəmbərək) - dincə qoyulmuş əkin yeri; qaraçöp qalmax (Basarkeçər) - dincə qalmaq; qaradam I (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) – daxma; qaradam II (Çəmbərək) - yerdən qazılan dam; qaradavan (Çəmbərək) - uğursuz (adam haqqında).

Boz sifəti ilə düzəlmələr:

Boz I (Qarakilsə) - qoyunların əmcəyində və adamların üzündə olan; xəstəlik; dəri xəstəliyi; boz I (Çəmbərək) - ciddi, kobud; bozalğan (Ağbaba) - yabanı bitki adı; bozdamax I (Qarakilsə) - oxşaya-oxşaya ağlamaq; bozdamax II (Çəmbərək) – danlamaq; bozdamax III (Çəmbərək) – qarşılamaq; bozdamax IV (Qarakilsə) - ötüb keçmək; bozdamax V (Çəmbərək) – qorxutmaq;

bozarmax I (Çəmbərək, Karvansaray) - böyümək; bozarmax II (Çəmbərək) - kobud cavab vermək, acıqlanmaq, əsəbiləşmək; bozarmax III (Çəmbərək) - sərtləşmək, dəyişmək (hava haqqında); boz ay I (Dərələyəz) - mart ayı; bozay II (Çəmbərək, Dərələyəz) - qışın son ayı; bozoğlan (Vedi, Zəngibasar) - yabanı bitki.

Qırmızı sifəti ilə düzəllənlər:

Qırmızı: qırmızı adam (Çəmbərək) - sözü üzə deyən; qırmızıalça (İrəvan) - alça növü; qırmızı badımcan (Zəngibasar) - pomidor; qırmızı gilə (İrəvan) - gilə növü; qırmızı qurşax (Çəmbərək) - qövsi-güzeh.

Göy sifəti ilə düzəllənlər:

Göyərtməx': Sözüni göyərtməx' (Çəmbərək) – sözüni təsdiqləmək; göylüx' (Çəmbərək) - xəsislik; göyösgürəx' (Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar) - xəstəlik adı.

Sarı sifəti ilə düzəllənlər:

Sarıçiçəx' (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - çiçək növü; sarıköynəx' I (Çəmbərək) - tam qatılmaşmamış bəkməz; sarıköynəx' II (Çəmbərək) - turşu hazırlamaq üçün bişirilmiş meyvədən alman şirə; sarılıx (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - kəhraba; sarıma (Basarkeçər) - kərmə; sarımeçən (Çəmbərək) – sarıyanız; sarımöhrə (Qarakilsə) - divarın başına verilən palçıq; sarıtikan (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - yabanı bitki növü; sarıyemiş (İrəvan) - yemiş növü.

Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, sifətlər Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasında əhəmiyyətli dərəcədə aparıcı mövqe tutur. Bu sifətlər içərisində əlamət, keyfiyyət, rəng bildirənlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada ədəbi dildən fərqlənən kifayət qədər sifətlərə onların morfoloji əlamətləriə rast gəlmək mümkündür. Buna görə də nəinki ümumi Azərbaycan dilinin şivələrində, ayrıca Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sifətlərin həm leksik, həm də morfoloji səviyyədə xüsusi tədqiq olunmasına ehtiyac var.

Summary

STRUCTURAL TYPES OF ADJECTIVES AND WORD-CREATION POSSIBILITIES IN WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS

The structural types of adjectives and their word-formation potential in the dialects of Western Azerbaijan

The similar features of both western and southern groups of the Azerbaijani dialects and slangs can be reflected in the dialects of Western Azerbaijan. These dialects are affluent whether in lexical-semantic or morphological features. The adjectives are distinguished among the word groups, especially. Structural types of adjectives and their word-formation potential used in the dialects of Western Azerbaijan have been focused in the article. As being in the Azerbaijani literary language, the adjectives used in the dialects are also divided into three types according to structure – simple, derivative and compound adjectives. The derivative adjectives among these types attract more attention due to the diversity of their morphological features. The adjectives (as well as, the adjectives denoting color) have a wide functionality and are actively used in word-formation in the dialects of Western Azerbaijan.

Keywords: *dialect, dialects of Western Azerbaijan, the structural types of adjectives, the adjectives denoting color, word-formation possibilities of adjective*

Резюме

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ И ВОЗМОЖНОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОАЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Западноазербайджанские диалекты демонстрируют черты, схожие как с западной, так и с южной группами азербайджанских диалектов и говоров. Эти диалекты богаты как лексико-семантическими, так и морфологическими особенностями. Прилагательные особенно заметны среди групп слов. В статье рассматриваются структурные типы прилагательных, употребляемые в западноазербайджанских диалектах, и их словообразовательные возможности. Как и в азербайджанском литературном языке,

прилагательные, употребляемые в диалектах, по своей структуре делятся на три типа — простые, коррективные и сложные прилагательные. Из этих типов прилагательные склонения привлекают большее внимание из-за разнообразия их морфологических признаков. В западноазербайджанских диалектах прилагательные (в том числе прилагательные, обозначающие цвет) имеют широкую функциональность и активно участвуют в словообразовании.

Ключевые слова: диалект, западноазербайджанские диалекты, структурные типы прилагательных, прилагательные, обозначающие цвет, словообразовательные возможности прилагательных

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü, Bakı: “AM963” MMC-nin mətbəəsi, 2014, 280 s.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası (dərs vəsaiti), Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
3. Bədəlova A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti, Ankara 2023, 314 s.
4. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, I kitab, İrəvan Çuxuru (Vedibasər, Gərnibasər, Zəngibasər və İrəvan şəhəri), Bakı: Ağrıdağ, 2009, 192 s.
5. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 3 s.
6. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri, Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
7. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri, Bakı: Ağrıdağ, 2003, 360 s.
8. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008, 416 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN BASARKEÇƏR RAYONUNUN MİKROTOPONİMLƏRİ

Tünzalə BAXŞIYEVA

filologiya elmləri doktor, dosent.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

E-mail:tunzale-111@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-6639-195

Qərbi Azərbaycan ərazisində türk mənşəli toponimlərin araşdırılmasının həm elmi, həm də siyasi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilçiliyində Ermənistan ərazisindəki toponimlərin bir hissəsi araşdırılsa da, mikrotoponimlər bütövlükdə tədqiqat obyektı olmamışdır. Ermənistan ərazisindəki mikrotoponimlərin öyrənilməsinin Azərbaycan onomologiya elmi üçün əhəmiyyətli vardır. Qərbi Azərbaycandakı mikrotoponimlərin ayrı-ayrı rayonlar üzrə toplanılıb öyrənilməsi ilə daha uğurlu nəticələr əldə etmək olar. Basarkeçər rayonunun mikrotoponimlərinin tədqiqi Ermənistan ərazisindəki tarixi yer adlarımızın unudulmasının qarşısını alır. Basarkeçər rayonunun mikrotoponimləri öz doğma ata-baba yurdundan qaçqın düşməmişdən əvvəl bu ərazidə yaşayan soydaşlarımızın hələ də yaddaşlarında qorunub saxlanılmışdır. Ermənistan ərazisindəki mikrotoponimlər bu ərazilərin əsl sahibləri olan insanların hafizəsindən tamamilə silinməmiş, qaçqın düşən yaşlı insanlar dünyalarını dəyişməmiş toplanılaraq tədqiqata cəlb edilməlidir. Ərazini yaxşı tanıyan informatorlar yaşadıkları yerdəki mikrotoponimlərə yaxşı bələd olurlar. Bu səbəbdən onların köməyindən istifadə etmək lazımdır. Ermənistan ərazisindəki eləcə də Basarkeçər rayonundakı toponimlərin Qərbi Azərbaycan icmasının materiallarından, informatorlardan, toplanılması vacib və təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Yaddaşlarda bu günə qədər qorunub saxlanılmış mikrotoponimlər xalqımızın dilinin, tarixinin, tarixi coğrafiyasının araşdırılması baxımından geniş imkanlar yaradır.

Ermənistan ərazisində çox əskidən türklərin məskunlaşmasını, yaşamasını göstərən, linqvistik baxımdan maraq doğuran mikrotoponimlər Basarkeçər ərazisində çoxdur. Mikrotoponimlər ərazinin coğrafi durumunu, relyefini əks etdirən ən qiymətli sərvətlərdəndir. Toponimin mühüm və əhəmiyyətli olması onun makrotoponim yaxud mikrotoponim olmasından asılı deyil. Bəzən hər hansı bir tarixi mənbənin verə bilmədiyi məlumatı mikrotoponimlərdən, xüsusilə etnotoponimlərdən öyrənmək, əldə etmək mümkündür. Basarkeçər rayonunun mikrotoponimlərinin toplanılıb qeydə alınması, onların elmi cəhətdən izah edilməsi bu adların unudulmasının qarşısını alır. Mikrotoponimlərin dəyişməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Türkdilli etnosların qədim dil materialları əsasında Basarkeçər rayonunda yaranmış mikrotoponimlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Toponimik sistemdə çox dəyişikliyə məruz qalmaq mikrotoponimlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların yaşadığı vaxtlar zamanla nəsilərin bir-birini əvəz etməsi ilə bəzən toponimik sistemdə dəyişiklik olurdu, yeni onomastik vahidlər yaranıb, formalaşırdı. Bunu əsasən mikrotoponimlərə aid etmək olar. Kənd ərazisində nəsilərin bir-birini əvəz etməsi mikrotoponimlərin bir çoxunun dəyişdirilməsində əsas amil kimi qeyd olunmalıdır. Belə ki, yurdun sahibi dəyişdikdə məhəllə fərqli adlandırılır. Mikrosistem vahidlərinin sıradan çıxması, ləğv olunması, unudulması digər səbəblərdən mümkündür.

Basarkeçər rayonunda çox sayda mikrotoponimlər mövcud olmuşdur. Mikrotoponimlər lokal və məhəlli səviyyəli toponimik vahidlərdir. Onlar həmişə geniş əhatə dairəli leksik tərkibi ilə diqqəti cəlb edir. Basarkeçər rayonunun ümumi toponimlərinin mükəmməl tədqiq edilməsi üçün bölgənin əhalisinin sözləri tələffüz etməsinə, dialekt leksikasına diqqət yetirilməlidir. Ərazinin mikrotoponimləri dilimizin lüğət tərkibinə aid müxtəlif söz qrupları (şəxs adları, bitki adları, heyvan adları, etnonimlər, obyektin coğrafi quruluşunu bildirən sözlər, rəng bildirən leksik vahidlər və s.) əsasında yaranmışdır. Basarkeçər rayonunun bütövlükdə ümumi toponimik mənzərəsinin araşdırılması zamanı makrotoponimlərlə heç bir mikrotoponim də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Ərazinin toponimik sistemində əksini tapan dialekt leksikası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Basarkeçər rayonunda toponimlərin hamısı qeydə alınmadığına görə təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, bu gün mikrotoponimlərin bəziləri yaddaşlardan silinmişdir.

Informatorlardan dialekt materialı əsasında yaranmış mikrotoponimlərin düzgün formada toplanmasında uğurlu, müsbət nəticənin əldə edilməsi işin necə qurulmasından asılıdır. Informatorla sorğu prosesini təhsilli, onomastika ilə bağlı məsələləri, problemləri düzgün müşahidə edə bilən tədqiqatçılar aparmalıdır. Toponimik vahidləri toplayarkən informatorların ərazini yaxşı tanıması, peşəsi, ixtisası nəzərə alınmalı və bu adamların fikri əsas götürülməlidir. Bəzən material əldə edərkən eyni bir toponim barəsində fərqli, müxtəlif variantlar verilir. Sorğu apararkən informatorun dəqiqlik üçün danışığın qeydə alınması, yaxud yazılı olaraq qeydlərin aparılması əsas şərtlərdəndir. Linqvistik təhlil zamanı dialekt sözlərinin düzgün izahı, açıqlanması Azərbaycan xalqının keçmişini, dilini, tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da faydalıdır. Basarkeçər rayonunda dialekt sözləri əsasında çoxlu toponimlər yaranmışdır. Onların bir qisminə diqqət yetirək.

Basarkeçər rayonunda sərənə dialekt sözü əsasında bir çox mikrotoponim formalaşmışdır: Böyük məzrələr sərənəsi, Dardərə sərənəsi, Gödək Vəlinin sərənəsi, Selaparan sərənəsi (Qaraiman kəndi), Alcəfər sərənəsi (Qursalı kəndi), Babış əkən sərənə, Qurban əkən sərənə (Canəhməd kəndi). *“Sərənə (Çəmbərək, İrəvan, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasar) - 1.sahə, əkin sahəsi, öriş (Çəmbərək); 2. əkin sahəsinin ayrı-ayrılıqda suvarılan hissələrdən hər biri (İrəvan, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasar)”* (1. s. 240).

Basarkeçər rayonunda mikrotoponimlərin tərkibində cala dialekt sözünə rast gəlinir. Cala (Bala məzrə kəndi) . *“Cala (Çəmbərək)-sulu, otlu yer, çay sahilində sulu göy çəmənlə yer mənasındadır”*. (1. s.48)

Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndində bulaq Şırnöyux bulağı hidronim “kiçik şələlə” mənasını ifadə edən şırna və oyuq sözünün, Kərkibaş kəndində Çimmizli göl hidronimi çimbiz dialekt sözü ilə göl sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Çəmbərək ərazisində “bellə dördkünc formada kəsilmiş otlu torpaq”, Ağbaba bölgəsində “çayırıq yerdən dördkünc formada kəsilmiş

torf” anlamında işlənmişdir. (1. s. 68) Çaxırlı kəndində yerləşən Püslü yurd mikrotoponimində dialektlərdə “dumanlı” mənasında işlənən püslü sözü işlənmişdir.

Qaraiman kəndində Rzanın dəmgəsi mikrotoponimi dialektlərdə “suvarılmayan yer”, “suvarılmayan yerdə əkilən” mənasını bildirən dəmyə sözünün dəmgə yerli tələffüz variantı əsasında yaranmışdır.

Basarkeçər rayonunun Çaxırlı kəndində Gərri taxdası mikrotoponiminin tərkibində gər (Meğridə gər “hündür və budaqları ətrafa yayılan ağac”) dialekt sözü işlənir. Mikrotoponimin tərkibində -li şəkilçisi yerli tələffüz variantı olaraq -ri formasında işlənmişdir.

Basarkeçər rayonunun Çaxırlı kəndində Komlar, Babacan kəndində Tək kom, Qaraiman kəndində Hacı Abdullauşağının komu, Böyük dəhnələr komu, Gödək Vəlinin komları, Sarılıq komu, Canəhməd kəndində Məmmədali kişinin komları, İsgəndər kişinin komları, Sərdarın komu, Dağ komunun yeri, Çaxırlı kəndində Yanıq komu, Subatan kəndində Tüstülünün komu yer adlarının tərkibində kom dialekt sözü iştirak edir. Yerli əhali “qoyun, quzu saxlanan üstü örtülü yerə, tövləyə” kom deyirdi.

Basarkeçər rayonunun İnəkdağı kəndində Pörnək biçən yer ərazi adının tərkibindəki pörnək sözü Qərbi Azərbaycanda “qoyunlarını çobana otardan şəxs” mənasını ifadə edir. Basarkeçər rayonunun Sarı Yaqub kəndində Daraman yoxuş adına rast gəlinir. Oronimin tərkibində işlənən daraman sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində “nəhəng” mənasında işlənir. Daraman yoxuşu “nəhəng” anlamında işlənən daraman sözü ilə “yolun dağa, təpəyə qalxan hissəsi” mənasında olan yoxuş sözünün birləşməsindən yaranmışdır.

Babacan kəndi Şaxlı dərəsinin adı “ağacdən, koldan ayrılan budaq, kol” mənasında işlənən şax sözünə -lı şəkilçisini əlavə etməklə yaranmışdır.

Basarkeçər rayonunun Sədənağac kəndi ərazisində yerləşən Arxac dərəsi mikrotoponiminin tərkibində arxac dialekt sözü iştirak edir. Bu söz “qoyun yatağı, mal yatağı, isti aylarda sürünün, naxırın çöldə olduğu yer” mənasındadır.

Kalafalar (Canəhməd kəndi), Seyidin kalafası (Subatan kəndi) mikrotoponimlərində “ev, tövlə tikmək üçün və ya başqa məqsədlə qazılmış yer” mənasında işlənən kalafa sözü iştirak edir.

Basarkeçər rayonunda toponimlərin tərkibində dialektlərdə işlənən bitki adlarına da rast gəlinir. Bitki adlarından yaranan toponimlər fitotoponimlər adlanır. Məlumdur ki, Basarkeçər rayonu zəngin bitki örtüyünə malikdir və bu ərazinin toponimik sistemində öz əksini tapmışdır. Əhali ərazinin florasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bəzi yerlər ərazidə çox olan, və ya müəyyən xüsusiyyəti ilə seçilən bitkinin adı ilə adlandırılıb. Ərazidə müxtəlif növ bitki adlarını əks etdirən toponimlərə rast gəlinir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. Cacıqlı dərəsi - Pəmbək kəndində dərə adıdır. Cacıq kərəvüzkimilər fəsiləsinə aid olan bitkidir. Gəvənli dərəsi Pəmbək kəndində mikrotoponimdir. Mikrotoponim gəvən bitən dərə mənasını ifadə edir. Gəvən quraqlıq yerlərdə bitən alçaqboylu, tikanlı yarpaqları olan bitkisidir. -liy şəkilçisi -lıq şəkilçisinin yerli tələffüz variantıdır.

Pəmbək kəndində Kirişliyin dərəsi kəriş yeməli bitki adı, Süddüyənlik əkin yeri çöldə bitən yabanı ot növü olan süddüyən əsasında yaranmışdır. Lilparlı bulağın biçənəyi Canəhməd kəndində biçənək adıdır. Lilpar sulu ərazilərdə bitən ot bitkisidir.

Basarkeçər rayonunun Sədənağac kəndində Pirənninin suyu hidronimi ətrafında pirən bitkisi (yerli camaatın adlandırdığı yabanı bitki) çox olduğuna görə bulağı adlandırılmışdır.

Sarı yer yaylağında Topallıq yer adı olmuşdur. Ərazinin adlandırılması çoxillik ot bitkisi olan total otu ilə bağlıdır. Yerli əhəlinin söylədiyinə görə, ərazi total bitkisi ilə zəngin olduğu üçün qışda orada bir neçə qoyun sürüsünü və mal naxırını saxlamaq mümkün olurdu.

Subatan kəndində yerləşən Qırma yurd adında qırma dialekt sözü işlənmişdir. Toponimin tərkibində Azərbaycan dilinin dialektlərində “kiçik palıd ağacı, palıd kolu, yaxud bir boyda kəsilmiş çəkil ağacları” mənasını ifadə edən qırma sözünə təsadüf olunur. Basarkeçər bölgəsində qırmalıx “xırda palıd ağacları olan yer” mənasını ifadə edir.

Pəmbək kəndində Lalalıq əkin yeri, Lalalıq dərəsi mikrotoponimi mövcud olmuşdur. Mikrotoponimin tərkibində lala lələ çiçək adının yerli tələffüz variantıdır. Sarı Yaqub kəndində Baldırğanlı çayı olmuşdur. Baldırğan çətirçiçəklilər fəsiləsinə aid bitkidir. Babacan kəndində Yaş

ardıc mikrotoponimi olmuşdur. Ardıc çox vaxt qayalıqlarda bitən həmişəyaşıl bitkidir.

Məlumdur ki, inək və sığır sözlərindən türk dillərində paralel istifadə edilir. Türkmən ədəbi dilində sığır sözü «inək», türk dilində «buğa, öküz, inək və s. iri buynuzlu mal-qara» mənasında işlənir. Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimlərin tərkibində həm inək sözünə, həm də sığır sözünə rast gəlinir. XIX əsrə aid mənbələrdə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında İnəkli, Yeni Bayazid qəzasında İnəkdamı kənd adına təsadüf olunur. Tədqiqatçılar inək sözünün oğuz, sığır sözü qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olduğunu qeyd edirlər. Sığırın tədricən dilimizdən çıxmaq üzrə olduğunu yazırlar. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında sığır sözü “maral” anlamını bildirmişdir. (2. s.158) Basarkeçər rayonunun Çaxırlı kəndində Sığırxana toponimi sığır zooniminə fars mənşəli xana şəkilçisini əlavə etməklə yaranmışdır. Basarkeçər rayonunun Kəsəmən kəndində Təkgözənin bulağı hidroniminin tərkibində “çəşmə, sucaq, bulaq yeri, təbii su mənbəyi” mənasında gözə dialekt (Çəmbərək, Dərələyəz, Məgri ərazisində) sözü işlənmişdir.

Basarkeçər rayonunun toponimiyasında relyef bildirən sözlərə rast gəlinir. geniş yer tutur. Mikrotoponimlərin tərkibində işlənən sözlərin bir qismi ədəbi dildə işlənir, bir qisminə dialektlərdə rast gəlinir. Müasir türk dillərinin materialına diqqət yetirdikdə məlum olur ki, relyef bildirən sözlərin bəziləri qohum türk dillərindən birində köhnəlsə də, digərində fəal şəkildə işləmə bilir. Qərbi Azərbaycanda qılıc sözü “aşırım, dağ aşırımı” mənasını ifadə edir. Pəmbək kəndində Ağ düzün qılıcı, Avdalın qılıcı, Qara arxacın, Uzun Məhəmmədin qılıcı mikrotoponimləri qeydə alınmışdır. Sədənağac kəndində Yalaxlı toponimində yalax dialekt sözünə təsadüf edilir. Qərbi Azərbaycanda yalax sözü “çuxur yer” mənasını bildirir.

Subatan kəndində Bədəl dombağı yurd yeri olmuşdur. Toponimin tərkibində Azərbaycan dilinin dialektlərində təpə mənasını ifadə edən dombağ sözünə təsadüf olunur. Pəmbək kəndində Məmmədhasən dombası yer adı qeydə alınmışdır. Toponimin tərkibində domba sözü Qərbi Azərbaycan dialektlərində “qabarıq, dik yer” mənasını ifadə edir. Böyük Məzrə kəndində Qarama (Qərbi Azərbaycanın ərazisində qarama “çay və bulaq ətrafındakı palçıqlı su, lıg” mənasını ifadə edir.) yer adında dialekt sözünə rast gəlinir. Naxçıvan dialektində qarama sözü “çirk” mənasını ifadə edir.

Çaxırlı kəndində Qırgüney, Bala Məzrə kəndində Qır (Məzrə düzənliyinin bir hissəsi) yer adında dialekt sözü işlənir. Basarkeçər ərazisində “otlaq, dəmyə” mənasında qır sözü işlənir. Qırgüney toponimi “otlaq, dəmyə” mənasında işlənən qır sözü və “gün düşən yer, gün tutan yer” mənasını ifadə edən güney leksik vahidi əsasında yaranmışdır. V.V.Radlov kır sözünün türk dillərində «qıraq», «hündür sahil» dağın qılıcı», «çöl, düzənlik» mənalarını ifadə etdiyini göstərir (3, s.732-733) XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Kırna yer adı qeydə alınmışdır. Taxtanın ayağı əkənəyi, Qamışlı əkənəyi (Qaraiman kəndi) yer adında Qərbi Azərbaycanda əkin yeri mənasını ifadə edən əkənək dialekt sözü işlənir. Basarkeçər rayonunun Sarı Yaqub kəndində Qaşın dalı yer adı “dağın, təpənin hündür yeri” mənasında işlənən qaş sözü və arxa mənasını bildirən dal leksik vahidi əsasında yaranmışdır.

Basarkeçər rayonunun toponimiyasında mikrotoponimlərin tərkibində *dərə* coğrafi termininə rast gəlmək mümkündür: Armudlu dərə (Babacan kəndi), At tutulan dərə (İnəkdağı kəndi), Ayı dərəsi (Babacan kəndi), Ayılı dərə (Qaraiman kəndi), Balaxanımın dərəsi (Pəmbək kəndi), Bayramqulu dərəsi (İnəkdağı kəndi), Bölgü dərəsi (Kəsəmən kəndi), Bulaqlı dərə (Pəmbək kəndində), Camış ölən dərə (Kəsəmən kəndi), Cin dərəsi (Pəmbək kəndi), Dar dərə (Nərimanlı kəndində bulaq), Dərağıl (Çaxırlı kəndi), Dərə (Basarkeçər rayonunda kənd), Dərə arpa (Kərkibaş kəndində dərə), Dərə yeri (Babacan kəndi), Dərə yeri (Babacan kəndi), Əmrahın dərəsi (Kərkibaş kəndi), Əvəlikli dərə (Pəmbək kəndi), Gadə ölən dərə (Pəmbək kəndi), Gen dərə (Babacan kəndi), Gilənin dərəsi (Babacan kəndi), Güllüdəre (Sədənağac kəndi), Hacıların dərəsi (Sədənağac kəndi), Xırman dərəsi (Pəmbək kəndi), Həmzənin dərəsi (Pəmbək kəndi), Dərəağıl (Subatan kəndi). Kül təpə, Həmzə təpəsi (Çaxırlı kəndində kəndi), Şiştəpə Kəsəmən kəndi, Tığ təpəsinin döşü (Canəhməd kəndi), Tığ təpəsi (Böyük Səngərli, Bala Səngərli tərəfində iki əkin sahəsi) mikrotoponimlərinin tərkibində təpə, Güllü düzü (Kərkibaş kəndi) mikrotoponiminin tərkibində düz, Sarı yal (Kərkibaş kəndi) mikrotoponimində yal relyef bildirən söz iştirak edir.

Basarkeçər rayonunun toponimiyasının böyük bir qismini təşkil edən türk mənşəli yer adları müxtəlif dövrlərin, əsrlərin məhsuludur. Bu toponimlərin gələcək nəsillərə çatdırılmaq üçün tədqiqata cəlb etmək çox vacibdir.

Summary

MICROTOPONYMS OF THE BASARKECHAR REGION OF WESTERN AZERBAIJAN

The study of toponyms of Turkic origin in the territory of Western Azerbaijan has both scientific and political importance. Studying the microtoponyms of the Basarkechar region prevents the forgetting of place names belonging to Azerbaijanis in the territory of Armenia. The collection of microtoponyms of the Basarkechar region and their scientific explanation prevents these names from being forgotten. There were many microtoponyms in the Basarkechar region. Dialect words are reflected in the toponymic system of the area. Some of the microtoponyms that existed in the Basarkechar region have been erased from memory today. Microtoponyms of the territory were formed in the Azerbaijani language based on various word groups (personal names, plant names, animal names, ethnonyms, words denoting the geographical structure of an object, words denoting color).

Keywords: toponym, microtoponym, Azerbaijan, Basarkechar, explanation, linguistic, word

Резюме

МИКРОТОПОНИМЫ БАСАРКЕЧАРСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Изучение топонимов тюркского происхождения на территории Западного Азербайджана имеет как научное, так и политическое значение. Изучение микротопонимов региона Басаркечар препятствует забвению наших исторических топонимов в Армении. Сбор микротопонимов Басаркечарского района и их научное объяснение не позволяют этим названиям быть забытыми. В районе Басаркечара существовало много микротопонимов. Диалектные слова нашли отражение в топонимической системе местности. Некоторые микротопонимы, существовавшие в районе Басаркечара, сегодня стерты из памяти. Микротопонимы территории формировались на основе различных групп слов, входящих в словарный состав нашего языка (личные имена, названия растений, названия животных, этнонимы, слова, обозначающие географическое строение объекта, лексические единицы, обозначающие цвет и т. д.).

Ключевые слова: топоним, микротопоним, Азербайджан, Басаркечар, объяснение, лингвистика, слово

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlova A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti, Ankara 2023, 314 səh
2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,II, ч.1, СПб, 1899, с.1052.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İRREDENTİK TERMİN YOXSA TARİXİ İRS? (LİŊVOKULTUROLOJİ BAXIŞ)

Zahir ƏSƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

E-mail: zahirasad1975@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8393-1414

Antroposentrik yönümlü koqnitiv dilçilik elmi dili insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin spesifik sahəsi kimi – insanın real dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə canlı sistem kimi özünü saxlamağa yönəlmiş əsas idrak fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirir. Digər tərəfdən, dili tarixən inkişaf edən bir hadisə, nisbi tarazlıq vəziyyətində olan dinamik sistem və eyniliklə dilin bir çox vahidlərinin tarixən sabit ola bilən obyekt kimi müəyyənləşdirmək olar. Dil ilə insanın qarşılıqlı əlaqəsi prosesində insan dil düşüncəsini ətrafda eşitdiyi və ya gördüyü coğrafi (geniş mənada) əlamətlərlə bağlı qurur. Bu kontekstdə hər bir söz-elementin dil sistemində funksionallaşması həmin söz-elementin ifadə etdiyi anlamın varlığından asılı ola bilər. Məhz bu səbəbdən dil sistemində tarixi, arxaik sözlər dil qütübünə qərq olur, onların əvəzinə yeni, beynəlmiləl söz və terminlər əmələ gəlir. Nəticə etibarilə, dilin sistem kimi formalaşması da məhz bu amilləri nəzərdə tutur.

Qeyd etdiyimiz prizmadan yanaşaraq, “Qərbi Azərbaycan” söz-termininin dil sistemi baxımından funksionallaşması, onun konsept sahəsi və ifadə etdiyi anlamın coğrafi landşaft mövcudluğu baxımından irredentik termin yoxsa tarixi irs olması məsələsini təhlil edək.

İrredentik termin nədir? İrredentizm hərəkəti 1878-ci ildə İtaliyada Menotti Qaribaldi tərəfindən yaradılır (“Italia irredenta”, yəni “azad edilməmiş İtaliya”). Bu sərhədyanı Avstriya-Macarıstan ərazilərinin İtaliya Krallığına ilhaq edilməsini müdafiə edən hərəkət idi. İrredenta hərəkəti bir çox tədqiqatçıların (C. Breyli, C. Uayt, A.İ. Solovyov və b.) fikrincə, milliyətçi hərəkətin bir qoludur. Bu kontekstdə “Böyük Ermənistan”, “Birləşmiş Benqaliya”, “Kataloniya”, “Birləşmiş İrlandiya”, “Böyük Turan”, “Böyük Roma” və s. anamlar “irredenta” elan edilir.

Qərbi Azərbaycan terminin Azərbaycanda ilk dəfə yaranması. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 5 fevral 1991-ci il tarixli sessiyasında Heydər Əliyev “Qərbi Azərbaycan” ifadəsindən istifadə etməsə də, təklif etmişdir ki, “...bir Dağlıq Qarabağ məsələsi yox, bütün 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistana verilmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın. Hansı dövrə, hansı sərhəd sahəsində, hansı torpaqlar verilib? Bu torpaqların hansı qərarlarla, kim tərəfindən verilməsi müəyyən olunsun” [1; 7-8].

1995-ci ildə görkəmli cərrah Mustafa bəy Topçubaşova həsr edilmiş tədbirdə Heydər Əliyev cəsarətlə söyləyir: “Mustafa bəy Topçubaşov XX əsrdə Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. O, İrəvan şəhərində, qədim Azərbaycan torpağında dünyaya göz açıb...” [2; 852].

1998-ci ildə isə “İslam sivilizasiyası Qafqazda” adlı Beynəlxalq simpoziumda Ulu Öndərin nitqində biz ilk dəfə “Qərbi Azərbaycan” ifadəsini eşidirik: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda islam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır” [bax: 2; 1890].

“Qərbi Azərbaycan”ı “irredento” elan edənlər. 2006-cı ildə Corc Burnutyan (George A. Bornoutian) “Erməni xalqının qısa tarixi” (“A concise history of the Armenian people”) kitabını Kaliforniyada nəşr edir və “Qərbi Azərbaycan” ifadəsini milliyətçi, irredentizm adlandırır [bax: 6; 213-218]. C. Burnutyanın sonrakı tədqiqatlarında da bu məsələ geniş işıqlandırılır.

2021-ci ildə Yerevan Dövlət Universitetinin professoru Ruben Qaliçyan “Qərbi Azərbaycanmı?” ingilis dilində nəşr etdiyi məqalədə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət nazirliyinin nəşri olan Qərbi Azərbaycana aid tarixi abidələr kataloqundan söz açaraq, bu termini

irredenta hesab edir və erməni diasporasının, Ermənistan dövlətinin və eləcə də beynəlxalq təşkilatların ayağa qalxması tələbini irəli sürür [bax: 7; 213-218].

2022-ci ildə “Amerika Erməni Milli Komitəsi”nin Təşkilati proqram direktoru Aleks Qalitski Azərbaycanın Qərbi Azərbaycanla bağlı iddialarını Azərbaycanın Ermənistanın suveren ərazisinə müdaxiləsi kimi xarakterizə edərək, Azərbaycanın bu addımını Rusiyanın Ukraynaya təcavüzünə bənzədir [bax: 8; 213-218].

2023-cü ildə Avropa Parlament Assambleyasında “Miqrasiya, Qaçqınlar və Köçkünlər üzrə Komitə”nin üzvü, çıxışlarında əslində irredento hesab edilən “Böyük İrlandiya” fikirləri ilə yadda qalan, solçu irlandiyalı Pol Qavan “Qərbi Azərbaycan” anlamına qarşı çıxaraq, qeyd edir ki, “nifrət nitqindən istifadə etməyə çalışan və hətta Ermənistanın ərazi bütövlüyünü inkar edən tərəflə danışıqlar aparmaq çətinidir” [bax: 9; 1].

“Qərbi Azərbaycan” anlamının “irredento” elan edilməsinin nəticələri. Uzun sürən diskussiyalardan sonra “Wikipediya”nın rəhbərliyi iki dəfə bu ifadəni öz səhifəsindən silmişdir. Birinci dəfə məqalə 12 aprel 2012-ci ildə Vikipediya tərəfindən ləğv edilir [bax: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия:К_удалению/2_марта_2012#Западный_Азербайджан_\(регион\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия:К_удалению/2_марта_2012#Западный_Азербайджан_(регион))].

İkinci dəfə silinməsində, baxmayaraq ki, digər tərəfdaşlarla birlikdə, bizim tərəfimizdən də təklif edilmişdir ki, bu anlamı ingilis “Wikipediya”sında olduğu kimi “Qərbi Azərbaycan (siyasi konsepsiya)” adı altında saxlanılması mümkündür və “Wikipediya”da olan məlumat heç bir siyasi və ya milliyətçi xarakter daşımır, yalnız tarixi irs haqqında məlumat verir. Bunlara baxmayaraq, nəticə etibarilə “Qərbi Azərbaycan” adlı məqalə ikinci dəfə də 05 yanvar 2017-ci ildə “Wikipediya”dan silinir. Taron Saharyan adlı şəxs bu məqalənin “Ermənistana qarşı siyasi təbliğat, Ermənistan ərazisinin Azərbaycan elan edilməsi, nifrətin qızışdırılması və dezinformasiyanın yayılması” kimi qiymətləndirərək, “C1 təhlükəsizlik kateqoriyası” iddiası ilə silinməsinə nail olur [bax: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия:К_удалению/5_января_2017_#Западный_Азербайджан_\(Армения\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия:К_удалению/5_января_2017_#Западный_Азербайджан_(Армения))]. Hazırkı durum isə belədir: “Google” axtarış sistemində rus və ingilis dillərində “Qərbi Azərbaycan” anlamı axtarılda çıxmır, amma xüsusi axtarış nəticəsində “Silinməyə təklif edilmiş məqalə” qeydi ilə əks olunur və irredentik konsept kimi qəbul edilir. Azərbaycan dilində isə fərqli məqalə çıxır (xüsusi axtarışın nəticəsində məqalənin “Wikipediya. Azad ensiklopediya” bazasında məlumatların köhnə olması və redaktəyə ehtiyacı ilə əks olunur).

Bundan başqa, bu gün ermənilər nail olublar ki, “Wikipediya” portalında rus dilində “Azərbaycanda tarixin saxtalaşdırılması” adlı geniş məqalə yer almışdır [bax: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фальсификация_истории_в_Азербайджане]. **“Qərbi Azərbaycan” anlamına tarixi irs kimi yanaşanlar.** Hələ 1924-cü ildə F. Makler fransız dilində nəşr etdiyi “Erməni milləti. Onun itirdikləri. Onun bədbəxtlikləri” kitabında (s. 18-19) yazırdı: “Erməni xalqının adı ilk dəfə eramızdan əvvəl 515-ci ildə çəkilmişdir. Daranın daş stellarındakı yazılarda. Burada Ermənistandan Əhəmənilər imperiyasının satraplıqlarından biri kimi danışılır... Aydınır ki, Ermənistan, yəni tarixi zamanlardan bu adı daşıyan coğrafi bölgə erməni adlanan xalqın daimi yaşayış yeri olmayıb ... ölkədə, şübhəsiz ki, yad tayfa olmasa da, yad dilli xalq yaşayırdı”.

Təsadüfi deyil ki, A.A. Yesayan 1965-ci ildə “Erməni məsələsi və beynəlxalq diplomatiya” adlı erməni dilində yazdığı kitabda (s. 24) deyir: “Beynəlxalq siyasətdə 1917-ci ilə qədər “Ermənistan” deyərkən “Türk Ermənistanı” nəzərdə tutulurdu”. Yalnız sonralar “Ermənistan” coğrafi dəyişikliyi yaşadı və onun milli və dövlət mahiyyəti indiki vətənimiz, çiçəklənən və inkişaf edən Sovet Ermənistanı ilə eyniləşdirildi”.

2019-cu ildə Lourens Broyers “Ermənistan və Azərbaycan: rəqabət anatomiyası” (“Armenia and Azerbaijan: anatomy of a rivalry”) kitabını nəşr edir. Burada tədqiqatçı sətiraltı olaraq bu terminin ifadə etdiyi anlamı işğalçı mövqeyindən yox, tarixi mövqedən milli irs kimi təqdim edir, Onun fikrincə, konsepsiya ilk növbədə Ermənistanın indiki ərazisinin son orta əsrlərdən 1826-1828-ci illər Rusiya – İran müharibəsindən sonra imzalanmış, Türkmənçay müqaviləsində (1828) müxtəlif türk tayfalarının, imperiyalarının və xanlıqlarının hakimiyyəti altında olması iddiasına əsaslanır. Konsepsiyanın Azərbaycan hökumətindən rəsmi təsdiq almasını qeyd edir.

“Qərbi Azərbaycan” termininə lingvokulturoloji və koqnitoloji yanaşma. Aydındır ki, hər bir söz və ya söz birləşməsinin “mədəniyyət konseptləri”nə çevrilməsi üçün müəyyən tarixi-mədəni, ictimai-sosial və hətta siyasi hadisələrin “ələyindən” keçməsi lazımdır. Y.S. Stepanov qeyd edir ki, “mədəni konseptlər sahəsində “konstantalar” (yəni “sabitlər” – Z.Ə.) xüsusi yer tutur. “Konstantalar daimi və ya ən azı çox uzun müddət mövcud olan konseptlərdir” [3; 76]. Bu sabitlərə, xüsusən də insan şüurunun aprior əsasını təşkil edən “unikallıq”, “çoxluq”, “say” kimi təcrübədən əvvəlki konseptlər daxildir. Bununla başqa, daha maraqlısı fərqli tipli konseptlərdir – xalqın mədəni təcrübəsi və tarixi ilə əlaqəli olanlar (xalqın yaddaşını ehtiva edən), bu təcrübədən formalaşan və bu təcrübənin məzmununu, bu tarixi dövrün kontentini lingvistik və koqnitiv aspektdə canlandırır. Bu cür dil konstantalarına Y.S. Stepanov “sülh” və “hərb”, “doğma” və “yad” kimi konseptlərlə yanaşı, “çöl / степь”, “Kiyev Rusu”, “Qırmızı meydan” kimi konseptləri də aid edir [3; 77-78]. Beləliklə, dil sabitləri – lingvistik işarələrin arxasında dayanan koqnisiya (düşüncə) obrazlarıdır ki, onlar da xalqın yaddaşını tarixi-coğrafi, ictimai-mədəni, sosial-psixoloji məkanda qoruyan dil işarələrinin təcəssümüdür. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil sabiti bir konseptdir, onun məzmununda hər bir xalqın dünya mənzərəsinin sabit, dəyişməz bir parçası var.

Məsələyə mədəniyyətdə “gizli” milli çarqların araşdırılması məqsədilə L.A. Şeyman və N.A. Varçin təklif etdiyi və bu gün Azərbaycanda yalnız bizim tərəfimizdən qədim əlyazmalarının tədqiqinə tətbiq edilən “etnoeydem” nəzəriyyəsi çərçivəsindən yanaşaq. Etnoeydem – dedikdə “müxtəlif etnik birliklərə məxsus dünyanın milli dil mənzərələrinin obraz və adət-ənənələrinin dil materialında əks edilməsi” [4; 44] başa düşülür. Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik elmində bu terminin adından istifadə edilməssə də, bir çox tanınmış dilçilər (O.M. Smirnova, S.Q.Ter-Minasova, S.İ. Titova və b.) mətnlərin tədqiqində “qaranlıq yerlərin” izah olunmasında lakun nəzəriyyəsi adı altında hər zaman öz tədqiqatlarını aparmışlar.

Bu nəzəriyyə daxilində hər bir konsept dil müstəvisində müxtəlif ifadə dairəsini ehtiva edir. Bu zaman tarixin və mədəniyyətin inikası nəinki maddi abidələrdə, həm də dildə ehtiva oluna bilər. Məsələn, adi mozaika və ya naxış, adi adət-ənənə (müq. et: qədim rus yazılarında “bulaq / su başından” “qız qaçırma” söz birləşməsinə; “Dədə Qorqud”da olduğu kimi, bahadur Suxan haqda rus dastanında “palıd / Perun ağacının kökündən qoparılması”; kalım-gəlin haqqının rus tarixi hüquqi sənədlərində yer almasını və s.) bəzən bir xalqın bütöv bir mədəniyyətini tam ifadə etmiş ola bilər.

Bu baxımdan lingvistik tədqiqatlar aləti kimi etnoeydem nəzəriyyəsini “Qərbi Azərbaycan” söz birləşməsinə tətbiq etsək, həmin ifadənin nə dərəcədə xalqın tarixini bir konsept daxilində ehtiva etdiyini görmüş olarıq. Başqa cür desək, hər bir xalqın tarixini özündə həkk edən elə söz və ya söz birləşmələri var ki, onlar bütöv bir epoxanı, bütöv bir əsri ifadə edə bilirlər. Bu cür sözlər dil daşıyıcılarının uzual, adi təcrübəsinə zidd olan tarixi realilərin, proseslərin, durumların, adət-ənənələrin xüsusiyyətlərini xarakterizə edirlər. Bu baxımdan etnomədəniyyətin tarixən formalaşan fenomeni hesab oluna biləcək “Qərbi Azərbaycan” söz birləşməsinin başa düşülməsi apperseptiv baş verir, yəni genetik təsəvvürlərə və tarixi təcrübəyə əsaslanan qavrayış nəticəsində baş verir.

Bu prizmadan yanaşsaq, “Qərbi Azərbaycan” söz birləşməsinə asanlıqla xalqın təcrübəsi, mədəniyyəti və tarixini özündə ehtiva edən mədəniyyət konsepti kimi və ya Y.S. Stepanovun təbircə desək, dil sabiti, dil konstantası və ya geniş mənada tarixi-mədəniyyət konstantası kimi xarakterizə edilə bilər. Bu fikirlərə məşhur tarixçi və politoloq Lourens Broyersin fikirlərini əlavə etsək, qeyd etdiyimiz konseptin nə dərəcədə Azərbaycan xalqının dil düşüncəsinə aid olan irredentik termin yox, əksinə “mədəniyyət konstantası” olmasının şahidi olarıq. Müq. et: “Keçmişin əks-sədələri qorunub saxlanılan və qorunmayan yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət abidələrindən, müxtəlif sənətkarlıq incilərindən, qədim Çuxur bağından, Ermənistanın indiki paytaxtı İrəvandan gəlir. ... Müasir Ermənistan torpaqları altında olan “Azərbaycan palimpsestinin” tarixi coğrafiyası bu gün də mövcud olmaqda davam edir [5; 117].”

“Qərbi Azərbaycan” sözünün irredentik termin olmaması və bu sözün heç bir milliyətçi və irqçi xarakter daşıymamasına gəldikdə isə, qısa bir tarixi xatırlatma vermək yerinə düşər. Bu söz birləşməsinin müəllifi, dahi Heydər Əliyev “Böyük Britaniya Krallığı Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu”nda (23.02.1994) çıxışı edərkən, indiki Ermənistan ərazisinin tarixən Azərbaycan

torpaqlarına aid olmasını və bu torpaqların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə verilməsini vurğulayaraq, söyləmişdir: "... tarixə müraciət etməli olsaq, onda görərik ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır. Amma indi mən onu deyirəm ki, biz Ermənistan ərazisinə, mövcud sərhədlərə göz dikməmişik, onların iddiasında deyilik" [2; 211].

Nəticə. Beləliklə, mədəni konstantanın semantik tərkibinə onun tarixi reallığı ilə bağlı olan linqvistik işarənin bütün pragmatik məlumatı daxildir. Bu baxımdan "Qərbi Azərbaycan" mədəni konstantasının əsas kontent elementi onun mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı xalqın idrak yaddaşındadır, yəni Azərbaycan dili daşıyıcılarının maddi-mənəvi dəyərlər sistemini xarakterizə edən dil işarəsinin koqnitiv xüsusiyyətləridir. Deməli, sadə "Qərbi Azərbaycan" ifadəsinin mədəni konstantaya çevrilməsinin əsasını sonradan qiymətləndirmə obyektinə çevrilən tarixi irs fenomeni təşkil edir.

Obrazlı desək, dil daim inkişaf edən bir sistemdir və, fikrimizcə, dil öz inkişafının indiki mərhələsində fırtınada olan gəmi kimi, bəzi psevdotədqiqatçıların irredentik kimi müəyyən etdiyi sözlərə doğru meyl edə bilməz, çünki istənilən halda xalqın həqiqi yaddaşı, onun tarixi, mədəniyyəti və həyat tərzini tarixən dil arxetiplərində, konsept və sabitlərində əslər boyunca qorunub saxlanılır və nəsilədən nəsilə ötürülür. Məhz elə bu səbəbdən də xalq dilində, bütün yeniliklər okeanında yalnız xalqın mədəniyyəti və tarixi ilə üzvi cəhətdən əsaslandırılmış və sıx bağlı olan möhkəm sabitlər triadasını (Dil, Tarix və Mədəniyyət üçlüyünü) ehtiva edən Söz – Qərbi Azərbaycan – daim üfüqə doğru irəli gedəcəkdir!.

Summary

WESTERN AZERBAIJAN: IRREDENTIAL TERM OR HISTORICAL HERITAGE? (LINGUOCULTURAL PERSPECTIVE)

Recently, some pseudo-researchers in historical science have interpreted the concept of "Western Azerbaijan" as an irredentist term, linking it to the Italian nationalist movement "Irredenta". From the perspective of the theory of cultural constants and ethno-ideems, the author refutes this neo-Armenian interpretation as unfounded. Citing the historical speeches of Heydar Aliyev – which never contained nationalist rhetoric – and the research of contemporary historians and political scientists, the term is defined as a discrete, historically shaped mental construct and a constant of the people's cognitive code.

Keywords: *Western Azerbaijan, irredentist term, national heritage, theory of ethno-ideems, concept, cultural constants, language constants.*

Резюме

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ИРРЕДЕНТНЫЙ ТЕРМИН ИЛИ ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ? (ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ВЗГЛЯД)

В последнее время некоторые псевдоисследователи в исторической науке трактуют понятие «Западный Азербайджан» как ирредентистский термин, связывая его с итальянским националистическим движением «Ирредента». С точки зрения теории культурных констант и этноидеом автор опровергает эту неоармянскую трактовку как несостоятельную. Ссылаясь на исторические речи Гейдара Алиева, никогда не содержавшие националистической риторики, и исследования современных историков и политологов, термин определяется как дискретный, исторически сложившийся ментальный конструкт и константа когнитивного кода народа.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, ирредентистский термин, национальное наследие, этноидеологическая теория, концепция, культурные константы, языковые константы.*

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Şəxsi mövqe. – Mətn: [Elektron resurs]: – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1994. – 15 s.
2. Heydər Əliyev. Çıxışları (1993-2003). Elektron sənədlər toplusu // Mətn: [Elektron resurs]: <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>. (Müraciət tarixi: 11.04.2025).
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
4. Шейман Л.А., Варич Н.М. О «национальных картинах мира» и об их значении для курса русской литературы в нерусских школах // Вопросы преподавания русского языка и литературы в киргизской школе. – Фрунзе, 1976. – Вып. 6. – С. 41-59.
5. Broers L. Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry. – Edinburgh University Press, 2019. – 352 p.
6. Bornoutian George A. A Concise History of the Armenian People. – 5 editions. – Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2006. – 517 p.
7. Galichian Rouben. Western Azerbaijan? // Mətn: [Elektron resurs]: – 2021. – URL: https://www.academia.edu/50090870/WESTERN_AZERBAIJAN. (Müraciət tarixi: 03.04.2025).
8. Gavan Paul. Ensuring free and safe access through the Lachin Corridor // Mətn: [Elektron resurs]: – Bureau decision, Reference 4744 of 19 June 2023. – Pp. 1-18. – URL: <https://web.archive.org/web/20240318071444/https://pace.coe.int/pdf/551cb5fac5d1cae7ab2a869060d3c0b59bc4adb056a35fe0d0e670f62cd78694/doc.%2015796.pdf>. (Müraciət tarixi: 08.04.2025).
9. Galitsky Alex. Azerbaijan's Aggression Has Forced Armenia into Russia's Arms // Foreign Policy. – 04.10.2022 / Mətn: [Elektron resurs]: – URL: <https://foreignpolicy.com/2022/10/04/azerbaijan-aggression-armenia-russia-nagorno-karabakh/>. (Müraciət tarixi: 05.04.2025).

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ TERMINLƏRİ

Ziyafət QASIMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan dili kafedrası

E-mail: gasimovaziyafat@gmail.com,

ORCID ID: 000-0002-6579-5110

GİRİŞ

Leksikologiya yunanca lexis (leksik-söz) və logos (loqos-elm) sözlərinin birləşməsindən yaranan və dilin lüğət tərkibini öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir. Dilin lüğət tərkibində bəzi sözlər az, bəziləri isə çox işlənir. Ona görə də bu sözlər aktiv və passiv sözlər kimi iki yerə ayrılır. Beləliklə, aktiv sözlərin əsas lüğət tərkibinə daxil olduğunu deyə bilərik və qohumluq terminlərinin də əsas lüğət tərkibinə daxil olduğunu görürük.

Qohumluq, türk mədəniyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, insanın ən yaxın mühiti olan ailə və qohumluq əlaqələri ilə ortaya çıxan, fərdin mənsub olduğu millətin dünyagörüşünü əks etdirən, ailə və qohumlara verilən önəmə görə formalaşan əsas lüğətdəki termin qrupudur. Qərb ədəbiyyatında *kinship* adlandırılan bu termin qrupu mədəniyyətlə sıx əlaqəyə malikdir [5;187]

Özünə xas xüsusiyyətlərə malik qohumluq sistemləri üçün antropoloqlar qohumluq sistemlərinin altı əsas kateqoriyasını təyin etmişlər: Eskimos, Havay, İrokez, Omaha,, *Krou* və Sudan sistemləri. Cəmiyyətlərin istehsal üsulları ilə qohumluq sistemləri arasında əlaqə qurmaq mümkün olmadığı kimi, bu cəmiyyətlərin texnoloji inkişafı ilə qohumluq sistemləri arasında da əlaqə qurmaq olmaz. Məsələn, ingilislərin qohumluq terminologiyası Eskimos qohumluq sisteminə

daxil olduğu halda, türklərin qohumluq terminologiyası Sudan qohumluq kateqoriyasına aiddir[7;157].

Qohumluq münasibətləri və qohumluq terminləri mövzusu alimlər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirilmişdir. Bu mövzuda xarici araşdırmalarda Rut Buş, Ladislav Holı, Hussain Xan, T.N. Nadan kimi tədqiqatçılarla yanaşı, Türk dünyası araşdırmalarında M. Ərdəm, İ. İsmayilov, Q. Cəfərov, H. Turar kimi tədqiqatçıların adları da yer alır.

Azərbaycan dilində qohumluq terminləri mövzusu tədqiq olunsa da Azərbaycan şivələrində qohumluq terminləri ayrıca bir tədqiqat olaraq araşdırılmamışdır. Sadəcə qohumluq terminləri mövzusu ilə bağlı tədqiqatlarda rast gəlmək mümkündür. Buna Z.Qasımovanın YOM jurnalında nəşr olunan “Azerbaycan Türkçesinde Akrabalık Terimleri” məqaləsində verdiyi Azərbaycan şivələrində qohumluq terminlərinin qısa lüğətini nümunə göstərmək olar [6;77-82].

Qohumluq terminlərinin semantik sistemi

Qohumluq terminləri fərdin ən yaxın mühiti, ailə və qohumluq münasibətləri nəticəsində yaranan terminlərdir. Ailənin inkişaf tarixi və nikah münasibətlərinin qurulması prosesi ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif xalqların qohumluq terminləri etnik mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Qohumluq terminləri sisteminin formalaşması məsələsi daha çox əsas nuklear və geniş ailə tipləri ilə bağlıdır. Mənbəsini Rut C. Buşun 1990-cı ildə nəşr olunan “Family Systems, Comparative Study of the Family” (Ailə Sistemləri, Ailənin Müqayisəli Durumu) (Peter Lang New York, Bern.Frankfurt am Main. Paris) adlı araşdırmasından götürən Melek Erdem, “Türkmen Türkçesinde Akrabalık Terimleri Üzerine (Türkmən Türkçesinde Qohumluq Terimleri ilə bağlı)” adlı araşdırmasında dünyada əsasən nuklear və geniş olaraq iki növ ailə tipindən bəhs etmişdir[5;189]

Azərbaycan dilində qohumluq terminlərinin semantik sistemi məsələsinə toxunan tədqiqatçılardan biri də Qüdrət Cəfərovdur. Cəfərov 1984-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin leksik semantik sistemi” adlı əsərində Azərbaycan dilindəki qohumluq terminlərinin semantik sisteminə diqqət yetirmiş və onları dörd qrupa ayırmışdır: 1. *Bioloji-sosioloji* qohumluq terminləri; 2. *Sosioloji* qohumluq terminləri. 3. *Qohumluq* (əlaqəsi) bildirən sözlər. 4. *Qohumluğa* yaxın münasibətlər *bildirən* terminlər [4;35].

1. *Bioloji-sosioloji* qohumluq terminlərinin iki növü vardır: a. Qan bağı ilə yaranan qohumluq terminləri. b. Nikah yolu ilə formalaşan qohumluq terminləri. Bunlar müxtəlif mikrosistemləri əmələ gətirir. Mikrosistemlərdən birinə aid olan termin müvafiq mikrosistemlər daxilində digər terminlərlə semantik əlaqəyə girə bilər.

a. Qan bağı ilə yaranan qohumluq terminləri. Qan qohumluğu bir şaquli və iki yan xətt üzrə qohumluq əlaqələrini göstərir. Qanla qohumluğu ilə bağlı terminlər arasında semantik əlaqələr özünü iki formada göstərir: eyni kiçik mikrosistemlərə aid sözlər və müxtəlif mikrosistemlərə aid sözlər.

Qan qohumluğunun şaquli xətt terminlərində yüksələn istiqamətində semantik başlanğıc ata/ana (sonra ata/nənə, ulu baba/ulu nənə), alçalan istiqamətdə oğul/qız (sonra, nəvə, nəticə, kötücə, yadıca, ötücə, yeddiarxadənən) terminləri gəlir. Birinci yan xətdə qardaş, bacı (qardaşoğlu/qardaşqızı, qardaşnəvəsi, bacıoğlu/bacıqızı, bacınəvəsi), ikinci yan xətdə, əmi, bibi, dayı, xala (daha sonra əmioğlu,/əmiqızı, əminəvəsi, əmizadə, bibioğlu/bibiqızı, bibinəvəsi, dayıoğlu/dayıqızı, dayınəvəsi, dayızadə, xalaoğlu/xalaqızı, xalanəvəsi) terminləri müəyyən söz əmələ gətirən sıraların semantik başlanğıclarıdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində qan bağı ilə yaranan qohumluq terminlərini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

Ana

Aba II (Ağbaba, Dərəlyəz)- 1. ana; 2. nənə [2].

Əbə II (Böyük Qarakilsə, Dərəlyəz) – ana [2].

Ənkə (Meğri) - valideyn, ata-ana [2].

Əngə (Meğri) - bax: ənkə [2].

Ava IV (Dərəlyəz) – ana- *Bacım avamın atəyindən tutuf çəkirdi* [3].

Ata

Aba//ava III (Ağbaba) - ata - *Abamı dünən yola saldıx, dağa getdi* [3].

Ava III (Çəmbərək) – ata- *Həm avamın yolunu gözdüyür*. [3].

Ağa (Dərələyəz) - ata, dədə - *Hər şeyi ağama deyəmməzdix'*. [3].

Akqa I (Ağbaba) - ataya, qardaşa edilən müraciət forması – *Atasını görüf, akqa, biz burdayıx deyif ağladı* [3].

Dadaş III (Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar) – ata- *Dadşımın qabağın nandilləmməzdim* (Zəngibasar).[3].

Ağa (Dərələyəz) - ata, dədə [2].

Dədə I (Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino, Kəvər, Vedi) – ata [2].

Əmi (Çəmbərək) – ata [2].

Ənkə (Meğri) - valideyn, ata-ana [2].

Əngə (Meğri) - bax: ənkə [2].

Qağa I (Çəmbərək) – ata [2].

Lələ (Çəmbərək, Kalinino) - 1.ata; 2.baba [2].

Nənə

Ağainnə (Zəngibasar) - nənə- *Əmim ağainnəmin yanında böyümüşdü* [3].

Aba II (Dərələyəz) //- 1. ana; 2. Nənə [3].

Çiçə I (Qəmərli, Zəngibasar) - nənə [2].

Əbə I (Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Quqark) - nənə [2].

Qoja (Çəmbərək) - nənə, atanın və ya ananın anası [2].

Baba

Ağa (Dərələyəz) - ata, dədə [2].

Dədə II (Çəmbərək, Kalinino) – baba [2].

Lələ (Çəmbərək, Kalinino) - 1.ata; 2.baba [2].

Övlad (oğul/qız/nəvə/nəticə/ kötüçə)

Baldırbaşı (Çəmbərək) – övlad [2].

Cırvağa (Çəmbərək) - uşaq [2].

Cırvağalı (Çəmbərək) – uşaq [2].

Gədə I (Ağbaba, Çəmbərək, Vedi) - uşaq, oğlan [2].

Güzdəx' II (Qarakilsə) - qoca kişidən törəyən uşaq [2].

Madar II (Çəmbərək) – uşaq [2].

Yadıca (Çəmbərək) - kötüçədən sonra gələn nəsil [2].

Süpürgə (Vedi, Zəngibasar) kötüçədən sonrakı övlad [2].

Bacı/qardaş

Aba I (Çəmbərək)-böyük bacı [2].

Abay - (Çəmbərək) – bacı [2].

Akqa I (Ağbaba) - ataya, qardaşa edilən müraciət forması [2].

Aqa (Çəmbərək) – qardaş [2].

Dadaş I (Dərələyəz, İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - qardaş, böyük qardaş [2].

Qağa II (Çəmbərək) – qardaş [2].

Gəc (Meğri)—qardaş— erkek kardeş— *Gəcim mənə kitab alıb* [1].

Bibi

Bivi (Çəmbərək) - atanın bacısı- *Bivimgil kəndə təzəcə gəlmişdilər* [3].

Büvü I (Çəmbərək) - atanın bacısı – *Büvümün hər gəlişi söz-söbət olurdu*. [3].

Biiyii I (Çəmbərək) - atanın bacısı [2].

Mama (Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Dərələyəz, Qarakilsə, Quqark) - bibi [2].

b. Nikah yolu ilə formalaşan qohumluq terminləri.

Nikah yolu ilə əmələ gələn qohumluq terminləri: Azərbaycan dilində nikahla yaranan qohumluq terminləri bunlardır: ər, arvad, qayınata, qayınana, qayın, qayın oğlu, qayın qızı, baldız, baldız oğlu, baldız qızı, kurəkən, gəlin, qardaş arvadı, yeznə, əmidostu, dayıdostu, elti, quda, günü.

Qərbi Azərbaycan şivələrində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ər/arvad

Baş yoldaşı (Çəmbərək) - həyat yoldaşı; ər və ya arvad [2].

Sahib (Qarakilsə) - ər [2].

Qayın/kürəkən/yeznə

Ağamirzə (Zəngibasər) - böyük qayın [2].

Giyəv (Qarakilsə) - kürəkən [2].

Göy I (Çəmbərək, Kalinino) - kürəkən [2].

Kəv (Dərələyəz) - kürəkən [2].

Yeznə (Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Kalinino, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasər) kürəkən [2].

Qardaşarvadı, yeznə, əmidostu, dayıdostu, elti, quda, günü

Ağabəy (Basarkəcəv) - böyük qardaşın arvadına müraciətlə deyilən söz. [2].

Biiyii II (Kalinino) - əmi və ya dayı arvadı [2].

Cancanı (Zəngibə, ar) - böyük əmi arvadı [2].

Çiçə II (Zəngibasər) - əmiarvadı, dayıarvadı [2].

Dayıcanı (Vədi) - dayı arvadı [2].

Daydostu (Vədi) - bax: dayıcanı [2].

Elti I (Çəmbərək, Kalinino, Qəmərli, Zəngibasər) - qardaş arvadı [2].

Elti II (Çəmbərək) - qayın arvadı [2].

Yengə I (Basarkəcəv, Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Qəmərli, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasər) qardaşarvadı [2].

Yengə III (İrəvan) – dayıarvadı [2].

Xınamı (Vədi, Zəngibasər) – quda [2].

Quda (Çəmbərək) - ailə qurmuş oğlanla qızın atalarının qohumluğu [2].

Günü (Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino) - kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad [2].

2. Sosioloji qohumluq terminləri:

Azərbaycan dilində sosioloji qohumluq terminləri istisnasız olaraq *bioloji-sosioloji* qan bağları vasitəsi ilə formalaşan qohumluq terminlərindən yaranır.

Ögey qohumları bildirənlər: Bunlar müəyyən qan bağları ilə əmələ gələn terminlərin qarşısına ögey sözü və ya “-lıq” şəkilçisi əlavə edilməklə yaranır. Məsələn: ögey nənə, ögey baba, atalıq və s. Qərbi Azərbaycan şivələrində Xort (Zəngibasər) – ögey [2]. işlənir.

3. Qohumluq (qohumluq əlaqəsi) bildirən terminlər: Bunlar qan qohumluğu və nikah yolu ilə qohumluq termini olan qohumluq sözü ilə eyni söz əmələ gəlmə modelinə malik olan sözlərlə düzəlir, qohum-deyil, qohumluq əlaqəsini ifadə edir. Məsələn: Nəvələrimə nənəlik, gəlinlərimə qaynanalıq elədim. Qərbi Azərbaycan şivələrində qohumdar (İrəvan) – qohumcanlı [2]. adamcıl (Çəmbərək) - qohumcanlı, dostcanlı [2].

4. Qohumluğa yaxın münasibətlər *bildirən* terminlər: Azərbaycan dilində qohumluq terminlərinə mənaca yaxın olan bəzi söz və ifadələr vardır. Bu cür sözlər iki əsas kateqoriyaya aiddir:

a) qohumluğa qədər sosial vəziyyəti bildirənlər (subay”, yetkin qız, deyikli “sözlü”, adaxlı “nişanlı”, evli);

Yengə II (Çəmbərək, İrəvan, Üçkilsə, Vədi, Zəngibasər)-toy vaxtı gəlinin yanında gedən qadın [2].

Tüncü (Meğri) - ərə getmə vaxtı çatmış qız [2].

Şilə II (İrəvan, Vədi) qız toyu [2].

Tutalğa II (Meğri) – nişanlı [2].

Qartmış (Çəmbərək) - ərə getməmiş [2].

Qardaşdış I (Basarkəcəv, Çəmbərək, Dərələyəz)-toyu olan oğlanın yanında duran şəxs, sağdış [2].

Əzab (Vədi, Zəngibasər) – subay [2].

Bava öyü (Basarkəcəv, Çəmbərək) - toy məclisində oğlanın sağdışı; evlənmək üçün qaçırılan qızın aparıldığı ev, ailə [2].

Bajılıx I (Çəmbərək) - gəlinin sağdışı və ya soldışı- *Qız bajılığının əlinə tutub toyçuların yanna apardı* [3].

b) qohumlarının ölümü ilə bağlı sosioloji vəziyyəti bildirənlər (yetim, dul, anasız):

Yedmə: Yedimə qalınax (Meğri) dul qalmaq [2].

Döydüniölməz I (İrəvan) - atasız uşaq [2].

Sağır (Çəmbərək, Dərələyəz) – yetim [2].

Başyeyici (Meğri) - kiçik yaşında ata-anasını itirmiş uşaq [3].

Yuxarıdakılar əlavə olaraq Qərbi Azərbaycan şivələrində ailə, qohum, nəsil termini qarşılayan müxtəlif sözlər də mövcudluğunu demək olar.

Ailə/ qohum/nəsil

Kükün (Çəmbərək) - külfət [2].

Külfət (Çəmbərək, Dərələyəz) - ailə üzvləri [2].

Dadaş II (Zəngibasar) - hörmətli yaxın qohum [2].

Əvlat (Dərələyəz) – qohum [2].

Həmküf (Çəmbərək) – qohum [2].

Qolqay (Qarakilsə) - bax: qolqayı [2].

Qolqayı (Qarakilsə, Meğri) - qohum-əqraba [2].

sar (Ağbaba, Çəmbərək, İrəvan, Kalinino, Vedi, Zəngibasar) - 1.yaxın qohum; 2.uzaq qohum [2].

Arxa: Yeddi arxadan dönən (Çəmbərək) - nəsil [2].

Kök (Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - nəsil [2].

Sim Soy (Çəmbərək) - nəsil, kök [2].

Soy-sop (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - bax: soy [2].

Urux (Meğri) - nəsil [2].

Nəticə

Qərbi Azərbaycan şivələrində qohumluq terminlərinin semantik sistemi *bioloji-sosioloji* qohumluq terminləri, sosioloji qohumluq terminləri, qohumluq (əlaqəsi) bildirən sözlər, qohumluğa yaxın münasibətlər *bildirən* terminlər olaraq dörd qrupda araşdırılmışdır. Tədqiqatda Qərbi Azərbaycan şivələrində olan qohumluq terminlərinə geniş yer verilmiş, qan bağı ilə yaranan qohumluq terminləri və nikah yolu ilə formalaşan qohumluq terminləri fərqləndirilmişdir.

Nəticə olaraq Qərbi Azərbaycan şivələrində qohumluq terminlərinin araşdırılmasının Qərbi Azərbaycanda adət-ənənələrin tədqiq olunması işinə də töhfə verəcəyi şübhəsizdir.

Summary

KINSHIP TERMS IN WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS

Western Azerbaijani dialects cover various zones of the territory of Western Azerbaijan. When classifying the dialects and dialects of the Azerbaijani language, the Yerevan dialect was mainly taken as a basis and included in the southern group. The main reason for this is explained by the transitional nature of some of the Western Azerbaijani dialects. This topic has led to the emergence of various disagreements among researchers, which has revealed the relevance of a wide study of Western Azerbaijani dialects. Although the topic of kinship terms in the Azerbaijani language has been studied, kinship terms in Azerbaijani dialects have not been studied as a separate study. It is possible to find studies on the topic of kinship terms only. Taking this into account, this study investigated “Kinship terms in the Western Azerbaijani dialect”.

Keywords: *Western Azerbaijan, kinship terms, blood relationship, marriage path, dialect, nuclear family, extended family*

Резюме

ТЕРМИНЫ РОДСТВА В ДИАЛЕКТАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Западноазербайджанские диалекты охватывают различные зоны территории Западного Азербайджана. При классификации диалектов и говоров азербайджанского языка за основу в основном был взят ереванское наречие, которое было включено в южную группу. Основная причина этого заключается в том, что некоторые западноазербайджанские диалекты носят переходный характер. Эта тема вызвала различные разногласия среди

исследователей, что выявило актуальность обширных исследований западноазербайджанских диалектов. Хотя тема терминов родства в азербайджанском языке изучалась, термины родства в азербайджанских диалектах не изучались в качестве отдельного исследования. Можно найти исследования, посвященные только терминам родства. Принимая это во внимание, в данном исследовании были изучены «Термины родства в западно-азербайджанском диалекте».

Ключевые слова: Западный Азербайджан, термины родства, кровное родство, брачный путь, диалект, нуклеарная семья, расширенная семья

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti, (1964) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı.
2. Bayramov, İ (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Elm və təhsil, Bakı.
3. Bədəlova, A. (2023). Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti, Ankara. Iksad Publications.
4. Cəfərov, Q. (1984). Azərbaycan Dilinin Leksik Semantik Sistemi, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı,
5. Erdem, Melek (2000). “Türkmen Türkçesinde Akrabalık Terimleri Üzerine”, Kök Araştırmaları, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi. II/1: 187-204.
6. Qasımova, Z. (2012). “Azerbaycan Türkçesinde Akrabalık Terimleri”, YOM, Sayı 25: 69-82.
7. TURAR, Hüseyin (2007). “Kırgızlarda Akrabalık Terminolojisi ve Akrabalık İlişkileri”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD), 6: 155-169.

III BÖLMƏ

YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI:MİLLİ İDEYA VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ TƏHSİLDƏ MİLLİ KİMLİK

Afət ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: azimovaafet@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-5608-1747

Qloballaşma və təhsildə milli kimlik mövzusu müasir dövrün ən aktual və müzakirə olunan məsələlərindən biridir. Bu iki anlayış bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, lakin düzgün yanaşma ilə bir-birini tamamlayaraq cəmiyyətlərin inkişafına töhfə verə bilər. Qloballaşma dünya ölkələri arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və informasiya əlaqələrinin artması, sərhədlərin nisbi şəkildə aradan qalxması prosesi kimi başa düşülür. Bu proses insanların, ideyaların və məhsulların sərbəst hərəkətini təmin edir. Qloballaşma dünyanın inkişaf proseslərini səciyyələndirir, genişləndirir, eyni zamanda xalqların və dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdırır. Geniş miqyasda sosial inkişafın yeni mərhələsi, elm və texnikanın nailiyyətləri sayəsində əlaqə və sosial proseslərin yeni keyfiyyətlərini əks etdirir. İndi dünyada proseslər daha çox sərhəd tanımayan bütün və ya bir çox hökumətlərin kollektiv reaksiyasını tələb edən proseslərlə formalaşır. Qloballaşmanın səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret ölkədə baş verən daxili hadisələr xarici siyasət fəaliyyətlərindən daha çox digər xalqlara və dövlətlərə təsir edir.

Qlobal təhsil insanın dünyaya daxil olmasına kömək etmək, müasir həyatın mədəni, sosial, iqtisadi və digər səviyyələrində münasibətlər sisteminə ahəngdar şəkildə uyğunlaşmaq üçün nəzərdə tutulmuş ən mühüm əsaslardan biridir və öz ölkələrindən kənarda olan dünyanı bilmək imkanlarını genişləndirmək, digər ölkələrlə qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini və onun dünya birliyində hansı yeri tutduğunu başa düşməyə kömək etmək, habelə dünyaya başqa xalqların gözü ilə baxmağı öyrənməkdir. Qloballaşma şəraitində təhsil sisteminin birliyi öz aktuallığını daha da artırır. Qloballaşma bütöv, bir tam formasında bəşəriyyətin integrasiya prosesi olub, cəmiyyətin yeni inkişaf dövrü, yəni qlobal dünya əsri kimi xarakterizə olunur.

Bu gün qlobal təhsil pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin inkişafı üçün ən perspektivli istiqamətlərdən biridir. Bu da tələbələrin özünün çoxsaylı siyasi, iqtisadi, sosial və digər problemləri ilə mürəkkəb, daim dəyişən müasir dünyada uyğunlaşmaya hazırlamağa imkan verir. Eyni zamanda tədris prosesinə qlobal baxışı təmin edən mədəniyyətin müəyyən edilməsi və dərk edilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün əsasını təşkil edən təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması ideyaları ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Qloballaşma şəraitində təhsil yeni həyat tərz, əxlaqi və mədəniyyət, davranış modellərinin sosial-mədəni özünəməxsusluğu və milli-mədəni dəyərlərin orijinallığı cəmiyyətdə yüksək maraq doğurur. Dünyanın getdikcə daha çox qarşılıqlı əlaqədə, nüfuzetmədə zəif nöqtələrə malik olduğu prosesin bazasında meqacəmiyyət formalaşmağa başlayır. Bu meqacəmiyyətdə isə milli-dövlət qurumları tabelikdə olan strukturun vahidləri kimi çıxış etməyə başladığından qloballaşma birinci yanaşmada dağıdıcı deyil, yaradıcı xarakter daşıyır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin mənəvi dirçəlişi, müəyyən dövrlə uzlaşan həyatın mənası və məqsədinin müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdəndir. Sürətlə dəyişən dünyada bütün nəsillər üçün ortaq bir nöqtə var: həyatın fırtınalı axınına tab gətirməyə imkan verən milli-mənəvi dəyərlərini və milli kimliyini qorumaq. Milli kimlik bir xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri və ümumi mənəvi dəyərləri ilə formalaşan özünəməxsusluqdur. Milli kimlik milli düşüncəni, mədəniyyəti, dili, dini, tarix, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, milli ideya anlayışlarını özündə birləşdirir və bu kimlik insanlara mənsubiyyət hissi verir, eyni zamanda sosial həmrəyliyi gücləndirir. Heç şübhəsiz ölkəmizdə milli kimliyin ideoloji əsasını azərbaycançılıq təşkil edir. Milli kimlik və ya milli özünüdərk dedikdə bu ilk növbədə fərdin özünü hansı etnosla aid etməsi anlamına gəlir. Milli kimlik anadan gəlmə bir hal deyildir. Milli kimlik əslində bir idrakı anlayışdır. Bu anlayış fərdin qrupla və ya qruplarla birlikdə hər hansı bir ideologiyı idrakı cəhətdən dərk edərək ona xidmət etməsi ilə bağlıdır. Şəxs konkret dövlətin vətəndaşı ola bilər, konkret etnosla mənsub ola bilər, lakin o milli kimlik baxımından özünü başqa etnosun, xalqın, millətin nümayəndəsi kimi görə bilər. Elmdə milli kimliyin üç əsas özü – dil, adət-ənənə və inanc üzərində qurulmuşdur. İdeoloji

əsasını azərbaycançılıq məfkürəsi təşkil edən milli kimlik də bu nəzəri biliklərdən qaynaqlanır. Fərq ondadır ki, azərbaycançılıq ideologiyası bugün Azərbaycan Respublikasında yaşayan müxtəlif etnosları və millətləri vahid bir düşüncə altında birləşdirməyə qadir olan yeganə ideologiyadır. Azərbaycançılıq ideyasının tarixi son iki əsrə əhatə edir. XIX əsrin milli maarifçi hərəkatı nümayəndələrinə qədər azərbaycançılıq, əsasən vətəncilik, vətənsəverlik mənasında işlədilir və onun milli səfərbəredici təsiri çox aşağı idi. Lakin XIX əsrin maarifçilik hərəkatı nümayəndələri, xüsusən M.F.Axundov, A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və başqaları azərbaycançılıq xalqımıza qarşı həyata keçirilən işğalçılığa, milli məhrumiyyətlərə müqavimət reaksiyası, tarixi yaddaşın qorunması, ana dilinin, milli adət-ənənələrin, mənəviyyatın yaradılması, inkişafı, milli şüurun oyanışı və s. vasitəsi kimi təbliğ edirdilər. Milli kimlik fərdin özünün bu və ya digər dövlətə mənsub olmasını dərk etməsi və duyması, həmçinin müəyyən millətlə eyniləşdirərək konkret siyasi davranış modelinin olmasıdır (4, 21).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə – 70-80-ci illərdə azərbaycançılığın inkişafı üçün əlverişli ictimai-siyasi və elmi-mənəvi şərait yaradılmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasına tamamilə yeni bir məzmun verərək onu Azərbaycanın milli-etnik xüsusiyyətlərinə, müasir dövrün tələblərinə və dünyanın müasir şəraitinə uyğunlaşdırdı. Ümummilli lider azərbaycançılığın bütöv bir xalqın – bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Azərbaycanla bağlı olan bütün soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin söykəndiyi milli birlik platformasına çevirdi.

Çoxmillətli Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə münasibət milli kimliyin müəyyən edilməsinin əsaslarından biri kimi qeyd olunmalıdır. Bu məsələnin ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların maraqlarını nəzərə alınmaqla tənzimlənməsinə tarixi inkişafımızın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif münasibət bəslənilmişdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Azərbaycan Respublikası eyni zamanda əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını da təmin edir. Faktiki olaraq dövlət ölkə ərazisində yaşayan digər millətlərin və xalqların dillərinin inkişaf etdirilməsini konstitusyon öhdəlik kimi öz üzərinə götürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan post-sovet məkanında ölkədə yaşayan hər kəsin milli kimliyini qorunması istiqamətində ilk rəsmi sənəd qəbul edən ölkə olmuşdur: 1992-ci ildə “Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı” haqqında Fərman imzalanmışdır. 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Dövlət dili haqqında” Qanun Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmiş və bununla bərabər bu dili ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar üçün ümumi ünsiyyət dili kimi müəyyən etmişdir. Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti milli kimliyin qorunub saxlanılmasının hüquqi əsaslarından biri kimi qeyd oluna bilər (4, 23).

Hər bir milləti dünyada tanıdan və onu digər xalqlardan fərqləndirən ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri onun adət və ənənələri, yüksək mənəvi dəyərlər sisteminə malik olmasıdır. Bu baxımdan qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşdırılan dəyərlər sistemi hər bir millətin mənəvi, mədəni simasını göstərir. Təsədüfi deyil ki, adət və ənənələrin hər bir millətin həyatında oynadığı əvəzsiz rolu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev: “Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir”, - deyib (2, 597).

Qloballaşma proseslərinin təsiri altında sivilizasiyanın bütün gələcək taleyinə təsir edəcək köklü dəyişikliklər baş verir. Burada əsas hərəkətverici qüvvə insandır. Onun dünyagörüşü, dəyərlər sistemi, intellekt və tərbiyəsi, əxlaqi-etik münasibətləri müasir şəraitdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalır. Azərbaycan çoxmillətli dövlət olduğundan burada yaşayan etnik qrupların və millətlərin adət və ənənələrinə, milli dəyərlər sisteminə xüsusi qayğı ilə yanaşılır. Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına yüksək önəm verən ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirirsə bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Məhz bu mövqeyə əsaslanaraq yürüdülməli siyasətin təməlinə bütün millətlərin mədəni müxtəlifliyinə bəşəriyyətin ümumi irsi kimi yanaşan və onun indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə inkişaf etdirməyi özünün əsas məqsədi hesab edən azərbaycançılıq ideologiyası dayanır. Çoxmədəniyyətli

dövlət üçün cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağın çox da çətin olmamasına baxmayaraq, bu mühüm məsələni həyata keçirtmək olduqca mürəkkəbdir. Elm sübut edir ki, dünyanın bir çox dövlətləri, hətta bir sıra aparıcı Qərbi dövlətləri cəmiyyətdaxili etnik-mədəni müxtəliflikləri düzgün tənzimləyə bilmirlər. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin əsas səbəblərindən biri odur ki, bu müxtəlifliklər qorunmaq əvəzinə assimilyasiya olunur. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan dövləti milli mənsubiyyətin sərbəst müəyyən edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, hər bir şəxsin özünəməxsusluq hüququna da təminat verir. Beləliklə, milli kimliyin cəmiyyətin adət-ənənələri üzərində formalaşması və saxlanılması xalqın mənəvi dəyərlər sisteminin təməlini təşkil edərək, dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilir. Ölkəmizdə yaşayan milli müxtəlifliklərin yaranmasının əsas səbəbi onların milli təcrübə və mənəvi-mədəni, əxlaqi, siyasi dəyərlərin sintezindən əldə olunmuş ideyaların fərqlənməsidir.

Müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra ölkəmizdə din və inanc məsələlərinə daha tolerant yanaşma nümayiş etdirilməyə başlanılmışdır. Etno-mədəni və dini müxtəlifliyin mövcudluğu və onlar arasında qarşılıqlı bərabərhüquqlu münasibətlərin qorunması, eyni zamanda, mədəni müxtəlifliyin qorunması sözügedən sahələrdə hüquqi tənzimləməni zəruri edirdi. Bu baxımdan “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən qanunun, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində yaşayan hər kəsin dini etiqad azadlığının mövcudluğunu, yəni hər kəsin hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək hüququnun olduğunu hüquqi müstəvidə təsbit etmişdir. Dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi zamanı bərabərhüquqluğun həyatı əhəmiyyəti vardır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən ulu öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında daim vurğulayırdı ki, Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir. Onun bütün vətəndaşları milli mənsubiyyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdirlər.

Belə ki, sivilizasiyaların inkişafı və integrasiyası özünün yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoyub. Bu mərhələdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatların sürətləndirilməsi, qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun təhsil sistemində inifikasiya proseslərinin gücləndirilməsi prioritet kimi dəyərləndirilməlidir. Təhsilin qarşılaşdığı çətinliklər, keyfiyyətli tədris-təlim prosesinin qurulmasında qarşıya çıxan problemlər, ilk növbədə, fundamental pedaqoji tədqiqatların təşkili və aparılması, ilkin müəllim hazırlığı təhsilin vahid olması ilə əsaslandırılır. Təhsildə qloballaşma prosesi ümumi və milli təhsil sisteminin səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də bütövlükdə Azərbaycan təhsil sisteminin qloballaşma prosesində mürəkkəb və vacib məsələ kimi milli-mənəvi dəyərləri, səmərəli ənənələri və təcrübəni saxlamaqla dünya təhsil sferasında layiqli yerini müəyyən etməlidir. Azad yaradıcı, konstruktiv qərarlar qəbul etməyə, Vətənin və bütövlükdə dünyanın taleyi üçün məsuliyyəti dərk etməyə qadir nəsil, insan yetişdirməyi qarşıya məqsəd qoyan qlobal təhsil mərhələsində intellektual səviyyənin inkişafına geniş imkanlar yaranır. Bu imkanlar sırasına tələbələrle yanaşı pedaqoji kadrların mənəvi potensialı və intellektual bilikləri, yaradıcı axtarışları, müəllimlərin elmi-metodik bacarıqlarının və peşə mədəniyyətinin yüksəldilməsi və s. aid edilir.

Təhsil sistemində vahidlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi son illərdə qloballaşmanın geniş vüsət alması ilə bağlıdır. Qloballaşmanın bəzi məqamları ziddiyyətli olsa da, qloballaşma kiminsə üstünlüyü, kiməsə təzyiq kimi başa düşülməməlidir. Qloballaşma və integrasiya prosesləri getdikcə daha böyük vüsət alır, xalqlar və ölkələr daha sürətlə bir-birinə yaxınlaşır, hətta yerli və regional problemlər belə əksər hallarda beynəlxalq ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarılır.

Azərbaycanda qloballaşma prosesinin ən vacib elementlərindən biri ümumavropa və dünya təhsil məkanına integrasiyanın təmin olunmasıdır. Bütövlükdə müasir sivilizasiya yeni prinsiplərlə inkişaf mərhələsinə - informasiyalı cəmiyyətə keçid mərhələsinə qədəm qoyub və sürətlə irəliləməkdədir. Cəmiyyətin, təhsil sisteminin informatlaşdırılması inkişafın əsas aspektləri ilə əlaqədar olub, sürətli informasiyanın toplanması, yeni texnologiyaların yaradılması, informasiya və hesablama texnikasının inkişafı cəmiyyət və şəxsiyyət səviyyəsində innovasiyaların tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Qloballaşmanın tərkib hissəsinin strukturunun təhlili göstərir ki, son illərdə inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələr təhsilə böyük vəsaitlər qoyaraq, onun maksimal inkişafının və insan kapitalından

səmərəli istifadənin təmin olunması istiqamətində səmərəli iş aparılır. Müasir dünya biliklər sisteminə qiymətli, həyati bacarıqlara sahib, sosial mədəni mühitə istiqamətləndirilmiş cəmiyyətdə öz yerini müəyyən etmək bacarıqlarına sahib olan insanlara böyük ehtiyacın olduğunu artıq çoxdan qəbul edib.

Qloballaşmanın təhsilə müsbət təsirləri olduğu kimi – təhsildə beynəlxalq proqramların tətbiqi, xarici dillərin öyrənilməsinə marağın artması, rəqəmsal resurslara çıxışın genişlənməsi, qlobal düşüncə tərzinin formalaşması və s. , mənfi təsirləri də - milli dil və mədəniyyətə marağın azalması, xarici modellərin tənqidsiz şəkildə təqlid olunması, gənclər arasında milli dəyərlərə laqeydlilik və s. mövcuddur. Bu baxımdan milli kimliyin təhsildə qorunub saxlanması üçün bir sıra yollara baş vurulmalıdır. Ana dilində təhsilin təşviqi və inkişafı, tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət fənnlərinin tədrisində milli elementlərin gücləndirilməsi, gənclərdə vətənpərvərlik hissinin aşılanması, qlobal təhsilə açıq olmaqla yanaşı, milli dəyərlərə söykənən tənqidi düşüncənin inkişaf etdirilməsi bu mənfi təsirlərin aradan qaldırılmasına zəmin yaradacaq zəruri amillərdir. Milli kimlik bütün zamanlar üçün aktual səciyyə daşıyır. Çünki qloballaşma özünəməxsusluğu asanlıqla assimilyasiya uğradır. Nəticədə bəşəri dəyərlər sistemində monotonluq yaranır. Bu halın qarşısını almaq, sivilizasiyalar zənginliyinin yolu məhz milli kimlik hadisəsindən keçir. Odur ki, hər bir millət, xalq tarixinə, mədəniyyətinə bələd olsa, özünü öyrənsə, tanısa və onu gələcək nəsillərə ötürsə, deməli, həm də bəşəri rəngərangliyə və milli kimliyinə xidmət etmiş olur.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda qloballaşmanın gətirdiyi beynəlxalq təhsil modelləri, rəqəmsallaşma və mədəni təsirlər ölkənin təhsil sistemində həm imkanlar, həm də çağırışlar yaratmışdır. Bir tərəfdən, ölkədə təhsil beynəlmillələşir, xarici dillərə və texnologiyalara maraq artır, digər tərəfdən isə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi aktual olaraq gündəmdə qalır. Nəticədə, Azərbaycan təhsili həm qlobal trendlərə uyğunlaşır, həm də milli kimliyi qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürür.

Summary

THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND NATIONAL IDENTITY IN EDUCATION

Globalization is an inevitable process in the world and it is impossible to stop it. This article examines the impact of the globalization process on education and national identity in Azerbaijan. In the modern world, globalization not only strengthens economic, social and cultural ties between countries, but also makes it difficult to protect national values. However, in addition to adapting to this process, it is also very important to protect our national identity and pass it on to future generations. The education system plays a key and important role in this process. At this point, education plays the role of a bridge between these two forces. As a result, one of the main goals of the education model should be to raise a citizen who is open to the world, modern and loyal to national values.

Keywords: education, globalized world, national identity, moral values, science, development

Резюме

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ОБРАЗОВАНИИ

Глобализация — неизбежный процесс в мире, и остановить его невозможно. В статье рассматривается влияние процесса глобализации на образование и национальную идентичность в Азербайджане. Глобализация, укрепляя экономические, социальные и культурные связи между странами в современном мире, одновременно затрудняет защиту национальных ценностей. Однако, помимо адаптации к этому процессу, крайне важно также сохранить нашу национальную идентичность и передать ее будущим поколениям. Система образования играет ключевую и важную роль в этом процессе. На этом этапе образование выступает в качестве моста между этими двумя силами. В связи с этим одной из главных целей образовательной модели должно стать воспитание граждан, открытых миру, современных и приверженных национальным ценностям.

Ключевые слова: образование, мир глобализации, национальная идентичность, нравственные ценности, наука, развитие

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Əbülhəsən F. Milli ideologiyanın formalaşmasında Heydər Əliyev irsinin rolu// Ümummilli Lider Heydər Əlirzaoğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyanın formalaşması məsələləri. Bakı, «Elm və təhsil», 2010, 424 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 1-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 597 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 2-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 s.
4. İsaخان vəliyev, FOLKLOR MİLLİ KİMLİK KONTEKSTİNDƏ mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Milli kimlik hüquqi müstəvidə, İsmayılı 2018, 21, 23 s.
5. Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-press”, Bakı, 2008
6. <https://www.muallim.edu.az/news/azerbaycanin-tehsil-sistemi-milli-tehlikesizlik-konsepsiyamizin-terkib-hissesisidir>
- 7.

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN ROLU

Asiman QASIMLI

Astara Rayon İcra Hakimiyyəti Rayon

İcra hakimiyyəti başçısının köməkçisi

E-mail: asiman3003@mail.ru

ORCID ID:

XXI əsrin hərbi-siyasi qarşıdurmaları göstərdi ki, müharibələr hər zaman iki sahədə aparılır: birbaşa döyüş bölgəsində baş verən silahlı qarşıdurmalar, bir də informasiya sahəsində aparılan savaş. Bir çox hallarda sübut olundu ki, məhz ikinci cəbhədə - informasiya cəbhəsində qazanılan uğur silahlı müharibədə də qalibiyyətin qarantıdır.

30 ilə yaxın bir dövrdə dövlətimizin sülhpərvər siyasəti sayəsində davam edən, lakin qarşı tərəfin azğınlaşan düşmən mövqeyi sərgiləməsi ilə nəticəsiz qalan danışıqlar, Ermənistan silahlı qüvvələrinin namərd həmlələri işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda əks-hücuma başlamağımıza səbəb oldu. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi ermənipərəst qüvvələrin ciddi təzyiq və təhdidlərinə baxmayaraq, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Müzəffər Ordumuzun şücaəti və əzmkarlığı sayəsində inamlı qələbəmizlə yekunlaşdı.

Müharibə müddətində Azərbaycan tək-cə döyüş meydanında silahlı mücadilə vermədi, həm də informasiya savaşında qərəzli media qurumları ilə qarşı-qarşıya gəldi. Və bu mübarizənin də önündə Ali Baş Komandan dururdu. Onun Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünya mediası vasitəsilə dəqiq çatdırması qələbəmizə öz töhfəsini verdi.

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Prezident İlham Əliyev 30-a yaxın xarici kütləvi informasiya vasitəsinə müsahibə verərək Azərbaycanın haqlı mövqeyini, münaqişənin tarixini sistemli şəkildə, ciddi faktlar əsasında çatdırdı.

Bu xarici kütləvi informasiya vasitələri sırasında Türkiyənin “TRT Haber”, CNN-Türk, “Haber Global”, “Haber Türk”, NTV, “A Haber” televiziyları, Rusiyanın “Rossiya-1”, “Perviy”, RBK televiziya kanalları, RİA Novosti, TASS və İnterfaks agentlikləri, Fransanın “Sky News”, “France 24” televiziyları, “Figaro” qəzeti, Almaniyanın ARD televiziya, Yaponiyanın “Nikkei” qəzeti, ABŞ-ın “Fox News” televiziya, İtaliyanın Rai-1 televiziya və “La Repubblica” qəzeti, İspaniyanın EFE informasiya agentliyi, həmçinin, dünyada yüz milyonlarla izləyiciləri olan “Əl Cəzirə”, “Əl-Ərəbiyə”, “Euronews”, “CNN International”, “BBC News” kimi media orqanları var.

Azərbaycan Prezidenti öz müsahibələrində konkret dəlillərə, beynəlxalq təşkilatların qərarlarına, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, tarixi faktlara istinad edirdi. İlham Əliyev xarici media qurumları nümayəndələrinə verdiyi müsahibələrdə həm Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırır, ATƏT-in Minsk qrupunun, xüsusən də həmsədrlərin hərəkətsizliyini, təcavüzkarı işğal etdiyi əraziləri boşaltmaq üçün heç bir təsirli vasitəyə əl atmadığını, BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz boşaldılmasını nəzərdə tutan 4 qətnaməsinin yerinə yetirilmədiyini diqqətə çatdırırdı. İlham Əliyev Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın danışıqları pozduğunu, üstəlik Azərbaycana qarşı açıq təxribatlar törətdiyini, müharibənin Ermənistan tərəfindən başladıldığını, Azərbaycanın adekvat cavablar verdiyini, Ermənistan ordusunun Azərbaycandakı mülki əhaliyə və mülki obyektlərə ballistik raketlərlə zərbələr endirdiyini bildirirdi.

Azərbaycan Prezidentindən müsahibə almaq istəyən kütləvi informasiya vasitələrindən bəzilərinin marağı təkcə müharibə barədə informasiya yaymaq, həqiqətləri işıqlandırmaq deyildi. Bəziləri hətta peşə etikası prinsiplərini kobudcasına pozaraq tərəf kimi çıxış edir, özünü “müstəntiq” mövqeyində tutaraq ittiham dolu suallar səsləndirir, elementar nəzakət qaydalarından, etik normalardan xəbərsiz olduqlarını açıqca nümayiş etdirirdilər.

Bu qarayaxma kampaniyasına rəğmən böyük səbir və təmkin nümayiş etdirən cənab İlham Əliyev münaqişənin tarixinə ekskurs edir, 1805, 1813 və 1828-ci il Kürəkçay, Türkmənçay və Gülüstən müqavilələrinə əsasən, ermənilərin bizim əzəli torpaqlarımızda yerləşdirildiklərini söyləyərək tarixi həqiqətləri dilə gətirdi.

44 gün davam edən Vətən müharibəsi Azərbaycan jurnalistikası üçün sınaq oldu. Ölkə mediası haqq savaşımızı ən müxəlif aspektlərdən - ön cəbhədə döyüşən əsgərlərimizin şücaətindən tutmuş arxa cəbhədə hər cür fədakarlığa hazır olan sırayı vətəndaşların nümunəvi əməllərində işıqlandırdı. Mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin məlumatları auditoriyaya çatdırıldı. Dezinformasiyanın yayılmaması, bununla da düşmən dəyirmanına su tökülməməsi üçün sosial media fəalları da yüz ölçüb bir biçməyə, məlumatları rəsmi təsdiq olmadan yaymamağa çalışdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, ara-sıra yalan məlumatlar cəmiyyətdə çaşqınlığa səbəb olurdu. Ümumilikdə, ölkə mediası informasiya müharibəsində də qalib gələrək Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasına nail ola bildi. Haqq savaşını aparan Azərbaycan düşmənin məkrli niyyətini puça çıxarmaq, xüsusilə sosial şəbəkələrdə yaydığı yalan məlumatların tirajlanmasının, anlaşılmazlıq yaratmasının qarşısını almaq istiqamətində xeyli iş gördü.

Bir sözlə, Azərbaycan informasiya müharibəsində də qələbə çaldı - erməni lobbi və diaspor təşkilatlarının, ermənipərəst qüvvələrin fasiləsiz həmlələrinə baxmayaraq, xarici təzyiqlər qarşısında tab gətirməyi, informasiya savaşında qalib gəlməyi bacardı. Bu parlaq qələbəni Azərbaycana Müzəffər Ali Baş Komandan, Müzəffər Azərbaycan Ordusu, Müzəffər Azərbaycan xalqının yenilməz birliyi yaşatdı.

Summary

THE ROLE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, ILHAM ALIYEV, IN INFORMATION SUPPORT DURING THE SECOND KARABAKH WAR

The article analyzes in detail the role of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in the information support of the Second Karabakh War. The article points out the truth about the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict, the inaction of the OSCE Minsk Group, especially the co-chairs, and the fact that it did not resort to any effective means to liberate the territories occupied by the aggressor, 4 UN Security Council resolutions providing for unconditional evacuation of the occupied territories of Azerbaijan were not carried out, Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan violated negotiations, that he committed open provocations against Azerbaijan, the war was started by Armenia and Azerbaijan gave adequate answers, that the Armenian army attacked the civilian population and civilian objects in Azerbaijan with ballistic missiles is brought to the attention of the world community in an interview with Azerbaijani President Ilham Aliyev to representatives foreign media.

Keywords: 44-day Patriotic War, media coverage, information war, youth, Karabakh.

Резюме
РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИЛЬХАМА
АЛИЕВА В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ
ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Статья подробно анализирует роль Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в информационном обеспечении Второй Карабахской войны. В статье подчеркивается правдивость позиции Азербайджана в армяно-азербайджанском, нагорно-карабахском конфликте, бездействие Минской группы ОБСЕ, особенно сопредседателей, которые не применили эффективные меры для освобождения территорий, оккупированных агрессором. Также отмечается, что четыре резолюции Совета Безопасности ООН, требующие безусловного освобождения оккупированных территорий Азербайджана, не были выполнены. Премьер-министр Армении Никол Пашинян нарушил переговорный процесс, совершил открытые провокации против Азербайджана, начав войну, на что Азербайджан дал адекватный ответ. Армянская армия атаковала гражданское население и гражданские объекты Азербайджана баллистическими ракетами, что было доведено до мирового сообщества в интервью Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым представителям зарубежных СМИ.

Ключевые слова: 44 дневная Отечественная Война, освещение в СМИ, информационная война, молодость, Карабах

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında Fərmanı. <https://president.az/articles/40979>
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ABŞ-ın “Foxs News” televiziya kanalına müsahibəsi, 25.10.2020, [https://president.az/articles/44279\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/44279(10.10.2022)).
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin “Haber Global” kanalına müsahibəsi, 12.10.2020, Zəfər salnaməsi.
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Rossiya-1” telekanalının “60 dəqiqə” proqramında, 29 sentyabr 2020-ci il, [https://president.az/articles/41172\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/41172(10.10.2022)).
5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “CCN İnter National” televiziya kanalının “Connect the World” verilişinə video müsahibəsi, 09 oktyabr 2020-ci il. [https://president.az/articles/42434\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/42434(10.10.2022)).
6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Əl-Cəzirə” televiziya kanalına müsahibəsi, 02 oktyabr 2020-ci il, Zəfər salnaməsi, [https://president.az/articles/41429\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/41429(10.10.2022)).
7. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Evronews” televiziya kanalına müsahibəsi, 07.10.2021-ci il [https://president.az/articles/42101\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/42101(10.10.2022)).
8. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Sky News” televiziya kanalına video müsahibəsi, 09.10.2020, [https://president.az/articles/42435\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/42435(10.10.2022)).
9. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin «BBC News»-a müsahibəsi, 06.11.2020, [https://president.az/articles/45645\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/45645(10.10.2022)).
10. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin «CNN-Türk» televiziyasına müsahibəsi, 07 oktyabr 2020-ci il, Xalq qəzeti, 2020-ci il, 10 oktyabr, № 208 (29473).
11. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibəsi, 28.10.2020-ci il, [https://president.az/articles/44692\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/44692(10.10.2022)).
12. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin CNN Türk televiziya kanalına müsahibəsi, 07 oktyabr 2020-ci il, Zəfər salnaməsi.
13. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Fransanın “Figaro” qəzetinə müsahibəsi, 24.10.2020, [https://president.az/articles/44170\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/44170(10.10.2022)).

MÜASİR DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ “HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIQ” ANLAYIŞINA DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Aygül ƏFƏNDİYEVA

*Bakı Slavyan Universitetinin
Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları
elmi- tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi
E-mail: aygu185@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-6505-8128*

Müasir dövrdə dünyada gedən çoxvektorlu siyasi proseslər beynəlxalq münasibətlər sistemini köklü şəkildə dəyişməkdədir. Nəticədə siyasi prosesləri və gələcək hadisələri öncədən görmək, proqnozlaşdırmaq və buna müvafiq xarici siyasət strategiyası müəyyənləşdirmək kimi məsələlər xeyli mürəkkəbləşir, çətinləşir. Bu ilk növbədə dövlətlərin xarici təhlükəsizlik siyasətində özünü göstərir. Belə ki, XXI əsrdə ayrı-ayrı dövlətlər, regionlar, həmçinin fərdlər və cəmiyyət üçün [1, s. 35] təhlükə törədən transmilli çağırışlar və təhdidlər fərqli formada və miqyasda artmaqdadır.

Bəşəriyyətin gələcəyi və inkişaf perspektivləri XXI əsrin reallıqlarını və yeni çağırışları ciddi şəkildə nəzərə almağı və onunla hesablaşmağı tələb edir. Hazırda dünyada gedən xeyli mütərəqqi və təhlükəli prosesləri müəyyən qədər sistemləşdirmək məqsədə müvafiqdir.

Birincisi, qeyd edə bilərik ki, yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi və ümumtəhlükəsizlik məsələlərində bir sıra fərqli meyillər ortaya çıxır. Soyuq müharibə sonrası dünya siyasi sisteminin münəvişəlsiz dövrə daxil olması kimi fikirlər zaman keçdikcə öz aktuallığını itirir. Son dövrlərdə münəvişələrin sayının artan xətlə inkişafı bəşəriyyəti dərindən qayğılandırır.

İkincisi, qloballaşmanın sürətlənməsi özündə bəşəriyyətin indiyədək üzləşmədiyi problemləri ortaya çıxarmışdır. Qloballaşma, integrasiya kimi dinamik proseslərin yaratdığı yeni reallıqlar və problemlər XXI əsrdə çoxsaylı həlli vacib çağırışlarla yadda qalır. Digər tərəfdən sivilizasiyalar arası dialoqun əhəmiyyətinin və labüdlüyünün dərkə və buna müvafiq addımların atılması arzuolunan səviyyədə deyil. Əksinə sivilizasiyaların toqquşması halı bəşəriyyəti ciddi təhlükələrlə üz-üzə qoymaqdadır.

Xüsusi olaraq vurğulanması gələrkən bir məsələ isə güclü iqtisadi potensial və misilsiz elmi-texniki tərəqqi imkanlarının dövlətlər və regionlar arasında qeyri-bərabər “bölgüsü” halı dünyanı dəhşətli humanitar fəlakətə sürükləyir. Müasir siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf prosesləri bəzən təhlükəli mənfi tendensiyalara yol açır.

Beynəlxalq münasibətlər tarixinin əvvəlki dövrləri ilə müqayisədə yeni əsrdə bəşəriyyət üçün potensial təhdidlər bütün əhali qrupları, sosial zümrələr üçün eyni dərəcədə təsir qüvvəsinə malikdir. Yəni insanların sosial statusundan, digər fərqlərindən və ya göstəricilərindən asılı olmayaraq onların müasir təhdidlər, təhlükələr qarşısında mütləq müdafiəsizliyi eyni səviyyədədir. Bu vəziyyəti müasir üslubda xarakterizə etdikdə “neqativ bərabərlik” anlayışı ortaya çıxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələki bu anlayış və ya vəziyyət dünya elitaları, dövlət institutları tərəfindən kifayət qədər dərk olunmur və ya ciddiyyə alınmır [2, s. 83]. “Neqativ bərabərlik” vəziyyəti sülh, humanizm, liberal dəyərlər, insan haqlarının müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi mexanizmləri kimi bəşəri naliyyətlərin aktuallığını və əhəmiyyətini artırır. Buna müvafiq tədbirlərin, mühüm addımların atılması zərurətini ortaya qoyur.

Digər tərəfdən də müasir təhdidlərin mövcudluğu və onların yaratdığı potensial təhlükələr qarşısında bütün dünya ölkələrinin, hətta yüksək inkişaf etmiş dövlətlərin sərgilədiyi fəaliyyətsizlik onların acizliyinə dair fikir yaratmamalıdır. Lakin dünyanın hər hansı bir yerində yeni təhdidlərin statusu (potensial səviyyədən real müsətiyyə keçid) və ya yayılma səviyyəsi (lokal səviyyədən regional və ya qlobal səviyyəyə) dəyişərsə bu kimi vəziyyət bütün bəşəriyyət üçün ciddi çağırış olaraq qəbul olunmalıdır.

Məlum olduğu üzrə XX əsrin sonunda Berlin divarlarının sökülməsi və SRRİ-nin süqutu beynəlxalq münasibətlərin inkişafının postbipolyar dövrünün başlanğıcını qoydu. Postbipolyar

dövrə beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorları yeni çağırışlar qarşısında milli maraqlarını əsas götürülməklə dövlət kimliyini (ideoloji, siyasi, iqtisadi və s.), eləcə də xarici siyasət konsepsiyasını yenidən formalaşdırma yolunu seçdilər. Yeni dövrə dünyada başverən bir sıra vacib və əhəmiyyətli hadisələr fonunda dövlətlər beynəlxalq səviyyədə öz rollarını və xarici siyasət prioritetlərini, eləcə də humanitar əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyət istiqamətlərini yenidən formalaşdırırlar.

Artıq dövlətlər mühüm vəzifə olaraq daxili və xarici legitimlik məsələlərinə xüsusi önəm verməyə başladı. Öz əhalisinin gözündə xarici siyasət institutlarının legitimliyinin müdafiəsi və möhkəmləndirilməsi, xaricdə isə həm beynəlxalq səviyyədə, həm də ayrı-ayrı ölkələrin ictimai rəylərində öz dövlətlərinin müsbət imicini formalaşdırmaq kimi vəzifələr müəyyənləşdirildi.

Bu baxımdan daha əənəvi hesab olunan xarici siyasət ritorikası yeni dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Məhdudlaşdırma, qapanma, antiqlobalist fəaliyyət, Şərq-Qərb bölünməsi təki göstəricilər köhnə ideoloji modelin tərkib hissələri olaraq öz aktuallığını itirib. Beləliklə, xarici siyasət özünün legitimliyi üçün yeni mənalara, istiqamətlərə axtarışındadır. Artıq dövlətlər ümumi inkişafa öz töhfəsini vermək və paylaşmağa, yardımlaşmağa hazır olduğunu dünyaya nümayiş etdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan humanitar əməkdaşlıq yeni dövrə – XXI əsrdə – xarici siyasətin ən səmərəli vasitələrindən biri hesab olunur. Qeyd edək ki, maraqlar və qüvvələr tarazlığı ahənginə, eləcə də əsas güc mərkəzləri arasında ümumi oyun qaydalarına [3] dair razılaşmalara əsaslanan XXI əsr beynəlxalq münasibətlər sistemi yeni qlobal və regional əməkdaşlıq şəbəkələrinin sürətlə böyüməsi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə humanitar əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılmasını və onların rolunu xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Beynəlxalq və regional humanitar xarici siyasəti həyata keçirmək üçün dövlətlər bir sıra resurslara sahib olmalıdır. Bura ilk növbədə dövlətin status-gücünü müəyyən edən iqtisadi və hərbi potensialı daxildir. Dövlət humanitar xarici siyasəti həyata keçirmək üçün sahib olduğu iqtisadi və hərbi potensiala əsaslanaraq informasiya və təşkilatı resurslardan düzgün istifadə etmək bacarığında olmalıdır. [4, s. 42]. Fikrimizi qüvvətləndirmək üçün məsələ ilə bağlı bir sıra tədqiqatçıların gəldiyi qənaəti xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, M. Lebedeva, P. Kennedi, A. Stalberq, C. Gray, V. Morozov və İ. Makarenko və digərlərinin fikrincə müasir dünya siyasətində uğur qazanmaq üçün hərbi və iqtisadi qüdrət yalnız kifayət etmir. [5, s. 60-61]. Nəticədə qeyd edək ki, özünəməxsus müstəqil humanitar siyasəti yalnız öz vətəndaşlarına cəlbədicə inkişaf modeli təklif edən, bununla yanaşı ölkə hüdudlarından kənarda “şüurlu təsir” [4, 50] göstərmək üçün kifayət qədər ehtiyata malik olan dövlət həyata keçirə bilər.

Müasir dövrə dövlətin xarici siyasətində mühüm alət sayılan humanitar əməkdaşlığın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əksər tədqiqatçıların, diplomatların və dövlət xadimlərinin bu məzmununda fikri iki məsələdə ümumiləşir [6]. Birinci onu qeyd edə bilərik ki, dövlətlərarası humanitar əməkdaşlığın məqsədi müasir dünya siyasətinə faydalı və güclü təsir göstərərək beynəlxalq aləmə səmərəli nüfuz etmək və əməkdaşlıqda dərindən iştirakdır. İkinci məqsəd qloballaşma və beynəlxalq rəqabət şəraitində humanitar əməkdaşlıqda iştirak edən dövlətin özünün inkişafı və modernləşməsidir.

Dövlətlərarası humanitar əməkdaşlıq anlayışını dərk etmək üçün mütləq şəkildə onun məzmununa dair elmi-nəzəri yanaşmaları və siyasi təfsirləri nəzərdən keçirməlidir. Müasir humanitar əməkdaşlığın zəngin tarixə, nəticəyönümlü nümunələrə, müsbət əənə və təcrübələrə, çoxşaxəli fəaliyyət sahələrinə, formalara və s. kimi göstəricilərə sahib olması ona dair müxtəlif tutarlı yanaşma və fikirlərin ortaya çıxmasına rəvac vermişdir. Bu baxımdan apardığımız təhlillərə əsasən dövlətlərarası humanitar əməkdaşlığa dair yanaşmaları, fikrimizcə, aşağıdakı təsnifatda vermək məqsədə müvafiqdir:

- Qərb (Avropa-Amerika) yanaşması
- Sovet-Rusiya yanaşması

Buradakı təsnifata müvafiq olaraq Qərb yanaşmasında humanitar əməkdaşlıq daha geniş-əhatəli məzmun üzrə, sovet-Rusiya yanaşmasında isə o məhdud-konkret sahələr üzrə tədqiqata cəlb edilir. Qərb və rus elmi məktəblərində “humanitar əməkdaşlıq” terminə dair köklü fikir ayrılıqları mövcuddur. Rus cəmiyyətində, eləcə də postsovet məkanında dar mənədə konkret sahələri əhatə

edən “humanitar əməkdaşlıq” termini Qərbdə tamamilə başqa təbiətə malikdir. Bu baxımdan “humanitar əməkdaşlıq” və ya “humanitar fəaliyyət” anlayışlarına dair vahid tərif, yekdil fikir yoxdur. Bəzi mütəxəssislər “yumşaq güc” siyasəti kontekstində humanitar əməkdaşlıqdan yazırlar, [7, s. 168] digərləri təhsil proqramlarının önəmini qeyd edirlər [8, s. 42]. Başqa bir qrup isə rus dilinin yayılması və təbliğinə dair məsələləri əsas hesab edir [9, s. 14].

Humanitar əməkdaşlığa dair ilk tədqiqatlara, əsasən, Qərbdən – Amerika və Avropa məktəblərində – rast gəlinir. Qərbdə bu terminin yaranışı XIX əsrdə baş vermişdir. Həmin dövrdə Qərbdə “humanitar” termini insan təbiətinin xüsusi anlamını ifadə edirdi. İnsanların bir çox göstəricilərindən – irqi, milli, dini mənsubiyyəti və ya sosial-iqtisadi vəziyyətindən – asılı olmayaraq onların bərabərliyini və eynihüquqlu olması fikri önə çəkiliirdi. Bu prosesin davamı olaraq insanlara humanitar yardım göstərilməsi üzrə müxtəlif qurumlar-təşkilatlar yaranmağa başladı. Problemə tarixi kontekstdə yanaşdıqda məlum olur ki, 1980-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəlində BMT [10] və Beynəlxalq Məhkəmə səviyyəsində [11] “humanitar fəaliyyət” və “humanitar yardım” terminlərinin eyniləşdirilməsi reallaşdı.

Humanitar fəaliyyətin məzmununa dair sovet-Rusiya yanaşmasından fərqli olaraq Qərb yanaşmasında mütəxəssislərin məsələyə baxışı adətən bir-birinə oxşarlıq təşkil edir. Qərb məktəblərində humanitar anlayış dedikdə, əsasən, münaqişə vəziyyəti və buna müvafiq münasibət başa düşülür. Avropa və Amerika tədqiqatçıları onu böhran-münaqişə zamanı və postkonflikt dövrdə humanitar yardımın göstərilməsi kimi təfsir edirlər. H. Villiams və M. Kevin və s. tədqiqatçıların yanaşmasına əsasən qeyd edə bilərik ki, əsas məsələ “humanitar təhlükə”nin qarşısının alınması, əgər “humanitar böhran və ya fəlakət” başverərsə onun nəticələrinin aradan qaldırılması və lazım gələrsə “humanitar müdaxilə” edilməsidir. Başqa formada qeyd edə bilərik ki, burada humanitar əməkdaşlığın siyasi aspektləri təhlil edilir [12, s. 26].

“Humanitar müdaxilə” aktı məlum olduğu üzrə insan haqlarına dair vəziyyətə əsaslanır, səbəb-bəhanə olaraq onu göstərir və beləliklə humanitar fəaliyyət termininə yanaşmada insan hüquqları məsələsi ortaya çıxmış olur. Bu isə “humanitar müdaxilə”yə məruz qalan dövlətdə beynəlxalq və daxili hüququn bir sıra (suverenlik, daxili legitimlik və s.) prinsiplərinin əhəmiyyətinə və işləkliyinə dair müzakirələrə yol açır. Bu baxımdan bir sıra qərbli mütəxəssislər humanitar əməkdaşlığın məzmununda insan hüquqları məsələsinin mərkəzdə olması fikrini müdafiə edirlər [13, s. 11-12]. Belə ki, Avropa-Amerika yanaşmasında humanitar əməkdaşlığın birbaşa olaraq insan fəaliyyətinin və onun hüquqlarının təmininə və davamlılığına yönəlmiş olduğunu görürük. Bu baxışı-tezisi müdafiə edənlər birbaşa olaraq Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun aktında (Helsinki, 1975) “insan hüquqları–ümumbəşəri işdir” müddəasına istinad edirlər.

Tədqiqatçılar tərəfindən məsələyə dair yekdil fikir formalaşmamasına baxmayaraq ümumilikdə sovet-Rusiya yanaşmasında humanitar əməkdaşlığın təhsil, elm və mədəniyyət və s. sahələrindəki, xarici siyasət fəaliyyətini nəzərdə tutduğunu qeyd edə bilərik. Bu yanaşmanı müdafiə edənlərin əsas gətirdiyi diqqətçəkici məqam isə BMT-nin humanitar missiyasını həyata keçirən YUNESKO-nun əsas vəzifəsinin də üzv dövlətlər arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı əhəmət etməsidir.

İki dövlət arasında humanitar əməkdaşlığın istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün yuxarıdakı araşdırmalar nəzərə alınmaqla aşağıdakı sahələr üzrə yol xəritəsini müəyyənləşdirə bilərik:

- müxtəlif səbəblərdən başvermiş münaqişələrin nizamlanması prosesində, eyni zamanda fəvqəladə hallar və böhranlarda humanitar yardım imkanları;
- xalqlararası humanitar inteqrasiya prosesində və dövlətlərin xarici mədəni siyasətində əməkdaşlıq;
- dövlətləarası münasibətlərdə təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq və mübadilə;
- insanlar arasında humanitar təmasların yaradılması və müasir kütləvi informasiya kommunikasiyalarının birgə fəaliyyəti;
- idman, turizm və gənclərlə iş sahələrində humanitar işbirliyi və s.

Bu sahəyə dair fərqli yanaşmalar humanitar əməkdaşlığın forma, məzmun və miqyasına görə müxtəlifliyindən, eyni zamanda sürətli dəyişən və yenilənən beynəlxalq münasibətlər sistemindən irəli gəlir. Bu baxımdan beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın anlayışına dair fərqli yanaşmalar əlaqəli şəkildə və dərinlən təhlil edilmiş, müvafiq qeydlər aparılmışdır.

Hər zaman dəyişməkdə və yenilənməkdə olan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni termin olan humanitar əməkdaşlıq anlayışına dair tamamilə yekdil fikir formalaşmamışdır. Bu baxımdan humanitar işbirliyi beynəlxalq münasibətlərin yetərincə öyrənilməyən sahələrindəndir. Lakin bununla belə qeyd edə bilərik ki, son zamanlar bir sıra araşdırmaçılar tərəfindən bu sahəyə dair kifayət qədər tədqiqatlar aparılırlar.

1. Humanitar əməkdaşlığa dair xeyli fərqli baxışlar tədqiqat işində nəzərdən keçirilmiş və şərti olaraq onların Qərbi (Avropa və Amerika) və sovet-Rusiya yanaşması olaraq iki bölmədə təsnifatı aparılmışdır. Təsnifatı müvafiq olaraq müasir humanitar əməkdaşlığın bütün sahələri ümumiləşdirilmiş və nəticədə dövlətlərarası münasibətlərdə yeni yol xəritəsi müəyyən edilmişdir.
2. Yeni dünya düzənin formalaşması və sistem daxili normal münasibətlərin qurulmasında humanitar əməkdaşlıq xüsusi rola sahibdir. O dünyada humanitar fəlakətlərin önünə alınmasına və onların nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində önəmli dəstək verir.
3. Zaman keçdikcə xarici siyasətin humanitar istiqamətinin önəmi daha da artır. Dövlətlərin müasir dünya siyasətində uğur qazanması üçün hərbi və iqtisadi qüdrət təkbaşına kifayət etmir. Bunlarla yanaşı humanitar əməkdaşlığın gücləndirilməsi və genişlənməsi zərurəti ortaya çıxır.
4. Tədqiqatlar zamanı bəlli olur ki, “xarici mədəni siyasət” və “mədəni diplomatiya” terminlərinə baxışlar müxtəlifdir; onların eyniləşdirilməsi və ya fərqləndirilməsi ilə bağlı yekdil fikir formalaşmayıb.
5. Müasir elmi tədqiqatlardan bəlli olur ki, xarici siyasətin humanitar məzmununu tək cəhətli mədəniyyət məsələləri ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Digər tərəfdən dövlətlərarası münasibətlərin və qarşılıqlı fəaliyyətdə humanitar əməkdaşlıq “yumşaq güc” olaraq da qəbul edilir.

Summary

THEORETICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF “HUMANITARIAN COOPERATION” IN MODERN INTERSTATE RELATIONS

Different approaches to this area arise from the diversity of humanitarian cooperation in terms of form, content and scale, as well as from the rapidly changing and renewing system of international relations. In this regard, different approaches to the concept of international humanitarian cooperation have been analyzed in a coherent and in-depth manner, and relevant notes have been made. In the constantly changing and renewing system of modern international relations, a completely unanimous opinion has not been formed on the concept of humanitarian cooperation, which is a new term.

Keywords: humanitarian cooperation, soviet approach, western approach, soft power

Резюме

ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО» В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К КОНЦЕПЦИИ

Различные подходы к этой сфере вытекают из многообразия гуманитарного сотрудничества по форме, содержанию и масштабам, а также из быстро меняющейся и обновляющейся системы международных отношений. В этой связи последовательно и глубоко проанализированы различные подходы к понятию международного гуманитарного сотрудничества и сделаны соответствующие замечания. В постоянно меняющейся и обновляющейся системе современных международных отношений не сформировано полностью единодушного мнения относительно понятия гуманитарного сотрудничества, которое является новым термином.

Ключевые слова: гуманитарное, сотрудничество, советский подход, западный подход

ƏDƏBİYYAT

1. Этническая политика и невоенные аспекты безопасности. Материалы международного семинара. Отв.ред. А.М.Кузнецов. Владивосток: Издательство ДВФУ. 2012. 176 с
2. Громогласова Е.С. Гуманитарная составляющая внешней политики государства // Пути к миру и безопасности. 2018. № 1(54): Спецвыпуск: Гуманитарные вызовы, гуманитарное реагирование и защита гражданского населения в вооруженных конфликтах. Под ред. Е.А. Степановой. М.: ИМЭМО РАН, 2018. С. 77-91.
3. Никонов В. Основные тенденции мирового развития и БРИКС. - Доклад В.А. Никонова на международном симпозиуме стран БРИКС «Развитие, сотрудничество, процветание» (24-25 марта 2011г., Пекин). [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.mid.ru/brics.nsf70/16E0E0434093BFF7C325789D004181D5>.
4. Хрусталева М.А. Анализ международных ситуаций и политическая экспертиза: очерки теории и методологии. М.: НОФМО, 2008. - С.59.
5. Zahirova V. Dövlətin xarici siyasətində hərbi təhlükəsizlik məsələləri. Siy.elm. üzrə fəls. dok... diss. Bakı, 2014, 197 s.
6. Əliyev Ə. Müasir qloballaşma şəraitində multikulturalizm və insan hüquqlarının müdafiəsi. «Azərbaycan» qəz., Bakı: 2016, 3 aprel.
7. Кошель А.С. Мягкая сила как инструмент гуманитарного сотрудничества государств на евразийском пространстве. Вестник московского университета. 2015;18:2:160-171.
8. Морозов Ю.В., Сафронова Е.И. Значение гуманитарного сотрудничества России и Китая с центрально-азиатскими партнёрами в рамках Шанхайской организации сотрудничества. Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2014;32(269):35-49
9. Баранова И.И. Международное сотрудничество в продвижении русского языка и русской культуры за рубежом. Вопросы методики преподавания в вузе. 2018;7(26):8–16.
10. New international humanitarian order. Report of the Secretary-General Submitted pursuant to General Assembly resolution 38/125. Part One. A/40/348. 09.10.1985. <https://undocs.org/en/A/40/348>.
11. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits, Judgment. I.C.J. Reports. 1986. P. 125.
12. The ICRC and Humanitarian Policy in Contemporary World Politics//Conference Papers — International Studies Association; 2005 Annual Meeting, Istanbul, P. 1-26
13. Ferris E., Natural disasters, conflict, and human rights: tracing the connections [Washington, DC]: The Brookings Institution and University of Bern Project on Internal Displacement, 2010, 216 p.

GÜCLÜ AZƏRBAYCAN KONSEPSİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ İSRAİL DÖVLƏTİ ARASINDA HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Aynur KƏRİMLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,

E-mail: aynurkarimli0@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-0353-8829

Prezident İlham Əliyevin dövlətçiliyin qorunması və gücləndirilməsini hədəfləyən güclü Azərbaycan konsepsiyasından danışarkən konsepsiyanın əsas müddəalarını təfərrüatı ilə nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Belə ki, konsepsiyada öz əksini tapan əsas müddəalar bunlardır: güclü

liderə malik olmaq; ərazi bütövlüyü, tam suverenliyi təmin edilmiş müstəqil siyasət yeridən dövlət formalaşdırmaq; dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini artırmaqla müstəqil dövlətin qurulmasına xidmət edən mükəmməl idarəetmə mexanizmləri hazırlamaq; güclü iqtisadi sistemin güclü dövlət quruculuğunun təməli olmasını təmin etmək; yeni enerji strategiyasının bilavasitə milli maraqlara və milli təhlükəsizliyə xidmət edən struktur və funksiyaya malik olmasını təmin etmək; azad vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını təmin edən güclü, həmrəy toplum yaratmaq; güclü cəmiyyətlə güclü dövlətin bir-birini tamamlamasını multikultural dəyərlər əsasında təmin etmək, güclü ordu və güclü müdafiə sənayesi yaratmaqla ölkənin təhlükəsizliyinə nail olmaq [7]. Əsas məqsədi dövlətçiliyin qorunması və gücləndirilməsi olan güclü Azərbaycan konsepsiyası çərçivəsində idarəetmə orqanları, qanunvericilik sahəsi, ümumiyyətlə, dövlət həyatının bütün sahələrində uğurlu islahatlar həyata keçirildi, ordunun gücləndirildi, ikitərəfli və çoxtərəfli hərbi əməkdaşlıqlar quruldu, azad vətəndaş cəmiyyəti formalaşdı. Eləcə də, Prezident İlham Əliyevin güclü dövlət konsepsiyasının reallaşdırılması yolunda 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığımız şanlı qələbə mühüm addım oldu.

Prezident İlham Əliyev hakimiyyətinin ilk dövrlərindən etibarən Ali Baş Komandan kimi ordu quruculuğunda əsas istiqamətləri müəyyənləşdirdi və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirdi. Bu istiqamətlər hərbi büdcənin artırılmasından başlayaraq, hərbiçilərin sosial durumunun yaxşılaşdırılması, ordumuzun ən müasir silah-sursatla təchiz olunması, hərbi qulluqçuların peşəkarlığının yüksəldilməsi, qardaş Türkiyə dövləti başda olmaqla, digər dövlətlərlə də hərbi-texniki əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə qədər bir sıra mühüm sahələri əhatə etdi. Bu uzaqgörən addım hərbi sahəyə ayrılan büdcə baxımından da özünü göstərir. Azərbaycan hərbi arsenalını müasir silahlarla zənginləşdirmək üçün silah tədarükünü şaxələndirərək ayrı-ayrı ölkələrdən müxtəlif təyinatlı silah və texnikalar, həmçinin İsraildən “Harop”, “Hermes” PUA-ları, Rusiyadan TOS-1A “Solntsepyok” ağır artilleriya sistemləri, T-90 tankları və sair silahlar əldə etmişdi [4]. Hərbi arsenalın zənginləşdirilməsi məhz uğurlu hərbi əməkdaşlıqların nəticəsidir. Əməkdaşlıq çərçivəsində yalnız yeni silahlar alınması deyil, eyni zamanda birgə təlimlər də həyata keçirilir.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən qısa müddət sonra 25 dekabr 1991-ci ildə İsrail Dövləti Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı. İki ölkə arasında 7 aprel 1992-ci ildə diplomatik münasibətlərin qurulması ilə müxtəlif sahələri əhatə edən qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın əsası qoyuldu” [5]. İkitərəfli münasibətlərin inkişafında dövlət və hökumət başçılarının qarşılıqlı rəsmi və işgüzar səfərlərinin həyata keçirilməsi müstəsna tarixi əhəmiyyətə malikdir. İki dövlət arasında 1992-ci ildə əsas qoyulmuş strateji əməkdaşlıq ötən illər ərzində genişlənərək inkişaf edir. Azərbaycan-İsrail ikitərəfli münasibətlərində hərbi-təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-İsrail əlaqələri qarşılıqlı maraqlara söykənir və ikitərəfli xarakter daşıyır.

Azərbaycan və İsrail arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq, silah və hərbi texnikanın alınması 13 il əvvələ təsadüf edir. 2005-ci ildən başlayaraq ölkələrimiz arasında bu sahədə fəal əməkdaşlıq aparılır. İlk illərdə Azərbaycan İsraildən reaktiv yaylım atəş sistemləri və pilotsuz uçuş aparatları alıb və 2008-ci ildə bu silahlar hərbi paradda nümayiş etdirildi. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və İsrail Dövlətinin “Erbil” şirkəti ilə imzalanan kontrakt əsasında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalında olan T-72 tankları modernizasiya olundu. Qeyd olunan tanklardan 2016-cı ildə baş verən aprel döyüşlərində uğurla istifadə olundu. Tanklar döyüş zamanı yaxınlıqdakı tankın düşməyə məxsus olmasını müəyyən edən sistemlə təmin olunub [1]. Beləliklə, 2016-cı il hərbi əməliyyatları zamanı ordumuzun uğur qazanmasında İsrail Dövləti ilə aparılan əməkdaşlıq əhəmiyyətli rol oynadı. Yaxınlıqdakı tankın düşməyə məxsus olmasını müəyyən edən sistemlə təmin olunan T-72 tanklarını xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Azərbaycan-İsrail münasibətləri ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələrdən və xüsusi təhlükəsizlik dialoqlarından ibarət olub. Bu xüsusi məsləhətləşmələr 2005-ci ilin martında Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Araz Əzimovun İsrailə, 2007-ci ilin avqustunda isə İsrailin baş nazirinin müavini və strateji işlər naziri Aviqdor Libermanın Azərbaycana səfərləri eləcə də Libermanın 2012-ci ilin aprelində Xarici İşlər Naziri kimi növbəti səfəri zamanı zamanı baş tutub. 2009-cu ilin iyununda prezident Şimon Peresin Bakıya səfəri bu münasibətlərin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini

və onun İsrail üçün yüksək siyasi əhəmiyyətini vurğuladı [6, s.16]. Bu səfərlərin həyata keçirilməsi əlaqələrin qarşılıqlı maraqlara əsaslandığını və gələcəkdə daha da genişlənəcəyindən xəbər verir.

2016-cı ilin dekabr ayında İsrail Dövlətinin Baş naziri Benyamin Netanyahu Azərbaycan Respublikasında işgüzar səfərdə oldu. Səfər çərçivəsində bir sıra mühüm ikitərəfli sənədlər imzalandı. Bu, dövlətlərarası münasibətlərin gələcək inkişafında mühüm perspektivlər yaratdı. Sənədlərin imzalanması mərasimindən sonra Prezident İlham Əliyev mətbuata bəyanatında iki dövlətin müdafiə sənayesi sahəsində fəal əməkdaşlıq etdiyini və bu əməkdaşlığın artıq bir neçə ildir davam etdiyini qeyd edərək bildirmişdi: “Bu əməkdaşlığın nə dərəcədə geniş olduğunu göstərmək üçün bir rəqəmi diqqətinizə çatdıracağam. İndiyədək Azərbaycan və İsrail şirkətləri tərəfindən müdafiə avadanlığının alınması ilə bağlı imzalanmış müqavilələrin dəyəri 5 milyard dollara yaxındır, daha dəqiq desək, 4 milyard 850 milyon dollardır. Bu müqavilələrin çox böyük hissəsi artıq həyata keçirilib. Biz hələ də bunun üzərində işləyirik və bu əməkdaşlığın səviyyəsindən çox razıyıq”[3, s.253]. Prezidentin qeyd etdiyi rəqəmlər bizə iki dövlət arasında hərbi-təhlükəsizlik sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu bir daha təsdiq edir.

İsrail dünya bazarında Azərbaycan neftinin əsas strateji alıcılarından biridir. İsrail Dövlətinin Müdafiə Sənayesi Şirkətləri Azərbaycanda hərbi sənaye quruculuğunda fəal iştirak edir. 2018-ci ilin sentyabr ayında İsrail Dövlətinin Müdafiə naziri Aviqdor Libermanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri bu sahədəki əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsinə təkan verdi.

2025-ci ildə Azərbaycanın hərbi potensialının gücləndirilməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ordu quruculuğunun daha da modernləşdirilməsi, dövlət sərhədlərinin qorunması, hərbi sənaye kompleksinin inkişafı xərclərinə 8,4 milyard manat məbləğində və yaxud dövlət büdcəsi xərclərinin 20,3 faiz həcmində vəsait yönəldiləcək. Bu da 2024-cü ilin proqnozuna nisbətən 1 milyard 270 milyon manat və yaxud 17,8 səkkiz faiz, 2023-cü ilin icra göstəricisi ilə müqayisədə 2 milyard 542 milyon manat və yaxud 43,4 faiz çoxdur ” [2]. Bu göstəricilər prezident İlham Əliyevin ordu quruculuğuna önəm verdiyini və güclü Azərbaycan konsepsiyası çərçivəsində bu fəaliyyətin uğurla davam etdiyini bir daha vurğulayır.

Beləliklə, 1992-ci ildən diplomatik əlaqələr quran və müxtəlif sahələrdə uğurla əməkdaşlıq edən iki dövlətin qarşılıqlı faydalı əlaqələri prezident İlham Əliyevin güclü Azərbaycan konsepsiyası çərçivəsində yeni mərhələyə qədəm qoydu və mövcud əlaqələr daha da genişləndi. Konsepsiyaya uyğun olaraq Azərbaycanın hərbi qüdrətinin artırılması üçün mühüm addımlar atıldı, İsrail Dövləti ilə hərbi sahədə mühüm sənədlər imzalandı. Bu sənədlər, eləcə də, İkinci Qarabağ müharibəsində İsrailin Azərbaycanı dəstəkləməsi bir daha iki dövlət arasındakı əlaqələrin yüksək səviyyədə olması və gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyindən xəbər verir. 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə İsraildən alınan pilotsuz təyyarələr və digər silah-sursatlar Azərbaycanın qəti qələbə əldə etməsində mühüm rol oynadı, Azərbaycan İsrailin müasir hərbi avandlığından istifadə edərək müharibə zamanı düşməne sarsıdıcı zərbələr endirdi. Qeyd olunanlar konsepsiyanın uğurla həyata keçirildiyini bir daha göstərir.

Summary

AZERBAIJAN-ISRAELI MILITARY COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE STRONG AZERBAIJAN CONCEPT

The establishment of diplomatic relations between the Republic of Azerbaijan and the State of Israel in 1992 laid the foundation for mutually beneficial cooperation covering various areas. There are multifaceted relations between the two states. Previously, this cooperation was mainly focused on the oil and gas sector, but currently this cooperation has been diversified and covers other sectors of the economy, including agriculture, high technologies, healthcare, and military-technical partnership. Within the framework of President Ilham Aliyev's strong Azerbaijan conception, which aims to protect and strengthen statehood, our army was equipped with the most modern weapons and ammunition, the professionalism of military personnel was improved, and cooperation with Israel and other countries in the military-technical fields was deepened.

Keywords: Azerbaijan, Israel, military cooperation, budget, conception

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНО-ИЗРАИЛЬСКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РАМКАХ КОНЦЕПЦИИ СИЛЬНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Установление дипломатических отношений между Азербайджанской Республикой и Государством Израиль в 1992 году заложило основу взаимовыгодного сотрудничества, охватывающего различные сферы. Между двумя государствами существуют многогранные отношения. Если раньше это сотрудничество было в основном сосредоточено в нефтегазовой сфере, то теперь оно диверсифицировалось и охватывает другие сферы экономики, включая сельское хозяйство, высокие технологии, здравоохранение, военно-техническое партнерство. В рамках концепции сильного Азербайджана Президента Ильхама Алиева, направленной на защиту и укрепление государственности, наша армия была оснащена самым современным оружием и боеприпасами, повысился профессионализм военнослужащих, углублено сотрудничество с Израилем и другими странами в военно-технической сфере.

Ключевые слова: *Азербайджан, Израиль, военное сотрудничество, бюджет, концепции*

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas, G. Azərbaycan İsrail münasibətləri: [Elektron resurs] /- Bakı, 2023. - URL: https://www.yeniazərbaycan.com/Analitik_e87345_az.html
2. Azərbaycanın hərbi potensialının gücləndirilməsinə gələn ilin dövlət büdcəsindən 8,4 milyard manat ayrılacaq: [Elektron resurs] /- Bakı, 2024. - URL: https://azertag.az/xeber/azerbaycanin_herbi_potensialinin_guclendirilmesine_gelen_ilin_dovlet_budcesinden_84_milyard_manat_ayrilacaq-3301352
3. Əliyev, İ.H. İnkişaf məqsədimizdir (Yetmiş yeddinci kitab) / İ.H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – 2019. – 401 s.
4. Güclü Azərbaycan konsepsiyasının reallaşdırılmasında prezident İlham Əliyevin rolu: [Elektron resurs] –URL: https://azertag.az/xeber/guclu_azerbaycan_konsepsiyasinin_reallasdirilmasinda_prezident_ilham_eliyevin_rolu-2366666
5. İsrail Dövləti : [Elektron resurs] /- URL: <https://mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/israil>
6. Murrinson, A. The Ties between Azerbaijan and Israel // Mideast Security and Policy Studies- october 2014 - No. 110, - p.16
7. Qurbanov, F. Suveren dövlətin toxunulmazlığı: [Elektron resurs] / - Bakı, 2024. - URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/168955-suveren-dovletin-huquqi-toxunulmazligi>

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ SONRASI ERMƏNİSTAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Badam MƏMMƏDOVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, elmi işçi

E-mail: badam.mamedova.97@mail.ru

ORCID ID: 0009-0002-7904-9546

GİRİŞ

2020-ci ilin payızında baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi, yalnız Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri sistemində deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müharibə nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, Ermənistan isə siyasi, sosial-iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qalmaqla yanaşı regional mövqe baxımından zəifləmişdir. Bu dəyişikliklər fonunda Ermənistanın qonşu ölkələrlə, xüsusilə Gürcüstanla münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri tarixən kompleks və çoxşaxəli xarakter daşımışdır. Bu münasibətlə etnik xüsusiyyətlər, dini və mədəni fərqlər, təhlükəsizlik maraqları və enerji kimi amillər daim təsir göstərmişdir. 44 günlük müharibədən sonra isə bu amillərlə yanaşı, regionda formalaşan yeni siyasi-iqtisadi düzən və geostrateji maraqlar münasibətlərin dinamikasına birbaşa təsir etməyə başlamışdır. Gürcüstanın Cənubi Qafqazda taraz və neytral siyasət aparmaq cəhdləri, Ermənistanın isə Rusiya və Qərb arasında ikiüzlü siyasəti digər tərəfdən Qərbə integrasiyaya can atması iki ölkə arasında qarşılıqlı anlaşmanın məzmununu müəyyən edən əsas elementlərdən biri olmuşdur. Hələ Azərbaycanın regionda artan rolu və Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlığı Gürcüstan-Ermənistan münasibətlərinə dolayı yolla təsir edən mühüm amillər sırasında yer almışdır.

Gürcüstan və Ermənistanın xarici siyasətinin əsas xüsusiyyətləri

Gürcüstan-Ermənistan münasibətləri Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi və etnik mürəkkəbliyi fonunda formalaşmışdır və bu əlaqələrdə bir sıra xarakterik cəhətlər müşahidə olunur. Hər iki ölkə postsovet məkanında müstəqillik əldə etdikdən sonra bir-biri ilə əsasən neytral və pragmatik münasibətlər qurmağa çalışsa da, bu əlaqələr tam harmonik sayıla bilməz. Gürcüstanın suverenlik və ərazi bütövlüyü məsələlərinə həssas yanaşması fonunda Ermənistanın separatizmi dəstəkləyən siyasətinə qarşı dolayı narahatlıq hiss olunur. Lakin bütün bunlar baxmayaraq Ermənistanın coğrafi mövqeyi və qonşu ölkələrlə münasibətləri, onun Gürcüstanla iqtisadi əlaqələrini xüsusi əhəmiyyətli edir. Ermənistanın əsas ticarət yolları Gürcüstan ərazisindən keçir. Bu, Ermənistanın idxal və ixrac əməliyyatlarında Gürcüstanın tranzit ölkə kimi rolunu önə çıxarır. Məlumatlara görə, Ermənistana idxal olunan malların təxminən 80%-i Gürcüstan vasitəsilə gətirilir [5]. Bu vəziyyət, Gürcüstanın Ermənistana qarşı iqtisadi təsir imkanlarını artırır və ikitərəfli münasibətlərdə asılılıq yaradır. Gürcüstan regiondakı dövlətlərlə sıx əməkdaşlığı regional tranzit mərkəzi kimi rolunu gücləndirmişdir [6].

Gürcüstan, Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji və nəqliyyat layihələrində iştirak etməklə, regionun iqtisadi inkişafına töhfə verməkdədir. Eyni zamanda, Ermənistan və Gürcüstan, Avropa-Asiya əməkdaşlığı və kommunikasiya platformasına çevrilmək üçün Avropa İttifaqı və Qərb ilə əlaqələrin inkişafına çalışırlar. Ermənistan və Gürcüstanın xarici siyasət kursları, onların ikitərəfli münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir [4]. Ermənistan, ənənəvi olaraq Rusiya ilə yaxın münasibətlər saxlamış və Avrasiya İqtisadi Birliyinin üzvü olmuşdur. Gürcüstan isə Avropa İttifaqı və NATO ilə integrasiya yolunu seçmişdir. Bu fərqli istiqamətlər, iki ölkə arasında strateji əməkdaşlıq imkanlarını məhdudlaşdırır. Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə ilə sıx enerji və nəqliyyat əməkdaşlığı qurmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələr, Gürcüstanın regional tranzit mərkəzi kimi rolunu gücləndirmişdir. Ermənistan isə bu layihələrdən kənarda qalmış və alternativ marşrutlar axtarmağa məcbur olmuşdur [3]. Eyni zamanda Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxetiya bölgəsində yaşayan erməni icması, iki ölkə arasındakı humanitar əlaqələrə təsir edən mühüm amildir. Bu icmanın sosial-iqtisadi vəziyyəti və mədəni hüquqları, zaman-zaman Ermənistan-Gürcüstan münasibətlərində gərginlik yaranan məsələlərdən biri olmuşdur. Ermənistanın bu bölgədəki erməni icmasına yönəlik siyasəti və Gürcüstanın milli təhlükəsizlik maraqları arasında balansın qorunması, ikitərəfli münasibətlərin sabitliyi üçün vacibdir. Ermənistan və Gürcüstan arasında mədəni və təhsil sahələrində əməkdaşlıq imkanları mövcuddur. Lakin bu sahədəki əlaqələr, siyasi və iqtisadi münasibətlərdəki gərginliklərdən təsirlənir. Hər iki ölkənin mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlığı gücləndirməsi, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına töhfə verə bilər. 2024-cü ildə Ermənistan və Gürcüstan arasında strateji tərəfdaşlıq bəyannaməsinin imzalanması, iki ölkə arasında münasibətlərin yeni mərhələyə keçdiyini göstərir. Ermənistanın Xarici İşlər naziri Ararat Mirzoyan, bu sənədin siyasi dialoq, iqtisadi əməkdaşlıq və humanitar sahələrdə tərəfdaşlığın gücləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaratdığını qeyd etmişdir [1].

Müharibədən sonra Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri: yeni realıqlar və çağırışlar

2020-ci ilin payızında baş vermiş 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi, Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi balansın əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Müharibə nəticəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, Ermənistan isə həm daxili, həm də xarici

siyasətində ciddi dəyişikliklərlə üzləşmişdir. Bu dəyişikliklər, regionun digər ölkələri, xüsusilə Gürcüstan ilə münasibətlərə də təsir etmişdir. Azərbaycanın müharibədən sonra əldə etdiyi uğurlar, onun regiondakı nüfuzunu artırmış və Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlığını daha da gücləndirmişdir. Bu əməkdaşlıq, Cənubi Qafqazda yeni güc balansının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan ilə sülh sazişinin imzalanmasının Cənubi Qafqazda yeni siyasi vəziyyət yaradacağını və bu əməkdaşlığın nəqliyyat, enerji təhlükəsizliyi və ticarət sahələrində uğurlu ola biləcəyini vurğulamışdır [2].

44 günlük Qarabağ müharibəsindən sonra atəşkəsin imzalanması Gürcüstanda da müəyyən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri tranzit məsələsi idi. Hətta regionda nisbi sabitlik Gürcüstanın "tranzit ölkə" statusunu zəiflədəcəyinə dair fikirlər səsləndirildi. Azərbaycanın Naxçıvan üzərindən Türkiyəyə tranzit çıxışının Gürcüstanın geosiyasi funksiyasını zəiflədəcəyini deyən politoloq Qiya Hudaşvili "Azərbaycan və Türkiyə integrasiya istəyir, Gürcüstan isə bu ölkələri birbaşa birləşdirən yeganə ölkədir. Bu halda Gürcüstan müəyyən iqtisadi itkiyə məruz qalacaq" demişdir. Bununla yanaşı Hudaşvili Qafqazda əldə olunacaq sülhün bütün region ölkələri üçün daha faydalı olacağını bildirmişdir.

Digər gürcü politoloq Tarnike Şaraşenidze hesab edir ki, Ermənistanın təcrid vəziyyətindən çıxması və alternativ tranzit ölkəyə çevrilməsi Gürcüstanın əhəmiyyətini azaltmayacaq, çünki Gürcüstan həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla Ermənistandan daha yaxın münasibətlərə malikdir [7]. Müzakirə olunan məsələlərdən biri isə Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanı geri ala biləcəyi fikri idi. Bu müharibədən yaranan yeni geosiyasi vəziyyətin ərazi problemlərinin həlli yollarını axtaran Gürcüstanın daxili siyasətinə də təsir etdiyini söyləmək olar. Gürcüstan üçün ikinci məsələ isə ölkə ərazisində daxili sabitliyi saxlamaq idi çünki erməni və azərbaycanlı əhalisi Gürcüstanda iki ən böyük etnik azlığı təmsil edir ki, buda ümumi əhalinin 10%-ni təşkil edir. Münaqişə boyu əhalinin sıx məskunlaşdığı bölgələr düzgün idarəetmə və diqqət tələb edən qeyri-sabit mühit idi. Bütün bu fikirlərə baxmayaraq Gürcüstan Qarabağ müharibəsi boyu neytrallıq siyasətini həyata keçirdi, Azərbaycan və Ermənistan sərhədlərini bağlayaraq, hərbi yüklərin keçməsinə icazə vermirdilər. 2020-ci il noyabrın 10-da tərəflər arasında imzalanan atəşkəsdən sonra Gürcüstan prezidenti Salome Zaurabişvili Twitter hesabında "Sülh və sabitliyə alternativ yoxdur. Biz birlikdə əməkdaşlıq üçün yeni səhifə açacağıq" demişdir.

Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranan yeni geosiyasi vəziyyət, Ermənistan və Gürcüstan üçün həm çağırışlar, həm də imkanlar yaratmışdır. Ermənistanın Rusiya ilə münasibətlərindəki gərginlik və Avropa İttifaqı ilə əlaqələrin gücləndirilməsi cəhdləri, onun xarici siyasətində diversifikasiyaya səbəb olmuşdur. Gürcüstan isə Avropa İttifaqı ilə integrasiya prosesində çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu vəziyyət, iki ölkə arasında əməkdaşlıq imkanlarını artırmaqla yanaşı, regional təhlükəsizlik məsələlərində koordinasiyanın vacibliyini önə çıxarır. Eyni zamanda, Ermənistanın enerji və nəqliyyat layihələrində iştirak etmək istəyir. Bu sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, regionun iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. Həmçinin Gürcüstandakı erməni icmasının sosial-iqtisadi vəziyyəti və mədəni hüquqları, Ermənistan-Gürcüstan münasibətlərində mühüm rol oynayır. Ermənistan və Gürcüstan arasında strateji tərəfdaşlıq bəyannaməsinin imzalanması, iki ölkə arasında əməkdaşlığın yeni mərhələyə keçdiyini göstərir. Bu sənəd, siyasi dialoq, iqtisadi əməkdaşlıq və humanitar sahələrdə tərəfdaşlığın gücləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda Gürcüstan üçün müsbət olan nəticələrdən biridə ondan ibarətdir ki, regionda, ümumiyyətlə postsovet məkanında ilk dəfə olaraq ərazi bütövlüyü bərpa olunub. Heç kimə sirr deyil ki, Gürcüstan və Azərbaycan ardıcıl olaraq bir-birinin ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və bu məqsədlə çoxsaylı beynəlxalq forumlarda əməkdaşlıq edirlər. Bu mənada qonşu və tərəfdaş ölkənin uğuru müsbət haldır, baxmayaraq ki, Gürcüstandakı münaqişələr Qarabağdakılardan fərqli olaraq birbaşa Rusiyanın işğalı ilə bağlıdır və onların hərbi yolla həlli mümkünlüyü heç də az real və arzuolunan deyil. Onu da qeyd etmək lazımdır ki Qarabağın işğaldan azad olması Abxaziya və Sxinvali bölgəsi ərazilərində qeyri-qanuni məskunlaşanlara və ya gürcü evlərini zəbt edənlərə də mesaj verir.

Nəticə

2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük müharibə, yalnız Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinə deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın geosiyasi arxitekturasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ermənistanın regionda dəyişən güc balansına uyğunlaşmaq cəhdləri və Gürcüstanın bitərəf siyasəti fonunda, iki ölkə arasında münasibətlərdə yeni dinamika yaranmışdır. Ermənistan-Gürcüstan əlaqələrinin bugünkü mərhələsi, əsasən geosiyasi uyğunlaşmalar, iqtisadi asılılıq və mədəni-humanitar amillər çərçivəsində formalaşır. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, Ermənistanın Gürcüstanla münasibətlərində üç əsas tendensiya müşahidə olunur: birincisi, strateji tərəfdaşlıq üçün siyasi iradənin mövcudluğu, ikincisi, iqtisadi və tranzit asılılığın artması, üçüncüsü isə, mədəni və etnik faktorların zaman-zaman təsiredici rol oynaması. Beləliklə Gürcüstanın regionda sabitləşdirici rolu və Ermənistanın Cənubi Qafqazda təcriddən çıxmaq üçün yeni müttəfiqlər axtarması münasibətlərin yeni mərhələyə qədəm qoyması deməkdir.

Summary

ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS AFTER THE 44-DAY WAR

The 44-day war led to significant geopolitical shifts in the South Caucasus, directly impacting Armenia–Georgia relations. This article examines the political, economic, and humanitarian ties between the two countries in the post-war context. It analyzes the evolving regional power balance, Armenia's changing foreign policy orientation, and Georgia's strategic role. The study explores opportunities for cooperation and mutual dependence, offering recommendations for sustainable regional integration and stability.

Keywords: South Caucasus, Georgia, Armenia, geopolitics, economic cooperation, regional security

Резюме

АРМЯНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ

Новые геополитические реалии, возникшие на Южном Кавказе после 44-дневной войны, напрямую повлияли на отношения между Арменией и Грузией. В статье анализируются политические, экономические и гуманитарные отношения между двумя странами в новых условиях, рассматриваются перспективы дальнейшего развития отношений на фоне изменившегося после войны баланса сил, изменений в региональной политике Армении и стратегического положения Грузии. В нем также рассматриваются взаимозависимость и новые возможности для сотрудничества, а также даются рекомендации по обеспечению стабильности и интеграции.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Грузия, Армения, геополитика, экономическое сотрудничество, региональная безопасность

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Radiosu (ArmRadio). (2024, Yanvar 30). *Ermənistan–Gürcüstan münasibətləri nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə edib*. <https://az.armradio.am/2025/01/30/>
2. Sputnik Azərbaycan. (2023, Oktyabr 8). *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Gürcüstana işgüzar səfəri başlayıb*. <https://sputnik.az>
3. Əliyev, A. (2018). *Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar və enerji təhlükəsizliyi*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. Caucasus Watch. (2023). *Economic cooperation between Armenia and Georgia: Potential and challenges ahead*. <https://caucasuswatch.de/en/insights/economic-cooperation-between-armenia-and-georgia-potential-and-challenges-ahead.html>
5. Delcour, L. (2022). The EU and Armenia after the 2020 Nagorno-Karabakh war: caught between realism and resilience. **European Politics and Society**, 23(3), 394–410.
6. Kapsadze, T. (2021). Georgia's Role in the South Caucasus Transportation Corridor. **Middle East Institute**. Retrieved from <https://www.mei.eduElibrary.az>. (2015). *Cavaxetiya bölgəsində etnik münasibətlər və təhlükəsizlik*. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2015_45.pdf

7. მთიანი ყარაზღლის კონფლიქტის შუალედური დასასრული, როგორც საეტაპო მოვლენა კავკასიის რეგიონისთვის, <https://geocase.ge/ka/publications/305/mtiani-yarabaghis-konfliqtis-shualeduri-dasasruli-rogorc-saetapo-movlena-kavkasiis-regionistvis>, 16.11.2020
- 8.

SÜLHÜN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏTLƏRİN HÜQUQİ ÖHDƏLİKLƏRİ

Cahangir CAHANGİRLİ

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: ccahangirli@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0001-7180-7416

GİRİŞ

Müasir dünyada sülhün təmin olunması global və regional münaqişələrin artması ilə əlaqədar olaraq daha da aktuallaşmışdır. XXI əsrdə dövlətlərarası münasibətlərin sabitliyi və davamlı inkişafı üçün sülhün qorunması fundamental şərt kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq arenada baş verən proseslər və dövlətlərin qarşılıqlı maraqları sülhün təmin olunmasında ciddi maneələr yaradır. Bu səbəbdən, dövlətlərin sülhün qorunmasında üzərlərinə düşən hüquqi öhdəlikləri və bu öhdəliklərin icrası məsələsini tədqiq etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, məqalənin məqsədi beynəlxalq hüquqda dövlətlərin sülhü təmin etmək üçün daşdığı öhdəlikləri araşdırmaq və bu öhdəliklərin praktiki tətbiqini təhlil etməkdir. Tədqiqatda hüquqi analiz, müqayisəli təhlil və normativ qiymətləndirmə kimi metodlardan istifadə olunmaqdadır.

Münaqişələrin həllində hüquqi vasitələr: sülhə çağırış və razılaşmaların icrası

Müasir dünyada münaqişələrin həlli məsələsi beynəlxalq hüququn və diplomatiyanın əsas məqsədlərindən biri olaraq çıxış edir. Müxtəlif səviyyələrdə baş verən münaqişələr—istər dövlətlərarası, istərsə də dövlət daxilində—sülhə və stabilliyə ciddi təhlükə yaradır. Belə münaqişələrin həlli üçün beynəlxalq hüquq çərçivəsində müxtəlif hüquqi vasitələr mövcuddur ki, bunların tətbiqi sülhün bərpasında mühüm rol oynayır. Münaqişələrin həllində hüquqi vasitələr beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanaraq tərəflər arasında sülhün bərpasına yönəlmiş mexanizmləri əhatə edir. Bu vasitələrə beynəlxalq müqavilələr, arbitraj və məhkəmə prosesləri, eləcə də diplomatik danışıqlar daxildir.

Beynəlxalq müqavilələr münaqişələrin həllində əsas hüquqi vasitələrdən biri olaraq çıxış edir. Bu müqavilələr tərəflərin münaqişənin həllinə dair razılığa gəlməsini və bu razılaşmanın hüquqi olaraq təsdiq edilməsini təmin edir. Müqavilələr həmçinin tərəflər arasında sülhün qorunması üçün müəyyən öhdəliklər yaradır və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini hüquqi olaraq təmin edir.

Münaqişələrin həllində daha bir hüquqi vasitə arbitraj və məhkəmə prosesləridir. Bu vasitələr tərəflərin mübahisələrin həllini müstəqil və neytral bir orqana həvalə etməsi ilə həyata keçirilir. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və ya arbitraj məhkəmələri vasitəsilə münaqişələrin həlli prosesinə hüquqi çərçivədə nəzarət olunur və münaqişənin tərəflər arasında sülh yolu ilə həllinə nail olunur [5, s. 11-19].

Diplomatik danışıqlar münaqişələrin həllində hüquqi vasitələr arasında ən çox istifadə olunanlardan biridir. Diplomatik proseslərdə tərəflər arasında sülhün bərpasına dair razılıq əldə olunur və bu razılaşmalar beynəlxalq hüquq çərçivəsində təsdiq edilir. Diplomatik danışıqlar zamanı tərəflər arasında əldə olunan razılaşmaların icrası hüquqi nəzarət mexanizmləri ilə təmin olunur ki, bu da sülh prosesinin davamlılığını təmin edir.

Münaqişələrin həllində sülhə çağırış və razılaşmaların icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses tərəflərin əldə etdikləri razılaşmalara sadıq qalmalarını və bu razılaşmaların tətbiqini təmin etmək üçün hüquqi nəzarət mexanizmlərini əhatə edir. Sülh razılaşmalarının icrası, həm beynəlxalq hüquq çərçivəsində, həm də milli səviyyədə hüquqi öhdəliklərə əsaslanır. Münaqişələrin

həllində əldə olunan razılaşmaların icrası tərəflərin hüquqi öhdəliklərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu, razılaşmalarda nəzərdə tutulan müddəaların vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirilməsini, eləcə də bu müddəaların pozulmasına qarşı hüquqi tədbirlərin görülməsini təmin edir. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də BMT kimi qurumlar bu icra prosesində mühüm rol oynayır və tərəflər arasında sülhün qorunması üçün hüquqi nəzarəti həyata keçirirlər [5, s. 24-27].

Sülh razılaşmalarının icrası prosesində hüquqi mexanizmlər sülhün davamlılığını təmin etmək üçün tətbiq olunur. Bu mexanizmlər tərəflər arasında potensial münaqişələrin qarşısının alınması üçün təhlükəsizlik zəmanətləri, monitoring mexanizmləri və sülhməramlı missiyalar kimi vasitələri əhatə edir. Bu hüquqi mexanizmlər, razılaşmaların icrasını təmin etməklə yanaşı, sülh prosesinin uzunmüddətli olmasını da təmin edir.

Dövlətlərin regional və qlobal miqyasda sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyəti

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin əsas məqsədlərindən biri həm regional, həm də qlobal miqyasda sülhün təmin olunmasıdır. Bu məqsəd beynəlxalq hüququn fundamental prinsipləri əsasında formalaşmışdır və dövlətlər bu prinsiplərə əməl etmək öhdəliyini daşıyırlar. Lakin müasir dövrdə müxtəlif səviyyələrdə baş verən münaqişələr və təhdidlər dövlətlərin sülhün qorunması üçün üzərlərinə düşən məsuliyyətləri daha da aktuallaşdırır. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində dövlətlər sülhün qorunması və münaqişələrin qarşısının alınması üçün müxtəlif hüquqi öhdəliklər daşıyırlar. Bu öhdəliklər, əsasən BMT Nizamnaməsi və digər beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi dövlətlər arasında sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün gücdən istifadəni və güc tətbiqi ilə hədələməni qadağan edir. Bu müddəa beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edir və dövlətlərin beynəlxalq sülhün qorunmasında hüquqi məsuliyyətlərini müəyyən edir [7].

Dövlətlərin sülhün qorunması və münaqişələrin qarşısının alınması üzrə hüquqi məsuliyyətləri, beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar vasitəsilə təsbit olunmuşdur. Məsələn, Cenevrə Konvensiyaları müharibə zamanı humanitar hüquq normalarını müəyyən edərək, münaqişələrin humanitar fəlakətlərə səbəb olmasının qarşısını almağa yönəlmişdir. Bu konvensiyaların müddəaları dövlətlərin hərbi əməliyyatlar zamanı mülki əhalini və digər müdafiəsiz qrupları qorumaq üzrə hüquqi öhdəliklərini əhatə edir.

Beynəlxalq hüquqda dövlətlərin sülhün təmin olunması üzrə hüquqi məsuliyyətləri, beynəlxalq məhkəmə qərarları və pretsedent hüquq vasitəsilə də müəyyən edilir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və digər beynəlxalq hüquq orqanlarının qərarları dövlətlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərində hüquqi öhdəliklərini pozduqları hallarda məsuliyyətə cəlb edilməsini təmin edir. Bu qərarlar həm də beynəlxalq hüququn inkişafında və dövlətlərin sülhün təmin olunmasında üzərlərinə düşən məsuliyyətlərin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır [3].

Dövlətlərin regional səviyyədə sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyətləri, əsasən regional təşkilatlar və müqavilələr çərçivəsində müəyyən olunur. Müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar, sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün dövlətlər arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı öhdəlikləri tənzimləyir. Məsələn, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası Avropa regionunda sülhün qorunması üçün hüquqi mexanizmlər təqdim edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi vasitəsilə dövlətlərin insan hüquqlarını pozduqları hallarda məsuliyyətə cəlb edilmələri təmin olunur ki, bu da regional səviyyədə sülhün qorunmasına və münaqişələrin qarşısının alınmasına xidmət edir. Bu məhkəmə qərarları Avropa məkanında hüququn aliliyinin və insan hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Afrika Birliyi Afrika regionunda sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün dövlətlər arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı öhdəlikləri tənzimləyir. Afrika Birliyi çərçivəsində sülhməramlı missiyalar vasitəsilə regional münaqişələrin qarşısının alınması və sülhün bərpası üçün hüquqi mexanizmlər tətbiq olunur. Bu missiyalar, münaqişə bölgələrində sülhün qorunmasına və insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlərin icrasını təmin edir [2].

Qlobal səviyyədə sülhün təmin olunması əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətlər qlobal miqyasda sülhün təmin olunması üçün üzərlərinə düşən hüquqi öhdəlikləri yerinə yetirmək məcburiyyətindədirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun Təhlükəsizlik Şurası, qlobal sülhün qorunmasında əsas beynəlxalq

hüquqi mexanizmləri təmin edir. Təhlükəsizlik Şurası qlobal miqyasda sülhü təhdid edən münaqişələrə müdaxilə etmək və dövlətlərin sülhü qorumaq üzrə üzərlərinə düşən hüquqi öhdəliklərini yerinə yetirmələrini təmin etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu orqan vasitəsilə sanksiyalar, sülhməramlı missiyalar və digər tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da qlobal sülhün qorunmasına yönəlmiş hüquqi mexanizmlərdən biridir [4, s. 8-18].

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, qlobal səviyyədə sülhün qorunması və dövlətlərin beynəlxalq hüququ pozan hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsini təmin edən mühüm bir qurumdur. Bu məhkəmə insanlığa qarşı cinayətlər, soyqırım və hərbi cinayətlər üzrə dövlət və hökumət rəhbərlərinin və digər şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsini həyata keçirir. Bununla, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, qlobal miqyasda sülhün qorunmasına və beynəlxalq hüququn aliliyinin təmin olunmasına töhfə verir.

Dövlətlərin sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyətlərinin icrası prosesi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklər beynəlxalq hüququn tətbiqindəki qeyri-bərabərliklər, dövlətlərarası maraqların ziddiyyətləri və hüquqi mexanizmlərin effektivliyinin məhdudluğu ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn tətbiqində dövlətlər arasında qeyri-bərabərliklər mövcuddur. Güclü dövlətlər beynəlxalq hüququ pozan hərəkətlərində məsuliyyətə cəlb edilməkdən çəkinə bilirlər ki, bu da qlobal sülhün təmin olunmasında ciddi maneələr yaradır. Bu qeyri-bərabərliklər beynəlxalq hüququn universal olaraq tətbiq olunmasını və dövlətlərin hüquqi məsuliyyətlərini yerinə yetirməsini çətinləşdirir.

Bununla yanaşı, dövlətlərarası maraqların ziddiyyətləri sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyətlərin icrasını çətinləşdirən digər bir amildir. Dövlətlər öz milli maraqlarını müdafiə edərkən, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərində hüquqi öhdəliklərini yerinə yetirməkdən imtina edə bilirlər. Bu ziddiyyətlər sülhün qorunması prosesində hüquqi mexanizmlərin effektivliyini zəiflədir.

Eyni zamanda, beynəlxalq və regional səviyyədə tətbiq olunan hüquqi mexanizmlərin effektivliyi məhdud ola bilər. Bəzi hallarda, beynəlxalq hüquq orqanları və məhkəmələr tərəfindən qəbul edilən qərarların icrası üçün adekvat vasitələr mövcud olmaya bilər. Bu məhdudiyyətlər dövlətlərin sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyətlərinin icrasını əngəlləyir. Məsələn daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün dövlətlərin sülhün təmin olunmasında konkret hüquqi məsuliyyətlərini aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar.

Beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli öhdəliyi - Dövlətlər beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışmaq və gücdən istifadədən çəkinmək məcburiyyətindədirlər. Bu öhdəlik BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində təsbit edilmişdir və beynəlxalq hüququn fundamental prinsipini təşkil edir. Bu, həm də dövlətlərin hər hansı münaqişəni danışıqlar, vasitəçilik, məhkəmə qərarları və ya digər sülh yolu ilə həll etmə öhdəliyini əhatə edir [1].

Gücdən və güc təhdidindən çəkinmə - Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə gücdən və güc tətbiqi ilə hədələməkdən çəkinmək öhdəliyinə malikdirlər. Bu, BMT Nizamnaməsinin 2(4)-cü maddəsində qeyd edilmişdir və dövlətlərarası münasibətlərdə sülhün qorunmasını təmin etmək üçün mühüm hüquqi məsuliyyətdir [4].

Beynəlxalq humanitar hüquqa riayət - Münaqişə zamanı dövlətlər beynəlxalq humanitar hüququn normalarına riayət etmək məcburiyyətindədirlər. Bu, mülki şəxslərin və mülki obyektlərin qorunmasını, müharibə qanunlarının pozulmasının qarşısının alınmasını və münaqişənin təsirlərinin məhdudlaşdırılmasını əhatə edir. Cenevrə Konvensiyaları və bunlara əlavə protokollar dövlətlərin bu sahədəki konkret hüquqi məsuliyyətlərini müəyyən edir [6].

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq - Dövlətlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərində BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək məcburiyyətindədirlər. Bu əməkdaşlıq sülhün təmin olunması üçün birgə səylərin koordinasiyasını və beynəlxalq hüququn aliliyini təmin etmək üçün mühüm hüquqi öhdəlikdir [4].

İnsan hüquqlarının qorunması - Dövlətlər həm öz ərazilərində, həm də beynəlxalq arenada insan hüquqlarının qorunması öhdəliyinə malikdirlər. İnsan hüquqlarının qorunması münaqişələrin qarşısının alınması və sülhün təmin olunması üçün vacib şərtidir. Beynəlxalq hüquq dövlətlərə bu sahədə konkret öhdəliklər yükləyir və onların icrasını təmin edir [8].

Soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və cəzalandırılması - Dövlətlər soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və bu cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin cəzalandırılması üçün beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə malikdirlər. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və digər beynəlxalq hüquq orqanları, bu öhdəliklərin icrasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [4].

Bu hüquqi öhdəliklər dövlətlərin sülhün təmin olunmasında konkret məsuliyyətlərini təşkil edir və beynəlxalq hüququn əsas prinsip və norma sisteminə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qlobal və regional səviyyədə davamlı sülhün təmin olunması üçün vacibdir.

Nəticə

Münaqişələrin həllində hüquqi vasitələr beynəlxalq hüquq çərçivəsində sülhün bərpası və qorunması üçün əsas vasitələrdən biri olaraq çıxış edir. Beynəlxalq müqavilələr, arbitraj və məhkəmə prosesləri, eləcə də diplomatik danışıqlar vasitəsilə tərəflər arasında sülhə nail olmaq mümkündür. Lakin sülh razılaşmalarının icrası prosesi də eyni dərəcədə vacibdir və bu, hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və sülhün davamlılığı üçün hüquqi mexanizmlərin tətbiqi ilə təmin olunur. Bu proseslər müasir dünyada sülhün təmin olunmasında və beynəlxalq münaqişələrin həllində hüquqi vasitələrin nə dərəcədə vacib olduğunu bir daha göstərir.

Dövlətlərin regional və qlobal miqyasda sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyəti beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri və normativ çərçivəsi əsasında formalaşmışdır. Dövlətlər sülhün qorunması və münaqişələrin qarşısının alınması üzrə üzərlərinə düşən hüquqi öhdəlikləri yerinə yetirmək məcburiyyətindədirlər. Lakin bu öhdəliklərin icrası prosesi beynəlxalq hüququn tətbiqindəki qeyri-bərabərliklər, dövlətlərarası maraqların ziddiyyətləri və hüquqi mexanizmlərin effektivliyinin məhdudluğu səbəbindən çətinləşir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq hüquq orqanları və məhkəmələri vasitəsilə dövlətlərin sülhün təmin olunmasında hüquqi məsuliyyətlərini yerinə yetirmələri təmin edilməlidir ki, qlobal və regional səviyyədə davamlı sülhə nail olunsun.

Summary

LEGAL OBLIGATIONS OF STATES IN ENSURING PEACE

The article provides a detailed analysis of the legal responsibilities of states in ensuring peace. In the modern world, the increasing number of global and regional conflicts threatens the stability of interstate relations, making the preservation of peace one of the primary objectives of international law. States are legally obligated to act in accordance with international law, refrain from the use of force, and resolve conflicts through peaceful means. These responsibilities are regulated by the UN Charter, the Geneva Conventions, and other international legal documents, and states must comply with these obligations. The article emphasizes the importance of legal instruments in conflict resolution—such as international treaties, arbitration and judicial processes, and diplomatic negotiations. International treaties ensure that parties reach agreements to resolve conflicts peacefully and that these agreements gain legal force. Arbitration and judicial processes, on the other hand, involve the delegation of dispute resolution to independent bodies, playing a crucial role in ensuring justice. The article also highlights the importance of implementing peace agreements. Monitoring the implementation of agreements is carried out both within the framework of international law and at the national level, and legal oversight mechanisms are applied to ensure the success of this process. International organizations, particularly the UN, play a significant role in maintaining peace and ensuring the enforcement of agreements. Peacekeeping missions, monitoring mechanisms, and security guarantees are among the legal instruments used to ensure the sustainability of the peace process.

Keywords: peace, international law, conflict, state responsibility, legal obligations.

Резюме

ЮРИДИЧЕСКИЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ МИРА

Статья предоставляет подробный анализ правовых обязанностей государств по обеспечению мира. В современном мире растущее число глобальных и региональных

конфликтов угрожает стабильности межгосударственных отношений, что делает сохранение мира одной из главных целей международного права. Государства юридически обязаны действовать в соответствии с международным правом, воздерживаться от применения силы и разрешать конфликты мирными средствами. Эти обязанности урегулированы в Уставе ООН, Женевских конвенциях и других международных правовых документах, которым государства должны безусловно следовать.

В статье подчеркивается важность правовых инструментов для урегулирования конфликтов — таких как международные договоры, арбитражные и судебные процессы, а также дипломатические переговоры. Международные договоры обеспечивают достижение сторонами соглашений для мирного разрешения конфликтов и придают этим соглашениям юридическую силу. Арбитражные и судебные процессы, напротив, предполагают передачу разрешения спора независимым органам и играют ключевую роль в обеспечении справедливости.

Особое внимание в статье уделено важности реализации мирных соглашений. Мониторинг их выполнения осуществляется как в рамках международного права, так и на национальном уровне, при этом применяются механизмы правового контроля для обеспечения успеха этого процесса. Международные организации, особенно ООН, играют значительную роль в поддержании мира и обеспечении выполнения соглашений. Среди правовых инструментов, используемых для устойчивости мирного процесса, — миротворческие миссии, контрольные механизмы и гарантии безопасности.

Ключевые слова: мир, международное право, конфликт, государственная ответственность, правовые обязательства

ƏDƏBİYYAT

1. Bar-Siman-Tov, Y. The Israeli-Palestinian Conflict: From Conflict Resolution to Conflict Management. London: Routledge, 2007. 304 p.
2. Brigg, M. The New Politics of Conflict Resolution: Responding to Difference (Rethinking Peace and Conflict Studies). London: Routledge, 2008. 224 p.
3. Burgess, H.; Burgess, G.M. Encyclopedia of Conflict Resolution. Santa Barbara: ABC-CLIO, 356 p.
4. Deutsch, M.; Coleman, P.T.; Marcus, E.C. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice. Chicago: Jossey-Bass, 960 p.
5. Long, W.J.; Brecke, P. War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution. Massachusetts: The MIT Press, 2003. 249 p.
6. MacQueen, B. Political Culture and Conflict Resolution in the Arab World. Melbourne: Melbourne University Press, 2009. 195 p.
7. UN Charter (full text). URL: https://untso.unmissions.org/sites/default/files/united_nations_charter.pdf
8. Wallensteen, P. Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System. London: Taylor and Francis, 2002. 337 p.

İSRAİL DÖVLƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SƏFİRLİYİNİN AÇILMASI: SƏBƏB VƏ PERSPEKTİVLƏR

Ceyhun SƏİDOV

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

Dövlət Sərhəd Xidməti

E-mail: ceyhun.k-n@mail.ru

ORCID ID: 0009-0001-6788-693X

Rəsmi Bakının İsrail Dövlətində səfirlik açması iki ölkə arasındakı ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələrdəki mövcud assimetriyanın aradan qaldırılmasında mühüm addımdır. Məlumdur ki, İsrail Dövləti Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri olmuş və 1993-cü ildən Bakıda öz səfirliyini açmışdı. Azərbaycan Respublikası isə İsrail Dövləti ilə sıx əlaqələrinin olmasına baxmayaraq islam ölkələrini, xüsusilə ərəb dövlətlərini və qonşu İran faktorunu nəzərə alaraq qarşılıqlı addımın atılmasında siyasi səbr göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində səfirlik açmasını İkinci Qarabağ müharibəsinin meydana çıxardığı yeni reallıqlar, bəzi ərəb ölkələri ilə İsrail Dövləti arasındakı İbrahim Anlaşmalarının imzalanması və bu səbəbdən islam dünyasında Tel-Əvivə münasibətdə sərt ritorikada müyyən yumşalmalar, həmçinin İran-Azərbaycan münasibətlərindəki artan gərginliyin doğurduğu vəziyyətlə izah etmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında yaxın əməkdaşlığa ciddi təsir göstərmə biləcək amillərdən biri də rəsmi Bakının müttəfiqi olan Türkiyə Respublikası ilə İsrail Dövlətinin münasibətlərindəki dalğalanma və gərginliklərdir. Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olmasına baxmayaraq səfirliyin açılmasını İsrailin digər müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrindən kənarda nəzərdən keçirmək olmaz. Bu səbəbdən Bakı İsrail-Fələstin istiqamətində baş verən bütün dəyişikliklərə daim həssaslıqla yanaşmış və İsraildə səfirliyin açılması ilə paralel Ramallahda öz rəsmi nümayəndəliyini təsis etmişdir.

26 noyabr 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Milli Məclisin İsrail Dövlətində səfirlik açılmasına dair 18 noyabr tarixli qətnaməsini təsdiq etdi. Bununla da iki ölkə də diplomatik münasibətlər ən üst səviyyəyə keçirilərək əvvəllər də mövcud olan sıx əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoyması ən yüksək səviyyədə rəsmiləşdirildi. İsrail Dövlətində səfirlik açmaqla paralel Ramallahda Fələstin muxtariyyətində öz rəsmi nümayəndəliyini açmaqla Azərbaycan Respublikası balanslaşdırılmış siyasi kursuna sadıq olduğunu göstərdi və bununla da İslam dünyasından ola biləcək mənfi təsirləri öncədən neytrallaşdırdı. Səfirliyin rəsmi açılışı 2023-cü ilin martın 29-da baş tutdu və rəsmi açılışda dövlətlərin xarici işlər naziri C.Bayramov, E.Kohen, həmçinin dövlətlərin qanunverici orqanlarının əməkdaşları, bir sıra yüksək vəzifəli şəxslər iştirak etdi. Səfirliyin açılışında dövlətlər arasında əməkdaşlığın təhlükəsizlik, iqtisadiyyat, enerji, turizm, təhsil və digər sahələrə yeni töhfələr verəcəyi qeyd edilmiş, qarşılıqlı münasibətlərdə birgə hökumətlərarası Komissiyanın işinin intensivləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır [10].

Bakının İsrail Dövlətində səfirlik açmasının bir sı səbəbi var. Bunlardan ən vacibi Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan üzərində 2020-ci ildə qazandığı qələbədir. Bu qələbə sayəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, işğal altındakı ərazilərini geri qaytararaq qısa bir müddətdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə öz suverenliyini tam bərpa etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin açılmasında ikinci əsas səbəb İsrail Dövləti ilə müsəlman dövlətləri olan Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bəhreynin, daha sonra isə Mərakeşin 2020-ci ildə ABŞ-nin təşəbbüsü ilə İbrahim Anlaşmasına qoşulması (Sudanla müzakirələr davam edir), həmçinin rəsmi Bakının da böyük səyləri nəticəsində 2022-ci ildə Türkiyə Respublikası və İsrail dövlətinin münasibətlərinin normallaşması və qarşılıqlı səfirlərin təyin olunmasıdır. Hadisələrin belə inkişafı, İsrail Dövləti ilə müsəlman dövlətləri arasında tam həcmli diplomatik əlaqələr qurulmasını əvvəlki dövrlərə nisbətə daha əlçatan etmiş, bir çox nüfuzlu müsəlman dövlətləri İsrail Dövləti ilə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Belə olan halda isə İsrail Dövləti ilə sıx əlaqələrə malik Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində səfirliklə təmsil olunması labüd idi və bu da 2023-cü ilin martın 29-da baş verdi.

Rəsmi Bakının İsraildə səfirliyin fəaliyyətə başlamasına qərar verməsində digər əsas səbəb Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında artan gərginlikdir. Əhalisinin çoxu azərbaycanlılardan ibarət olan İran bu kimliyə malik vətəndaşlarının müstəqillik istəyə biləcəkləri ehtimalından çəkinərək Azərbaycan və Ermənistanə münasibətdə neytrallığını bəyan etmiş olmasına baxmayaraq Qarabağ münaqişəsində İrəvanı dəstəkləmiş, müharibədən sonra isə Bakıya qarşı sərt ritorikadan çəkinməmişdir. Qeyd edilənlərdən əlavə rəsmi Bakı ilə ehtiyatlı əlaqələrini, sıx təmaslarını davam etdirməsinə baxmayaraq Tehranın Azərbaycanda iqtidar əleyhinə olan siyasi və radikal qrupları, təriqətləri müxtəlif gizli yol və üsullarla dəstəklədiyi də məlumdur (2022-ci ilin noyabrında əvvəllər də baş verən hallarla analoji olaraq Bakıda İranın casus şəbəkəsi aşkar edilərək zərərsizləşdirilmiş, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycandakı İsrail vətəndaşlarına və hədəf seçilmiş İsrail obyektlərinə hücumlarının qarşısı alınmışdır). Azərbaycanın İsrail Dövləti və ABŞ ilə əlaqələrinin yüksələn xətlə, dinamik inkişafı İran tərəfindən heç bir zaman xoş qarşılanmamış, zaman-zaman da Tehran bunu açıq və sərt şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdir.

İran Azərbaycan Respublikası və İsrail Dövləti arasındakı sıx əlaqəni, regionda İsrailin təhlükəsizlik, kəşfiyyat fəaliyyətləri sahəsində nüfuz və təsirinin güclənməsinin səbəbi, Azərbaycan ərazisindən İrana qarşı pozuculuq məqsədlərinin istifadə olunmasında mümkün plasdarm kimi görür. İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə əsasən Azərbaycanın Ermənistanın işğalı altındakı İranla 132 km-lik dövlət sərhədini azad etməsi, Azərbaycan-İran sərhədinin uzunluğunun artaraq öz real ölçülərinə 765 km-ə çatması da İran tərəfindən təhdidin artması kimi qiymətləndirilir. 44 günlük müharibədən sonra Tehranın Azərbaycanın maraqlarına qarşı siyasi kursu davam etməsi, 2022-ci ilin oktyabrında Qafanda öz konsulluğunu açması yuxarıda qeyd edilənləri bir daha təsdiq edir. Konsulluğun məhz Zəngəzur dəhlizinin daxilindəki yaşayış məntəqəsində (Azərbaycan-Ermənistan-Rusiya arasında imzalanan üçtərəfli razılaşmada qeyd edilən Azərbaycanla onun bir parçası olan Naxçıvan arasında maneəsiz keçidin yerləşdiyi marşrutun üzərində), İran vətəndaşlarının kütləvi yaşamadığı bir şəhərdə tələsik açılması bunun siyasi bir qərar olmasının sübutudur.

İranın Azərbaycanla sərhədboyu ərazidə 2021, 2022-ci illərdə keçirdiyi geniş miqyaslı hərbi təlimlər Tehranın Bakıya göndərdiyi sərt təhdidedici mesajlar olması şübhəsizdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ilk dəfə İranın Azərbaycanla sərhəddə geniş miqyaslı təlimlər keçirməsi, bunun İkinci Qarabağ müharibəsində Bakının uğurundan sonra baş verməsi təsadüf deyildi. Daha sonra İranın mövqeyində müəyyən yumşalmalar müşahidə edilsə də, Tehran heç bir zaman öz iddialarından imtina etməmiş, Zəngəzur dəhlizini sərhədlərin dəyişdirilməsi adı altında təqdim edərək bunu özünün qırmızı cizgisi elan etmişdir. 2024-cü ildə Azərbaycan və İran xüsusi təyinatlıları arasında birgə təlimlər təşkil etməklə neytrallığını göstərməyə çalışan İran, 2025-ci ilin 8-10 aprel tarixlərində Ermənistanla birgə sərhədboyu ərazilərdə yenidən təlimlər keçirmiş, bəyan edilən müdafiə xarakterli hərbi təlimlərdə hücum silah-sursatlarından istifadə edilməsi ilə əslində İranı əsas mövqeyindən – Ermənistanı dəstəkləməkdən imtina etmədiyini nümayiş etdirmişdir. Bütün bu təxribat yönümlü fəaliyyətlərə baxmayaraq Tehran Bakı ilə Tel-Əviv arasında müdafiə, təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa və İsraildə səfirliyin açılmasına mane ola bilməməsi Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında əlaqələrin çox sıx, etibarlı və möhkəm olmasının göstəricisidir.

İsrail Dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı əlaqələrin əsas hərəkətverici hissəsini enerji və təhlükəsizlik sferasında əməkdaşlıq təşkil edir. Belə ki, İsrailin idxal etdiyi neftin 40 %, ixrac etdiyi müdafiə sənayesi məhsullarının da önəmli hissəsi Azərbaycanın payına düşür [2]. Burada İsrail Dövlətinin heç bir xarici dövlətə vermədiyi silah və sistemlərin (“Barak”, “dəmir günbəz”, “Lora” və s.) Azərbaycana ixrac edilməsi xüsusilə qeyd edilməlidir (2019-cu ildə Azərbaycanı İsrail silahlarının ikinci böyük idxalçısı - ümumi hərbi idxalın 17%-i olmuşdur) [1].

İsrail Dövlətində Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin açılması özündə yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə çox böyük perspektivləri əhatə edir. Bura İsrail şirkətlərinin Xəzərin suyunun

şirinləşdirməsi, işğaldan azad olunan ərazilərdə geniş quruculuq və kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərində təmsil olunması, turist mübadiləsi, elmtutumlu sahələrdə real əməkdaşlıq və s. kimi istiqamətləri daxil etmək olar. Təsadüfi deyil ki, səfirliyin açılmasına aparan ilk addım kimi 2021-ci ildə Azərbaycan İsraildə ticarət nümayəndiliyi açmış, bununla da İsrail Dövləti ilə iqtisadi sahədə əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu nümayiş etdirmişdir (2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə İsrail arasındakı qeyri-neft sektorunu əhatə edən malların ticarət dövriyyəsi 200 milyon dollardan artıq olmuşdur).

Siyasi perspektivlər baxımından Azərbaycan Respublikası - İsrail Dövlətinin əlaqələri İsrail Dövləti ilə Türkiyə Respublikasının münasibətləri kontekstində də olduqca mühüm rol oynayır. Əsrin kontraktı imzalanamamışdan öncə və daha sonrakı illərdə ABŞ bü 3 dövləti əməkdaşlığa təşviq etmiş və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan nefti Türkiyə ərazisindən keçməklə İsrailə çatdırılmışdır. Bu danılmaz faktdır ki, Türkiyə Respublikası və İsrail Dövləti Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki mühüm müttəfiqləri olmuş və onların göstərdikləri dəstəyin qələbənin qazanılmasında vacib rolu olmuşdur. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan özünün iki yaxın tərəfdaşı arasındakı münasibətlərin normallaşmasına hər zaman çalışmış, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev bu gərginliyin aradan qaldırılmasında mediatorluq etmiş və 2022-ci ildə bu səylər öz nəticəsini vermişdir. Daha sonra 2023-cü ildə Həmas və İsrail arasındakı müharibə və “Fələstin problemi”nin yenidən aktuallaşması nəticəsində münasibətlər təkrar yenidən gərginləşmiş və demək olar tam dayandırılmışdır. Keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də rəsmi Bakı Ankara və Tel-Əvivin mövqelərinin yaxınlaşmasında vacib rol oyuna bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ADA Universitetində keçirilən beynəlxalq konfransdakı fikri də diqqətə alınmalıdır: “Hər iki ölkə Azərbaycanın yaxın dostudur. Biz Türkiyə ilə müttəfiqik. Biz 2021-ci ildə Şuşa Bəyannaməsini imzalamışıq və rəsmi şəkildə müttəfiq olmuşuq. İsrail Azərbaycana dost ölkədir. Ona görə də bu iki ölkə arasında gərginlik bizim üçün narahatlıq doğurur” [11]. Bütün bu qeyd edilənlərə baxmayaraq iki strateji tərəfdaşı arasında olan ziddiyyətlər Bakı və Tel-Əviv arasındakı münasibətlərə mənfi təsir göstərməmiş, əksinə dövlətlər arasında əlaqələr daha da dərinləşmişdir.

Azərbaycan-İsrail-Türkiyə üçbucağı bundan əlavə həm də özündə bir Azərbaycana müdafiə sənayesi məhsullarının idxalında bir rəqabəti əhatə edir. Görünən odur ki bu rəqabət Türkiyənin müdafiə sənayesinin günbəgün inkişafı ilə daha da artmağa davam edəcək.

Azərbaycan Respublikasının İsraildə səfirlik açmasının perspektivlərini təhlil edərkən Azərbaycan Respublikası və İsrail Dövləti arasındakı əlaqələrin dayanıqlılığında İsraildə həm iqtidar, həm də müxalifətdə olan partiyaların hər ikisinin ortaq mövqedə olması xüsusilə vurğulanmalıdır. Bu iki ölkə arasında gələcəkdə də strateji hesab edilən əməkdaşlığın davam edəcəyinin nişanəsidir. Hazırkı baş nazir B.Netanyahu 2 dəfə 1997 və 2016-cı illərdə Azərbaycanda olmuş, sonuncu görüşdə prezident İ.Əliyev İsraildən 5 milyard dollar dəyərində hərbi təyinatlı məhsullar idxal ediləcəyini bildirmiş, B.Netanyahu isə müsəlman dünyasına və xüsusilə də ərəb ölkələrinə təsirli mesaj vermişdir: “Əgər onlar gələcəkdə nə baş verə biləcəyini görmək istəyirlərsə, Azərbaycana gəlsinlər. Gəlsinlər və burada İsrail ilə Azərbaycan arasındakı dostluğu və əməkdaşlığı görsünlər”.

Ölkələr arasındakı strateji əməkdaşlıq, liderlərin ifadələri, iki xalq arasındakı dostluq, qarşılıqlı münasibət və İbrahim Anlaşmalarının məntiqi ardıcılığı olaraq İsrail Dövlətində Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin açılması dövlətlərin gələcək münasibətlərin bütün sahələr üzrə: təhsil sahəsi, mədəni tədbirlərdən – hərbi əməkdaşlıqadək böyük perspektivinin simvolu və diplomatik müstəvidə əsasıdır.

Summary

REASONS AND PROSPECTS FOR THE OPENING OF THE EMBASSY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE STATE OF ISRAEL

The Republic of Azerbaijan and the State of Israel are strategic partner countries. Azerbaijan pursues a balanced and independent foreign policy course based on national interests of the country. The opening of this embassy eliminated the asymmetry in diplomatic relations between the two countries and opened the wide opportunities for future trends. Cooperation, which was focused mostly on the economy 20 years ago, gradually began to cover many areas, including security, industry, high-tech and educational cooperation. The last 3 decades of partnership was a serious test for future relations and strategic cooperation.

Keywords: *Azerbaijan Republic, Israel, strategic partnership, embassy, political and economic interests.*

Резюме

ПРИЧИНЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОТКРЫТИЯ ПОСОЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ГОСУДАРСТВЕ ИЗРАИЛЬ

Азербайджанская Республика и Государство Израиль являются стратегическими странами-партнерами. Азербайджан проводит сбалансированный и независимый внешнеполитический курс, основанный на национальных интересах страны. Открытие этого посольства устранило асимметрию в дипломатических отношениях между двумя странами и открыло широкие возможности для будущих тенденций. Сотрудничество, которое 20 лет назад было сосредоточено в основном на экономике, постепенно стало охватывать многие сферы, включая безопасность, промышленность, высокие технологии и образовательное сотрудничество. Последние 3 десятилетия партнерства стали серьезным испытанием для будущих отношений и стратегического сотрудничества.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Израиль, стратегическое партнерство, посольство, политические и экономические интересы.*

ƏDƏBİYYAT

1. Anna Ahronheim, "Israel's arms exports over past four years at highest ever," The Jerusalem Post, March 11, 2020, <https://www.jpost.com/israel-news/israels-arms-exports-over-past-four-years-at-highest-ever-620561>.
2. Lachin Sultanova, "Israel is Azerbaijan's Second Big Partner in Business Field", APA, 29 April 2009; (<http://en.apa.az/news.php?id=101380>).
3. Lindenstrauss Gallia. Israel-Azerbaijan: despite the constraints, a special relationship Strategic Assessment. 2015. № 4
4. Michael Doran, "Azerbaijan in the Struggle for Eurasia," Baku Dialogues, January 27, 2022. (<https://bakudialogues.ada.edu.az/articles/azerbaijan-in-the-strugglefor-eurasia-27-01-2022>)
5. Maxime Gauin and Alexander Murinson, "Baku to the Future: Azerbaijan, not Armenia is Israel's True Ally," Haaretz, October 29, 2014.
6. Military balance // The international institute for strategic studies. London, 2021. Səh. 180-182.
7. Cankara P. Ö., Cankara Y, "İran ve Ermenistan gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile stratejik ilişkileri"// Uluslararası Afro-Avrasya araştırmalar dergisi. 2022. № 7
8. Аватков В.А. Специфика геополитики Азербайджанской Республики // Постсоветские исследования. 2021. № 2
9. "Azərbaycan-İsrail iqtisadi əməkdaşlığı müzakirə edilib," Ministry of Economy, Republic of Azerbaijan, April 29, 2021. Accessed at: <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-israil-iqtisadi-emekdashligi-muzakire-edilib/31644>
10. <https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycanin-israilde-sefirliyi-acildi-tarixi-gun-395750>
11. <https://president.az/az/articles/view/68514> ADA Universitetində İ.Əliyevin iştirakı ilə "Yeni dünya nizamına doğru" mövzusunda beynəlxalq forum keçirilib. 09.04.2025

ШКОЛА БУДУЩЕГО: СИНТЕЗ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕЙ И ИННОВАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ

Дильбар БАШИРОВА

*Доктор философии по филологии
Бакинский Славянский Университет
E-mail: dilber.beshirli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5258-5253*

В последние десятилетия образование в мире переживает значительные преобразования, ставя акцент на инновационные подходы и адаптацию к быстро меняющимся условиям современности. Быстрый прогресс в области технологий, социальных изменений и глобализации требует от образовательных систем гибкости и способности к постоянному обновлению. Одной из ключевых задач является синтез национальной идеи и инновационных образовательных моделей, который не только способствует сохранению культурного наследия и традиций, но и обеспечивает интеграцию новых технологий и методов обучения, соответствующих глобальным тенденциям.

Этот процесс включает в себя важную задачу создания образовательных моделей, которые могут эффективно объединять исторические и культурные ценности нации с передовыми методами и средствами обучения. Инновационные подходы, такие как использование цифровых технологий, образовательных платформ и интерактивных инструментов, становятся неотъемлемой частью современных образовательных систем, помогая преподавателям и ученикам оставаться конкурентоспособными в условиях глобализированного мира. Тем не менее, важно, чтобы такие инновации внедрялись с учетом национальной идентичности, поскольку это способствует поддержанию связей с родной культурой и историей, что является важным элементом в формировании самосознания учащихся [2].

Национальная идея – это основа, которая формирует идентичность народа, его ценности, традиции и культуру. В контексте образования она играет ключевую роль в формировании патриотического и гражданского сознания учащихся, их осознания роли своей страны в глобальном контексте [3]. Это позволяет детям понимать не только свою принадлежность к определенной культуре, но и осознавать важность участия в развитии своей нации и мира в целом. Важно, чтобы национальная идея была представлена не только в историко-культурных дисциплинах, но и в учебных процессах по всем предметам, через которые проходят дети. Таким образом, через каждый урок, независимо от дисциплины, можно укрепить чувство связи с родной землей, её традициями и ценностями.

На примере Азербайджана, где национальная идея тесно переплетается с историей и культурой страны, можно выделить значимость патриотического воспитания в школьной системе. В стране, где национальная идентичность играет важнейшую роль, программы образования нацелены на то, чтобы развивать у детей осознание их принадлежности к великой истории, богатому культурному наследию и традициям. Углубленное изучение национальных традиций и обычаев, а также понимание исторического пути страны, способствует формированию у школьников чувства гордости за свою культуру и наследие. Это не только укрепляет их личностную идентичность, но и развивает чувство ответственности за будущее своей нации [3].

Современное образование невозможно представить без использования инновационных методов обучения, которые включают в себя как новые педагогические подходы, так и внедрение технологий в образовательный процесс. Одним из таких подходов является модель «перевернутого класса», при которой учебный процесс сориентирован на

активное вовлечение учащихся в самостоятельное изучение материалов с последующей дискуссией и решением практических задач.

Еще одной перспективной инновацией является использование технологий виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR). Эти технологии позволяют создавать симуляции и образовательные игры, которые погружают учащихся в более глубокие и интерактивные учебные процессы. Например, в некоторых школах уже используются виртуальные экскурсии по историческим местам или лабораторные работы по химии и физике, где ученик может взаимодействовать с молекулами и элементами в трехмерном пространстве.

Синтез инновационных моделей и национальной идеи в образовательном процессе может привести к созданию «умных» школ, где будут эффективно использоваться как традиционные методы преподавания, так и современные технологии для формирования всесторонне развитого и патриотичного гражданина [1].

Важно подчеркнуть, что внедрение инновационных методов обучения не должно идти вразрез с сохранением культурных ценностей и национальной идентичности. Напротив, эти два аспекта должны дополнять друг друга, создавая образовательную среду, которая позволяет учащимся не только быть готовыми к вызовам глобализованного мира, но и сохранять свою уникальную культурную идентичность. Внедрение технологий и новых педагогических подходов не означает утрату связи с традициями, а, наоборот, должно способствовать развитию и укреплению этих традиций, подчеркивая их актуальность в современном контексте [4].

Одним из ключевых аспектов успешного синтеза инноваций и национальной идентичности является способность образовательных систем интегрировать новые методики, сохраняя при этом уважение к национальным особенностям. Важно, чтобы современные педагогические подходы использовались как инструмент для улучшения качества образования, при этом не нарушая культурные и моральные нормы общества [1].

Примером успешного синтеза может служить модель образования, которая внедряется в странах, таких как Южная Корея и Финляндия. Эти страны активно используют инновационные педагогические методики, включая информационно-коммуникационные технологии, персонализированное обучение и проектную деятельность. Однако, несмотря на высокие темпы внедрения новых технологий, сохраняется сильная связь с национальными традициями, ценностями и историей [1]. В Южной Корее, например, школьная программа включает элементы традиционного корейского образования, такие как изучение национальных искусств и философии, что помогает молодежи понимать и ценить свою культуру. В Финляндии также акцентируется внимание на сохранении культурных традиций, таких как народные праздники, народные ремесла и истории, которые играют важную роль в образовательной программе. Это сочетание инноваций и традиций позволяет создать сбалансированную образовательную среду, которая отвечает требованиям современности, но при этом не забывает о своих корнях.

Таким образом, будущее образования заключается в умении сочетать инновационные подходы и национальную идентичность, что позволяет создать систему образования, которая будет соответствовать требованиям времени, сохраняя при этом исторические и культурные ценности. Это позволит воспитанникам быть не только конкурентоспособными в глобализованном мире, но и гордиться своей родиной и её традициями.

Международные исследования показывают, что синтез национальной идеи с инновационными моделями обучения является универсальной тенденцией в разных странах, стремящихся укрепить национальную идентичность в условиях глобализации. В Японии, например, внедрение инновационных образовательных технологий сопровождается активным продвижением традиционной культуры, включая каллиграфию, театральные искусства и философию дзэн, которые интегрируются в учебные программы наряду с современными STEM-дисциплинами. Это позволяет учащимся осваивать передовые знания, не теряя связи с культурными корнями. Аналогичным образом в Канаде большое внимание

уделяется мультикультурному подходу, в рамках которого ученики одновременно изучают национальные ценности своей этнической группы и получают доступ к самым современным образовательным инструментам, включая онлайн-платформы, ИИ и иммерсивные технологии.

В Турции и Казахстане также ведутся активные исследования и реформы в сфере образования, направленные на объединение национальных образовательных традиций с инновационными методиками. В этих странах национальная идея представлена как основа патриотического воспитания и культурной преемственности, а инновационные подходы включают цифровизацию обучения, внедрение адаптивных платформ и использование смешанного обучения (blended learning). Сравнительный анализ этих моделей демонстрирует, что успешная интеграция возможна при условии, что технологии адаптируются к местному контексту, а не навязываются в отрыве от культурной специфики. Это доказывает, что устойчивое развитие образовательных систем возможно лишь тогда, когда инновации не подавляют, а усиливают национальные смыслы и ценности.

Xülasə

GƏLƏCƏYİN MƏKTƏBİ: MİLLİ İDEYALAR VƏ İNNOVASİYON TƏDRİS MODELƏRİNİN SİNTEZİ

Müasir təhsil milli ideya ilə innovativ təhsil modellərinin sintezini tələb edir. Yeni texnologiyaların və tədris metodlarının tətbiqi mədəni dəyərlərin və milli kimliyin qorunmasına zidd olmamalıdır. Uğurlu sintezə nümunə kimi Cənubi Koreya və Finlandiya kimi ölkələrin təhsil sistemlərini göstərmək olar. Bu ölkələrdə innovativ yanaşmalardan fəal şəkildə istifadə olunsa da, milli ənənələr və tarixlə əlaqə qorunur. Bu işə həm qlobal çağırışlara cavab verən, həm də mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş harmonik bir təhsil mühitinin formalaşmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *milli ideya, innovativ metodlar, təhsil modelləri, vətənpərvər tərbiyə, mədəni kimlik.*

Summary

SCHOOL OF THE FUTURE: SYNTHESIS OF NATIONAL IDEAS AND INNOVATIVE LEARNING MODELS

Modern education requires the synthesis of national ideas and innovative educational models. It is important that the introduction of new technologies and teaching methods does not contradict the preservation of cultural values and national identity. A successful example of this synthesis can be found in the educational systems of countries like South Korea and Finland, where innovative approaches are actively used while maintaining a strong connection with national traditions and history. This creates a balanced educational environment focused on both global challenges and cultural heritage preservation.

Keywords: *national idea, innovative methods, educational models, patriotic upbringing, cultural identity.*

ƏDƏBİYYAT

1. Министерство образования Азербайджанской Республики / Развитие образовательных технологий в Азербайджане. Баку: Издательство Министерства образования - 2010.
2. Дэвид, Х. Технологии в образовании: инновационные подходы и их влияние на процесс обучения // Издательство "Речь", - Москва: - 2019
3. Хофстед, Г. Культура и организация: управление в мировых странах / Санкт-Петербург: Питер: - 2020
4. Рейф, И. Перевернутый класс: как улучшить образование с помощью инновационных

ERMƏNİSTANDA ANTİSEMİT ÇAĞIRIŞLAR: 2020-Cİ İL MÜHARİBƏSİNDƏN ƏVVƏL VƏ SONRA

Elnur KƏLBİZADƏ

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: kelbizadeh@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5870-034X

GİRİŞ

Ümumdünya Sionist Təşkilatı və Yəhudi Agentliyinin dərc etdiyi İllik Antisemitizm Hesabatına görə, 2021-ci il dünyada son on illikdə ən antisemit çağırışlarla seçilən il olub. Hər gün orta hesabla ən azı 10 antisemit irqçilik zəminində hadisə baş verib [14]. Dünya ictimaiyyətinin və mediasının narahatlıqları daha çox Qərbi Avropa ölkələri ilə bağlıdır. Bu məsələdə diqqət Qərbi Avropaya yönəldiyi üçün bir çox digər bölgələrdəki dövlətlər kənarda qalır. 2015-2018-ci illərdə müxtəlif tədqiqat mərkəzləri tərəfindən aparılan araşdırmalar Cənubi Qafqazda yerləşən Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərmişdi. 2018-ci ildən ötən zaman kəsiyində Ermənistanda kifayət qədər çoxsaylı dəyişikliklər baş verib. Ölkədə məxməri çevriliş nəticəsində hakimiyyətə yeni qüvvələr gəlib, keçmişdə Rusiya və İranla fəal əməkdaşlıq edən hakimiyyətlərin siyasi, sosial və iqtisadi dayaqlarına kifayət qədər zərbə vurulub, 2020-ci ildə baş verən 44 günlük müharibə nəticəsində Ermənistanın işğalı altında saxladığı Azərbaycan əraziləri Azərbaycan ordusunun həm şəxsi heyət, həm də texniki baxımdan apardığı peşkar döyüşlər nəticəsində azad edilib. Müharibə dövründə Türkiyə, Pakistan, Ukrayna kimi dövlətlərlə yanaşı İsrail dövlətinin mövqeyi də kifayət qədər aydın və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində olub. Yaşanan bütün bu proseslərdən sonra Ermənistanda antisemitizm hansı həddədir? Avropainteqrasiya, Qərb dövlətləri ilə fəal əməkdaşlıq şüarları ilə hakimiyyətə gələn Nikol Paşinyan iqtidarı antisemitizm meyillərinin və təzahürlərinin aradan qaldırılması üçün hansı addımları atıb? Tədqiqatın başlıca obyektı 2018-ci ildən sonrakı dövrdə Ermənistandakı antisemitizmin səviyyəsinin obyektiv faktlar və elmi metodlar əsasında öyrənilməsidir.

İstifadə olunan metodologiya və antisemitizmin kateqoriyalasdırılması

Tədqiqatın metodoloji əsasını kulturoloji və sosioloji metodlar təşkil edir. Bu zaman Ermənistanda yəhudilərə qarşı nifrət çağırışlarının həm sosioloji səbəblərinə, həm də ənənəvi erməni kultundan irəli gələn məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Ermənistanda antisemitizmin hansı növlərinin olduğu müəyyənləşdirilərkən həm ABŞ-da yaşamış Roma katolik kilsəsinin rahibi Edvard Flannerinin, həm də Amerikan filosofu Luis Harapın təklif etdiyi sistemlərə diqqət yetirilmişdir. Edvard Flanneri antisemitizmin dörd əsas kateqoriyasını müəyyənləşdirmişdi:

- Siyasi-iqtisadi antisemitizm;
- Anti-iudaizm və ya dini-teoloji antisemitizm;
- Milliyətçi antisemitizm;
- İrqi antisemitizm [8, s. 16, 176, 179, 206, 289].

Hazırkı şəraitdə aparılan təhlillər Ermənistanda Flanneri bölgüsünə əsasən siyasi-iqtisadi, milliyətçi antisemitizmin təzahürləri açıq formada özünü göstərir. Anti-iudaizm ermənilər arasında latent şəkildə inkişaf edir və onun aşkar təzahürlərini çox nadir hallarda müşahidə etmək mümkündür. İrqi antisemitizmə gəlincə Ermənistanda bunun ən böyük təzahürü Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının mövcud olmasıdır [10, s. 191].

Luis Harapın bölgüsündə isə iqtisadi və siyasi antisemitizm ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi təsvir edilir, siyasi və millətçi antisemitizm vahid anlayış olaraq ideoloji antisemitizmə aid edilir. Ayrıca olaraq “sosial antisemitizm” kateqoriyası təklif olunur [11, s. 24]. Harap bölgüsünə əsasən Ermənistanda müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrdə antisemit fəaliyyətlərin təhlili iqtisadi, irqçi, ideoloji antisemitizmin üstünlük təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

Ermənistanda antisemitizm varmı?

Rəsmi statistikaya görə Ermənistandakı yəhudilərin sayı 1991-ci ildən sonrakı dövrdə kəskin şəkildə azalmağa başlamışdı. 1992-1994-cü illər arasındakı dövrdə Ermənistanda antisemitizmin yüksəlməsi, eləcə də ölkədə iqtisadi böhran vəziyyəti 6000-dən çox yəhudinin İsrail Dövlətinə miqrasiyası ilə nəticələnmişdi. 1992-ci ildə İrəvanda Yəhudi dini icması fəaliyyətə başlamış, 1995-ci ildə icma tərəfindən Çabad Evi yaradılmışdı. İrəvan sinaqoqunda həftəlik şənbə mərasimləri və bayram mərasimləri keçirilir. 1991-ci ildə qəbul edilmiş, 1997-ci ildə dəyişdirilmiş, kilsənin dövlətdən ayrılması ilə bağlı Vicdan azadlığı haqqında Ermənistan Respublikasının qanununa görə yəhudilər öz adət-ənənələrinə sərbəst şəkildə ibadət etmək və yaşamaq hüququna malikdirlər. Lakin bu şərt çox vaxt sadəcə olaraq sənəd üzərində qalır. Ölkədəki yəhudi dini icması 1996-cı ildə Ermənistan Millətlər Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir. 1997-ci ildən bəri yəhudi dini icması fəaliyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün “Koelet” adlı xəbər bülleteni nəşr etdirməyə başlamışdır [2]. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən kanalda yəhudi və İsrail mədəniyyətini vurğulayan həftəlik televiziya şousunun yayımlanması nəzərdə tutulsa da buna müxtəlif vasitələrlə maneələr yaradılır. 2011-ci ildə Ermənistandakı yəhudilərin sayı 800 nəfərə qədər azalmışdır [3]. Hazırda Ermənistan Respublikasında, əsasən də paytaxt İrəvanda yaşayan və sayları 100-500 nəfər arasında dəyişən yəhudilər əsasən Aşkenazi, bəziləri isə Mizrahi gürcü yəhudiləridir. İrəvandakı yəhudi dini icmasına hazırda baş rəvvin Gerşon Burşteyn rəhbərlik edir, ictimai-siyasi məsələlər isə Ermənistanın Yəhudi Şurası tərəfindən idarə olunur [2].

Ermənistanda anti-semitizmin mövcudluğu və səviyyəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu mövzuda yazılan məqalələrin, aparılan tədqiqatların və ümumiyyətlə məlumat qaynaqlarını iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Ermənistan siyasi hakimiyyətinin təsiri altında olan, anti-semitizmin varlığını tamamilə rədd edən ya da onun çox aşağı səviyyədə olduğunu iddia edən qaynaqlar;
2. Ermənistanda anti-semitizmin mövcudluğunun illər üzrə yüksəlməsini və azalmasını elmi metodoloji prinsiplərlə təhlil edən, bununla bağlı statistik faktları əks etdirən qaynaqlar.

Erməni jurnalistlərdən biri Emil Danelyan Ermənistanda antisemitizmin köklərinin 1960-1970-ci illərinə gedib çıxdığını yazır [7]. Diqqət yetirsək görürük ki, “erməni soyqırımı” ilə bağlı məsələnin siyasi və ideoloji silah olaraq uydurulub ortaya atılması da məhz XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir.

Dünya Yəhudi Konqresinin saytında anti-semitizmlə bağlı yazılır: *“Bu gün Ermənistandakı kiçik yəhudi icması bu ölkədə antisemitizmin bir neçə təzahürünün olmasına baxmayaraq, iudaizmi sərbəst şəkildə tətbiq edə bilir”*[1].

Ermənistandakı anti-semitizmin səviyyəsi ilə bağlı Amerika-İsrail Əməkdaşlıq Birliyi (AICE) tərəfindən yaradılmış Virtual Yəhudi Kitabxanasının “Ermənistana Virtual Yəhudi Tarixi kontekstində tur” adlı səhifəsində bu ölkədə antisemitizmlə bağlı məsələyə xüsusi diqqət yetirilir: *“...Yəhudilər Ermənistanda tamhüquqlu vətəndaş deyil, onlar ögey hesab edirlər. Ermənistanda antisemitizm tez-tez baş verməyə də, mövcuddur. Məsələn, 2002-ci ilin fevralında Romen Yepiskoposyan antisemit kitab nəşr etdirmişdir. Həmçinin media və yerli rəsmilər Holokost memorialını boykot etməyə başlamışdılar”* [2].

“İsrail Hayom” qəzetində gedən bir məqalədə isə Ermənistanda anti-semitizmin 2020-ci ilin 44 günlük müharibədən sonrakı dövrdə yüksəlməsi ilə bağlı məsələyə toxunulmuşdu. Məqalədə yazılırdı ki, *“İkinci Qarabağ müharibəsinin bitməsindən bir il sonra Ermənistanda antisemitizm daha da pisləşib, yaxşılaşmayıb. İsrailin Azərbaycana dəstəyinə görə antisemitizmin artması normaldır. Bu, onların İsrailə və yəhudilərə nifrətini daha da artırır”* [4].

ABŞ-ın Antidiffamasiya Liqasının (ADL) 2014-cü ilə aid statistikasına görə, Ermənistanın antisemitizm indeksi (58%) olmuşdur. Bu İran İslam Respublikasındakı göstəricidən belə pisdır. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, eyni dövrdə İranda antisemitizm indeksi 56 faiz olmuşdu [17].

Bununla belə Ermənistan rəhbərliyinin siyasi təzyiqləri altında 2015-ci ilin yanvarında bu ölkədəki Yəhudi İcma Şurasının başçısı Rima Varjapetyan-Feller mətbuata açıqlamasında demişdi: *“Ermənistanda heç vaxt antisemitizm olmayıb və indi də biz belə əhval-ruhiyyə hiss etmirik”* [16].

Lakin çıxışının sonrakı hissəsində Varjapetyanın nigaranlığı ortaya çıxır: *“Mən həmişə demişəm, ümid edirəm gələcəkdə də deyəcəm ki, Ermənistanda antisemitizm yoxdur”* [16].

Gürcüstanda yerləşən “Qafqazda İnsan Hüquqlarının Monitorinqi Mərkəzi”nin 2017-ci ildə hazırladığı bir hesabatda Ermənistanda antisemitizmin təzahürləri ilə bağlı dəhşətli məqamlar yer almışdı. Hesabatın bəndlərindən birində yazılırdı: *“Dəhşətlisi odur ki, bir çox ermənilər yəhudilərə müraciətdə “ocar”, yəni ermənicə “sabun” sözündən istifadə edirlər. Bu, nasistlərin qırğın düşərgələrinin qurbanlarının cəsədlərini sabun, pul kisəsi, abajur və digər “faydalı” əşyalara çevirmək təcrübəsinə gizli istinaddır”* [15].

Hesabatda o da qeyd olunurdu ki, Ermənistanın siyasi idarəçiliyində antisemitizm siyasi rəqibləri nüfuzdan salmaq üçün asanlıqla istifadə edilə bilən alətə çevrilib. WikiLeaks 2008-ci ildə ABŞ Dövlət Departamentinin “Erməni mətbuatı müxalifəti təyiq altında saxlamaq üçün antisemitizmdən istifadə etməyə davam edir” başlıqlı teleqramını açıqlamışdı. Aydın olur ki, 2008-ci il mayın ortalarından başlayaraq, hökumətyönlü çap mediası və dövlətə məxsus ictimai televiziya siyasi müxalifət liderlərinə qarşı hədsiz antisemit və anti-mason ittihamları səsləndirmişdir. Belə ittihamlara məruz qalan əsas şəxslərdən biri həyat yoldaşının yəhudi olduğu barədə Ermənistan cəmiyyətində şaiyələr gəzən Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan idi [15].

O zaman Ermənistanda hökumətyönlü “Ermənistanın səsi” və “Hayots Ashkhar” (“Ermənistan dünyası”) qəzetlərində bir sıra kəskin yazılar yer almışdı. Məqalələrdə Ter-Petrosyan İsrailə sədaqətindən bəhs olunurdu. Hər iki qəzetdə “Levon Hakob Ter-Petrosyan, yoxsa Levon Frayim Pliskovski - Erməni Milli Konqresi, yoxsa Yəhudi Konqresi?” başlıqlı məqalə də dərc olunmuşdu. Məqalədə Ter-Petrosyanın prezidentlik kampaniyası üçün Rusiyadakı yəhudi milyarderlərindən birindən 100-200 milyon ABŞ dolları aldığı ilə bağlı məlumat əksini tapmışdı [15]. “Pyu” (Pew) Araşdırma Mərkəzinin 2018-ci il mart ayına olan hesabatında Ermənistanın Şərqi Avropadakı ən anti-semitist ölkə olduğu yazılmışdı.

Hesabatların təhlili göstərir ki, 2020-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında baş vermiş 44 günlük müharibədən ötən dövr ərzində Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsi daha da yüksəlmişdir. ADL-in 2021-ci ildəki araşdırmaları Ermənistandakı anti-semitizmin səviyyəsi ilə bağlı obyektiv mənzərinin yaradılması üçün əhəmiyyətlidir. Liqanın antisemitizm sorğusuna əsasən, ermənilərin 68%-i yəhudilərin mənşə ölkələrindən daha çox İsrailə sadıq olduqlarını düşünür. Bu Ermənistanda ermənilərin yəhudilərə “potensial satqın”, “potensial xain” gözü ilə baxdığını göstərir. Yəhudilərə etimadsızlığın və ögey münasibətin hökm sürdüyünü sübut edir. Sorğunun nəticələrinə əsasən ermənilərin 72%-i yəhudilərin iş dünyasında həddən artıq gücə malik olduğunu qeyd edirdi. Erməni respondentlərin 60%-i hesab edir ki, yəhudiləri öz soydaşlarından başqa heç kim maraqlandırmır. Bu fikrin formalaşmasında da Ermənistanda uzun illər ərzində yəhudilərə qarşı aparılan təbliğat güclü rol oynamışdır. Sorğunun nəticəsində həmçinin o da məlum olmuşdu ki, ermənilərin 53%-i yəhudilərin özlərini digər insanlardan daha üstün hesab etdiklərinə inanır. ABŞ Dövlət Departamentinin Dini Etiqad Azadlığı üzrə Beynəlxalq Hesabatında da Ermənistanda anti-semitizmin yüksəlməsindən narahatlıq ifadə olunmuşdur [4].

Artıq dünya əhalisinin sayı ilə bağlı ən müxtəlif hesabatlarda Ermənistandakı yəhudilərin sayı 500-dən daha az göstərilir. 2018-ci ilə qədər bu say 500 nəfər civarında göstərilirdisə, 2021-ci ilə aid hesabatlarda 100 nəfərlə 500 nəfər arasında dəyişdiyi yazılır. Bu isə faktiki olaraq Nikol Paşinyan hökumətinin bu sahədə problemləri aradan qaldıra bilmədiyini göstərir [12].

Ermənistan və digər Cənubi Qafqaz Respublikalarında yəhudi məsələsi: müqayisəli təhlillər

Avropanın etnik cəhətdən ən homogen ölkəsi olan Ermənistandakı antisemitizm əhval-ruhiyyəsi, qədim yəhudi icmasının məskunlaşdığı bir müsəlman ölkəsi olan Azərbaycandakı multikultural mühitlə ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən və vaxtilə “Kiçik Qüds” adlandırılmış Qırmızı Qəsəbədə təxminən 4000 dağ yəhudisi yaşayır. 1918-ci ildə azərbaycanlılarla birlikdə bölgədə yaşayan yəhudilərin böyük bir hissəsi erməni quldur dəstələri tərəfindən məhv edilsə də, icma mövcudluğunu saxlaya bilmişdir. Yəhudilərə xoş münasibət Azərbaycanda sovet dövründə də davam etmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Musa Qasımlı bu barədə yazır: *“Azərbaycanda yaşayan yəhudilərə həmişə yaxşı münasibət olmuşdu.*

Hətta sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-də antisemitizm mövcud olsa da, yəhudilər Azərbaycanda yaxşı yaşamışdılar” [1, s. 345].

1990-cı illərin əvvəllərində əsasən Rusiya, ABŞ və İsrailə mühacirət edən bir çox dağ yəhudiləri, öz vətənləri Azərbaycan ilə əlaqələrini saxlayır və Azərbaycan-yəhudi dostluğuna töhfələr verirlər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2021-ci ilə aid nəşrlərində 2009-cu ildə keçirilmiş əhali siyahıya almasının nəticələrinə əsasən Azərbaycandakı yəhudilərin sayı 9100 nəfər göstərilmişdir [6, s. 59].

Ölkə parlamentinə ənənəvi olaraq ən azı bir yəhudi deputat seçilir. Bakıda anadan olmuş İosif Şaqal isə İsraildə Knessetin üzvü, daha sonra isə İsrailin Belarusdakı səfiri vəzifəsində çalışmışdır. Gürcüstanda yəhudilərin sayı isə 2600-6000 arasında dəyişir [9].

Yəhudilər Ermənistanda cəmi bir icma ilə təmsil edildikləri halda, Azərbaycanda onların 8 icması rəsmən fəaliyyət göstərir [5].

Ermənistanda yəhudilərin ibadət etməsi üçün cəmi bir məbəəd var. Ermənistandakı yəhudi baş ravvinin oturduğu yeganə ibadət xana İrəvan şəhərində yerləşir. Mordeçay Navi Sinaqoqu İrəvanın Kentron rayonunun Nar-Dos küçəsində yerləşir. Sinaqoq 2011-ci ilin iyununda erməni biznesmen David Qalstyanın maliyyə yardımı ilə açılıb. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sinaqoqların sayı 8-dir. Bakıda 2, Quba rayonunda 4, Oğuz rayonunda 2 yəhudi sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Digər Cənubi Qafqaz Respublikası olan Gürcüstanda isə Tbilisi, Batumi, Kutaisi, Oni və Suramidə sinaqoqlar fəaliyyətdədir.

Nəticə

1991-ci ildən sonrakı dövrdə Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsi ildə-ildə yüksəlmişdir. Hazırkı Ermənistan cəmiyyətində siyasi-iqtisadi, milliyyətçi antisemitizmin təzahürləri açıq formada özünü göstərir. Anti-iudaizm ermənilər arasında latent şəkildə inkişaf edir. İrqi antisemitizm özünü Ermənistanda dövlətin icazəsi ilə legal fəaliyyət göstərən Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının çağırışlarında siyasi səviyyədə göstərir. Ermənistanda yəhudilərin sosial cəhətdən aşağı görülməsini müxtəlif beynəlxalq hesabatlar da əks etdirir, bu isə ölkədə sosial antisemitizmdən xəbər verir.

Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2020-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında baş vermiş 44 günlük müharibədən sonra Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsi yüksəlmişdir. Hökumətin bu prosesin qarşısını almaq üçün hər hansı bir siyasəti və proqramı yoxdur. Bir çox hallarda cinayət və vandalizm səviyyəsinə yüksələn antisemit hərəkətlərə isə ölkənin hüquq mühafizə orqanları və digər dövlət strukturları tərəfindən göz yumulur. Antisemitizm səviyyəsinə görə Cənubi Qafqaz regionunun digər ölkələrini xeyli geridə qoyan Ermənistan yəhudilər üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin bütün göstəricilərinə görə Azərbaycan və Gürcüstana ududur.

Summary

ANTI-SEMITIC CALLS IN ARMENIA: BEFORE AND AFTER THE 2020 WAR

This article offers a comprehensive examination of the prevalence and evolution of anti-Semitism in Armenia, with a specific focus on the period before and after the 2020 Karabakh war. The reasons for the rise of anti-Semitism in Armenia and its dangerous consequences are discussed. The analysis draws primarily upon reports from international organizations and content disseminated through Armenian mass media sources. The systems proposed by Edward Flannery and Louis Harp were used to determine the types of anti-Semitism in Armenia. Comparative analyses were conducted on the attitude towards Jews in Armenia, Georgia and Azerbaijan.

It was concluded that the level of anti-Semitism in Armenia increased after the 44-day war between Armenia and Azerbaijan in 2020. The government does not have any policy or program to prevent this process. In many cases, anti-Semitic acts that rise to the level of crime and vandalism are turned a blind eye by the country's law enforcement agencies and other state structures. Armenia, which lags far behind other countries of the South Caucasus region in terms of the level

of anti-Semitism, lags behind Azerbaijan and Georgia in all indicators of ensuring a decent standard of living for Jews.

Keywords: South Caucasus, anti-Semitism, Jews, Armenia, post-war

Резюме

АНТИСЕМИТСКИЕ ПРИЗЫВЫ В АРМЕНИИ: ДО И ПОСЛЕ ВОЙНЫ 2020 ГОДА

В этой статье предлагается всестороннее исследование распространенности и эволюции антисемитизма в Армении с особым акцентом на период до и после Карабахской войны 2020 года. Обсуждаются причины роста антисемитизма в Армении и его опасные последствия. Анализ в первую очередь опирается на отчеты международных организаций и контент, распространяемый через армянские СМИ. Для определения типов антисемитизма в Армении использовались системы, предложенные Эдвардом Флэннери и Луисом Харпом. Был проведен сравнительный анализ отношения к евреям в Армении, Грузии и Азербайджане. Был сделан вывод о том, что уровень антисемитизма в Армении вырос после 44-дневной войны между Арменией и Азербайджаном в 2020 году. У правительства нет никакой политики или программы для предотвращения этого процесса. Во многих случаях антисемитские акты, которые достигают уровня преступлений и вандализма, закрываются глазами правоохранительными органами страны и другими государственными структурами. Армения, значительно отстающая от других стран Южно-Кавказского региона по уровню антисемитизма, по всем показателям обеспечения достойного уровня жизни евреев отстает от Азербайджана и Грузии.

Ключевые слова: Южный Кавказ, антисемитизм, евреи, Армения, послевоенный период

ƏDƏBİYYAT

1. Armenia - The official site of World Jewish Congress // The official site of World Jewish Congress. -2022. URL: www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/am.
2. Armenia Virtual Jewish History Tour // Jewish Virtual Library. - 2021. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/armenia-virtual-jewish-history-tour>.
3. Armenian country page // Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia.. - 6 July 2011. URL: <http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>.
4. Avraham, R. Does Armenia have an antisemitism problem? // Israel Hayom. -20 December 2021. URL: www.israelhayom.com/2021/12/20/does-armenia-have-an-antisemitism-problem/.
5. Azərbaycanı yəhudi icmaları haqqında məlumat // Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi internet saytının arxiv. -2019. URL: <http://scwra.gov.az/branch/26/>.
6. Azərbaycanın demografik göstəriciləri / -Bakı: AzStat, 2021. -560 s.
7. Danelyan E. Armenia's Jews Alarmed By Nascent Anti-Semitism // Azatutyun. - 25 January 2005. URL: www.azatutyun.am/a/1575475.html.
8. Flannery, E.H. The Anguish of the Jews: Twenty-three Centuries of Antisemitism / -New Jersey: Paulist Press, 1985.
9. Georgia - World Jewish Congress // World Jewish Congress. -2022. URL: www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/GE.
10. Hacıyev Q., Kəlbizadə E. [və b.] Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait / -Bakı: MTM Innovation MMC, 2019.
11. Harap Louis. Creative Awakening: The Jewish Presence in Twentieth-Century American Literature, 1900-1940s. / -Westport: Greenwood, 1987.
12. Jewish Population by Country // Worldpopulationreview. -2021. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/jewish-population-by-country>.
13. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) / -Bakı: Mütərcim, 2015. Cild II.

14. Reich A. 2021 was the most antisemitic year in the last decade - antisemitism report // The Jerusalem Post. -22 January 2022. URL: www.jpost.com/diaspora/antisemitism/article-694197.
15. Situation in Armenia on implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination // United Nations Human Rights Treaty Bodies. - 2007. URL: <https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Sha>.
16. There is no Anti-Semitism in Armenia: Rima Varzhapetyan-Feller // Armenpress. - 30 January 2015. URL: <https://armenpress.am/eng/news/791587/there-is-no-anti-semitism-in-armenia-rima-varzhapetyan-feller.html>.
17. Weinberg D.A. Does it Actually Say about Muslim Attitudes toward Jews? // ADL. - 9 September 2020. URL: www.adl.org/blog/adls-global-100-survey-what-does-it-actually-say-about-muslim-attitudes-toward-jews.

MİLLİ İDEYA AZƏRBAYCAN XALQININ BİRLİYİ VƏ ÜMUMİ MARAQLARI KONTEKSTİNDƏ

Elşanə AĞASIYEVA

*Bakı Slavyan Universiteti,
İctimai elmlər kafedrasının müəllimi
E-mail: shanel_agasi@yahoo.com*

Milli ideya nəzəri cəhətdən formalaşmış milli şüurdur. Milli ideya faktiki olaraq dövlət inkişafının, ictimai birliyin və siyasi sabitliyin təməlini təşkil edir. Qloballaşma proseslərinin hökm sürdüyü sürətlə dəyişən bir dünyada milli dəyərlərin və istiqamətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqillik yolunda mürəkkəb mərhələlərdən keçmiş Azərbaycan üçün ortaq ideya ətrafında cəmiyyətin birləşdirilməsi məsələsi tarixi yaddaş, mədəni irs və siyasi reallıqlar əsasında olduqca vacibdir.

Milli ideya anlayışı ilk dəfə alman fəlsəfəsində, xüsusilə Herder və Hegelin sayəsində XVIII əsrin sonları–IX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Herder hesab edirdi ki, orijinal milli özünüdərk formalaşması müxtəlif mədəniyyət və incəsənət formaları, din, folklor və digər vasitələrlə baş verir və bu formalar uzun illər ərzində xalqın milli dəyərlərini toplayır. Hegel isə xalq ruhuna sədaqətdən, hər bir xalqın özünəməxsus tarixi yolundan yazırdı. “Hər bir xalqın özünəməxsus ruhu var, lakin hər kəs bunu dərk etmir. Öz ruhunun orijinallığını yalnız inkişaf etmiş mədəniyyətə sahib xalqlar dərk edə bilirlər” [5, 96].

Azərbaycan milli ideyası – Azərbaycan xalqının milli-vətənpərvər özünüdərkini ifadəsidir. Milli özünüdərk etnik şüur özünü dəyərləndirməyə hazır olduqda yaranır. Azərbaycanlıların milli şüurunun mənbəyi onların qədim mədəniyyətidir. Azərbaycan mütəfəkkirləri xalq ideyasının fəlsəfi əsaslarını yaratmış və yalnız özləri üçün deyil, bütün xalq üçün məsuliyyəti üzərlərinə götürmüşlər.

Müasir Azərbaycan cəmiyyəti həm daxili (sosial bərabərsizlik, miqrasiya, urbanizasiya), həm də xarici (geosiyasi qeyri-sabitlik, qlobal dəyərlərin təzyiqi) çağırışlarla üz-üzədir. Belə şəraitdə ümumi düşüncənin formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu düşüncə aşağıdakılara əsaslanmalıdır: ümumdövlət maraqlarının şəxsi maraqlardan üstün tutulması; vətəndaş kimliyinin inkişafı; hər bir vətəndaşın ictimai-siyasi həyata fəal şəkildə qatılması.

Son illər ölkəmizdə multikultural dialoq üzrə beynəlxalq tədbirlər keçirilir və bu müzakirələrin təşəbbüskarı Azərbaycan olur. Belə məqamlarda milli maraq, milli ideya, həmrəylik kimi anlayışların daha dərinlən mənimsənilməsinə ehtiyac duyulur. Bakı Slavyan Universitetinin 2010-cu ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin 87 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" adlı I Beynəlxalq konfransında müəllifin çıxışı olmuş və azərbaycanlıların milli ideyasının formalaşması və inkişafı barədə məqalə konfrans materiallarında dərc edilmişdir [1]. Bu gün bir daha dünya azərbaycanlılarının diqqətini birləşdirici gücə malik olan Azərbaycan milli ideyasının əhəmiyyətinə yönəltmək vacibdir. Bu ideya bizim inkişaf strategiyamız kimi azərbaycanlı xalqının yolunu və gələcəyini müəyyənləyir.

Azərbaycanlıların etnik kimliyinin formalaşma prosesi bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətlər coğrafi, demoqrafik, iqtisadi, mədəni-tarixi, siyasi və sosial-psixoloji amillərlə bağlıdır. Azərbaycanlıların özünəməxsus tarixləri, etnogenezi, faciəvi səhifələri, uğurları, təbii-coğrafi mühiti və milli ruhu var. Azərbaycan dünyanın nadir ölkələrindəndir ki, onun ərazisində 11 iqlim qurşağından 9-u mövcuddur. Ölkə, demək olar ki, bütün təbii sərvətlərə, o cümlədən neftə malikdir. Belə bir zəngin təbiət azərbaycanlıların xarakterinə də təsir göstərmişdir. Sosial arxetiplər adətən insanlara nəsildən-nəslə ötürülür və onların şüurunun dərinliyində mövcuddur. Buna görə də bu arxetiplər güclü emosional impuls yaradır.

Dövlət milli ideyanın inkişafında əsas rolunu oynayır. Bu, aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir: təhsil sistemi; informasiya siyasəti; mədəni diplomatiya; gənclik təşəbbüslərinin dəstəklənməsi.

Eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti - ictimai təşkilatlar, elmi dairələr, yaradıcı ziyalılar - ümumi dəyərlərin və maraqların təbliğində fəal agentlər kimi çıxış edirlər. Onlar dialoq və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətini formalaşdırır.

Milli ideya Azərbaycan xalqının şüurlu tarixinin izlərini – adət-ənənələrini, mədəniyyətini və s. özündə cəmləşdirir. Təəssüf ki, bu gün hələ də bəzi azərbaycanlılar öz xalqının problemlərini tam dərk etmir, onun özünəməxsusluğunun qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə diqqət yetirmir. Milli ideyanı formalaşdıran mənəvi-əxlaqi dəyərlərin mənbəyini tapmaq üçün tarixə müraciət vacibdir, çünki xalqın keçmiş nəsillərinin yaşadıkları təcrübələr gələcəyə doğru istiqamət verir.

Azərbaycan xalqının əcdadları çətin yollar keçmiş və onların təcrübəsi bu gün və gələcək nəsillər üçün sərvətə çevrilmişdir. Lakin son iki əsrin hadisələrinə nəzər salsaq, XIX əsrdə Azərbaycanın tarixi bütövlüyünün pozulması, onun şimal və cənub hissələrə ayrılması ilə azərbaycanlıların "birlik ideyası" nı daha da dərinləşmişdir. Xarici işğalçılar xalqın birliyini pozmağa çalışsalar da, yerli əhali təbii-etnik mühitində birliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Fəlsəfi baxımdan millət tarix boyu bazar münasibətləri və kapitalist sahibkarlığı şəraitində formalaşır. Əslində isə, xalqın bir millət olaraq formalaşması, onun bütün üzvlərinin bunu dərk etməsindən əvvəl də baş verə bilər [3, 28]. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda neft bumu baş verdiyi dövrdə bu mərhələ yaşanmışdır. "Azərbaycan milləti XIX əsrdən etibarən kapitalist münasibətlərinin intensiv inkişafı nəticəsində tanınmağa başlamışdır" [2, 151]. Azərbaycan millətinin öz ruhu, özülü və taleyini müəyyən edən dayaqları var. Bu dayaqlar onun mədəniyyətini formalaşdıran uğurlar və faciələrlə müşayiət olunur. Hər bir xalqın genofondu kimi, azərbaycanlıların da etno-psixoloji və etno-kulturoloji xüsusiyyətləri onun unikal xarakterini yaradır. Qədim tarixi və özünəməxsus mədəniyyəti olan azərbaycanlı xalqının qürur duyacağı çox şey var. Tarix boyu Azərbaycan humanist-filosofları, tarixçiləri, filoloqları, eləcə də sərkərdələri vətənpərvərliyin simvolu olmuşdur. Azərbaycan milli ideyası xalqın milli maraqlarını təcəssüm etdirən əsas amil kimi qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan milli ideyası 1918-ci ildə ilk dəfə müsəlman Şərqiində yaradılan Azərbaycan Demokratik Respublikası ilə gerçəkləşmişdir. Lakin iki ildən az bir müddətdən sonra ADR Sovet hakimiyyətinə təbə etdirildi. SSRİ-nin tərkibində olmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı milli kimliyini itirmədi, daim qorudu. 72 ildən sonra isə Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdi və bununla da milli ideya öz strateji məzmununu qazandı. Onun düzgün dərk olunması və həyata keçirilməsi dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunmasında mühüm rol oynayır. Milli ideya Azərbaycan xalqının özünü qoruma vasitəsidir.

Milli ideya – ulu babaların, əcdadların ocağına bağlılıq və vahid dövlət çərçivəsində birgə yaşamaq prinsipidir. Azərbaycan milli ideyası millətçi və ya şovinist ideya deyil. O, Azərbaycanı sevən, ona töhfə verən və onu inkişaf etdirən hər kəs üçündür.

İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatmasından sonra Azərbaycan xalqının birliyi məsələsi yeni məna kəsb etdi. Azad olunmuş ərazilərin geri qaytarılması təkcə geosiyasi deyil, həm də milli dirçəlişin simvolik aktına çevrildi. Bu gün qarşıda duran əsas vəzifə ədalət, bərpə və sülh şəraitində birgə gələcək baxışının formalaşdırılmasıdır.

Azərbaycan təcrid olunmamaq üçün global məkana daxil oldu. Sovet dövründə Azərbaycanın müstəqil qərar qəbul etmək imkanı yox idi. Azərbaycan xalqı 1990-cı ilin Qanlı Yanvar faciəsini, 1992-ci il Xocalı soyqırımını, Qarabağ müharibəsini, Ermənistanın işğalçılıq

siyasətini yaşadı. Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, insanlara açıq münasibəti, milliyyətindən asılı olmayaraq qonşusundan son tikə çörəyini əsirgəməmək kimi xüsusiyyəti 1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərində onun öz əleyhinə çevrildi. Lakin Azərbaycan xalqı 30 il davam edən və nəticə verməyən sülh danışıqları zamanı uzun səbirdən sonra 2020-ci ildə 44 gün ərzində öz Qarabağ torpaqlarına öz tarixi hüquqlarını bərpa edə bildi.

Milli ideyanın məqsəd və vəzifələri çox vaxt Azərbaycan millət nəzəriyyəçilərinin xalq haqqında baxışlarından asılıdır. Hesab edirik ki, xalqımızın xarakteri və mədəniyyətinə uyğun ideya və məqsədlər xalqı onları həyata keçirməyə səfərbər edə bilər. Milli kimliyin formalaşması prosesi hələ də davam edir. Milli ideyaya yanaşmalarda fərqliliklər olsa da, məqsəd birdir – Azərbaycan milli ideyası ətrafında həmrəylik və birlik.

Müasir Azərbaycanın bir çox problemlərinin əsas səbəbi Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və dünya üzrə apardığı anti-Azərbaycan təbliğatıdır.

Azərbaycan xalqının vətənə sevgi və xarici təhlükəyə qarşı etiraz hissləri güclü birləşdirici qüvvəyə çevrilmişdir. Bu gün də dünyada yaşayan azərbaycanlılar milli ideyadan qaynaqlanan fəallıq və həmrəylik nümayiş etdirirlər. Heydər Əliyev “Dünya azərbaycanlılarına müraciətində” demişdir: “İnanıram ki, harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı əsrlər boyu arzuladığımız, milli məqsədlərə çatmaq uğrunda mübarizə apardığımız müstəqil və azad Azərbaycan ideyasının tam reallaşması naminə daha da sarsılmaz həmrəylik nümayiş etdirəcək” [2].

Azərbaycan milli ideyasının gələcəyi birlik, ümumi maraqlar və fəal vətəndaş iştirakının zəruriliyini dərk etməklə bağlıdır. Qloballaşma şəraitində milli ideya təkcə keçmişin simvolu deyil, həm də gələcəyə yön verən yol xəritəsi, bütün cəmiyyət üçün ilham və daxili güc mənbəyi olmalıdır. Yalnız dərin şəkildə dərk edilmiş birlik əsasında Azərbaycan dövlətinin dayanıqlı, sabit və irəliyə inkişafını təmin etmək olar.

Summary

NATIONAL IDEA IN THE CONTEXT OF THE UNITY AND COMMON INTERESTS OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

The article examines the role of the national idea in the consolidation of Azerbaijani society, strengthening identity and forming sustainable civic consciousness. The emphasis is placed on the importance of realizing unity and common interest as the basis for the future development of the country. The historical path of the formation of the national idea, its transformation in the context of globalization and its significance in the context of modern challenges are analyzed.

Keywords: *national idea, unity, common interest, civil identity, national consciousness, Azerbaijan, post-conflict period*

Резюме

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В КОНТЕКСТЕ ЕДИНСТВА И ОБЩИХ ИНТЕРЕСОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

В статье рассматривается роль национальной идеи в консолидации азербайджанского общества, укреплении идентичности и формировании устойчивого гражданского сознания. Акцент делается на важности осознания единства и общих интересов как основы будущего развития страны. Анализируется исторический путь формирования национальной идеи, ее трансформация в условиях глобализации и ее значение в контексте современных вызовов.

Ключевые слова: *национальная идея, единство, общий интерес, гражданская идентичность, национальное сознание, Азербайджан, постконфликтный период*

ƏDƏBİYYAT

1. Агасиева Э.А. Формирование и развитие национальной идеи азербайджанцев // “Azərbaycanşünaslığın aktual robləmləri”. BSU. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı-Naxçıvan-Gəncə, 3-8 may 2010. Səh.38-43.
2. Алиев Г. Газета «Бакинский рабочий», 26 ноября 1998 г.

3. Гусейнов Р.А., Вердиева Х.Ю. История Азербайджана. Баку, 2000.
4. Национализм, как политическая идеология. М.: «КДУ», 2

GƏNCLƏRİN MİLLİ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Elza MOLLAYEVA

Pedaqogika elmlər doktoru, professor.

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: elzamollayeva@rambler.ru

ORCID ID:0000-0002-5128-8214

***Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini,
dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim doğma Azərbaycanla bir vurmalıdır.
Ümummilli lider Heydər Əliyev***

Müasir dövrdə dünyada gedən sürətli qloballaşma müxtəlif xalqların milli-mənəvi dəyərlərdən imtina etməsinə gətirib çıxarır və bu istiqamətdə gedən proseslər müasir Azərbaycan gəncliyinin milli identikliyinə də öz güclü təsirini göstərir. Tarix çoxdan sübut etmişdir ki, tarixi proseslər daxilində xalqların assimilyasiya və dissimilyasiyasında güclü milli özünüdərkə malik olan xalqlar sayından asılı olmayaraq, digər xalqlar arasında əriyib yox olmaq qorxusundan uzaq olurlar. Milli mənsubluğun getdikcə qloballaşmanın kölgəsində qaldığı zamanda elm bu müstəvidə məsuliyyətin böyük bir hissəsini öz üzərinə götürür və yeni dövrün çətinliklərinə müqavimət göstərə biləcək milli konsepsiyaya söykənən milli identikliyin, milli təfəkkürün yeni modelinin hazırlanmasını prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bununla bağlı ümummilli lider H.Əliyevin bu fikirləri önəmlidir: “Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, bizim milli tarixi köklərimiz, bizim dilimiz və dinimiz-hamısı bizim milli ideologiyamızın böyük bir hissəsidir, böyük bir qoludur” (1). Bu fikir gələcəkdə öz milli kimliyini saxlamağa çalışan hər bir xalq üçün aktual olaraq qalır. Çünki milli mənlik hissi güclü olan fərdlərdən ibarət xalqlar məhz bu ali hissin təsiri və qüdrəti ilə dünyada gedən mürəkkəb siyasi-iqtisadi hadisələrlə assosiasiya edilmiş ümumdünya böhranlarında davam gətirib mövcudluğunu saxlaya bilərlər. Milli identiklikdə əsas ana xətt olan milli dərk ilə özünüdərk arasındakı ahəngdar tarazlıq gənc nəslin hadisələrə milli təəssübkeşlik rakursundan qiymət verib daha mobil və çevik olmasına şərait yaradır. Milli mənlik şüuru güclü olan xalqlar və millətlər qloballaşmaya davam gətirib öz milli özünəməxsusluğunu saxlaya bilər. Bununla bağlı S.Xəlilov yazır: ““Ot kökü üstə bitər” deyirlər. Lakin insanlar da müxtəlifdir, köklər də. Birillik, yüzillik, minillik köklər üzərində dayananların zamanənin sınaqlarına qarşı müqavimətləri də müxtəlif olur”(5, s.15).

Milli identikliklə bərabər, vətəndaş identikliyi də paralel təsir gücünə çevrilir və cəmiyyətdə həm milli, həm də multikultural müstəvidə ahəngdarlığa şərait yaradır. E.Mollayeva vətəndaş identikliyinə mahiyyətini belə izah edir: “Vətəndaş identikliyinə mahiyyəti nədən ibarətdir və o özündə hansı keyfiyyətləri ehtiva edir? Vətəndaş identikliyi hər hansı bir insanın müəyyən ölkə cəmiyyətinə mənsubluğunu ifadə edir ki, burada da ümumi mədəni əsaslar dominantlıq təşkil edir. Yəni insan özünün vətəndaş kimi hansı cəmiyyətə aid olduğunu dərk edir və həm təbii, həm də sosial mühitdə müəyyən münasibətlər sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında insanın başqalarının seçim hüququna hörməti və özünün öz müqəddəratını sərbəst şəkildə təyin etmək hüququ başlıca amil kimi çıxış edir. Vətəndaş identikliyi, hansı ölkənin vətəndaşı olmaq və bunu dərk etmək, şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərdən biridir.

“Azərbaycan təhsil sistemində təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi şəraitində inkişaf edən gənc nəslin cəmiyyətə sosial integrasiyasında onun aid olduğu xalqın, millətin identifikasiyası, milli-mədəni dəyərləri əsaslı rola malikdir. Bu məsələ, eyni zamanda, vətəndaş cəmiyyətinin ümumi inkişafına, bu cəmiyyətdə vətəndaşların dövlətin mənafeyi naminə

fəaliyyətinə, dövlət-xalq birliyi tendensiyasının daha da güclənməsinə təkan verən məsələ kimi qiymətləndirilə bilər”(6, s.47- 48).

Gənc nəslin milli identikliyinə formalaşmasında ümummilli lider H.Əliyevin irsi əhəmiyyətli rola malikdir və onun irsi yalnız sosial-siyasi, ictimai-fəlsəfi baxımdan yox, eyni zamanda milli şüurun formalaşması kontekstində də əhəmiyyətli, zəngin mənbə rolunu oynayır. Onun gördüyü işlər hakimiyyətinin bütün illərində milli köklərə daha sıx bağlılıqla şərtlənirdi və o, fəaliyyətində xalqın tarixinə, dilinə, dininə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə böyük önəm verirdi. O, qeyd edirdi ki, “Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri bizim milli sərvətimizdir və onları qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının borcudur” (1). Ulu öndərin bu fikri gənclərimizi öz tarixinə, milli mənsubiyyətinə, həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətinə, ana dilinə, dininə hörmət bəsləməsinə təşviq edir.

Azərbaycan müxtəlif xalqların çiyin-çiyinə yaşadığı və multikultural dəyərləri qoruyub saxlayan ölkədir. Onun hər bir vətəndaşı milli kimliyindən asılı olmayaq buranı doğma Vətənə olaraq sevir. E.Mollayeva bu xüsusda yazır: “ Tarixi zərurətdir ki, müəyyən etnik qruplar müəyyən bir dövlətin tərkibində dominant (yəni həmin dövlətin aparıcı etnosu-xalqı) xalq ilə çiyin-çiyinə yaşayıb özlərini bu ölkənin vətəndaşı hiss edirlər. Bu zaman milli mənsubiyyət ilə yaşadığı ölkəyə məhəbbət, həmin ölkədə yaşayan digər etnosların multikultural dəyərlərinə tolerant münasibət vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında əsas qayə kimi çıxış edir”(6, s.48).

Ümummilli lider H.Əliyev xalqlar arasındakı dostluğa əsaslanan multikultural münasibətləri Azərbaycan üçün ən böyük dəyərlərdən biri kimi qiymətləndirirdi və məhz bu xüsusiyyət vətənimizi dünyanın, yaxşı mənada, unikal ölkəsinə çevirir.

Milli identikliklə bağlı H.Əliyev dühasının ən böyük təhəllüklərindən biri onun “azərbaycançılıq konsepsiyasıdır” və o, 2001-ci il, noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında bu konsepsiyayı dövlət siyasətinin ən əsas hissəsi kimi səciyyələndirmişdir: “ Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək deməkdir” (2. s.177-178). Bu səhifələr gənc nəslin milli identikliyi ilə bağlı tərbiyənin mahiyyətini şərtləndirir. Azərbaycançılığın ümummilli ideya halına gəlməsi, bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən məfkurəyə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideyasına çevrilməsi məhz Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərinin nəticəsidir. Müasir dövrdə gənc nəslin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında tərbiyə edilməsi, onlarda tarixi soy-kökünə, keçmişinə məhəbbət və ehtiram hissinin aşılmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin irsi əvəzəlməz mənbə rolunu oynayır. “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı yaşatmalıyıq”(2. s.177-178) – H.Əliyevin bu müdrik kəlamları hər bir azərbaycanlı üçün həyat kredosuna çevrilməlidir.

Azərbaycançılıq məfkurəsi “azərbaycanlı” anlayışı ilə bağlıdır və onu ilk dəfə M.Şahmurov və daha sonra isə M.Ə.Rəsulzadə öz əsərlərində işlətmişdirlər.

Milli identikliyi müəyyənləşdirən amillərdən başlıcası dildir və onun yaşamsı onun daşıyıcısı olan xalqdan asılıdır. H.Əliyev Azərbaycan xalqının öz dilinə məsuliyyətini, onun qorunmasındakı mübarizəsini yüksək qiymətləndirirdi: “ Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, ən çətin vaxtlarda dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda, onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar” (1). Ümummilli liderin dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin təkmilləşdirməsi istiqamətində işini digər mental dəyərlərlə paralel apardığını S.Xəlilov belə xarakterizə edirdi: “ Qədim türk yazılı abidələrinin birində millətin və dövlətin əbədi mövcudluğu üçün üç şərt göstərilirdi-dilini, elini və adət-ənənələrini qorumaq, mühafizə etmək! Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə bu gün hər üç istiqamətdə dönmədən iş gedir- dilimiz dünyanın siyasi xəritəsində öz yerini tutmuş dövlətimizin rəmzi dilidir, ölkəmizin müstəqilliyi əbədi və dönməz xarakter almaqdadır, xalqımız öz mənəvi irsini qoruyur” (4. s.22-23).

Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-ci illərində həyata keçirdiyi fəal dil siyasəti ölkəmizdə gedən milli özünüdərk prosesini sürətləndirdi ki, bu da milli özünəqaydışı ifadə edirdi.

Ümummilli liderin azərbaycançılıq konsepsiyasında yer almış bütün komponentlər arasında birləşdirici-inteqrativ rol azərbaycan dilinə aiddir.

Azərbaycançılıq konsepsiyasının aparıcı istiqamətlərindən biri də xalqımızın milli-mənəvi dəyərləridir və bu dəyərlər zamanın keşməkeşlərindən mətanətlə çıxmış, müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu dəyərlərin gənclərimizə aşılınması onlarda milli özünüdərk formalaşdırır. Eyni zamanda, bizi digər xalqlardan fərqləndirən bu mental dəyərlər öz fəlsəfi-sosial mahiyyəti ilə də əhəmiyyət daşıyır. H.Əliyevin bu dəyərlərə verdiyi qiymət onların zəruriliyini ehtiva edir: “Mən bu gün bir azərbaycanlı kimi, özündə həm milli-mənəvi dəyərləri, həm də ümumi bəşəri dəyərləri cəm edən bir insan kimi deyirəm ki, bizim xalqımızın mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir. Biz bunları qiymətləndirməliyik...Hər xalqın öz mentaliteti, əxlaqi qaydaları vardır. Bizdə nə qədər gözəl qaydalar var. İndi onları nəyəsə başqa şeylərə qurban vermək olmaz...” (3. s.223-224).

Ulu öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılıq konsepsiyası bütün xalqlar və millətlər üçün tarixdə öz layiqli yerini, rolunu, milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün əhəmiyyətli mənbədir. Bu gün möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev bu konsepsiyanı öz siyasi fəaliyyətində “Türkçülük-Azərbaycançılıq” tandeminin bütün sahələrdə paralel tətbiqi ilə reallaşdırır.

Summary

POSSIBILITIES OF USING THE HERITAGE OF THE NATIONAL LEADER G. ALIYEV IN THE FORMATION OF THE NATIONAL IDENTITY OF YOUTH

The article comments on the possibilities of using the political heritage of the national leader Heydar Aliyev in educating young people in the spirit of national and spiritual values. The heritage of the national leader H. Aliyev plays an important role in the formation of the national identity of the younger generation, and his heritage plays a rich source not only from a socio-political, socio-philosophical point of view, but also in the context of the formation of national consciousness. The work he did was conditioned by a closer connection with national roots throughout his years of power, and he attached great importance to the history, language, religion, customs and traditions, and culture of the people in his activities. The ideas of the great leader encourage our young people to respect their history, national identity, both material and spiritual culture, native language, and religion.

Keywords: Heydar Aliyev's legacy, globalization, national identity, Turkism, Azerbaijaniism concept

Резюме

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА Г. АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЕЖИ

В статье рассматриваются возможности использования политического наследия общенационального лидера Гейдара Алиева в воспитании молодежи в духе национально-духовных ценностей. Наследие общенационального лидера Г. Алиева играет важную роль в формировании национальной идентичности молодого поколения, и его наследие является богатым источником не только с общественно-политической и социально-философской точки зрения, но и в контексте формирования национального сознания. На протяжении всего правления его творчество было обусловлено более тесной связью с национальными корнями, и в своей деятельности он придавал большое значение истории, языку, религии, обычаям и культуре народа. Идеи великого лидера призывают нашу молодежь уважать свою историю, национальную самобытность, материальную и духовную культуру, родной язык и религию.

Ключевые слова: наследие Гейдара Алиева, глобализация, национальная идентичность, тюркизм, концепция азербайджанства.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Г.А. Наша независимость вечна: в 20 томах. Том VIII. Баку: Азернашр.1998.
2. Алиев Г.А. Выступление на I съезде азербайджанцев мира. // Возрождение. Журнал XXI века, 2003, № 70, стр. 175-186.
3. Гейдар Алиев: Духовность, духовные ценности, духовное воспитание. Баку: Учитель. 2008.
4. Халилов С.С. Гейдар Алиев и идеология азербайджанства. Баку: Азербайджанский Университет. 2002.
5. Халилов С.С. Восток и Запад. К универсальному идеалу. Баку: Азербайджанский Университет. 2004.
6. Моллаева Э.А. Научно-педагогические основы формирования гражданской идентичности в дошкольном и младшем школьном возрасте. Журнал дошкольного и начального образования. Баку: 2023, №1/242. С.18-30.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN REGIONAL ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞƏBBÜSLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞRIŞLARI

Ərzuman ƏMİROV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası

E-mail: arzumanamirov77@gmail.com

ORCID ID:0009-0006-1756-8112

I Dünya müharibəsinin sonuna yaxın Rusiya imperiyasının dağılması Cənubi Qafqazda ictimai siyasi vəziyyət gərginləşdirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəbləşmişdir.

Zaqafqaziya Seymində sosial-demokrat fraksiyasının lideri İ.Q.Sereteli Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiya halında birləşmək ideyasının özünü doğrultmadığını bildirdi. Türkiyə ilə Batum danışıqlarında təklənmələrini bəhanə gətirərək Gürcüstanın Seymdən çıxması və müstəqil respublika elan edilməsini bəyan etmişdir. Cənubi Qafqazda 26 mayda Gürcüstan, 28 mayda Azərbaycan müstəqil respublikaları yaradıldı. [4,423]

Seymin dağılmasından sonra Qafqaz regionun hökumətləri arasında bir sıra əməkdaşlıq əlaqələri ilə bəzi mübahisələr də ön plana çıxmışdır. Regional ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti ərazi iddiaları ilə bağlı olmuşdur. Bunlardan biri 1918-ci ilin iyununda Borçalı məsələsi idi. Gürcülər bu ərazilərin özlərinə aid olduğunu iddia edir və alman əsgərlərinin köməyi ilə öz əsgərlərini göndərərək taxıl ehtiyatlarına əl atmaq istəyirdilər. Gürcüstan hökumətinin ərazi iddiası tək Borçalı mahalı ilə kifayətlənmir, bütün Zaqatala mahalına ərazi iddiası edilirdi. Bu da Azərbaycan və Gürcüstan arasında narazılığa səbəb olmuş və münaqişəyə gətirib çıxarırdı. Son anda Osmanlı qüvvələrinin komandanı Nuri Paşanın müdaxiləsi ilə tərəflər mövcud vəziyyətin qorunması və torpaq mübahisəsi məsələsini dinc yolla müzakirə etməyə razılaşırdılar [3, 64].

1918-ci ilin sonlarında Gürcüstan və Ermənistan arasında müharibə baş vermişdir. Axalkələki və Borçalı rayonlarında ermənilər yaşayan məntəqələrin Ermənistana verilməsi tələbi nəticəsində onlar arasında olan iki tərəfli münasibətlər pozulmuşdur və Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən təşkil edilən ilk birgə Qafqaz konfransı təxirə salınmışdır.

Mübahisə şiddətlənərək Gürcüstan-Ermənistan arasında müharibə olacaq dərəcəyə çatmışdır. 1918-ci il dekabrın 14-dən 31-dək davam edən gürcü-erməni toquşmaları regiondakı Antanta nümayəndələrinin iştirakı ilə dayandırılmışdır. [1, 317].

1919-cu il 16 iyun Gürcüstan və Azərbaycan arasında xarici təhdidlərə qarşı Şimaldan gələn Denikin təhlükəsinə qarşı hərbi müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin 10-cu paraqrafına əsasən

Ermənistan bu müqaviləyə 2 həftəyə qoşula bilərdi [2, 111]. Lakin Ermənistan müqaviləyə qoşulmurdu, hətta bu yöndə Denikinə silah yardımı göstərir və onunla strateji ortaqlıq nümayiş etdirirdi. Denikin təhlükəsinə qarşı Dağlılar Respublikasının parlamentində də müzakirələr getmişdir, müzakirələr zamanı Dağıstanın Azərbaycan Respublikası ilə federasiya və ya konfederasiya formasında birləşdirilməsi təklif olunmuşdur. Bu ideya sürətlə yayılmağa başlayırdı ki, bununla bağlı bir neçə dəfə Dağlılar Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi Ə. B. Haqverdiyevə müraciət etmişdir. [1, 195].

Qısa sürən müstəqillik dövründə Qafqaz respublikaları arasında əməkdaşlıq meyilləri və bir konfederasiya qurmaq fikri mövcud olsa da xarici təsir, böyük dövlətlərin maraqları və ərazi iddiaları nəticəsində bu proses reallaşmamışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası arasında müəyyən səviyyədə bir yaxınlaşması və hətta aralarında müəyyən bir strateji ortaqlıqda olmuşdur. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasına 50 milyon Azərbaycan manatı məbləğində yardım göstərilmişdir. Əməkdaşlıqla bağlı müxtəlif layihələr hazırlanmış və bununla əlaqədar bir neçə bəyanat verilmişdir [1, 60]. Lakin bu dövr Ermənistanın apardığı məkirli siyasət, ərazi iddiaları “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiaları Qafqaz dövlətlərinin birliyindən, regional integrasiya yerinə xarici dövlət və onun xarici havadarları güclərinin köməyinə arxalanaraq “Böyük Ermənistan” qurmağa çalışırdılar.

Bu dövrdə əməkdaşlıq və regional integrasiya yönümlü məsələlərin həlli istiqamətlərinin biri də Qafqaz konfranslarının keçirilməsi idi. Bu konfranslardan nəticə əldə etmək mümkün olmasa da bu sahədə müsbət təcrübə əldə edildiyini deyə bilərik. 1919-cu il 25 aprelə Tiflisdə konfrans keçirilmiş və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq əldə etmək üçün altı komitə yaradılmışdır. Lakin Denikin qüvvələrinin şimaldan Qafqaza hücumu konfransın işlərinin yarımçıq qoyulması ilə nəticələndi [3, 99-102].

1919-cu il 23 noyabr Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan arasında 5 maddədən ibarət saziş imzalandı. IV maddəyə əsasən tərəflər arasında 26 noyabr Bakıda konfrans yalnız dekabrın 4-21-də baş tutdu [1, 153]. Burada problemlərin dinc yolla həll edilməsi yönündə prinsipal razılaşma əldə edildi. Bundan əlavə, M.H.Hacınski tərəfindən Cənubi Qafqaz Konfederasiyası məsələsi gündəliyə salındı. Bu məsələni müzakirə etmək üçün gələn il yenidən Tiflisdə görüşmək qərara alındı. Eyni zamanda Gürcüstan Azərbaycanla hərbi sahədə münasibətləri yaxşılaşdırmışdır. Bu istiqamətdə onlarla zabit və bəzi hərbi sursat Bakıya göndərilmişdir.

5 fevral 1920-ci ildə iki ölkə arasında ticarət sazişinin imzalandığı və Bakının Tiflisə ucuz qiymətlə neft satmaq öhdəliyi ilə əlaqədar münasibətlər daha da yaxınlaşmışdır. [1, 139]

Sonuncu Qafqaz Konfransı 9 aprel 1920-ci ildə Tiflisdə keçirildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən konfransa təqdim edilən “Cənubi Qafqaz Respublikaları Şurası” yaradılması ilə bağlı bir layihə digər iştirakçılar tərəfindən də müsbət qarşılanmışdır. Bu layihə konfederativ bir quruluşu nəzərə alırdı. Lakin sonrakı iclaslar 28 aprel tarixində bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın işğalı ilə bağlı dayandırıldı. O dövr regional integrasiyaya yönləndirilmiş başqa bir əməkdaşlıq istiqaməti nəqliyyat və təminat sahələrini nəzərdə tuturdu. Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanan birinci Bakı-Batumi neft kəməri bunun təzahürü idi. Növbəti müqavilə dəmir yolların inşasına aid idi. Belə ki, Osmanlı Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında olan saziş keçmiş Rusiya imperiyasının mülkiyyəti olan dəmir yollarının nəqliyyatı və vasitələrinin, tərəflərin ərazi hüdüdları çərçivəsinə müvafiq olaraq onlar aralarında bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Lakin bu saziş Cənubi Qafqaz respublikaları aralarında olan ərazi iddialarına görə reallaşmır [1, 139].

Bu ziddiyyətlərə, mübahisələrə baxmayaraq Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında regional əməkdaşlıq məsələləri də vacib önəm kəsb edirdi. Region dövlətləri arasında Azərbaycan Demokratik Respublikası bu məsələdə fəallıq göstərirdi və hətta konfederasiya çərçivəsində birləşmək kimi təkliflər də etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərləri bu fikirləri ifadə etməklə bu istiqamətdə bir sıra ciddi addımlar da atmışlar. Bu sahədə əsas uğurlardan biri kimi Paris Sülh Konfransında irəli sürülən təkliflər olmuşdur.

Osmanlı və xarici dövlətlər nümayəndələrinə təqdim etdiyi memorandumda Ə.M.Topçubaşov Cənubi Qafqaz dövlətlərinin və Qafqaz dövlətlərinin konfederasiya düşüncəsinin olduğunu ifadə etmişdir. “Azərbaycanın təşəkkülü” adıyla İstanbulda dərc olunan nəşrdə “Qafqaz millətlərini Konfederasiya Məfkürəsi” başlığı ilə yayınlamışdır. Müəllif burada Cənubi Qafqazın üç milləti arasında İsveçrəyə bənzər bir konfederasiya qurulmasını, həm iqtisadi, həm də coğrafi təbii şərtlərin tələb etdiyini ifadə edərək, bölgədə konfederasiya düşüncəsinin olduğunu bir çox siyasi partiya nümayəndələri bunu müdafiə etdiyini və mövzunu Şimali Qafqazda şamil edilməsini vurğulamışdır. Topçubaşov Qafqazlıların Paris Sülh Konfransına “konfederasiya fikrini müdafiə üçün” gədcəklərini ümid etdiyini və bu addımın münaqişələrin də həllində müsbət rol oynayacağını xüsusilə vurğulamışdır [5, 45-46].

Beləliklə qeyd etməliyik ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri regional inteqrasiya prosesləri hesab olunur. Qafqaz regionunda da müəyyən tarixi dövrlər çərçivəsində qovuşma, inteqrasiya cəhdləri həyata keçirilmişdir və bu sahədə bir sıra problemlərlə üzləşmişdir. Cənubi Qafqazda üç dövlət özünün müstəqilliyini elan etmişdir və dövlətçilik əsaslarını qurmaqla çalışmışdılar.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz regionunda qonşu Türkiyə Respublikası, Rusiya Federasiyası və Gürcüstan Respublikası ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini qurmuşdur. Lakin Ermənistan Respublikası öz revansist siyasətinə və sülh müqaviləsinin bağlanmasının uzadılmasına görə regional əməkdaşlıq təşəbbüslərdən kənar qalmışdır. Ümid edirik ki, müasir dövrün çağırışları sayəsində Cənubi Qafqaz regionunda əməkdaşlıq əlaqələri yeni səviyyəyə ucalacaqdır.

Summary

REGIONAL COOPERATION INITIATIVES OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article talks about the creation of democratic republics in the South Caucasus of this historical period and the emergence of cooperation and integration tendencies. In 1918-1920, relations established between regional states and political and diplomatic relations in the South Caucasus are analyzed. At the same time, regional conflict resolution issues are also considered. The main content of the article examines the actions and practical activities of Azerbaijan Democratic Republic in these directions.

Key words: collaborative initiatives, contradictions, confederation, Caucasian conference, integration projects

Резюме

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье говорится о создании демократических республик на Южном Кавказе этого исторического периода и возникновении тенденций сотрудничества и интеграции. В 1918-1920 годах анализируются отношения, установленные между региональными государствами, а также политико-дипломатические отношения на Южном Кавказе. В то же время рассматриваются и вопросы урегулирования региональных конфликтов. Основное содержание статьи исследует действия и практическую деятельность Азербайджанской Демократической Республики в этих направлениях.

Ключевые слова: инициативы сотрудничества, противоречия, конфедерация, Кавказская конференция, интеграционные проекты

ƏDƏBİYYAT

1. A.M.Topçubaşı. Azərbaycanın Təşəkkülü, İstanbul 1918.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild Bakı, 2005 .
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild Bakı, 2005.
4. N.L.Nəсібzadə. Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, 1996.

5. O.N.Mirza-Kriçinski. Kafkasya Konfederasyonu İdesi Tarihine Dair Kurtuluş, s. 5 (Mart 1935), Berlin 193 .
6. R.O.Qurbanov. Qafqaz tarixi. Bakı, 2008 .
7. Мухаммед Эмин Расулзаде. История возникновения Азербайджанской Республики. Газета "Азербайджан" N110, 28 май 1919 г.

TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ 44 GÜNLÜK II QARABAĞ SAVAŞI KONTEKSTİNDƏ

Əsgər ƏHMƏD

Tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası, müdür

E-mail: asker57@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3089-8360

GİRİŞ

30 - ilə yaxındır ki, ərazilərimizin işğalını və beynəlxalq hüququn kobud şəkildə pozulmasını, mövcud status-kvonun dəyişilməsini istəməyən beynəlxalq birliyin laqeyd, seyrçi münasibətinə baxmayaraq, Azərbaycan 44 gün davam edən II Qarabağ savaşında çox mühüm qələbə qazanaraq, öz gücünə tarixi ədaləti bərpa etdi. Əlbəttə, qələbə bir çox maneələrin, ziddiyyətli məqamların aradan qaldırılması yolu ilə, eləcə də məqsədyönlü şəkildə aparılan diplomatik, hərbi və siyasi tədbirlərin və hazırlıqların nəticəsində qazanılmışdı. Tarixi qələbənin əldə olunmasında qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin də böyük xidmətlərinin olması danılmaz bir faktdır. Savaş günləri qardaş ölkənin siyasi - mədəni, diplomatik, informasiya və digər sahələrdə qətiyyətli və birmənalı şəkildə göstərdiyi dəstək tarixi qələbənin əldə olunmasında böyük rol oynamışdı. Qeyd edək ki, müharibə dövründə Türkiyə Azərbaycan münasibətləri bütün tərəfləri ilə savaşda Azərbaycanın tam qələbəsinə köklənmişdi.

Etnik və mədəni (kültürəl) bağlar, ortaq tarixi irs, dini yaxınlıq, eləcə də “Bir millət, iki dövlət” formulunun hər iki ölkənin ictimai rəyi tərəfindən qəbul edilməsi Azərbaycan Türkiyə ikili münasibətlərinin əsasını təşkil edən və hər iki toplumunu bir-birinə daha da yaxınlaşdıran başlıca amillərdəndir. Lakin, bu münasibətlərin irəli aparılmasında, dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində iki ölkənin dövlət başçılarının apardıqları siyasi xəttin də böyük rolu vardır. Azərbaycan prezidenti cənab İ.Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “*Bizi birləşdirən həm ortaq tarix,din, mədəniyyət, dil, ədəbiyyat, eyni zamanda, bizim siyasətimizdir. Türkiyə və Azərbaycan dünya miqyasında müstəqil siyasət yürüdən ölkələrdir. Türkiyənin gücü bizim gücümüzü artırır*” (1).

1. Azərbaycan - Türkiyə siyasi münasibətləri II Qarabağ savaş kontekstində

II Qarabağ müharibəsinin gedişi Türkiyə və Azərbaycan arasında olan strateji tərəfdaşlıq və qardaşlıq münasibətinin yüksək səviyyədə olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı, Türkiyə Azərbaycana həm siyasi-diplomatik, həm də mədəni dəstək verərək ağır günlərində onun yanında oldu. Bu müddət ərzində Türkiyənin yüksək səviyyəli rəsmiləri dəfələrlə Azərbaycana səfər edərək ciddi dəstəklərini əyani şəkildə nümayiş etdirdilər. Müharibənin ilk günlərdən etibarən Türkiyə Prezidenti “Ermənistanın bölgədəki sülh prosesinə ən böyük təhdid” kimi qiymətləndirərək, “Azərbaycan tək deyil, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır” və “lazım gələrsə bütün imkanlarını səfərbər edəcəyi” şəkildə bəyanatlar səsləndirdi. Əslində, bu, bir çox ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üçün bir mesaj idi, yəni, “kənarda durun, müdaxilə etməyin, Azərbaycana mane olmayın” anlamını ifadə edirdi (2). Savaşın ilk anından etibarən dünyanın fərqli ölkələri və beynəlxalq qurumları tərəfindən atəşin dərhal kəsilməsi və sülh

danışıqlarına başlanması çağırışlarına cavab olaraq Türkiyə Azərbaycanın “öz göbəyinin özünün kəsmək” haqqının olduğunu bildirərək onlara qarşı çıxdı.

Qeyd edək ki, Azərbaycan - Türkiyə siyasi münasibətlərində 2009-cu ildə yaranan və “Erməni açılımı”, “futbol diplomatiyası” və s. kimi adlar ilə tanınan qısamüddətli böhrandan sonra iki ölkə arasındakı münasibətlər praktik, daha məhsuldar və qarşılıqlı etimada söykənən yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu baxımdan Azərbaycan - Türkiyə siyasi münasibətlərinin inkişafında və möhkəmlənməsində 2010-cu il 10 avqust tarixli Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişinin, eləcə də həmin ilin 15 sentyabrında Azərbaycan - Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının (ATYSSƏŞ) yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişinə əsasən, tərəflər bundan sonra bir-birilərinin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərin toxunulmazlığının təmin olunmasında və qorunmasında sıx əməkdaşlıq edəcək, təhdid və təhlükələrin aradan qaldırılması istiqamətində görülə biləcək tədbirlər barədə təxirə salınmadan məsləhətləşmələr aparacaqlar (3, s. 123). Hər iki ölkənin parlamenti tərəfindən ratifikasiya olunmuş bu saziş və yaradılmış yeni struktur Türkiyə və Azərbaycanın təkcə diskursiv səviyyədə deyil, həm də institusional, hüquqi və faktiki müstəvidə bir-birinin real tərəfdaşı olduğunu ortaya qoyurdu.

Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının mütəmadi iclasları iki ölkə arasında bütün sahələrdə əlaqələrin möhkəmlənməsinə və dərinləşməsinə mühüm töhfələr verib. Bu Şuranın ümumilikdə səkkiz iclası keçirilib, sonuncu iclası isə 25 fevral 2020-ci ildə Bakıda olub. Bu görüşlər çərçivəsində ölkələr arasındakı bütün sahələrdə mövcud əməkdaşlıq münasibətləri sistemli şəkildə dəyərləndirilir və əsas məsələlər üzrə vacib sazişlər imzalanırdı.

İki ölkə arasındakı müxtəlif xarakterli, o cümlədən siyasi münasibətlərin inkişafında hər iki ölkənin dövlət başçılarının rəsmi ziyarətləri də çox mühüm rol oynayır. Təkcə bir faktı xatırladım ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri 1994 - 2022-ci illər arası 48 dəfə Türkiyəyə rəsmi səfər etmiş, eyni zamanda bu müddət ərzində Türkiyənin dövlət başçıları isə 22 dəfədən çox Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdular. Bu cür rəsmi ziyarətlər ikili münasibətlərin dərinləşməsində və inkişafında, eləcə də möhkəm təməl üzərində qurulmasında çox böyük rol oynamışdır.

II Qarabağ savaşı ərəfəsində və müharibənin gedişində Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlər ən yüksək səviyyəyə qalxdı. Təsadüfi deyil ki, müharibə günlərində Türkiyənin müxtəlif səviyyəli siyasiləri Azərbaycana hər cür dəstəyini ifadə etdilər. Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan müharibənin ilk günündə - sentyabrın 27-də *“Erməni xalqını onları fəlakətə aparan hökumətlərinə və onları bir kukla kimi oynadanlara qarşı çıxmağa, gələcəklərinə sahib çıxmağa dəvət edirəm. Bütün dünyaya işğala və zülmə qarşı verdikləri mübarizədə Azərbaycanın yanında olmağa çağırıram. 30 ilə yaxındır məsələyə etinasız yanaşan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri həll üçün fəaliyyətdən, təəssüf ki, çox uzaqdır. Ermənistan bölgədə sülh və sabitliyin önündəki ən böyük təhdid olduğunu növbəti dəfə göstərib. Türk milləti hər zaman olduğu kimi bu gün də bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarımızın yanındadır”* (4) deyərək ölkəsinin mövqeyini bəyan etdi. Sonrakı günlərdə də Türkiyə prezidenti bir neçə dəfə Azərbaycanı müdafiə edən bəyanatlar verdi. Eyni zamanda Türkiyənin xarici işlər naziri M.Çavuşoğlu Bakıya səfər etmiş və o Azərbaycanın hər zaman dost ölkəyə güvənə biləcəyini bir daha bəyan etmiş, hərbi əməliyyatlar gedişində hər iki tərəfin itkilərindən Paşinyanın məsuliyyət daşdığını bildirmişdir (5). Öz növbəsində Türkiyə Böyük Millət Məclisində 4 siyasi partiya da (AK Parti, MHP, CHP, İyi Partiya) bir neçə ay əvvəl iyul hücumu zamanı olduğu kimi Azərbaycanı dəstəkləyən bəyanat verdi. Həmin bəyanatla Azərbaycanla həmrəy olduğu bildirilir və işğalçı Ermənistan pislənirdi (6). Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev çıxışlarının birində Türkiyə toplumunun və ölkə rəhbərinin hərtərəfli, o cümlədən siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirərək vurğulayırdı: *“Qardaş Türkiyə və qardaş türk xalqı müharibənin ilk saatlarından Azərbaycanla həmrəy oldular, Azərbaycana öz dəstəyini göstərdilər. Türkiyə rəhbərliyi və əziz qardaşım Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən verilən açıqlamalar bizə çox böyük siyasi dəstək oldu,*

bizə əlavə güc verdi və biz bunu heç vaxt unutmayacağıq. 44 günlük Vətən müharibəsi bütün dünyaya Türkiyə-Azərbaycan birliyini bir daha göstərdi” (7).

Azərbaycan da öz növbəsində bir sıra ölkələrin ciddi etirazlarına baxmayaraq Qarabağ problemi ilə bağlı danışıqlarda Türkiyənin də iştirak etməsinin vacibliyini ısrarla irəli sürürdü. Hətta, RF-nin prezidenti Putin Rusiya televiziyası ilə çıxışlarının birində Türkiyənin Azərbaycana dəstəyinə qarşı çıxan ölkələrə üzünü tutaraq vurğulamışdı ki, Azərbaycanın istədiyi müttəfiqi seçmə haqqı vardır (8).

2. II Qarabağ savaşı ilə bəli Türkiyənin diplomatik fəaliyyətləri

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanın haqq işinin müdafiəsində, həmçinin bir sıra dövlətlər tərəfindən Azərbaycana qarşı yönəldilmiş təhdid, ittiham, ədalətsiz yanaşma, birtərəfli qaydada Ermənistanı müdafiə etmək və s. kimi hallara qarşı mübarizədə Türkiyə diplomatiyası çox böyük işlər gördü. Başda prezident R.T.Ərdoğan olmaqla Türkiyənin siyasi elitası müxtəlif tribunallardan Azərbaycanın haqq işinə prinsipial dəstəyini ifadə etməklə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini obyektiv gerçəkliklərə, tarixi, siyasi və mədəni həqiqətlərə yönəltdi. Savaş günlərində Türkiyə diplomatik imkanlarını səfərbər edərək beynəlxalq görüş və müzakirələrdə Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi yönündə atdığı addımları müdafiə edərək, Qarabağda işğala son qoyulmasının vacibliyini irəli sürdü. Müharibənin başlanmasının ikinci günü R.T. Ərdoğan İngiltərənin baş naziri Boris Consonla, oktyabrın 6-da Almanıyanın baş naziri Angela Merkel, oktyabrın 16-da Kanadanın baş naziri Castin Trüdo, oktyabrın 14-ü, 27-si və noyabr 7-si tarixlərində Rusiya Federasiyanın prezidenti Vladimir Putinlə telefon danışıqlarında Qarabağ məsələsi ətrafında müzakirələr apararaq, Azərbaycanın haqlı olduğunu bəyan edərək, erməni işğalına dərhal son qoymağa çağırırdı. Bu görüşlər içərisində oktyabrın 27-də Vladimir Putinlə olan telefon danışığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin telefon görüşməsində T. Ərdoğan açıq şəkildə mövqe ortaya qoydu ki, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı “qırmızı cizgilər” keçilməməlidir. Ərdoğanın özü bir gün sonra bu görüşlə bağlı verdiyi açıqlamada bildirirdi ki, “*Ən son dünən axşam Putinlə danışdım. Son hadisələri ətraflı müzakirə etdik. Dedim ki, Qafqazdakı bu işə son verək. İstəyirsənsə, bu işi birlikdə həll edə bilərik. Siz Paşinyanla bunu müzakirə edin, mən də İlham qardaşımla. Amma bir şeyə qərar vermək lazımdır. Bu işi həll edəcəyik, yoxsa etməyəcəyik? Biz səmimiyyet, mən sizin də səmimi olmağınıza inanıram. Ancaq qırmızı xəttimizi də dedim. Bu qırmızı xətt keçilərsə, üzrlü saysınlar, atamızın oğlu da olsa, gözümüz görməz” (9).* Görüşdən dərhal sonra Rusiya lideri Putin bəyanat verdi ki, Türkiyə də Qarabağ probleminin həlli üçün danışıqlarda iştirak edə bilər. V.Putin II Qarabağ müharibəsində Türkiyənin Azərbaycana olan hərbi xarakterli yardımları və dəstəyi ilə bağlı Türkiyəni beynəlxalq hüququ pozmaqda ittiham edənlərə cavab olaraq vurğulayırdı ki, “*Türkiyənin fəaliyyətləri ilə bağlı istənilən qiymətləndirmə aparıla bilər, lakin Türkiyəni beynəlxalq hüququ pozmaqda ittiham etmək çətindir* (10). Rusiya ilk dəfə idi ki, Cənubi Qafqazda Türkiyənin maraqlarının olduğunu qəbul edirdi.

Beləliklə, Türkiyə prosesin başlanğıcından bu yana Azərbaycanın haqq davasını müdafiə edərək, həyata keçirdiyi diplomatik fəaliyyəti ilə çox mühüm bir uğura imza atmış və münaqişənin nizamlanmasında açar ölkələrdən biri durumuna gəlmişdir.

3. II Qarabağ savaşının gedişində Türkiyənin informasiya dəstəyi

Hər bir dövlətin təhlükəsizliyinin vacib elementlərindən biri də informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Xüsusilə də, müharibələr zamanı tərəflər arasında real savaş praktikasındakı olduğu kimi, informasiya sahəsində də mübarizənin aparılması çox vacib bir məsələyə çevrilib. Azərbaycan da öz növbəsində II Qarabağ savaşı zamanı təkə döyüş meydanında deyil, həmçinin informasiya məkanında da savaş aparmaq zorunda idi. Qeyd edək ki, 44 günlük müharibə dövründə Azərbaycan düzgün aparılan informasiya siyasəti nəticəsində, ənənəvi informasiya blokadasını dağıtmağa müəssər olmuş və bu sahədə aparılan savaşda mühüm üstünlüklər əldə etmişdi. Təkcə bir faktı qeyd edim ki, ölkə prezidenti İ. Əliyev 44 günlük müharibə dövründə xarici informasiya kanallarına müxtəlif dillərdə 30-a yaxın müsahibə vermiş və müsahibələr zamanı 600-dan çox sualı cavablandırmışdı (11). O, bu müsahibələrdə münaqişənin əsl mahiyyətini, problemə dünyanın ikili

standartlar əsasında yanaşmasının fəsadlarını, Ermənistanın işğalçılıq və faşist siyasətinin mahiyyətini açıb göstərirdi. Prezident media savaşına qoşulmasını özü belə izah edir: *“Deyərdim ki, bu da bir növ bədahətən oldu. Çünki döyüş əməliyyatlarının ilk günlərindən dünya mediasında – həm Rusiya, həm Qərb mediasında, həm də qonşu ölkələrdə bu münaqişəyə maraq yüksək idi. Mən bütün müraciətlərə cavab verməyə razılaşırdım, çünki vəziyyət barədə həqiqəti – nələr baş verdiyini, münaqişənin səbəblərinin nədən ibarət olduğunu, kimin işğalçı və kimin işğal qurbanı olduğu barədə həqiqəti mümkün qədər çox ölkənin ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağı vacib hesab edirdim. Ona görə ki, bir sıra ölkələrdə yetərinə effektiv olan erməni təbliğatı və erməni diaspor təşkilatları onilliklər ərzində bu münaqişə barədə yalan təsəvvür yaradırdılar. Hətta hərbi əməliyyatların başlanğıcına və bəzi ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara nəzər salsaq, onlar, sadəcə, heç bir məntiqə uyğun gəlmir”* (12).

44 günlük müharibə zamanı aparılan informasiya savaşında da Türkiyə mediası və müvafiq qurumları Azərbaycanın yanında olmuş və ölkəmizə qarşı aparılan şər və qaralama kompaniyasının neytrallaşdırılmasında, eləcə də dünya ictimai rəyinin xeyrimizə formalaşdırılmasında fəal iştirak etmişdilər. Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycana ezam olunmuş Türkiyə media qurumlarının nümayəndələri, döyüş bölgəsindən bir başa canlı yayımlar edərək Qarabağ müharibəsi ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. Xüsusilə də Türkiyədən xaricdə də böyük tamaşaçı auditoriyasına malik NTV, Haber Global, TRT Haber, ATV Haber, CNN Türk, TV 100, TV Net, Haber Türk və s. kimi aparıcı televiziya kanalları Qarabağ müharibəsi ilə bağlı reportajlar hazırlayaraq obyektiv və doğru - düzgün informasiyalar yaymaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının haqq səsinin bütün dünyaya çatdırılmasında fəal rol oynadılar.

Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında Türkiyə KİV-lərinin imkanlarından faydalanan Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev II Qarabağ müharibəsi dövründə Türkiyə media qurumlarına dəfələrlə müsahibələr vermişdir. Belə ki, o oktyabrın 5-də «TRT Haber» televiziya kanalına, 7-də SNN televiziya kanalına, 12-də “Haber Global” kanalına, 13-də “Haber Türk televiziya kanalına, 16-da A Haber” kanalına verdiyi müsahibələrdə Ermənistan tərəfinin və onun arxasında duran qüvvələrin Azərbaycana qarşı yönəlmiş qərəzli siyasətini Türkiyə tv kanalları vasitəsilə həm Türkiyə cəmiyyətinə, həmçinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırırdı (13, s.24). Məsələn o, Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına verdiyi müsahibəsində Ermənistan tərəfinin apardığı faşist yönümlü siyasətə diqqəti yönəldərək bildirirdi: *“Ermənistan faşizm siyasəti aparır, Türkiyəyə, Azərbaycana nifrəti aşılayır, uşaqlara türkləri düşmən kimi qələmə verir. Öz əhalisinin beyinlərini zəhərləyir. Yəni Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin təməlinə bu dayanır”* (14). Müharibə günlərində NTV kanalına vüerdirdi başqa bir müsahibəsində isə II Qarabağ savaşında Türkiyənin oynadığı rola toxunaraq qeyd edirdi ki, *“... reallıqlar, həqiqi vəziyyət ondan ibarətdir ki, bu gün Türkiyənin iştirakı olmadan bu bölgədə hər hansı bir məsələ həll edilə bilməz. Türkiyə prosesdə mütləq olmalıdır. Hansı statusda olacaq, bu texniki məsələdir. De-fakto artıq Türkiyə var”* (15).

Bütövlükdə Azərbaycan prezidenti II Qarabağ müharibəsi günlərində Türk media qurumlarının göstərdiyi xidmətləri yüksək qiymətləndirirdi. O oktyabrın 7-də “CNN-Türk” televiziyasına verdiyi müsahibədə Türkiyə media mənsuclarının fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək deyirdi: *“Bir çox hallarda bizim səsimiz eşidilmir. Bizə beynəlxalq platforma verilmir. Beynəlxalq media qurumları daha çox Ermənistanın tərəfini tuturlar və münaqişə ilə bağlı yalan məlumatlar yayırlar. Ona görə fürsətdən istifadə edərək qarşı Türkiyənin media mənsuclarına təşəkkürümü bildirmək istəyirəm ki, onlar bu günlərdə bütün dünyaya bu savaşla bağlı həqiqətləri çatdırır, canlı efirdə məlumatlar verirlər”* (16).

4. II Qarabağ savaşının gedişində Türkiyə Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıyan və sərhədlərini bağlayan yeganə ölkə Türkiyə olsa da, həmin dövrün şərtlərini nəzərə alaraq Azərbaycana meydanda lazımi hərbi dəstək verə bilməmişdi (17, s. 317). Ancaq II Qarabağ savaşının ərzində və vətən müharibəsinin gedişində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi sahədə artan əməkdaşlıq böyük ölçüdə öz töhfələrini verdi. Hələ Tovuz döyüşlərindən sonra (13 avqust 2020-ci il) bir qrup

hərbçilərlə Azərbaycana səfər edən Türkiyənin hərbi naziri Hulusi Akar Azərbaycan prezidenti ilə görüşdə açıq şəkildə bəyan etdi ki, *"Azərbaycan tək deyil. Bunu hər kəs bilsin. Biz bərabərlik, birik, bir millətlik. Biz sülhün, sabitliyin tərəfdarıyıq. Təkcə ölkələrimizin təhlükəsizliyi, əmin-amanlığı mənasında deyil, bütün Qafqazın, bütün bölgənin sülh və əmin-amanlıq içərisində olmasının tərəfdarıyıq. Digər tərəfdən, haqqımızın, hüququmuzun, mənafeələrimizin də tapdalanmasına imkan verməyəcəyimizi, bunların qorunması üçün lazım olan nə varsa edəcəyimizi hamının bilməsini istəyirik"* (18).

Qeyd edək ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi əlaqələr bir sıra normativ hüquqi tənzimləmələrə əsaslanır. Bunlar Azərbaycan əsgərlərinin Türkiyədə təlim keçməsi, birgə hərbi təlimlər, texniki və elmi əməkdaşlıq və Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq İclasının müntəzəm təşkilidir. Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri 2007-ci ildən etibarən hər il bir ölkədə olmaqla Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq (YSHD) görüşü keçirir. YSHD çərçivəsində siyasi-hərbi, müdafiə sənayesi, logistika və digər sahələrdə köməkçi işçi qrupları fəaliyyət göstərir (19). Digər tərəfdən iki qardaş ölkə arasındakı 2010-cu il tarixli "Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım haqqında"kı müqavilə ölkələrimiz arasında hərbi əməkdaşlıq proseslərini daha yüksək mərhələyə yüksəlməsində önəmli rolə malik olmuşdu. Müqavilənin 2-ci maddəsində *"... tərəflərdən birinin hücumə məruz qalması vəziyyətində digər ölkənin bütün qabiliyyətlərini istifadə edərək digərinə kömək edəcəyi"* (20) istiqamətindəki ifadələr iki ölkə hərbi münasibətlərində ki, çatışmazlıqları aradan qaldırmış və strateji tərəfdaşlıq tam mənası ilə qurulmuşdu. Bu müqavilədə, həmçinin tərəflərin müdafiə ehtiyacları və təhlükəsizliyi üçün müdafiə məhsulları və maddi-texniki vasitələrin təmin edilməsi, birgə müdafiə məmulatlarının istehsalı, birgə hərbi təlimlərin və müdafiə hazırlığı ilə bağlı fəaliyyətlərin keçirilməsi, silahlı qüvvələr üçün mütəxəssislərin hazırlanması, silahlı qüvvələrə maddi-texniki dəstəyin təmin edilməsi və s. kimi məqsədlərin reallaşması hədəflənirdi. Müharibəyə qədər bu hədəflərin bir çoxu artıq gerçəkləşmişdi. Ümumiyyətlə, bu müqavilə Türkiyəyə imkan verirdi ki, Azərbaycana ən yeni silahları satsın və hər cür hərbi yardım göstərsin.

Bu müqavilə əsasında 2013 - 2020-ci illər arasında Türkiyə-Azərbaycan birgə hava hücumundan müdafiə təlimi Türkiyənin ev sahibliyi ilə "TURAZ Şahini" (2014, 2016, 2018), Azərbaycan isə "TURAZ Qartalı" (2013, 2015, 2017, 2019, 2020), eyni zamanda "Mustafa Kemal Atatürk 2019" adlı və digər bir sıra birgə təlimlər keçirdi (21). Bu təlimlər yeni formalaşmaqda bə güclənməkdə olan Azərbaycan ordusunun təkmilləşməsi və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk növbədə, bu təlimlərdə terrora qarşı illərdir mübarizə aparan Türkiyə ordusu öz təcrübəsini, qazandığı uğurların sirlərini Azərbaycan ordusuna öyrətdi. İkincisi, Azərbaycan ordusu köhnə sovet ordusu nizamı əvəzinə NATO üzvünün müasir və innovativ doktrinasını öyrəndi və Qərbin hərbi texnologiyası ilə tanış oldu. Üçüncüsü, müxtəlif iqlim şəraitində keçirilən təlimlər Azərbaycan əsgərlərinə çətin hava və çətin coğrafi şəraitlərdə hərəkət etmək vərdişlərini qazandırdı. Ona görə də türk ordusunun təcrübəsini mənimsəyən Azərbaycan əsgəri 44 günlük müharibə zamanı əldə etdiyi nailiyyətləri Şuşa, Hadrut, Murov dağı kimi çox çətin coğrafi şəraitdə uğurla tətbiq etdi və bəhrəsini gördü (22, s. 442).

Müharibə ərəfəsində və müharibənin gedişində Azərbaycan ordusu Türkiyənin son illərdə istehsal etdiyi ən müasir silahlara yiyələndi. Bunların içərisində İHASAVAR sistemləri, SOM B1 qanadlı raket, UMTAS orta mənzilli tank əleyhinə silah sistemi, OMTAS uzun mənzilli tank əleyhinə silah sistemi, 120 kmlik yüksək mənzilli TRG-300 Pələng raket, Bayraktar TB 2 SİHA-sı və digərləri kimi bir çox silah növləri Azərbaycana verilmişdi (23, s. 56). Bundan başqa, Azərbaycan hərbi-texniki sahədə Türkiyənin "ASELSAN", "HAVELSAN", "AYESAŞ", "MATEKSAN"ıdır. "MilSOFT", "Netaş", "Turkish Aerospace Industries" kimi hərbi-sənaye şirkətləri ilə əməkdaşlıq edirdi (19).

Müharibə günlərində Türkiyənin elektron silah sistemləri və İHA/SİHA - larının düşmən üzərində qələbənin əldə edilməsində böyük rolə oldu. Fransanın Kanal 24 televiziyası müxbirinin *"Siz Türkiyə istehsalı olan neçə dron cəlb etmişiniz?"* və *"onlar öz sözlərini deyirlər?"* sorusuna *"Əlbəttə, onlar çox müasir, inkişaf etmiş silahlardır. Sizə deyə bilərəm ki, təkcə Türkiyədən əldə etdiyimiz dronlar vasitəsilə biz Ermənistanın bir milyard dollar dəyərində hərbi texnikasını məhv*

etmişik, yalnız dronlar vasitəsilə” (25). Xatırladım ki, bu müsahibə 2020-ci il oktyabrın 16-də götürülmüşdür.

Nəticə

44 günlük vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan erməni işğalçıları üzərində zəfər qazanaraq 30 il düşmən tapdağı altında qalan torpaqlarını azad etməyi bacardı. Əlbəttə, bu qələbənin əldə olunmasında bir sıra daxili və xarici faktorlar mühüm rol oynamışdı. Bu faktorlar sırasında qardaş Türkiyənin Azərbaycana siyasi, diplomatik, informasiya, hərbi, texniki və s. sahələrdə verdiyi dəstək mühüm yer tutur.

Hər nə qədər etnik və mədəni (kültürəl) bağlar, ortaq tarixi irs, dini yaxınlıq, eləcə də “Bir millət, iki dövlət” formulu kimi amillər iki qardaş ölkə arasındakı münasibətlərdə vacib rol oynasa da, ölkələrimiz arasındakı siyasi münasibətlərin, xüsusilə də dövlət başçıları səviyyəsində münasibətlərin, eləcə də hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olması 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı qələbənin təmin olunmasına öz töhvəsini verdi. Bu amillərin, eyni zamanda müttəfiqlik bağlarının daha da möhkəmləndirilməsində böyük rol oynadığının şahidi olduq.

II Qarabağ savaşının mühüm yekunlarından biri də bölgədə qüvvələr nisbətinin Azərbaycan və Türkiyənin xeyrinə dəyişməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan - Türkiyə müttəfiqliyi Türkiyənin regional bir güc və yeni bir aktor olaraq bölgəyə daxil olmasına və proseslərə birbaşa təsir göstərməsinə şərait yaratmışdır. Artıq Türkiyə Cənubi Qafqazda təsirli bir gücə çevrilmişdir. Məhz Vətən müharibəsi dövründə Türkiyənin Azərbaycana verdiyi hətərəfli dəstək sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda təklənməsinin qarşısı alınmış, Rusiya, Fransa, ABŞ və başqa dövlətlər kimi bölgədə proseslərə təsir edə bilən güclərin Azərbaycana təsir və təzyiqləri neytrallaşdırılmışdır. Azərbaycan Prezidenti Şuşa Bəyannaməsi imzalanarkən söylədiyi nitqdə Türkiyə prezidentinin “*Müharibənin ilk saatlarından ... Azərbaycan tək deyil*” fikrinə söykənərək qeyd edirdi ki, “... *bu həm bizi ruhlandırırdı, eyni zamanda, müdaxilə etmək fikrində olan bütün qüvvələri, dairələri dayandırdı, durdurdu*” (16).

Müharibə günlərində Türkiyə dövləti ilə yanaşı, xalqı tərəfindən də verilən həmrəylik və dəstək gözərdi edilməməlidir. Vətəndaşlar, sıradan insanlar öz evlərinin eyvanlarından, iş yerlərindən Azərbaycan bayrağını asmaqla azərbaycanlı qardaşlarının yanında olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdilər. Onlar, eyni zamanda Ermənistanın hücumlarını pisləmək üçün mitinqlər keçirir, Azərbaycana dəstək üçün müxtəlif xarakterli humanitar aksiyalar təşkil edərək, öz dəstəklərini ortaya qoydular (17, s. 327).

Summary

TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE 44-DAY SECOND KARABAKH WAR

The article is devoted to the study of Turkish-Azerbaijani relations in the context of the 44-day Second Karabakh War. After Azerbaijan gained independence, Armenia, taking advantage of the confusion and chaos in the country and also relying on the support of foreign forces, occupied up to 20% of Azerbaijani lands, expelled hundreds of thousands of people from their ancestral homeland, made them internally displaced persons and subjected them to unbearable deprivations. In the years following the occupation, the Azerbaijani people and state fought consistently for the return of their occupied lands and did not hesitate to use all necessary material and moral resources for this. Finally, Azerbaijan achieved a very important victory in the Second Karabakh War, which began on September 27, 2020 and lasted only 44 days, and managed to restore historical justice thanks to the strength of its soldiers and close allies such as Turkey. It should be noted that the decisive and unequivocal support provided by the brotherly country in the political, moral, diplomatic, informational, and other areas during the war played a major role in achieving the historic victory.

Keywords: Second Karabakh War, Azerbaijan, Turkey, close ally, strategic partnership

Резюме

ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ 44-ДНЕВНОЙ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена исследованию турецко-азербайджанских отношений в контексте 44-дневной Второй Карабахской войны. После обретения Азербайджаном независимости Армения, воспользовавшись неразберихой и хаосом в стране, а также опираясь на поддержку иностранных сил, оккупировала до 20% азербайджанских земель, изгнала сотни тысяч людей с их исконной родины, сделала их вынужденными переселенцами и подвергла их невыносимым лишениям. В последующие за оккупацией годы азербайджанский народ и государство последовательно боролись за возвращение своих оккупированных земель и не колеблясь использовали для этого все необходимые материальные и моральные ресурсы. Наконец, Азербайджан добился очень важной победы во Второй Карабахской войне, которая началась 27 сентября 2020 года и длилась всего 44 дня, и сумел восстановить историческую справедливость благодаря силе своих солдат и близких союзников, таких как Турция. Следует отметить, что решающую роль в достижении исторической победы сыграла решительная и однозначная поддержка, оказанная братской страной в политической, моральной, дипломатической, информационной и других областях в годы войны.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, Азербайджан, Турция, близкий союзник стратегическое партнерство

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları. Prezident İlham Əliyevin bəyanatı. <https://president.az/az/articles/view/50868>. 10 dekabr 2020-ci il.
2. Bayramov V. Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı regional təhlükəsizlik baxımından mühüm önəm daşıyır. <http://newtimes.az/az/processes/trends/7432>. 15 iyun 2021.
3. C. Vəliyev. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1991-2016. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı, Poliart MMC, 2017 (s.55-158).
4. Erdoğan: Türk milləti bütün imkanları ilə Azərbaycanın yanındadır // <https://ordu.az/az/news/172169> (27 sentyabr 2020)
5. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Bakü'de // <https://www.trthaber.com/haber/gundem/disisleri-bakani-cavusoglu-bakude-527465.html> (1 noyabr 2020).
6. 4 siyasi partinin TBMM grubundan Ermenistan'a kınama. <https://www.indyturk.com/node/250821/siyaset/4-siyasi-partinin-tbmm-grubundan-ermenistana-k%C4%B1nama>. 28 Eylül 2020.
7. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin Anım Günü ilə əlaqədar xalqa müraciəti. <https://president.az/az/articles/view/53224>. 27 sentyabr 2021
8. Путин ответил на вопросы СМИ о ситуации в Карабахе. Стенограмма. <https://rg.ru/2020/11/17/putin-otvetil-na-voprosy-smi-o-situacii-v-karabahe-stenogramma.html>).
9. Erdoğan Putinə: "Qırmızı xətt keçilərsə, atamızın oğlu da olsa, gözümüz görməz...". <https://moderator.az/az/cemiyet/349422/erdoan-putine-qirmizi-xett-kecilerse-atamizin-oluda-olsa-gzumuz-grmez/>.
10. Путин ответил на вопросы СМИ о ситуации в Карабахе. Стенограмма. <https://rg.ru/2020/11/17/putin-otvetil-na-voprosy-smi-o-situacii-v-karabahe-stenogramma.html>).
11. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsindəki, Nəşrə hazırlayanlar: İ. Həbibbəyli və K. Şükürov. Elm, Bakı 2021, s.7
12. İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu "Nasionalnaya oborona" jurnalına müsahibəsi. <https://president.az/az/articles/view/53199>. 24 sentyabr 2021

13. Mustafasadə, Tofiq, Vətən (II. Qarabağ) Müharibəsinin İnformasiya Təminatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rolu. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Azerbaijan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı, 2022,
14. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin "A Haber" televiziya kanalına müsahibəsi, 16.10.2020., [https://president.az/articles/43250\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/43250(10.10.2022)).
15. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin NTV televiziya kanalına müsahibəsi. 15.10.2020, [https://president.az/articles/43149\(10.10.2022\)](https://president.az/articles/43149(10.10.2022)); Zəfər yolu, s.280
16. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin «CNN-Türk» televiziyasına müsahibəsi, 07 oktyabr 2020-ci il, Xalq qəzeti, 2020-ci il, 10 oktyabr, № 208 (29473), s. 8

QƏLƏBƏDƏN GƏLƏCƏYƏ – YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ MİLLİ BİRLİYİN GÜCÜ

Fidan FƏRHADOVA

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant

E-mail: ffarhadova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-5944-6699

Bildiyimiz kimi, 30 ildən artıq idi ki, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi nankor qonşularımız tərəfindən zəbt edilmiş, Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən, mülki şəxslər, erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuş və öz doğma dədə-baba yurdlarından zorla çıxarılaraq, qaçqın və məcburi köçkünlərə çevrilmişlər. Bu illər ərzində Azərbaycan dövləti humanist siyasət yürüdərək, münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasına çalışmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələrdə erməni hərbi birləşmələrinin zəbt etdikləri Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmaları tələb olunsada, bu tələblərə məhəl qoyulmamış, qətnamənin tələbləri yerinə yetirilməmişdir.

Azərbaycan üçün regional çağırışların ən əsası 44 günlük Vətən müharibəsi ilə nəticələnən yeni mərhələdir. Bu qələbə yalnızca, düşmən tapdağında olan torpaqlarımızın azad olunması deyil, eyni zamanda milli kimliyimizin daha da möhkəmlənməsi, milli ideologiyanın güclənməsi və yeni bir dövrə necə addımladığımız baxımından ölkəmiz və xalqımız üçün bir dönüş nöqtəsidir. Milli kimliyimizin əhəmiyyəti bizlər üçün qarşımızda duran ən vacib məsələlərdəndir. Bəs "milli kimlik" nədir?

Bu anlayış, hər bir Azərbaycan vətəndaşının vacib bilməli və gələcək nəsillərə ötürməli olduğu dəyərlərdir. Milli kimlik - bir şəxsin müəyyən millətə mənsubluğu və bu millətin dəyərlərinə, dilinə, mədəniyyətinə aid olaraq formalaşmasıdır. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin də, dediyi kimi "Milli dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz". Bəs milli ideya anlayışı ilə milli kimliyin fərqi nədir?

Milli ideya dedikdə, bir millətin ortaq məqsədlərini özündə cəmləyən, ümumilli düşüncədir. Bu ideya, cəmiyyətdə, birlik, bərabərlik, həmrəylik və s. kimi dəyərlərin qorunmasına yönəlmişdir. Milliyyətçilik, insanı sevmək, millətin hər fərdini ayrı-ayrı sevməkdir.[1]

Təbii ki, 44 günlük qanlı Vətən müharibəsində canlarını vətən uğrunda fəda edən igid şəhidlərimizlə bərabər çiyin-çiyinə vuruşan, digər əsgər və zabitlərimiz də, böyük şücaətlər göstərmişlər. Belə ki, onlardan yüzlərlə əsgərlərimiz, müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alaraq, əlilliyə məhkum olmuşdur. Bu da, öz-özlüyündə onların əmək fəaliyyətlərində müəyyən məhdudiyyətlər yaratmış, bəzi hallarda isə tamamilə məhrum etmişdir. Ona görə də, onların qismən də olsa, həyat fəaliyyətlərini bərpa etmək üçün xüsusi Reabilitasiya Mərkəzləri, Bakıda yerləşən Əlillərin Bərpa Mərkəzi və s. tipli tibbi müəssisələr xidmət göstərir. Həmçinin, "YAŞAT" Fondu, müalicə və psixoloji dəstək, ixtisasartırma və işlə təminat yönündə layihələr həyata keçirir. Bu işə, onlarda ruh yüksəkliyi yaradır və müasir cəmiyyətdə onların vacib rollarının olmasını özlərində hiss etmələrini aşılayır. Eyni zamanda, "YAŞAT" Fondu, 2020-ci ildən bu yana qazi və şəhid ailələrinin sosial-məişət, təhsil və s. digər ehtiyaclarını da qarşılayır.

Məlumdur ki, müharibədən sonra, ölkənin iqtisadi, sosial, həm də psixoloji baxımdan toparlanması çətin bir proses idi. Cənab Prezident İlham Əliyevin 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra bu sahələrdə ölkəmiz üçün gördüyü işlər, bu gün də davam etməkdədir. Belə ki, onun tapşırığı ilə infrastruktur və yenidənqurma işlərinə böyük önəm verilərək, müəyyən miqdarda mailiyyə vəsaiti ayrılımış, düşmənlərin viran qoyduğu torpaqlarımızın yenidən canlanması üçün böyük işlər görülmüş və davam etməkdədir. Eyni zamanda, azad olunmuş torpaqlarımızda bərpa-abadlıq işləri aparılmış - yollar, hava limanları, xəstəxanalar, təhsil müəssisələri və s. həyati vacib olan işlər görülməkdədir. Bunlara misal olaraq, Füzuli, Zəngilan və Laçın rayonlarında tikilən hava limanlarını, o cümlədən, Xankəndində təsis edilən “Qarabağ” Universitetini, Zəngilanda yeni salınan “Ağıllı kənd” layihələrinin adını çəkə bilərik. Zəngilan rayonunun Ağalı kənd sakinləri doğma kəndlərinə qayıtdıqdan sonra “Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində onlardan bir qrupu üçün kiçik təsərrüfatlar yaradılıb. [3] Bu işlərə görə dövlət büdcəsindən müəyyən miqdarda vəsait ayrılımış, oraya köçürülənlərin maddi və mənəvi rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət etməkdədir.

Eyni zamanda, sülh və diplomatiya yolunda gedən danışıqlar, həmçinin Zəngəzur dəhlizi kimi nəqliyyat layihələri gündəmdədir. Bu layihənin həyata keçirilməsi Azərbaycanın regional rolunu daha da artıracaqdır. Bu isə o deməkdir ki, dəhliz layihəsi baş tutarsa, ölkəmiz Avrasiya nəqliyyat yollarında daha strateji və önəmli mövqe qazanacaqdır. Çünki bu nəqliyyat-logistika baxımından mühüm gündəm mövzudur.

Müharibədən sonrakı dövrdə şəhid, əlil və müharibə iştirakçılarının ailələri üçün sosial dəstək proqramları genişləndirilmişdir. Belə ki, şəhidlərin, qazilərin, əsgər və zabitlərimizin əbədi xatirəsini daimi yaşadıb, onların göstərdikləri qəhrəmanlıqları gələcək nəsillərə tanıtdırmaq məqsədilə, müəyyən dərslilər tərtib olunur, şəhər və kəndlərimizdə onların adlarını əbədləşdirmək üçün parklar salınır, küçə və qəsəbələrə onların adları verilir, eyni zamanda, xatirə memorial komplekslər yaradılır. Bundan əlavə, onların ailələri üçün maddi dəstək proqramları həyata keçirilir, dövlətimiz tərəfindən mənzillər, ipoteka proqramları və digər güzəştlər tətbiq olunur.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəhidlik anlayışına və milliyətçiliyə verdiyi önəm bu gün də, Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet prinsiplərindən biridir. Şəhidlər Xiyabanının qorunması və daima abadlaşdırılması, məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir.

Prezident İlham Əliyev də, daima öz çıxışlarında “Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir” fikirlərini dünyaya çatdırmışdır. Müharibə dövrü ərzində, cənab prezidentin “Qarabağ Azərbaycandır” şüarını xüsusi olaraq vurğulaması, insanlarımızda böyük ruh yüksəkliyi yaratmış, yaddaşlara həkk olunmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən İlham Əliyev, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası üçün ilk növbədə, iqtisadi gücün vacibliyini bəyan etdi. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən, heç kimdən, heç bir ölkədən, heç bir mailiyyə qurumundan asılı olmayan müasir dövlətə çevrildi.[2] Bu da onu göstərir ki, hər iki lider, vətəni, milli birliyimizi, dövlətə və xalqa sadıqlığımızı hər zaman üstün tutmuş, Azərbaycanın hər sahədə uğurlu olması və tanınması üçün önəmli addımlar atmışdılar. Çünki milli birlik Azərbaycanın vətənpərvərlik prinsipinin əsas sütunlarından biridir.

Nəticə olaraq, 44 günlük müharibə və düşmən üzərindəki qələbəmiz, Azərbaycanın regionda və inkişaf etməkdə olan global dünyada öz güc balansını ortaya qoymuş, dövlətimizin bir söz sahibi kimi dünyada tanınmasında böyük rol oynamışdır.

Summary

FROM VICTORY TO THE FUTURE – NEW CHALLENGES AND THE POWER OF NATIONAL UNITY

The article addresses both current and thought-provoking ideas while exploring political, philosophical, social, and period-related aspects, offering insights into the broad opportunities of the modern era from different perspectives. It discusses the main problems Azerbaijan is facing, as well as the political and social challenges of the new era. Particular attention is given to the 44-day Second Karabakh War, especially its impact on the regional power balance and the shifts it caused.

The heroism of our martyrs, who sacrificed their lives for our lands, remains in the spotlight and has left a deep mark on our history and collective memory.

The article also clarifies the importance of preserving and developing national identity, unity, and national ideology in the context of adapting to global challenges.

Keywords: *New era, Regional challenges, Global challenges, National idea, National unity, Education and future*

Резюме

ОТ ПОБЕДЫ К БУДУЩЕМУ — НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И СИЛА НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА

В статье затронуты как актуальные, так и глубокие по смыслу идеи — политические, философские, общественные и связанные с современностью. Рассмотрены широкие возможности эпохи с разных точек зрения. Обсуждаются основные проблемы, с которыми сталкивается Азербайджан, а также политические и общественные вызовы нового времени. Особое внимание уделяется вопросам, стоящим перед нашей страной в будущем, в частности, изменениям в региональном балансе сил после 44-дневной Второй Карабахской войны. Подчёркивается героизм наших шахидов, отдавших жизни за освобождение родных земель, который навсегда останется в центре внимания и оставил глубокий след в нашей истории.

Статья также освещает вопросы сохранения и развития национальной идентичности, единства и идеологии, а также адаптации к глобальным вызовам.

Ключевые слова: *Новый этап, региональные вызовы, глобальные вызовы, национальная идея, национальное единство, образование и будущее.*

ƏDƏBİYYAT

1. Доцент доктор Мустафа Озджан. Национализм — это любовь к нации и человечеству. — [Г. б.]: [б. и.], с. 265
2. Администрация Президента Азербайджанской Республики. Отечественная война Азербайджана — 44 дня, приведшие к Победе. — Баку: Администрация Президента, 2021. [Электронный ресурс]. Доступ: https://static.president.az/upload/Files/2021/11/01/5ulpghigs_veten_muharibesi_az.pdf
3. Государственное агентство по обслуживанию граждан и социальным инновациям при Президенте Азербайджанской Республики. Проект «Умная деревня». — Баку: DOST Агентство, [б. г.]. [Электронный ресурс]. Доступ: <https://dma.gov.az/layiheler/sosial-layiheler/agilli-kend-layihesi>

NEW GLOBAL AND REGIONAL CHALLENGES IMPACTING AZERBAIJANI EDUCATION

Gülarə KƏRİMOVA

*Department of Pedagogy,
Faculty of Social Sciences and Psychology.
Baku State University.*

Introduction

The world is rapidly undergoing technological advancements in every facet of human activity, whether in the applied sciences or the humanities forcing many countries to invest heavily in sustainable education. This education is intended to develop human capital that spurs economic, social and political prosperity of a country. The 21st century, being a technological era, calls for making use of the current technological advancements to improve education quality. Some changes that have taken place in the education sector recently have brought worldwide impact. Especially

after the Cold War ended, the relationship between education and development is now tied to a country's view of geopolitics that has increasingly shaped the thinking associated with the ideologies of free markets and liberal democracy (Rizvi & Beech, 2023).

Globalization has become the driver of change whether economic, political, socio-cultural institutions and educational. This change is seen in terms of teaching methods with countries like Japan, Western Europe, Russia not just for university students but educators who wish to maintain high level of professionalism have to learn constantly. In addition, labour migrations have also necessitated acquiring additional qualification of lecturers. World class universities in the top 100 QS World University Rankings, are shifting in favour of increasing the development work of students and minimising classroom lessons hence the adoption of Learning Management Systems (LMS), which is instrumental in the effective provision of distance education (Malganova & Rahkimova, 2015).

With a population of slightly above 10 million, Azerbaijan, is one of the Caucasus countries, with a predominantly Turkic population, regained its independence from the former collapsed Soviet Union in 1991. Its among the first of the Soviet Republics to face the problem of refugees who were displaced between 1988-1994 (Arif et al.,2022). Other countries that border Azerbaijan in this highly militarised zone are Georgia, Armenia, Turkey Iran and Russia, with long standing hostilities between Russia-Georgia, Armenia-Azerbaijan.

Questions

What are the new global and regional issues impacting Azerbaijani education and how can they be addressed?

Methodology

This study used a qualitative approach that involved review of already researched secondary sources including articles and electronic publications.

New Global and Regional Issues Impacting Azerbaijani Education and their Resolutions

Over the past three decades, the world has witnessed geopolitical shifts in education which has resulted in contradictions and complexity. Issues affecting education can accurately be discussed after factoring in the geography of the country under question. However, due to the changing global positions, some of the outstanding areas to be addressed include environmental crisis and climate change, inequalities, employment dynamics and communication. The issue of communication encompasses datafication and governance of new technologies, anti-global sentiments and revival of nationalistic spirit (Rizvi et al.,2022).

In violation of international law, Armenia attacked and ethnically cleansed people in the Nagorno-Karabakh which is a territory of Azerbaijan in which about 20,000 people were killed, 50000 wounded or disabled and nearly 1 million internally displaced (IDPs) becoming refugees and many more still missing.in the same conflict, hospitals and social amenities like schools were also destroyed and survivors have had to cope with post traumatic stress disorder (PTSD). Between 1998 and 1998 there was a drop in population growth rate by between 16.9-22.6% and neo-natal mortality by about 6- 8 times. All these insecurity issues in the region adversely affected education because of dwindling numbers in enrolment, displacement of teachers and destruction of schools (Arif et al.,2022). This agrees with (Mehmood et al., 2022) who posited that psychological effects of the war environments significantly impacted on the development and education of children.

The Azerbaijani government has a broader strategy to modernize its education system to ensure that its workforce is well prepared for a digital economy. This bold step comes with the massive funding required to make it successful bearing in mind the World Bank ranks it as a middle income economy. The ministry of education has also rolled out a virtual school program that utilizes Microsoft Teams which currently supports remote learning with nearly 1.3 million students enrolled. However, in 2022, the UN ranked Azerbaijan 65th in the World in terms of ICT Development Index and 83rd when ranked by e-Government Index (Kamran et al,2024) an evidence that there is an existing digital gap that needs to be addressed.

Climate change as a global concern is also affecting Azerbaijan because based on its geographical position in an oil-rich best, there are ecological concerns that the government through the ministry of education has to address. Significant strides have been made to intergrate sustainability into the national curriculum and promote green skills among students. Recently, UNICEF in collaboration with the ministry of education launched the 'Green Skills through STEAM' project and Green Garden initiative to pre-school children to equip them with skills to conserve the environment. All this is done to mitigate the industrial and ecological pollution through young well-educated citizens and creation of green and sustainable zones like the projects in Nagorno- Karabakh where the government is conducting land reclamation for useful purposes (Muradov & Hajiyeve, 2024).

To mitigate these challenges of refugees, the Azerbaijan government came up with a strategy of giving preferential services to refugees like free meication (Arif et al.,2022). Psychiatric assistance has been offered to the victims of the war and this is important for the mental health of the learners and population in general. Teachers too need intensive training on trauma management in order to support the IDPs. The government of Azerbaijan also allowed international agencies to offer humanitarian activities in the region. In Karabakh, the government of Azerbaijan is implementing the Green Initiative Program which is an innovative policy geared to make the once conflict prone area habitable and able to support education. This can be further boosted if the education institutions are converted to smart and sustainable schools. The government of Azerbaijan can leverage on creation of e-university so that digitization permeates every sector of the economy (Matthess & Kunkel, 2020).

Xülasə

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN YENİ QLOBAL VƏ REGIONAL ÇAĞIRIŞLAR

Azərbaycan təhsili, ətraf Xəzəryanı dövlətlər kimi, rəqəmsal transformasiya, geosiyasi qeyri-sabitlik, iqlim dəyişikliyi və miqrasiya kimi qlobal və regional problemlərlə üzləşir. Bu problemlər təhsil infrastrukturunu alt-üst etmiş, bərabərsizliyə və kurikulumu yenidən baxılması tələbinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər intensiv müəllim hazırlığı, innovativ siyasətlərin həyata keçirilməsi və rəqəmsal girişin genişləndirilməsi ilə azaldıla bilər.

Açar sözlər: *Rəqəmsallaşma, Geosiyasət, İnküzivlik, İqlim Dəyişikliyi, Davamlılıq.*

Резюме

НОВЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Азербайджанское образование, как и окружающие его прикаспийские государства, сталкивается с глобальными и региональными проблемами, начиная от цифровой трансформации, геополитической нестабильности, изменения климата и миграции. Эти проблемы перегрузили образовательную инфраструктуру, вызвали неравенство и спрос на пересмотр учебных программ. Эти сдвиги можно смягчить путем интенсивной подготовки учителей, внедрения инновационной политики и расширения цифрового доступа.

Ключевые слова: *Цифровизация, геополитика, инклюзивность, изменение климата, устойчивое развитие.*

REFERENCES

1. Arif, N., Nahidi, M., Rumiyya, K., Swed, S., & Armiya'u, A. Y. U. (2022). Nagorno-Karabakh conflict: Mental health repercussions and challenges in Azerbaijan. *Asian journal of psychiatry*, 73, 103095. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2022.103095>
2. Kamran, A., Ramzi, A., Elshad, Y., Isgandar, B., & Gulnara, F. (2024). Main areas of development of the digital economy in the Republic of Azerbaijan.

3. Malganova, I., & Rahkimova, A. (2015). The usage of distance education practice of the world leading universities in Russian multiethnic region. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, 2622-2625. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.392>
4. Matthess, M., & Kunkel, S. (2020). Structural change and digitalization in developing countries: Conceptually linking the two transformations. *Technology in society*, 63, 101428.
5. Mehmood, Q., Faizan, M., Ullah, I., Shoib, S., & Öri, D. (2022). Mental health challenges faced by children in Palestine and the way forward. *Asian Journal of Psychiatry*, 71, 103050-103050. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2022.103050>
6. Muradov, A., & Hajiyeva, N. (2024). The Application of the Green Economy Policy of Switzerland to the Karabakh Region of Azerbaijan: A Review and Appraisal. *Green Management: A New Paradigm in the World of Business*, 97-119.
7. Rizvi, F., & Beech, J. Globalization and the shifting geopolitics of education. (*No Title*). <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818630-5.02001-7>
8. Rizvi, F., Lingard, B., & Rinne, R. (2022). Reimagining globalization and education: an Introduction. In *Reimagining globalization and education* (pp. 1-10). Routledge.

TƏHSİLDƏ MİLLİ İDEYANIN AŞILANMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU

Gülsəfa ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universitet,

E-mail: gulsefa.aliyeva@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0000-9275-7438

Milli ideya bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, dili, dini və ümumilikdə mənəvi dünyagörüşünün təəcəssümüdür. O, bir millətin kimliyini müəyyənləşdirən, onu digər xalqlardan fərqləndirən əsas ideoloji çərçivəni təşkil edir. Bu ideya təkcə keçmişə bağlılıq deyil, eyni zamanda bu günə və gələcəyə istiqamət verən, milli birliyi möhkəmləndirən və ümumi mənəvi ruhu qoruyub saxlayan bir dəyər sistemidir. Cəmiyyətin mənəvi dayacağı olan milli ideya, eyni zamanda sosial və siyasi inkişaf proseslərinin də ideoloji təməlini təşkil edir.

Xüsusilə təhsil sahəsində milli ideyanın formalaşdırılması və onu gələcək nəsillərə dolğun və düzgün şəkildə ötürmək strateji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təhsil yalnız akademik biliklər verməklə kifayətlənmir, həm də fərdin vətəndaşlıq mövqeyini, milli kimliyini və mənəvi dəyərlərə münasibətini formalaşdırır. Bu mənada, milli ideyanın təhsilə inteqrasiyası cəmiyyətin gələcək intellektual və mənəvi simasını müəyyənləşdirən mühüm faktorlardandır.

Bu ali vəzifənin icrasında isə müəllimlər əsas vasitəçi rolunu oynayır. Müəllimlər təkcə bilik ötürən deyil, eyni zamanda milli-mənəvi tərbiyəçi, ideoloji daşıyıcı və şagirdin şəxsiyyətinə dərin təsir göstərən nümunəvi şəxsiyyətlərdir. Onların fəaliyyəti və təlim-tərbiyə prosesi milli ideyanın məktəb mühitində aşılmasında, şagirdlərin vətənə, millətə və mədəniyyətə bağlılığının formalaşdırılmasında əsas amil kimi çıxış edir. Müəllimin bu sahədəki rolu nə qədər məqsədyönlü, sistemli və dəyərlərə əsaslı olarsa, cəmiyyətin milli ideya ətrafında birləşməsi və inkişafı da bir o qədər dayanıqlı və uğurlu olar.

Milli ideya xalqın mənəvi varlığını ifadə edən, onun tarixi təcrübəsini, mədəni irsini, dilini, dini baxışlarını və ümumi dünyagörüşünü özündə birləşdirən ideoloji sistemdir. Bu ideya cəmiyyətin öz kimliyini tanıması, dəyərlərini qoruyub saxlaması və gələcək nəsillərə ötürməsi üçün vacib olan bir özünüdərk formasıdır. Milli ideya xalqın keçmişi ilə bu günü, bu günü ilə isə gələcəyi arasında möhkəm mənəvi körpü rolunu oynayır. Tarixi yaddaşın qorunması, milli-mədəni irsin yaşadılması və inkişaf etdirilməsi məhz bu ideyanın düzgün və davamlı şəkildə yaşadılmasından asılıdır [2].

Təhsil sistemi isə bu mənəvi-sosial missiyanın həyata keçirilməsində əvəzolunmaz rol oynayır. Təhsil yalnız bilik və bacarıq formalaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda gənc nəsildə vətənpərvərlik, milli mənsubiyyət, mədəniyyətə bağlılıq kimi dəyərlərin təməlini qoyur.

Bu baxımdan təhsil, milli ideyanın cəmiyyətin bütün üzvlərinə çatdırılması üçün ən təsirli və sistemli vasitədir.

Məktəblər və ali təhsil müəssisələri milli ideyanın daşıyıcısı kimi çıxış edərək, gənc nəslin formalaşmasında mühüm ideoloji və pedaqoji rol oynayırlar. Şagirdlər və tələbələr bu müəssisələrdə yalnız peşəkar bacarıqlar deyil, həm də milli kimlik və ictimai məsuliyyət kimi fundamental prinsiplərlə tanış olur və bu dəyərləri mənimsəyirlər. Burada müəllimlərin, təhsil proqramlarının və tədris mühitinin birgə təsiri ilə milli ideyanın şüura hopdurulması baş verir [1].

Milli ideyanın təhsil sisteminə integrasiyası yalnız milli kimliyi möhkəmləndirmir, həm də gənclərin psixoloji, mənəvi və sosial inkişafına töhfə verir. Bu, gələcək nəslin həm öz köklərinə bağlı, həm də çağdaş dünyaya açıq bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün mühüm zəmin yaradır [2].

Müəllim milli ideyanı tədris prosesində şagirdlərin dünyagörüşünə tədricən və sistemli şəkildə yeridə bilər. Məsələn, dərslər zamanı milli mövzulara yer verilməsi, tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, hətta riyaziyyat dərslərində belə Azərbaycanın milli qəhrəmanlarından, simvollarından və xalqımızın mübarizə tarixi ilə bağlı nümunələrin çəkilməsi bu prosesə böyük töhfə verir. Belə nümunələr şagirdlərin vətənə bağlılığını gücləndirir və onlarda milli kimlik şüurunun formalaşmasına zəmin yaradır.

Digər tərəfdən, müəllim fəal vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə milli ideyanı məktəb həyatının bir hissəsinə çevirə bilər. Dövlət bayramlarının məktəbdə qeyd olunması, milli qəhrəmanlara, şəhidlərə və mədəniyyət xadimlərinə həsr olunmuş tədbirlərin təşkili, şagirdlərin bu tədbirlərdə fəal iştirakı onların həm vətənə hörmətini, həm də milli birliyə bağlılığını artırır.

Bundan əlavə, müəllim özü nümunəvi davranışı ilə də milli ideyanın daşıyıcısına çevrilir. Onun öz dilinə, tarixə və adət-ənənələrə göstərdiyi ehtiram, vətənpərvər mövqeyi və dəyərlərə olan bağlılığı şagirdlərə bilavasitə təsir göstərir. Uşaqlar müəllimi özləri üçün nümunə kimi qəbul etdikləri üçün müəllimin davranışları onların milli düşüncəsinin formalaşmasında birbaşa rol oynayır.

Təlim və tərbiyə prosesində inklüzivlik və milli birlik prinsiplərinə əməl edilməsi də müəllimin milli ideyanı təbliğ etməsinin mühüm formalarındandır. Müxtəlif bölgələrdən, dillərdən və mədəni mühitlərdən olan şagirdlərə eyni yanaşma sərgiləmək, milli birlik və tolerantlıq prinsiplərini onlara aşılamaq, cəmiyyətdə həmrəylik və qarşılıqlı hörmətin bünövrəsini qoyur. Beləliklə, müəllim yalnız fərdi inkişafı deyil, cəmiyyətin gələcək vətəndaşlarının milli dəyərlərə bağlı, həmrəy və sosial məsuliyyətli fərdlər kimi yetişməsində aparıcı rola malik olur [3].

Müəllim yalnız akademik bilik ötürən deyil, həm də mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliğatçısı, cəmiyyətin mənəvi sütunu və gələcək nəsillərin formalaşmasında əsas vasitəçi şəxsdir. Onun gündəlik davranışı, dünyagörüşü, ünsiyyət tərz, şagirdlərə və valideynlərə münasibəti təkcə fənn tədrisi ilə kifayətlənməyərək, dərin ideoloji və mənəvi təsir gücünə malikdir. Müəllimin öz şəxsiyyətində daşdığı və yaşadığı milli dəyərlər onun şagirdlərə nümunə olmasında ən güclü vasitələrdən birinə çevrilir.

Təhsil prosesi çərçivəsində müəllim milli ideyanı təbii şəkildə şagirdlərin düşüncə və hiss dünyasına daxil etməlidir. Dərslərdə milli mövzulara sistemli şəkildə yer ayrılması, Azərbaycanın tarixində, ədəbiyyatında və mədəniyyətində yer alan şəxsiyyətlərə istinad edilməsi, xalqımızın keçmiş mübarizəsindən, uğurlarından danışılması uşaqlarda vətənə sevgi və milli qürur hissini gücləndirir. Hətta texniki və təbiət fənlərin belə milli dəyərlərlə bağlı nümunələrin verilməsi – məsələn, riyaziyyat dərslərində milli memarlıq abidələrinin ölçüləri, coğrafiya dərslərində Azərbaycanın təbii sərvətləri – şagirdin milli təfəkkürünün inkişafına xidmət edir.

Müəllim eyni zamanda məktəb mühitində vətənpərvərlik ruhunun qorunmasında və gücləndirilməsində də həlledici rol oynayır. Dövlət bayramlarının, Ümummilli Liderin və milli qəhrəmanların anım günlərinin məktəbdə keçirilməsi, şagirdlərin bu tədbirlərdə fəal iştirakının təşkili və onların həmin dəyərlərin mənasını dərinlən qavramasına şərait yaradılması müəllimin pedaqoji məsuliyyətinə daxildir.

Bununla yanaşı, müəllimin şəxsi davranışı və həyat tərz, də milli ideyanın şagirdlərə ötürülməsində mühüm yer tutur. Müəllimin öz dilinə səmimi münasibəti, milli musiqiyə, folklorla,

adət-ənənələrə maraq göstərməsi, vətənpərvərliyə söykənən mövqeyi və ictimai məsələlərə həssas yanaşması şagirdlərə nümunə olur. Belə bir müəllim şagirdlər üçün təkcə müəllim deyil, həm də milli kimliyin canlı daşıyıcısı və yaşadanıdır.

Təlim-tərbiyədə milli birlik və inklüzivlik prinsiplərinin təşviqi isə müəllimin milli ideyanı təkcə fərdi deyil, ictimai müstəvidə də formalaşdırmaq imkanlarını artırır. Müxtəlif bölgələrdən, dillərdən və sosial mühitlərdən olan şagirdlərə eyni diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, onların hər birinin milli birliyin bir parçası olduğunu hiss etdirmək, gələcəkdə daha tolerant, həmrəy və vətəninə bağlı vətəndaşların yetişdirilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan müəllim təkcə şagirdləri deyil, bütövlükdə cəmiyyəti formalaşdıran əsas ideoloji qüvvə kimi çıxış edir [4].

Milli ideyanın təhsildə uğurla aşılması üçün onun tədris proqramlarına sistemli şəkildə integrasiyası vacib şərtidir. Bu, yalnız müəllimlərin fərdi təşəbbüsləri ilə deyil, eyni zamanda dövlət səviyyəsində qəbul edilən strateji sənədlərlə və təhsil siyasəti ilə tənzimlənməlidir. Təhsil proqramları şagirdlərin yalnız akademik biliklərlə deyil, eyni zamanda vətənə, xalqa, milli mədəniyyətə və dəyərlərə bağlı bir fərd kimi yetişməsinə xidmət etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə qəbul edilən təhsil strategiyaları və kurikulum islahatları milli dəyərlərin və ideyaların tədris prosesinə daha effektiv şəkildə daxil edilməsinə imkan yaratmışdır. 2013-cü ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda milli və mənəvi dəyərlərin qorunması, vətəndaşlıq tərbiyəsi və vətənpərvərlik hisslərinin inkişafı əsas istiqamətlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bu sənəd, təhsil sisteminin əsas vəzifələrindən biri kimi milli ideyanın nəsilər arasında ötürülməsini və təhsil mühitində milli kimliyin qorunub inkişaf etdirilməsini prioritet elan edir.

Məktəblərdə tətbiq olunan yeni nəsil dərsliklər və kurikulum əsaslı təlim planları bu baxımdan mühüm rol oynayır. Məsələn, ədəbiyyat dərsliklərində Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinə daha geniş yer ayrılması, tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin tədris materiallarında əhatəli təqdim olunması, coğrafiya dərslərində ölkənin təbii sərvətləri və regional xüsusiyyətlərinin vurğulanması milli ideyanın tədrici aşılmasına şərait yaradır. Bu fənlər vasitəsilə şagirdlər yalnız faktlar öyrənmir, eyni zamanda öz kimliklərini dərk etməyə, milli qürur hissi ilə böyüməyə başlayırlar.

Milli ideyanın tədris proqramlarına integrasiyası yalnız humanitar fənlərlə məhdudlaşmamalıdır. Mədəni irs, texnologiya, incəsənət, informatika və hətta idman dərslərində belə milli dəyərlərin tətbiqi üçün imkanlar mövcuddur. Məsələn, informatika dərslərində Azərbaycan alimlərinin elmə verdiyi töhfələrin təqdim olunması, incəsənət dərslərində milli ornamentlər və musiqi nümunələrinin təhlili, texnologiya dərslərində yerli məhsulların və ixtiraların tanıtılması uşaqlarda həm öz ölkəsinə maraq, həm də milli qürur hissi formalaşdırır.

Nəticə etibarilə, tədris proqramlarının milli ideya ilə zənginləşdirilməsi təhsilin mahiyyətini yalnız intellektual inkişafı məhdudlaşdırmır, həm də mənəvi kamilliyə yönəldir. Bu isə təhsilin məqsədini genişləndirərək onu cəmiyyətin milli-mənəvi inkişafına xidmət edən strateji bir alətə çevirir.

Təhsildə milli ideyanın uğurla aşılması təkcə məktəbdə tətbiq olunan dərs proqramları və tədbirlərlə məhdudlaşmır; bu prosesin əsas bünövrəsi müəllimlərin peşəkar və mənəvi hazırlığından asılıdır. Müəllim, milli dəyərlərin daşıyıcısı və ötürücüsü kimi, bu dəyərləri şagirdlərə yalnız nəzəri bilik formasında deyil, həm də gündəlik davranış və münasibətlər vasitəsilə çatdırmalıdır. Bu isə öz növbəsində müəllimin pedaqoji hazırlığında milli ideyanın mərkəzi yer tutmasını zəruri edir [5].

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığı prosesi son illərdə əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilmiş və milli-mənəvi komponentlərin təlim prosesinə integrasiyasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəllim olmaq istəyən gənclər təkcə ixtisas fənlərini deyil, həm də pedaqogika, psixologiya, vətənpərvərlik tərbiyəsi, multikulturalizm və vətəndaşlıq məsuliyyəti kimi fənləri öyrənirlər. Bu yanaşma, gələcək müəllimlərin təkcə bilikli deyil, eyni zamanda milli dəyərləri yaşadan və şagirdlərə nümunə olan vətəndaşlar kimi yetişməsinə təmin edir.

Eyni zamanda, təcrübə proqramları və pedaqoji praktika dövrlərində tələbələrin məktəb mühitində qazandığı real təcrübə də bu hazırlığın ayrılmaz hissəsidir. Müəllimliyə namizədlər

dərslər zamanı milli ideyanın necə aşılındığını, müəllimlərin davranışlarında bu dəyərlərin necə əks olunduğunu müşahidə edir, tədbirlərin hazırlanmasında iştirak edir və beləliklə, öz gələcək peşə fəaliyyətlərinə bu nümunələri daxil edirlər. Bu proses onların vətənə, xalqa və gələcək nəsillərin tərbiyəsinə məsuliyyətli yanaşmalarını formalaşdırır.

Müəllim hazırlığında milli dəyərlərin rolu yalnız ilkin təhsil mərhələsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Fəaliyyətdə olan müəllimlər üçün də davamlı inkişaf kursları, ixtisasartırma təlimləri və seminarlar təşkil olunmalı, burada milli ideologiyanın müasir dövrdə tədrisə integrasiyası yolları öyrədilməlidir. Bu cür fəaliyyətlər müəllimlərin biliklərini yeniləməyə, cəmiyyətin dəyişən sosial-mədəni tələblərinə uyğunlaşmağa və milli ideyanın aktuallığını qoruyaraq yeni nəsillərə çatdırmağa imkan yaradır [5].

Xüsusilə də, müasir qloballaşma şəraitində müəllimlərin milli kimlik və mənəvi dəyərlər mövzusunda maariflənməsi daha da aktuallaşır. Xarici təsirlərin gücləndiyi, informasiya axınının sürətləndiyi bir zamanda müəllim milli dəyərlərin qoruyucusu və seçici filtr rolunu oynamalıdır. O, şagirdlərin global mədəniyyətlə tanışlığını təmin etməklə yanaşı, onları öz milli köklərinə bağlı, vətənpərvər və mənəvi cəhətdən bütöv şəxsiyyətlər kimi yetişdirməlidir.

Beləliklə, müəllim hazırlığında milli dəyərlərin xüsusi yer tutması yalnız pedaqoji keyfiyyətin artırılmasına deyil, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi dirçəlişinə xidmət edən strateji addımdır. Milli ideyanın aşılması üçün müəllim ilk növbədə özü bu ideyanın daşıyıcısı olmalı, onu dərinləndirərək dərk etməli və tədris etdiyi hər bir sahədə bu dəyərləri yaşatmağa çalışmalıdır.

Müəllimin milli ideyanı aşılmasında ən təsirli yanaşmalardan biri “yaşadaraq öyrətmək” prinsipidir. Bu prinsipə görə müəllim yalnız dərslər zamanı nəzəri məlumat verən deyil, eyni zamanda gündəlik davranışı, şagirdlərlə ünsiyyəti, məktəbdə və cəmiyyətdə tutduğu mövqe ilə milli dəyərləri yaşadan bir şəxsiyyət olmalıdır. Şagirdlər müəllimin təkcə dediklərini deyil, etdiyi hərəkətləri, münasibətləri və dəyərlərə yanaşmasını da diqqətlə müşahidə edir və onu təqlid etməyə meyilli olurlar. Məsələn, müəllimin ana dilinə ehtiramla yanaşması, milli musiqi və ədəbiyyata maraq göstərməsi, dövlət atributlarına hörmət etməsi şagirdlərdə milli ideyanın tədrisi şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Bu, sözlə deyil, əməllə öyrətməyin – yəni “yaşadaraq öyrətməyin” – ən təsirli nümunəsidir.

Bundan başqa, təhsil prosesinə daxil edilən layihələr, debatlar, təqdimatlar və interaktiv fəaliyyətlər də milli kimliyin şagirdlərdə formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Məsələn, “Mənim qəhrəmanım”, “Milli irsimiz”, “Azərbaycanın mədəni xəritəsi” kimi layihələr vasitəsilə şagirdlər öz xalqının tarixi, mədəniyyəti və dəyərləri ilə daha dərinləndirici tanış olurlar, araşdırma aparmaq, təqdimat hazırlamaq və fikir bildirmək imkanları qazanırlar. Debat və müzakirə formatında keçirilən dərslər isə şagirdlərin təkcə məlumat əldə etməsinə deyil, həm də bu məlumatları mənimsəyərək şəxsiyyətlərinə integrasiya etməsinə səbəb olur. Belə fəaliyyətlər müəllimin təşəbbüsü ilə həyata keçirildikdə, milli ideyanın aşılması daha canlı, mənalı və unudulmaz təcrübəyə çevrilir.

Nəticə olaraq demək olar ki, milli ideyanın təhsildə aşılması strateji vəzifə olmaqla yanaşı, cəmiyyətin mənəvi davamlılığının təminatıdır. Bu missiyanın həyata keçirilməsində müəllim əsas daşıyıcı və formalaşdırıcı rol oynayır. Müəllimin şəxsiyyəti, pedaqoji fəaliyyəti, təşəbbüskarlığı və gündəlik davranışı şagirdlərdə milli dəyərlərin təməlinin qoyulmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təhsil proqramlarının gücləndirilməsi, layihə əsaslı yanaşmaların təşviqi və “yaşadaraq öyrətmək” kimi prinsiplərin tətbiqi isə bu prosesin daha təsirli və davamlı olmasına şərait yaratdı.

Summary

THE ROLE OF THE TEACHER IN PROMOTING THE NATIONAL IDEA IN EDUCATION

This article explores the role of teachers in promoting the national idea through education. It explains the meaning of the national idea and its significance within the educational system, analyzing how teachers convey these values to students from various perspectives. The

integration of national values into teacher training, the adaptation of curricula, and the ideological dimensions of pedagogical work are examined. The article emphasizes the teacher's functional and moral responsibility in preserving national identity and passing it on to future generations.

Keywords: *national idea, education, teacher, patriotic education, national values*

Резюме

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ПРИВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В ОБРАЗОВАНИИ

В данной статье исследуется роль учителя в привитии национальной идеи в системе образования. Объясняется значение национальной идеи и её важность в образовательной системе, анализируются различные аспекты того, как учитель передаёт эту идею ученикам. Рассматриваются интеграция национальных ценностей в подготовку учителей, адаптация учебных программ и идеологические аспекты педагогической деятельности. В статье подчёркивается функциональная и моральная ответственность учителя в сохранении национальной идентичности и передаче её будущим поколениям.

Ключевые слова: *Ключевые слова: национальная идея, образование, учитель, патриотическое воспитание, национальные ценности*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: Azərbaycan. – 2013, 25 oktyabr. – s. 5.
2. UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education. – 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org>.
3. Əliyeva, S. Müasir dövrdə müəllim hazırlığında milli-mənəvi dəyərlərin rolu // – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Jurnalı, – 2020. №4, – s. 55-62.
4. Əhmədov, R.. Təhsildə milli və vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyəti // – Bakı: Təhsil Problemləri. – 2018. №2, – s. 23–30.
5. Vəliyeva, A. Müəllimin şəxsiyyəti və şagirdə təsiri //– Bakı: Müasir Təhsil. –2019. №1, – s. 40–45.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ: MİLLİ RUHUN YÜKSƏLİŞİ

Günay RÜSTƏMOVA

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Sosial-psixologiya” ixtisası üzrə doktorantı*

E-mail: Gunayrustamova563@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-1512-194X

*Azərbaycan 44 gün ərzində parlaq qələbə qazanaraq
Ermənistanı məğlub etdi, işğala son qoydu. Bu, 44 günün hər
günü bizim şanlı tariximizdir.*

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının milli həmrəyliyinə, milli birliyinin və psixoloji dayanıqlığının sınağa çəkildiyi bir mərhələ oldu. 2020-ci il 27 sentyabrda başlayan İkinci Qarabağ müharibəsinin – Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatması yalnız hərbi və siyasi areanada deyil, həmçinin cəmiyyətin mənəvi-psixoloji dinamikasında dərin izlər buraxmışdır. Müharibənin gətirdiyi mənəvi yüksəliş, xalqın özünəinam hissini və milli kimlik şüurunu gücləndirmiş, bununla yanaşı travmatik yaşantılar: fərdi və kollektiv səviyyədə psixoloji müdaxilə və sosial dəstək ehtiyacını aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan, postmüharibə dövründə həm milli ruhun qorunub saxlanması, həm də psixoloji rüabilitasiya rifahı üçün əsas prioritetlərdən biri olmuşdur.

44 günlük Vətən müharibəsinə - İkinci Qarabağ müharibəsinədək cəmiyyətdə inamsızlıq, ümitsizlik, itirilmiş torpaqların cəmiyyətdə formalaşdırdığı “yarımçıqlıq” defekti formalaşmışdır. 27 sentyabr 2020-ci il tarixində baş verən və zəfərlə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi-İkinci Qarabağ müharibəsinə Azərbaycan üçün şanlı bir səhifə açdı. Cəmiyyətdə “yarımçıqlıq” defekti və çarəsizlik duyğusu ümid hissi ilə əvəzləndi. 30 ildən artıq davam edən Qarabağ münaqişəsinə son qoyan bu müharibənin arxasında böyük qəhrəmanlıq, milli birlik və dövlətin qətiyyətli siyasəti dayanır. 44 günlük müharibə Azərbaycan ordusunun yüksək döyüş qabiliyyətini, xalqın sarsılmaz birliyini və dövlət başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasətini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. 44 günlük zəfər, Azərbaycan xalqının iradəsini, gücünü və qətiyyətini təsdiqləmiş oldu.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müntəzəm müraciətlər edərək Azərbaycan xalqını onu yumruq kimi sıx birləşdirdi. Bu müraciətlər müharibənin gedişatına və taleyinə güclü təsir göstərdi. Hər bir müraciət növbəti qələbənin müqəddiməsinə çevrildi. Azərbaycan Prezidenti 2020-ci il 27 sentyabr tarixində Vətən müharibəsinin gedişində xalqa ilk müraciətində bütün cəmiyyəti qəti qələbəyə köklədi: “Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” [3]

Müharibənin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan cəmiyyətində görünməmiş bir birlik və həmrəylik dalğası müşahidə olundu. Fərqli siyasi baxışlara, sosial təbəqələrə və yaş qruplarına mənsub insanlar, ortaq bir məqsəd, amal ətrafında birləşdi. Bu müqəddəs amal torpaqların azad edilməsi, düşmən üzərində qələbə arzusu idi.

44 günlük Vətən müharibəsi təkcə hərbi-siyasi bir hadisə olmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-psixoloji landşaftında dərin və əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. 30 ildən artıq davam edən Qarabağ münaqişəsinin həlli, illərdi davam edən işğalın yaratdığı psixoloji təzyiqin aradan qalxması, milli ümitsizlik və narahatlığın yerini misilsiz bir qürur, birlik və özünə inam hissini yüksəltdi.

İstər Ulu Öndər Heydər Əliyev, istərsə də onun qüdrətli davamçısı Prezident İlham Əliyev qətiyyətli və ardıcıl siyasət yeridərək, tez ya da gec işğala son qoyulacağını, bunun dinc və ya hərbi

vasitələrlə gerçəkləşəcəyini, bir milyona yaxın köçkün həmvətənimizin öz doğma yurduna qaytarılacağını daim bəyan edirdilər. Hətta xalqın ümidləri zəifləyəndə belə, münafişinin müharibə yolu ilə həllinin mümkünsüzlüyü barədə dünya güclərinin dəyişməz mövqedə dayanmasına rəğmən, Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası, torpaqlarımızın işğaldan qurtarılması üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən hərbi vasitələrdən istifadə etmək hüququnun gerçəkləşdirəcəyini uca səslə bütün beynəlxalq tribunallardan səsləndirirdi. Bu, yalnız xalqı ümidləndirmək və ya dünyanı qarşıya qoyulan məqsəddən xəbərdar etmək üçün söylənilən söz deyildi, onun arxasında anbaan, günbəgün böyük səy və əzmkarlıqla aparılan iş, konkret fəaliyyət dayanırdı [1, s. 2].

Müharibə dövründə cəmiyyətdə güclü bir empatiya hissi formalaşdı. İnsanlar, ön cəbhədə vuruşan hərbiçilərə, əsgərlərə, şəhid ailələrinə və müharibədən zərər çəkmiş mülki əhaliyə böyük qayğı və dəstək göstərdilər. Bu, sosial bağların güclənməsinə və cəmiyyətin daha da inteqrasiya olunmasına səbəb oldu. Qarşıya qoyulan məqsəd, amal naminə - Qarabağın azad edilməsi - insanlar arasındakı fərqlilikləri arxa plana atdı. Bu isə, cəmiyyətin psixoloji dayanıqlığını artırdı və kollektiv mübarizə əzmini gücləndirdi.

Eyni zamanda Vətən müharibəsindən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ön xətdə, səngərlərdə əsgər və zabitlərlə görüşməsi, xidmətdə fərqlənənləri mükafatlandırılması da mənəvi-psixoloji hazırlıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ordunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, ən müasir miqyaslı təlimlər, bu sıradan beynəlxalq təlimlər şəxsi heyətin döyüş hazırlığının səviyyəsini yüksəltdiyi kimi, müxtəlif vətənpərvərlik tədbirləri, disputlar, şair və yazıçılarla görüşlər, vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bu və ya digər əsərin müzakirəsi şəxsi heyətin mənəvi hazırlığının təkmilləşməsində həmişə əhəmiyyətli olub [4].

Lakin bu yüksəlişlə yanaşı, 44 günlük müharibənin cəmiyyətdə yaratdığı travmatik təsirləri də inkar edilməzdi. Şəhidlərin itkisi, yaralananların fiziki və mənəvi əziyyətləri, müharibənin şahidi olan mülki əhəlinin yaşadığı stress və travma uzunmüddətli sosial-psixoloji dəstəyi zəruri edir. Müharibə iştirakçıları, şəhid ailələri, qazilər və müharibənin təsirinə məruz qalan mülki əhali arasında travma və post-travmatik stress pozuntusu (PTSS) riskinin yüksək olduğu müşahidə olunur. Yuxusuzluq, həyəcan, depressiya, keçmişdəki travmatik hadisələri yenidən yaşama kimi simptomlar, bu qruplarda daha çox rast gəlinə bilər. Şəhidlərin itkisi, ailələri və yaxınları üçün dərin bir kədər və hissi yaratmışdır. Şəhidlərin yas prosesini sağlam şəkildə idarə olunması və dəstəklənməsi, psixoloji sağlamlığın qorunması üçün kritik əhəmiyyət daşıyır.

Müharibədən qayıdan qazilərin, şəhid ailələrinin və müharibənin təsirinə məruz qalan mülki insanların, yenidən normal həyata adaptasiyası müəyyən çətinliklər yarada bilər. Belə ki, onlarda yaranan psixoloji pozğunluq, sinir xəstəlikləri əvvəlki həyatlarına qayıtmağa mane olmaqla yanaşı, onların ailələrində və yaxınlarında da psixoloji gərginliyi artırır. Bir çox hallarda isə əsəblə bağlı yaranmış problemlərin həllindən bixəbər olma, xəstəliklərdən məlumatsız olma və ya bu cür xidməti almaqdan çəkinmək kimi hallar problemləri daha da dərinləşdirir. Psixoloji problemlərə vaxtında müvafiq mütəxəssislər tərəfindən müdaxilələr olmazsa xroniki hala çevrilə bilər. Müharibələrdə ağır yaralanan əsgərlər müalicə olunduqları müddətdə gündəlik həyatlarına çox çətinliklə uyğunlaşırlar. Onlar travmatik yaralanmalarına baxmayaraq, adi bir həyat qurmağa çalışır və bunun çətinliklərini yeni bir travma kimi yaşayırlar. Müharibə sonrası həyatın normallaşdırılması heç də asan deyil və bu əsgərlərin yaşadıkları təcrübələrin, cəmiyyətin onlara yüklədiyi qəhrəmanlıq və qurbanlıq anlayışları ilə necə ziddiyyət təşkil etdiyini göstərir [2, s. 45].

Bütün tibbi xidmətlərlə yanaşı mütləq şəkildə hər bir şəhidin ailəsinə, qazilərə və onların ailə üzvlərinə reabilitasiya mərkəzlərində müvafiq psixoloji və psixiatrik dəstək verilməlidir. Eyni zamanda onların iş tapmaq, sosial əlaqələri bərpa etmək, cəmiyyətə inteqrasiya olmaq və psixoloji tarazlığı qorumaq kimi məsələlərdə də dəstəyə ehtiyac duyulur.

44 günlük müharibənin sosial-psixoloji təsirlərinin aradan qaldırılması və cəmiyyətin psixoloji sağlamlığının qorunması üçün psixoloji dəstək xidmətlərinin gücləndirilməsi; cəmiyyətin kollektiv travması ilə işləmək, həmçinin gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, milli dəyərlərin aşılınması, eyni zamanda müharibənin psixoloji təsirləri barədə məlumatlandırılması, gələcəkdə daha dayanıqlı bir cəmiyyət formalaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin kollektiv travması ilə işləmək, keçmişin ağırlı xatirələrini sağaltmaq və gələcəyə sağlam şəkildə baxmaq üçün vacibdir. Bu, xatirə tədbirləri, anım günləri, sənədli filmlər, ədəbi əsərlər və digər mədəni tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Müharibə dövründə yaranan milli birliyi qorumaq və daha da gücləndirmək, cəmiyyətin psixoloji sağlamlığı üçün əsas şərtidir. Tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və dialoq prinsipinə əsaslanan bir cəmiyyət qurmaq, qütbləşmə risklərini minimuma endirəcəkdir.

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-psixoloji tarixində həm böyük bir qələbənin, həm də ciddi sınaqların dövrü oldu. Tarixən döyüşlərdə qələbə təkcə silahlarla, ən müasir döyüş texnikaları ilə, uçuş aparatları ilə qazanılmaz. Qələbəni bu silahları düşməyə tuşlayan, döyüş texnikalarını, uçuş aparatlarını idarə edən əsgərin döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlığından da asılıdır. Vətən müharibəsi bu tezisəin gerçəkliyini, həyatiliyini bütün çalarları ilə təsdiqlədi [4].

2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə Zəfər günü kimi yazıldı. Prezident İlham Əliyev xalqa yeddinci müraciətini Şəhidlər xiyabanından edərək Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunmasını Azərbaycan xalqına, bütün dünya azərbaycanlılarına elan etdi: «Mən bu gün eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik. Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun, Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun dünya azərbaycanlıları!... Bu gün Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!» [3]

Beləliklə, Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər, ölkə başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və Azərbaycan Ordusunun əzmkarlığı ilə yanaşı, dövlət və ordu birliyinin şanlı zəfərlə nəticələnən parlaq təzahürü kimi tarixə düşdü. Bu realıqlar post-müharibə dövründə həm milli ideologiyaın möhkəmləndirilməsini, həm də psixososial dəstək mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Summary

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE 44-DAY WAR: RISE OF NATIONAL SPIRIT

The role of mobile learning technologies in education is rapidly increasing. At the same time, a globalizing world demands the development of intercultural relations and mutual understanding. This article analyzes the impact of mobile learning technologies on intercultural communication. The author explores how various mobile technologies used in education affect intercultural understanding and communication, as well as the challenges and difficulties in this area. The article discusses how these technologies are implemented in educational environments, how they enhance intercultural relations, and the obstacles encountered in the process. Ultimately, the article presents the potential of mobile technologies in education and offers useful recommendations for fostering intercultural communication.

Keywords: 44 day war, national spirit, patriotism, depression, trauma, rehabilitation

Резюме

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ: ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

44-дневная Отечественная война, начавшаяся 27 сентября 2020 года, вызвала значительные социально-психологические изменения в азербайджанском обществе. Победный дух, укрепление национального единства и рост патриотических чувств, особенно среди молодежи, стали ярко выраженными результатами войны. Победа в Отечественной войне стала наглядным проявлением решимости и силы Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева и Азербайджанской армии. В то же время, потери, психологическое напряжение и травматический опыт, вызванные войной, стали серьезным испытанием для участников боевых действий и их семей. Среди солдат и гражданского населения

наблюдались посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР), депрессия и эмоциональные расстройства. Эти обстоятельства выдвинули на первый план вопросы психологической устойчивости общества и способности к социальной адаптации.

Ключевые слова: 44 дневная война, национальный дух, патриотизм, депрессия, травма, реабилитация

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbova M. Qələbəni şərtləndirən amillər. “Respublika” qəzeti. Bakı, 24 noyabr 2021-ci il, s.2
2. Wool Z. H. After War: The Weight of Life at Walter Reed . Duke University Press, 2015, s. 45-67
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. Vətən müharibəsi/ [electronresurs]/URL: <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2/səh.1>
4. Məmmədov H. Mənəvi-psixoloji hazırlıq Zəfər modelinin tərkib hissəsi kimi/[electron resurs] /URL: <https://mod.gov.az/az/pre/39301.html>, səh 1

QARABAĞ QƏLƏBƏSİ VƏ YENİ DÖVR: MİLLİ İDEYANIN STRATEJİ FORMASI

Günəl ADGÖZƏLOVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası,

E-mail: gunel@windowslive.com

ORCID ID: 0009-0000-2666-2422

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan və 10 noyabrda Azərbaycan Respublikasının tam qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsi, müasir tariximizin ən parlaq və şərəfli səhifələrindən biridir. Bu müharibə təkcə hərbi uğur deyil, həm də siyasi, mənəvi və ideoloji baxımdan mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Azərbaycan 30 ilə yaxın müddətdə beynəlxalq hüququn tanıdığı ərazilərinin işğalı ilə üzləşmiş, bu illər ərzində sülh yolu ilə münaqişənin həllinə dair çoxsaylı danışıqlara baxmayaraq, nəticə əldə olunmamışdı. 2020-ci il müharibəsi ilə Azərbaycan dövləti beynəlxalq hüququn tələb etdiyi ədaləti öz gücü ilə təmin etmiş, ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir.

2021-ci il sentyabrın 27-də Vətən müharibəsinin başlanmasının birinci ildönümü günündə xalqa müraciətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Biz müharibəni hərbi-siyasi yollarla həll etdik, müharibə arxada qaldı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də tarixdə qaldı. Azərbaycanda “Dağlıq Qarabağ” adlı inzibati ərazi mövcud deyil və əgər kimsə “Dağlıq Qarabağ” adlı ölnü diriltmək istəyirsə, onu öz ərazisində diriltsin, öz ərazisində “Dağlıq Qarabağ” adlı qurum yaratsın, respublika yaratsın, cəmiyyət yaratsın. Biz də onu tanıyıraq, ancaq Azərbaycanda yox!” [3]

44 günlük müharibə həm də xalq və ordu birliyinin, siyasi rəhbərliyin qətiyyətinin və milli ruhun təntənəsi olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan uğurlu hərbi və diplomatik strategiya nəticəsində Azərbaycan yalnız hərbi meydanda deyil, informasiya savaşında da qalib gəlmişdir. Bu qələbə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk və İslam dünyasının da tarixi uğuru kimi qiymətləndirilmiş və ölkənin beynəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Eyni zamanda, bu zəfər uzun illər boyu mənəvi zərbə alan xalqımızın psixoloji dirçəlişinə, tarixi yaddaşının bərpasına və milli ideyanın möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Müharibə zamanı ortaya çıxan milli həmrəylik və vətənpərvərlik ruhunun qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi zəruridir. Xüsusilə gənc nəslin milli ideya ruhunda yetişdirilməsi, onların informasiya müharibəsində fəal iştirakçılara çevrilməsi dövrün vacib çağırışlarındanır. Təhsil, mədəniyyət və KİV vasitəsilə bu istiqamətdə ardıcıl işlər aparılmalıdır.

Postmüharibə dövründə həmçinin informasiya müharibəsi də yeni mərhələyə keçmişdir. Azərbaycanın haqlı mövqeyinin beynəlxalq aləmdə təbliği, yalan erməni təbliğatına qarşı effektiv cavab mexanizmlərinin formalaşdırılması bu sahədə əsas çağırışlardandır. Eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik məsələsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, İkinci Qarabağ savaşı Azərbaycan tarixində milli qürurun və dövlət suverenliyinin rəmzinə çevrilmiş, gələcək nəsillər üçün vətənpərvərlik nümunəsi olmuşdur. Azərbaycanın bu müharibədə əldə etdiyi qələbə regionda və ölkə daxilində tamamilə yeni siyasi, hərbi və sosial reallıqlar yaratdı. Bu reallıqlar təkcə Azərbaycanın deyil, Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi mənzərəsini də dəyişdirdi.

Müharibənin ən mühüm nəticələrindən biri Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazilərində suverenliyinin tam bərpası oldu. Qarabağın əsas hissəsinin və ətraf rayonların işğaldan azad edilməsi ilə, Azərbaycan dövləti öz sərhədlərinə faktiki nəzarəti təmin etdi. Qarabağın azad olunması uğrunda aparılan bu müharibə nəticəsində Rusiya, Türkiyə və İran kimi regional güclərin bölgəyə yanaşması dəyişdi. Türkiyənin siyasi və mədəni dəstəyi Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığı daha da möhkəmləndirdi. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə imzalanmış üçtərəfli bəyanat isə bölgədə yeni təhlükəsizlik arxitekturasının əsasını qoydu. Müharibədən sonra Azərbaycan dövləti azad edilmiş ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işlərinə start verdi. Ağıllı kənd və şəhər layihələri, infrastrukturun bərpası, yolların və hava limanlarının tikintisi, ərazilərin minalardan təmizlənməsi — bunların hamısı “Böyük Qayıdış” proqramının əsasını təşkil edir.

44 günlük zəfər yürüşü xalq və dövlət birliyini gücləndirdi, milli ruhu, vətənpərvərlik hissini yüksəltdi. Fərqli siyasi və sosial təbəqələrdən olan insanlar ortaq məqsəd — vətənə xidmət ideyası ətrafında birləşdilər. Bu birlik artıq postmüharibə dövründə də müxtəlif sahələrdə özünü göstərməkdədir. Bu müharibənin tarixi zəfərlə başa çatması Azərbaycanın qarşısında həm yeni imkanlar, həm də çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli çağırışlar yaratdı. Bu çağırışların mahiyyəti təkcə hərbi və təhlükəsizlik sahəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin sosial, iqtisadi, humanitar və ideoloji istiqamətləri də əhatə edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə reintegrasiya və infrastrukturun bərpası məsələləri də qarşıda duran ən vacib məqamlardan, əsas çağırışlardan biridir. Bu ərazilərdə nəinki fiziki infrastruktur dağıdılıb, həm də sosial-iqtisadi həyat tamamilə iflic vəziyyətə salınmışdı. Qarabağın reintegrasiyası Azərbaycan dövlətindən planlı, davamlı və strateji yanaşma tələb edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı dövlətin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur.

Azad edilmiş ərazilərimizdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının formalaşdırılması, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konseptlərinin tətbiqi, alternativ enerji və “yaşıl texnologiya” layihələrinin həyata keçirilməsi, həmçinin beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi və nəqliyyat-loqistika infrastrukturunun inkişafı bu regionların iqtisadi potensialının gücləndirilməsinə və investisiya cəlbediciliyinin artmasına şərait yaradır. [2]

Postmüharibə dövründə təhlükəsizlik məsələsi prioritet mövqedə dayanır. Ermənistanın mina təhdidi, hərbi təxribat ehtimalları və regionda beynəlxalq maraqların toqquşması fonunda Azərbaycan davamlı sülhə nail olmaq üçün diplomatik səylərini gücləndirir. Bu çərçivədə sərhədlərin delimitasiyası və sülh müqaviləsinin imzalanması kimi proseslər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tarixi Qarabağ zəfəri təkcə hərbi və siyasi sahədə deyil, həm də ideoloji və mədəni müstəvidə ciddi dəyişikliklərə yol açdı. Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi, birliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı savaş milli ideyanın yeni mərhələyə keçidini təmin etdi. Qələbə ilə birlikdə milli şüur və dövlətçilik fəlsəfəsində keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi.

Xalqımızın birliyi, əzmi haqqında 2024-cü il fevralın 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Milli Məclisdə andiçmə mərasimindəki çıxışında bildirmişdir: “Azərbaycan xalqının həmrəyliyi əsas uğurlarımızdan biridir. İkinci Qarabağ müharibəsindəki parlaq Qələbə bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qruplar, bütün xalqlar Azərbaycan Bayrağı altında birləşib. Azərbaycançılıq

ideologiyası, azərbaycançılıq prinsipləri Azərbaycanda çoxdan bərqərar olub. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə qoyduğu dəyərli miraslardan biri də məhz azərbaycançılıq məfkurəsidir. Biz - onun davamçıları isə bu müsbət meyilləri öz tərəfimizdən daha da gücləndiririk.” [1]

Qarabağın azad olunması ilə milli ideya konkret məzmun və nəticə qazanmış oldu. Övvəllər daha çox emosional və tarixə bağlı olan bu anlayış, artıq real zəfərlə, konkret nəticələrlə möhkəmləndi. Vətən uğrunda can verən şəhidlərin xatirəsi, qazilərin fədakarlığı və xalqın yekdil mövqeyi milli ideyanın dərinləşməsinə və ictimai şüurda möhkəmlənməsinə səbəb oldu. 44 günlük müharibə dövründə və ondan sonra Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında milli birlik, suverenlik, güclü dövlət və qalib xalq anlayışları əsas yer tutur. Onun “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı milli ideyanın simvoluna çevrildi və ictimai şüurun bütün təbəqələrinə nüfuz etdi. Prezidentin liderliyi ilə ideoloji sabitlik və strateji vəhdət təmin olundu.

Zəfərdən sonra Azərbaycan cəmiyyətində milli dəyərlər sisteminə daha dərin və fəal yanaşma formalaşdı. Vətənpərvərlik, dövlətə sədaqət, tarixi yaddaş və milli kimlik anlayışları cəmiyyətin ideoloji prioritetləri sırasında ilk sıralara yüksəldi. Bu isə milli ideyanın daha geniş miqyasda təşəkkül tapmasına şərait yaratdı. Müharibədən sonrakı mərhələdə milli ideya artıq yalnız “torpaqların azadlığı” deyil, azad edilmiş ərazilərdə həyatın bərpası, müasir dövlətçilik və sosial rifah uğrunda mübarizəyə əsaslanır. Bu isə milli ideyanın dinamik təkamülünü və yenidən formalaşmasını şərtləndirir. Yeni reallıqlar fonunda milli ideya həm də xalqın gələcəyə inamını formalaşdıran mühüm bir ideoloji dayaq rolunu oynayır.

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, gələcəyə hesablanmış yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoydu. Bu müharibə təkcə ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələnmədi, həm də dövlətçilik ənənələrimizin möhkəmlənməsinə, milli ideyanın konkret nəticə ilə tamamlanmasına və yeni strateji hədəflərin müəyyən olunmasına səbəb oldu. Əldə olunan zəfər Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini gücləndirdi və regionda lider ölkə statusunu daha da möhkəmləndirdi. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Türkiyə ilə münasibətləri strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltdi, Zəngəzur dəhlizi kimi layihələrlə isə Azərbaycan artıq global nəqliyyat və ticarət xəritəsində mühüm faktora çevrilməkdədir. Eyni zamanda, müharibədən sonra həyata keçirilən yenidənqurma işləri – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması, ağıllı kənd və şəhər layihələrinin icrası, yaşıl texnologiyaların tətbiqi, beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi və nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi bu əraziləri təkcə sosial-iqtisadi deyil, həm də innovativ və ekoloji cəhətdən dayanıqlı inkişaf modelinə doğru aparır. Bu, Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişaf xəritəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin aparıcı rol oynayacağına işarədir. [4]

Müharibə həmçinin milli şüurda, gənclərin vətənpərvərlik dünyagörüşündə və ümumilikdə cəmiyyətin ideoloji xəttində dərin izlər buraxdı. Şəhidlik, birlik, milli kimlik anlayışları xalqın həyat fəlsəfəsində daha güclü yer aldı. Ordu quruculuğu isə müharibədən sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu — texnoloji üstünlüklərə əsaslanan, çevik və peşəkar modelə əsaslanan güclü hərbi sistem formalaşmağa başladı.

Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanı təkcə tarixi ədalətə qovuşdurmadı, həm də onun gələcəyini formalaşdıracaq yeni reallıqlar yaratdı. Bu zəfər – ideologiyanın, dövlətçiliyin, iqtisadiyyatın, təhlükəsizliyin və milli ruhun sintezində doğulan yeni bir çağırışdır. Bu çağırış isə Azərbaycanın qarşısında daha böyük hədəflərin açılmasına, qalib xalq olaraq gələcəyə inamla və güclü addımlamaq üçün yollar açır.

Summary

This article explores the role of the 44-day Patriotic War in Azerbaijan's modern history and its impact on the evolution of the national idea. It analyzes the post-war geopolitical and economic realities, including reconstruction projects in liberated territories, the implementation of smart technologies, and the green development model. Particular attention is given to the war's influence on national consciousness, military reform, and state strategy. The findings demonstrate that this victory represents a pivotal stage in shaping Azerbaijan's future.

Keywords: 44-day war, national idea, Karabakh, economic regions, smart village, post-conflict period, geopolitical changes

Резюме

В статье исследуется роль 44-дневной Отечественной войны в современной истории Азербайджана и ее влияние на эволюцию национальной идеи. Анализируются послевоенные геополитические и экономические реалии, включая проекты реконструкции на освобожденных территориях, внедрение интеллектуальных технологий и модель зеленого развития. Особое внимание уделяется влиянию войны на национальное сознание, военную реформу и государственную стратегию. Результаты показывают, что эта победа представляет собой поворотный этап в формировании будущего Азербайджана.

Ключевые слова: 44-дневная война, национальная идея, Карабах, экономические регионы, умное село, постконфликтный период, геополитические изменения

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi
<https://president.az/az/articles/view/63979>
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi
<https://economy.gov.az/az/post/1568/iscaldan-azad-edilmis-erazilerimizin-iqtisadi-reintegrasiyasi-sureetlenir>
3. İlham Əliyev. “Biz bundan sonra müzəffər xalq və qalib dövlət kimi əbədi yaşayacağıq”. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin Anım günü ilə əlaqədar xalqa müraciəti. 27.09.2021// “Azərbaycan” qəzeti, 28 sentyabr 2021-ci il
4. Qarabağ Dirçəliş Fondu. Ağıllı kənd və yaşıl enerji layihələri üzrə hesabat (2022).
<https://qdf.gov.az>

MOBİL TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xanımınənə XUDİYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: Xudiyevaxanim85@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-2276-0707

Son illərdə mobil təlim texnologiyalarının təhsil sahəsində rolu sürətlə artmışdır. Mobil cihazların (smartfonlar, planşetlər) istifadəsinin artması ilə təhsil mühiti daha da çevik və əlçatan hala gəlmişdir. Bu inkişaf təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası anlayış və ünsiyyətin əhəmiyyəti artmış, müxtəlif ölkələrdən və mədəniyyətlərdən olan insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın təşviq olunması vacib hala gəlmişdir. Bu məqalənin məqsədi mobil təlim texnologiyalarının mədəniyyətlərarası əlaqələrə təsirini təhlil etmək və bu sahədə qarşılaşılan çətinlikləri müəyyən etməkdir.

Mobil təlim texnologiyaları mədəniyyətlərarası anlayış və ünsiyyətə necə təsir edir? Bu sualın cavabını tapmaq üçün, məqalədə mobil təlim texnologiyalarının təhsil sahəsindəki istifadəsi, mədəniyyətlərarası əlaqələrə təsiri və bu sahədəki əsas çağırışlar araşdırılacaqdır.

Mobil təlim texnologiyaları müasir təhsil prosesində istifadə edilən ən yeni alətlərdən biridir. Bu texnologiyalar mobil cihazlar vasitəsilə tədrisin təşkili və idarə edilməsini mümkün edir. Ən əsas mobil təlim vasitələri arasında smartfonlar, planşetlər, elektron təlim platformaları, tətbiqlər yer alır. Mobil texnologiyalar təhsilin müxtəlif mərhələlərində, o cümlədən dərslərin keçirilməsi, qiymətləndirmə və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasında effektiv şəkildə istifadə edilir.

Mobil təlim texnologiyalarının əsas üstünlükləri arasında aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

Ölçətanlıq: Tələbələr istənilən yerdən və istənilən vaxt dərsləri izləyə bilər. Bu, təhsilin daha geniş auditoriyaya çatmasını təmin edir.

Adaptiv tədris: Mobil təlim texnologiyaları tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğun dərs materiallarını təqdim edə bilər. Tələbələrin səviyyəsinə və öyrənmə tərzlərinə uyğun olaraq dərs məzmunu uyğunlaşdırıla bilər.

Real vaxt rejimində əlaqə: Mobil texnologiyalar tələbələr və müəllimlər arasında anında əlaqə qurulmasına imkan verir. Bu, dərslərin daha effektiv keçirilməsinə kömək edir.

Mobil texnologiyaların təhsil sahəsindəki tətbiqi, xüsusilə elektron təlim (e-learning), online kurslar və müxtəlif mobil tətbiqlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu texnologiyalar həmçinin mədəniyyətlərarası təhsil mühitini dəstəkləyir, çünki tələbələr fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurma imkanı əldə edirlər.

“Mədəniyyətlərarası əlaqə, müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlayışın və ünsiyyətin inkişafıdır” [1;s3]. Bu, qlobal təhsilin əsas məqsədlərindən biri olaraq önə çıxır. Mədəniyyətlərarası əlaqələr təhsilin yalnız akademik tərəflərini deyil, həm də sosial və emosional tərəflərini əhatə edir.

Qloballaşma ilə birgə, təhsil mühitləri daha müxtəlif və beynəlxalq hala gəlmişdir. Bu vəziyyət tələbələrin müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurmasına şərait yaradır. Mədəniyyətlərarası əlaqələr həmçinin beynəlxalq tələbə axını ilə də əlaqəlidir. Məsələn, müxtəlif ölkələrdən gələn tələbələr bir arada təhsil alarkən, onlar müxtəlif mədəniyyətləri öyrənir, yeni düşüncə tərzlərini qəbul edirlər.

“Mobil təlim texnologiyaları, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında böyük rol oynayır” [2; s.9]. Online kurslar və elektron təlim platformaları vasitəsilə tələbələr fərqli ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə əlaqə qurur, müxtəlif mədəniyyətlər haqqında məlumat əldə edirlər. Bu, tələbələrin geniş bir dünyagörüşü qazanmalarına və mədəniyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edir.

Mobil tətbiqlər, xüsusilə dil öyrənmə tətbiqləri, mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Məsələn, Duolingo, Edmodo və digər tətbiqlər vasitəsilə tələbələr müxtəlif dilləri öyrənir və bu da onların mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarını artırır.

Mobil texnologiyalar həmçinin virtual mübadilə proqramları vasitəsilə tələbələrə beynəlxalq təcrübələr qazandırır. Məsələn, eTwinning və COIL (Collaborative Online International Learning) layihələri, müxtəlif ölkələrdən olan tələbələrin bir araya gəlməsini və ortaq layihələr üzərində işləməsini təmin edir. Bu cür proqramlar tələbələrin mədəniyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirir və qlobal təhsilin daha inklüziv olmasına şərait yaradır.

Ədəbi mədəniyyətlərarası əlaqə – müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının qarşılıqlı təsiri, tərcümələr vasitəsilə tanınması, ədəbi mövzu, janr və üslubların ötürülməsi ilə formalaşır. Bu əlaqə bəşəri mədəniyyətin inkişafında mühüm yer tutur. Ədəbi mübadilə xalqlar arasında körpü rolunu oynayır, oxuculara başqa mədəniyyətləri tanımaq imkanı verir və mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirir.

Qloballaşma şəraitində artıq ədəbi əlaqələr daha da sürətlənmiş, müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlər daha geniş auditoriyaya təqdim olunmağa başlamışdır. Müasir dövrdə, tərcümə ədəbiyyatı, beynəlxalq ədəbi festivallar, ortaq ədəbi layihələr və rəqəmsal platformalar vasitəsilə bu əlaqələr yeni mərhələyə keçmişdir.

Ədəbi əlaqələrdə bir neçə istiqamət xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

- **Tərcümə fəaliyyəti:** Əsərlərin orijinal dillərindən tərcüməsi mədəniyyətlərarası anlayış üçün əsas vasitədir.
- **Mövzu və ideya mübadiləsi:** Müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında ortaq motivlərin, fəlsəfi sualların cavab tapması.
- **Ədəbi təsirlər:** Bir ədəbiyyatın digərinə təsiri ilə yeni janrlar, poetik formalara yönəli dəyişikliklər baş verir.
- **Ədəbi ünsiyyət platformaları:** Müəlliflərin, təhqidçilərin, tərcüməçilərin və oxucuların sosial media, virtual ədəbi klub və konfranslarda bir araya gəlməsi.

Mobil təlim texnologiyaları mədəniyyətlərarası ədəbi əlaqələrin inkişafında yeni imkanlar yaradır. Müasir dövrdə mobil tətbiqlər, rəqəmsal platformalar və onlayn təhsil resursları vasitəsilə tələbələr və oxucular müxtəlif xalqların ədəbiyyatı ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bu texnologiyalar, həmçinin mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlayışın inkişafını dəstəkləyir.

Ədəbi tərcümə platformaları, mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Google Books, Project Gutenberg, LitRes və World Digital Library kimi rəqəmsal resurslar istifadəçilərə müxtəlif dillərdəki ədəbi əsərlərə çıxış imkanı təqdim edir. Bu platformalar, tərcümə edilmiş əsərləri müqayisə edərək, fərqli mədəniyyətlərin ədəbi ənənələrini daha dərinlən öyrənməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, müxtəlif təhsil tətbiqləri tələbələrə məndəki mədəni çalarları və ifadə təzlərini müqayisə etməklə öyrədir, bu da ədəbi tərcümənin incəliklərini anlamağa kömək edir.

Ədəbi forumlar və virtual müzakirələr də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına töhfə verir. Tələbələr müxtəlif ölkələrdəki həmyaşıdları ilə eyni ədəbi əsəri müzakirə edərək, fərqli mədəniyyətlərin şərtləri ilə tanış ola bilirlər. Bu müzakirələr, oxucuların mədəni fərqliliklərə qarşı daha açıq fikirli olmasını təmin edir və ədəbiyyatın qlobal anlaşılmasına töhfə verir.

Mobil tətbiqlər, ədəbiyyatın öyrənilməsini daha əlçatan və maraqlı edir. Blinkist və Serial Reader kimi tətbiqlər, klassik və müasir ədəbiyyatı qısa və özlü şəkildə təqdim edərək, istifadəçilərin hər gün yeni əsərlərlə tanış olmalarını təşviq edir. Bu tətbiqlər, həmçinin müxtəlif dillərdə mövcud olduqları üçün, istifadəçilərə fərqli mədəniyyətlərə aid ədəbiyyatı asanlıqla öyrənmək imkanı verir.

Nəticə etibarilə, mobil təlim texnologiyalarının ədəbi tədrisdə və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında böyük potensialı vardır. Bu texnologiyalar tələbələrə qlobal təhsil mühitində daha çevik və geniş imkanlar təqdim edir. Gələcəkdə bu sahədəki inkişaf, mədəniyyətlərarası dialoqun daha da dərinləşməsinə və təhsilin keyfiyyətinin artmasına səbəb olacaqdır.

Təkliflər:

1. Təhsil müəssisələri, mobil təlim texnologiyalarını daha geniş şəkildə tətbiq etməli və müxtəlif mədəniyyətləri öyrənmək üçün müvafiq proqramlar hazırlamalıdır.
2. Tədris materialları mədəniyyətlərarası anlayışı inkişaf etdirəcək şəkildə dizayn edilməlidir.
3. Tələbələrin mədəniyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə beynəlxalq təcrübələrə əsaslanan tədris metodları istifadə olunmalıdır.

Summary

THE ROLE OF MOBILE LEARNING TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL RELATIONS

The role of mobile learning technologies in education is rapidly increasing. At the same time, a globalizing world demands the development of intercultural relations and mutual understanding. This article analyzes the impact of mobile learning technologies on intercultural communication. The author explores how various mobile technologies used in education affect intercultural understanding and communication, as well as the challenges and difficulties in this area. The article discusses how these technologies are implemented in educational environments, how they enhance intercultural relations, and the obstacles encountered in the process. Ultimately, the article presents the potential of mobile technologies in education and offers useful recommendations for fostering intercultural communication.

Keywords: *mobile learning, intercultural communication, global education, e-learning, mobile applications, instructional technologies, intercultural competencies*

Резюме

РОЛЬ МОБИЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Роль мобильных образовательных технологий в обучении стремительно растёт. В то же время глобализация требует развития межкультурных отношений и взаимопонимания. В

этой статье анализируется влияние мобильных технологий обучения на межкультурную коммуникацию. Автор исследует, как различные мобильные технологии, используемые в образовании, влияют на межкультурное понимание и общение, а также рассматривает возникающие в этой области проблемы и трудности. В статье обсуждается, как эти технологии внедряются в образовательную среду, каким образом они способствуют развитию межкультурных отношений и с какими препятствиями сталкиваются в процессе. В итоге статья представляет потенциал мобильных технологий в образовании и предлагает полезные рекомендации для улучшения межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *мобильное обучение, межкультурная коммуникация, глобальное образование, электронное обучение, мобильные приложения, учебные технологии, межкультурные компетенции*

ƏDƏBİYYAT

1. Hofstede, G. (2001). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill.
2. Kukulska-Hulme, A. (2020). *Mobile Learning and Cultural Exchange*. Springer.
3. Google Books (2025). <https://books.google.com>
4. Project Gutenberg (2025). <https://www.gutenberg.org>

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Хатира ИБРАГИМОВА

Бакинский славянский университет
E-mail: xatiraibrahimova14@gmail.com
ORCID ID: 0000 0012 3674 4364

Человечество все больше убеждается в том, что XXI век - это век знаний, высоких технологий, быстрых инноваций и наукоемких производств. Мир входит в принципиально новую технологическую укладку, что свидетельствует о смене эпох, трансформации прежнего мирового порядка. Но смогут ли нации и государства сохранить себя в таком многозначительном процессе? Сегодня эта проблема находится в центре внимания как ученых, так и государственных деятелей и политической элиты ряда государств. В частном случае усиление роли государства и повышение эффективности государственного управления-ведущая тенденция, нашедшая отражение в экспертных оценках. Естественно, эта проблема не может остаться без внимания людей, которым небезразлично будущее Азербайджана как независимого государства XXI века.

Сегодня нет такого международного Центра стратегических исследований, где можно было бы оспорить научный вывод о том, что деятельность современных государств связана с серьезными изменениями, происходящими под влиянием процессов глобализации. Глобальные изменения и вызовы, сформировавшиеся в последней четверти XX века и сложившиеся в начале XXI века, выдвинули новые требования к национальным государствам, вопросам взаимодействия государства и общества. Р.В.Евстифеев считает, что процессы глобализации, понимаемые как общие для большинства государств изменения в социальной, политической, экономической и культурной сферах, рассматриваются «как магистраль развития человечества...». Понимание «направления и характера этого пути может способствовать формированию новых принципов взаимодействия общества и государства и построению эффективных индивидуальных политических траекторий государств в общем движении человечества в будущее» [1, 4].

Глобальные процессы в некотором смысле являются вызовом национальным государствам. Нужно не заикливаться на том, что глобализация добавит что-то новое в нашу жизнь, а думать о ее последствиях, которые мы еще не до конца осознали. Нет никаких сомнений в том, что глобализация-это процесс гомогенизации (консолидации)

международного сообщества на основе принципов западной культуры и общества капитализма. В то же время изменение (выравнивание) роли и функций национальных государств является одной из важнейших целей глобализации.

Глобализация как результат целого ряда политических решений и мер привела человечество к главному противоречию нашего времени – противоречию между нарастающей глобализацией общественных отношений в мире и национальными государственными институтами. Пренебрежение идеями всеобщего благосостояния, отход от демократии и вывод национального государства из игры стали непредсказуемыми в развитии глобальных процессов. Один из аналитиков теории модернизации А.Турен писал, что отныне судьба мировой цивилизации зависит от того, будет ли найден компромисс между развитием как универсальной целью и культурой как выбором ценности [3, 13].

Сегодня в понимании влияния глобальных процессов на судьбы государств и их суверенитет выделяют две основные концептуальные позиции, которые противоречат друг другу. Сторонники одной позиции (преимущественно неолибералисты) исходят из того, что изменения, связанные с глобализацией, объективно приводят к стиранию государственных границ и ослаблению государственной независимости, тогда как представители другой позиции рассматривают существование суверенных государств в рамках их территориальной целостности как объективную закономерность развития человечества

Не меньшую роль в современных глобальных процессах играет и деструктивная роль политических объединений и гражданских структур. Их ценностные ориентации являются важным фактором жизнедеятельности государства. Если общество способно оказывать формирующее влияние на деятельность неправительственных организаций, то они сохраняют способность выражать интересы своего государства. Но опыт Азербайджана также показывает, что источник политики определенного круга этих организаций находится не в самом обществе, а во внешних силах. При этом приоритеты, идеи и ценности, которыми руководствуются в своей деятельности национальные политические объединения и гражданские объединения, отвечают интересам и целям их внешних кураторов, а во внутренней жизни государства носят деструктивный характер.

Нельзя сказать, что в условиях глобализации понятие «исчезновение суверенитета государств» отражает общую позицию ученых. Есть альтернативное мнение. Хотя они согласны с тем, что в эпоху глобализации потенциал и функции государства несколько изменились, они не согласны с тем, что якобы национальное государство исчерпало свою роль, а глобализация не имеет границ. По мнению этих авторов, сохранение ключевой роли государства не вызывает сомнений, поскольку условия для осуществления более-менее эффективного международного управления обеспечиваются государством только через сотрудничество с другими государствами. ООН, в которой в наше время представлены практически все государства мира, в определенном смысле является таким учреждением.

Дело в том, что мы пока даже теоретически не осознали, в какой степени фундаментальные изменения могут произойти в современном мире под влиянием процессов глобализации. Однако ценности, определявшие сущность эпохи модерна, не исчезли. Модерн, постмодерн и демократия не сильно изменили основные характеристики национального государства. Источником легитимности суверенных государств, как и прежде, по-прежнему являются национальные общества, международное и межгосударственное взаимодействие, а также общепринятые ценности современной демократии и мировой культуры. Возобновление активизации националистических тенденций, охвативших государства-члены Европейского Союза, дает достаточно пищи для таких мыслей.

Предсказывая исчезновение роли государства в XXI веке, авторы просто игнорируют замечательную особенность современной эпохи, связанную с изменениями, происходящими в обществе на наших глазах. Эти изменения касаются и функций современных государств. Сами по себе эти функции не уменьшаются, а, наоборот, усиливаются, обогащаются новыми элементами. Профессор С.Р.Перегудов справедливо считает, что современное государство

не сдало своих позиций глобализации, не исчезла и его способность управлять экономикой [3]. Но формы этого управления и, следовательно, его стратегия изменились. Поэтому нет оснований говорить о том, что новая роль государства в глобализирующейся экономике уменьшается или вообще исчезает – просто меняется его роль.

Очевидно, мир быстро меняется. Эти изменения-ведущая тенденция новой эры. В результате меняемся мы сами, меняется общество в целом. Но предсказать, что ждет человечество в будущем, не могут даже обладатели величайшего интеллекта. Тенденция к усилению роли современных государств, усилению их функций во внутренней и внешней политике определяется именно неопределенностью будущего. Это также необходимо для того, чтобы не подвергать человечество всеобщему хаосу. В последнее время все больше и больше авторов, подтверждая вышесказанное, стали делать выводы о том, что, как социальный институт, роль и значение государства возрастет, дальнейшее планетарное развитие будет происходить в рамках существующих государственных институтов.

Сегодня Азербайджанское государство реализует стратегию развития уже в новых исторических условиях. Эта национальная стратегия обогащена соответствующим творческим контентом. Мир интенсивно меняется, поэтому требуются новые подходы к его осмыслению, новые решения для обеспечения дальнейшего развития государства, защиты национальных интересов, удовлетворения материальных и духовных потребностей народа. Сила Азербайджана, его будущее заключается в реализации этой стратегии.

Xülasə

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ QLOBALLAŞMA ŞƏRTİNDƏ MİLLİ İDEYANIN TƏCƏSMƏSİ KİMİ

Məqalədə qeyd olunur ki, qloballaşma bir sıra siyasi qərar və tədbirlər nəticəsində bəşəriyyəti dövrümüzün əsas ziddiyyətinə – dünyada ictimai münasibətlərin qloballaşması ilə milli dövlət institutları arasında ziddiyyətə gətirib çıxarıb. Qlobal proseslərin inkişafında ümumbəşəri rifah ideyasına etinasızlıq, demokratiyadan uzaqlaşma və milli dövlətin oyundan geri çəkilməsi gözlənilməz hala gəldi. Müəllifin fikrincə, dövlətin əsas rolunun qorunub saxlanması şübhəsizdir, çünki az-çox səmərəli beynəlxalq idarəçiliyin həyata keçirilməsi üçün şərait dövlət tərəfindən yalnız digər dövlətlərlə əməkdaşlıq yolu ilə təmin edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, ideya, şərait, qloballaşma

Summary

THE AZERBAIJANI STATE AS THE EMBODIMENT OF A NATIONAL IDEA IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The article notes that globalization, as a result of a number of political decisions and measures, has led humanity to the main contradiction of our time – the contradiction between the increasing globalization of public relations in the world and national state institutions. The neglect of the idea of universal welfare, the departure from democracy and the withdrawal of the nation-state from the game have become unpredictable in the development of global processes. According to the author, the preservation of the key role of the state is beyond doubt, since the conditions for the implementation of more or less effective international governance are provided by the state only through cooperation with other States.

Keywords: Azerbaijan, state, idea, conditions, globalization

ƏDƏBİYYAT

1. Евстифеев Р.В. Государство и общество в XXI веке: метафоры глобализации и глобализация метафор // М.: «Социум и власть», 2010, №1, с. 4.
2. Перегудов С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства // М.: «Полис», 1998, №1.
3. Спиридонова В.И. Глобализация и национальное государство // Судьба государства в эпоху глобализации, М. 2005, с. 13.

MÜASİR DÜNYADA ETNO-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Məryəm ORUCLU

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

tarix üzrə fəlsəfədoktoru, dosent

E-mail: oruclu.meryem@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4054-7313

Tarixi proseslər nəticəsində formalaşan, insanların dünyagörüşünü və fəaliyyətlərini istiqamətləndirən etnik-mədəni müxtəliflik, etnik-mədəni dəyərlər müasir dövrdə cəmiyyətin ictimai inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd edək ki, bir-birinə qatı düşmən olan iki sistem arasında gedən soyuq müharibə dövründə xalqlar arasında əsas fərqli cəhətlər ideoloji, siyasi və yaxud iqtisadi xarakterə malik idi. Post-sovet dövründə isə artıq etnik-mədəni dəyərlər xalqlar arasında əsas və başlıca fərqləri təşkil edirdi. Bunu əsas tutaraq bəzi tədqiqatçı alimlər "yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlərin ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni xarakter daşdığını" qeyd edirlər [1, s.21]. Qeyd edək ki, ilk vaxtlar etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən ölkələr bu müxtəliflikləri assimlyasiya və izolyasiya vasitəsi ilə tənzimləməyə üstünlük verdilər. Zorakı assimlyasiyanın mahiyyətini izah edən Amerikalı politoloq Qordonun 1966-cı ildə təqdim etdiyi anqlokonformizm nəzəriyyəsinə görə, ABŞ miqrantları qəbul edən ölkə kimi onları assimlyasiyaya məruz qoyaraq doğma mədəniyyətlərini və dillərini unutturur. Sonra da onları hakim anqlosakson mədəniyyətini, ingilis dilini universal dəyərlər kimi qəbul etməyə məcbur edir [2, s.14]. İzolyasiya siyasəti isə əsasən iki formada həyata keçirilir. Birincisi, miqrantların, xüsusilə milli azlıqların təmsilçilərinin ölkəyə daxil olmasının qarşısını almaq; ikincisi, cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış milli azlıqların hakim xalqın mədəniyyətinə assimlyasiyasına mane olmaq məqsədilə onları təcrid etmək, yəni aparteid siyasət yeritməyi nəzərdə tuturdu [3, s.3].

Lakin cərəyan edən tarixi proseslər etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsini nəzərdə tutan assimlyasiya və izolyasiya siyasət modellərinin səmərəsiz olduğunu göstərdi. Nəticədə müasir ictimai inkişaf prosesində mədəniyyətin aparıcı rol oynadığı bir dünyada assimlyasiya siyasətinin uğurlu olmadığı kimi, qloballaşmanın genişləndiyi və mədəniyyətlərin qovuşduğu bir şəraitdə də izolyasiya siyasətinin də yanlış olduğu aydın oldu.

Bu siyasətlərin iflasa uğraması XX əsrin 60- 70-ci illərində immiqrant və polietnik ölkələrdə etnosiyasətin digər modeli olan multukulturalizm siyasətinin tətbiqinin başlıca səbəblərindən biri oldu. İngilis dilindən tərcümədə çoxmədəniyyətlik anlamına gələn multukulturalizm termini ilk dəfə siyasi leksikona 1970-ci ildə Avstraliyada immiqrasiya naziri Al Kresbi tərəfindən daxil edilib. Belə ki, o, anqlo saksonlarla yeni avstraliyalılar arasındakı gərginliyin aradan qaldırılması məqsədi ilə 1979-cu ildə Mədəni Müxtəlifliyin Problemləri üzrə Avstraliya İnstitutunu, 1987-ci ildə isə Multukulturalizmin Problemləri Komitəsini yaratdı [4].

Bir dövlət daxilində yaşayan etnik və milli azlıqların demokratik şərtlərlə birgə yaşayışını nəzərdə tutan multukulturalizm ideyası əslində yeni ideya deyildir. Belə ki, orta əsr Avropa maarifçilərinin, utopik sosialistlərin etik- fəlsəfi baxışlarından qaynaqlanan multukulturalizm ideyası XX əsrin 90-cı illərindən etibarən aktual siyasi ideologiyaya çevrildi [5].

Multukulturalizm liberal ideologiyanın xüsusi formasıdır ki, onun məzmunu müxtəlif etnik və irqi qrupların mədəni kimliyini qoruyub saxlamaq və rəsmi şəkildə dəstəkləməklə vahid icmaya inteqrasiyasını təşkil edir. Başqa sözlə, multukulturalizm icmaların mədəni muxtariyyətini qoruyaraq, dövlətin müxtəlif etnik və irqi komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqəni ümumi dəyərlər əsasında uyğunlaşdırmağa yönəlmiş doktrinadır. Multukulturalizm etnosiyasətin elə formasıdır ki, burada qeyri-titullu əhalinin üstünlük təşkil edən əksəriyyətlə münaqişəsiz yanaşı yaşaması üçün məcburi mədəni itkilər (assimlyasiya) verməsi lazım deyil [6, s.246].

Məlum olduğu kimi, Avropa ölkələrinin önəm verdiyi insan haqları, demokratik dəyərlərə uyğun olan multukulturalizm anlayışı müəyyən sərhədlər daxilində bir mədəniyyətin deyil, birdən çox mədəniyyətin mövcudluğunu vurğulayır və bunu tolerantlıq, bərabərlik və qarşılıqlı anlayış

üçbucağı ilə dəstəkləyir. Kanadalı tədqiqatçı Vil Kimiliçka 1962-ci ildə öz elmi tədqiqatlarında multukultural haqlarla vətəndaşlığı uzlaşdırmağa çalışaraq multukultural vətəndaşlıq nəzəriyyəsini irəli sürür. Bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mədəni müxtəliflik fərqli və dəyərli olmaqla bərabər həm də ayrı-ayrı fərdlərə kimlik və mənsubiyyət hissini aşılrayır. Vil Kimiliçka özünü idarəetmə, çox etniklik, xüsusi təmsil hüquqlarından ibarət olan 3 növ azlıq hüquqlarından bəhs edir. Birincisi, özünü idarəetmə hüququ tarixən müəyyən bir ərazidə kompakt şəkildə yaşayan və ortaq dilə sahib olan milli azlıqlara aid edilir. Buna misal olaraq İspaniyada Kataloniya əyalətini, Kanadada Kvebek muxtar əyalətini və Belçikada Flamond bölgəsini göstərmək olar. Lakin bu növ azlıq tələbləri çox vaxt müstəqil dövlətə çevrilmə səviyyəsinə çatma biləcəyinə görə, Kimiliçka daha çox federasiya əsasında siyasi sistemlərin yaranması fikrini irəli sürür. İkincisi, çox etniklik haqları dedikdə immiqrantların üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə etnik və dini azlıqların mədəni kimliklərini ifadə etmələrini asanlaşdıran azlıq hüquqları nəzərdə tutulur və bu azlıq haqları forması özündə etnik və dini azlıqlara qanunlarda güzəştlərin verilməsini ehtiva edir. Məsələn, İngiltərədə müsəlman və yəhudilərin heyvanların kəsilməsini qadağan edən qanunun onlara aid edilməməsi, müsəlman qadınların dövlət qulluğunda olarkən nizamnamədə nəzərdə tutulan geyim formasında istisnaların edilməsi tələblərini göstərmək olar. Üçüncüsü, xüsusi təmsil haqları isə təmsil hüququ məhdudlaşdırılan azlıqlara- qaradəriliyə və qadınlara təhsildə yüksəlmək və siyasi mövqe qazanmaq məqsədilə onlara şərait yaradılmasını nəzərdə tutur [7].

Tədqiqatçıların fikrincə, etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunub saxlanmasına yönəlmiş multukulturalizm siyasəti cəmiyyətdə zəif və güclü formalarda həyata keçirilir. Multukulturalizmin zəif formasında etnik- milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün imkan yaradılmasına baxmayaraq, onlar öz imkanları ilə bu dəyərləri qorumaq iqtidarında olmurlar və elə çətin vəziyyətə düşürlər ki, onlara öz istəkləri ilə hakim etnik-mədəni dəyərləri qəbul etmək sərf edir. Bu formadan fərqli olaraq, multukulturalizmin güclü forması isə etnik-milli azlıqlara öz mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə bərabər, onların cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu forma cəmiyyətdə etno-mədəni müxtəlifliyin dövlət tərəfindən maddi, hüquqi və mənəvi cəhətdən dəstəklənməsini zəruri hesab edir.

Multukultural istiqamət milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci ildə qəbul edilmiş çərçivə sazişində və digər sənədlərdə öz əksini tapır. Bu etnosiyasət modelini seçmiş dövlətlərdə məktəb təhsilində və sosial qanunvericilikdə plüralizmin üstünlükləri vurğulanır və mədəni müxtəliflik təkcə təbliğat və məktəb təhsili vasitəsi ilə deyil, həm də sosial institutlarda edilən dəyişikliklər vasitəsi ilə dəstəklənir. Siyasi təcrübədə multukulturalizm prinsipləri digər ölkələrə nisbətən Hindistanda daha tez həyata keçirilib. 1950-ci ildə ölkənin mədəni müxtəlifliyini təsbit edən konstitusiyaya əsasən Hindistan əhalinin dil müxtəlifliyini tanıyır. Federasiyanın rəsmi dili hind, ingilis və ştatlarda üstünlük təşkil edən və rəsmi statusa malik olan onlarla dildir. Hind məktəblərində tədris 3 dildə aparılır. Əsas tədris dili ştatların rəsmi dilidir, əlavə olaraq isə ingilis və hind dilləri öyrədilir. Hindistanda həm də əhalinin din müxtəlifliyi də tanınır və müxtəlif dinlərə malik olan insanların dini bayram günləri qeyri-iş günləri statusuna malikdir [6, s.246].

Kanadada multukulturalizm ideyalarının formalaşması prosesi Kanada cəmiyyətinin "mozaikliyi" ilə əlaqədar təsəvvürlərlə bağlıdır. Amerikada "aritmə qazanı" konsepsiyasına alternativ kimi "mozaiklik" konsepsiyasını Kanada tədqiqatçısı "Kanada mozaikası" (1938) əsərinin müəllifi M.Hibbon irəli sürmüşdür. İlk dəfə multukulturalizm termini 1941-ci ildə "Nyu York Herald Tribune" dərgisində Amerika yazıçısı E. Qaskelin əsərlərindən birinə yazılmış "Multukultural insan haqqında roman" adlı rəydə meydana çıxmışdır. Həmin əsərdə E. Qaskel Amerika cəmiyyətini ümumi dəyərlərin öz əhəmiyyətini itirdiyi kosmopolit, çoxdilli toplu kimi təqdim etmişdir [8]. Kanadada multukultural cəmiyyətin formalaşması 1960-cı illərə təsadüf edir. Kanada hökuməti əhalinin etnik, irqi və dini müxtəlifliyini qəbul etmiş və multukulturalizm cəmiyyətin əsas və ən mühüm milli xüsusiyyətinə çevrilmişdir [4]. İlk dəfə olaraq 1971-ci ildə Kanada ölkə daxilindəki etno-mədəni müxtəlifliyi qorumaq və uğurlu idarəetmə sistemi formalaşdırmaq üçün multukulturalizm siyasətini rəsmi olaraq dövlət siyasəti elan etdi və bununla əlaqədar hüquqi bazanı formalaşdırmağa başladı [9].

Kanada multukulturalizm modelinin əsas mahiyyəti etno-mədəni birliklərə xüsusi proqramlar vasitəsilə dəstək vermək və azlıqların Kanada cəmiyyətinin həyatında tam iştirakına mane olan maneələri dəf etməyə kömək göstərməkdən ibarətdir. Çox seyrək məskunlaşan bir ölkə olaraq Kanadanın daima mühacir axınına ehtiyacı var. Hər il ölkə əhalisinin dördü birinə bərabər sayda mühacir daimi yaşamaq üçün ölkəyə daxil olur. Təsadüfi deyil ki, müasir kanadalıların 16 faizi ölkədən kənarda doğulub. Əhalinin təxminən beşdə biri fransız mənşəli (Kvebek), təxminən eyni sayda Britaniya mənşəli olduğu qeyd edilir. Bunun ardınca isə digər Avropa mənşəli qruplar (polyak, ukraynalı, italyan, portuqal) gəlir. Təxminən 2 faiz əhali özünü köklü kanadalı hesab edir. Kanadalıların çox əhəmiyyətli hissəsi özünü Asiya və Afrika mənşəli hesab edir [6,s.247].

Beləliklə, Kanadada multukulturalizm modeli "assimilyasiyasız integrasiya" formulu ilə əks olunmuş mədəni rəngarəngliyin tanınmasını və mədəni fərqlərin qorunub saxlanmasını özündə ehtiva edir. Lakin 1990-cı illərdən etibarən Kanadada multukulturalizm siyasətindən təcridcən geri çəkilmə və "rəngarənglik və daxil edən cəmiyyət" prinsipinə keçid baş verməyə başladı [8].

Avstraliyada isə 1970 -ci illərə qədər etno-mədəni qruplara münasibətdə assimilyasiya modeli üstünlük təşkil edirdi. Ölkə əhalisinin etnik müxtəlifliyinə baxmayaraq, əhali əsas olaraq Britaniya adalarından və digər Avropa ölkələrindən gələn mühacirlərdən ibarət idi. Lakin II Dünya Mühəribəsindən sonra inkişaf edən Avstraliya iqtisadiyyatının ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyac yarananda Asiya ölkələrindən də əmək miqrasiyası ölkəyə daxil olmağa başladı. O zaman Avstraliya üçün yeni bir formula axtarışı başladı. 1989-cu ildə multukultural Avstraliya üçün Milli proqramda multukultural siyasətin 3 istiqamətini nəzərdə tutan mədəni kimlik, sosial ədalət və iqtisadi səmərəlilik müəyyən edildi. Burada qeyd olunurdu ki, bütün vətəndaşlar mədəni kimliyini seçmək hüququna malikdir. Sosial ədalət istiqaməti isə imkan bərabərliyini və irqi, cinsi, dini ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə nəzərdə tutur. İqtisadi səmərəlilik istiqaməti isə etnik və irqi mənşəyindən asılı olmayaraq vətəndaşların istedadlarını həvəsləndirməyi və dəstəkləməyi nəzərdə tutur [6,s.253]. Lakin immiqrant icmalarına geniş dəstək proqramları onların üzvlərinə nəinki öz mədəni kimliyini uğurla qoruyub saxlamağa, həm də yeni mühitin norma və mədəniyyət standartlarını rəsmi şəkildə qəbul etməkdən praktiki olaraq imtina etməyə imkan verdi.

İngilis tədqiqatçıları azlıqların Britaniya cəmiyyətinə integrasiyasının xarakterini müəyyən edərək ilk növbədə Asiya, Afrika və Karib hövzəsindən gələn immiqrantlara aid edilən "inkapsulyasiya" terminini elmi dövriyyəyə gətirdilər. Bu termin yeni yaşayış yerlərində immiqrantların və onların nəsilələrinin həm öz etnoslarının mədəniyyət və məişətinin xüsusiyyətlərini deyil, həm də kompakt məskunlaşma yerlərində və etnik məhəllələrdə formalaşma istəyində olan qrup həmrəyliyi saxlanması mənasını verir. Lakin belə etnik siyasət immiqrantların bütün problemlərini həll edə bilmədi. U.Y.Kotinin yazdığı kimi, " hansı ki, bu problemləri etnik icmalara yalnız muxtariyyət verilməsi yolu ilə həll etmək mümkün olardı" [10, s. 139].

Beləliklə, Avstraliya, Britaniya və digər ölkələrdə bir zamanlar həyata keçirilən multukulturalizm modeli mədəni müxtəlifliyi dəstəkləməyə nail oldu, lakin cəmiyyətin vətəndaş birliyinə nail olmaq məqsədinə çata bilmədi. Bu siyasətin iflasını etiraf edən Almaniya kansleri Angela Merkel 2010-cu ildə bəyan etdi ki, Almaniya multukultural cəmiyyətin qurulması prosesi tamamilə iflasa uğramış, onlar etnik və dini müxtəlifliyin ölkədə birgə yaşayış modelini və hüquq mexanizmlərini qura bilməmişlər. O, qeyd edir ki, "multukulturalizm dövlət daxilində paralel cəmiyyətlərin yaranmasına səbəb olan yalana çevrilmişdir". Bundan bir il sonra Böyük Britaniyanın baş naziri Devid Kameron da bəyan etdi ki, Avropaya mühacirət etmiş insanların yeni nəsli nə Qərb mədəniyyətinə, nə də atalarının ənənəvi islam mədəniyyətinə uyğunlaşa bilmirlər. Bunun əsas səbəbi isə avropalıların öz milli və dini dəyərlərini onlara güzəştə getməsidir. Fransa prezidenti N.Sarkozi də " multukulturalizmi etnik və dini azlıqlara edilən güzəştlərin uğursuz nəticəsi " kimi qiymətləndirdi [5].

Beləliklə, bir çox Qərb dövlətləri multukulturalizm siyasətinin iflasa uğradığını vurğulayaraq gəlmə mədəniyyətlərin yerli dominant mədəniyyəti dəyişdirdiyi və ya məhv etdiyi fikrinə üstünlük verirlər. Buna görə də Qərb dövlətləri multukulturalizm siyasətinə alternativ olaraq vahid Avropa dəyərləri və mədəniyyəti anlayışına ciddi şəkildə dəstək vermək məcburiyyətində qaldılar.

Summary

MULTICULTURALISM POLICY IN REGULATION OF ETHNOCULTURAL DIVERSITY IN THE MODERN WORLD

The article discusses the directions of regulating ethno-cultural diversity in societies where this diversity exists in the modern world. The main essence of the assimilation and isolation policy, which was initially preferred in regulating ethno-cultural diversity, is briefly analyzed. At the same time, the reasons for the failure of this policy and the introduction of multiculturalism, another model of ethnopolitics are extensively examined in the article. The main essence of multiculturalism and the results of its application in various polyethnic states are analyzed.

Keywords: *ethno-cultural diversity, assimilation, insulation, multiculturalism*

Резюме

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В РЕГУЛИРОВАНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МНОГООБРАЗИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статье рассматриваются направления регулирования этнокультурного разнообразия в обществах, где это разнообразие существует в современном мире. Кратко проанализирована основная суть политики ассимиляции и изоляции, которой изначально отдавалось предпочтение при регулировании этнокультурного многообразия. В то же время в статье подробно рассматриваются причины провала этой политики и внедрения другой модели этнополитики — мультикультурализма. Рассматривается основная суть мультикультурализма и результаты его применения в различных полиэтнических государствах.

Ключевые слова: *этно-культурное разнообразие, ассимиляция, разнообразие, изоляция, мультикультурализм*

ƏDƏBİYYAT

1. Huntington S. The clash of Civilizations and Remaking of World Order / S.Huntington. – New York, Simon and Schuster, 2011, p.368.
2. Gordon M. Assimilation in American life: The role of Race, Religion and National Orgins / M.Gordon. - Oxford University Press, 1996, New York, p.276.
3. Kukathas C. Theoretical foundations of Multiculturalism / C.Kukathas. - http://econ fakulty.gmu.edu/probettko/workshop/fale 04/theoretical_ foundations. pdf, p.21.
4. Dünyanın multikultural mənzərəsi I Yazı / tərt.ed. N.Niftiyev - 2019
<https://multikultural.az/az/multikulturalizm/186/dunyanin-multikultural-menzeresi-i-yazi/>
5. Avropada multikulturalizm niyə iflas oldu / tərt. ed. L.Qurbanova - 2016
https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e31916_az.html
6. Тишков В.А., Шабает Ю.П. Этнополитология: политические функции этничности: Учебник для вузов / В.А.Тишков - Шабает Ю.П.- М.,Издательство Московского университета,2011.-376с.
7. Multikulturalizm: milli və etnik müxtəlifliyin tənzimlənmə siyasəti / tərt. ed. A.Qənbərov - 2016
https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2016_1131.htm
8. Multikulturalizmə giriş. Azərbaycan multikulturalizmi fənninin predməti və əhəmiyyəti / tərt. ed. R.Qasimov - 2016
<https://www.scribd.com/document/738744422/305-multikulturalizm-m-N1pdf>
9. Multikulturalizm siyasətinin prinsipləri və Azərbaycan / tərt. ed. M.Zeynalov - 2019
<http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2019/noyabr/686480.htm>
9. Котин И.Ю. Под знаком Бредфорда.Конец политики мультикультурализма в Британии / И.Ю. Котин - Этнографическое обозрение, 2005, №2, с.139.

АРХЕТИП ЛИДЕРА В ВОСПРИЯТИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ: ФЕНОМЕН ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Наида МАМЕДХАНОВА

доктор филологических наук, профессор

кафедры Теории литературы

Бакинского славянского университета

E-mail: nanasaf@gmail.com

ORCID ID:000000304204003

Почти все значимые архетипы азербайджанское ментальности так или иначе заряжены энергетикой лидерства; и не важно, как обозначен этот архетип - мудрец, агсаккал, рулевой, властелин. Главное - этот Лидер обязан созреть в своём социуме. Его биография должна быть в эпицентре традиционного внимания, ибо уважение и авторитет обретается годами и прежде всего связан с заботой личности об интересах рода и, шире, народа.

В обществе, в семье азербайджанец отдаёт явное предпочтение "вертикальной иерархии" жизни, где особым статусом наделяется старейшина "Агсаккал" [3, 121]. Он Знак мудрости, гарант устойчивости рода и сохранение традиции, носитель опыта прошлого, советчик и где-то провидец.

Семья и род культивируют подчёркнуто уважительное отношение к своему Агсаккалу, всячески оберегают авторитет и жизнь своего духовного наставника от внешних угроз. И даже смерть не угрожает его архетипической миссии, он остаётся духовным вождём и после своего ухода.

В эти рамки архетипического образа новейшей истории Азербайджана навсегда вписан Великий Лидер Гейдар Алиев, личность, который охватывает всё пространство азербайджанцев, вне зависимости живёт ли он на территории современного Азербайджана или нет [1,45].

Гейдар Алиев был не просто выдающимся политиком, который в самый сложный и судьбоносный период истории современного Азербайджана взял ответственность за народ и спас страну от полного уничтожения. Он был гениальной личностью, способной чувствовать время и трансформироваться сообразно национальным интересам своей страны; политиком от Бога, защищающий справедливые требования народа, отстаивающие территориальную целостность нашей Родины [2, 96].

И, поэтому, абсолютно закономерно, что Гейдар Алиев стал воплощением архетипического образа лидера, которые всегда существовал в генетической памяти азербайджанского народа. Лидер, для которого не было важнее задачи и цели чем благополучие родного ему народа и суверенитет страны. Но Гейдар Алиев расширил рамки архетипического образа масштабностью и гениальности своей личности, повлиял на сознание и самосознание своего народа в тяжелейшие времена и тем самым определил и его будущее. Ибо на долю каждого народа выпадают судьбоносные испытания. Одни сгорают, другие – выдержав, крепнут, порождают алмазы. Но историей движет лидер, которого сама судьба ниспосылает, но не каждому народу и благодаря которому целая нация определяет себя в переходные, тяжелые и значимые периоды своей истории, как это случилось с азербайджанским народом, благодаря феномену личности Великого Лидера Гейдара Алиева.

Xülasə
AZƏRBAYCANLILARIN DAVRANIŞINDA LİDER ARXETİPİ:
HEYDƏR ƏLİYEV FENOMONU

Azərbaycan mentalitetinin demək olar ki, bütün mühüm arxetipləri bu və ya digər şəkildə liderlik enerjisi ilə bağlıdır. Bu arxetipin hansı formada göstərildiyinin fərqi yoxdur - o, arif, ağsaqqal, sükançı, hökmdar ola bilər. Əsas odur ki, bu Lider öz doğma cəmiyyətində yetişməlidir. Əsl Liderin tərcümeyi-halı ənənəvi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məntiqlidir, çünki hörmət və nüfuz uzun illər ərzində qazanılır və ilk növbədə belə bir insanın ailə mənafeyinə, daha geniş mənada isə bütün insanların qayğısına qalması ilə bağlıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir tarixinin belə arxetipik obrazı çərçivəsində əbədi olaraq həkk olunub. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan ərazisində və ya onun hüdudlarından kənarda yaşamasından asılı olmayaraq azərbaycanlıların bütün məkanını əhatə edən şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının genetik yaddaşında həmişə mövcud olmuş Lider arxetipik obrazının təcəssümü oldu. O, doğma xalqının rifahından, ölkənin suverenliyindən daha vacib vəzifə və məqsədləri olmayan bir Lider idi. Lakin Heydər Əliyev öz şəxsiyyətinin böyüklüyü və dühası miqyası ilə arxetipik obrazın çərçivəsini genişləndirmiş, ən çətin dövrlərdə xalqının şüuruna, özünüdərkinə təsir göstərmiş, fəaliyyəti ilə onun gələcəyini müəyyən etmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, lider, arxetip, Azərbaycan, dahilik*

Summary
THE LEADER ARCHETYPE IN THE PERCEPTION OF AZERBAIJANIS: THE
PHENOMENON OF HEYDAR ALIYEV

Almost all important archetypes of the Azerbaijani mentality in one way or another are connected with the energetics of leadership. It doesn't matter in which form this archetype is specified - it can be a wiseman, Aqsaqal, a helmsman, a ruler. The main thing is that this Leader must mature in his native society. The biography of real Leader should be in the center of traditional attention. It's logic, because respect and authority are acquired during many years and, first of all, they are connected with the care of such person of the interests of family and, more broadly, with the care of all people.

The Great Leader Heydar Aliyev is forever inscribed in framework of such archetypal image of modern history of Azerbaijan. Heydar Aliyev is a person who covers the entire space of Azerbaijanis, regardless whether they live in the territory of modern Azerbaijan or abroad. Heydar Aliyev became the embodiment of the archetypal image of a Leader that always existed in the genetic memory of the Azerbaijani people. He was a Leader who had not the tasks and aims more important than the well-being of his native people and the sovereignty of the country. But Heydar Aliyev expanded the framework of the archetypal image by the scale of greatness and genius of his personality, he influenced the consciousness and self-awareness of his people in the most difficult times, and by his activity determined its future.

Keywords: *Heydar Aliyev, leader, archetype, Azerbaijan, genius.*

ƏDƏBİYYAT

1. Андриенов В., Мираламов Н. Гейдар Алиев. Баку: Нурлан, 2008, 328 с.
2. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Т. 3. Москва: Канон, 2017, 283 с.
3. Кулиев Г. Архетипические азерб. Баку: Алтун китаб, 2019, 456 с.

TƏHSİLDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ

Nigar AĞAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan tarixi və ictimai elmlər kafedrası, müəllim

E-mail: nikarakaeva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-8510-9003

Milli kimlik bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, dəyərləri və dəyər sistemlərini ifadə edən fundamental anlayışdır. Təhsil sistemi isə bu kimliyin qorunması və nəsil-dən-nəslə keçirilməsində çox vacib faktordur. Məktəblər və universitetlər, şəxsin milli dəyərlərini qavraması, dərk etməsi və qoruması üçün bir mərkəz rolunu oynayır. Milli kimliyin formalaşmasında təhsilin rolu danılmazdır. Belə ki, ana dilinin qorunması, tarixi biliklərin verilməsi, mədəniyyət və ədəbiyyatın təbliği, vətəndaşlıq dəyərlərinin aşılınması kimi məsələlər məhsul təhsil vasitəsilə şagirdlərə və tələbələrə ötürülür.

Dili qorumaq, milli kimliyi qorumaq deməkdir. Ana dili fənninin təhsildə mühüm yer tutması milli şüurun formalaşmasına təsir edir. Çünki dil, mədəniyyətin əsas daşıyıcısıdır və xalqın özünüifadəsi üçün əsas vasitədir. Bir sıra dünya alimləri və Azərbaycan alimləri dilin vacibliyi haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. Məsələn: İrlandiya mənşəli amerikalı siyasi analitik və tarixçi olan Benedict Anderson “Xəyali icmalar” adlı əsərində milli kimliyin və millətlərin necə yarandığını və formalaşdığını araşdırarkən “Ana dili milli kimliyin formalaşmasında əsas faktordur” deyir [5, 134-135]. E. Gellner, millətin formalaşmasında siyasi amilin mühüm rolunu qeyd edərək vurğulayırdı ki, millət millətçiliyi deyil, əksinə, “millətçilik milləti yaradır” [7, 4].

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı əsərlərində dilin xalqın milli kimliyinin qorunmasında və inkişafında həlledici amil olduğunu vurğulamış, dilin qorunmasının mədəniyyətin və kimliyin qorunması üçün vacib olduğunu qeyd etmişdir. Ana dilinə qayğı və məhəbbətlə yanaşmağın vacibliyi Şah İsmayılın vəsiyyətində əksini tapmışdır. “Mən həmişə doğma torpağın bir parçasını qızıldan, ana dilinin bir sözünü ləl-cəvahirdən üstün tutmuşam. Qısa ömrümdə sizin üçün nə bacardım elədim. Əldə qılınca qələbələr qazanaraq, parçalanmış vətəni birləşdirməyə çalışdım” [1, 89].

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan və onun milli kimliyini müəyyən edən mühüm faktorlardan biri məhz həmin xalqın dilidir. Dil hər bir xalqın varlığını sübut edən əsas atributlardandır. Dil, millət, sinif kimi sosial kateqoriyalar kimliyin təyin edilməsində vacibdir. Milli kimliyinə sahib çıxan millət və insanlar mövcudluğa layiqdir. Özünəqayıdış düşüncəsi milli şüurun özəyini və milli dövlətçilik ənənələrinin əsas qayəsini təşkil edir. Milli təfəkkürü milli dövlətdən ayrı görməyən, milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdəti düşüncəsinə diqqət çəkən Ulu Öndər Heydər Əliyevin ifadəsi ilə desək, “qloballaşma prosesinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək, yəni sahib olduğumuz milli dəyərləri qarşılıqlı münasibətlərdə başqa millətlərə aşılamaq bir millət olaraq bizim üçün vacib məsələdir” [2, 391].

Milli şüurun formalaşmasına təsir edən digər bir məsələ isə təhsildə tarixi biliklərin verilməsidir. Xalqın keçmişi və milli mücadilə tarixinin tədrisi, gələcək nəsillərin öz milli dəyərlərinə sahib çıxmasını təmin edir. Tarix, yalnız hadisələrin ardıcılığını öyrətməklə kifayətlənmir, həm də insanlara öz keçmişlərini anlamağa və bu biliklər əsasında gələcəyini qurmağa kömək edir.

Azərbaycanın çox zəngin tarixi var, xüsusilə qədim dövrlərdən başlayaraq, orta əsr, müasir dövrə qədər müxtəlif sivilizasiyaların təsirində olub. Bu baxımdan Azərbaycan təhsilində tarixi bilgilərin verilməsində milli kimliyin vacibliyi çox önəmli mövzudur. Hələ qədim dövrdən günümüze qədər olan bir sıra önəmli tarixi faktların tədrisə daxil edilməsi və bu hadisələrin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu şagird və tələbələrə düzgün şəkildə çatdırmaq vacibdir. Tarixi bilgiləri bilmək hələ kifayət etmir, onun mahiyyətini, xalqın formalaşmasında, milli kimliyin ortaya çıxmasındakı önəmini də tədris prosesində vurğulamaq mütləqdir. Məsələn, Azərbaycan tarixi fənnini tədris edərkən ən qədim dövrdən günümüze kimi baş verən tarixi proseslər ilə paralel

olaraq, hər dövr tarixi şəxslərin milli kimliyin qorunması üçün verdiyi mücadiləni, çəkdikləri əziyyətləri, onların şəxsi qeydlərini, vəsiyyətlərini və s. məlumatları da şagird və tələbələr ilə bölüşmək gənclərdəki vətən sevgisini və milli kimlik mücadiləsinin vacibliyini hiss etmələrinə daha dərindən kömək edir.

Tarix qədər milli mədəniyyətin və klassik ədəbiyyatın tədrisi də milli kimliyin şəkillənməsinə yardım edir. Ədəbiyyat, xalqın dünyagörüşünü, mentalitetini və tarixi inkişafını əks etdirən ən mühüm sahələrdən biridir. Məşhur ingilis sosioloqu olan Ernest Gellner deyir ki, "Ədəbiyyat bir millətin kimliyini qorumaq üçün ən güclü vasitələrdən biridir" [7, 57-60].

Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimliyin qorunması mühüm mövzulardan biridir. Milli kimlik xalqın özünü ifadə etdiyi, tarixini, mədəniyyətini və dəyərlərini yaşatdığı və inkişaf etdirdiyi bir vasitədir. Məsələn ədəbiyyatımıza qısa nəzər salsaq, Qurban Səidin dünyaca məşhur "Əli və Nino" əsərində Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılaşdığı dövrü və bu qarşılaşmanın Azərbaycanda necə təcəssüm olunduğunu təsvir edir. XVI əsrin böyük şairlərindən olan Füzuli "Divan", "Leyli və Məcnun" əsərlərində milli kimliyin qorunmasına da toxunmuşdur. Yaxud Cavidin "İblis" əsərində milli kimlik və tənəkkürün inkişafı, millilik, azadlıq və vətəndaşlıq məsələləri dərindən araşdırılır. Milli kimliyin qorunması məsələsində Mirzə Fətəli Axundovun da rolu böyük olmuşdur. Onun yazdığı bir çox dəyərli əsərləri xüsusən "Hacı Qara", "Molla İbrahimxəlil Kimyagər" əsərləri sosial və milli məsələlərdən bəhs edir. C.Məmmədquluzadənin savadsızlığın qarşısının alınması və mədəni inqilab aparması məqsədi ilə yazdığı əsərlərində milli şüuru inkişaf etdirməyi məqsəd qoyurdu. Bu siyahını genişləndirmək olar, ancaq nəticə olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və mədəni irsi ilə kimliyin qorunmasında mühüm vasitə olmuşdur. Ədəbiyyatdakı bu məsələlərin tədris prosesində müxtəlif vasitə və priyomlardan istifadə edilərək çatdırılması vacibdir.

Təhsilin əsas məqsədlərindən biri insanlara vətəndaşlıq şüuru qazandırmaqdır. Yəni insanlar təkcə bilik əldə etməməli, həm də yaşadığı cəmiyyətin qaydalarına hörmət edən, onun inkişafına töhfə verən və məsuliyyət hissi daşıyan fərdlər kimi yetişdirilməlidirlər. Müasir dövrdə qloballaşma və sosial şəbəkələrin təsiri ilə milli dəyərlər arxa plana keçə bilər. Buna görə də təhsil sistemi vətəndaşlıq dəyərlərini müasir texnologiyalar və təlim metodları ilə möhkəmləndirməlidir. Will Kymlicka, "Multicultural Citizenship A Liberal Theory of Minority Rights" adlı əsərində "Təhsil və vətəndaşlıq dəyərlərindən bəhs edir və vətəndaşlıq dəyərlərinin formalaşmasında təhsilin əsas vasitələrdən biri olduğunu vurğulayır".

Qeyd etdiyimiz kimi milli kimliyə təsir göstərən proseslərdən biri də qloballaşmadır. Dünyanın qloballaşması, milli dəyərlərin xarici mədəniyyətlər tərəfindən təsir altına düşməsinə səbəb olur. Bu, bəzən yerli dəyərlərin ikinci plana keçməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə təhsil sistemi milli kimliyi qloballaşma şəraitində qorumaq üçün bir sıra tədbirlər görməlidir.

Qloballaşmanın milli kimliklər üzərində həm müsbət, həm də mənfi təsir etdiyi qeyd edilir. Buna misal olaraq ölkədə başqa dilin üstünlük təşkil etməsi, öz ana dilinin arxa plana keçməsi, yaxud filmlər, şou proqramlar, moda və digər global mədəniyyət məhsulları hər yerdə eyni mədəni kodları yayır. Yaxud sosial media və internetin sürətli yayılması milli kimliyin yaxınlaşmasına gətirib çıxarda bilər. Bu baxımdan, Gellner qloballaşmanın mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirdiyini və bunun milli kimliklər üzərində ciddi təsir yaratdığını bildirir [7, 60]. Benedict Anderson isə, qloballaşmanın nəticəsində milli kimliklərin dəyişdiyini və bir-birinə yaxınlaşdığını vurğulayır [4, 114].

Təhsil sistemi, qloballaşmanın milli kimlik üzərindəki təsirlərini balanslaşdırmaq və bu təsirlərlə mübarizə aparmaq üçün mühüm bir vasitədir. Təhsil, həmçinin gənc nəsillərə milli kimliklərini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün lazımi vasitələr təqdim edir. Bunlardan biri milli dəyərlərin tədrisidir. Təhsil sistemi, milli kimliyin qorunmasında və dəyərlərin yaşadılmasında önəmli rol oynayır. Məktəb və universitetlərdə milli tarix, mədəniyyət və dilin tədrisi, gənc nəsillərə öz kimliklərini mənimsəməyə kömək edir.

Milli kimliyin qorunmasında Multikulturalizmin təşviqi də önəmlidir. Təhsil sistemi, eyni zamanda, multikulturalizm və qloballaşma haqqında məlumat verərək, gəncləri müxtəlif mədəniyyətlərə qarşı daha açıq və tolerant etməkdə mühüm rol oynayır. Bu, fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə sayğı və anlayışla yanaşmasını təmin edir. Lakin, bu yanaşma milli kimliyin zərər

görməməsi üçün diqqətli şəkildə balanslaşdırılmalıdır. Bu mövzuda Kymlicka qeyd edir: "Multikulturalizm, müxtəlif mədəniyyətlər arasında bərabərlik və qarşılıqlı anlaşma yaradaraq milli kimlikləri qorumağa kömək edir" [8, 35].

Məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi dil, milli kimliyin əsas elementlərindən biridir. Qloballaşmanın təsiri altında, xüsusən də, ingilis dili və digər beynəlxalq dillər güclü təsirə malikdir. Təhsil sistemində milli dili tədris etmək onun qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə kömək edir. J.A.Fishman dilin milli kimlik ilə əlaqəsini belə izah edir: "Dilin qorunması, milli kimliyin qorunmasında mühüm bir amildir və təhsil bu prosesi dəstəkləməlidir" [6, 42].

Azərbaycanda da milli dilin qorunması məsələsi təhsil proqramlarında önəmli yer tutur. "Aydındır ki, qloballaşma şəraitində bütün mədəniyyətlər bir-birinə heç də bənzər deyildir. Bununla belə bütün fərqlərə rəğmən, dünyanı informasiya və qloballaşma dövrünə qədəm qoyduğunu göstərən proseslər gedir. Bu onu göstərir ki, natamam, yaxud analoq oxşarlığı müxtəlif mədəniyyətlərin nüvəsində dəyişikliklərə səbəb olur. "Milli mədəniyyətlərin inkişafında fərqlərin dərki həm onun çoxmədəniyyətli əsaslarının tədqiqi, həm də sərhədləri ləğv etməyən, mədəni təcrübələrin ünsiyyəti və müxtəlifliyi üçün şərait yaradan ümumi qlobal mədəniyyət və etika mövzusunda düşüncələrə marağı aradan qaldırmamalı, əksinə şərtləndirməlidir [3, 10].

Təhsil sistemində yerli mədəniyyətləri, milli tarixləri və ənənələri öyrətmək, gənc nəsillərin özlərini daha yaxşı anlamağa və özlərinə olan inamı artırmağa kömək edir. Eric Hobsbawm (1990) qeyd edir: "Təhsil, yalnız milli kimliyin qorunmasında deyil, həm də gənclərin qlobal dünyada rəqabətə girməsi üçün vacib bir vasitədir" [7, 88]. Azərbaycanın təhsil sistemi də, xüsusən son illərdə, milli kimlik və yerli mədəniyyətin qorunmasına önəm verməyə başlayıb.

Təhsilin qloballaşma və milli kimlik arasında balans yaratması üçün yeni təhsil islahatları vacibdir. Təhsil sistemində qloballaşmanın təsirini nəzərə alaraq, milli kimliklə bağlı dəyərlərin daha güclü şəkildə təşviq olunması lazımdır. Həmçinin, təhsil proqramlarında qloballaşmanın faydaları və zərərləri haqqında məlumat verilməli, müasir təhsil metodları və vasitələri ilə milli kimlik qorunmalıdır.

Qloballaşma və milli kimlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri ilə Azərbaycan kimi milli kimliyini qorumağa çalışan bir ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemi, bu prosesdə çox vacib bir vasitədir və onun əsas məqsədi milli kimliyin qorunmasını təmin etmək, eyni zamanda gənc nəsilləri qloballaşmanın təsirlərinə uyğunlaşdırmaq olmalıdır. Bu, həm milli dəyərlərin qorunması, həm də qlobal dünyada uğur qazanmaq üçün balanslı bir yanaşma tələb edir.

Summary

This article discusses the formation of national identity in education and its significance. The author emphasizes the role of education in preserving and developing national identity. Various educational models and their impact on national identification are analyzed. Additionally, the effects of globalization and cultural assimilation on national identity are evaluated. Ultimately, the importance of designing an education system that strengthens national values is highlighted.

Keywords: *national identity, Azerbaijani national identity, historical and cultural heritage, language and literature, ethnic diversity.*

Резюме

В данной статье рассматривается формирование национальной идентичности в образовании и ее значение. Автор подчеркивает роль образования в сохранении и развитии национальной идентичности. Анализируются различные образовательные модели и их влияние на национальную идентификацию. Кроме того, оценивается влияние глобализации и культурной ассимиляции на национальную идентичность. В конечном итоге подчеркивается важность проектирования системы образования, которая укрепляет национальные ценности.

Ключевые слова: национальная идентичность, азербайджанская национальная идентичность, историческое и культурное наследие, язык и литература, этническое разнообразие.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyüşlü, M. Tarixi və milli-mənəvi dəyərlər kontekstində Azərbaycan milli kimliyi. Bakı, 2014, s.198
2. Xəlilov, S. Mədəniyyət fəlsəfəsi. Bakı, 2007.
3. Mədətli, E. Birgəyaşayış fəlsəfəsi və milli kimlik. Respublika: 2018, 10 iyul, s.10.
4. Anderson, B. Imagined Communities. 1983.
5. Benedict, A. Xəyali İcmalar: Millətlərin Yaradılması və Milli Kimlik. 1983.
6. Fishman, J.A. Handbook of Language and Ethnicity. 1999.
7. Gellner, E. Nations and Nationalism. Cornell University Press, 1983.
8. Kymlicka, W. Multicultural Citizenship A Liberal Theory of Minority. 1994.
9. Rights. Oxford University Press, 1995.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ PREZİDENT DİSKURSUNDA

Nigar BABAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Bakı Slavyan Universiteti, Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor

E-mail: babayevanigarbsu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4917-4389

Məqalədə, Azərbaycanın 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında apardığı İkinci Qarabağ Müharibəsinin prezident diskursundakı əksi təhlil edilir. Məqalədə, Prezident İlham Əliyevin müharibə dövründəki çıxışları, strateji qərarları və beynəlxalq aləmdəki münasibətlərə verdiyi reaksiyalar geniş şəkildə araşdırılır.

Bu məqalədə, 44 Günlük Müharibə zamanı Prezident İlham Əliyevin diskursunun Azərbaycan dövlətinin hərbi və diplomatik siyasətini necə əks etdirdiyi araşdırılır. Prezidentin müharibə ilə bağlı verdiyi bəyanatlar, xalqın motivasiyasını artırmaq və beynəlxalq ictimaiyyətə Azərbaycanın mövqeyini izah etmək məqsədini güdürdü. Məqalə həmçinin, Prezidentin müharibə dövründəki siyasi və hərbi qərarlarını və bu qərarların Azərbaycanın qələbəsinə necə təsir etdiyini təhlil edir. Müharibənin sonunda əldə edilən zəfər, Prezidentin siyasi diskursunun və strateji yanaşmalarının doğru olduğunu göstərdi.

The article analyzes the reflection of Azerbaijan's 2020 September-November Second Karabakh War in the presidential discourse. It extensively examines President Ilham Aliyev's speeches during the war, his strategic decisions, and his reactions to international relations.

This article explores how President Ilham Aliyev's discourse during the 44-Day War reflected Azerbaijan's military and diplomatic policies. The President's statements about the war aimed to motivate the people and explain Azerbaijan's position to the international community. The article also analyzes the political and military decisions made by the President during the war and how these decisions influenced Azerbaijan's victory. The success achieved at the end of the war demonstrated that the President's political discourse and strategic approaches were correct.

Dilçilikdə diskursun mahiyyəti haqqında müxtəlif alimlər bəhs etmişlər. Diskursa müxtəlif təriflər verilmiş, onun növləri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. “Diskurs prosesi və nəticəni özündə birləşdirən daha geniş fəaliyyət növü kimi dərk edilir. Diskurs dedikdə prosesi və nəticəni özündə birləşdirən, əslində həm linqvistik, həm də ekstralingvistik planda verballaşdırılmış

və nitq düşündürücü fəaliyyət nəzərdə tutulur” [1, s.181]. Diskursun müxtəlif növləri mövcuddur ki, onlardan biri də siyasi diskursdur.

Siyasi diskurs, siyasət və hakimiyyətlə əlaqəli mövzular üzərində müzakirə, fikir mübadiləsi və ifadə etmə prosesi olaraq təsvir edilə bilər. Bu, dövlət başçıları, hökumət rəsmiləri, siyasi liderlər və ictimai xadimlər tərəfindən sosial, iqtisadi, hüquqi və mədəni məsələlərlə bağlı həyata keçirilən düşüncələrin, ideyaların və mövqelərin təqdim olunmasıdır.

Siyasi diskursun əsas məqsədi insanları, seçiciləri və digər siyasi və sosial qruplara təsir etmək, onların fikirlərini formalaşdırmaq və müəyyən siyasətləri müdafiə etməkdir. Bu, həmçinin siyasi gücün və ideologiyaların cəmiyyətdə qəbul olunmasına və yayılmasına xidmət edir. Siyasi diskurs, adətən aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyır:

Siyasətçilərin bəyanatları və çıxışları: Bu, seçki kampaniyalarından tutmuş, dövlətin xarici və daxili siyasətinə qədər müxtəlif mövzulara toxunur.

Dil və terminologiya: Siyasi diskurs, dilin və müəyyən siyasi terminlərin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Burada məqsəd, doğru mesajı geniş auditoriyaya çatdırmaqdır.

Strateji məqsədlər: Siyasi liderlər və partiyalar, müəyyən siyasi məqsədlər üçün diskursu istifadə edərək, ictimaiyyətin fikrini dəyişdirməyə və ya cəlb etməyə çalışır.

Siyasi diskurs həmçinin sosial və mədəni dəyərləri, həmçinin ideoloji mübarizələri də əks etdirə bilər. Bu diskurs, siyasi rejimlər, hakimiyyət strukturları və dövlətin siyasi mövqeyinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər.

Prezident nitqlərinin tərcüməsi, xüsusən də kontekst və konseptuallıq baxımından, çox mürəkkəb və vacib bir prosesdir. Konseptuallıq və yenidən konseptuallıq bu sahədə əsas anlayışlardır. Konseptuallaşma, hər bir dilin və ya mədəniyyətin özünə xas olan düşüncə və dünya anlayışlarını əks etdirən, mental modellərdən ibarət olan struktur və məntiqi bir çərçivədir. Dilin tərcüməsində konseptuallıq, tərcüməçi tərəfindən orijinal nitqin mənasını və mesajını doğru şəkildə başa düşmək üçün əsasdır. Konseptuallaşma tərcümə prosesində çox vacibdir, çünki müəyyən anlayışlar mənbə dildən hədəf dilə tərcümə olunaraq bəzən dəyişir və mədəniyyət fərqləri meydana çıxır.

Yenidən konseptuallaşma, tərcümə prosesində bir konseptin yalnız dil baxımından deyil, həm də mədəniyyət və kontekst baxımından dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bir dilin konseptləri, tərcümə zamanı yeni mənalar, uyğunluqlar və kontekstdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq dəyişə bilər. Yenidən konseptuallaşma, tərcüməçinin orijinal mətnin mənasını mədəniyyətlərarası uyğunlaşdırmağa çalışdığı bir növ “yenidən qurulma” prosesidir. Bu prosesin əsas məqsədi, tərcümənin daha aydın və başa düşülən olmasını təmin etməkdir.

Prezident İlham Əliyevin nitqləri beynəlxalq platformalarda çox zaman tərcümə edilir, buna görə də konseptuallıq və yenidən konseptuallıq məsələsi bu tərcümələrdə əsas rol oynayır. Prezidentin nitqlərində bir çox xüsusi, mədəni və siyasi məqamlar yer alır. Bu məqamların doğru tərcümə edilməsi və ya yenidən konseptuallaşdırılması tərcümənin dəqiqliyi və effektivliyi üçün vacibdir.

Prezidentin nitqlərində istifadə olunan bəzi ifadələr, mətnin mədəni və tarixi kontekstinə bağlı olur. Bu səbəbdən bəzi terminlər birbaşa tərcümə edilə bilməz, çünki onlar yalnız Azərbaycan mədəniyyətində və siyasətində öz mənasını kəsb edir. Məsələn, “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü” və ya “Dağlıq Qarabağ” kimi ifadələr beynəlxalq miqyasda müəyyən konseptual çərçivədə anlaşılır, lakin tərcümə zamanı əlavə izahlar tələb oluna bilər.

Tərcümədə yenidən konseptuallaşma, mətnin konkret mədəni və siyasi çərçivəyə uyğunlaşdırılmasında ortaya çıxır. Məsələn, “müstəqillik” və “sovet dövrü” kimi anlayışlar, Azərbaycan xalqı və Prezident İlham Əliyevin siyasi çıxışlarında xüsusi bir yerdə durur, amma bu ifadələrin başqa bir dilə tərcüməsi zamanı bəzən onların mənası daha geniş və fərqli şəkildə yenidən qurulur.

Məsələn, “Biz öz müstəqilliyimizi qoruyacaq və heç bir zaman ərazi bütövlüyümüzə təhdid yaratmağa icazə verməyəcəyik.” - “We will protect our independence and will never allow any threat to our territorial integrity.”

Bu cümlə birbaşa tərcümə olunsada, Prezidentin çıxışında olan “ərazi bütövlüyü” və “müstəqillik” anlayışları, Azərbaycan tarixində və siyasi müstəvidə çox xüsusi bir məna kəsb edir. Bu səbəbdən tərcüməçi, orijinal mətnin mənasını qorumaqla yanaşı, eyni zamanda bu anlayışların beynəlxalq aləmdə necə başa düşüldüyünü nəzərə almalıdır.

Prezident İlham Əliyevin nitqlərində tərcüməçi, həmçinin, beynəlxalq auditoriya üçün uyğunlaşdırılmış dil və üslub seçməlidir. Bu zaman orijinal nitqin sələfi və ya mədəniyyətə özgül ifadələri tərcümə edərkən, tərcüməçi bu ifadələrin ən yaxın mənasını tapmağa çalışmalıdır.

Məsələn, “*Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini və azadlığını heç zaman heç bir qüvvəyə təslim etməyəcəkdir*”- “*The people of Azerbaijan will never surrender their independence and freedom to any force*”.

Bu tərcümə, orijinal nitqin mənasını tam şəkildə daşıyır, lakin “təslim etmək” və “force” sözləri tərcümə prosesində yenidən konseptual olaraq işlənir.

Məsələn, “*Biz Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyik*.”- “*We will restore Azerbaijan's territorial integrity in the Nagorno-Karabakh conflict*” [4].

Burada tərcüməçi “Dağlıq Qarabağ”ı birbaşa tərcümə etmişdir, lakin bu konseptin tərcüməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsinə olan milli və beynəlxalq baxışları nəzərə alaraq kontekstual olaraq əlavə izahlar tələb edir.

Prezident İlham Əliyevin nitqlərinin tərcüməsində konseptuallıq və yenidən konseptuallıq məsələləri tərcüməçinin qarşısında ciddi bir çətinlik yaradır. Lakin bu proseslər həm də tərcüməçinin dil və mədəniyyətə *uyğunlaşdırma* bacarığını, diplomatlıq və siyasət sahəsindəki anlayışlarını nəzərə alaraq həyata keçirilir. Tərcüməçi, yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni və siyasi kontekst baxımından ən doğru tərcüməni təqdim etməlidir.

İlham Əliyevin nitqlərinin, çıxışlarının ingilis dilinə tərcüməsi, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə təmsil olunması və ölkənin siyasətinin düzgün anlaşılması üçün vacibdir. Prezidentin ingilis dilindəki nitqləri, Azərbaycanın xarici siyasətini, iqtisadi inkişafını, beynəlxalq əlaqələrini və müstəqilliyini təbliğ etməyə yönəlmişdir. Bu cür tərcümələr yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də diplomatik və siyasi kontekstdə böyük diqqət tələb edir. Tərcüməçi, Prezidentin üslubunu, siyasi mesajını və təhlilini dəqiq şəkildə qorumağa çalışmalıdır.

Prezidentin nitqlərinin ingilis dilinə tərcüməsi xüsusi diqqət və məsuliyyət tələb edir. Tərcümə prosesi, həm dil bacarığı, həm də mədəni və siyasi konteksti düzgün şəkildə başa düşməyi ehtiva edir. Məsələn, bəzi ifadələrin birbaşa tərcüməsi çətin ola bilər, çünki müəyyən söz və ifadələr Azərbaycan mədəniyyəti və siyasətinə xasdır. Buna görə də tərcüməçi, lazım gəldikdə, tərcümə olunan mətni izah etmək və ya alternativ ifadələr seçmək yolunu tutur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 44 günlük müharibə ərəfəsindəki çıxışları və onların ingilis, rus dillərinə tərcüməsi tərcüməçidən çox böyük sərəştə tələb edir. Çünki prezidentimiz İlham Əliyevin xalqımızın bu çətin və gərgin, eyni zamanda sevincli günlərində söylədiyi nitqlər siyasi diskursu nə qədər bariz şəkildə əks etdiriridisə, o qədər də xalq danışığı dilinə yaxın idi. Bu nitqlərdə xalqımızın uzun əsrlərə dayanan koqnitiv düşüncə tərzini, dünyagörüşünün, həyat tərzini ifadə edən frazeoloji birləşmələri, atalar sözləri və zərb məsəlləri əks olunub. Bundan əlavə prezidentin nitqində çoxlu miqdarda siyasi motiv daşıyan metaforalara, idiomlara da rast gəlinir. Məsələn: “Vaxtı düzgün seçmək, avantüraya getməmək, ölkəni risk altına salmamaq və mümkün dərəcədə maksimum uğura nail olmaq”...; “Выбрать правильное время, не идти на авантюры, не рисковать страной и добиться максимально возможного успеха...”; “To choose the right time, not to go on adventures, not to risk the country, and to achieve the maximum possible success...” [11]. Digər nümunəyə nəzər salaq: Cocuq Mərcanlı qəsəbəsi bizim dirçəliş rəmzimizə çevrilidir; Поселок Джоджуг Мерджанлы стал символом нашего возрождения.; The village of Jojug Marjanli has become a symbol of our revival [3, s.14].

“Torpaqlar işğaldan azad olunandan sonra vandallar tərəfindən dağıdılmış Şuşa məscidinin bənzərini biz Cocuq Mərcanlıya gətirdik, orada tikdik”.; “После освобождения земель от оккупации мы построили в Джоджуг Мерджанлы аналог разрушенной вандалами

Шушинской мечети”.; “After liberating our lands from occupation, we built an analog of the destroyed Shusha mosque in Jojug Marjanli” [6].

“Bunun əsas şərti ondan ibarətdir ki, biz Ulu Öndərin yolu ilə gedirik. Onun qoyduğu yol yeganə düzgün yoldur və Azərbaycanın müstəqillik tarixi bunun əyani sübutudur”. *Главное условие здесь заключается в том, что мы идем по пути великого лидера. Намеченный им путь - единственно правильный, и история независимости Азербайджана наглядно доказывает это.*; *The main condition here is that we are on the path of the great leader. The path he has chosen is the only correct one, and the history of Azerbaijan's independence clearly demonstrates that* [12].

Cənab İlham Əliyevin nitqində işlənən “dirçəliş rəmzinə çevrilmək, məscidin bənzərini gətirmək, qoyduğu yol ilə getmək” kimi ifadələr prezidentin Azərbaycan dilini nə qədər mükəmməl bildiyini göstərməklə yanaşı həm də siyasi diskursun koqnitiv modellərindən istifadədə mükəmməlliyini göstərir. İlham Əliyevin siyasi diskursunun rus və ingilis dillərinə tərcüməsinə gəldikdə isə burada nə qədər funksional tərcümədən istifadə olunsada, bir o qədər konseptual tərcümədən istifadənin şahidi oluruq.

İlham Əliyevin 44 günlük Qarabağ müharibəsi ərəfəsində, anım və qələbə günü münasibətilə söylədiyi nitqlərdə əks oluna ifadələr, metafora və metanomiyalar, frazeoloji ifadələr ingilis və rus dilinə tərcümə olunarkən yuxarıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və funksional tərcüməni əks etdirir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaı: *Müharibə dövründə hamımız bir şüarla yaşayırdıı – öldü var, döndü yoxdur* [8]. *During the war, we all lived by one motto – we will go forward in the face of death*; Bildiyimiz kimi, atalar sözlərinin hərfi tərcüməsi mümkün olmur. Əslində bu kimi ifadələr konseptual tərcümə olunmalıdır. Lakin İlham Əliyevin çıxışda istifadə etdiyi bu atalar sözü funksional tərcümə vasitəsilə reallaşmışdır.

Prezidentin digər çıxışındaki frazeoloji ifadənin tərcüməsinə nəzər salaı: *Neçə ildir Fransa Minsk qrupunun həmsədridir? Daşı daş üstə qoyub?* [2]; *How many years has France been co-chairing the Minsk Group? Has it lifted a finger? Has it taken a tangible step to address this issue?* [5]. Nümunədə “daşı daş üstə qoymaq” ifadəsi işlənilib. Gördüyümüz kimi, prezidentin diskursu xalq deyimləri, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllərlə zəngindir. Bu kimi ifadələr ingilis dilinə hərfi şəkildə tərcümə edilib. Prezident diskursundakı digər nümunəyə nəzər salaı: *Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verd* [7]; *From the first days of the Patriotic War, or rather from the first hours, we have felt the support of Turkey* [9]; *Bəzi ölkələr güc tətbiq edərək öz məqsədlərinə çatırlar, beynəlxalq hüquq kağızda qalır, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri kağızda qalır.*; *Some countries use force to achieve their goals, international law and UN Security Council resolutions remain on paper* [10]; Nümunədə “kağızda qalmaq” frazeoloji ifadəsi işlənmışdir. İfadənin mənası reallaşmamaq, həyata keçməmək semantikasındadır. İfadə olduğu kimi ingilis dilinə çevrilmişdir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən cəhətlər, xüsusən də siyasi xadimin xüsusiyyətləri // tolerantlıq və onun kommunikativ-koqnitiv strategiyalarının xüsusiyyətləri siyasi diskursda natiqin niyyətlərinin reallaşdırılmasından başqa bir şey deyil və onu, əsasən, lingvistik şəxsiyyət kimi xarakterizə edir. Tədqiqatın növbəti altbölməsində eksplisit və implisit kateqoriyaların siyasi diskursda necə həyata keçirildiyini nəzərdən keçirəcəyik.

Summary

THE 44-DAY WAR IN PRESIDENTIAL DISCOURSE

This article analyzes President İlham Aliyev’s political discourse during the Second Karabakh War, which took place from September to November 2020. It explores how his speeches, strategic decisions, and international responses shaped Azerbaijan’s military and diplomatic stance. The study also examines the issue of conceptualization and re-conceptualization in the translation of the President’s speeches into English and Russian. Special focus is given to the challenges of translating culturally and politically loaded expressions such as idioms, metaphors, and national phrases.

Keywords: war, victory, president, discourse, Azerbaijan.

Резюме

44-ДНЕВНАЯ ВОЙНА В ПРЕЗИДЕНТСКОМ ДИСКУРСЕ

В данной статье анализируется политический дискурс Президента Азербайджана Ильхама Алиева во время Второй Карабахской войны, проходившей в сентябре–ноябре 2020 года. Рассматриваются его выступления, стратегические решения и реакция на международные события, а также их влияние на мотивацию народа и дипломатическую позицию Азербайджана. Особое внимание уделяется вопросам концептуализации и реконцептуализации при переводе президентских речей на английский и русский языки. В статье подчеркивается важность точной передачи культурно и политически значимых выражений, таких как фразеологизмы и метафоры.

Ключевые слова: война, победа, президент, дискурс, Азербайджан.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə müraciəti: [Elektron resurs] / – 01 yanvar, 2025. URL: Xalq qəzeti. <https://xalqqazeti.az/en/resmi-xronika/209240-address-president-the-republic-azerbaijan>
3. Babayeva N. Siyasi diskursda konseptual modellər və tərcümə problemləri //Terminologiya məsələləri – № 2 , 2024
4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
5. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi: [Elektron resurs] / URL:[https:// president. az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh](https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh)
6. İlham Aliyev addressed the nation <https://president.az/en/articles/view/48205>
7. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər <https://president.az/az/articles/view/48788>
8. Prezident İlham Əliyev: Müharibə dövründə hamımız bir şüarla yaşayırdıq – öldü var, döndü yoxdur <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3489904.html>
9. Speech by İlham Aliyev at the Victory parade dedicated to Victory in the Patriotic <https://president.az/en/articles/view/48793>
10. Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında İlham Əliyevin nitqi <https://president.az/en/articles/view/48205>
11. Одно предложение Ильхама Алиева https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e65320_ru.html
12. Речь Ильхама Алиева на церемонии инаугурации <https://president.az/az/articles/view/28071>

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ВЕКТОР В ОПРЕДЕЛЕНИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ И ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СОВРЕМЕННОСТИ

Нигяр РЗАЕВА

Бакинский Славянский Университет

E-mail: z.rzayeva.nigar@gmail.com

ORCID: 0009-0001-4597-8753

Современное человечество сталкивается с масштабными вызовами, природа которых носит комплексный и взаимосвязанный характер. Среди них экологические угрозы занимают одно из центральных мест, оказывая прямое влияние на политическую стабильность,

экономическое развитие и социальное благополучие стран и регионов. Экологический вектор трансформируется из второстепенного направления научной и политической мысли в ключевой фактор стратегического планирования как на национальном, так и на международном уровнях (Хоруженко, 2020, С. 312–319). Современная система международных отношений функционирует в условиях нарастающих экологических вызовов, приобретающих всё более острый и глобальный характер.

Экологическая деградация, истощение природных ресурсов, загрязнение окружающей среды и изменение климата стали постоянными элементами современной повестки. Эти процессы не только подрывают биологическое разнообразие и здоровье экосистем, но и способствуют усилению социальной напряжённости и политической нестабильности. Примером может служить рост числа климатических беженцев, вызванный засухами, наводнениями и другими экстремальными погодными явлениями (Gemenne, 2011, Р. 41–49).

Изменения климата стали одним из ключевых факторов, дестабилизирующих мировой порядок. Повышение температуры, увеличение частоты и интенсивности экстремальных погодных явлений (засухи, ураганы, наводнения), таяние ледников и повышение уровня Мирового океана подрывают устойчивость экосистем и инфраструктуры государств. Согласно данным Межправительственной группы экспертов по изменению климата (IPCC), к 2050 году около одного миллиарда человек могут оказаться под угрозой перемещения в результате климатических изменений (IPCC, 2023).

Экологические изменения становятся причиной перемещения населения. Так называемые «климатические беженцы» — новый феномен XXI века. Он особенно актуален для стран Африки, Южной Азии и Океании, где деградация почв, опустынивание и нехватка воды приводят к массовому исходу населения в более благополучные регионы. Это создаёт дополнительную нагрузку на экономику, инфраструктуру и системы здравоохранения государств-реципиентов, повышая риск межэтнических и межрелигиозных конфликтов (Gemenne, 2011, Р. 41–49).

Примеры регионов, подверженных такому давлению, включают Сахельскую зону в Африке, где конкуренция за пастбища и воду ведёт к насилию между кочевыми и оседлыми сообществами, а также Бангладеш, где повышение уровня моря угрожает затоплением прибрежных территорий и переселением миллионов человек (Reuveny, 2007, Р. 656–673).

Экологические угрозы усиливают геополитическую конкуренцию. Доступ к водным ресурсам, редкоземельным металлам и биологическому разнообразию становится предметом международных споров. Примером может служить борьба за Арктический регион, где таяние льдов открывает новые транспортные маршруты и доступ к ресурсам, но одновременно повышает риск экологических катастроф и обострения соперничества между арктическими государствами.

Кроме того, нестабильные страны с уязвимой экологической ситуацией становятся ареной для вмешательства внешних акторов под предлогом экологической помощи или природоохранных миссий, что может скрывать иные стратегические интересы.

Изменения в климатических режимах и деградация природных ресурсов ставят под угрозу устойчивость сельского хозяйства. Засухи и опустынивание сокращают урожайность, способствуют росту цен на продовольствие и, как следствие, вызывают социальные протесты и нестабильность. Классическим примером считается «арабская весна», частично спровоцированная ростом цен на продукты питания на фоне неурожаев в ключевых аграрных регионах мира.

Также возрастающее давление на водные ресурсы приводит к конфликтам между государствами. Особенно это актуально в бассейнах трансграничных рек — Нила, Тигра и Евфрата, Иордана, Амударьи и Сырдарьи.

Экологические угрозы носят системный характер и взаимодействуют с другими видами рисков — экономическими, технологическими, эпидемиологическими. Например, пандемия COVID-19 показала, насколько быстро локальные биологические угрозы могут

перерасти в глобальный кризис, а также напомнила о важности сохранения экосистем и биобезопасности (IPBES, 2020).

Глобальный экологический кризис подрывает устойчивость государств, ослабляет доверие граждан к институтам власти, провоцирует протестные настроения и приводит к размыванию суверенитета.

Климатические изменения в последние десятилетия всё более ощутимо воздействуют не только на природную среду, но и на политическую, экономическую и социальную стабильность различных регионов мира. Современные исследования подтверждают, что изменение климата усиливает существующие риски и становится мультипликатором угроз, способствующим возникновению новых конфликтов и усугублению старых (Хоруженко, 2020, С. 312–319).

Одним из наиболее критичных последствий глобального потепления является рост числа экстремальных погодных явлений, таких как засухи, наводнения, ураганы и лесные пожары. Эти явления наносят значительный ущерб инфраструктуре, сельскому хозяйству, водоснабжению и энергетике, что в свою очередь провоцирует рост социального напряжения и экономической уязвимости.

Особую обеспокоенность вызывает влияние климатических изменений на водные ресурсы. Вододефицитные регионы — в том числе Ближний Восток, Северная Африка, Центральная Азия и южные районы Европы — становятся ареной обостряющейся конкуренции за ограниченные ресурсы пресной воды. Так, в бассейне реки Иордан между Израилем, Палестиной и Иорданией уже несколько десятилетий наблюдаются сложности в вопросах водопользования. Подобные конфликты имеют потенциал перерасти в масштабные межгосударственные противостояния.

Влияние климатических изменений на региональную безопасность Региональные конфликты всё чаще приобретают экологическое измерение. Водные ресурсы, доступ к которым ограничен, становятся причиной межгосударственных споров. В Центральной Азии, например, вопросы распределения воды из трансграничных рек остаются предметом острых дискуссий и потенциального конфликта интересов между странами региона. В Центральной Азии изменение климата ведёт к сокращению объёмов ледников — ключевого источника воды для региональных рек Амударьи и Сырдарьи. Это вызывает серьёзные проблемы в аграрном секторе и усугубляет напряжённость между странами региона, в первую очередь между государствами, расположенными в верховьях и низовьях рек — Таджикистаном и Кыргызстаном, с одной стороны, и Узбекистаном, Казахстаном и Туркменистаном — с другой.

Помимо водной безопасности, климат оказывает влияние на продовольственную безопасность. Сокращение урожайности, деградация почв, опустынивание и увеличение частоты аномальных температурных скачков ставят под угрозу устойчивость аграрных систем, особенно в развивающихся странах. В результате происходит рост цен на продовольствие, что может вызывать массовые протесты, как это произошло во время «Арабской весны» в 2011 году, где климатические факторы сыграли роль в обострении социально-экономической нестабильности.

По прогнозам Международной организации по миграции (МОМ), к 2050 году число климатических мигрантов может превысить 200 миллионов человек. Такие масштабные перемещения населения будут создавать серьёзную нагрузку на инфраструктуру, экономику и межэтнические отношения в странах приёма, особенно в Азии, Африке и Европе.

В условиях усиливающегося антропогенного давления на окружающую среду и нарастания последствий изменения климата экологическая дипломатия приобретает стратегическое значение. Она представляет собой совокупность инструментов и механизмов внешней политики государств, направленных на координацию действий в области охраны окружающей среды, устойчивого использования природных ресурсов и смягчения климатических изменений. Экологическая дипломатия выступает ключевым элементом современного международного сотрудничества, служащим не только средством решения

экологических проблем, но и механизмом предотвращения конфликтов и укрепления глобальной стабильности.

Началом формирования экологической дипломатии как самостоятельного направления международной политики можно считать Стокгольмскую конференцию ООН по окружающей среде человека (1972 г.), результатом которой стало создание Программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП). Последующие десятилетия характеризовались расширением международных экологических обязательств: Конвенция о биологическом разнообразии (1992 г.), Рамочная конвенция ООН об изменении климата (1992 г.), Киотский протокол (1997 г.), Парижское соглашение (2015 г.). Эти документы зафиксировали принцип совместной, но дифференцированной ответственности государств за устойчивость планетарных экосистем.

Парижское соглашение стало поворотным моментом в развитии климатической дипломатии. Впервые государства добровольно приняли национальные планы по сокращению выбросов парниковых газов (NDCs), закрепив цели по удержанию глобального потепления в пределах 1,5–2 °C по сравнению с доиндустриальным уровнем. Несмотря на отсутствие механизмов принуждения, соглашение стало платформой для мобилизации политической воли, привлечения частных инвестиций и научных разработок в сферу «зелёной» экономики. Оно также усилило роль неправительственных организаций, местных властей и частного сектора в глобальной климатической политике.

Одним из ключевых направлений экологической дипломатии является продвижение Целей устойчивого развития (ЦУР), принятых ООН в 2015 году. Особое значение имеют ЦУР 6 (чистая вода и санитария), 7 (доступная и чистая энергия), 13 (борьба с изменением климата), 14 (сохранение морских экосистем) и 15 (сохранение экосистем суши). Реализация данных целей требует системной и междисциплинарной координации, особенно в развивающихся странах, где экологическая уязвимость сочетается с дефицитом институциональных ресурсов.

На региональном уровне экологическая дипломатия проявляется в деятельности таких структур, как Европейский союз (Стратегия "Зелёного курса"), Арктический совет, АСЕАН, Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива, ШОС и других. Примером успешного регионального экологического взаимодействия может служить Конвенция по защите морской среды Балтийского моря (ХЕЛКОМ), координирующая меры по очистке вод, мониторингу загрязнений и устойчивому рыбному хозяйству (Кокошин, 2018, С. 17–24).

Энергетическая безопасность традиционно рассматривалась через призму доступности, устойчивости и надёжности поставок энергоресурсов. Однако с начала XXI века в условиях глобального потепления и международных обязательств по снижению выбросов парниковых газов парадигма энергетической безопасности смещается в сторону устойчивого и экологически безопасного энергообеспечения. Переход к низкоуглеродной экономике стал неотъемлемым компонентом обеспечения энергетической безопасности, особенно в долгосрочной перспективе (Хоруженко, 2020, С. 25–34).

Климатические изменения напрямую воздействуют на функционирование энергетических систем. С одной стороны, экстремальные погодные явления, такие как засухи, штормы и наводнения, нарушают производство и распределение энергии. С другой стороны, повышается спрос на охлаждение или обогрев, что создаёт дополнительную нагрузку на энергетическую инфраструктуру. Это требует диверсификации источников энергии, а также адаптации к климатическим рискам через модернизацию энергетических сетей и повышение их устойчивости (IEA, 2022).

Одним из важнейших направлений экологической трансформации является переход к возобновляемым источникам энергии. Это не только снижает углеродный след, но и повышает энергетическую независимость государств, снижая риски, связанные с геополитической нестабильностью в регионах добычи углеводородов.

Развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ) — солнечной, ветровой, геотермальной, гидро- и биоэнергии — является ключевым направлением энергетической трансформации. Преимущества ВИЭ заключаются не только в снижении выбросов CO₂, но и

в сокращении зависимости от импорта энергоресурсов, диверсификации энергобаланса и стимулировании экономического роста через инновации и создание новых рабочих мест.

Многие страны уже интегрируют ВИЭ в свои стратегии энергетической безопасности. Так, Германия в рамках политики *Energiewende* установила цель по достижению доли ВИЭ в электропотреблении не менее 80 % к 2030 году. Китай, являющийся крупнейшим производителем солнечных панелей, активно развивает внутренний рынок зелёной энергетики. Аналогичные процессы происходят в Индии, США, Японии и странах ЕС, что свидетельствует о глобальном сдвиге в энергетических приоритетах (REN21 Secretariat, 2023).

Одним из перспективных направлений энергетического перехода является развитие водородной энергетики. Водород может быть использован в промышленности, транспорте и энергетике как экологически чистый энергоноситель, особенно если речь идёт о «зелёном» водороде, получаемом с использованием ВИЭ. Европейский союз, Япония, Южная Корея и Австралия уже утвердили национальные водородные стратегии и инвестируют в инфраструктуру производства, хранения и транспортировки водорода (IEA, 2022).

Развитие технологий хранения энергии, создание умных энергетических сетей (smart grids), цифровизация управления и применение искусственного интеллекта в прогнозировании потребления — всё это усиливает взаимосвязь между энергетической безопасностью и технологическим развитием.

Переход к низкоуглеродной экономике меняет баланс сил на мировой арене. Страны, зависящие от экспорта углеводородов, сталкиваются с необходимостью диверсификации экономики, в то время как государства, обладающие технологическим потенциалом и запасами критически важных материалов для зелёной энергетики (литий, кобальт, редкоземельные элементы), получают новые стратегические преимущества (Overland, 2019, P. 36–40).

Кроме того, на фоне введения трансграничного углеродного регулирования (СВАМ) и климатических налогов, формируются новые условия международной торговли, что требует от стран адаптации к требованиям глобального экологического рынка.

Формирование глобальных институтов, способных эффективно реагировать на экологические угрозы, требует нового подхода к управлению. Необходима интеграция экологических критериев в международные торговые, экономические и политические соглашения. Развитие «зелёных» стандартов и экологической сертификации становится частью системы глобального регулирования.

Современная система глобального управления всё в большей степени ориентируется на интеграцию экологических принципов и стандартов. Экологические аспекты сегодня не рассматриваются изолированно — они пронизывают все уровни международной политики, торговли, безопасности и прав человека. Важную роль в формировании и продвижении «зелёной» повестки играют международные организации — прежде всего ООН, Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Всемирный банк, Международное энергетическое агентство (IEA) и специализированные институты Европейского союза.

Глобальное экологическое управление характеризуется высокой степенью фрагментации. Несмотря на существование десятков многосторонних экологических соглашений, отсутствует централизованный орган, обладающий достаточными полномочиями для координации усилий государств. Это приводит к дублированию функций, неравномерному распределению ресурсов и размыванию ответственности.

Более того, различие в уровнях экономического развития стран, их приоритетах и геополитических интересах препятствует выработке единых решений. Страны с высоким уровнем выбросов нередко уклоняются от жёстких обязательств, что ослабляет эффективность международных механизмов. Как отмечают Бьерманн и др., «система глобального экологического управления остаётся децентрализованной, разрозненной и подверженной влиянию государств и частных акторов» (Biermann, 2009, P. 14–40).

Одной из ключевых тенденций последних лет стало активное внедрение

экологических требований в сферу международной торговли и инвестиций. ЕС, например, инициировал введение **трансграничного углеродного регулирования (СВАМ)**, которое предполагает налогообложение продукции, произведённой с высоким углеродным следом, при ввозе в Евросоюз. Аналогичные механизмы рассматриваются и в других развитых экономиках.

Кроме того, «зелёное» финансирование и **ESG-подходы** (экологическое, социальное и управленческое измерение устойчивости) становятся всё более значимыми в инвестиционной практике. Финансовые институты и международные банки требуют прозрачной отчётности по углеродному следу, воздействию на биоразнообразие и соблюдению экологических стандартов.

Наряду с государствами и межгосударственными структурами, всё большую роль в глобальном экологическом управлении играют **неправительственные организации (НПО)**, транснациональные корпорации и научное сообщество. Международные кампании, экологические инициативы, исследования и технологические инновации становятся важными элементами глобальной повестки устойчивого развития.

К примеру, НПО Greenpeace и WWF оказывают влияние на климатическую политику путём давления на правительства, освещения экологических катастроф и проведения международных кампаний по защите биоразнообразия. Частные компании, в свою очередь, разрабатывают климатические стратегии, добровольно присоединяются к инициативам типа **Science Based Targets** и публикуют климатические отчёты в соответствии с рекомендациями **TCFD** (Task Force on Climate-Related Financial Disclosures) (Eccles, 2019, P. 106–116).

Для повышения эффективности глобального экологического управления необходимо институциональное укрепление международных механизмов, в частности:

- усиление мандата Программы ООН по окружающей среде;
- создание климатического трибунала или арбитражного механизма;
- унификацию стандартов отчётности и оценки экологического воздействия;
- стимулирование развития «зелёных» технологий в странах Глобального Юга.

Ключевым условием успеха является признание взаимозависимости экологической и экономической повесток. Только интегрированный подход, включающий государственные институты, частный сектор и гражданское общество, способен эффективно реагировать на экологические вызовы XXI века.

Экологический вектор всё более отчётливо определяет природу региональных и глобальных вызовов. Без учёта экологического измерения невозможно построение устойчивой архитектуры безопасности и развития. В условиях ускоряющихся климатических изменений необходима координация усилий на всех уровнях — от локальных инициатив до международных соглашений.

Xülasə

MÜASİR DÜNYANIN REGIONAL VƏ QLOBAL ÇƏLƏBƏLƏRİNİN MƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ EKOLOJİ VEKTOR

Məqalədə ekoloji amilin müasir regional və global çağırışların formalaşdırılmasında əsas komponent kimi əhəmiyyəti araşdırılır. O, ekosistem dəyişiklikləri ilə siyasət, iqtisadiyyat və cəmiyyət sferaları arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas aspektlərini təhlil edir. Beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın rolu davamlı inkişaf və enerji təhlükəsizliyi kontekstində nəzərdən keçirilir. Tədqiqat beynəlxalq təcrübənin, o cümlədən BMT-nin təşəbbüsləri və Paris Sazişinin, habelə regional yanaşmaların, xüsusən də Mərkəzi Asiya, Avropa və Yaxın Şərq kontekstində təhlilini əhatə edir. “Yaşıl” standartlara, aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçidə və ətraf mühit diplomatiyasının inkişafına diqqət yetirməklə global idarəetmənin transformasiyasının zəruriliyi vurğulanır. İqlim dəyişikliyi ilə kəskinləşən ekoloji təhlükələrə, eləcə də global idarəetmə sistemində “yaşıl” gündəliyin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: ekoloji təhlükəsizlik, davamlı inkişaf, iqlim dəyişikliyi, beynəlxalq əməkdaşlıq, global çağırışlar

Summary

THE ECOLOGICAL VECTOR IN DEFINING REGIONAL AND GLOBAL CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY WORLD

The article examines the significance of the environmental factor as a key component in shaping contemporary regional and global challenges. It analyzes the main aspects of the interaction between ecosystem changes and the spheres of politics, economy, and society. The role of international environmental cooperation is considered in the context of sustainable development and energy security. The study includes an analysis of international practices, including UN initiatives and the Paris Agreement, as well as regional approaches, particularly in the context of Central Asia, Europe, and the Middle East. The necessity of transforming global governance is emphasized, with a focus on “green” standards, the transition to a low-carbon economy, and the development of environmental diplomacy. Special attention is given to environmental threats exacerbated by climate change, as well as to the importance of the “green” agenda within the system of global governance.

Keywords: *ecological security, sustainable development, climate change, international cooperation, global challenges*

ƏDƏBİYYAT

1. Хоруженко, В. Н. Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности // Вестник РАН. – 2020. – Т. 90, № 4.
2. Кокошин, А. А. Экологические вызовы и международная безопасность // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – № 6. – С. 17–24.
3. Biermann, F., Pattberg, P., van Asselt, H., Zelli, F. The Fragmentation of Global Governance Architectures: A Framework for Analysis // Global Environmental Politics. – 2009. – Vol. 9, No. 4.
4. Eccles, R. G., Klimenko, S. The investor revolution // Harvard Business Review. – 2019. – May–June. – P. 106–116.
5. Gemenne, F. Why the numbers don't add up: A review of estimates and predictions of people displaced by environmental changes // Global Environmental Change. – 2011. – Vol. 21, Issue 1. – P. 41–49.
6. IPBES. Workshop Report on Biodiversity and Pandemics. – Bonn: Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, 2020.
7. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Sixth Assessment Report. – Geneva: IPCC, 2023.
8. International Energy Agency. Energy Security in a Decarbonising World. – Paris: IEA, 2022.
9. Overland I. The geopolitics of renewable energy: Debunking four emerging myths // Energy Research & Social Science. – 2019. – Vol. 49. – P. 36–40.
10. REN21. Renewables Global Status Report 2023. – Paris: REN21 Secretariat, 2023.
11. R. Climate change-induced migration and violent conflict // Political Geography. – 2007. – Vol. 26, Issue 6. – P. 656–673.
12. Sovacool, B. K. The political economy of energy and climate change // Nature Energy. – 2016. – Vol. 1. – Article 16003.
13. Weinthal, E., Troell, J., Nakayama, M. Water and post-conflict peacebuilding: Introduction // Water International. – 2014. – Vol. 39, Issue 2. – P. 155–165.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ MİLLİ İDEYANIN SİNTEZİ

Nuranə EYVAZOVA

Azərbaycan İdman Akademiyası
E-mail:nurana.eyvazova@sport.edu.az
ORCID ID:0009-0000-6578-6663

GİRİŞ

Müasir dövrdə qloballaşmanın, regional qarşıdurmaların və ideoloji böhranların fonunda milli ideya və multikulturalizm anlayışları cəmiyyətlərin dayanıqlığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan kimi çoxmillətli və çoxkonfessiyalı bir ölkədə bu iki anlayışın sintezi, yəni multikultural dəyərlərin milli ideya ilə uyğunlaşdırılması, ölkənin daxili sabitliyi və gələcək inkişaf strategiyası baxımından strateji rol oynayır. Bu məqalədə Azərbaycanda formalaşan multikultural model, onun milli ideologiya ilə əlaqəsi və yeni dövrün çağırışları kontekstində təhlil ediləcəkdir [1; 45-57].

Azərbaycan multikulturalizminin tarixi kökləri xalqın qədim tolerantlıq ənənələrinə dayanır. Müxtəlif etnik və dini qrupların əsrlər boyu birgə yaşadığı bu coğrafiyada mədəni müxtəliflik bir zənginlik kimi qəbul olunmuşdur. 1990-cı illərdən başlayaraq, xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra bu dəyərlərin dövlət siyasəti səviyyəsində qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi prioritet məsələyə çevrilmişdir. Heydər Əliyev deyirdi: “Multikulturalizm bizim üçün həyat tərzidir.” Bu baxış bucağı Azərbaycan multikulturalizmini sadəcə tolerantlıq anlayışından fərqləndirərək onu aktiv və təşviqedicisi bir dəyərə çevirir. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə multikulturalizm dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Xüsusilə, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra bu sahədə ciddi addımlar atıldı. O, multikulturalizmi Azərbaycançılıq ideologiyasının ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edərək, ölkəmizdə yaşayan bütün etnik və dini qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etdi [7; 193-102].

Heydər Əliyev multikulturalizmi sadəcə tolerantlıq anlayışı ilə məhdudlaşdırmayaraq, onu aktiv və təşviqedicisi bir dəyərə çevirdi. Onun rəhbərliyi ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər hüquqi sənədlərdə multikultural dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün hüquqi baza yaradıldı .

Bu gün də Azərbaycan multikulturalizm və tolerantlıq sahəsində əldə etdiyi uğurları qoruyaraq, müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələrinin birgə yaşadığı nümunəvi bir cəmiyyət olaraq tanınır. Bu model, həm ölkə daxilində sabitliyin və birliyin təmin olunmasına, həm də beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın müsbət imicinin formalaşmasına töhfə verir [2; 30-65].

Milli ideya – bir xalqın özünü dərk etməsi, dövlətçiliyə münasibəti, tarixi yaddaşı və gələcəyə olan baxışlarının ümumiləşmiş ifadəsidir. Azərbaycanın milli ideyası isə özündə azərbaycançılıq düşüncəsini daşıyır. Azərbaycançılıq isə etnik deyil, vətəndaşlıq kimliyi üzərində qurulmuş, bütün vətəndaşları birləşdirən ümummilli dəyər sistemidir. Multikulturalizm və milli ideya arasında sintez məhz bu nöqtədə – azərbaycançılıq fəlsəfəsində gerçəkləşir. Azərbaycanda milli kimlik yalnız etnik mənsubiyyətlə deyil, vətəndaşlıq, ortaq dəyərlər və tarixi yaddaşa müəyyən olunur. Beləliklə, müxtəlif etnik və dini icmaların təmsil olunduğu bir cəmiyyətdə milli ideyanın əsas dayaqlarından biri məhz multikultural dəyərlərdir.

Qlobal miqyasda dini radikalizm, islamofobiya, irqçilik və etnosentrik ideologiyaların güclənməsi multikultural modelləri ciddi təzyiqlərlə üz-üzə qoyur. Azərbaycan isə bu çağırışlara qarşı öz tolerantlıq və həmrəylik modelini qorumağa və dünyaya təqdim etməyə davam edir. 2020-ci ildə Qarabağ zəfərindən sonra Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və orada birgəyaşayış ənənələrinin yenidən qurulması həm milli ideyanın, həm də multikultural dəyərlərin yeni bir sintez mərhələsinə keçməsinə tələb edir. Bu ərazilərdə erməni və digər etnik qruplarla yanaşı yaşamaq perspektivləri, Azərbaycanın multikultural mövqeyinin nə dərəcədə sabit və güclü olduğunu göstərəcək [8; 21-78].

Azərbaycan Respublikasında multikulturalizmin inkişafı üçün bir sıra institusional mexanizmlər yaradılmışdır. 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təsis edilməsi, 2016-cı ilin "Multikulturalizm ili" elan olunması bu sahəyə dövlət səviyyəsində göstərilən diqqətin bariz nümunəsidir. Eyni zamanda, təhsil proqramlarında multikulturalizmin təbliği, ali və orta məktəblərdə tolerantlıq mövzusunun tədrisi gələcək nəsillərdə bu düşüncənin formalaşdırılmasına xidmət edir. Azərbaycan Prezidentinin çıxışlarında və dövlət proqramlarında da multikultural dəyərlərin qorunması və təşviqi milli inkişafın ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur.

Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin əsas dayaq sütunlarından biri olan multikulturalizm və milli ideyanın harmonik sintezi ölkədə sosial sabitliyin, qarşılıqlı hörmətin və ümummilli birliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu iki anlayışın paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün sistemli və məqsədyönlü fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlər üzrə konkret addımlar atılmalıdır: [5;52-96].

1. Multikultural Təhsil və Maarifləndirmə Layihələrinin Genişləndirilməsi

Multikultural dəyərlərin cəmiyyətin bütün təbəqələrində, xüsusilə də gənc nəsildə formalaşdırılması üçün təhsil sistemində ardıcıl və dərin islahatlar aparılmalıdır. Məktəb və ali təhsil pillələrində multikulturalizmə dair fənlərin tədrisi, milli azlıqların tarixi və mədəni irsi ilə bağlı dərslər vəsaitlərinin hazırlanması, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi bu istiqamətdə effektiv nəticələr verə bilər. Bundan əlavə, maarifləndirici tədbirlər, seminar və təlimlər vasitəsilə ictimaiyyətin müxtəlif qruplarında tolerantlıq və birgəyaşayış prinsipləri təşviq olunmalıdır.

2. Yerli İcmalar Arasında Mədəni Dialoqun Artırılması

Ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan milli azlıqlar və etnik icmalar arasında qarşılıqlı mədəni mübadilə və əməkdaşlığın gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılması, yerli festivalların təşkili, birgə mədəni tədbirlərin keçirilməsi bu icmalar arasında dialoqun möhkəmlənməsinə, eyni zamanda milli həmrəyliyin daha da güclənməsinə zəmin yaradır. Belə təşəbbüslər yalnız multikultural harmoniyanı deyil, həm də milli ideyanın ətrafında birləşən cəmiyyətin formalaşmasını təmin edir [3; 43-56].

3. Multikultural Təcrübənin Beynəlxalq Səviyyədə Təqdimatı və Azərbaycan Modelinin Təşviqi

Azərbaycanın multikulturalizm modeli dünya miqyasında unikal və uğurlu nümunə kimi tanınır. Bu təcrübənin beynəlxalq konfranslar, mədəni forumlar, diplomatik platformalar və kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə təbliği ölkəmizin qlobal imicinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu təşviqat vasitəsilə Azərbaycan multikulturalizminin əsas prinsipləri – dinlərarası və millətlərarası harmoniya, tolerantlıq və mədəni müxtəlifliyin birgəyaşayışa xidmət etməsi – dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır [4;45–52].

4. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Birgəyaşayış Nümunələrinin Yaradılması

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri Azərbaycanın çoxəsrlik multikultural ənənələrinin bərpası və inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu bölgələrdə müxtəlif etnik və dini qrupların tarixi izlərini nəzərə alaraq birgəyaşayışın müasir modellərinin tətbiqi, tolerantlıq mühitinin qurulması, multikultural mədəni irsin bərpası və təşviqi strateji əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, bu ərazilərdə aparılacaq yenidənqurma işlərində ictimai-siyasi harmoniyanın və mədəni müxtəlifliyin qorunması əsas prinsip kimi qəbul edilməlidir. [6; 67-98].

Summary

SYNTHESIS OF MULTICULTURAL VALUES AND NATIONAL IDEA IN AZERBAIJAN. CHALLENGES OF THE NEW ERA

This article explores the synthesis of multicultural values and the national idea in Azerbaijan, highlighting the significance of this integration in the context of modern global challenges. The Azerbaijani model, shaped by historical tolerance and supported by state policy, presents a unique approach to preserving national unity while embracing cultural diversity. The study analyzes institutional mechanisms, educational efforts, and the strategic importance of multiculturalism in post-conflict development.

Keywords: *multiculturalism, national idea, Azerbaijani identity, tolerance, values, challenges*

Резюме

СИНТЕЗ МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ. ВЫЗОВЫ НОВОЙ ЭРЫ

В статье рассматривается синтез мультикультурных ценностей и национальной идеи в Азербайджане, подчеркивая значимость этой интеграции в контексте современных глобальных вызовов. Азербайджанская модель, сформированная исторической толерантностью и поддерживаемая государственной политикой, представляет собой уникальный подход к сохранению национального единства при одновременном принятии культурного разнообразия. В исследовании анализируются институциональные механизмы, образовательные усилия и стратегическое значение мультикультурализма в постконфликтном развитии.

Ключевые слова: *мультикультурализм, национальная идея, толерантность, ценности, призывы*

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H. (2000). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr.səh. (45-57)
2. Əliyeva, R. (2021). Qlobal çağırışlar və milli ideya. Bakı: Təhsil. Səh (30-65)
3. Əliyev, İ. (2014). Azərbaycan multikulturalizmi: tarix və müasirlik. Bakı: Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Səh. (43-56)
4. Əliyeva, Ş. (2020). Multikulturalizm və milli ideya: Azərbaycan modeli. AMEA Elmi Əsərlər Jurnalı, 3(12), Səh (45–52)
5. Qasimov, M. (2019). Azərbaycançılıq ideologiyası və onun inkişafı. Bakı: Nurlan. Səh.(52-96)
6. Muradova, B., Cəfərova, E. və b. (2016). Azərbaycan multikulturalizmi (Dərslik). Bakı: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Səh (67-98).
7.)Quliyev, E. (2018). Multikulturalizm və onun sosial-mədəni aspektləri. Bakı: Elm. Səh (93- - 102)
8.).UNESCO. (2022). Cultural Diversity and Social Cohesion. Paris: UNESCO Publishing. Səh. (21-78)

ПРИНЦИПЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Ofeliya TAĞIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti, Slavyan dilləri və tərcümə kafedrası, dosent

E-mail: ofeliya.salimova@yandex.com

ORCID ID: 0009-0002-3555-2297

В начале 90-х гг. XX века Азербайджан оказался ввергнутым, с одной стороны, в глубокий геополитический кризис, с другой стороны, более 20% его территории были незаконно оккупированы соседней Арменией. Данный процесс в условиях геополитического кризиса и увеличения народных волнений во всех бывших советских республиках был обусловлен социально-психологическими и общественно-экономическими последствиями распада советского пространства, что можно было наблюдать в судьбе многих народов бывшего союза на различных регионах, в том числе и на Закавказье. В Кавказском регионе, больше, чем в других регионах бывшего союза, геополитический кризис проявлял себя в виде народных волнений, открытых межнациональных конфликтов, незаконных вторжений за пределы другой страны, в результате чего во многих республиках, в том числе и в Азербайджане, росло число беженцев из Армении и вынужденных переселенцев из Нагорного Карабаха и соседних районов. Иначе говоря, на Кавказском регионе появилась новая волна конфликта «разделенные народы» (термин Н.А. Николаева: [см.: 4; 311]).

В этот кризисный период культурно-политическая внутренняя дипломатия страны, можно сказать, что утратила роль магистральной и базовой системы генерации идентичности азербайджанского народа и модели конструирования национальной идеи. С приходом к власти в Азербайджане Общенационального лидера Гейдара Алиева страна вступила на путь радикальной модернизации и новой волны инновационных реформ, как в сфере социально-экономической и военно-политической, так и культурно-образовательной. Демократизация общества и модернизация основополагающих отраслей общественной жизни, новые прогрессивные реформы в стране, проводимые Гейдаром Алиевым, сопровождался, помимо всего прочего, ростом национальной самоидентичности, самостоятельного и суверенного развития, культурно-этнической самобытности и патриотического самосознания.

Этот процесс продолжался и во время правления Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. После 44-х дневной Отечественной войны и антитеррористической операции в Карабахе в 2020-2021 гг., когда Азербайджан полностью восстановил свою территориальную целостность, рост национально-культурной идентичности и патриотического самосознания заметно вырос; расширились масштабы проявления и внедрения национальной идеи и национального самосознания во все сферы общественной жизни страны. Образовательная система страны также была вовлечена в этот национально-политический процесс: релевантность и перспективность национальной идеи на государственно-образовательном уровне была обусловлена ожидаемыми причинами – модернизация параметров социальной самоидентификации и выработка новой, прогрессивной учебно-образовательной стратегии, учитывающий национальную идею азербайджанского народа. Иначе говоря, возникла острая необходимость легитимации внедрения новых национальных субститутов в государственный образовательный стандарт страны. Академик И. Габиббейли во время обсуждения на заседании Президиума НАНА «Объявленной Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым концепции национальной идеи в новый исторический период и предстоящие задачи» процитировал слова Президента Азербайджана Ильхама Алиева: «Нашей главной национальной идеей было освобождение наших территорий. Весь народ объединился вокруг этой идеи, вокруг этой цели, и мы добились этого. Конечно, у меня есть свои мысли по поводу дальнейшего развития, и во многих случаях они будут решающими. Однако мне бы хотелось, чтобы дискуссии по вопросу нашей основной национальной идеи и представлений относительно нашего будущего развития происходили и в обществе – среди политиков, политологов, ученых, представителей интеллигенции. То есть, какими должны быть основные национальные идеи в связи с нашим будущим развитием. Это должно быть темой общественных обсуждений» [5]

В результате поэтапно проведенных реформ в образовательной системе страны появилась «Новая концепция общего образования Азербайджанской Республики», так называемый «Национальный куррикулум», охватывающий все предметные модули обучения. «Национальный куррикулум направлен на формирование личности как основной движущей силы развития общества, и обеспечение соответствующего уровня образования и навыков, необходимых для разрешения проблем и самостоятельного принятия решений, принимая во внимание исключительное значение таланта и способностей каждой личности в современной эпохе выработки в условиях глобализации и универсализации общественно-политической, культурной и социальной жизни, увеличения роли информационных и коммуникационных технологий, и усиления конкуренции» [2, 1].

Таким образом, можно констатировать, что актуальность данной проблематики, т.е. внедрения в учебно-образовательный процесс новой концепции, построенной на основе необходимости осознания национальной идеи, новых духовных и социально-психологических трансформаций, не вызывает дополнительных замечаний. Изучение указанной проблемы имеет как практическую значимость, так и теоретическую важность по той простой причине, что «освоение народной культуры, традиций народа обеспечивает восстановление менталитета нации, прогрессивных черт национальной психологии..., что во многом обеспечивает

бесконфликтную жизнедеятельность среди представителей своей нации, т.е. выступает в роли «защитного пояса» личности.» [4, 311].

Среди основных образовательных проблем, которые требуют решения и реализации на государственном уровне, формулирование понятия «национальная идея» и ее пенетрация в учебно-образовательный процесс представляется наиболее релевантным и особенным, так как осознание национальной идеи и внедрение ее основных, базисных контентов в учебный процесс являются первоосновой образовательной политики каждой страны. Национальная идея – первооснова учебно-образовательной деятельности каждого высшего и среднего учебного заведения, это основная стратегическая составляющая системы национального образования, важнейший компонент всяких научно-теоретических концепций и подходов, методологических проектов и идей. Без указанного нами важнейшего, наивысшего и направляющего «модератора» образовательного процесса, сама система образования в той или иной степени всегда будет страдать имперфективностью, бессистемностью, аморфностью и неустойчивостью, а в итоге – лишением смысла, отсутствием подтекста и провалом рациональных результатов.

Если коротко охарактеризовать национальную идею азербайджанского народа, можно наметить некоторые основополагающие контуры данного понятия (с учетом объема и контекстуальной направленности нашей статьи). Национальная идея азербайджанского народа – это национальная идея всех азербайджанцев, живущих не только в самом Азербайджане, но и за его пределами. Иначе говоря, каждый народ идентичен каждому отдельному индивиду, который носит черты и характеры национальной идеи. Национальная идея азербайджанского народа – контентная составляющая, квинтэссенция более масштабной и обширной, более глубокой и древней тюркской духовности, народной самобытности и культурной нравственности. В этом отношении национальная идея нового геополитического центра – Тюркского мира сегодня выступает как фундаментально-определяющая и духовно-значимая концепция возрождения Турана и нашей древней исторической памяти (например, национальная идея в рамках концепции «Возрождение Западного Азербайджана»). Кроме того, национальная идея азербайджанского народа не противоречит также идее мирного сосуществования в одном большом социуме этнонациональных меньшинств, так как одной из основных концепций внешней и внутренней политики страны является сохранение и развитие мультикультурального общества, расширение границ межкультурных коммуникаций. В этом отношении можно утверждать, что национальная идея азербайджанского народа предстает как идея, выступает как сторгия, гармонически объединяющая всех народностей и национальных меньшинств в общенациональный единый архетип.

Сегодня национальные стандарты образования должны учитывать культурную разобщенность, многонациональность и этническую дисперсию современной лингвобобщности. А. Агаева характеризует современное азербайджанское общество мультикультуральным, подчеркивая мультикультуральность отечественного образования и уделяя внимание на целесообразность усовершенствования и расширения содержания образовательных стандартов в средней и вузовской практике преподавания гуманитарных дисциплин с внедрением в образовательный процесс национальной идеи и патриотического самосознания. [см.: 1, 63]. Г.В. Палаткина же в качестве постулатов экспликации национальной идеи в образовательный процесс выделяет «...этнокультурную направленность образования, этнопедагогизацию образовательного процесса, диалог культур; творческую целесообразность потребления, сохранения и создания новых культурных ценностей» [6, 41]. Считаем, что среди основополагающих факторов, способных повлиять на становление национальной личности и на формирование этнического самосознания, является национальная социализация системы образования, что подразумевает имплементацию национальной идеи в учебный процесс. Национальная социализация системы образования предполагает приоритетность внедрения в учебный процесс по всем отраслям вузовского обучения обязательных и дополнительных / факультативных курсов по усвоению:

«– знаний о родной культуре и национальном сообществе;

- национальной идентификации как фактора, обогащающего и развивающего личность;
- интереса к изучению культур других народов;
- навыков межнациональных отношений» [3, 36].

Сюда же можно было бы добавить патриотическое самосознание, мультикультуральные отношения, этнокультурные ценности и мн. пр. Однако здесь дидактически важным и существенным является не столько содержание тематических модулей учебных курсов (потому что излишняя «загрузка» сознания обучающихся национальными идеями может привести к определенным проявлениям этнического национализма или определенной ксенофобии), сколько модернизация самого содержания и формы обучения при Болонской системе образования. Наше предварительное изучение данного вопроса показало, что при имплементации национальной идеи в учебный процесс в отечественных вузах должны соблюдаться преобладающие факторы, историко-культурные традиции, а также опыт системы образования более развитых тюркоязычных стран с постепенным внедрением методологических инноваций в учебный процесс.

Непосредственно в рамках филологического образования, а также в рамках изучения русского языка как иностранного (далее – РКИ) в азербайджанской аудитории предположительно можно внедрить в учебный процесс следующие тематические модули:

1) Общие тематические модули, направленные непосредственно на:

- воспитание у обучающихся национальной самоидентификации;
- почитание и бережное отношение к истории и культуре своего народа (а также истории и культуре других народов и этнических меньшинств, живущих на территории данного лингвокультурного общества);
- уделение существенного внимания педагогами на формирование и развитие у обучающихся стабильных, методологически оправданных, не раздражающих психику обучающихся методов и приемов подачи и усвоения учебно-языкового материала.

2) Примерные тематические модули, содержащие годовую тематику уроков, согласно национальному куррикулуму (учебному плану):

- темы, направленные на знакомство с великими азербайджанскими личностями (краткая их биография, основные научные или другие их достижения в определенной отрасли, общественная их деятельность и т.п.);
- динамичное сатирирование тематических заданий образцами устного народного творчества азербайджанского (еще шире – тюркского) народа: использование на уроках фольклорного материала – пословиц, поговорок, сказок, скороговорок и т.п. насыщение различных учебных предметов фольклорным материалом (пословицами, скороговорками, сказками и пр.);
- знакомство обучающихся с историей и современным состоянием народной поэзии азербайджанского народа (фольклорные и народные герои дастанов и летописей, фольклорные образцы ашугской поэзии, образцы народной старой песенной культуры (прибаутки, баяты, песенные загадки, потешки и т.п.));
- инкорпорирование в национальный куррикулум конкретных тематических уроков, содержащих народную культуру, историю и быт азербайджанского народа: «Фольклорные традиции Западного Азербайджана», «Кулинарные традиции Зангезура», «Карабахский национальный танец», «Народные традиции этнических меньшинств северных регионов Азербайджана», «Албанские святыни на территории Азербайджана», «Известные личности Западного Азербайджана», «Озеро Гейче и Гей-гёль» и мн. др;
- внедрение в образовательный процесс новых учебных предметов (как обязательных, так и факультативных), содержание которых непосредственным образом основано на идее национальной самобытности и патриотического самосознания.

Таким образом, можно заключить, что основными принципами имплементации идеи национального самосознания в учебно-образовательный процесс является аккумуляция историко-культурных традиций; сохранение чистоты языка и экология языкового многообразия; основных психолого-ментальных качеств азербайджанского народа; внедрение

мультикультурального воспитания (уважение к языку, традициям и обычаям этнических меньшинств, проживающих на территории автохтонного населения); эмоционально-ценностные качества азербайджанской личности; демонстрация гостеприимства, толерантности и уважения азербайджанского народа к другим этнокультурным народам и т.п. Как правильно заметил В.А. Николаев, «национальная система образования включает в себя использование национально-регионального компонента образования в формулировании целей, создания идеалов, определении идеологических, методологических оснований, содержания, средствах, методах образовательно-воспитательной деятельности образовательных учреждениях всех уровней, подготовке педагогических кадров, семейном воспитании» [4, 312].

Xülasə **MİLLİ İDEANIN HƏRƏKƏ EDİLMƏSİ PRİNSİPLERİ** **TƏHSİL PROSESİNDƏ**

Məqalədə milli ideyanın və vətənpərvərlik özünüdərkinin təlim-tərbiyə prosesində həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə çalışılır. Bu problemin öyrənilməsinin aktuallığı dövlət rəqlamentinin və “Milli kurikulum” dövlət proqramının məzmunundan, eləcə də öz təhsil standartlarında milli-mədəni ənənələrə, vətənpərvərlik hisslərinə və milli-mental psixologiyanın xüsusiyyətlərinə əsaslanan dünyanın aparıcı ölkələrinin təhsil sisteminin təcrübəsindən irəli gəlir. Şagirdlərin multikultural tərbiyəsi, digər xalqlara və millətlərə hörmət və tolerantlıq tərbiyəsi prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə bu müddəalara əsaslanaraq, tələbələrin tədrisi və tərbiyəsi prosesində milli özünüdərk ideyasını nəzərə almaq üçün nəzərdə tutulmuş tematik modulların təxmini siyahısı təklif olunur.

Açar sözlər: *milli ideya, təhsilin müasirləşməsi, Türk dünyası, milli kurikulum, təhsil standartı, cəmiyyət, mədəni irs.*

Summary **PRINCIPLES OF IMPLEMENTING THE NATIONAL IDEA** **IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

The article attempts to examine in depth and study the basic principles of implementing the national idea and patriotic self-awareness in the educational process. The relevance of studying this problem stems from the content of state regulations and the state program “National Curriculum”, as well as from the experience of the education system of the world’s leading countries, which in their educational standards rely on national-cultural traditions, patriotic sentiments and the peculiarities of national-mental psychology. Particular attention is paid to the principles of multicultural education of students, education of respect and tolerance towards other peoples and nationalities. Based on these provisions, the article offers an approximate list of thematic modules that are designed to take into account the idea of national self-awareness in the process of teaching and upbringing students.

Keywords: *national idea, modernization of education, Turkic world, national curriculum, educational standard, society, cultural deposit.*

ƏDƏBİYYAT

1. Агаева А. Мультикультуральное общество и межнациональные отношения в . современном Азербайджане // Право и политология. – 2016. – № 33. – С. 62-65.
2. Концепция (Национальный Куррикулум) общего образования Азербайджанской Республики // [Электронный ресурс]: – Баку, 2016. – URL: https://edu.gov.az/upload/file/milli_kurikulum-nus.pdf. (Дата обращения: 01.04.2025).
3. Малякова Н.С. Реализация идеи народности в современной школе // Вестник ТГПУ. – 2011. – Выпуск 1 (103). – С. 32-37.

4. Николаев В.А. и др. Реализация национальной идеи в современном образовании // [Текст]: Николаев В.А., Гринева Е.А., Олевская И.А. – Ученые записки Орловского государственного университета. – №3 (80). – 2018 г. – С. 310-314.
5. Новый исторический период и национальная идея: во имя более сильного Азербайджана, тюркского единства, цифрового развития и стратегического партнерства // Выступление акад. И. Габиббейди [Электронный ресурс]: – Баку, 2024. – URL: <https://science.gov.az/ru/news/open/29626>
6. Палаткина Г.В. Мультикультурное образование: современный подход к воспитанию на народных традициях // Педагогика. – 2002. – № 5. – С. 41-47.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ VƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏRİN REALLAŞDIRILMASI

Pərvanə ƏLİYEVƏ

*Bakı Slavyan Universiteti Müəllim,
E-mail: parvana_alieva@hotmail.com
ORCID ID: 0009-0001-5500-1954*

44 günlük müharibə - 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan və 10 noyabrda başa çatan, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki əraziləri azad etmək üçün Ermənistan ilə apardığı hərbi münaqişədir. Bu müharibə, təkcə Azərbaycan və Ermənistan arasında deyil, həm də beynəlxalq aləmdə geniş əks-səda doğurmuşdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanğıcı 1980-ci illərin sonlarına, Sovet İttifaqının dağılmaq üzrə olduğu dövrə gedib çıxır. Bu müddət ərzində erməni separatizmi ilə əlaqədar bir sıra hadisələr baş vermiş və nəticədə Qarabağ münaqişəsi özünün ən gərgin mərhələsinə keçmişdir. 44 günlük müharibənin əsas səbəbləri arasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən çıxması tələbi yer alır. 30 ilə yaxın müddətdə BMT və digər beynəlxalq təşkilatların danışıqlar prosesinə nəzarət etməsinə baxmayaraq, münaqişənin həlli istiqamətində ciddi nəticələr əldə edilməmişdir. 2020-ci ilin sentyabrında müharibənin başlanması ilə Azərbaycan, hərbi əməliyyatlar vasitəsilə, uzun müddət işğal altında olan ərazilərini geri alaraq böyük strateji və siyasi qələbə əldə etmişdir. Bu müharibə həm də Azərbaycanın yeni dövrə keçidini və qarşıda duran vəzifələrin reallaşdırılmasını təyin edən mühüm bir mərhələdir. Müharibənin sonunda əldə edilən sülh müqaviləsi, regionda yeni güc balanslarının yaranmasına səbəb olmuş və beynəlxalq hüququn tətbiqi məsələlərini gündəmə gətirmişdir.

1990-cı illərdən sonra Qarabağ münaqişəsi, bölgədəki güc və ərazi problemlərini daha da dərinləşdirmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ ərazisinin statusu ilə bağlı mübahisələr başlamışdır. 1988-ci ildən başlayan etnik qarşıdurmalar, münaqişənin ilk addımlarını təşkil edirdi. Qarabağ ərazisinin Azərbaycana aid olması, amma əhalisinin əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olması məsələsi münaqişənin mərkəzi mövzunu təşkil edirdi. 1991-1994-cü illər arasında baş verən müharibə, ərazinin faktiki olaraq Ermənistanın nəzarətinə keçməsi ilə nəticələndi. Bu illərdə Qarabağ və ətraf ərazilərdəki ərazilər, erməni separatçı qüvvələrinin nəzarətində olmuş, Azərbaycanın həmin ərazilər üzərində suverenliyi pozulmuşdur. Ermənistanın 1991-ci ildə müstəqillik qazanması və Azərbaycanın öz ərazisindəki işğalçı qüvvələrə qarşı hərbi mübarizəyə başlaması, münaqişənin daha da şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur. 1994-cü ildə atəşkəs razılaşmasının əldə edilməsi, münaqişəni dayandırmış olsa da, Qarabağ məsələsinin həlli istiqamətində real addımlar atılmamış, tərəflər arasında gərginlik davam etmişdir.

Beynəlxalq aləmdə isə münaqişənin həlli ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslər göstərilmiş, ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçiliyi ilə danışıqlar davam etdirilsə də, Qarabağ problemi uzun müddət həll edilməmişdir. Bu illər ərzində, Ermənistan və Azərbaycan arasında sərhəd qarşıdurmaları və silahlı toqquşmalar baş vermişdir. Bu vəziyyət, münaqişənin daha da mürəkkəbləşməsinə və 2020-ci ildə baş verən 44 günlük müharibənin əsas səbəblərinə yol açmışdır.

44 günlük müharibə, 2020-ci ilin 27 sentyabrında Ermənistanın Qarabağda yerləşən Azərbaycan ərazilərinə yeni bir hücum başlatması ilə başlamışdır. Bu hücum, Azərbaycanın öz ərazisindəki işğalçı qüvvələrə qarşı əks-hücum əməliyyatları başlatması ilə qarşılanmışdır. Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri, müharibənin ilk günlərindən başlayaraq, Qarabağın müxtəlif strateji mövqelərini, o cümlədən Füzuli, Cəbrayıl və Hadrut kimi əraziləri azad etməyə başlamışdır. Müharibənin gedişi zamanı Azərbaycan, həm müasir döyüş texnologiyalarından, həm də yüksək hazırlıqlı hərbi personalından istifadə etmişdir. Dronlar, artilleriya və raket sistemləri, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əsas strateji üstünlüklərindən olmuş, bu da qarşı tərəf olan Ermənistanın müdafiə xəttini çətinləşdirmişdir. Xüsusilə, Azərbaycanın türk istehsalı olan "Bayraktar" dronlarının uğurlu istifadəsi müharibənin nəticələrinə təsir göstərmişdir. Dronlar, Ermənistanın hərbi mövqelərini, hərbi texnikalarını və strateji əhəmiyyətli obyektlərini effektiv şəkildə hədəf almışdır. Ermənistan tərəfi, əvvəlcə mübahisəli ərazilərin müdafiəsinə çalışmış, lakin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin güclü hücumları qarşısında geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Noyabrın əvvəlində, Azərbaycan qoşunları Şuşa şəhərini ələ keçirmiş, bu da müharibənin gedişindəki ən mühüm strateji qələbələrdən biri olmuşdur. Şuşa Qarabağ üçün mühüm bir mədəni və strateji nöqtə idi, onun azad edilməsi Azərbaycan üçün hərbi və psixoloji cəhətdən əhəmiyyətli bir üstünlük təmin etmişdir. [3]

Müharibənin sonunda, 10 noyabrda Rusiya vasitəçiliyi ilə Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs razılaşması imzalanmışdır. Bu razılaşma, Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərin böyük bir hissəsini Azərbaycan Respublikasına qaytarmaqla yanaşı, Qarabağda müəyyən status-kvonu qoruyub saxlayırdı. Razılaşmaya görə, Rusiya sülhməramlıları bölgəyə yerləşdirildi və bu, bölgədəki münaqişənin yeni mərhələyə keçməsinə səbəb oldu. 44 günlük müharibənin nəticələri yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə əlaqəli deyil, həm də regiondakı geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə bağlıdır. Müharibə, Qarabağda Azərbaycanın itirdiyi torpaqları geri alması ilə nəticələndi, lakin bununla yanaşı, regionda yeni siyasi və hərbi balansların yaranmasına səbəb oldu.

Sülhdən sonra Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi və sülh müqaviləsinin imzalanması istiqamətində diplomatik danışıqlar davam etdirilmiş. Sülhdən sonrakı vəziyyət, bütünlükdə Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun olaraq dayanıqlı inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etmişdir. Sülhdən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı. Burada sənaye parkları, kənd təsərrüfatlayihələri, alternativ enerji mənbələri üzərində işlər aparıldı.

Qarabağ problemi həll olunduqdan sonra, qələbə qazanan Azərbaycanı Türkiyə başda olmaqla Pakistan və digər dost ölkələr dəstəklədi. Bəzi Qərbi dövlətləri isə neytral və ya ehtiyatlı müvqə sərgiləsələr də, bölgədə yaranan yeni reallıqları qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. Müharibənin əsas nəticələrindən biri, Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin böyük bir hissəsini geri almasıdır. Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və digər ərazilər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin nəzarətinə keçmişdir. Azərbaycanın bu əraziləri geri alması, yalnız hərbi qələbə deyil, həm də ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq öz torpaqlarını azad etməsi deməkdir. Bu qələbə, həm də Azərbaycan xalqının milli birliyini və gücünü göstərmişdir. 44 günlük müharibənin nəticələri Azərbaycan üçün bir çox yeni imkanlar yaratdı, lakin bu, həm də yeni vəzifələri və çətinlikləri gündəmə gətirdi. Müharibənin bitməsindən sonra qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın uzunmüddətli inkişafı, ərazi bütövlüyü və regional sabitlik baxımından son dərəcə vacib idi. İlk addımlardan biri Qarabağ və ətraf ərazilərin bərpası idi. Azərbaycanın geri aldığı ərazilər, yalnız hərbi qələbənin nəticəsi deyil, eyni zamanda genişmiqyaslı bərpa işlərini tələb edən bölgələrdir. Bu ərazilərin infrastrukturunun bərpası, yeni yolların və kommunikasiyaların yaradılması, məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtması üçün şəraitin yaradılması, ən böyük vəzifələrdən biridir. Eyni zamanda, erməni hərbi mövqelərinin, mina sahələrinin və digər təhlükəli obyektlərin təmizlənməsi də çox mühüm bir məsələdir. Bu, həm də beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq və humanitar yardımın təmin edilməsini tələb edir. [5]

Öndə duran vəzifələrdən biri də İqtisadi Bərpa və İnkişaf proqramı idi. Müharibənin nəticələrinə görə, Azərbaycanın iqtisadiyyatının bərpası üçün bir çox vacib addımlar atılmalıdır. Bu ərazilərin təkrar istifadəyə verilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və bölgə iqtisadiyyatının inkişafı üçün çoxsaylı layihələr həyata keçirilməlidir. Qarabağ və ətraf bölgələrin bərpası, xüsusilə kənd təsərrüfatı, tikinti və turizm sahələrində böyük potensiala malikdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan hökuməti, özəl sektorun iştirakını artıraraq, yeni investisiyaların cəlb edilməsi və regional iqtisadiyyatın canlandırılması üçün ciddi tədbirlər görür.

Münaqişə Sonrası Sülh və Stabilizasiya -müharibənin başa çatması ilə yanaşı, regionda sülhün davamlılığı və sabitliyin təmin edilməsi önəmli vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın atəşkəs razılaşması əsasında müvafiq beynəlxalq hüquq və normalara uyğun olaraq regionda sülhün təmin edilməsi istiqamətində addımlar atması vacibdir. Bu, yalnız Azərbaycanın deyil, həm də digər regional dövlətlərin maraqlarını nəzərə alaraq, uzunmüddətli sülh müqavilələrinin hazırlanmasını tələb edir. Rusiya və Türkiyə ilə mövcud olan əlaqələr, münaqişə sonrası dövrdə Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü qorumağa yönəlmiş siyasətinin əsasını təşkil edir. Bununla yanaşı, regionda Ermənistanla münasibətlərin normallaşması və diplomatik əlaqələrin qurulması da qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu istiqamətdə aparılacaq danışıqlar və diplomatik təşəbbüslər, gələcəkdə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə kömək edəcəkdir.

Humanitar Yaradım və Məcburi Köçkünlərin qayıdışı müharibə zamanı Qarabağ və ətraf bölgələrdən olan məcburi köçkünlərin geri dönüşü, Azərbaycanın qarşısında duran mühüm sosial və humanitar məsələlərdəndir. Köçkünlərin təhlükəsiz və şəraitli şəkildə öz torpaqlarına qayıtması üçün müvafiq planlar hazırlanır və tətbiq olunur. Bu, həm də beynəlxalq təşkilatların və qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəyi ilə həyata keçirilir. 44 günlük müharibə, Azərbaycan üçün böyük bir tarixi zəfər, həm də ərazi bütövlüyünün bərpası deməkdir. Müharibə yalnız hərbi qələbə ilə bitmədi, eyni zamanda Azərbaycanın regional və beynəlxalq siyasətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açdı. Bu münaqişə, Qarabağda 30 ildən çox davam edən işğalın sonlandırılması ilə yanaşı, beynəlxalq hüquq, diplomatiya və müharibənin sonrasındakı həyata keçiriləcək bərpa proseslərinə dair vacib dərslər verdi.

Müharibənin nəticələri Azərbaycanın gələcək inkişafı, ərazi bütövlüyü və regional sabitlik baxımından yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Bu dövrdə qarşıda duran vəzifələr çox genişdir: itirilmiş ərazilərin bərpası, iqtisadi inkişaf, sosial reabilitasiya və bölgədə uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi. Azərbaycanın bu vəzifələri uğurla yerinə yetirməsi, həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə ölkənin mövqeyini gücləndirəcək, regiondakı güc balansını yenidən quracaqdır. Beynəlxalq aləmdə və regionda sülhün qorunması, dövlətlər arasında münasibətlərin normallaşması və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmləndirilməsi müharibənin nəticələrinin uzunmüddətli və davamlı olmasını təmin edəcək əsas amillərdən biridir. Azərbaycanın bu yolda əldə etdiyi uğurlar, ölkənin gücünü, həmçinin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu bir daha təsdiq etmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan hökumətinin müharibə sonrası həyata keçirəcəyi addımlar, ölkənin gələcək inkişafına təsir edəcək və həm daxili, həm də xarici siyasətinin güclü bir əsasını təşkil edəcəkdir. Qarabağın bərpası və inkişafı, həmçinin regionda sosial, iqtisadi və mədəni sabitliyin təmin edilməsi, Azərbaycanın qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. 44 günlük müharibənin nəticələri, Azərbaycanın yalnız hərbi deyil, həm də siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə yeni vəzifələr qarşısında olduğunu göstərir. Bu vəzifələr həm dövlətin vətəndaşları üçün, həm də regionda və dünyada Azərbaycanın mövqeyini möhkəmləndirmək üçün vacibdir. 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrin reallaşdırılması üçün bir sıra mühüm proqramlar və layihələr həyata keçirilib. [1] Qarşıda duran vəzifələr aşağıdakı əsas istiqamətlərə bölünür:

İnfrastruktur bərpası. Qarabağ və ətraf bölgələrin bərpası, Azərbaycanın qarşısında duran ən böyük vəzifələrdən biridir. Bu ərazilərin infrastrukturunun, o cümlədən yolların, körpülərin, su təminatının, enerji sistemlərinin bərpası vacibdir. Həmçinin, elektrik, su, qaz və rabitə xətləri kimi əsas xidmətlərin təmin edilməsi də mühüm məsələlərdən biridir.

Mina təmizləmə və təhlükəsizlik. Ermənistan tərəfindən işğal edilən ərazilərdə çoxsaylı mina sahələri mövcuddur. Bu, yalnız hərbi təhlükə deyil, həm də mülki əhali üçün böyük bir riskdir. Mina təmizləmə əməliyyatları, həmçinin təhlükəsiz yaşam şəraiti yaratmaq üçün xüsusi

diqqət tələb edən bir məsələdir. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə fəaliyyət göstərilir və ərazilər təmizlənir.

Şəhər və kəndlərin yenidən qurulması. Şuşa, Laçın, Kəlbəcər və digər ərazilərdə şəhər və kəndlərdə evlər, müəssisələr və digər tikililər dağıdılmışdır. Bərpa prosesində həm dövlət, həm də özəl sektorun əməkdaşlığına ehtiyac olacaq. Yeni yaşayış məntəqələrinin inşası, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinin qurulması ilə yanaşı, əhalinin əsas yaşayış şərtlərinin yaxşılaşdırılması prioritet olmalıdır.

Yeni iqtisadi proqramların hazırlanması. Bu proqramda Qarabağ və ətraf ərazilərin bərpası yalnız infrastrukturla məhdudlaşmır. Bu bölgələrdə yeni iqtisadiyyat qurulur. Əsasən, kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye və digər sahələrdə geniş miqyaslı investisiya layihələri həyata keçirilir. Regionun iqtisadiyyatının inkişafı üçün layihələr hazırlanır, həm daxili, həm də xarici sərmayələr cəlb edilir.

İnfrastruktur layihələri və əmək bazarı. Yeni infrastrukturun tikilməsi ilə yanaşı, əmək bazarının yenidən formalaşdırılması və iş yerlərinin yaradılması vacibdir. Qarabağ və ətraf ərazilər üçün kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində iş yerlərinin açılması əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yeni iş sahələrinin yaradılması və sosial rifahın artırılması məqsədilə məşğulluq proqramları həyata keçirilir. Füzuli Beynəlxalq Hava limanı, Zəngilan və Laçın hava limanlarının inşası bu proqrama daxildir. “Zəfər yolu” Füzuli – Şuşa avtomobil yolu, dəmir yolu xətləri və enerji təminatı sistemlərini misal göstərə bilərik.

Sosial və humanitar proqramlara - Məcburi köçkünlərin qayıdışı və reintegrasiya proqramını misal göstərmək olar.” Böyük Qayıdış “proqramı adlanan proqramın məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərə köçkünlərin mərhələli şəkildə qaytarılması durur. Müharibə zamanı Qarabağ və ətraf ərazilərdən məcburi köçkün düşən Azərbaycan vətəndaşlarının geri qayıtması, qarşıda duran ən böyük sosial məsələlərdən biridir. Köçkünlərin təhlükəsiz şəraitdə öz torpaqlarına qayıtması və yeni məskunlaşma yerlərində yaşayış şəraitinin yaradılması üçün müvafiq planlar hazırlanır. Artıq bir neçə rayona sakinlərin köçürülməsi baş tutmuş və davam etməkdədir.

Humanitar yardım və psixoloji reabilitasiya. Müharibə nəticəsində bir çox insan psixoloji travmalar yaşamışdır. Psixoloji dəstək və reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsi vacibdir. Həmçinin, müharibə nəticəsində zərər çəkən ailələrə humanitar yardım göstərilməli və onların həyat şəraiti yaxşılaşdırılmalıdır. Humanitar yardımların təmini və bölgədəki mülki əhaliyə qarşı olan ehtiyacların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görülür. Bu proqrama şəhid ailələri və qazilərə dəstək proqramları da daxildir.

Təhsil və mədəniyyət sahəsində- Mədəni irsin bərpası və qorunması, gənclərin təhsil və məşğulluq proqramını qeyd edə bilərik. Qarabağda mədəni irsin bərpası və qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhv olmuş tarixi abidələr, məscidlər və digər mədəniyyət obyektlərinin bərpası vacibdir. Eyni zamanda, bölgənin zəngin mədəni irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün təhsil proqramları hazırlanır. **Gənclərin təhsili və məşğulluq proqramları** gənclərin təhsili və məşğulluq imkanlarının artırılması da vacib məsələlərdəndir. Qarabağda gənclərin təhsil alması, müasir texnologiyalarla tanış olmaları və peşə bacarıqları qazanması üçün proqramlar təşkil olunmalıdır. Bu həm də regionun sosial və iqtisadi inkişafına müsbət təsir edəcəkdir. Qarabağın tarixi və mədəni irsinin bərpası Şuşada və digər bölgələrdə məcid, məbədlərin, abidələrin retavrsiyası işləri reallaşdırılır. Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması üçün media və diplomatik layihələr icra olunur. [4]

Əldə olunan zəfərlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu və yeni reallıqlar yarandı. Qazandığımız qələbə tariximizin mühüm səhifələrindən birinə çevrildi. Bu zəfər xalqımızda böyük qürur və milli həmrəylik hissi yaratdı, dövlətimizin gücünü və birliyini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Qələbəmiz regionda sabitlik və inkişaf üçün yeni imkanlar açdı. Gələcək nəsillər üçün əzmkarlığın, vətən sevgisinin və birlik ruhunun simvoluna çevrildi. Bu mərhələdən sonra qarşıda duran əsas vəzifələrin bərqərar olunmasıdır. Dövlət bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü addımlar atmaqdadır. Bütün bunlar sübut edir ki, müəyyən edilmiş planlar tədricən və uğurla həyata keçilir və bu proses Azərbaycanın zəfərini möhkəmləndirir. Bu planların reallaşması ölkənin milli maraqlarına və uzunmüddətli inkişaf strategiyasına tam uyğundur. Dövlət tərəfindən

həyata keçirilən layihələr həm sosial rifahı artırır, həm də bölgənin iqtisadi potensialını gücləndirir. Nəticə etibarilə, həyata keçirilən planlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyü üzərində qurulan sabit və güclü gələcəyinə xidmət edir. Regionda yeni əməkdaşlıq formatları yaranır və Azərbaycanın rolu daha da güclənir. 44 günlük müharibə tarixi ədalətin bərpası ilə yanaşı, milli birlik və gücümüzün təntənəsidir. Qarşıdakı vəzifələrin reallaşdırılması isə bu zəfəri daha da möhkəmləndirəcək. Qarşıda duran vəzifələrin uğurla icrası zəfərimizin davamı və gələcəyin təminatı olacaq.

Summary

44-DAY WAR AND THE IMPLEMENTATION OF REMAINING TASKS

The consequences of the war marked the beginning of a new era in terms of Azerbaijan's future development, territorial integrity and regional stability. The tasks ahead during this period are very broad: the restoration of lost territories, economic development, social rehabilitation and ensuring long-term peace in the region. The successful implementation of these tasks by Azerbaijan will strengthen the country's position both domestically and internationally, and will reestablish the balance of power in the region. The steps that the Azerbaijani government will take after the war will affect the country's future development and will form a strong basis for both its domestic and foreign policy. The restoration and development of Karabakh, as well as ensuring social, economic and cultural stability in the region, are among the most important tasks facing Azerbaijan.

Keywords: *The Karabakh issue, the 44-day war, future challenges, reconstruction efforts, restoration and development.*

Резюме

44-ДНЕВНАЯ ВОЙНА И РЕАЛИЗАЦИЯ ПРЕДСТОЯЩИХ ЗАДАЧ

Последствия войны ознаменовали начало нового этапа для Азербайджана с точки зрения территориальной целостности, будущего развития и региональной стабильности. Основные задачи на повестке дня включают восстановление освобождённых территорий, экономическое возрождение, социальную реабилитацию и обеспечение долгосрочного мира. Успешное выполнение этих задач укрепит позиции Азербайджана как на внутреннем, так и на международном уровне, а также перераспределит баланс сил в регионе. Меры, предпринимаемые правительством Азербайджана в послевоенный период, окажут значительное влияние на будущее развитие страны и станут прочной основой её внутренней и внешней политики. Восстановление и развитие Карабаха, а также обеспечение социальной, экономической и культурной стабильности в регионе являются одними из важнейших приоритетов, стоящих перед Азербайджаном.

Ключевые слова: *Карабахский вопрос, 44 дневная война, будущие вызовы, усилия по реконструкции, восстановление и развитие*

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev H. Postmüharibə dövründə Azərbaycanın qarşısında duran strateji vəzifələr. Bakı, Qanun, 2022
2. Hacıyev H, İkinci Qarabağ müharibəsinin strateji və siyasi aspektləri. Bakı, Qanun, 2021
3. Rüstəmov E. İkinci Qarabağ müharibəsinin geosiya nəticələri. Bakı, Elm və Təhsil, 2020
4. Əliyeva S. 44günlük müharibədən sonra regionda yeni reallıqlar. Milli Məclis jurnal N1, 2023
5. Məmmədli A. Qarabağda yenidənqurma və reinteqrasiya prosesləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2021

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА КАК ГЛАВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ НОВОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

Полина ЧЕРНОВА

*Старший преподаватель
кафедры общественных наук
Бакинского славянского университета
E-mail: polacernova@gmail.com
ORCID ID: 0000 4422 3126 7388*

Отношения между народами и религиями в Азербайджане, отличающемся своим этнокультурным разнообразием, и исторические принципы сосуществования, которые мы сегодня называем толерантностью, основаны на многовековых традициях, взаимном уважении, доверии и сотрудничестве. Как постоянно подчеркивает Президент Азербайджана Ильхам Алиев, «Мультикультурализм – это образ жизни азербайджанского народа». Эта цитата ярко и полно отражает глубокий смысл, отшлифованные и усовершенствованные историческим опытом азербайджанского общества принципы этнокультурных отношений, сложившуюся веками традиционную и неповторимую модель сосуществования народов и религий.

Здесь термин «азербайджанский народ» означает равноправие, свободу вероисповедания, единство, нерушимый союз и братские отношения всех граждан, независимо от их этнической, религиозной и социальной принадлежности, как это установлено в Основном Законе нашего государства - Конституция Азербайджанской Республики. Эти положения воплощаются не только в законах, но и в повседневной жизни. Также известно, что в Азербайджане расселились исторически разные народы и религиозные общины, которые сыграли важную роль в общественно-политической и культурной жизни нашей страны, и в то же время сохранили свои этнокультурные особенности, верования, образ жизни и традиции благодаря целенаправленной политике азербайджанского государства.

Даже в результате взаимного культурного обмена они внесли большой вклад в культуру Азербайджана. Основу этих принципов в свое время заложил общенациональный лидер Гейдар Алиев. Как отмечает известный российский философ и политолог XX века Г.С.Померанц: «Диалог – это разговор, в котором дух целого возникает и прокладывает себе дорогу сквозь различия реальных. В идеале в таком диалоге все собеседники внимательно прислушиваются к правде целого, и гегемония принадлежит тому, кто горит желанием утвердить своё сложившееся вероисповедание и истину, кто держит ворота религиозной истины открытыми» [1, 61].

Эта истина еще раз подтвердилась в ходе 44-дневной войны, закончившейся славной победой азербайджанского народа. Азербайджанская армия под руководством Президента Ильхама Алиева, архитектора нашей исторической победы, победоносного Главнокомандующего, на протяжении почти тридцати лет освобождала наши оккупированные земли от врага. Поэтому широкомасштабная контрнаступательная операция, проведенная нашими вооруженными силами под условным названием «Железный кулак», также символична с точки зрения этнического и религиозного многообразия Азербайджана, идеологии азербайджанства, единства народа Азербайджана, для общего блага и успешной политики мультикультурализма.

Одним из главных факторов, вдохновивших их на победу являлось огромное доверие нашей армии к своему Главнокомандующему, Президенту Азербайджанской Республики. Как и в начале конфликта, в ходе 44-дневных боевых действий сотни и тысячи представителей различных народов, проживающих в нашей стране, солдаты и офицеры служили в рядах Национальной Армии Азербайджана и встали на защиту Родины. Каждый из них своим беспримерным мужеством доказал, что готов умереть во имя восстановления

территориальной целостности нашей страны. Среди сотен шехидов, павших за территориальную целостность Азербайджана, есть дети разных народов - наши отважные воины Агаруновы, Яковлевы, Половинко, Сенюшкины и другие. Азербайджанский народ навсегда сохранит светлую память о них.

Религиозная и национальная толерантность, толерантность и поликультурные ценности стоят за всеми шагами, предпринятыми в направлении установления стабильности и развития нашей страны». Уникальная политика мультикультурализма, проводимая под руководством Президента Ильхама Алиева, придала мощный импульс ускорению этнокультурных интеграционных процессов в нашей стране. Что касается его видения на международном уровне, то он оказал значительное влияние на формирование взаимовыгодного и равноправного диалога между цивилизациями и культурами, между различными конфессиями, на укрепление позиций Азербайджана как правового, демократического и светского государства.

Р.О.Рзаева пишет: «Политическими и экономическими успехами развивающийся Азербайджан обязан талантливой личности Гейдара Алиева. Сегодня с полной уверенностью можем сказать, что национальные государственные традиции в полном смысле слова нашли своё воплощение в деятельности великого лидера Гейдара Алиева...

Сближение религий, – далее подчёркивает учёный, – означает установление мира во всём мире. Всем должно быть известно, что мы терпимы к иным религиям. Но вместе с тем мы не должны забывать и свои национальные ценности. Мы не должны забывать и то, что одним из основных качеств, определяющих личность Гейдара Алиева, является его верность своим убеждениям, его нерушимая, прочная связь со своим народом, с его обычаями, моральными и нравственными ценностями. Сегодня глобальной задачей, волнующей всех, является укрепление межрегиональных отношений, снятие существующих противоречий между христианской и исламской цивилизациями» [2, 4].

Сегодня мы можем с полной уверенностью сказать, что за успешными шагами, предпринятыми в направлении развития Азербайджанской Республики и укрепления ее стабильности, стоят идеология азербайджанства и мультикультурные ценности. Не секрет, что Азербайджан признан самой стабильной и ведущей страной в регионе благодаря сохранению и развитию этих ценностей. Последовательная политика, проводимая главой государства, не только повысила авторитет нашей страны в мировом сообществе, но и сделала ее гарантом стабильности и безопасности на Южном Кавказе.

Подчеркнем также, что вопреки провалу мультикультурализма в ряде стран мира, особенно западных, модель мультикультурализма Азербайджана не только развивалась, но и пропагандировала богатый опыт, накопленный в этой области, расширила опыт межнационального и межрелигиозного диалога. Основная причина устойчивого развития азербайджанской модели мультикультурализма заключается в том, что она основана на историческом опыте, и эта политика за короткий промежуток времени стала образом жизни.

Это еще раз показывает, что, в отличие от Азербайджана, западные политики и эксперты, исходя из сиюминутных политических интересов, подходили к понятию «мультикультурализм» не как к механизму этнокультурной интеграции, а как к формальному методу управления обществом, средству этнорелигиозной ассимиляции, изоляции и дискриминации. Азербайджанская модель поддержала возрождение, защиту и развитие различных этнических культур для обеспечения этнокультурного разнообразия на социокультурном и правовом уровне, создала благоприятные условия для активной интеграции религиозно-этнических общин в азербайджанское общество, и смогла поднять культурный плюрализм на новую ступень.

Это международно-признанная реальность, что Азербайджан, расположенный в географическом пространстве, где встречаются различные религии и этнические культуры, имеет богатое культурное и духовное наследие и традиции мультикультурализма и толерантности. Следует отметить, что мультикультурализм в целом представляет собой политику, направленную на защиту и развитие культурного разнообразия людей,

принадлежащих к разным этносам и религиям, интеграцию этнических меньшинств и малочисленных народов. Нынешняя среда национально-культурного разнообразия и этноконфессиональной толерантности превратила его в уникальную площадку для обсуждения и обмена опытом, отличающуюся своим этнокультурным разнообразием.

Все это еще раз показывает, что мультикультурализм является неотъемлемой частью демократических процессов, происходящих сегодня в Азербайджане. В результате особого внимания и заботы Президента Азербайджана Ильхама Алиева о развитии, укреплении и поощрении мультикультурализма и толерантности межкультурные отношения в нашей стране находятся на самом высоком уровне. В Азербайджане представители разных народов и последователи разных религий живут вместе в условиях взаимного уважения и понимания, активно участвуют в общественно-политической жизни страны. Это закономерный результат сформировавшихся в Азербайджане гражданской солидарности и здоровых этноконфессиональных отношений.

Xülasə

YENİ TARİXİ DÖVRÜN ƏSAS MEYDANI KİMİ MİLLİ MULTİKULTURALİZM İDEYASI

Məqalədə qeyd olunur ki, multikulturalizm bu gün Azərbaycanada gedən demokratik proseslərin tərkib hissəsidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin multikulturalizmin və tolerantlığın inkişafına, möhkəmləndirilməsinə və təbliğinə xüsusi diqqət və qayğısının nəticəsidir ki, ölkəmizdə mədəniyyətlərarası əlaqələr ən yüksək səviyyədədir. Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri, müxtəlif dinlərin ardıcılıqları qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində birgə yaşayır, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər. Məqalədə qeyd olunur ki, dövlətimizin başçısının həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət ölkəmizin dünya birliyində nüfuzunu artırmaqla yanaşı, onu Cənubi Qafqazda sabitliyin və təhlükəsizliyin təminatçısına çevirib.

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, millət, din, multikulturalizm

Summary

THE NATIONAL IDEA OF MULTICULTURALISM AS THE MAIN TREND OF THE NEW HISTORICAL ERA

The article notes that multiculturalism is an integral part of the democratic processes taking place in Azerbaijan today. As a result of the special attention and care of Azerbaijani President Ilham Aliyev for the development, strengthening and promotion of multiculturalism and tolerance, intercultural relations in our country are at the highest level. In Azerbaijan, representatives of different peoples and followers of different religions live together in conditions of mutual respect and understanding, and actively participate in the socio-political life of the country. The article notes that the consistent policy pursued by the head of state has not only increased the authority of our country in the world community, but also made it a guarantor of stability and security in the South Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, state, people, religion, multiculturalism.

ƏDƏBİYYAT

1. Померанц Г.С. Диалог и молчание // Человек, 1996, № 3, с. 60-63.
2. Рзаева Р.О. Меняющиеся ценности и мультикультурализм. Доклад на Бакинском Международном гуманитарном форуме. Сентябрь-октябрь 2011 года, 6 с

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURAL TOLERANTLIQ MODELİ: ÖLKƏMİZDƏKİ UDİNLƏRİN DİNİ İNANCLARI VƏ HƏYAT TƏRZİ

Rəşad ƏSGƏROV

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Milli Elmlər

E-mail: asgarov_rashad@mail.ru

ORCID ID: 0009-0007-0079-0259

Bağır BABAYEV

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Dövlət Universiteti,

E-mail: baqirbabayev59@mail.ru

ORCID ID:0009-0003-0925

Sadiq HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim

E-mail: huseynovsadiq289@gmail.com

ORCID ID:0009-0002-2264-9583

Öz tarixi tolerantlıq ənənəsinə daim sadıq qalan, etnik-dini müxtəlifliyi qoruyan və onun inkişafını təmin edən Azərbaycan Respublikasında birgəyaşayış mədəniyyəti dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Qlobal dəyişikliklərin, dünyanın müxtəlif regionlarında etnik-dini zəmində bir çox münaqişələrin baş verdiyi müasir dövrümüzdə Azərbaycan öz tarixi tolerantlıq ənənəsinə sadıq qalmaqla, tarix boyu orada yaşayan xalqlar və müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan birgəyaşayış mədəniyyətinə sahibdir. Azərbaycanda mövcud zəngin mədəni irsin qorunub saxlanması hər bir kəsin dini etiqad azadlığının təminatından xəbər verir. Digər etnik-milli azlıqlar kimi, udinlər də dövlətin yürütdüyü multikulturalizm siyasəti sayəsində zəngin tarixi keçmişini qoruyub, bir ailənin üzvləri kimi, azərbaycanlılarla bütün sahələrdə əlaqələr qururlar. Azərbaycanda tarixən bərqərar olmuş tolerant cəmiyyət, milli və dini ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi burada məskunlaşmış azsaylı xalq və etnik qruplara, o cümlədən udinlərə öz varlığını qoruyub saxlamağa əlverişli mühit yaradıb. Bütün bunların nəticəsində udilər öz dini kimliyini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamışdır və bu gün də öz dini dəyərlərini ən yüksək şəkildə yaşadır.

Mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun mərkəzi sayılan, Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşən və udilərin qədim tarixi ana vətənləri olan Azərbaycanda onlar öz dillərini, dinini, qədim adət-ənənələrini qoruyub saxlaya biliblər. “Udinlər bu illər ərzində özlərinin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dini inanclarını (IV əsrin əvvəlində xristianlığı qəbul ediblər), ən əsası isə, dillərini qoruyub saxlayıblar. Bununla yanaşı, onlar Azərbaycan ərazisindəki türkdilli qəbilələrlə də qaynayıb-qarışaraq əsrlər boyu dinc şəraitdə yaşayıblar” [9].

Çünki bu gün bütün dünyada artıq multikultural, tolerant ölkə kimi tanınan, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq mərkəzinə çevrilən Azərbaycan milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların hərtərəfli inkişafını təmin edən demokratik dövlətdir. Azərbaycanın köklü, aborigen azsaylı xalqlarından biri olan, yüzilliklər ərzində bu ərazidəki türkdilli qəbilələrlə qaynayıb-qarışan udinlər əsrlər boyu dinc şəraitdə yaşamaqla bərabər, özlərinin mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dini inanclarını, ən əsası isə dillərini qoruyub saxlayıblar. Bu gün də dövlətimiz Azərbaycanda yaşayan bütün azsaylı xalqlar üçün zəruri şərait yaradır” [4]. “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətidir. Müasir dövrdə bu siyasət əzmlə davam etdirilir və beynəlxalq müstəvidə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişafına güclü təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan multikulturalizmin mərkəzinə çevrilmişdir”[5].

Azərbaycanda xalqımız “həm İslam dəyərlərinə əsaslanan ənənəvi mənəviyyatını, həm də digər dinlərə və dünyagörüşlərinə hörmətlə yanaşmağı qoruyub saxlaya bilmişdir” [3]. Əsas dini ortodoks xristianlıq olan, birbaşa Alban Apostol kilsəsinin varisləri sayılan udilərin xristianlıq

missiyası bizim eramızın əvvəllərində olmuşdur. “313-cü ildə çar Urnayr xristianlığı dövlət dini kimi qəbul etmişdir. Alban carı Cavanşirin hökmranlığı dövrü xristianlıq çiçəklənməsi dövrü kimi hesab olunurdu” [13]. Belə ki, həmin dövrdə artıq çoxlu sayda kilsə və məbədlər tikilmişdir.

Udilər Alban Kilsəsinin dini varisləridir və bu gün də onun qorunub saxlanmasını təmin edirlər. Alban-udin kilsəsi Qafqaz Albaniyasında xristianlığın ilk təbliğatçılarından (I-II əsrlər) olub. İsa peyğəmbərin həvarilərindən (apostol) olmuş müqəddəs Yeliseyin şərəfinə tikilən kilsə” [11]- qədimdən müstəqil kilsə kimi fəaliyyət göstərən Alban Apostol Kilsəsi “Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra, 1830-cu illərdə erməni qriqoryan kilsəsinin tərkibinə verilib. Yalnız Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası udilərə Alban Apostol Kilsəsini də bərpa etmək imkanı verib” [10]. Tarixə geri dönsək, kilsənin ləğvindən sonra Eçmiədzin tərəfindən alban etnomədəni irsinin təcavüzkarcasına mənimsənilməsi və erməni irsinə transformasiyası siyasəti, həmçinin albanların deatnikləşdirilməsi siyasəti həyata keçirildi. Bu, ilk növbədə alban-xristianlar üçün kilsələrinin inşası və demontajı ilə həyata keçirilirdi ki, udinlər etiraz əlaməti olaraq ora getmədilər”[15].

Ctrabon udilərdən Xəzər dənizi və Qafqaz Albaniyasını təsvir edərkən söz açır. Böyük Plini “Təbii tarix” əsərində ilk dəfə “udi” etnonimi işlədilib. Ptolemeyin “Coğrafiya”sında “Xəzər dənizinin sahillərində müxtəlif xalqların, o cümlədən udilərin (utilər) yaşadığı qeyd olunur. Udilər barədə daha ətraflı məlumatlar VII əsrdə yaşamış yerli müəllif Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” adlı əsərində verilir” [17]. Lakin udilərə elm dünyası ilk dəfə XIX əsrin əvvəllərində maraq göstərilib. Həmin dövrdən etibarən udilərin antropologiyası, dili, dini, dil tarixi, etnoqrafiyası, tarixi, mənşəyi, mədəniyyəti, adət və ənənələrinə dair çoxlu sayda elmi əsər yazılıb. Toplanmış məlumatlar udilərin Qafqazın ən qədim sakinləri olduğunu və yalnız Azərbaycanın tarixi-mədəni məkanında tanındıqlarını birmənalı şəkildə sübut edir” [17].

Udi dili-Qafqaz Albaniyasının əhalisinin dilidir. Udilər qafqaz-iberi qrupunun udi dilində danışrlar, digər alban tayfaları kimi xristianlığı qəbul etdikdən sonra əvvəlki adət-ənənələrini unutmamış və bu adətlər yeni din ilə razılaşdırılmışdır [13]. Tədqiqatçılara görə, “Albaniyanın Uti adlanan mahallarında türk utilər də məskun idilər. Lakin Uti mahallarından hansılarında türk mənşəli utilər, hansında Dağıstandilli udinlər yaşayırdı sualına mənbələrin yoxluğu üzündən cavab vermək olmur” [12, 46]. “Maraqlıdır ki, Alban utiləri ilə indiki udinlər arasında heç bir əlaqə yoxdur” [8, 213].

Hazırda udilərin ümumi sayı haqqında məlumatlar müxtəlifdir. “Vaxtilə qədim Azərbaycan dövlətinin- Qafqaz Albaniyasının sakinləri olmuş udinlər hazırda kompakt şəkildə (təxminən 4500 nəfər) Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayırlar. Bundan əlavə, Oğuz rayonunda 100 nəfərədək udin qeydə alınıb” [9]. Hazırda udilərin ümumi sayı 10 min nəfərdən çoxdur. Onların 4 min nəfərə yaxın əsas hissəsi Azərbaycanda- Nic qəsəbəsində kompakt, Oğuz və Bakıda isə dağınıq şəkildə yaşayır”[17]. “Müasir dövrdə başlıca olaraq Qəbələ rayonunun Nic kəndində və qismən də Oğuz rayonunun mərkəzində yaşayırlar. “Bu gün Udin etnosuna mənsub olan insanların sayı dünyada 10 minə yaxındır ki, onların da 6 mini Azərbaycan ərazisində yaşayır. O cümlədən kompakt şəkildə Qəbələ rayonunun Nic kəndində məskunlaşıb”[15]

Udinlər Azərbaycandan başqa, bir sıra xarici ölkələrdə- Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Qazaxıstanda, Belarusda yaşayır. Aparılan araşdırmalar sübut edib ki, digər ölkələrdə yaşayan udinlərin hamısı Azərbaycandan köçüb gədənərdi [15]. Rusiyanın Rostov, Krasnodar, Volqoqrad, Qazaxıstanın Aktau şəhərində sayları kifayət qədər çoxdur, az sayda Ukraynada və Gürcüstanda yaşayırlar. Udilər Rusiyada Krasnodar, Şaxtı, Eketrenburq, Moskva, Kaluqa şəhərlərində diasporalaşmış şəkildə yaşayırlar” [6].

Rusiyadan başqa, Azərbaycanda (indiki Qəbələnin Nic kəndi, indiki Oğuz Rayon Mərkəzi), eləcə də Gürcüstanda (Kvarelski rayonu Oktomberi kəndi (keçmiş Zinobiani) yaşayırlar. “Gürcüstana Azərbaycanın keçmiş Vartaşen-indiki Oğuz rayonundan XVII əsrdə köçüb gediblər. Hazırda Gürcüstanda yaşayan udinlərin sayı axırıncı məlumata görə, 500 nəfərdir [14].

Həm Nicdə, həm də Oğuzda udinlər, azərbaycanlılar və ləzgilər arasında münasibətlər normaldır, onlar bir birlərinin xeyir-şər işlərində yaxından iştirak edirlər. Udin qızların azərbaycanlı gənclərlə ailə qurması udin və azərbaycanlıların bir-birinə qaynayıb-qarışması bu xalqların birgə

yaşayışından irəli gəlir. “Kənddə udinlər və azərbaycanlılar arasında qız almaq-qız vermək çox da yayılmayıb. Bu hala çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanlılar, ləzgilər və udinlər arasında münasibətlər normal şəkildədir, insanlar bir-birlərinin xeyir şər işlərində yaxından iştirak edirlər”[14].

Udin qızların azərbaycanlı gənclərlə qarışıq nikahlı ailələrində azərbaycanlılıq əhvalı, adət-ənənəsi üstünlük təşkil edir. Nəcdə və Oğuzda udin və azərbaycanlıların bir-birinə qaynayıb-qarışması prosesi birgə yaşayış normasına çevrilib. “Bir sözlə, udin toyu təkcə udinlərin deyil, bütünlüklə Nəcdə yaşayan əhalinin- azərbaycanlıların, ləzgilərin ümumi şadlığı, toy-düyünüdür. Udin toylarında, demək olar ki, azərbaycanlılara məxsus oyun havaları, rəqslər ifa olunub” [9].

Ailə-məişət məsələlərində, nişan və toy mərasimlərinin keçirilməsində bəzi qədim adətlərini bu günə kimi qoruyub saxlayan udin xalqının həyatından bəhs edən bir çox etnoqrafların fikrincə, onlarda toy ayinləri mürəkkəb şəkil almamışdır, bu cür müstəsna özünəməxsusluq ilə yüngülləşməmişdir. Azərbaycanlılarla olan sıx münasibətlərin nəticəsidir ki, udin toylarında artıq Azərbaycanın milli yeməyi olan aş da verilir. Bu gün udilər üçün nikah münasibətlərinə daxil olma həyatın mühüm mərhələsi sayılır, “toy isə bütün sülalə, xüsusilə də, ailə üçün ən sevindirici hadisədir. Doğmaların, yaxınların və dostların toylarında iştirak borc və mənəvi borc hesab olunur” [13]. Udin toylarında da “Vağzalı” havası çalınır, “Yallı” rəqsini bu gün də toy və şənliklərində ifa edirlər” [9].

Udinlərdə toy adətləri, mərhələlərdən ibarətdir. Toy, bir qayda olaraq, "iki gün-bazar və bazar ertəsi davam edir" [14]. Musiqi səsi "ilk olaraq oğlan həyatından eşidilməlidir, əks halda bu, yaxşı hal hesab olunmur" [9]. Udinlərin toy mərasimləri səhər saatlarında başlanırdı, bir neçə gün qohumların iştirakı ilə davam edirdi və tar, kamança, dəf, zurna, balaban kimi alətlərdə ifa olunurdu. Qonaqlar sevinir, nəğmə oxuyur, rəqs edirlər. Müasir toy qiyafəsi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır" [13].

Udi xalqı qohumlara qız verməz və qız almaz. Bu günümüzə qədər udin xalqı ona əməl edir. Toy mərasimində “gəlini ata evindən çıxarıb oğlan evinə gətirən zaman yol boyu oğlanın qohumları bəylə gəlini öz evlərinə dəvət edirlər, bəzən də elə olur ki, “toy zamanı bəylə gəlini qonaq dəvət edənlər” çox olduğundan, "onların evə gəlib çıxması axşama çəkir” [13]. "Bəy qızın dalınca gedəndə ağaca nişan atırlar. Toyda iştirak edənlərdən və ya bəyin dostlarından bir nəfər bu nişanı salmalıdır. Nişanı salana bəyin anası hədiyyə verir" [6]. Buna görə də şən keçən belə toylarda daha çox insan iştirak edir. Köhnə ayinlərə ciddi şəkildə riayət edirlər, gəlinin, ev ocağının sahibinin başının üstündə çörəyi bölürlər. Bir çox etnoqrafların fikrincə, xalqlardan heç birində toy ayinləri mürəkkəb şəkil almamışdır, udi xalqında olduğu kimi bu qədər parlaq şəkildə ifadə olunmamışdır [13].

Çox millətli, ərazisi çox geniş olan Nic kəndinin əhalisinin məşğuliyyəti də müxtəlifdir. Nicin xeyli hissəsi meyvə bağları, əkin sahələri ilə əhatə olunmuşdur. Burada yaşayan insanlar, əsasən çəltikçiliklə, sonralar isə əkinçilik, bağçılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıqla məşğuldurlar. “Udinlər əkinçilik, ipəkçilik, bağçılıq və bostançılıq kimi məşğuliyyətləri ilə məşhur idilər. Udinlər oturaq həyat tərzini keçirərək çoxsahəli mədəni əkinçilik ilə məşğul olur və eyni zamanda, qadınların əsas məşğuliyyəti düyüçülük və ipəkçilik, sənətkarlıq və otlaqlara aparılan heyvandarlıq idi”[14].

Udinlər şərabı “Şalo” və “Vigombol” adlanan üzüm sortlarından, arağı isə kənddə yetişən cır meyvələrdən çəkirlər. Bir müddət əvvəl heyvandarlıq sahəsində donuzçuluq xüsusilə geniş yayılmışdı. “Ev heyvanlarından donuz və camış saxlamağa üstünlük veriblər” [6]. İndi bu təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. “Donuzçuluqla yanaşı, maldarlıq və quşçuluq da udin əhalisinin məşğuliyyət sahələrindəndir. Udin xalqı xeyir və şər məclislərində ancaq özlərinin hazırladığı spirtli içkilərdən istifadə edir” [14].

Bir müddət əvvəl heyvandarlıq sahəsində donuzçuluq xüsusilə geniş yayılmışdı. “Ev heyvanlarından donuz və camış saxlamağa üstünlük veriblər” [6]. Donuzçuluqla yanaşı, maldarlıq və quşçuluq da udin əhalisinin məşğuliyyət sahələrindəndir. Udin xalqı xeyir və şər məclislərində ancaq özlərinin hazırladığı spirtli içkilərdən istifadə edir.

Müsəlman mühitinin böyük təsirinə məruz qalan xristian udilər özlərinə məxsus fərdiliyi qoruyub saxlayıblar. “Udilər arasında müxtəlif inanc, fal açma və ovsunlar, həmçinin əcdadlara

sitayış geniş yayılmışdı. Bu, onların dili, məişəti, mədəniyyət və adətlərində öz əksini tapıb”[17]. Hələ də udilərin əsas inac qaynağı Günəş və Ay kultudur. Məzarların üzü günəşədir. Ocaq ən müqəddəs yerdir. Od sitayış mərkəzidir. Ayın genetik yaddaşda xüsusi yeri var. Ağac, daş kult olaraq xristian ayinlərindən daha üstün yerə malikdir. Ağaclara əski bağlanar, daş üstündə şam yandırılar, qurban kəsilər” [6].

Xristian Udinlər arasında da qurban kəsmək geniş yayılıb. Tədqiqatçılara görə, qurbanlar insanlar üçün müqəddəs sayılan pirlərdə, ocaqlarda kəsilir. Nicin hər bir məhəlləsində, hər bir küçəsində ocaqlar var. Niyyət tutub bura gələn insanlar şam yandırır, qurban kəsirlər. Xristianlar arasında qurban kəsmək ənənəsi olmasa belə, “udin xalqında qurban kəsmək qədimdə də olub, indidə də bu adət qalır. Bu hadisə kəndə gələn xristian türistlərin də təəccübünədə səbəb olur” [14].

Xristianlığı qəbul edən udilər, digər alban tayfaları kimi, öz əvvəlki adət, ənənə və mərasimlərini unutmamış və onları yeni dinə uyğunlaşdırmışlar. Məsələn, evdə ocağın söndürülməməsi adəti zərdüştlüyün qalıqlarından xəbər verir. Udilər albanların əsas ilahəsi olan aya sitayış edirdilər. Hazırda xristian udinlər dua edərkən əksər hallarda üzlərini aya tuturlar. Təsədüfi deyil ki, bu göy cisminin alban/udin dilində “xaş” adlandırılması xaçla əlaqələndirilir.

Nicdəki məktəblərin ibtidai siniflərində udin dili tədris olunur, kilsədə dini ayinlər onların ana dilində icra edilir. Udilər 2019-cu ildə xaç suyuna giriblər. 2013-cü ildən bu günə kimi hər il Nic, eləcə də digər yerlərdə olan Udinlər kilsəyə üz tutaraq İordan çayından gətirilmiş xaç suyuna girirlər. Sovet və Çar Rusiyasının hakimiyyəti dövrlərində Alban-Udi kilsəsi bağlı olub və xaç suyu mərasimi keçirilməyib. Yerli sakinlərin vəsaiti ilə tikiilən Çotari Alban-Udi kilsəsi Sovet hakimiyyəti illərində anbara çevrilib. Nic qəsəbəsi dünyada udilərin kompakt şəkildə yaşadığı yeganə yaşayış məskənidir. Azərbaycanda yaşayan bütün azsaylı xalqlar kimi udilərin də mədəniyyətinin adət və ənənələrinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi üçün böyük tədbirlər həyata keçirilir” [1]. Əsaslı bərpa və yenidənqurmada sonra kilsə 2006-cı ildə dindarların istifadəsinə verilib. Həmin gündən də udilər öz ana dillərində kilsədə ibadətlərini edirlər” [2].

Ənənəvi geyimləri azərbaycanlıların və digər Qafqaz xalqlarının geyimi ilə oxşar olan udilərdə “kişilər yaxasında enli kəşik və hər iki döşünə vəznə xəzinələri tikilmiş çuxa, onun altından kip düymələnən qısa arxalıq, dik yaxalıqlı alt köynəyi və şalvar geyinirdilər. Arxalıq gümüş lövhəcik və xəncərli qayışlı qurşaqla bağlanırdı. Ayağa toxunma corab, xam göndən tikilən çarıq və daha yumşaq dəridən olan çəkmə geyilirdi. Baş geyimi isə qoyun dərisindən tikilmiş konusşəkilli papaq idi. XX əsrin ortalarından etibarən udilərin ənənəvi geyimi adi müasir geyimlə əvəzlənməyə başladı. Müasir udinlər indiki dəbə, geyim növünə, mövsüm və zamana uyğun geyinirlər” [17].

Zəngin mətbəxləri, yemək mədəniyyətləri ilə seçilən, maddi mədəniyyətin bəzi elementlərinə nisbətən xalqın məişətində müasir dövrdə ənənəvi yeməklərinin, demək olar ki, öz yerini və rolunu qoruyub saxlamaqda olan “udin milli mətbəxi Azərbaycan mətbəxi ilə oxşarlıq təşkil edir”[13].

Deməli, Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti udin adətlərini və ənənələrini qoruyub saxlanmışdır. Udinlərin, eləcə də, digər milli azlıqların dini əqidəsinə görə heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmir və hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilər. Burada məscidlərlə kilsələr qonşuluqdadır, müxtəlif etnik qruplar vahid bir ailə kimi yaşayırlar. Vətənimizdən xaricdə yaşayan, mədəniyyətini, dilini, adət-ənənələrini qoruya bilməyən udilər doğma vətənləri Azərbaycanda hər cür qayğı ilə əhatələniblər. Udinlərlə azərbaycanlılar və ləzgilər arasında milli, dini fərq qoyulmur, mehriban şəraitdə yaşayırlar.

Azərbaycan tarixinin, maddi- mədəni irsinin əvəzedilməz tərkib hissəsi kimi, udilərin dili, maddi və mənəvi mədəniyyət irsinin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi udi milli mədəni-maarifçilik mərkəzi və Alban-udi Xristian icmasının əsas vəzifəsidir. Onlar öz tarixi vətənlərindən kənarda yaşayan udilərlə və udi diasporları ilə əlaqə saxlayır, udilərin tarixini və mənəvi mədəniyyətini təbliğ edir, udi dilinə dair ədəbiyyatı, udi folklor toplularını və udi müəlliflərinin hekayələrini çapa hazırlayırlar.

Hazırda multikultural və tolerant Azərbaycan Respublikasında 3 kilsə və iki məscid olan Nic qəsəbəsi tolerantlığın kiçik modeli sayılır. Hər məhəllədə müsəlman və xristianların ziyarət

etdikləri pirlər var. Qəsəbədəki udinlər öz dilini, dinini, adət-ənənələrini 2500 ildir ki, qoruyub saxlayırlar. Udin dilinin əlifbası yoxdur. Udinlərin ulu babaları Qafqaz Albaniyası tayfalarından biri olan utilər (udilər) olub. Utilər Alban çarlığının yaranmasında mühüm rolu olan 26 alban tayfalarından biridir. Qafqaz Albaniyasının paytaxtları Qəbələ və Bərdə udinlərin tarixən yaşadığı yerlər olub. Təsadüfi deyil ki, Qafqaz Albaniyasının vilayətlərindən biri də Uti adlanırdı.

Dünyanın etnik xəritəsində udin adlı etnos bu gün yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcuddur. İntellektual potensiala görə, Oğuz udinlərindən çox geridə olan digər yerlərdə yaşayan udinlər arasında hal-hazırda Oğuzdan çıxan xeyli udin var ki, Rusiyada, ABŞ-da bizneslə, elmlə məşğuldurlar. Əslən Oğuzdan olan bir neçə udin zabıt var ki, Rusiyada general rütbəsinədək yüksəliblər. Udinlər içərisində alimlər də çoxdur.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN'S MODEL OF MULTICULTURAL TOLERANCE: THE RELIGIOUS BELIEFS AND LIFESTYLE OF THE UDIS IN OUR COUNTRY

With the wise policy of the National Leader of our people Heydar Aliyev, who rendered invaluable services in the creation of a multicultural civil society and an environment of tolerance in the Republic of Azerbaijan, state-religion relations were further strengthened, and important steps were taken to preserve and develop the national-cultural traditions of the peoples living here. The Udis, one of the ancient inhabitants of Azerbaijan, have lived in a society based on mutual respect with representatives of other peoples and religions living here throughout history. Now, the Udis, mostly settled in the Gabala and Oghuz regions of Azerbaijan, as members of a single family with other ethnic and national minorities, preserve their rich historical past traditions thanks to the multiculturalism policy of our state and pass them on to future generations.

Keywords: Republic of Azerbaijan, National Leader Heydar Aliyev, environment of tolerance, Udis, religious beliefs

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ТЕРПИМОСТИ: РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ И ОБРАЗ ЖИЗНИ УДИНЦЕВ НАШЕЙ СТРАНЫ

Благодаря мудрой политике общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева, внесшего неоценимые заслуги в создание в Азербайджанской Республике многокультурного гражданского общества и атмосферы толерантности, государственно-религиозные отношения еще больше укрепились, были предприняты важные шаги по сохранению и развитию национально-культурных традиций проживающих здесь народов. Удины, одни из древних жителей Азербайджана, на протяжении всей истории жили в обществе, основанном на взаимном уважении с представителями других народов и религий, проживающих здесь. Сейчас удины, в основном проживающие в Габалинском и Огузском районах Азербайджана, как члены единой семьи с другими этническими и национальными меньшинствами, благодаря политике мультикультурализма нашего государства сохраняют свои богатые исторические традиции прошлого и передают их будущим поколениям.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, общенациональный лидер Гейдар Алиев, среда толерантности, удины, религиозные убеждения

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizmi Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BBMM, 2017. 421 səh
2. Azərbaycandakı Udinlərin Xaç suyu mərasimindən - Qafqazinfo [http:// qafqazinfo.az](http://qafqazinfo.az) › detail 29.07.2019
3. Badamov Azər. Heydər Əliyev epoxasının multikultural zənginliyi Respublika qəzeti. 21 aprel 2023
4. Deputatlığa namizəd Aqiyə Naxçıvanlı Udin icmasının nümayəndələri ilə də görüşdü <https://www.baki-xeber.com> › ... 30 yanvar 2020

5. Əkbərov Cavid. Aqiyə Naxçıvanlı seçicilərə hesabat verib. İki sahil qəzeti. 28 yanvar 2020
6. Heydərlı İdris. Batağlığın səsi Udi-<https://idrisheyderli.livejournal.com> > 5 Nis 2021
7. Кузнецов Игорь. Удины. [Исторические материалы] [Библиотека «Вехи»]
8. Nəcəf Əkbər. Hun minilliyi. Bakı: Teaspress, 2015, 460 səh
9. Mehparə. Min illərin tarixini yaşadan xalq- udiilər. Mədəniyyət qəzeti, 8 Avqust 2012
10. Muradova Aytən. Azərbaycanın Alban-Udi Xistian icması <https://worldmedia.az> > news 27-01-2021,
11. Mürvətqızı Sevinc. Qəbələnın Nic kəndindəki udiilər “Pasxa” və “Kala Axsibay”ı bayram ediblər <https://qadin.net> > news > 59... 07.05.2013
12. Qeybullayev Qiyasəddin. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr. 1994. 248 səh.
13. Quliyeva Şeyda. Udiilər. Dədə Qorqud Milli Fondu. Azərbaycan Dünyası jurnalı 18-07-2020
14. Süleymanova Sədaqət. Qurban kəsən Azərbaycan xristianları - udiilər... [https:// modern. az](https://modern.az) > reportaj 24 Noyabr 2010
15. Udiilər doğma vətənləri Azərbaycanda hər cür qayğı ilə əhatələnib - <http://ucnoqta.az> > news. 31 Mart 2017
16. Udiilər Xudavənddə ibadət ediblər. <https://www.turan.az> > 06 dekabr 2020
17. Udiilər. [https:// journal. gobustandunyasi. az](https://journal.gobustandunyasi.az) > ... 25 fevral 2022.

YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARINDA GƏNCLƏRİN SOSIAL-MƏDƏNİ FƏALLIĞI VƏ TURİZM İDARƏÇİLİYİNDƏ ROLU

Rəqsanə SEYİDƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti I kurs magistrantı

E-mail:seyidehmedovareqsane@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-0030-2067

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, yeni dövrün çağırışları geniş qavramdır. Hər dövr özündən qabaqkı dövrün yeni dövrüdür və hər dövrdə də problemlər, çətinliklər, innovasiyalar və s. olub. Hazırkı dövrümüz də bu dövrdən əvvəlki dövr və dövrlərin yeni dövrüdür desək yanlışdır. Bu dövrü 10 il kimi də, 50 il kimi də, 100 il, yəni 1 əsr kimi də götürə bilərik.

Yəni yeni dövrün çağırışları həm də yeni dövrün tələbləridir. Şübhə yox ki, hazırkı dövrümüzdə də ondan qabaqkı dövr və dövrlərdən fərqliliklər var. Məsələn, yeni dövrümüzdə bizi ən çox qururlandıran bir hadisə baş verdi. Bu qururlandırıcı hadisə heç şübhəsiz, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsidir. Bu hadisə yalnız hərbi, siyasi hadisə deyil, həm də sosial, mədəni və iqtisadi hadisədir. Çünki məhz bu hadisə ilə siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi, mədəni sahələrdə böyük dəyişikliklər baş verib və verməkdə də davam edir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz torpaqlarını geri qaytararaq ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş və regionda yeni bir reallıq yaranmışdır.

Vətən müharibəsi zamanı gənclərin rolunu heç kəs dana bilməz. Müharibə zamanı həm döyüşlərin, həm də arxa cəbhənin qəhrəmanları gənclər idi. Allah onlara rəhmət etsin.

Gənclərin sosial-mədəni fəallığı isə onların cəmiyyətin inkişafı üçün fəaliyyətləri, mədəni tədbirlərə qoşulmaları, sosial təşəbbüsləridir. Vətən müharibəsi kontekstində gənclərin rolu artmalıdır. Onlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki yenidənqurma işlərində aktivlik göstərməli və ən əsası, Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdırılmalıdır.

Yeni dövrdə Azərbaycanda gənclər siyasəti xeyli inkişaf etmişdir. Bu inkişafın bünövrəsini isə Ümumilli lider Heydər Əliyev qoyub. Məhz Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra gənclərin inkişafı, fəaliyyət istiqamətləri, məqsədlərini, prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev gənclərə xüsusi bir diqqətlə yanaşırdı. Çünki o bilirdi ki, ölkənin inkişafı məhz gənclərin inkişafı ilə mümkündür.

Hazırda Prezident İlham Əliyev də həmin siyasəti uğurla davam etdirir. Prezident İlham Əliyev 20-dən çox sənəddə gənclərlə bağlı strategiyaları müəyyən edib. Ölkəmizdə gənclər üçün Prezident Mükafatı təsis olunması, 2007-ci il “Gənclər ili” elan edilməsi, Azərbaycan Gənclər Fondunun yaradılması, “Gənclər evi” sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsi yaradılması, gənclərin beynəlxalq tədbirlərdə təmsil olunması, ideya və təşəbbüslərinin dəstəklənməsi üçün dövlətin dəstək mexanizmləri formalaşdırılması, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının (AHİK) yaradılması və s. ölkəmizdə gənclər siyasətinin güclü inkişaf etdirilməsinin göstəricilərindəndir.

2005–2009-cu illəri əhatə edən “Azərbaycan gəncliyi Dövlət Proqramı”, eləcə də 2006–2010-cu illər üçün “Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq imkanlarının genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, bundan əlavə “Azərbaycan gəncliyi 2011–2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı, “2015–2025-ci illər üçün Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası” və “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı kimi sənədlər ölkədə gənclərlə bağlı siyasətin sistemli şəkildə formalaşmasına təkan verən əsas dövlət təşəbbüsləri sırasında yer alır. [4]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev bununla bağlı çıxışlarında qeyd edib: "Bu gün Azərbaycan gəncləri cəmiyyətimizin fəal hissəsidir. Biz haqlı olaraq gənclərimizlə fəxr edə bilərik. Bizim gənclərimiz torpaq uğrunda, Vətən uğrunda vuruşurlar. Bizim şəhidlərimizin böyük əksəriyyəti gənclərimiz olubdur. Bizim gənclərimiz hərbi qələbələrımızı şərtləndiriblər". [2]

Azərbaycanda gənclərin rolunu artırmaq və sosial cəmiyyətimizdə potensialını gücləndirmək məqsədilə bir neçə forum keçirilmişdir. Ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. [2]

I Forum – 2 fevral 1996-cı ildə Ümumilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan gənclərinin ilk forumu keçirilmişdir və bu forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etmişdir. [2]

II forum 1999-cu ildə paytaxtımız Bakı şəhərində keçirilib. Forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ümumilli lider Heydər Əliyev iştirak edib. Bu formada gəncliyin bugünkü vəziyyəti, mövcud nöqsanlar və qarşıda duran vəzifələr ətrafı müzakirə edilmiş və nəticələrə gəlinmişdir. [2]

III forum 13 oktyabr 2003-cü ildə, IV forum 2005-ci ildə, V forum 03 oktyabr 2008-ci ildə, VI forum 25 oktyabr 2011-ci ildə, VII forum 2-3 iyun 2014-cü ildə, VIII forum 16 noyabr 2018-ci ildə, IX Forum isə 25 dekabr 2020-ci ildə keçirilib. Bu forumların hər biri Bakı şəhərində keçirilib. [2]

Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin əlverişli olması, zəngin sərvətlərinin olması, dünyada qəbul olunmuş 11 iqlimin 9-nun Azərbaycanda mövcud olması, Azərbaycanın bir çox tədbirlərə ev sahibliyi etməsi və s. turistlərin Azərbaycana axın etməsinə səbəb olur.

Şübhə yox ki, bu da Azərbaycanın iqtisadiyyatına, gənclərin fəallığına, ölkənin inkişafına öz təsirini göstərir.

Turizmin inkişafı həm də dövlət büdcəsinin formalaşmasına, işsizliyin aradan qaldırılmasına, ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsinə, başqa mədəniyyətlərin öyrənilməsinə və s. çox böyük təsir göstərir.

Gənclərin turizm sahəsində inkişafına istiqamətlənmiş bir çox tədbir keçirilmişdir. Bunlara 2012-ci ildə təşkil olunan “Turizmin inkişafı sahəsində gənclərin rolunun artırılması” layihəsini, 2014-cü ildə təşkil olunan “Azərbaycanda gənclər turizminin formalaşması və dünyaya integrasiyası” adlı layihəni nümunə göstərə bilərik.

2011-ci ildə Almaniyada keçirilən Avroviziya mahnı müsabiqəsində çıxış edən gənc ifaçılarımız Nigar Camal və Eldar Qasimovun göstərdikləri möhtəşəm performansla Azərbaycan həmin müsabiqənin qalibi olmuşdur. Bu, ölkəmizin gənc ifaçılar yetişdirdiyinin bariz nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, ifaçılarla yanaşı Azərbaycanın bir çox gənc idmançıları da Azərbaycanın adını müxtəlif bölgələrdə səsləndiriblər, bu gün də səsləndirirlər, və səsləndirməyə davam edəcəklər. Mən bu sıradan idmançılarımızı qeyd etmək istədim. Müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycanı təmsil edən Xetaq Qazyumov, Mariya Stadniki, Mövlud Mirəliyevi, Şahin İmranovu, Rövşən Bayramovu,

Elnur Məmmədlini, Toğrul Əsgərovu, Məhəmmədrəsul Məcidovu, Hacı Əliyevi, Sabah Şəriətini, Rəsul Çunayevi, Natalia Sinişini, Rafael Ağayevi, Loren Alfonsonu, Zöhrə Ağamirovanı, Hidayət Heydərovu, Eduard Məmmədovu, Zabit Səmədovu və s. misal çəkə bilərəm. Məhz onlar gənc yaşlarında Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil ediblər və etməyə də davam edirlər. Bu, təkcə onların yox, bütün Azərbaycanın uğrudur.

2012-ci ildə Azərbaycanda keçirilən Avroviziya Mahnı Müsabiqəsində, 2015-ci ildə ilk dəfə Azərbaycanda təşkil olunan Avropa Oyunlarında, 2017-ci ildə keçirilən İslam Həmrəyliyi Oyunlarında və 2017-ci ildən ardıcıl olaraq hər il Azərbaycanda təşkil olunan Formula-1 oyunlarında gənclərin fəallığı önə çıxdı. Həmin vaxt ölkəmizə müxtəlif ölkələrdən, müxtəlif mədəniyyətlərdən, müxtəlif xalqlardan turistlər gəlmişdi. Həmin vaxt ən önə çıxan şəxslər gənc könüllülərimiz idi. Onların könüllü şəkildə belə bir mötəbər yarışın mükəmməl təşkil edilməsində rolları əvəzsizdir.

11–22 noyabr 2024-cü il tarixlərində paytaxtımızda keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP 29) gənc iştirakçıların bu cür konfranslarda iştirak təcrübəsiylə yanaşı, onlar “yaşıl” enerji, “yaşıl” iqtisadiyyata keçid kimi “yaşıl vəədlərə” yiyələndilər və bu terminləri daimi yaddaşına həkk etdilər.

Bu konfrans müddətin Azərbaycana təqribən 70-80 min xarici turistin gəldiyi bildirilir. Bu da şübhə yox ki, olduqca böyük bir rəqəmdir.

Könüllülərlə bərabər gənc bələdçilər də gələn yerli və xarici turistlərə xidmət göstərərək bununla həm də turizm təcrübəsinə yiyələnirlər.

Bunlarla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə səfər çərçivəsində “Yolumuz Qarabağa” layihəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu layihələrlə gənclər həm iştirakçı kimi, həm də təşviqatçı kimi yer alırlar.

Belə gənclər arasında xüsusilə bloggerləri vurğulamaq istərdim. Məhz onların çəkilişləri, canlı yayımları ilə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinə sosial media platformalarında da insanlar rahatlıqla “gəzə bilirlər”.

Bunlarla yanaşı, gənclər Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini tanıdan festivallarda iştirak edərək bununla həm də belə festivalların inkişafına səbəb olurlar. Belə festivallarda Azərbaycanın sənətkarlığı, milli mətbəxi, milli geyimləri, musiqisi təqdim olunur və bununla da turistlərin cəlb olunmasına böyük töhfə verir.

Daha sonra, “GoMap”, “Trip to Azerbaijan” kimi “Startup Tourism” layihələrində gənc proqramçılar iştirak ediblər.

Bölgələrimizdə təşkil olunan festivallarda gənc könüllülərin və bələdçilərin iştirakı nəticəsində turistlərin həmin festivallara axını son illərdə çoxalmışdır. Bu həm də Azərbaycanın bölgələrinin tanınmasında mühüm rol oynayır.

Gənclərin fəallığı və yenilikçi düşüncələri turizmin inkişafına çox böyük təsir göstərir. Hazırda gənclərin bir çoxu turlar təşkil edərək turistləri Azərbaycanın bölgələri ilə tanış edirlər. Burada əsas rolu da gənc sahibkarlar görürlər.

Bununla belə, bu cür tur şirkətlərində çalışan gənc işçilər, bələdçilər, promouterlər turistlərə bölgələrimizi tanıdır, səfərlərə təşviq edirlər.

Summary

THE ROLE OF YOUTH'S SOCIO-CULTURAL ENGAGEMENT AND TOURISM MANAGEMENT IN THE NEW ERA'S CHALLENGES

The article explores the main challenges of the new era, their significance, ongoing changes, innovations, and their impact on society. It emphasizes the socio-cultural activity of youth in the context of these contemporary challenges. The initiatives and dedication of Azerbaijani youth in promoting the country's image across different nations are also highlighted. In particular, the memory of young soldiers who heroically became martyrs during the 44-day Patriotic War is honored with deep respect. Finally, the article covers the active participation of young volunteers,

entrepreneurs, bloggers, and tour guides in various events held in Azerbaijan, their contributions to the development of tourism, and their hopes for the future.

Keywords: youth, socio-cultural activity, tourism, management, challenges, development, innovation

Резюме

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЁЖИ И ЕЁ РОЛЬ В УПРАВЛЕНИИ ТУРИЗМОМ В УСЛОВИЯХ ВЫЗОВОВ НОВОЙ ЭПОХИ

В статье рассматриваются основные вызовы новой эпохи, их значение, текущие изменения, инновации и их влияние на общество. Подчеркивается социально-культурная активность молодежи в контексте этих современных вызовов. Также освещаются инициативы и самоотверженность азербайджанской молодежи в продвижении имиджа страны среди разных народов. В частности, с глубоким уважением читается память молодых солдат, героически ставших шехидами во время 44-дневной Отечественной войны. Наконец, в статье говорится об активном участии молодых волонтеров, предпринимателей, блогеров и экскурсоводов в различных мероприятиях, проводимых в Азербайджане, их вкладе в развитие туризма и их надеждах на будущее.

Ключевые слова: молодежь, социально-культурная деятельность, туризм, управление, проблемы, развитие, инновации

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, COP-un (Tərəflər Konfransı) tarixi.
2. Hüseyinli Billurə, "Azərbaycan gənclərinin forumları".
3. Hacıyev Cəmil, "Asudə vaxtın səmərəli təşkilinin Azərbaycan gəncliyinə təsirinin təhlili", 2020.
4. İsgəndər Həsənov, "Azərbaycanın gənclər siyasəti", 525-ci qəzet.- 2022.- 17 iyun.- S.7.
5. Rəna Sultanova, "Azərbaycanda Gənclər Siyasəti və Onun Turizmin İnkişafına Təsiri", 2018.
6. Sultanova R.P., "Azərbaycan gənclərinin ölkə iqtisadiyyatında rolu", Beynəlxalq konqress, Türkiyə, Muğla Sitki Koçman Universiteti, 2016, 463-467.
7. https://azertag.az/xeber/azerbaycanda_gencler_turizminin_formalasmasi_ve_dunyaya_inteqrasiya_si_adli_layihenin_teqdimati_olmusdur-53627
8. https://azertag.az/xeber/turizmin_inkisafi_sahesinde_genclerin_rolunun_artirilmasi_layihesi_haya_ta_kechirilecekdir-180869
9. <https://www.ahik.org/az/fealiyyetimiz/gencler-siyaseti>

TÜRK DÜNYASININ INTEQRASIYASINDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Sevinc FƏTƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti, İngilis filologiyası kafedrasının müdiri

E-mail: sevinjfataliyeva@gmail.com

Müasir dünyanın reallıqları, bir sıra hallarda ikili standartların önə çəkilməsi, ayrı-ayrı güc mərkəzlərinin təzyiq və təhdid siyasəti həyata keçirməyə çalışmaları milli dövlətlər üçün mühüm çağırışlar meydana çıxarıb. Bəhs olunan reallıqlar fonunda milli dövlətlər strateji müttəfiqlərini düzgün müəyyənləşdirməlidirlər. Azərbaycan Respublikası müstəqil siyasi kurs həyata keçirir. Ölkəmizin reallaşdırdığı multiregional siyasət sırf müstəqillik və suverenlik kimi fundamental prinsiplərə əsaslanır.

Hazırkı mürəkkəb proseslər fonunda qloballaşan dünyada türk dövlətlərinin və xalqlarının birliyi zərurətə çevrilib. Sovetlər ittifaqı dağıldıqdan sonra türk dövlətləri ilə münasibətlər qurmaq və inkişaf etdirmək Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet olub. Bu siyasətin əsasını qoyan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin türk birliyinin güclənməsi istiqamətindəki xidmətləri danılmazdır. Hər il Türkdilli Dövlətlərin Zirvə Görüşünün keçirilməsi də məhz Ulu Öndərimizin təşəbbüsləri sırasında olub. Ulu Öndər Heydər Əliyev türk dünyasının möhkəmlənib inkişaf etməsi ilə bağlı qeyd etmişdir: “Bizim xalqlarımız əsrlər boyu bir-birinə yaxın dost olmuşlar. Biz bir kökdənlik, bir-birillik xalqlarıq. Bizim milli ənənələrimiz çox yaxındır, bir-birinə bənzərdir, oxşardır. Ona görə də bunlar hamısı xalqlarımızı hələ biz müstəqil olmadığımız vaxtda, ayrı-ayrı dövlətlərin əsarəti altında yaşadığımız vaxtda da bir-birimizdən ayırmayıb, bir-birimizə bağlayıb, bir-birimizlə daha sıx əlaqədə saxlayıb. İndi isə xalqlarımız öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra, müstəqil dövlət kimi dünyada tanınandan sonra biz tarixi ənənələr əsasında, həmin fundamental əsaslar üzərində bundan sonra da irəliyə getməliyik, inkişaf etməliyik”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müdrik siyasi fəaliyyəti Azərbaycanın bütün türk dövlətləri ilə əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Heydər Əliyev türk dünyası qarşısında misilsiz xidmətlərinə görə 1999-cu ildə “Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatı”na layiq görülmüşdür.

Heydər Əliyevi əbədiyaşar liderə çevirən amillər bu böyük coğrafi məkanın bugünkü reallıqlarından daha aydın görünür. Müdhiş dühaya sahib olan bu fenomen insan tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir-birindən ayrı düşmüş türk dünyasını birləşdirmək üçün yorulmaz səylər göstərirdi. Onun məqsədyönlü fəaliyyətinin uğurlu nəticələri bu istiqamətdə davamlı addımların atılmasına mühüm töhfələr verdi. Ulu Öndər uzaqgörənliklə dünya xəritəsində yer alan türk xalqlarının gələcək taleyini əvvəlcədən görürdü. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycan və digər türk dövlətləri öz dövlət müstəqilliklərini bərpa etdilər. Bununla da Heydər Əliyevin türk dünyasının gələcəyi ilə bağlı xəyalları gerçəkləşməyə başladı. Bir daha sübut olundu ki, türk xalqları daim əsarətdə qalmayacaqlar, öz müstəqilliklərinə, azadlıqlarına nail olacaqlar.

Heydər Əliyev türk dünyasının birliyinə, sadəcə, etnik köklərin eyniliyinə əsaslanan mədəni-etnoqrafik birlik kimi baxmır, bu birliyin gələcəyini xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ulu Öndər daim bu çağırışı etmişdi ki, türk xalqlarının yaxınlaşması vacibdir. Bu dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Ötən əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının varisi olan Türkiyə 1923-cü ildə öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Həmin vaxtdan başlayaraq Azərbaycan və Türkiyə xalqlarını birləşdirən ortaq dəyərlər, tarix, sıx tellərlə bağlılıq zaman keçdikcə bu birliyi daha da möhkəmləndirərək dünya üçün nümunəyə çevirdi. Bu əlaqələrin möhkəm təməlinin qurulmasında Mustafa Kamal Atatürkün və Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var. Məhz Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”, Heydər Əliyevin isə “Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir” müdrik kəlamları bu gün iki ölkənin münasibətlərinin təməl prinsiplərinə çevrilib. Hazırda bu münasibətlər məhz həmin prinsiplərə söykənərək müasir dövrün yeni çağırışlarına uyğun olaraq inkişaf etdirilir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət oldu. Qardaş ölkələrimizin dövlət başçıları arasında mövcud olan yaxın dostluq münasibətləri, onların siyasi iradəsi və qətiyyəti bu gün iki ölkə arasında hərtərəfli əməkdaşlığın dərinləşməsinə güclü təkan verməkdədir. Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində tarixi Zəfəri ümumilikdə türk dünyasının birliyində yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı, müttəfiqliyi 2021-ci ilin iyun ayında imzalanan Şuşa Bəyannaməsində öz əksini tapdı. Bu qardaşlığın rəsmiləşməsi, Azərbaycan və Türkiyənin bundan sonra da birgə addımlayacağına edilən çağırışlar ümumilikdə türk dünyasının birliyinin daha da möhkəmlənməsində özünü aydın göstərir. Təbii ki, müasir şəraitdə bu birlik, həmrəylik bütün sahələrdə uğurla inkişaf etdirilir.

Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətlərinin də zəngin tarixi var. Azərbaycan və qazax xalqları arasında tarixən ənənəvi dostluq və qardaşlıq əlaqələri mövcud olub. Buna əsas verən amillərdən biri bu xalqların etnik, dil, din və mədəni dəyərlər baxımından bir-birinə yaxınlığıdır. Ulu Öndərin bu münasibətlərin inkişafına olan töhfələri də danılmazdır və məhz buna görə 1997-ci ildə Heydər

Əliyevə Əl-Fərabî adına Qazax Milli Dövlət Universitetinin fəxri doktor diplomu, 1998-ci ildə isə “Astana” dövlət medalı təqdim olunmuşdur.

Azərbaycanın Qırğızıstanla və Türkmənistanla əlaqələri də dərin tarixə malikdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra bu münasibətlər daha da inkişaf etməyə başladı. Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycanın bu qardaş dövlətlər ilə dərinləşən və genişlənən əlaqələri hazırkı ölkə rəhbərlərinin əzmi ilə yeni mərhələyə qədəm qoyaraq həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müstəvilərdə daha da inkişaf etməkdədir.

Azərbaycanın Özbəkistan ilə münasibətləri də təqdir olunacaq səviyyədədir. Bu iki türk ölkəsi arasındakı dostluq, qardaşlıq və zəngin tarixə söykənən əlaqələrin, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında da Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Özbəkistan dövləti dəhə şəxsiyyətin iki dövlət arasında əməkdaşlığın inkişafına istiqamətlənmiş fəaliyyətini yüksək dəyərləndirib, Ulu Öndərə hər zaman ali ehtiramla yanaşib, türk dünyasının böyük oğluna özünün yüksək sevgisini və rəğbətini bildirmişdir. Bu dərin sevginin ifadəsi kimi, 2010-cu ildə Daşkənddə Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyinin nəzdində iki ölkənin hazırkı dövlət başçıları arasında iştirakı ilə Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyətə başladı. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mərkəz məhz Ümummilli Liderin adını daşıyan küçədə yerləşir. Burada Heydər Əliyev muzeyi, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi muzeyi, hər iki ölkənin müştərək tarix muzeyi təşkil olunub.

Bütün bunlarla yanaşı hər il türk dövlətlərinin rəhbərlərinin zirvə görüşlərinin keçirilməsi ənənə halını alıb. Təbii ki, burada da Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var.

Ulu Öndərin türk dövlətləri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi siyasəti hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 2003-cü ildən etibarən İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi siyasətində türk dünyasının birliyinin gücləndirilməsi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, hələ 2007-ci ilin 17 noyabrında Bakıda Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayının keçirilməsi də xüsusi vurğulanmalıdır. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə keçirilən bu qurultayda 30-dan çox ölkədən 800 nümayəndə və qonaq iştirak edib. Qonaqlar sırasında Türkiyənin o vaxtkı Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Şimali Kiprin Prezidenti Mehmet Əli Tələt və digər türk dövlətlərinin rəsmi şəxsləri də var idi. Həmin vaxta qədər əvvəlki qurultaylar yalnız Türkiyədə keçirilmişdi. Amma Prezident İlham Əliyevin təklifi ilə XI qurultay Bakı şəhərində baş tutdu. XI qurultaydakı çıxışında dövlətimizin başçısı bu barədə deyib: “Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayının Azərbaycanda keçirilməsi bütün türk dünyası üçün çox böyük hadisədir. Qurultaylar, adətən, Türkiyədə keçirilirdi. Mən xatırlayıram, keçən il biz Antalyada qurultayda bərabər iştirak etmişdik. Orada çox vacib, çox önəmli qərarlar qəbul edilmişdi, çox maraqlı müzakirələr keçirilmişdi. Mən çox şadam ki, növbəti qurultayın Azərbaycanda keçirilməsi barədə bizim təklifimiz qəbul olundu və bu gün biz bu gözəl qurultayı Bakıda keçiririk. Bu bir daha onu göstərir ki, bütün türk dünyası birləşməyə doğru daha da sürətlə gedir. Buna çox böyük ehtiyac var”. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda keçirilən həmin qurultayın bütün türk dünyasının birləşməsində çox mühüm bir addım olacağını və bu birliyi daha da möhkəmləndirəcəyini vurğulayıb.

Ümumiyyətlə, Türkdilli dövlət və cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayı Azərbaycanı bütövlükdə türk dövlətlərinin konsolidasiya və əməkdaşlıq mərkəzinə çevrildiyini göstərdi. Bir qayda olaraq Türkiyədə keçirilmiş belə qurultayın ilk dəfə Azərbaycanda təşkili, Azərbaycan Respublikasının türk dünyasındakı həlledici rolundan, artan nüfuzundan irəli gəlirdi. Qurultayın başlıca məqsədi türk dövlət və cəmiyyətləri arasında dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirmək, onların arasında informasiya mübadiləsinə nail olmaq, iqtisadi inkişaf sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı genişləndirən tədbirlər görmək, türk dövlət cəmiyyətlərinin ümumi problemlərinin birlikdə həlli yollarını araşdırmaqdan ibarət olub. Qurultayın Azərbaycan paytaxtında keçirilməsi vahid məqsəd, amal uğrunda həyata keçirilən işlərin yeni mərhələsinə çevrildi. Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin “bütün türk dünyası birləşməyə doğru daha da sürətlə gedir” fikrinin və ideyasının məntiqi nəticəsi kimi bu qurultaydan cəmi iki il sonra – 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (indiki Türk Dövlətləri Təşkilatı) yarandı.

Məlumdur ki, türk dövlətləri dil, mədəniyyət və tarix baxımından bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Türkiyə və Azərbaycan Türk dünyasında liderlik edən əsas ölkələrdir. 2009-cu ildə yaradılan Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (indiki Türk Dövlətləri Təşkilatı) türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın inkişafına və birliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. 2021-ci ildə isə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) çevrildi və bununla da təşkilatın beynəlxalq nüfuzu artırıldı. Bildiyimiz kimi, TDT türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri gücləndirərək birgə maraqları müdafiə edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən TDT-nin VIII Zirvə Görüşündə çıxış edərək Türk dünyasının birliyinin vacibliyini vurğulayıb və türk dövlətlərini qarşılıqlı dəstəyi artırmağa çağırıb: “Mən çox şadam ki, bu gün biz türk dövlətləri arasındakı birlikdən danışarkən gələcəyə baxırıq. Çünki bizim gələcəyimiz, birgə gələcəyimiz üçün çox möhkəm zəmin var, möhkəm təməl var. Bu, bizim ortaq köklərimizdir, dilimizdir, dinimizdir və ortaq maraqlarımızdır”.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev TDT-nin digər zirvə toplantılarında da çıxışları zamanı Türk dünyasının vahid bir strategiya ilə birləşməsinin əhəmiyyətini qeyd edib. Dövlətimizin başçısı çıxışlarında xüsusilə iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, ortaq maraqların müdafiə edilməsi və Türk dünyasının beynəlxalq səviyyədə daha da güclənməsi mövzularını gündəmə gətirib. 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən zirvə toplantısında Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı tarixi Qələbədə və türk dövlətlərinin, xüsusilə Türkiyənin Azərbaycanın yanında durmasını xüsusi olaraq qeyd edib. O, həmçinin TDT çərçivəsində üzv dövlətlərin hərbi sahədə də birgə əməkdaşlıq etməsi zərurətini vurğulayıb.

Türk dünyasının birliyinin gücləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetlərindən biridir. 2024-cü ilin 7 fevral tarixində keçirilən prezident seçkilərində parlaq qələbə qazanan cənab İlham Əliyev həmin il fevralın 14-də keçirilən andiçmə mərasimində söylədiyi nitqində ölkəmizin xarici siyasət kursu ilə bağlı strateji seçiminə bir daha diqqət çəkib. Azərbaycanın Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilən çoxşaxəli xarici siyasət kursunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada milli maraqlar əsas götürülür, eyni zamanda tərəfdaşlara böyük hörmət bəslənilir və onlarla qarşılıqlı maraqlar əsasında sıx əməkdaşlıq qurulur. Belə səmərəli və təsirli siyasətin nəticəsidir ki, hazırda respublikamıza və onun Lideri İlham Əliyevə həm yerləşdiyi coğrafiyada, həm də uzaq xaricdə böyük hörmət bəslənilir. Çıxışında dövlətimizin başçısı türk dünyası ilə bağlı söylədiyi fikirlər xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Prezident İlham Əliyev vurğulayıb: “Biz beynəlxalq təşkilatlarla bağlı bundan sonra da öz addımlarımızı atacağıq, ilk növbədə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində söylərimizi davam etdirəcəyik. Bu, bizim üçün prioritetdir, mən bunu açıq demək istəyirəm, yəqin ki, indi aparılan siyasət də hər kəsə bunu aydın göstərir. Bu, bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır”.

Prezident İlham Əliyevin yeni dövrdə də ölkəmizin xarici siyasət kursunun əsas prioritetlərindən biri kimi türk dövlətlərlə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsinin zəruriliyini önə çəkməsi heç də təsadüfi deyil. Dövlətimizin başçısı andiçmə mərasimindəki nitqində açıq danışib. Bildirib ki, bizi heç yerdə gözləməirlər və bunu artıq gizlətmirlər. Əgər əvvəlki illərdə, xüsusilə işğal dövründə bizi çaşdırmaq üçün, yəni, gözdən pərdə asmaq üçün müəyyən vədlərlə cəlb etməyə çalışırdılarsa, indi o maskalar da yırtıldı və açıq-aydın burada ayrıcı xətlər müşahidə olunur. Biz o ayrıcı xətləri çəkməmişik, biz bu ayrıcı xətlərin əleyhinəyik. Biz hətta, cəmi üç ölkənin yerləşdiyi Cənubi Qafqazda bu gün bu ayrıcı xətləri açıq-aydın görürük. Belə olan halda, bizi haradasa qəbul etmək istəməyənlərə biz baş əyməliyikmi? Qətiyyənlə, bu, olmayacaq! Türk dünyası isə bizim üçün doğmadır və burada biz özümüzü, Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, çox yaxşı hiss edirik. “Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələrlə qardaşlıq münasibətlərimiz var və bizim siyasətimiz Türk Dövlətləri Təşkilatını gücləndirməkdir. Bu, böyük coğrafiyadır, böyük ərazidir, böyük hərbi gücdür, böyük iqtisadiyyatdır, təbii sərvətlərdir, nəqliyyat yollarıdır, gənc əhalidir, artan əhalidir və bir soydan, kökdən olan xalqlardır. Bundan güclü birlik ola bilərmi? Əlbəttə ki, yox. Biz müştərək səylərlə elə etməliyik ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı qlobal arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilsin. Buna biz ancaq birlikdə nail ola bilərik”, - deyərək Prezident İlham Əliyev vurğulayıb.

Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, türk birliyinin ideyadan reallığa çevrilməsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müstəsna xidmətləri olub. Azərbaycanda TDT-nin yaranmasına aparan yol Naxçıvandan başlayıb. Ötən dövrdə respublikamız TDT-nin müxtəlif tədbirlərinə böyük uğurla ev sahibliyi edib. Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasının (TÜRKPA) katibliyi və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun katibliyi Azərbaycanda yerləşir. Ölkəmiz Türk Dövlətləri Təşkilatının təsisçi dövlətlərindən biri kimi daim təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafı məqsədilə mühüm təşəbbüslərlə çıxış edib. Məsələn, Prezident İlham Əliyev 2014-cü ildə Bodrumda keçirilən Dördüncü Zirvə görüşü zamanı Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması təşəbbüsünü irəli sürüb və artıq bu fond təsis edilib. Məlumdur ki, Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatına sədrliyi qlobal pandemiya dövrünə təsadüf etdi. Ölkəmiz vəziyyətə adekvat reaksiya verərək uğurlu bir sədrlik həyata keçirib. 2020-ci ildə Azərbaycan təşkilatın dövlət və hökumət başçılarının onlayn Zirvə görüşünü təşkil etməyə nail oldu. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə baş tutan Zirvə Görüşü pandemiya dövründə dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində təşkil edilən ilk tədbir idi.

44 günlük müharibədə Azərbaycanın qazandığı parlaq qələbə sayəsində regionda yeni reallıqlar formalaşdı. Bu reallıqlar, həmçinin tarixi Türk coğrafiyasının bərpası üçün də geniş perspektivlər açıb. Müharibəni qalibiyyətlə başa vuran ölkəmiz 2020-ci il 10 noyabr tarixində Azərbaycan, Rusiya prezidentlərinin və Ermənistanın baş nazirinin imzaladıqları üçtərəfli Bəyanata uyğun olaraq respublikamızın əsas hissəsini Naxçıvanla və oradan da Türkiyə ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin yaradılmasında israrlı mövqe sərgiləyir. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə tarixi ədalətsizliyə son qoyulacaq və Türk coğrafiyası bərpa olunacaq.

Artıq işğaldan azad olunmuş müqəddəs Qarabağ torpağı da türk xalqlarının və onların ziyarət etdiyi məkanlardan birinə çevrilib. 6 iyul 2024-cü ildə Şuşada TDT-nin qeyri-rəsmi Zirvə Görüşünün keçirilməsi də bunun göstəricisidir. Zirvə Görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şavkat Mirziyoyev, Qırğız Respublikasının Prezidenti Sadır Japarov, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev, Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban, Türkiyə Respublikasının vitse-prezidenti Cəvdət Yılmaz, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Prezidenti Ersin Tatar, Türk Dövlətləri Təşkilatının Baş katibi Kubançbek Ömüraliyev iştirak ediblər. Zirvə görüşünün nəticəsinə olaraq Şuşada Qarabağ Bəyannaməsi imzalanıb.

Göründüyü kimi, artıq bu gün türk dünyasının birliyi reallığa çevrilməkdədir. Türk Dövlətləri Təşkilatının sıralarının genişlənməsi, siyasi, iqtisadi, mədəni, o cümlədən hərbi sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində qəbul olunan qərarlar türk birliyinin qlobal gücə çevrilməsi yolunda atılan addımlardır. Bu hədəfin reallaşmasında isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müstəsna rolu var. Prezident İlham Əliyev ümumtürk birliyinin möhkəmləndirilməsi xəttini xarici siyasətdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirərək, təkcə Türkiyə ilə deyil, Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətləri gücləndirmək xəttinə üstünlük verir. Dövlət başçısı türk xalqlarının oxşar milli irsinə, dəyərlərinə, mental xüsusiyyətlərinə həm də güclü ideoloji-siyasi amil kimi yanaşır. Ona görə də, bu gün Azərbaycan türk dövlətlərinin integrasiyası prosesinin sadəcə iştirakçısı deyil, həm də ən fəal təşəbbüskarlarından biridir. Azərbaycan türk dünyasının mənəvi birliyinin siyasi təzahürünə nail olmaq, dünya qarşısına bütün cəhətlər üzrə daha üstün sivilizasiya ilə çıxmaq zərurətini diqqət mərkəzində saxlayır. Türk dövlətlərinin birliyi istiqamətində söylərin daha da intensivləşdirilməsi bu qənaəti bir daha gücləndirir. Son illər regionda və dünyada cərəyan edən qlobal siyasi-iqtisadi proseslər də türk xalqlarının birliyini aktual məsələ kimi gündəmə gətirir.

Türk dövlətlərinin, xalqlarının, diaspor təşkilatlarının vahid ideya və məqsədlər uğrunda mübarizə aparması, ideoloji-siyasi cəbhədə eyni mövqe nümayiş etdirməsi, erməni lobbisinə qarşı mütəşəkkil mübarizəyə qoşulması Azərbaycanın ən çox səy göstərdiyi məsələlərdəndir. Rəsmi Bakının tarixi, siyasi və dini baxımdan Azərbaycana yaxın olan türk respublikaları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin genişləndirilməsi təşəbbüsləri də məhz bu məqsədə xidmət edir. Beləliklə, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev türk dövlətləri ilə əlaqələrin daha böyük coğrafi arealda genişləndirilməsinə çalışmaqqla, bütövlükdə türk dünyasının qəbul etdiyi, hesablaşdığı, rəğbət

bəslədiyi birləşdirici lider statusunda çıxış edir. Bu əzmkar fəaliyyət milli-dini yaxınlıq amili və təəssübkeşlik prinsiplərindən bir qədər də irəliyə gedərək, bütövlükdə türk xalqlarının dünya siyasətindəki tarixi yerini, beynəlxalq proseslərə təsir imkanlarını və nüfuzunu təmin etməyə yönəlmiş mühüm və tarixi missiyadır!

Summary

AZERBAIJAN'S GROWING ROLE IN THE INTEGRATION OF THE TURKIC WORLD

The article extensively analyzes the growing role of the Republic of Azerbaijan in the integration of the Turkic world and the importance of President Ilham Aliyev's multifaceted foreign policy course in this process. It is emphasized that the policy of cooperation with the Turkic states, founded by Heydar Aliyev and successfully continued by President Ilham Aliyev, has acquired a new strategic content at the modern stage. It is noted that the development of the Organization of Turkic States, the Shusha Declaration and the new realities created in the region by the victory in Karabakh have created conditions for closer integration of the Turkic world in the political, economic and security spheres. The article also examines the contributions that the increase in the international influence of the TDT, the establishment of the Turkish Investment Fund and the prospects for opening the Zangezur corridor, which were initiated by Azerbaijan, will make to the economic and transport relations of the Turkic geography. As a result, Azerbaijan, by playing an initiative and unifying role in this process, makes significant contributions towards the transformation of the Turkic world into a global power.

Keywords: Azerbaijan, Turkic world, Ilham Aliyev, Heydar Aliyev, Organization of Turkic States, Turkic unity, Shusha Declaration, Zangezur corridor, Karabakh victory, TURKPA, Turkish Investment Fund, international cooperation, strategic partnership.

Резюме

ВОЗРАСТАЮЩАЯ РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИНТЕГРАЦИИ ТЮРКСКОГО МИРА

В статье подробно анализируется растущая роль Азербайджанской Республики в интеграции тюркского мира и значение многогранного внешнеполитического курса Президента Ильхама Алиева в этом процессе. Подчеркивается, что политика сотрудничества с тюркскими государствами, заложенная Гейдаром Алиевым и успешно продолженная Президентом Ильхамом Алиевым, на современном этапе приобрела новое стратегическое содержание. Отмечается, что развитие Организации тюркских государств, Шушинская декларация и новые реалии, созданные в регионе победой в Карабахе, создали условия для более тесной интеграции тюркского мира в политической, экономической и сфере безопасности. В статье также рассматривается вклад, который внесут в экономические и транспортные связи тюркской географии усиление международного влияния Турецкого инвестиционного фонда, создание Турецкого инвестиционного фонда и перспективы открытия Зангезурского коридора, инициированные Азербайджаном. В итоге Азербайджан, играя инициативную и объединяющую роль в этом процессе, вносит значительный вклад в превращение тюркского мира в мировую державу.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркский мир, Ильхам Алиев, Гейдар Алиев, Организация тюркских государств, тюркское единство, Шушинская декларация, Зангезурский коридор, победа в Карабахе, ТЮРКПА, Турецкий инвестиционный фонд, международное сотрудничество, стратегическое партнерство.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H. (1999). Türk Dünyasının Birliyi və Azərbaycanın Xarici Siyasəti. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
2. Əliyev, İ. (2007). Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayındakı çıxışı. Bakı.
3. Əliyev, İ. (2021). Türk Dövlətləri Təşkilatının VIII Zirvə Görüşündə çıxışı. İstanbul.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Saytı. (2024). İlham Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi. Bakı.
5. Türk Dövlətləri Təşkilatının Rəsmi Məlumatları. (2024). www.turkicstates.org
6. Şuşa Qarabağ Bəyannaməsi (2024). Rəsmi sənəd.
7. Əliyev, İ. (2024). Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə strateji tərəfdaşlıq istiqamətində çıxışları. Bakı.

MİLLİ İDEYA VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL — HAMİ ÜÇÜN ORTAQ GƏLƏCƏK

Sevinc QARAYEVA

*biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universiteti, İbtidai təhsil kafedrası
E-mail: qarayevasevinc80@mail.ru
ORCID ID: 0009000449563696*

Müasir dövrdə cəmiyyətlərin inkişaf səviyyəsi yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial ədalət, bərabərlik və inklüzivlik kimi prinsiplərlə ölçülür. Bu mənada, milli ideya anlayışı hər bir xalqın öz tarixi-mədəni kimliyinə əsaslanan, onu birləşdirən və gələcəyə yönəldən ideoloji sütunlardan biridir. Milli ideyanın ən əsas funksiyalarından biri cəmiyyətin bütün təbəqələrinin potensialını cəlb etməklə davamlı inkişafa nail olmaqdır. Bu baxımdan inklüziv təhsil sisteminin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi milli ideyanın ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. “Hamı üçün ortaq gələcək” prinsipi, məhz bu iki anlayışın – milli ideya və inklüziv təhsilin – vəhdətindən doğur [2].

Milli ideya bir xalqın mənəvi, siyasi və sosial həyatını formalaşdıran əsas dəyərlərin, məqsədlərin və arzuların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Azərbaycanın milli ideyası müstəqillik, vətənə sevgi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, dilin və mədəniyyətin inkişafı və bütöv cəmiyyətin qurulması kimi prinsiplərə əsaslanır. Bu ideya xalqın keçmiş təcrübələri ilə indiki çağırışları və gələcək məqsədləri arasında körpü yaradır.

Milli ideyanın əsas məqsədi bütün vətəndaşların, o cümlədən fiziki, əqli və psixoloji fərqliliklərə malik insanların cəmiyyət həyatında fəal iştirakını təmin etməkdir. Bu zaman dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifəsi inklüziv bir yanaşma ilə hər bir fərdin potensialını reallaşdırmasına şərait yaratmaqdır.

İnklüziv təhsil — bütün uşaqların, onların fərdi xüsusiyyətlərindən və qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, eyni təhsil mühitində təhsil almasını nəzərdə tutur. Bu təhsil modeli, yalnız əlilliyi olan uşaqları deyil, həmçinin müxtəlif mədəni, sosial və iqtisadi təbəqələrdən olan şagirdləri də əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsil anlayışı son illərdə daha da aktuallaşıb. 2018-ci ildə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018-2024-cü illər)” bu sahədə mühüm bir mərhələ olub. Sənəddə qeyd olunur ki, təhsil sistemində bərabər imkanların yaradılması, müxtəlif kateqoriyadan olan uşaqların ümumi təhsilə cəlb edilməsi prioritet istiqamətlərdəndir [1].

İnklüziv təhsil cəmiyyətin mikro modelidir. Burada qarşılıqlı hörmət, anlayış, əməkdaşlıq və empatiya kimi dəyərlər uşaqlara uşaq yaşlarından aşılır. Bu dəyərlər isə milli ideyanın əsasını təşkil edir.

Milli ideyanın həyata keçirilməsi üçün bütün vətəndaşların ictimai-siyasi və sosial proseslərə cəlb olunması zəruridir. Cəmiyyətin hər bir fərdi, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər, milli ideyanın daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Inklüziv təhsil bu mənada sosial ədalətin təminatçısı, fərqliliklərin zənginlik kimi qəbul olunduğu cəmiyyət modelinin əsasını təşkil edir.

Bir xalqın milli ideyası yalnız fiziki sağlam, iqtisadi cəhətdən güclü fərdlərə əsaslanmamalıdır. Əksinə, milli ideya cəmiyyətin zəif təbəqələrini, sosial baxımdan müdafiəyə

ehtiyacı olan fərdləri də əhatə etməlidir. Bu baxımdan, inklüziv təhsil milli ideyanın sosial platforması kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, inklüziv təhsil milli həmrəyliyi möhkəmləndirir. Müxtəlif imkanlara malik uşaqların birlikdə təhsil alması, gələcəkdə bərabər hüquqlu vətəndaşlar kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin daha tolerant, anlayışlı və birliyə əsaslanan strukturda inkişaf etməsini təmin edir [2].

Azərbaycan hökuməti inklüziv təhsilin təşviqi istiqamətində bir sıra mühüm və strateji addımlar atmışdır. Son illərdə ölkə üzrə məktəblərdə fiziki mühitin təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin əlçatanlığının artırılması və müasir pedaqoji yanaşmaların tətbiqi bu sahədə mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Müəllimlərin peşəkar inkişafı da bu prosesin əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Belə ki, inklüziv təhsilə dair təlimlər, seminarlar və proqramlar vasitəsilə pedaqoqların nəzəri və praktiki bilikləri artırılır, onların fərqli bacarığa malik uşaqlarla işləmək qabiliyyəti gücləndirilir. Həmçinin xüsusi təhsil ehtiyacı uşaqlar üçün fərdi yanaşmaların tətbiqi, tədris proqramlarının adaptasiyası və psixoloji dəstək mexanizmlərinin yaradılması da bu islahatların bir parçasıdır [3].

Lakin bütün bu müsbət addımlara baxmayaraq, təcrübə göstərir ki, inklüziv təhsilin tam və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra mövcud çətinliklər hələ də qalmaqdadır. İlk növbədə, ölkənin bəzi regionlarında məktəblərin fiziki infrastrukturunu inklüziv təhsil tələblərinə cavab vermir. Binalarda pandusların olmaması, sinif otaqlarının dar və uyğunlaşdırılmamış olması, xüsusi təhsil vasitələrinin çatışmazlığı bu problemin əsas göstəricilərindəndir.

Bundan əlavə, müəllimlərin inklüziv təhsilə dair bilik və bacarıqları hələ də lazımi səviyyədə deyil. Bir çox hallarda pedaqoqlar xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərlə işləməkdə çətinlik çəkir, çünki onlar bu sahədə kifayət qədər təlim və metodoloji dəstək almamışdır. Təhsil sistemində ümumi metodik yanaşmanın olmaması bu vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

Digər mühüm məsələ cəmiyyətin bəzi təbəqələrində hələ də stereotiplərin və ayrı-seçkilik hallarının mövcudluğudur. Xüsusi ehtiyacları olan uşaqlara qarşı bəzən açıq və ya gizli şəkildə mənfi münasibət göstərilir, onların potensialı dəyərsizləşdirilir və sosial inteqrasiyası əngəllənir. Bu cür yanaşmalar inklüziv təhsilin əsas fəlsəfəsinə ziddir və cəmiyyətdə dərin sosial uçurumlar yarada bilər.

Nəhayət, valideynlərin maarifləndirilməsi məsələsi də aktual problemlərdən biridir. Valideynlərin bir qismi inklüziv təhsilin mahiyyətini və əhəmiyyətini tam şəkildə dərk etmir, bu səbəbdən də ya prosesə passiv yanaşır, ya da müqavimət göstərir. Onların maarifləndirilməsi, inklüziv təhsilin üstünlükləri barədə geniş informasiya verilməsi və aktiv iştiraklarının təmin olunması vacibdir.

Bütün bu problemlərin uğurla aradan qaldırılması üçün isə milli ideyanın daşıyıcısı olan hər bir fərdin – müəllimin, valideynin, şagirdin və dövlət qurumlarının birgə, sistemli və məqsədyönlü fəaliyyəti zəruridir. Cəmiyyətin hər üzvü bu ideyanın həyata keçirilməsində öz üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməlidir. Əsl milli ideya, yalnız bir millətin dəyərlərini təbliğ etmək deyil, həm də onun bütün üzvlərinə, istisnasız olaraq, inkişaf və inteqrasiya imkanları yaratmaqdır. Bu isə birlik, ədalət və gələcək naminə ortaq məsuliyyəti paylaşmaqla mümkündür [5].

Milli ideya və inklüziv təhsil anlayışlarının sintezində formalaşan "hamı üçün ortaq gələcək" prinsipi, əslində cəmiyyətin ümumi və uzunmüddətli məqsədini əks etdirir. Bu anlayış yalnız bir təhsil və ya sosial siyasət deyil, bütün vətəndaşların, fərqli bacarığa və imkanlara malik insanların birlikdə, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq əsasında bir gələcək qurmasını nəzərdə tutur. Belə bir gələcəkdə heç kim kənarda qalmır, hər kəsin fərdi xüsusiyyətləri və potensialı dəyərləndirilir, vətəndaşların hər biri cəmiyyətin inkişafına töhfə vermək imkanı qazanır. Bu, həm milli birliyin möhkəmlənməsi, həm də sosial ədalətin bərqərar olması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün təhsil sahəsində bir sıra əsaslı dəyişikliklər və sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Əvvəla, təhsil proqramları inklüzivlik prinsipinə əsasən yenidən qurulmalıdır. Mövcud tədris proqramlarının, dərsliklərin və metodik materialların hər bir şagirdin fərdi inkişafına yönəlməsi vacibdir. Əlilliyi olan uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış məzmun, vizual və

funksional alətlər, fərqli öyrənmə tərzlərinə cavab verən yanaşmalar geniş şəkildə tətbiq edilməlidir [4].

Bununla yanaşı, müəllim hazırlığı prosesi də yeni tələblərə cavab verəcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Ali təhsil müəssisələrində pedaqogika ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin proqramlarına inklüziv pedaqogika fənni daxil edilməli, bu sahədə praktik təcrübə imkanları yaradılmalıdır. Artıq fəaliyyət göstərən müəllimlər üçün isə mütəmadi ixtisasartırma kursları və seminarlar təşkil edilməli, onların həm nəzəri bilikləri, həm də praktiki bacarıqları gücləndirilməlidir.

Inklüziv təhsilin uğurla tətbiqi üçün cəmiyyətdə stereotiplərin və yanlış təsəvvürlərin aradan qaldırılması da olduqca önəmlidir. Bu məqsədlə ictimai maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili, medianın və sosial platformaların gücündən istifadə etməklə geniş sosial kampaniyaların keçirilməsi vacibdir. Bu təşəbbüslər insanlarda fərqliliyin təbii və qəbul ediləsi bir hal olduğunu, hər bir fərdin cəmiyyət üçün dəyərli olduğunu aşılaya bilər.

Bundan başqa, həm fiziki, həm də rəqəmsal təhsil mühitləri inklüzivlik prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Məktəb binaları, sinif otaqları, sanitar qovşaqları və digər infrastrukturlar hər kəs üçün əlçatan olmalı, əlil arabası istifadə edən və ya digər fiziki məhdudiyyəti olan uşaqlar üçün maneəsiz təhsil imkanı yaradılmalıdır. Rəqəmsal mühitdə də ekran oxuyucu proqramlar, eşitmə çətinliyi olanlar üçün altıyazılar və digər köməkçi texnologiyaların tətbiqi genişlənməlidir [4].

Validəylər və ailə institutları da bu prosesin ayrılmaz iştirakçıları olmalıdır. Onların maarifləndirilməsi, inklüzivlik anlayışının ailə daxilində də tətbiqi, uşaqların inkişafı üçün məktəblə ailə arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulması təhsil sisteminin uğurla işləməsi üçün zəruri şərtlərdəndir. Validəylər yalnız müşahidəçi deyil, həm də qərarverici və dəstəkçi rolunda çıxış etməlidirlər [5].

Bütün bu yanaşmalar təkcə inklüziv cəmiyyət modelinin formalaşmasına deyil, eyni zamanda sağlam və davamlı milli ideyanın inkişafına da güclü təkan verəcəkdir. Beləliklə, "hamı üçün ortaq gələcək" anlayışı gerçəkliyə çevrilərək, Azərbaycanın həm təhsil, həm də ictimai birlik baxımından daha ədalətli və birləşdirici bir gələcəyə doğru irəliləməsini təmin edəcəkdir.

Milli ideya və inklüziv təhsil anlayışları bir-birini tamamlayan və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edən iki əsas sütundur. Azərbaycanın gələcəyi hər bir vətəndaşın potensialına hörmətlə yanaşan, fərqliliyi dəyər kimi qəbul edən və hər kəs üçün bərabər imkanlar yaradan bir sistemlə mümkündür. Bu baxımdan inklüziv təhsilin geniş tətbiqi milli ideyanın reallaşmasının, ortaq gələcəyin qurulmasının təməl şərtidir. Cəmiyyət olaraq ortaq gələcəyimizi qurmaq üçün hər bir fərdin səsinə, fikrinə və qatqısına ehtiyacımız var. Bu isə yalnız inklüziv və milli dəyərlərə əsaslanan təhsil modeli ilə mümkündür.

Milli ideya və inklüziv təhsilin sintezinə dair beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, bu iki anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, İsveçdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv təhsil modeli yalnız fiziki və əqli məhdudiyyətli uşaqları deyil, həm də müxtəlif etnik və sosial mənsubiyyətli şagirdləri əhatə edir. Bu ölkədə təhsilin əsas məqsədi hər bir uşağın özünü cəmiyyətin bir parçası hiss etməsi və milli dəyərlərlə yanaşı fərqliliyin qəbul edilməsidir. Beləliklə, İsveç modeli göstərir ki, milli ideyanın əsasını təşkil edən bərabərlik və birlik prinsipləri təhsil sistemində inklüziv yanaşma ilə möhkəmləndirilə bilər.

Digər tərəfdən, Kanada və İtaliya kimi ölkələrdə də inklüziv təhsil milli ideya ilə paralel inkişaf etdirilir. Kanadada çoxmədəniyyətlik siyasəti çərçivəsində məktəblərdə müxtəlif mədəni mənsubiyyətlərə hörmət aşılır və bütün şagirdlərə bərabər imkanlar yaradılır. İtaliyada isə inklüzivlik konsepsiyası təhsil islahatlarının əsas istiqaməti kimi qəbul olunur və hər bir fərdin sosial iştirak hüququnun təmin olunması dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri sayılır. Bu ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, inklüziv təhsil modeli yalnız pedaqoji deyil, həm də ictimai və milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər. Nəticə etibarilə, bu cür sistemlər cəmiyyətin hər bir üzvünün səsinə dəyər verir və milli həmrəyliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Summary
**NATIONAL IDEA AND INCLUSIVE EDUCATION — A SHARED
FUTURE FOR ALL**

This article explores the interconnection between the national idea and inclusive education, and their role in sustainable societal development. In today's world, the core goal of inclusive education is to ensure equal opportunities and integration for all individuals. The article also analyzes Azerbaijan's progress, current challenges, and proposed solutions in this area. The main aim is to promote a future model that is inclusive and fair for everyone, based on shared values and collective responsibility.

Keywords: *National idea, inclusive education, equal opportunities, social justice, shared future*

Резюме
**НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — ОБЩЕЕ
БУДУЩЕЕ ДЛЯ ВСЕХ**

В данной статье анализируется взаимосвязь между национальной идеей и концепцией инклюзивного образования, а также их роль в устойчивом развитии общества. В современную эпоху основная цель инклюзивного образования — обеспечение равных возможностей для всех и интеграция личности в общество. В статье также рассматриваются шаги, предпринятые Азербайджаном в этой области, существующие трудности и предлагаемые решения на будущее. Цель — продвижение модели инклюзивного и справедливого будущего для всех на основе общих ценностей.

Ключевые слова: *Национальная идея, инклюзивное образование, равные возможности, социальная справедливость, общее будущее.*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi / İnküziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı - 2018
2. UNESCO / Policy Guidelines on Inclusion in Education - 2009
3. Quliyeva, R. / İnküziv təhsil: Azərbaycan təcrübəsi və çağırışlar. Azərbaycan Müəllimi - 2022
4. Heydər Əliyev Fondu / Əlilliyi olan şəxslərin təhsil imkanlarının artırılması ilə bağlı layihələr - 2021
5. Qasımzadə, E. / Milli ideya və vətəndaş cəmiyyəti anlayışları arasında əlaqə - Bakı Dövlət Universiteti Elmi Məqalələr Toplusu – 2020

**MÜASİR TƏLƏBƏLƏRDƏ MİLLİ ŞÜURUN
FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ**

Səidə PAŞAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Pedaqogika və psixologiya kafedrası, müəllim

E-mail: saida.pashayeva@sdu.edu.az

Cəmiyyətimizin və dövlətimizin indiki inkişaf mərhələsində insan fəaliyyətinin, onun həyatının bütün sahələrində formalaşması və ictimai fəallığı məsələləri aktualdır. Bu yolda həm sosial-iqtisadi və siyasi mənada, həm də şəxsiyyətin mədəni-mənəvi inkişafında çoxlu ziddiyyətlər var.

Əsas ziddiyyətlər obyektiv proseslər toqquşduqda yaranır: inkişaf, cəmiyyətin müəyyən ehtiyacları və özünəməxsus oriyentasiya və dəyərlərə malik olan insanın daxili maraqları.

Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin dəyər qavrayışı yaradıcı fəal şəxsiyyətin formalaşması üçün vacib şərtidir. Aydın ki, müxtəlif sosial qrupların özünəməxsus dəyər yönümləri var və sonuncunun formalaşması da hər bir qrup üçün spesifikdir. Bəs müasir gənclərin mədəni-mənəvi dəyər yönümlərinin formalaşması və müəyyənləşdirilməsinin öyrənilməsinə hansı istiqamətdə aparılır və aparılmalıdır ?

Gənclər cəmiyyətimizin əsas sosial təbəqələrindən biridir. Gənclər nəinki yavaş-yavaş yaşlı nəslin sıralarına qoşulur, onlar özləri də ölkədə gedən ictimai proseslərdə fəal iştirak edirlər. Cəmiyyətin və bütövlükdə dövlətin gələcək sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı gənclər arasında hansı maraqların, baxışların və dəyərlərin üstünlük təşkil etməsindən asılıdır. Bu məsələ indiki böhran mərhələsində xüsusilə kəskin və aktualdır.

Milli mədəniyyətlərin dirçəlişi, adət-ənənələrin bərpası ilə əlaqədar gənclərin bu problemlərə münasibəti ilə bağlı sual yaranır. Tələbə gənclər ən savadlı və ictimai cəhətdən fəal təbəqədir, bütün gənclərin aparıcı qüvvələridir, ona görə də tələbələrin bu proseslərdə iştirakı məsələsi təbiidir. Tələbə gənclərin etnik inkişafa baxışları, bu prosesi dərk etmək və mənimsəmək milli mədəniyyətlərin və millətlərarası münasibətlərin bərpası və inkişafının sonrakı gedişatına təsir edəcəkdir.

Milli sferada baş verən dəyişikliklər gənclərin gözü önündə baş verir və onlar özləri də istəmədən onların iştirakçısına çevrilirlər. Ona görə də gənclərin, xüsusən də tələbələrin bu problemlərə münasibəti məsələsi kifayət qədər kəskin və aktualdır.

Həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların millət və millətlərarası münasibətlər nəzəriyyəsi ilə bağlı çoxlu sayda elmi əsərləri vardır. Bütün bu əsərlərin ortaq cəhəti o idi ki, xalqın əsas xüsusiyyətləri iqtisadiyyat, psixologiya və mədəniyyətdə ifadə olunan ərəzi, dil və spesifik etnik xarakter əlamətləri kimi tanınırdı. Ancaq “etnik xarakter xüsusiyyətləri” dedikdə fikir ayrılıqları başlayır. Əksər alimlər sübut etmişlər ki, milli kimlik və milli mədəniyyət kimi kateqoriyalar da millətin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Bütün aparılan tədqiqatlarda gənclərin xüsusi sosial qrup olduğu və öz dəyər oriyentasiyaları və mədəniyyəti ilə səciyyələndiyi etiraf edilirdi. Alimlər gənclərin problemlərinə həsr olunmuş əsərlərinin əksəriyyəti ictimai faydalı əməkdən, gənclərin tərbiyəsindən bəhs edir. Müasir gənclərin mədəni problemlərini, onların mənəvi-əxlaqi istiqamətlərini araşdırması, gənclərin milli-mədəni inkişafı və ehtiyacları ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Müxtəliflyin olmasına baxmayaraq, onları birləşdirən bir və əsas vacib məqam var. Bütün tədqiqatlarda gənclərdə milli baxışların formalaşdırılması, milli şüurun inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durur.

Cəmiyyətimizin mühüm sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklərin baş verdiyi indiki inkişaf mərhələsində sosial elmlərdən gənclərin, o cümlədən milli-mədəni sferada dəyər yönümlərinin öyrənilməsinə yeni yanaşmalar, reallığa əsaslanan konkret təkliflərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Etnomədəni dəyərlər insanların, xüsusilə gənclərin milli-mədəni münasibətlərinin, mənəvi-əxlaqi dünyasının inkişafında və təkrar istehsalında böyük rol oynayır. Gələcək milli-mədəni sahədə gənclər arasında hansı istiqamətlərin üstünlük təşkil edəcəyindən asılıdır. Milli, əxlaqi və vətənpərvərlik ideyalarının şəxsiyyətin mənəvi aləmində formalaşdığını nəzərə alaraq, tələbələrdə vətəndaş şüurunun, vətənpərvərlik və milli mənlik şüurunun inkişafının prioritet istiqaməti ali məktəblərdə ideoloji hazırlığın köklü transformasiyası və onun humanistləşdirilməsi üzrə kompleks proqramın yaradılması olmalıdır.

Ümumbəşəri və milli dəyərlərin inkişafında uğurlu iştiraka kömək edən bəzi universal şərtlər var. Birinci şərt şəxsin təcrübəsi ilə bağlıdır: öz mədəniyyətinin tarixi təcrübəsini dərinlən mənimsəmək zəruridir, bu, yalnız subyektin biliyinin elementinə çevrilməməli həm də onun həyat təcrübəsinə, şəxsi mədəniyyətinə daxil olmalıdır. Mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsi kimi ümumbəşəri bir şeyə doğru hərəkət insanın öz tarixi təcrübəsini rədd etməsi ilə deyil, onun ən incə assimilyasiyası ilə bağlıdır. Tarixə müraciət etmək bizə indinin natamamlığını və deməli, mədəniyyətlərin mövcud dialoqunda formalaşan dəyərlərin məzmununu dərk etməyə imkan verir.

Bu prosesin ikinci mühüm şərti mədəniyyətlərarası dialoq təcrübəsidir. Bu cür təcrübənin olması sosial həyata şəxsi baxışın formalaşmasına gətirib çıxarır. Təcrübənin dialoqda müsbət rol

oynaması üçün onun müəyyən istiqaməti olmalıdır ki, bu da subyektin genişmiqyaslı sosial problemlərin həlli yollarının tapılması prosesinə fəal daxil edilməsi yolu ilə formalaşır.

Milli kimlik və milli mədəniyyət hər bir formalaşmış xalqın ayrılmaz və vacib xüsusiyyətləridir. Milli özünüdərk xalqın özünün müəyyən etnik birliyə, dövlətə, dilə, mədəniyyətə və adət-ənənələrə mənsub olan müəyyən maddi və mənəvi dəyərlərin subyekt kimi təsdiqi və ifadəsidir. Milli mədəniyyət milli özünüdərk daşıyıcısı kimi çıxış edir. Onun daşıyıcı rolu artan mənəvi tələbatların təmin edilməsi üçün zəmin, millətin və onun həyat fəaliyyətinin, müəyyən spesifik keyfiyyət və funksiyaların davamlılığı üçün stimül və mexanizmlərin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Bu problem gənclər, gənclər hərəkətləri, xüsusən də gənclərin avanqardları kimi tələbələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsidir. O da xarakterikdir ki, ən kəskin toqquşma və münaqişələr ilk növbədə gənclərin iştirakı ilə baş verir və onların arasında müxtəlif təşkilatlar və qruplar formalaşır ki, onların hərəkətlərinin istiqaməti konstruktiv deyil, dağıdıcı ola bilər (təxribatçı amillər olduqda, izdihamla manipulyasiya olduqda).

Ölkəmizdə iqtisadiyyat, ideologiya və demoqrafiya sahələrində baş verən dəyişikliklər gənclərin dəyər və ideallarına dramatik təsir göstərmişdir. Köhnə dəyərlər öz gücünü itirmiş və cəmiyyətin inkişafının indiki məqamına uyğun gələn yeniləri ilə əvəz edilmişdir. Amma gənclərin avanqardı olan tələbələr ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirak etmək istəyini və ehtiyacını itirməyib.

Tələbələrin dəyər yönümlərinin formalaşmasında ən mühüm amil bilik səviyyəsi və keyfiyyəti, təhsilə münasibətdir. Şəxsiyyətin təhsil səviyyəsi ilə onun dəyərlər sistemi arasında sıx əlaqə vardır. Dəyişən ictimai münasibətlər hər bir insandan yüksək ideya-mənəvi keyfiyyətlər nümayiş etdirməyi tələb edir. Sonuncular yüksək peşəkarlığa, biliyə və səriştəyə əsaslanır. Biliyin keyfiyyəti və təhsil səviyyəsi onların ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi fəaliyyəti ilə birbaşa mənəvi dəyərlərinin xarakteri ilə bağlıdır.

Təhsilin həlledici əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, o, getdikcə daha çox ən mühüm dəyər kimi görünür, mənimsənilməsi başqalarının mənimsənilməsi və yeni dəyərlərin yaradılması, deməli, dəyər oriyentasiyalarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün əvəzsiz şərtədir. Tədris prosesinin ən mühüm komponenti humanitar elmlər üzrə biliklərdir. Tələbələr yüksək biliyə malik olmaqla yanaşı, həm də sözün tam mənasında ziyalı olmağa can atmalıdırlar. Ziyalılığı aşılamadan yüksək peşəkar, yaradıcı fəal və məqsədyönlü şəxsiyyət yoxdur.

Qeyd edildiyi məsələləri həyata keçirmək üçün ilk növbədə, təbii ki, təlim-tərbiyə sistemində göstərilən problemlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Burada bir çox fikirlər söyləmək mümkündür. Tədris prosesinin elmlilik səviyyəsini yüksəltmək lazımdır; tələbələrin millətlər və milli münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində elmi yanaşma, xarici materialın geniş cəlb edilməsi, yerli alim və tədqiqatçıların son nailiyyətləri ilə tanış olması təbii görünür. Bu, həm də milli tarix, mədəniyyət, adət-ənənələr və millətlərarası münasibətlərlə bağlı yeni xüsusi kursların və proqramların tətbiqini nəzərdə tutur. Gənclər siyasətinin təkcə dövlət və regional səviyyədə deyil, həm də universitet səviyyəsində bu istiqamətdə inkişafı aktual görünür. Bu siyasət tələbələrin mədəni-mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi, gənc mütəxəssisin sözün tam mənasında yüksək ixtisaslı peşəkar və ziyalı kimi gələcək həyatı üçün zəmin yaradılmasına hesablanır.

Summary

THE IMPORTANCE OF FORMING NATIONAL IDENTITY IN MODERN STUDENTS

Education and development are two concepts that depend on each other: one essentially determines the other. They acquire particular importance during periods of intense change in all areas. The issue of values, including national ones, is in the spotlight. The article examines the problem of national and moral values at the turn of the century and their importance in the development of students' personalities as the main and leading force of the state.

Keywords: education, development, values, nationality, intelligence

Резюме
ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ

Образование и развитие два зависящих друг от друга понятия: одно по сути своей определяет другое. Особенное значение они приобретают в период интенсивных изменений во всех областях. Вопрос ценностей, в том числе национальных, находится в центре внимания. Рассматривается проблема национальных и нравственных ценностей на рубеже веков и их значение в развитие личности студентов как основной и ведущей силы государства.

Ключевые слова: образование, развитие, ценности, национальность, интеллигентность

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, 2012
3. Rüstəmov F.A. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. Bakı, 1998
4. Зубов О.Е. Формирование национально-культурных ценностных ориентаций современной студенческой молодежи: социально-философский анализ. Москва, 1998

**QARABAĞDA SU HÖVZƏLƏRİNİN REKONSTRUKSIYASI “BÖYÜK QAYIDIŞ”
SİYASƏTİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ**

Yeganə BAXŞIYEVA

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasəti və Ermənişünaslıq
şöbəsi Böyük elmi işçi*

E-mail: ybakhshiyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7922-5955

Ölkənin bütün su ehtiyatlarının 25%-i (2 milyard 560 milyon kubmetr su) məhz Qarabağ bölgəsində formalaşır. [3, s.271-273]. İşğaldan öncə Qarabağda ümumilikdə 604 mln m³ su ehtiyatı olan 24 su anbarı var idi və bunlardan 20 su anbarı erməni təxribatının hədəfi seçilmiş, 125 800 ha suvarılan torpaq sahəsi varvarcasına istismar olunmuş, su hövzələri qəzalılıq vəziyyətdə qalmışdı [1].

Ermənistan 30 il ərzində zəbt etdiyi bu torpaqlarda hidrotexniki qurğuları da tamamilə sıradan çıxarmışdı. Belə ki, Ermənistan bilərəkdən su ehtiyatlarının Azərbaycan ərazilərinə axıdılması imkanlarını məhdudlaşdıraraq infrastrukturaların işində böyük maneələr yaratmışdır. 30 illik işğal zamanı çaylarda suyun azlığı səbəbindən Mingəçevir su anbarının çoxillik nizamlaşdırma rejimində problemlər yaranmış, hətta hazırda su anbarının illik tənzimlənmə qabiliyyəti məhdudlaşmışdır.

Hətta 1990-cı ildən sonra Ermənistanın qanunsuz və qeyri-düzgün istismarı nəticəsində regionda təxminən 120-dək mineral su yatağında, yeraltı sulara qidalanma balansı pozulmuşdur [15].

Qarabağ bölgəsində regionun ən hündür bəndli su hövzəsi olan Sərsəng su anbarı [13], Tərtər çayından qidalanan Suqovuşan-1, Suqovuşan-2 su anbarları olduqca əhəmiyyətlidir. Sərsəng su anbarı (50 mqvt) kimi Suqovuşan su anbarları da enerji istehsal edən anbarlardır [14, s.475]. Tərtər rayonuna birləşdirilən kəndlərdən biri olan Suqovuşan kəndinin eyni adlı su anbarları SSRİ dövründə kənd təsərrüfatında suvarma məqsədilə istifadə edilirdi. Baxmayaraq ki, Suqovuşan 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdi, lakin 1994-cü ilin aprelində Ermənistan tərəfi yenidən bu kəndi işğal etdi. İşğal dövründə Ermənistan hakimiyyəti Suqovuşanda 49971 sayılı, “6-cı müdafiə rayonu” kimi qeyd etdiyi 33651 sayılı hərbi hissəsini yerləşdirərək bölgənin hidromühitində müvəqqəti nəzarəti ələ keçirdi.

2012-ci ildə ümumi su tutumu 5 mln m³ olan “Suqovuşan-1” (4.8 mqvt) və “Suqovuşan-2” (3 mqvt) kiçik hidroelektrik stansiyaları istismara verilmişdi. Ermənistanın 30 illik işğalı dövründə “Artsax SES” QSC 48% səhmlərlə, kiçik özəl sahibkarlar isə 52% səhmlərlə bu stansiyaları və suvarma təyinatlı Qarabağın cənubunda Füzuli rayonu yaxınlığında yerləşən Qaradağlı – 1 su anbarını, Xaçın çayı üzərində yerləşən eyniadlı su anbarını (Xaçın su anbarı su hövzələri arasında böyüklüyünə görə Qarabağda birincidir) (15 mln m³) qanunsuz olaraq istismar edirdi [10].

Nəhayət 2020-ci ilin oktyabrında Suqovuşan, 2022-ci ilin martında Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi növbəti uğurlu “Fərrux əməliyyatı” nəticəsində Xaçın su anbarı işğaldan azad edildi [5].

Prezident Suqovuşanın azad olunması münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik etdi. O, qeyd etdi ki, baxmayaraq Ermənistan 30 il Azərbaycan Respublikasının suyunu kəsib, 100 min hektar torpağı susuz qoyub, lakin Azərbaycan dövləti heç vaxt Ermənistanın təxribatçı hərəkətlərinə onların səviyyəsinə enmədən və Qarabağ regionunda yaşayan erməni əhalisinə humanist münasibət göstərərək onların sülh şəraitində yaşamalarına imkan yaradacaqdır [17].

Tarixdən məlumdur ki, 1962-ci ildə inşa edilmiş Vərəndə-3 su anbarı 2015-ci ildə qanunsuz olaraq yenidən qurulmuşdur. Füzuli rayonu ərazisində inşa edilən Vərəndə-3 su anbarının ümumi tutumu 3 mln m³ təşkil edir. Xocavənd rayonunun əkin sahələrinin suvarılması Vərəndə-3 su anbarı vasitəsilə həyata keçirilir. Ermənistan hakimiyyəti bugünədək Qarabağ ərazisində yerləşən su anbarlarında qeyri-qanuni fəaliyyətini gizlədərək regionu beynəlxalq müşahidəçilərin nəzarətindən uzaq saxlamışdır.

Bütün bunlarla bərabər, Avropa İttifaqının regionun ekologiyasında tətbiq etdiyi ikili standartlar siyasəti davam etməkdədir. Belə ki, 2017-ci ildə Aİ ilə Ermənistan arasında imzalanan Hərtərəfli və Genişləndirilmiş Tərəfdaşlıq Sazişinə əsasən İttifaq Ermənistana milli su qanunvericiliyində təşkilatın su direktivində nəzərdə tutulan tələb və təklifləri öhdəlik kimi qəbul etdirdi [18, s.25]. Bu siyasətin nəticəsi olaraq 2018-ci ildə noyabrın 14-də Aİ-na məxsus investisiya şirkətinin bir sıra nümayəndələri Qarabağa qanunsuz səfər etmişdilər. Səfər zamanı xarici nümayəndə heyətinin rəhbəri su anbarlarına baxış keçirmiş və Ermənistan tərəfinə 100 mln dollar məbləğində layihə təklifi irəli sürmüşdü. Həmçinin, layihədə enerji təminatı ilə yanaşı bölgədə suvarma və balıqçılıq inkişaf etdirmək üçün yeni su anbarlarının inşa edilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. Hətta layihənin həyata keçirilməsi üçün xarici sərmayədarların regiona bir neçə milyon dollar vəsait xərclədiyi qeyd olunurdu [13].

Füzuli və Xocavənd rayonlarından keçən digər bir çay Köndələnçaydır. Vaxtilə bu çayın üzərində olan üç su anbarından biri işğal müddətində istismar olunaraq qurudulub. Köndələnçay üzərində qalan iki su anbarı ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1950-ci ildə inşa edilmiş və su tutumu 2,1 milyon kubmetr təşkil edir və 60 min hektar ərazini suvarma gücünə malikdir. Regionların yenidənqurma layihələrinə uyğun olaraq 2021-ci ilin aprelində Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşları rayonun Qaraməmmədli kəndində çayda balıq növlərinin artırılması məqsədilə su hövzəsinə 1000 ədəd çəki, 500 ədəd ağ amur körpə balıq növlərinin buraxılması aksiyasını həyata keçirdilər [14]. Məlumdur ki, Köndələnçay qapalı su hövzəsi olduğu üçün balıqların çoxalma prosesi digər hövzələrə nisbətən zəifdir, xüsusilə qızıl balıq növlərinin inkişafına dövlət dəstəyi həyata keçirilir. Köndələnçayla yanaşı Qubadlıda Həkəri çayında belə bir aksiya həyata keçirilmişdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası azad olunan su hövzələrinin yenidən bərpası istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirir. Ölkədəki böyük su anbarlarında kəskin aşağı səviyyə müşahidə edilir. Belə ki, 20,5 milyard kubmetr həcmlik su anbarlarında cəmi 10,5 milyard kubmetr su vardır, mövcud suyun 8,6 milyard kubmetri də ölü həcmdədir. Bu baxımdan, Azərbaycan dövləti yaxın gələcəkdə hidrosiyasətdə əsaslı tədbirlərin yerinə yetirilməsini qarşıya məqsəd qoymuşdur. Qarabağ regionunda inşa olunacaq su anbarlarının sayı 50-yə çatdırılması dövlətin hidrosiyasi strategiyasına daxildir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti hədəf olaraq su anbarlarında suyun həcmi əvvəlki üç illə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə, ən azı 2016-cı ilin səviyyəsinə çatdırmağı planlaşdırır [11].

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionların fasiləsiz və dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təminatı məsələsi dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq Prezident İlham

Əliyev Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı ilə su ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi üzrə ümumi dəyərləndirmələrin aparılmasına imkan verən su təsərrüfatı balansı tarixdə ilk dəfə təsdiq edilmiş və yeni yaradılan elektron su təsərrüfatı informasiya sisteminə inteqrasiya olunmuşdur. Prezidentin 31 may 2021-ci il sərəncamına əsasən Ağdam, Tərtər və digər 18 qəsəbənin əkin sahələrinin suvarılmasına dair büdcədən 1,4 mln manat dəyərində vəsait ayrılmışdır [18].

Məqalədə araşdırılan mühüm məsələlərdən biri siyasi elmdə yeni hesab olunan “yaşıl iqtisadiyyat”, “yaşıl enerji” anlayışıdır. Bu gün Azərbaycan dövlətinin “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının təcrübədə uğurla tətbiqinin və yeni “yaşıl sənaye” şəhərlərinin yaradılmasının şahidi oluruq. Bu əhəmiyyətli konsepsiya dövlətimizin “Böyük Qayıdış” proqramının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qarabağı “yaşıl enerji” (bərpa olunan enerji mənbələri-külək, günəş, su, biokütlə, geotermal mənbələr “yaşıl enerji” sayılır) zonası elan etməklə 2021-ci il mayın 3-də “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzaladı [10]. Sərəncamda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın və baş planın hazırlanması ilə bağlı dövlətimiz ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi şirkətlərlə birlikdə işbirliyi həyata keçirəcəkdir [12].

Bu məqsədlə 16 yanvar 2023-cü ildə Prezident İlham Əliyevin BƏƏ-nin Əbu-Dabi şəhərində keçirilən “Dayanıqlıq Həftəsi” adlı tədbirdə Azərbaycanın “yaşıl enerji” siyasəti bir daha dövlət başçısı tərəfindən beynəlxalq birliyə bəyan edildi. Prezident bu siyasətin növbəti uğuru hesab olunan 2022-ci ildə Qara dəniz vasitəsilə yaşıl enerji ixracı ilə bağlı Avropa Komissiyası, Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstanın imzaladığı yeni bir beynəlxalq layihənin əhəmiyyətini vurğuladı [2].

Bu gün Azərbaycan dövlətinin işğaldan azad olunan Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonlarda bir sıra hidroinfrastrukturların bərpası və yenidənqurma işləri uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il fevralın 14-də Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Laçın rayonunun Gülübird kəndində regiondakı infrastrukturun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında mühüm rol oynayacaq ilk su elektrik stansiyasının açılışı oldu. Bu stansiya 8 meqavat gücə malik olmaqla işlədiyi zaman yaranan artıq generasiya gücü Həkeri çayından səmərəli istifadəyə imkan verir. Prezident İlham Əliyev Laçında Su elektrik stansiyasının açılış zamanı qeyd etdi ki, Ermənistan təkcə Laçın rayonunda 5 su elektrik stansiyasını dağıtmışdır. Kəlbəcər rayonunda 12 su elektrik stansiyası dağıdılmış vəziyyətdədir [16].

Artıq işğaldan azad olunan ərazilərin fasiləsiz və dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təminatı istiqamətində sürətli işlər həyata keçirilməkdədir. Birinci “Ağıllı kənd” pilot layihəsi Zəngilanın 2-ci və 3-cü Ağal kəndlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu layihədə tətbiq olunan yenilik bərpaedilən enerji qurğusu –“Arximed” turbin tipli yeni texnologiyadır. 19 oktyabr 2022-ci ildə Həkeri çayı üzərində Arximed turbini tipli su elektrik stansiyasını işə salan dövlət başçısı İlham Əliyev stansiyanın ən böyük üstünlüyünü - təzyiqsiz sudan enerji istehsal etmə funksiyasını yüksək qiymətləndirdi. O, vurğuladı ki, Azərbaycan dövləti bundan sonra hətta artıq qalan enerjini xarici dövlətlərə ixrac etməyə nail olacaqdır [7, s.197; 8].

İkinci Qarabağ müharibəsinin qalibiyyətli nəticələrindən biri “Qız qalası” və “Xudafərin” su anbarlarının işğaldan azad olunması oldu. “Qız qalası” hidroqovşağı layihəsi hidroelektrik enerji istehsalı və suvarma işlərini həyata keçirmək üçün planlaşdırılmışdı. Ermənistanın işğal aktından sonra Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası arasında bu istiqamətdə əməkdaşlıq dayandırıldı. Baxmayaraq ki, İran İslam Respublikası növbəti illərdə təktərəfli sürətdə “Qız qalası” su qovşağının və su elektrik stansiyalarının tikintisini apardı, lakin 1993-cü ildə ulu öndər H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra “Qız qalası” hidroqovşağı ilə bağlı məsələ yenidən siyasi müstəviyə gətirildi. 1994-cü ilin 28 iyun - 2 iyulunda Prezident H.Əliyev İrana ilk rəsmi səfər edərkən bu sahədə böyük nailiyyət əldə etdi. Səfər zamanı layihənin tikintisinin davam etdirilməsi ilə bağlı tərəflər memorandum imzaladılar [2].

Xudafərin su qovşağının tikintisinin dayandırılması faktı məhz ulu öndər Heydər Əliyevin böyük siyasi iradəsi hesabına gerçəkləşdi. O, 2001-ci ildə İranın Xəzər böhranı yaratdığı zamanda

qətiyyətli şəkildə İran hökumətinə etirazını bildirərək Ermənistanın Xudafərin üzərində heç bir siyasi və hüquqi səlahiyyəti olmadığını bəyan etdi [14, s.595-596].

2016-cı ilin fevralın 23-də bu sahədə Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası arasında daha bir saziş imzalandı. Saziş Araz çayı üzərində “Xudafərin” və “Qız qalası” su qovşaqlarının tikintisi və bu sahədə səmərəli əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda imzalanan sənədə əsasən İran İslam Respublikası Azərbaycan Respublikasının suveren ərazi bütövlüyünü yüksək səviyyədə tanıdığını bəyan etmişdir. Bu sazişlə “Xudafərin” və “Qız qalası” hidroqovşaqlarının inşası istiqamətində uğurlu əməkdaşlığın təməli qoyuldu [12].

Beləliklə, 2020-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində “Xudafərin” və “Qız qalası” hidroqovşaqları Ermənistanın işğalından azad olundu. Hər iki dövlət arasında hidroqovşaqların və hər iki su anbarının yenidənqurulma məsələləri ilə bağlı mütəmadi şəkildə görüşlər keçirilmiş və bu sahədə bir sıra sənədlər imzalanmışdır. Razılaşmada qeyd olunurdu ki, İran dövləti su anbarının tikintisinə təxminən 86,9 milyon dollar vəsait ayıracaqdır. Eyni zamanda İran tərəfi 21 mart 2021-ci ilə qədər Qız qalası su anbarını istismara verməsini qarşıya məqsəd qoysa da anbarın istismarı 2023-cü ilədək uzadıldı [8].

2022-ci ilin noyabrında Azərbaycan Ordusunun daha bir qalibiyyəti Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun bir hissəsi olan Laçın şəhərində Qaragöl su hövzəsinin işğaldan azad etməsi oldu [9]. Məlum olduğu kimi, 1930-40-cı illərdəki sovet dövrünün fiziki xəritələrində Azərbaycanın tarixi ərazisinə daxil olan Qaragöl su obyektinin 70% hissəsinin Ermənistan SSR-ə, qalan 30%-nin isə Azərbaycan SSR-ə məxsusluğu göstərilirdi. Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik etdiyi illər ərzində bu məsələni dəfələrlə sovet hakimiyyəti qarşısında qaldırmış və ərazinin Azərbaycanın tarixi torpaqları olması faktını müdafiə etmişdir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Cənubi Qafqaz regionunun hidro mühitində əhəmiyyətli rol oynayan Qarabağ regionu və ətraf yeddi rayonun işğaldan azad olunması regionun su təsərrüfatında əsaslı inkişafın başlanmasına geniş imkanlar açıb. Sərsəng su anbarı 100 min hektarlıq kənd təsərrüfatı sahəsini suvarma qabiliyyətindədir. Azad olunan ərazilərdə əlavə 15 min hektar torpaq sahəsinin inşa olunacaq su anbarları vasitəsilə suvarılma imkanları ölkənin ekologiyasında mühüm uğurların əldə edilməsindən xəbər verir. Bundan əlavə, Xudafərin su anbarı vasitəsilə respublikanın 75 min hektar torpaq sahəsinin su təminatı icra edilərək Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində 30 illik fasilədən sonra yenidənqurma tədbirləri reallaşmağa başlayıb.

Qarabağın azadlığı bölgədə eyni zamanda böyük turizm, idman potensialının canlanmasına zəmin yaradıb. Xüsusilə, zəngin təbiətə və strateji əhəmiyyətə malik Suqovuşan su hövzəsində beynəlxalq idman turnirlərinin keçirilməsi dövlətimizin qısa zamanda Qarabağda yüksək səviyyədə həyata keçirdiyi layihələrin bariz nümunəsidir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının su hövzələri işğaldan azad olunmaqla hidrotəhlükəsizlik sahəsində dayanıqlı inkişafın yeni parametrləri təmin olundu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasına məxsus torpaqların su ilə təminatında müstəsna əhəmiyyəti olan Qarabağ bölgəsinin hidroqovşaqları və Sərsəng su anbarı tarixində yenidənqurma dövrü başlamış oldu. Bu gün Azərbaycan dövləti BMT-nin Nizamnaməsinə və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun olaraq öz suveren dövlət sərhədlərini bərpa edərək regionda bütün qonşu dövlətlərlə əməkdaşlıq prinsiplərinə sadiqlik nümayiş etdirərək sülh şəraitində hidromünasibətlərin uğurlu təminatına töhfələr verməkdə davam edir. Azərbaycan xalqının rifahı naminə dövlət bütün sahələrdə olduğu kimi ekologiya sahəsində də planlı və perspektivli tədbirlər həyata keçirir. Cənubi Qafqaz regionunda hidrotəhlükəsizliyin təminatı və davamlı olması region dövlətlərinin birgə inteqrasiyayönümlü əməkdaşlıq səylərinə əsaslanır. Xüsusilə işğaldan azad olunan regionlarda böyük layihələrin reallaşması dövlət-özəl birgə tərəfdaşlıq mühitinin vacibliyini şərtləndirir. Yalnız belə şəraitdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi regional inteqrasiya sisteminə qoşulacaq və dövlətin təhlükəsizlik mühitinin etibarlı müdafiəsi mümkün olacaqdır.

Summary

RECONSTRUCTION OF WATER BASINS IN KARABAKH AS A PRIORITY DIRECTION OF THE “GREAT RETURN” POLICY

The Azerbaijani Army won a victory as a result of the Patriotic War, which began in response to Armenia's provocation against Azerbaijan for 30 years from September 27 to November 10, 2020. Armenia was forced to sign the trilateral declaration on November 10 as a defeated state. The sovereign territories of the Republic of Azerbaijan, which had been under occupation for 30 years, were liberated from the occupation of Armenia by Karabakh and seven surrounding regions. Thanks to the leadership of President Ilham Aliyev and the victory of the victorious Azerbaijani Army, a new era has begun in the region's hydrosecurity.

The water basins of the Karabakh region play an important role in the water management of the entire South Caucasus. The rich water resources of the Karabakh region of Azerbaijan are of exceptional importance for the region as a whole.

Keywords: *hydrosecurity, Karabakh region, water basins, green energy, Armenia's provocation*

Резюме

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ВОДНЫХ БАССЕЙНОВ КАРАБАХА КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ «ВЕЛИКОГО ВОЗВРАЩЕНИЯ»

Азербайджанская армия одержала победу в результате Отечественной войны, которая началась 27 сентября - 10 ноября 2020 года в ответ на провокации Армении против Азербайджана на протяжении 30 лет. Армения была вынуждена подписать трехстороннюю декларацию 10 ноября как побежденное государство. Суверенные территории Азербайджанской Республики, находившиеся под оккупацией в течение 30 лет, были освобождены от оккупации Армении Карабахом и семью прилегающими к нему районами. Благодаря руководству президента Ильхама Алиева и победе победоносной азербайджанской армии началась новая эра в гидробезопасности региона.

Водные бассейны Карабахского региона играют важную роль в управлении водными ресурсами всего Южного Кавказа. Богатые водные ресурсы Карабахского региона Азербайджана имеют исключительное значение для региона в целом.

Ключевые слова: *гидробезопасность, Карабахский регион, водные бассейны, зеленая энергия, провокация Армении*

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, H.Q. Kürün aşağı axarının ekocoğrafi problemləri: [Elektron resurs] / - Bakı: - 2013. URL:<http://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-276462.pdf> -202 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin birgə bəyanatı. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi: [Elektron resurs] / No:248/20, URL:<https://mfa.gov.az/az/news/no24820-azerbaycan-respublikasinin-xarici-isler-nazirliyi-ve-ekologiya-ve-tebii-servetler-nazirliyinin-birge-beyanati>.
3. Davamlı İnkişafın Milli Modeli və Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Mingəçevir Dövlət Universiteti Mingəçevir: [Elektron resurs] / 2015. URL:<https://mdu.edu.az/images/pdf/Konfrans.2015.pdf> - 372 s.
4. Füzulidə su anbarına baliqlar buraxıldı: [Elektron resurs] / aprel 28, 2021. URL:<https://report.az/ekologiya/fuzulide-su-anbarina-baliqlar-buraxildi/>
5. Həsənov, F. Fərrux yüksəkliyi: o niyə əhəmiyyətlidir? [Elektron resurs] / mart 29, 2022. URL:<https://www.bbc.com/azeri/region-60919893>.
6. Həsənov, F. Fərrux yüksəkliyi: o niyə əhəmiyyətlidir? [Elektron resurs] / mart 29, 2022. URL:<https://www.bbc.com/azeri/region-60919893>.
7. Hüseynova İ.M. İlham Əliyev və Zəfər Tariximizin Şanlı Səhifələri. - Bakı: Füyuzat, – 2021. – 224 s.
8. Xudafərin və Qız qalası su anbarlarının tikintisi yekunlaşdı: [Elektron resurs] / may 21, 2021. URL:<https://axar.az/news/toplum/560290.html>
9. İbrahimova, C. Azərbaycan Ermənistan arasında “Qaragöl” mübahisəsi: xəritələr və tərəflər nə deyir? [Elektron resurs] / URL:<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57168085>

10. İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransı keçirib: [Elektron resurs] / fevral 26, 2021. URL:<https://president.az/az/articles/view/50738>.
11. Qarabağ Azərbaycandır. Unec Ekspert: [Elektron resurs] / URL:<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf> -106 s.
12. Qarabağ ən qısa zamanda cənnətə çevriləcək: [Elektron resurs] / yanvar 19, 2021. URL:<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-en-qisa-zamanda-cennete-cevrilecek-1611001333>.
13. Qarabağdakı su anbarları: Sərsəngdən kiçik su anbarlarına qədər - araşdırma (fotolar): [Elektron resurs] / URL:<https://ordu.az/az/news/144368>.
14. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). [2 cildə]. / - Bakı:- c.1 - 2015. - 647 s.
15. Qasımlı, V. "Post-konflikt dövründə Qarabağın sənaye istehsalı güclənəcək": [Elektron resurs] / oktyabr 26, 2020. URL:<https://report.az/senaye/vusal-qasimli-post-konflikt-dovrunde-qarabagin-senaye-istehsali-guclenecek/>

Redaksiya ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç. 33,
Bakı Slavyan Universiteti
tel: 012-599-08-70
e-mail: science.journal@bsu-uni.edu.az

Texniki redaktorlar:

Könül Əliyeva
Esmira Kamal
Aytən Aslanlı
Nilufər Nəhmədli

Üz qabığının dizaynı:

Məhəmməd Hacı

Çapa imzalanıb: 10.06.2025.

Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 22,75 ç.v.

Tiraj: 200.

BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİNİN NƏŞRİ
